biblioteca școlarului

ECATERINA ȚARĂLUNGĂ

DIMITRIE CANTEMIR

LITERA INTERNAȚIONAL

Editura „Litera Internaţional"
O. P. 61; C.P. 21, sector 1, Bucureşti, România
tel./fax (021) 3303502; e-mail: info@litera.ro

str. B. P. Hasdeu nr. 2, mun. Chişinău,
MD-2005, Republica Moldova
tel./fax (37322) 292 932, 294 110;
e-mail: litera@litera.ro

Prezenta ediţie a apărut în anul 2004
în versiune tipărită şi electronică
la Editura „Litera Internaţional".

Editori: *Vidraşcu şi fiii*
Redactor: *Tudor Palladi*
Tehnoredactare: *Lorina Gîncu*

Tiparul executat la Combinatul Poligrafic din Chişinău.
Comanda nr. 41222

CZU 94(478+498)(092)
Ţ 22

Descrierea CIP a Camerei Naţionale a Cărţii
Ţarălungă, Ecaterina
Cantemir Dimitrie / Ecaterina Ţarălungă; (Bibl. şcolarului; serie nouă/ col. iniţ. şi coord. Anatol şi Dan Vidraşcu; conc. gr. col. şi cop./ Vladimir Zmeev; nr. 429) – B., Ch.: Litera Int., 2004 (Comb. Poligrafic). – 556 [p.]
ISBN 973-675-221-6 – ISBN 9975-74-828-7
94(478+498)(092)

ISBN 973-675-221-6
ISBN 9975-74-828-7

TABEL CRONOLOGIC

Ecaterina Ţarălungă, n. 1 august 1947, Râmnicu Sărat, jud. Buzău, din părinţii Radu şi Stoiana, a absolvit şcoala primară şi liceul în oraşul natal, Facultatea de Litere din Bucureşti (1970) cu o teză despre Gaston Bachelard şi descendenţa sa (curentele sociologic, psihanalitic, tematic şi textual în critica literară), a devenit doctor în ştiinţe filologice al Universităţii Bucureşti (1973, conducător ştiinţific George Macovescu), cu o teză despre relaţia tip-istorie în literatura română interbelică. A debutat în presă la „România literară" în 1970, cu un articol despre Nicolae Breban, Francisc Păcurariu şi Laurenţiu Fulga, la rubrica „Paşi pe nisip". A lucrat la Editura Minerva (1970–1975), colecţia Biblioteca pentru toţi, editând seria de cultură generală (André Malraux, Virginia Woolf, Yasunari Kawabata, Alain, Iordan Iovkov, Johan Huizinga, Cao Xue-qin ş.a., colecţie pe care a şi condus-o o vreme (1991–1995). A lucrat la Ministerul Culturii (atunci CCES, Departamentul publicaţii, mai exact s-a ocupat de revistele de cultură, Muzeul Literaturii

La 7 ani

Părinţii în 1938, la un an după căsătorie

Colege de cameră la cămin, 1966: Tu I-pin (Shanghai, China)

La Salonul de carte de la Radiodifuziune.

La Râmnicu Sărat, 1962 la Liceul Ștefan cel Mare

Române, Electrecord, Uniunea Scriitorilor, între 1975–1991). A susținut Colocviile naționale de critică literară ale revistei Transilvania (11 ediții anuale, ale căror lucrări s-au publicat în întregime), reluarea seriilor de discuri „Fonoteca de aur” și „Voci contemporane”, a teatrului pe disc, a discurilor pentru copii și adolescenți. Muzeul Literaturii Române a preluat atunci arhivele Mihail Kogălniceanu și Virgil Teodorescu. A făcut parte din echipa de organizare a centenarelor Mihai Eminescu și Ion Creangă (1989). A fost respinsă în 1990 la concursul dat la Universitatea București, pentru poziția de asistent, Catedra de literatură română veche, șef de comisie profesor Eugen Simon, în favoarea criticului Ion Bogdan Lefter. A inițiat și condus revistele „Reporter” (a cărei proprietară a fost) din Râmnicu Sărat, cu prilejul aniversării a 550 de ani de la atestarea așezării (1995), „Democrația socială”, publicație a PDSR (1994), „S.F.”, revistă de science-fiction editată de Editura Forum împreună cu grupul Intact (1998), a lucrat în echipa revistei „Cultura Națională” a Ministerului Culturii, condusă de Mircea Tomuș (1996). Membru fondator al Casei Americii Latine din București (1992). Membru al Uniunii Ziariștilor de Televiziune (din 1996). A înființat, împreună cu poetul Radu Cârneci, Editura Orion (din 1991), căreia i-a stabilit colecțiile, a coordonat colecțiile Editurii Forum (1993-1994), a avut o librărie proprie, Planeta.Elco (1993-1995). A coordonat colecția *Biblioteca pentru toți* a editurii Minerva, ocundu-se de centenarul ei (1995). A participat, din 1994, la Conferințele desfășurate anual sub genericul *The Danube – a river of cooperation*, organizate de

În Grădina Luxemburg, Paris, 2000

Cu Viorica Moisuc și Costa Roșu

La manifestarea Sadoveniana, Pașcani, 1971.

În amfiteatrul Al. Odobescu, la curs, 1968.

Cu J. Danielewicz și soțul V. Răsvan

Simpozionul Naţional de Critică Literară, 1994

Institutul de Politici Internaţionale din Belgrad. Din 1996 lucrează la Televiziunea Română, maintâi la redacţia Emisiunilor Culturale, apoi cea a Emisiunilor pentru Străinătate şi Minorităţi). În 1996–1997 a fost detaşată consilier pentru mass media al preşedintelui Senatului României. Specializată în critică şi istorie literară, a publicat mai multe lucrări, a tradus din limba franceză, a lucrat câteva ediţii. Iubitoare de călătorii (Austria, Azerbaidjan, Belgia, Bulgaria, Cehia, Egipt, Franţa, Georgia, Germania, Grecia, Iordania, Israel, Italia, Polonia, Republica Moldova, Rusia, Serbia, Slovacia, Spania, Turcia, Ungaria), a făcut mai cu deosebire emisiuni de televiziune legate de această pasiune. În 1988 invitată de Academia de Ştiinţe a URSS să cerceteze poziţia în arhive a documentelor lăsate de Dimitrie Cantemir, în 1996 aflată la Institutul Weizmann din Rehovot, Israel, în 1999-2000 la Compiègne, Franţa, realizând mai multe documentare de televiziune legate de cele văzute.

Redacţia Bibliotecii pentru toţi în 1994

Cu ambasadorul României la Belgrad, Ştefan Glăvan, Lucian Marina, 2003

VOLUME

Secvenţe critice, 200 pp., apărută în 1979 la Editura Cartea Românească, redactor Georgeta Dimisianu, s-a bucurat de atenţia deosebită a directorului Editurii, Marin Preda şi a fost lansată de criticul Eugen Simion. Are ca punct de plecare teza de doctorat, căreia i s-au adăugat cercetări noi. Autoarea a emis, în linia lui Wölflin, a criticii literare genetice şi a criticii tematice, o metodologie a relaţiilor valabilă pentru cercetarea literară în general şi aplicată la literatura română. Ca urmare a acestui demers, a contribuit la organizarea, unsprezece ani consecutiv, a Colocviilor de critică ale revistei „Transilvania" (Sibiu, redactor şef Mircea Tomuş), conduse alternativ de Mircea Zaciu şi Romul Munteanu, cu participarea unor critici prestigioşi din toată ţara.

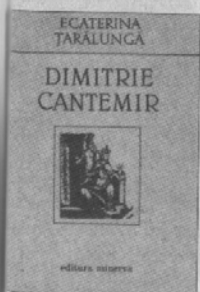
Tudor Vianu, monografie, 435 pp., apărută la Editura Cartea Românească, 1984, redactor Georgeta Dimisianu, conţine liniile de referinţă ale unui model cultural pentru care autoarea a optat ca tip de demers şi ca ţinută ştiinţifică. Referenţii ştiinţifici ai lucrării au fost Ion Ianoşi şi Edgar Papu. Lucrarea s-a bucurat de peste zece recenzii de prestigiu, între care a lui Edgar Papu însuşi, fost colaborator al lui Tudor Vianu şi profesor reputat.

Misiunea de investigare, 225 pp., roman, Editura Albatros, 1987, redactor Domniţa Ştefănescu, a fost respins la publicare chiar de Direcţia Literaturii unde lucra şi autoarea, deoarece relata fapte dramatice în registrul formării personalităţii şi al limitelor impuse existenţei spirituale, unele întâmplate chiar în Ministerul Culturii. Din versiunea iniţială au apărut capitolele din care lipseşte ‚comentatorul',

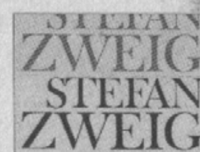
adică personajul auctorial. În același an au fost respinse cărțile a trei colege de generație, Mirela Roznoveanu, Gabriela Negreanu și Marilena Rotaru, care tratau de asemenea subiecte legate de viața instituțiilor în care lucrau (ziarul „Scânteia", Editura Albatros și respectiv Televiziunea Română). Editarea antologiei de proză și poezie românească *Ecrivains roumains*, 320 pp, Union des Ecrivains de Suisse, Génève, 1988.

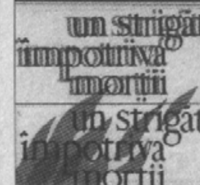
Dimitrie Cantemir, 425 pp., monografie, Editura Minerva, 1989, redactor Zigu Ornea, referenți științifici Virgil Cândea și Paul Cernovodeanu, este rezultatul unor cercetări ale *Arhivelor Grigore Tocilescu* de la Academia Română și ale *Arhivelor Petru cel Mare* de la Moscova și Leningrad, la invitația Academiei de Științe a URSS. Materialele obținute (hărți, documente) au fost depuse la Biblioteca Academiei. Pentru prima oară a fost obținut textul lucrării lui Cantemir despre Brâncoveanu și Cantacuzini, aflată în Arhivele pentru Acte Vechi al Ministerului de Externe Rus. Cartea a fost trimisă în toate marile biblioteci ale lumii și a fost recenzată în „Buletinul Bibliotecii de Orientalistică" de la Oxford de către E. Lozovan, primită favorabil de profesorul Max Demeter Peyfuss de la universitatea vieneză și recenzată în revista „Balkanika" de la Belgrad de către profesorul Milan Vanku. Adriana Babeți a comentat pe larg această carte în volumul său *Bătăliile pierdute * Dimitrie Cantemir * Strategii de lectură*, Timișoara, 1998. De asemenea, Institutul de istorie ‚Nicolae Iorga' i-a dedicat cărții un seminar în 1990. Ca urmare a acestor cercetări, autoarea a participat la câteva congrese (de studii sud-est europene la Sofia, 1989 și Salonic, 1994) susținând comunicări despre rolul Mediteranei și al Porților de Fier continentale (a Dunării și a Caucazului) pentru echilibrul european. Conducătorii secțiunilor științifice au fost D. Djordjevici (SUA) și M. Vinogradov (URSS).

Întâlnire de gradul X, 100 pp, roman SF publicat cu pseudonimul Koster del Rey, Editura Orion, 1991, la nr. 1 al colecției *Cosmos*.

Traducerea eseului lui *Ștefan Zweig – Un strigăt împotriva morții. Castellio contra Calvin*, 192 pp, Editura Orion, 1992.

Editarea corespondenței dintre Veronica Micle și Mihai Eminescu, sub titlul *Veronica Micle – Dragoste și poezie*, cu adnotări critice, 175 pp, Editura Orion, 1992.

Traducere din *Exbrayat – Imogène și banda de spioni*, 225 pp, editura Forum, 1993

Traducere *Exbrayat – Pe viață și pe moarte*, 225 pp, Editura Forum, 1994.

Editarea și comentarea unui basm cules de *Mihai Eminescu – Frumoasa lumii*, Editura Forum, 1995.

*Biblioteca pentru toți * Catalog general*, 354 pp., publicat cu prilejul centenarului colecției, la nr. 1440 al seriei sale noi, Editura Minerva, 1995, cuprinde inventarul complet al aparițiilor acestei colecții de la 1895, cu precizarea numelor autorilor, titlurilor, traducătorilor, prefațatorilor, îngrijitorilor de ediții și editorilor, a reeditărilor succesive. Biblioteca pentru toți, care a falimentat împreună cu Editura Minerva în 2001, a fost singura colecție europeană care a apărut fără nici o întrerupere vreme de un veac, iar în perioada ei

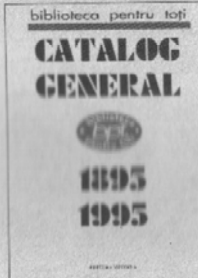

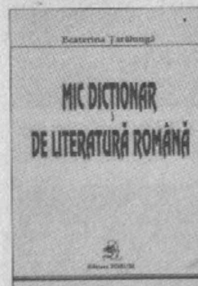

cea mai bună, deceniul 1960-1970, a publicat peste şaizeci de titluri pe an, adică mai mult decât unul pe săptămână, în tiraje care depăşeau sfertul de milion pentru un titlu, din peste 60 de culturi ale lumii, aflate pe cinci continente. Cu prilejul aniversării centenarului, au participat, la Teatrul Naţional, peste 400 de colaboratori din ţară şi străinătate, iar colecţia „Livre de Poche“ a Editurii Gallimard a primit, prin reprezentantul ei, medalia jubiliară a colecţiei Biblioteca pentru toţi. Ziarul ‚Le Monde' a menţionat evenimentul.

Mic dicţionar de literatură română, 150 pp., Editura Forum, 2000, cuprinde personalităţi, publicaţii şi curente literare. Este prezent fenomenul din România, ţinuturile româneşti din afara graniţelor şi emigraţia românească. Informaţia este adusă la nivelul lunii septembrie 1999. Cercetările au fost făcute la Biblioteca Academiei Române, la Biblioteca Naţională din Paris, la Uniunile Scriitorilor din România şi Republica Moldova, la biblioteci din Chişinău şi Vârşeţ. Pe lângă personalităţile literare sunt prezenţi şi etnografi, filosofi, lingvişti şi specialişti din alte zone conexe literaturii, în tentativa de a sesiza ansamblul cultural românesc, deschiderile şi orientările lui la sfârşitul mileniului al doilea.

România viitoare. Interviuri şi teste, 160 pp, Editura Eminescu, 2001, cuprinde interviuri luate în perioada conflictului iugoslav şi publicate după căderea turnurilor gemene din New York. Intre alţii, au fost intervievaţi Mns. Octavian Bârlea, Augustin Buzura, Constantin Corduneanu, Paul Dimitriu, Petru Dumitriu, Mimmo Morina, José Jeronimo Moscardo, Adrian Năstase, Marian Papahagi, Liviu Petrescu, Ioan Aurel Pop, Ion Pop, José Augusto Seabra, Thomas Sebeok.

Limite, volum de versuri, Editura Pallas, 2003. Cuprinde poeme strânse pe parcursul multor ani, introspecţie şi comentariu marginal al evenimentelor pe care le-a traversat. Tentativă de a face o contrapondere „dinăuntrul fiinţei" celorlalte demersuri culturale.

La Televiziunea Română a realizat mai multe emisiuni, precum şi câteva documentare culturale în serial: *Cuvinte potrivite*, emisiune de limba română, de 30 de minute, care s-a difuzat în fiecare joi, pe canalul 1 al Televiziunii Române, 1995-1996. Cuprindea un program de educare a vorbirii corecte valabil pentru toţi telespectatorii, ca şi informaţii despre noutăţile în domeniu (dicţionare, manuale, cărţi, publicaţii).

Viaţa în jurul Mediteranei a fost un documentar cultural în cadrul emisiunii *Cultura în lume*: de la *Dinspre Eden spre mare* (despre cetatea biblică a Paradisului, aflată pe o insulă din Golful Persic), până la *Istoria alfabetelor,* cuprinzând vechile culturi şi civilizaţii: Mesopotamia, nabateenii (Petra), elamiţii şi alte triburi semitice, cetăţile Bibliei, Egiptul vechi, insulele Mării Mediterane, perşii, civilizaţia greacă. Această emisiune a fost urmarea unor călătorii în ţări din Orientul Apropiat.

Café Corso a fost o emisiune săptămânală de o oră, care s-a transmis pe Canalul 1 al Televiziunii Române, în perioada 1999-2000. Moderator a fost poetul Gheorghe Astaloş, invitaţii au fost personalităţi ale vieţii culturale, economice, financiare, sportive, muzicale, politice ş.a., atât din România, cât şi din emigraţia românească, dar şi personalităţi aparţinând altor ţări interesate de fenomenul românesc, în tentativa de a afirmare a spiritului de toleranţă în abordarea celor mai spinoase probleme ale tranziţiei şi integrării Românei în Europa şi în lume.

O serie nouă a emisiunii *Cultura în lume*, de numai câteva episoade, pe Canalul 2 al Televiziunii Române, anul 2000, a cuprins documentare culturale precum *Gaudì la Barcelona, Mirajul aurului şi Petru Dumitriu. Ştiri de senzaţie.*

Lumi și cetăți, serial transmis pe Canalul 2 al Televiziunii Române, 2000-2001, a cuprins mai multe documentare despre orașe europene contemporane, cu spiritul lor, care formează, implicit, spiritul unor popoare, se constituie ca adevărate 'lumi' interferente, ce dau unitatea și armonia planetară. Printre acestea menționăm: *Cetatea imperfectă: Babilon, Parisul invențiilor, Hundertwasser la Viena*.

Orașe românești, a fost un program desfășurat în anul 2002, cu difuzare pe canalul România Internațional, coproducție cu Televiziunea România de Mâine. A cuprins episoadele *București, Târgoviște, Iași, Brașov, Sibiu, Alba Iulia și Blaj, Timișoara, Turnu Severin, Constanța, Pe Dunărea de Jos* și *În Dobrogea*. Ultimul episod a fost dedicat *Universităților românești*. În paralel, în același an, s-a difuzat o nouă serie a emisiunii de limba română *Cuvinte potrivite*, pe canalul România Cultural.

Bulevardul Artelor a fost un magazin cultural desfășurat în 2003 pe TV România Internațional. Moderator Octavian Saiu. El a cuprins evenimente și personalități care ilustrează deopotrivă marile deschideri culturale ale României, puterea ei de receptare a valorilor umanitățiii, ca și de impunere a valorilor proprii.

NEAPĂRUTE ÎN VOLUME (SELECȚIE)

Articole, comunicări

O formulă polifonică: viziunea personajului, în „România literară" 116/1971

Vocația teoriei și critica ei, în „România literară" 24/1973

La structure de l'univers dans les Métamorphoses d'Ovide, 1972, comunicare susținută la Congresul Ovidianum, Constanța, pubicată în 1976, la Editura Academiei, în volumul dedicat Congreselor Ovidianum.

Rubrica „Formule" în revista „Cadran", 1972, despre posibile relații de formulă culturală între Valéry, Ion Barbu, Baudelaire, Huysmans.

La Grammaire générative transformationelle et psychomécanique du langage, în „Progresele științei" 1/1974

Critica și ideea de sistem, în „Viața românească" 5/1975

Orietări în cultura contemporană, în „România literară" 35/1976

Relația tip/istorie la Garabet Ibrăileanu, în „Limbă și literatură", vol. II/1976

Synthetic criteria for a Romanian Literary History, în „Synthesis" 1976

La Dialéctique de l'objet esthétique, comunicare susținută la al VIII-lea Congres de estetică, Darmstadt, 1976 (rezumat și comentarii în lucrările congresului, din același an)

Despre situația literaturii, cărții și scriitorilor, în „România literară" 40/1977

Plurivalența criticii, în vol. Colocviilor revistei „Transilvania", Sibiu, 1977

Camil Petrescu – Poezia nouă și criticii noștri (inedit), în „România literară" 43/1978

Camil Petrescu – O scrisoare către Nicolae Iorga. Pagini din Doctrina Substanței (texte inedite) în „Manuscriptum" 3/1978

Répères comparatistes chez Dimitrie Popovici et Tudor Vianu, în „Synthesis" 1978

Situarea criticului în actul lecturii, în vol. Colocviilor revistei „Transilvania", Sibiu, 1979

Ion Pillat – Motive populare în poezia cultă (text inedit), în „Ramuri" 5/1979

Le Mythe de le Génèse dans les Méthamorphoses d'Ovide, 1980, comunicare susţinută la Congresul Ovidianum, Constanţa

Semnificaţia dublului reflex la Mihail Sadoveanu, 1980, comunicare susţinută la manifestările Sadoveniana, Piatra Neamţ, publicată în „Cronica" 45/1980.

Tudor Vianu – Trei cărţi româneşti de filosofie (text inedit), în „Manuscriptum" 2/1981

Tudor Vianu – Probleme ale literaturii române în perioada 1900-1944 (inedit), în „Manuscriptum" 3/1981

Critica şi criticile ei, în „Viaţa românească" 8/1983

Scena ca efect de propagare, în „Contemporanul" 14/1984

A Prophet of Poetry: Khalil Gibran, în „Romanian News" 4/1984

O generaţie de creaţie: Promoţia '70, în „Familia" 7/1984

Tudor Vianu – universul filosofiei, în „Revista de istorie şi teorie literară", 2/1984

Premise (la studiul *Mileniul doi văzut de la sfârşit*, despre rolul culturii române în acoperirea faliei Orient-Occident), în „Viaţa românească"10/1985

Critica despre ea însăşi, în „Caiete critice" 1-2/1985

Cultura ca istorie sau Abisul păsărilor, comunicare, 1986, publicată în volumul Colocviilor revistei „Transilvania", Sibiu.

Dimitrie Cantemir - Jurnal persan (text inedit), în „Manuscriptum" 2/1987

Poezia ca limită, în „Contemporanul" 33/1987

Note despre rezerva de viaţă, în „Almanahul Literar al Asociaţiei Scriitorilor", 1987

Dimitrie Cantemir în Arhiva Grigore Tocilescu – inventar complet, în „Transilvania" 6,7,8/1988

Henri James sau ceea ce găseşti când cauţi într-una, în „Almanahul literar al Asociaţiei Scriitorilor", 1988

Dimitrie Cantemir şi istoria unei prietenii: Grigore Tocilescu – Al. Odobescu (inedit), în „Almanahul Convorbiri literare", 1989

Descrierea expoziţiei Centenar Mihai Eminescu, în „Revista Muzeelor şi Monumentelor" 10/1989

Le rôle de la Mer Méditerranée dans l'historiographie de Démètre Cantemir, comunicare susţinută la a VI-a ediţie a Congresului Internaţional de Studii Sud-Est Europene, Sofia, 1989

Descrierea Arhivelor Gr. Tocilescu, în „Revue Roumaine d'histoire" 9/1989

Démètre Cantemir et l'esprit vénitien reçu par la filière gréque, comunicare la a VII-a ediţie a Congresului Internaţional de Strudii Sdud-Est Europene, Salonic, 1994

Cultura şi intelectualii între criză şi globalism, în „Adevărul literar şi artistic", 3 martie 1996

Petru Dumitriu – Paella, 80pp, inedit, apărut în „ABC", suplimentul ziarului „Azi", 2000

Convergenţe şi diversităţi în procesul de globalizare a culturii, comunicare susţinută la simpozionul internaţional pe tema *Controverse ale veacului XXI*, organizat de Parlamentul Voivodinei, 2002

The importance of the continental Iron Gates in the globalization process, comunicare la Conferinţa *The Danube, a river of cooperation*, Belgrad, 2002

Petru Dumitriu în dosarele Securităţii, texte inedite, cu *Tabel cronologic* şi un cuvânt înainte (*Petru Dumitriu – un mare necunoscut*), în „Caiete critice" 3-5/2003

Proză

Strada, în „Convorbiri literare" 4/1979

Marica, în Convorbiri literare" 9/1979

Întrebarea, în „Convorbiri literare" 10/1980

Conul de umbră, în Almanahul Vieţii Româneşti", 1985

Drumuri, în „Album literar", 1985

Început de petrecere, în „Almanahul Ramuri" 1985

Catamaran, în „Almanahul Vieţii Româneşti" 1986

Prietenii, în „România literară" 1987

Dimineţile Dianei, în „Luceafărul" 40/1986

Versuri

Libertate, Meşterul Manole, în „Vatra" 5/1977

Toamnă, Septembrie, în „Convorbiri literare" 9/1978

Generaţie, Descriere după natură, Peisaj, în „România literară" 37/1980

Crochiu, Secol, Tinereţe, Respirând, Drum, Târziu, în „România literară” 38/1983

Un pom fructifer, Planete, Anabasis, Fuga, în „România literară” 46/1987

Şi astfel…, Regnuri, Anamnesis, Prag, Eminescu, în „România literară” 39/1989

Traduceri

Muhammad Iqbal – Poeme, în „România literară” 46/1977

Daniel F. Golouye – Superechipajul (proză SF, traducere din franceză), în „Argonaut”, 2/1984

Jean Rousset, selecţie, traduceri şi comentarii, în „Secolul XX” 2/1987, număr dedicat Elveţiei

Trei scrisori veneţiene despre Constantin Brâncoveanu, texte inedite, traducere din italiană, în „Magazin istoric” 10/1988

Scrisori veneţiene despre Dimitrie Cantemir (texte inedite, traducere din italiană), în „Manuscriptum” 2/1988

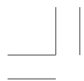
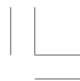
Richard Matheson – Copilul prea curios (proză SF, traducere din engleză), în „Almanahul literar” 1988

Charles Baudelaire, Cesare Pavese, William Stafford (traducere din franceză, italiană, engleză), în „Ramuri” 5/1988

Kiril Kovalgi (traducere din rusă), în „Ramuri” 4/1989

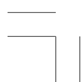
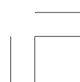
Dimitrie Cantemir

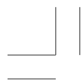
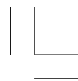

DIMITRIE CANTEMIR

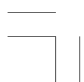
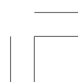
I

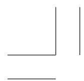
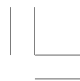

ECATERINA ŢARĂLUNGĂ

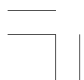
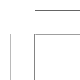
2

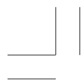
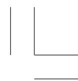

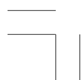
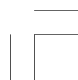

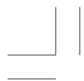
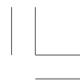
DIMITRIE CANTEMIR

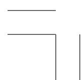
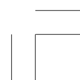
3

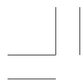
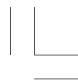

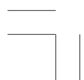
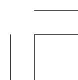

Cuvânt înainte

Dacă plecăm de la ipoteza că fiecare cultură există ca ansamblu de răspunsuri, de soluţii pe care spiritul unui popor le dă istoriei – adică timpului – condiţiilor geografice – adică spaţiului – atunci interogarea respectivei culturi ar trebui să ofere o imagine a însuşi spiritului creator. Aflat în Balcani, pe linia care odinioară despărţea dar şi unea Orientul şi Occidentul, poporul român a produs în plan cultural unele din cele mai puternice reacţii de acoperire a faliilor spirituale ce puteau produce ruperi de echilibru între cele două spaţii. Dimitrie Cantemir ni se înfăţişează astăzi, prin demersul său creator, prin întreaga atitudine de om de cultură, ca o astfel de reacţie de armonizare spirituală. O armonizare menită să dovedească atât Orientului cât şi Occidentului vitalitatea poporului capabil s-o afirme. Acesta a fost gândul mai adânc, mobilul profund al cărţii care urmează a se înfăţişa cititorului. Lui i s-a adăugat supoziţia că trebuie să existe o consecvenţă cu sine însuşi a spiritului unui popor, consecvenţă în virtutea căreia – în ciuda tuturor modificărilor provocate de timp – recunoaştem specificul său. Cum se vede aşadar spiritul poporului român din unghiul culturii? Şi dincolo de ce modificări ale plafonului cultural continuă să existe unitatea sa? Poate fi detectabil acest spirit în creaţia fiecărui om de cultură indiferent de domeniul în care lucrează? Este el detectabil şi în creaţia lui Cantemir?

Faptul că ne-am oprit la el pentru a găsi răspuns la toate aceste întrebări este numai aparent întâmplător. Dimitrie Cantemir se află situat la începuturile însele ale acestui proces de conştientizare a unităţii spirituale a poporului român ca unitate raportabilă la Orient şi Occident. În plus, a fost un personaj enciclopedic, care deci a încercat răspunsuri proprii,

soluţii spirituale în mai multe domenii ale cunoaşterii. Aceste două considerente ne-au îndemnat să căutăm a evalua activitatea lui spre a descifra întregul magmatic al unei epoci în faţetele polizate ale unui unic demers creator, spre a lumina încă posibilele noastre raportări la acel moment a culturii române, moment care poate atesta deci capacitatea universului contemporan de a-şi păstra resorturile intime ale unităţii sale pe această punte ce comunică în mod real cu trecutul şi, nu mai puţin, poate defini capacitatea trecutului de a fi descoperit trasee ale permanenţei spirituale în stare să proiecteze în ochii contemporanilor noştri întrebări şi răspunsuri viabile.

Pe lângă aceste motive de ordin intelectual, autoarea s-a simţit îndemnată să abordeze acest subiect deloc simplu care este creaţia şi personalitatea lui Dimitrie Cantemir în urma descoperirii, în fondul de manuscrise al Bibliotecii Academiei Române, a unei substanţiale arhive de documente cu privire la acest autor rămase de la Grigore Tocilescu, cel ce a fost trimis în 1877–1878 de către Societatea Academică Română în misiune în Rusia spre a copia manuscrisele cantemiriene şi orice alte documente referitoare la autor, la epoca sa şi la istoria poporului român. Atât manuscrisele aduse, cât şi raportul misiunii, au fost cunoscute de cercetători încă din perioada respectivă. Dar arhiva Gr. G. Tocilescu, având în jur de o mie de pagini referitoare la Dimitrie Cantemir, a rămas până acum necercetată. Ea alcătuieşte principalul dialog al acestei cărţi, prezent în structura ei, ca şi în *Note şi comentarii*.

În sfârşit, având prilejul să abordeze „pe viu“ unele manuscrise cantemiriene datorită unei călătorii în Uniunea Sovietică pe urmele lui Tocilescu, spre a stabili poziţia actuală în arhive a manuscriselor cantemiriene, autoarea a avut prilejul o dată mai mult să mediteze la valoarea acestor scrieri pentru lumea contemporană.

Pentru sprijinul adus la elaborarea lucrării ea aduce mulţumirile sale cele mai deferente următoarelor persoane: Conf. dr. Ion Ardeleanu, prof. dr. Virgil Gândea, cerc. princ. dr. Paul Cernovodeanu, compozitorul Eugeniu Doga, regizorul Ion Popescu Gopo, poetul Kirill Kovalgi, **К. Ф. Н.** V. I. Lebedeva,

dr.Ion Matei, К.И.Н. L. Egorova-Semionova, prof. dr. doc. membru al Academiei Ştefan Ştefănescu, dr. Gabriel Ştrempel, cerc. princ. dr. Şerban Tanaşoca, prof. dr. doc. acad. Radu Voinea, preşedinte al Academiei R.S.R. De asemenea, autoarea mulţumeşte pentru sprijin următoarelor instituţii: Academia RSR, Academia de Ştiinţe a URSS, Biblioteca Academiei RSR, Biblioteca „V. I. Lenin“ din Moscova, Biblioteca Academiei de Ştiinţe din Leningrad, Biblioteca publică „Saltîkov Scedrin“ din Leningrad, Institutul de istorie „Nicolae Iorga“ din Bucureşti, Institutul de studii sud - est europene din Bucureşti, Institutul de slavistică şi balcanistică al Academiei de Ştiinţe a URSS din Moscova, Muzeul de istorie naţională Bucureşti, Muzeul Cărţii Moscova şi revistele: *Manuscriptum, Revista muzeelor şi monumentelor, Transilvania, Revue Roumaine d'Histoire.*

decembrie 1988

Prolegomene

P*uncte de pornire* În zorii veacului al XVIII-lea Iaşul se pregătea să înfrunte desele treceri ale polonezilor, turcilor şi altor armate ca un oraş deschis spre câmpie, fără ziduri de apărare ori cetăţi fortificate, doar cu cele şase mii de case ale sale, în principal de meseriaşi şi negustori, şi cu cele douăzeci şi opt de biserici şi mănăstiri, majoritatea având călugări greci din ordinul Sf. Vasile[1]. Podeaua de lemn a străzilor, plină de noroi la vreme de ploaie şi de praf vara, ducea către palatul domnesc. Bordee şi case mai mărunte la marginea oraşului, apoi case mai solide, aflate în vecinătatea pieţelor unde se vindeau – în prăvălii cu tarabele la drum – tot felul de coloniale venite din Asia, mătăsuri şi tafta, toate acestea alcătuiau spectacolul ce putea fi văzut de pe dealul unde se afla aşezat palatul domnesc, singurul înconjurat de un zid de apărare şi de un şanţ cu apă stătută, plină de lintiţă şi de broaşte. Pe vremea lui Gheorghe Duca palatul avea o curte mare şi pătrată, înconjurată de un zid de pământ bine bătut între pari de lemn. Odăile erau joase, căptuşite cu lemn frumos lucrat cu înflorituri şi aurit în unele încăperi, cu divane acoperite de covoare după moda turcească. Pentru oaspeţii mai de vază erau camere zugrăvite în stil olandez şi măsuţe cu intarsii, unde li se serveau oaspeţilor votcă şi dulceţuri.[2] Călugării şi negustorii mişunau pretutindeni, ducând în harabale (acoperite ori nu) diverse produse pe care le adăposteau în incinta mănăstirilor de teama deselor năvăliri ale tătarilor, dar şi ale polonezilor aflaţi în plin conflict cu Imperiul Otoman. Pentru restul populaţiei pădurile din preajmă ofereau poate aceeaşi siguranţă, dacă nu cumva chiar una mai mare decât aceste incinte.

Încă timid, dar cu scopuri bine precizate, iezuiţii poloni îşi construiesc după firea şi puterea locului căsuţe acoperite cu

şindrilă şi împrejmuite cu garduri de nuiele, misiuni menite – fie şi în perspectivă – să contracareze puternica influenţă a ortodoxiei greceşti infiltrată mai de mult şi cu mai multă putere. Tentativa iezuită nu este de altfel decât una din înfăţişările acelui moment de dezechilibru pe care-l traversau Iaşul, Moldova, ca şi ţările române în general. Desele schimbări ale domnilor atestau nu numai lăcomia crescută a turcilor, dar şi motivul acestui fapt: Imperiul Otoman simţea strângându-se în juru-i lanţul ce-i ameninţa, din partea Europei, existenţa însăşi. Ţările române, gata să-l trădeze, trebuiau ţinute într-o veşnică stare de nesiguranţă pentru a nu se mai gândi la altceva decât la ziua de mâine. Ne aflăm în pragul instaurării domniilor fanariote. Constantin Cantemir, tatăl lui Dimitrie, a domnit în Moldova cel mai mult timp în această vreme de nelinişte: între 1685– 1693. A fost ultimul domn pământean al principatelor care a murit pe tronul său. Nu era un domn învăţat, dar deţinea în mare măsură arta diplomaţiei. A ştiut să vireze printre interesele polonilor, turcilor şi tătarilor fără a pierde nimic din ceea ce avea când venise pe tron.[3] La moartea sa domnul era încă ales de sfatul boieresc, deşi trebuia apoi confirmat de sultan. Aşa se face că fiul său Dimitrie, cel mai mic şi mai învăţat, şcolit cu Ieremia Cacavela,[4] a fost ales domn la cei douăzeci de ani ai săi. Ahmed al II-lea nu l-a confirmat. Tânărul domn, rămas pe tron doar două săptămâni, nu prezenta suficiente garanţii politice, mai ales că imperiul urma să susţină însemnate bătălii politice la graniţele Poloniei, deci să folosească teritoriul Moldovei drept sursă de aprovizionare pentru oameni şi cai, precum şi drept zonă de reorganizare a efectivelor în caz de înfrângere. Dacă n-ar fi fost serviciile personale făcute sultanului, Cantemir tatăl nu s-ar fi bucurat, cu opt ani în urmă, de preţuirea sultanului Mahomed al IV-lea. Acesta i-a dăruit tronul ca răsplată pentru salvarea haremului său din mâna mereu duşmanilor polonezi. Totuşi urmaşul lui Mahomed, sultanul Soliman al II-lea, i-a cerut bătrânului Constantin Cantemir drept garant pe unul din fii. Astfel, la cincisprezece ani, tânărul Dimitrie a luat drumul Constantinopolului. Avea să rămână acolo vreme de douăzeci şi doi

de ani. S-a, şcolit la Academia Patriarhiei din Constantinopol cu dascăli greci. Chiar lecţiile de muzică şi limbă turcească le-a luat nu numai cu dascăli turci, ci şi cu greci renegaţi, rămaşi însă, în forul lor interior, eretici faţă de credinţa în Alah şi puterea veşnică a Islamului. După moartea lui Constantin Cantemir i-a fost preferat la tronul Moldovei Constantin Duca, unchiul după mamă al lui Dimitrie. El a domnit până în 1695, când în locul lui Ahmed al II-lea a venit pe tron războinicul Mustafa al II-lea. Odată cu el a devenit mare vizir sângerosul Daltaban Paşa, cunoscător al Cantemireştilor dintr-o vreme când haremul lui Mahomed al IV-lea trecuse cu strigăte înspăimântate pe teritoriul Dobrogei, căutându-şi salvarea spre sud. Ridicării lui Daltaban [6] i-a datorat Antioh Cantemir venirea pe tron. Părea să fie pentru otomani un om sigur. Între 1695 şi 1700 Antioh a avut libertatea să-şi probeze credinţa faţă de stăpânire respectând canoanele tributului crescut la 65 000 de galbeni anual (de la 4 000 pe vremea lui Bogdan Vodă), ajutorul în caz de război cu provizii şi oameni (cam 500 de suflete oaste regulată). În acest interval reprezentantul său la Poartă a fost Dimitrie Cantemir însuşi, care şi-a rafinat atunci atât mijloacele de persuasiune politică, desăvârşindu-şi cunoştinţele în materie de înţelegere a căilor de acces spre putere, cât şi cunoştinţele filosofice, lingvistice, artistice. A deprins la Academia Patriarhiei ştiinţele: matematica, topografia, arheologia, geografia.[7] Nu e greşit dacă afirmăm că lui Dimitrie i-a datorat Antioh, în această primă domnie, orientarea politicii sale atât faţă de Imperiul Otoman, cât şi faţă de alte state. Rafael Leszczynski, tatăl lui Stanislas, viitorul rege polon, trecând spre Turcia la 1700 pentru a rediscuta în favoarea polonilor unele articole ale tratatului de la Carlowitz (evacuarea tătarilor din Bugeac, stăpânirea Hotinului şi Cernăuţilor), se opreşte şi la Iaşi. Solul stă la dreapta domnului, iar Dimitrie la stânga sa. Discuţia animată pe probleme politice condusă de Dimitrie, cunoscător al limbii latine, îl impresionează pe sol. Spre sfârşitul audienţei acesta e rugat să-şi aducă micul grup orchestral, iar acelaşi Dimitrie face remarci pertinente în legătură cu muzica europeană şi interpretarea

ei. În final el pronunţă câteva cuvinte în limba polonă. Raphael Leszczynski e astfel impresionat mai mult de Dimitrie decât de Antioh. Pentru otomani însă această orientare pro-europeană nu părea de bun augur. Mustafa al II-lea se grăbeşte deci să-l schimbe din nou pe Antioh cu Constantin Duca, ale cărui reacţii erau cunoscute dintr-o domnie anterioară şi deci puteau fi previzibile. Duca era însă un domn pe care-l urmăreau ghinioanele. El căzuse de la domnie odată cu căderea lui Ahmed al II-lea şi avea să cadă din nou odată cu căderea lui Mustafa al II-lea. Un nou sultan, o nouă luptă pentru domnie. Slăbiciunea ţărilor române faţă de Poartă era, în primul rând pentru ele, prilej de nelinişte. Nevoia subterană a unităţii de acţiune, a unui spor de putere obţinut în acest fel faţă de stăpânirea turcească, îl fac pe Dimitrie Cantemir să viseze la o domnie a sa asupra ambelor ţări române. Dar Brâncoveanu era un domn puternic şi suficient de bun diplomat pentru a împlini el însuşi acest deziderat. În plus, dispunea deja de puterea unei domnii, ceea ce nu era cazul lui Cantemir. A reuşit deci să-l instaureze domn în Moldova pe Mihail Racoviţă, boier de ţară cu sânge cantacuzinesc, cumnat[8] al lui Dimitrie Cantemir. Pierzând bătălia politică, tânărul Dimitrie a încercat în continuare s-o câştige pe cea culturală. El şi-a descris eşecul în *Istoria ieroglifică.* Se anunţa astfel unul din cele mai de temut condee ale vremii. Forţa scrierilor sale ilustrează în fond puterea compensaţiilor culturale de care avea nevoie Cantemir. După Mihai Racoviţă, deşi continua să fie pretendent la tron, Dimitrie a pierdut din nou, de data aceasta în favoarea fratelui său Antioh, venit a doua oară domn în virtutea principiului otoman că ceea ce este cunoscut e de preferat faţă de ceea ce e cu desăvârşire nou. Dimitrie continuă să spere că, în timp ce fratele său va domni în Moldova, el însuşi va fi domn al Ţării Româneşti. Precedentul existase: Ieremia şi Simion Movilă. Dar Brâncoveanu, intuind direcţia acestui vânt contrar, îl va rechema în ţară pe Toma Cantacuzino [9], capuchehaia sa la Poartă – şi va lua măsuri pentru ca pe tronul Moldovei să vină din nou Mihai Racoviţă. Lunga domnie a lui Ahmed al III-lea[10] a permis nu numai finalizarea politicii turceşti faţă de ţările

române în sensul pe care şi-l propusese de mult – instaurarea domnilor fanarioţi – ci şi grăbirea acţiunii acestor state mici în sensul desprinderii lor de lanţul otoman. O primă venire pe tronul Moldovei a lui Nicolae Mavrocordat, fiul lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul,[11] anunţă deja acest dublu fenomen. Mavrocordat a domnit prima oară doar un an: 1709 – 1710. Lipsa lui de calităţi ostăşeşti, flagrantă în bătălia Cameniţei, i-a făcut pe turci să încerce o variaţie. E în sfârşit adus pe tron Dimitrie Cantemir. A obţinut domnia printr-o filieră complicată, care presupunea sprijinul hanului tătar Develt Ghirai (1707– 1713), al cărui mare haznedar, Davul Ismail Efendi, fusese elevul lui Cantemir întru arta tanburului. Cu şcoala protocolului Otoman bine deprinsă, dar cu sufletul rămas la suferinţele patriei sale, Cantemir nu se sfiieşte să joace – aparent – pe cartea lui Ahmed al III-lea, iar în fond să caute o soluţie pentru a-şi împlini ceea ce considera misiunea sa de suflet: eliberarea ţării de sub dominaţia otomană, revenirea ei la prerogativele pe care le avea pe vremea marelui Ştefan. Ochii lui Cantemir privesc deopotrivă harta Europei şi Asiei. El simte faptul că pentru marele imperiu începuse declinul. Pierderea unor poziţii însemnate ale acestuia în Europa şi Asia nu-i era străină. Simte de asemenea că ţările europene încep să intre în mari sisteme de alianţe antiotomane, modificându-şi astfel propriile graniţe.[12] Nu vrea ca patria sa să rămână în afara acestor alianţe. Ideea Daciei unite îl captivează. Momentul când Carol al XII-lea se află prizonier în Bugeac i se pare favorabil declanşării unui război ruso-turc. Rusia, angajată în marele război al nordului,[13] încerca să păstreze cu orice preţ pacea cu turcii. Dar Carol al XII-lea nu făcea mai puţin parte din peisajul nordic cu care Rusia se confrunta de mai mulţi ani. Capturarea lui era prin urmare o mare tentaţie. Pe de altă parte otomanii, ştiind mai puţin apărate aceste poziţii dinspre Polonia, încearcă recucerirea teritoriilor pierdute. Se conturează astfel conflictul de la Prut. Pentru ca imaginea să sa fie mai aproape de adevăr, trebuie să-i adăugăm configuraţia forţelor în primăvara lui 1711. Ruşii deplasaseră o parte a efectivelor din nord conduse de brigadieri care vor deveni mai târziu amirali sau conducători

de armate. Exemplul lui Cernîşev[14], a cărui corespondenţă e cunoscută, este edificator în acest sens. Petru I însuşi spera, folosindu-se de alianţa cu ţările române, să opună turcilor o rezistenţă suficient de mare spre a-i potoli mai mult timp şi spre a-şi elibera astfel forţele necesare frontului deschis în nord. Armata otomană stă în espectativă dincolo de Dunăre, măsurând cu prudenţă distanţa până la poziţiile ruseşti şi continuând să mizeze pe proviziile din teritoriile româneşti. Brâncoveanu înclina şi el spre alianţa cu Rusia, dar numai atât cât se putea fără a-şi compromite poziţia faţă de sultan ori de Iosif al II-lea de Habsburg. Era credincios propriei sale politici de păstrare a echilibrului, adică, în fond, a domniei. Toma Cantacuzino în schimb se aliază deschis cu Rusia. Dimitrie Cantemir l-a primit pe Castriot, un cleric trimis de Brâncoveanu pentru tratative, dar n-a primit propunerea ca domnul muntean să mediteze între ruşi şi otomani. S-a aliat cu Toma Cantacuzino, unchiul soţiei sale, candidat la tronul Ţării Româneşti şi împreună au declanşat tratativele cu Petru I.[15] Cantemir a avut grijă să formuleze toate doleanţele care însemnau pentru el eliberarea Moldovei de otomani şi păstrarea independenţei sale faţă de orice altă putere. Tratatul de la Luţk,[16] important pentru Cantemir întrucât stipula domnia ereditară a Cantemireştilor (fapt de care Neculce nu pomeneşte în *Letopiseţul* său probabil fiindcă nu văzuse versiunea originală a tratatului), nu avea de fapt valabilitate în condiţiile date, deoarece, în calitatea sa de principat tributar Imperiului Otoman, Moldova n-avea dreptul să încheie acorduri pe cont propriu. De altfel, încheierea tratatului nici n-a dus la declanşarea operaţiilor militare. Toma Cantacuzino a fost cel care a asediat şi cucerit Brăila, în oastea generalului rus Ronne. În această situaţie armata otomană a intrat în teritoriile româneşti pe podul construit în acest scop (ce-i drept cu tergiversări) de Brâncoveanu. Cantemir n-a putut asigura, aşa cum se angajase, provizii suficiente pentru armata rusă. Ruşii înşişi nu erau suficient de buni cunoscători ai tacticii şi strategiei otomane, forţele lor erau incomparabil mai mici, terenul nu era favorabil unei lupte dusă în condiţii inegale.[17] În câteva zile soarta războiului s-a decis în favoarea otomanilor.

Cantemir, care se grăbise crezând că împlineşte astfel un destin istoric, a fost silit să-l urmeze pe Petru I în Rusia, împreună cu 4 000 de oameni, împlinindu-şi mai departe doar propriul său destin.[18]

Iaşul a rămas în continuare deschis spre câmpia de unde-l băteau toate vânturile istoriei. Era un oraş pe care nu-l puteau apăra atât armele, cât spiritul locuitorilor săi, acest focar al entităţii naţionale, singura armă de care va mai dispune în continuare Dimitrie Cantemir, rămas până la sfârşitul vieţii (21 august 1723) pe teritoriul Rusiei, locuitor al unui alt imperiu decât cel otoman, dar rămas în spirit pentru totdeauna moldovean şi român. I-a urmat la domnie din nou Nicolae Mavrocordat.

Peste această parte de lume începe zona de umbră a domniilor fanariote. Lunga noapte otomană se va termina abia după Unirea Principatelor, în a doua jumătate a secolului al XlX-lea (1877). Neliniştită şi neliniştitoare, umbra lui Cantemir a continuat să colinde spiritele tuturor în momente hotărâtoare. *Hronicul* său, intrat în biblioteca de la Blaj[19], a fost cartea de căpătâi a membrilor Şcolii Ardelene în bătălia pentru drepturi naţionale. Paşoptiştii îşi vor aminti de Cantemir cel care simţise nevoia să ofere patriei sale un lob egal între naţiunile europene în marile alianţe antiturceşti. Cât despre războiul de independenţă, el nu era decât consfinţirea a ceea ce Cantemir considerase totdeauna sensul vieţii sale.

Înfrânt pe deplin în plan politic, demersul lui Cantemir s-a dovedit pe deplin fecund, vreme de secole, în plan spiritual. Într-o vreme de mari rupturi pe harta Europei, atunci când unitatea ei spirituală se făurea cu greu, pe fondul bătăliilor creştinătăţii contra Islamului, el a ilustrat cu strălucire naşterea conştiinţei de sine a unui popor, fundamentul naţiunii române moderne. Ceea ce pierduse cu sabia, Dimitrie Cantemir a câştigat cu condeiul. Tot ceea ce a scris atestă conştiinţa faliilor adânci la toate nivelele existenţei sociale, politice, religioase, economice, culturale, ca şi dorinţa de a arunca punţi pe deasupra lor. Aceste două elemente – conştiinţa şi aspiraţia – constituie, de multe ori, singurele căi de acces spre unitatea personalităţii lui Cantemir. Dar urmându-le drumul plin de

sinuozităţi, ne simţim pe deplin răsplătiţi. Din negura celor trei secole care ne despart de eruditul domn moldovean se ivesc în lumina clară a sfârşitului de veac douăzeci întrebările şi frământările unui spirit înrudit cu noi. Timpul, spaţiul, istoria şi semenii au orientat creaţia sa. Circumscrise momentului când a trăit sau vizionare, trasând linii luminoase în istoria poporului român, soluţiile cantemiriene merită să fie receptate astăzi nu numai ca fapt încheiat, ci şi ca mesaj. Este mesajul operei sale.

Lucrările lui Dimitrie Cantemir Prima clarificare de care socotim că are nevoie cititorul se referă la stadiul actual de cunoaştere şi valorificare a lucrărilor ce ne-au rămas de la învăţatul moldovean, deoarece acestea constituie principalul plafon de referinţă în paginile care urmează. Au circulat pe seama lui, ca şi a scrierilor sale, în decursul veacurilor, tot felul de legende; majoritatea pronunţate cu intenţii benefice la adresa autorului şi operei, dar şi vizând diferite alte scopuri, după momentul istoric şi calitatea cercetării. S-a alcătuit astfel, cu vremea, un adevărat scut protector care ne lasă cu greu să pătrundem în miezul operei propriu-zise şi să-i urmărim ideile directoare. El este cu atât mai dificil de înlăturat cu cât limba scrierilor lui Cantemir nu este tocmai la îndemâna celui interesat să le parcurgă. În sfârşit, operaţiile de desprindere a scrierilor originale dintre apocrife n-au fost nici ele dintre cele mai uşoare şi au cerut trudă îndelungă, din partea unor oameni calificaţi în multe domenii. Beneficiem de munca lor, ca şi de întreaga contribuţie a interpretărilor de tot felul[20]. Problema cea mai importantă devine justa selectare a materialului aflat la îndemână.

În 1698, pe când Dimitrie Cantemir avea 25 de ani, a publicat prima lucrare, la Iaşi, în limbile română şi greacă. Era *Divanul sau Gâlceava înţeleptului cu lumea sau Giudeţul sufletului cu trupul.* Unitatea ei surprinzătoare, ca şi stilul şi problematica ne lasă să bănuim că nu e vorba şi despre prima încercare de acest fel. Fiind totuşi prima lucrare cunoscută şi publicată la vremea ei, a intrat astfel în bibliografia lui Dimitrie Cantemir. S-a bucurat de o răspândire relativ mare pe teritoriul

de limba română şi greacă, circulând în copii manuscrise, tot astfel cum a circulat în copii şi în traducere arabă[21]. Multă vreme ediţia cea mai cunoscută la noi a *Divanului* a fost aceea din 1878, în transcriere cu alfabet latin, deşi în grafia dificilă impusă de Societatea Academică.[22] Este vorba despre volumul al V-lea ale ediţiei *Operele Principelui Demetriŭ Cantemirŭ.* Ultimele ediţii de care beneficiem Sunt două: una din 1969, apărută la EPL, întocmită de Virgil Gândea şi una apărută în 1974, la Editura Minerva, ca prim volum al ediţiei de *Opere complete,* ediţie îngrijită tot de Virgil Gândea şi încă nefinalizată. Nici una din aceste ediţii nu reproduce şi textul grecesc. Ele conţin transliterarea în alfabet latin (conform normelor actuale) a textului scris cu chirilice. Manuscrisul original al *Divanului* nu s-a găsit. Pentru ediţiile actuale menţionate mai sus baza a constituit-o textul românesc tipărit la Iaşi în 1698. Cât despre versiunea grecească, o parte dintre cercetători consideră că ea a fost făcută de altcineva, prin traducerea textului cantemirian românesc. În ce ne priveşte, considerăm că ambele versiuni i-au aparţinut autorului, deoarece desenele executate de Cantemir pentru *Divan* au în chenar text în ambele limbi, ceea ce înseamnă că au avut în vedere ambele versiuni. *Divanul* n-a fost o scriere izolată în contextul creaţiei lui Cantemir. Prin factura sa filosofică ea se prezintă doar ca o piesă dintr-un ansamblu mai larg, care l-a preocupat pe autor toată viaţa, dar cu precădere până în 1714. Un prim grupaj important al lucrărilor de acest fel datează de la 1700, urmând în ordine după *Divan.* Este vorba în primul rând despre lucrări scrise ca urmare a educaţiei primite de la Cacavela. S-a găsit de pildă manuscrisul, copiat de mâna lui Cantemir, al unei lucrări a lui Cacavela însuşi – *Institutio logices ad mentem neotheoricum philosophorum.*[23] Acest manuscris atestă o direcţie anume a studiului, bazată pe logica aristotelică – mai exact aristotelismul scolasticii medievale – în confruntare cu doctrina creştină. Aflat în circulaţie printre profesorii Academiei din Constantinopol, numele lui Jean Baptiste van Helmont,[24] puţin luat în consideraţie de contemporanii săi occidentali, este folosit mult în Orient pentru că ideile sale se

conjugă bine cu intenţiile educativ-religioase ale ortodoxiei greceşti. Învăţăcelul Dimitrie Cantemir scrie *Index tractatum ex operibus van Helmontii excerptorum, solummodo ad phisica pertinentium* (Catalog de scrieri din operele lui Van Helmont numai spre interesul ştiinţelor naturii). Acest manuscris, găsit de Tocilescu în aceeaşi bibliotecă unde se află lucrarea lui Cacavela copiată de Cantemir, atestă nu numai pătrunderea lui, obturată de grila ortodoxiei greceşti, spre cultura occidentală – ne aflăm în plin veac cartezian – dar şi măsura în care Cantemir se formează în alţi parametri decât spiritul european al vremii, adică măsura în care va încerca, pe parcursul vieţii, să se apropie de acest nivel al Europei, să renunţe la balastul religios în favoarea rigorii ştiinţifice. În ceea ce-l priveşte pe J.B. van Helmont, el este receptat de Cantemir mai ales graţie unei sinteze specifice acestui învăţat între principiile fizice ale ştiinţelor naturii şi cele filosofice ale scolasticii medievale, treaptă intermediară între raţionalismul care se impunea în Europa şi nevoia bisericii creştine de pretutindeni de a învălui logica în aura dubitativului. Astfel, după ce copiază textele altora, Cantemir întreprinde o operaţie de desprindere parţială de model. El întregeşte un text copiat printr-unul propriu, scris atât în latină, cât şi tradus în română, în aceeaşi bibliotecă a Academiei teologale se păstra manuscrisul intitulat *Ioannis Baptistae van Helmont toparchae in Merode Royerborch, Oorshot, Pellines etc. Phisices Universalis Doctrina et Christianae fidei congrua et necessaria philosophia. Encomium in authorem et virtutem doctrinae eius moldavo idiomate interpretatum* (Doctrina fizicii universale şi filosofia subînţeleasă şi necesară a credinţei creştine a lui Jean Baptiste van Helmont, toparh în mănăstirile Royerborch, Oorshot, Pellines etc. *Lauda către izvoditoriu şi către virtutea învăţăturii lui). Lauda,* tradusă de Cantemir însuşi din latină în română, este semnul încă timid al exprimării unei atitudini, chiar dacă laudative. Era în fond un gen literar (de sorginte bizantină) şi folosirea lui semnifica descoperirea unei căi de traversare de la problemele generale ale ştiinţelor naturii la cele spirituale ale individului. Cantemir intuia un drum spre căutarea de sine.

De altfel, prima lucrare în întregime originală din acest grup de lucrări datând de la 1700, adică *Sacro Sanctae Scientiae Indepingibilis Imago, tomus primus quo comprehenduntur theologo-phisices principis sacra* (Imaginea de nezurgăvit a ştiinţei sacre, vol. I, care cuprinde principiile sacre ale teologo-fizicii) este revelatoare în acest sens mai ales prin scrisoarea pusă în faţă şi adresată dascălului Cacavela, scrisoare cu valoare de explicare a întregului demers. Textul acestei lucrări a fost tradus o singură dată în limba română, ed. Ancora, 1928, cu titlul neadecvat *Metafizica* şi fără respectarea criteriilor unei ediţii ştiinţifice. Lipseşte scrisoarea către Cacavela gândită de autor ca prefaţă a lucrării.[25] Totuşi, fie şi la o privire sumară, cititorul îşi poate da seama în ce măsură *Divanul* şi *Metafizica* ilustrează un univers comun de preocupări. Ambele texte au drept scop găsirea mijloacelor şi punctelor de sprijin pentru desăvârşirea de sine, pentru fortificarea unei linii de conduită etice, ştiinţifice şi nu în ultimul rând religioase. Cu aceasta grupul lucrărilor datând din jurul anilor 1700 şi găsite de Tocilescu la Biblioteca Academiei de teologie din Moscova a fost epuizat. Ceea ce nu înseamnă că în perioada respectivă Cantemir n-a mai finalizat şi alte lucrări. Faptul că toate manuscrisele aparţinând începuturilor lui Cantemir se află în arhive ruseşti denotă că autorul lor le-a purtat cu sine în exil, acordându-le deci o mare importanţă. Cantemir avea, ca orice om modern, cultul cuvântului scris şi conştiinţa existenţei sale în plan cultural. El a dus cu sine, după mărturia fiului său Antioh făcută într-o scrisoare către Voltaire, şi culegerea de melodii însemnate cu notaţia muzicală pe care-o inventase pentru muzica turcească[26]. Cantemir a compus în jurul anului 1700 mai mult de o sută de melodii pentru tanbur, cu text sau fără, în stil tradiţional. Pagina de echivalenţe între modurile turceşti şi cele europene, găsită de Tocilescu în *Collectanea orientalia* şi publicată în vol. VII al ediţiei de *Opere* a Societăţii Academice, nu aparţine autorului. În Rusia metoda lui Cantemir n-a fost cunoscută. El s-a mai ocupat puţin de muzică, inventând un instrument de măsurare optică a înălţimii sunetelor, instrument pe care-l descrie în *Historia incrementorum*

atque decrementorum... Acesta nu s-a păstrat. Cât despre manuscrisul original al tratatului de muzică turcească, *Kitâbu ilm'i musikî ala vĕghi maksus* (în alte versiuni *Tarifu ilm'i musikî ala veghi kurufat,* tradus „Cartea ştiinţei muzicii după felul literelor"), se află la biblioteca Institutului de turcologie din Istanbul. Versiunea românească a tratatului, ca şi o parte a culegerii de cântece, în transcripţie europeană, au fost publicate la noi în 1973 la Editura muzicală.

Datată de către majoritatea cercetătorilor ca aparţinând anului 1701, lucrarea *Compendiolum Univerae Logices Institutiones* (Compendiu despre doctrina logicii universale), găsită de Tocilescu în Biblioteca Arhivelor principale din Moscova (poziţia actuală n-o cunoaştem), aparţine prin conţinut perioadei precedente, fiind inspirată de acelaşi context în care logica aristotelică se confrunta cu religia creştină de tip oriental. De altfel lucrarea şi este în principal o logică. În ordinea lucrărilor lui Cantemir semnificaţia ei este mai mult aceea a desăvârşirii unui instrumentar de argumentare cu care autorul va lucra apoi toată viaţa. Acest manual plin de definiţii ajută adesea la înţelegerea sinuozităţilor gândirii cantemiriene în probleme fundamentale de istorie şi politică. Lucrarea n-a fost încă tradusă în româneşte. Ediţia de *Opere* a Societăţii Academice a publicat textul latinesc în volumul al VI-lea, 1883. Volumul cuprinde şi două desene alegorice considerate de Tocilescu a fi cantemiriene, deşi nu indică unde le-a găsit. Ţinând seama de faptul că autorul a ilustrat toate lucrările mai însemnate cu desene proprii, credem că Tocilescu le-a găsit chiar printre manuscrisele lucrărilor.

În afara preocupărilor filosofice şi artistice ale acestei perioade, când se îmbină desăvârşirea studiului cu primele manifestări scrise, Cantemir este cât se poate de interesat de politică. El fusese ostatic şi devenise apoi capuchehaie, adică ambasador, un personaj care avea deschise o serie de căi de manevră în ce priveşte politica Moldovei faţă de Sublima Poartă, cât şi faţă de Ţara Românească şi alte state europene. Faptul că nu el, ci fratele său Antioh devenise domn, poate în virtutea dreptului de primogenitură, nu părea să-l încânte. Visa

în taină la domnie şi acţiona în acest sens. Suferea înfrângeri şi credea în victorii pe acest teren veşnic nisipos al politicului. Lucrarea sa din 1705, cunoscută sub numele de *Istoria ieroglifică,* este numai pentru noi cei de azi un roman, o problemă de literatură pur şi simplu. Pentru Cantemir era o alegorie politică transcrisă cu mijloace artistice. Chiar insistenţa lui asupra ideii de lectură cifrată indică sensul real al lucrării. El voia să lase un document asupra evenimentelor istorice, să-şi justifice demersul şi să explice motivele pentru care nu se putea pronunţa mai clar fără primejdie. Titlul complet al cărţii – *Istoria ieroglifică în douăsprezece părţi împărţită, aşijderé cu 760 de sentenţii frumos împodobită. La începătură cu scara a numerelor dezvelitoare. Talif...* indică o acţiune dublă a autorului. El n-a neglijat stilul de dragul informaţiei brute şi nici informaţia de dragul naraţiunii. A pus „sentenţii" moralizatoare ca formă educativă derivată din faptele însele şi un dicţionar de neologisme la început, primul de acest fel la noi. Cuvântul „talif" este scris cu caractere arabe, iar dubla folosire a literelor alfabetului slavon, ca litere şi cifre, este baza cheii de lectură a numelor proprii. După cuvântul „talif" numele însuşi al autorului este scris în acest fel pentru a indica cheia de descifrare. La rândul lor numele, odată decodificate, înfăţişează, după pilda fabulei orientale, animale şi păsări, adică un cod secund. Toate acestea presupuneau din partea cititorului un ridicat nivel de cunoaştere şi indică mai ales dorinţa lui Cantemir de a impune un standard de lectură decât convingerea că el există. Adresabilitatea în epocă a lucrării era foarte restrânsă. *Istoria ieroglifică* nu s-a bucurat însă de norocul *Divanului.* O parte din cei vizaţi, inclusiv fratele său Antioh, trebuie că s-au opus publicării. Şi *Istoria* a rămas în manuscris la Biblioteca Arhivelor principale din Moscova (actual Arhivele de Stat pentru Acte Vechi) unde ajunsese prin donaţia consilierului aulic Nicolae Bantîş-Kamenski, nepotul după mamă al Cantemireştilor, donaţie făcută în 1783. Manuscrisul a rămas astfel până în 1878, la misiunea lui Gr. Tocilescu în Rusia. Acesta a adus în ţară copia textului şi el s-a publicat în ediţia de *Opere* a Societăţii Academice vol. VI,

1883. După facsimile făcute ulterior s-a publicat la EPL, ediţia din 1965 a lui P. P. Panaitescu şi I. Verdeş. E ultima de care beneficiem. Din aceeaşi arie de preocupări şi aproximativ din acelaşi interval face parte şi planul Constantinopolului şi al împrejurimilor, lucrat probabil până la 1707 şi numit astfel prin contaminare cu versiunile tipărite în rusă şi engleză. În fond este o foarte amănunţită hartă strategică (în jur de 150 de toponime). Sunt indicaţi curenţii marini de pe Bosfor, cei mai mici afluenţi, denivelările de teren, pâlcurile de pomi în împrejurimile asiatice şi europene ale fostului Bizanţ (care, evident, după Cantemir trebuia recâştigat de creştini, urmaşi ai fostului Imperiu Roman din care făcuse parte şi Dacia). Harta, gravată de A. P. Zubov, se afla în Biblioteca Statului major din Petersburg (actual la Biblioteca Academiei de Ştiinţe din Leningrad). Nu se ştie unde se află harta manuscrisă originală. Placa lui Alexei Zubov e depusă la Ermitaj, în versiunea engleză a *Istoriei Imperiului Otoman* unul din cele două desene marginale lipseşte (desenul portului). Vâlsan, comentând în 1924–1925 în „Lucrările Institutului de geografie al Universităţii din Cluj“, opera de geograf a lui Cantemir, publică versiunea engleză a hărţii. Gr. Tocilescu a găsit la Petersburg gravura lui Zubov şi la 1898 coresponda încă pentru a intra în posesia unei copii după această versiune. Originalul este intitulat în arhivă *План Константинополя или Цариграда иже прежде нарицается Византия, древле же Вигос, завоеван Мухамедом вторым льета, господня 1453. миесеца мая 29, нарисованный Князем Димитриeм Кантемром, Cm.* Петербург. (Planul Constantinopolului sau Ţarigradului care înainte se chema Bizanţ, iar în vechime Vigos; a fost luat cu război de Mahomed al II-lea în anul 1453, luna mai, 29; ridicat de Principele Dimitrie Cantemir)[27]. Faptul că harta este lucrată în acelaşi interval cu *Istoria ieroglifică* este atestat şi de o surprinzătoare apropiere între desenul alegoric care ilustrează Cetatea Epithymiei (Constantinopolul) în *Istorie* şi respectiva hartă. Desenul înfăţişează Bosforul exact în aceeaşi manieră ca şi harta (tehnica haşurilor, simbolizarea apei).

Cu aceasta prima perioadă a activităţii lui Cantemir ia sfârşit. Era un om pe deplin format, iar scrierile sale atestă toate direcţiile pe care anii viitori le vor împlini, în ciuda evenimentelor de natură să tulbure făurirea unei opere scrise. Din păcate contemporanii n-au fost în măsură să judece decât foarte puţin din această operă. Chiar urmaşii au intrat târziu în posesia unora dintre lucrări. Câteva din ele sunt până astăzi cvasinecunoscute cititorului român. Vom încerca să proiectăm, după aproape trei veacuri, pentru contemporanii noştri, ansamblul unei opere şi personalitatea făuritorului ei plecând de la ipoteza că barierele timpului au fost pe măsura mărimii creaţiei şi că ne aflăm în faţa unuia dintre cele mai înalte piscuri din câte a ridicat cultura omenească în această parte de lume într-o vreme traversată de falii dintre cele mai adânci.

Urmează o perioadă mai puţin propice creaţiei şi mai adecvată manifestărilor publice. Este perioada când a devenit domn al Moldovei, adică din toamna lui 1710 până la vara lui 1711. N-a scris atunci lucrări închegate şi ample, dar a înfăptuit un act politic decisiv pentru evoluţia lui viitoare. În afara actelor de cancelarie care atestă o direcţie reformatoare în ce priveşte punctele de sprijin ale domniei în mica boierime, a unor corecţii de procedură juridică, Dimitrie Cantemir şi-a manifestat opţiunile în acest interval prin ceea ce numim tratatul de la Luţk şi manifestul către popor, ca si printr-o serie de acte de cancelarie privind politica internă a Moldovei. Textul tratatului este cuprins în Diploma lui Petru I dată domnitorului moldovean.[28] Manifestul domnului către poporul Moldovei în limba română, ca şi manifestul ţarului, nu s-au păstrat. Cele două exemplare latine de la Record Office şi respectiv British Museum din Londra publicate în ediţia lui Gr. Nandriş din *Revue des études roumaines* pe 1953 conţin de fapt una şi aceeaşi scrisoare a lui Cantemir către Petru I din perioada războiului, scrisă în latină. Textul real al manifestului în limba latină, „ad usum Europae“, e cel publicat în *Documentele Hurmuzachi,* vol. I, 1886, pp. 936–937, copiat de Al. Odobescu de la Biblioteca Naţională din Paris.

A urmat exodul în Rusia şi, pentru Cantemir, ultima parte a vieţii, când a scris lucrările cele mai importante. Această

parte poate fi împărţită în două perioade distincte. Prima începe cam la 1714, când Cantemir a venit de la Harkov la Moscova şi apoi la Petersburg şi ţine cam până la războiul austro-turc din 1718. A doua începe la 1718 şi ţine practic până la sfârşitul autorului, adică în 1723 (21 august, Dimitrovka). Prima din cele două perioade debutează prin textul scris de Cantemir în greacă al *Panegiricului* şi cel latin numit *Monarchiarum Phisica Examinatio,* ambele pronunţate de fiul său Şerban, în vârstă de şapte ani, cu ocazia sărbătorilor de iarnă ale anului 1714, în faţa lui Petru I, căruia tânărul Şerban le şi dedica. Dar, prin ideile afirmate, prin ţinuta şi subtilitatea lor filosofică, toţi cercetătorii au căzut de acord în a recunoaşte mâna tatălui, care debuta astfel în societatea petersburgheză. Trebuie să menţionăm că până în prezent se ştia numai despre *Panegiric* că a fost dedicat ţarului. Dar, la Biblioteca Academiei de ştiinţe din Leningrad, am găsit în cursul anului 1988 manuscrisul autograf al ambelor lucrări, legate împreună în mătase verde cu flori imprimate în ţesătură. Pe prima copertă, într-o inimioară decupată din hârtie, se află dedicaţia către ţar în limba rusă, făcută de prinţul Şerban Cantemir. Urmează textul grecesc al *Panegiricului,* apoi traducerea lui rusă. După aceea, textul latin al lucrării *Monachiarum...,* urmat de traducerea lui rusă. Totul e scris de mâna lui Cantemir, cu desenele foarte fin executate în tuş negru, acelaşi tuş cu care e scris şi textul, încadrat într-un chenar fin trasat. Mai pe larg despre aceste manuscrise la locul cuvenit. Titlul grecesc al panegiricului, rămas inedit până la publicarea lui în 1981 de către E. Lozovan (RIDS nr. 92), alături de versiunea latină (copiată şi de Tocilescu dar nepublicată în ediţia de *Opere)* este următorul: Πέτρω τε πρωτω ʼΥπεργαληνοτάτω καὶ ʼΙσκυρωτάτω Ευσεβει Νικτῆκαὶ Ευσπλακ νικωτάτω Αύτοκράτορ Δεδπότη καὶ ʼΑντιληπτορι αυτοῦ Πανηγυρικον...

Titlul continuă cu textul, nefiind separat de el prin sens.[29] În versiunea latină textul poartă titlul *Petro Primo Hyperserenissimo et potentissimo Pio, Victori et Clementissimo Imperatori Domino et Protectori Suo Panegyricum holocaustum humillime litat et offert, Inclitae et Theophruritae Phalangis*

Sanctae Metamorphoseos miles necnon Sacri Rossiaci Imperii Princeps et Moldav (i) ae Hospodarowicz, servus deditus, Serbanus Cantemyr, in Burgos S. Petri anno Partu Virg(inis) 1714 Mart (ii) in eunte septimo aetatis suae hellenica dialecto peroratum (Panegiric lui Petru I, superserenisimul, virtuosul, învingătorul şi preaîndurătorul împărat, stăpânul şi apărătorul său, jertfă, în chip prea umil îi face şi îi oferă oşteanul renumitei şi închinatei armate a sfintei prefaceri şi de asemenea Principe al Sacrului Imperiu Rus şi Prinţul Moldovei, sclav devotat Şerban Cantemir, în Sanct Petersburg, în anul părţii Fecioarei 1714, martie, în această vârstă a sa de şapte ani, rostit în limba grecească). Evident, titlul latin aparţine unei copii traduse de altcineva decât de Cantemir, fiind şi tipărit, alături de versiunea rusă, în 1714, la Petersburg. Dincolo de forma savant compusă, ca o „captatio benevolentiae“, răzbate dorinţa domnului moldovean de a vorbi curţii marelui ţar în limbajul unei culturi superioare, menită să impună pe Cantemir cel format la Bizanţ acestei noi capitale, a cărei glorie era abia în formare (oraşul fusese înfiinţat de Petru I şi devenise capitală de câţiva ani). Dovada continuităţii de preocupări o constituie desfăşurarea ulterioară de forţe în planul creaţiei cantemiriene. Cât despre *Monarchiarum Phisica Examinatio,* a doua lucrare dedicată ţarului alături de *Panegiric,* adică „Examinarea fizică a monarhiilor“, Gr. Tocilescu n-a găsit manuscrisul original şi nici copii ale lui. A emis ipoteza că ar fi trebuit să figureze în Biblioteca Academiei teologale din Moscova şi a susţinut, fără a cunoaşte textul, că este vorba despre volumul al II-lea, anunţat de autor, al lucrării *Sacro Sanctae Scientiae Indepingibilis Imago.* Ambele afirmaţii s-au dovedit a fi eronate. Traducerea românească a acestei lucrări s-a publicat în revista *Studii.* A fost făcută de Şulea Firu. Tot el a publicat şi versiunea latină a textului.[30] Editorul nu indică nicăieri sursa după care traduce şi nici nu vorbeşte despre manuscrisul ori tipăritura care i-au permis editarea şi traducerea. Notele marginale ale textului latin, cu trimiterile bibliografice ale autorului, n-au fost menţionate.

Anul 1714 a fost şi acela al alegerii lui Cantemir ca membru al secţiei de orientalistică a Academiei din Berlin. A considerat-o

el însuşi deschidere spre Europa. Şi-o dorise de mult, corespondenţa o atestă din plin. Ca şi testamentul de altfel. I-a oferit deci Academiei cele mai exacte informaţii despre ţara sa şi problemele ei. Încă înainte de 1714, probabil pe baza informaţiilor culese când era domn, ba chiar mai înainte, a alcătuit harta Moldovei. Impulsul trebuie să i-l fi dat alcătuirea la 1700 de către Constantin Cantacuzino Stolnicul a hărţii Ţării Româneşti. Originalul hărţii Moldovei, 510 X 385 mm, se află la Biblioteca Naţională din Paris. A fost tipărită prima oară în 1737 în Olanda şi a stat apoi la baza Atlasului Europei al lui d'Anville, alcătuit la jumătatea secolului al XVIII-lea. În România harta a fost reprodusă de trei ori, în alb-negru, în format redus, în volumul I, 1872, al seriei de *Opere* scoase de Societatea Academică, în *Memoriile Secţiunii istorice* seria III, t. VI, 1927 şi în ediţia *Descrierii Moldovei,* editura Academiei RSR, 1973. Titlul cu care figurează în Biblioteca din Paris este *Principatus Moldaviae nova* § *accurata Descriptio delineate Principe Demetrius Cantemirio* (Descrierea Principatului Moldovei nouă şi exactă desenată de Principele Dimitrie Cantemir). Alcătuirea hărţii, la un deceniu după aceea a lui Constantin Cantacuzino Stolnicul (pentru Ţara Românească) vădea o acţiune dacă nu conjunctă, totuşi conştient îndreptată spre cunoaşterea situaţiei ţărilor române, aflate sub dominaţie otomană, de către popoarele europene. Toată această mişcare se desfăşura în contextul mai larg al alianţelor antiotomane. Lucrarea pe care Cantemir a alcătuit-o pe baza acestei hărţi, scrisă în latineşte tot pentru Academia din Berlin,[31] se numeşte *Descriptio Moldaviae* (Descrierea Moldovei). Ea a fost terminată în 1714. Manuscrisul original se află la arhiva Institutului de orientalistică din Leningrad. S-a publicat pentru prima oară la Frankfurt şi Leipzig în 1771. În traducere românească a apărut întâi cu titlul *Scrisoarea Moldovei,* la Iaşi, în 1825. Prima ediţie ştiinţifică a fost aceea a Societăţii Academice din volumul I de *Opere,* 1872 (versiunea latină) şi vol. II, 1875 (versiunea română). Ultima ediţie de care beneficiem este aceea a editurii Academiei din 1973, text bilingv, ediţie alcătuită de Gh. Guţu şi Ion Verdeş. Acestei perioade considerăm că aparţine şi invenţia despre

care am pomenit mai sus, a unui instrument de măsurare optică a înălţimii sunetelor, metodă fină de cuantificare pentru foarte numeroasele măsuri din muzica orientală. Nimeni n-a încercat să-l refacă. În continuare Dimitrie Cantemir îşi va reorienta grabnic eforturile după vânturile prielnice şi mult mai pertinente ale istoriografiei.

Două direcţii importante urmează istoriografia cantemiriană. Sunt direcţii conjuncte prin unghiul de atac, deşi diferă prin specific. Una se referă la studiile legate de Imperiul Otoman, alta la cele legate de istoria propriului său popor. Cercetătorii Sunt unanim de acord în a afirma existenţa unei versiuni iniţiale a *Istoriei Imperiului Otoman,* versiune mult redusă ca proporţii – primii patru sultani – şi sensibil diferită, prin modul de tratare a materialului, de versiunea finală. Ea s-ar fi numit *De statu politico Aulae Othomanicae* (Despre starea politică a Curţii otomane) şi s-ar fi pierdut în naufragiul pe care şalupa cu lucrurile lui Cantemir l-a suferit pe Marea Caspică la întoarcerea din expediţia persană – 1722).[32] După alţi cercetători, această lucrare ar fi cuprins aspecte diferite faţă de *Istoria* cunoscută a Imperiului Otoman, şi anume o descriere – aşa cum indică titlul – a stării politice de declin a acestuia. Optăm pentru această versiune deoarece titlul însuşi, faptul că autorul a luat lucrarea cu sine într-o campanie de cucerire a unor zone aflate sub influenţa Imperiului Otoman, intenţionând probabil să folosească argumentele ei în manifestele ţarului către populaţiile locale, pledează pentru acest lucru. Totuşi nu putem, în absenţa textului, decât să facem presupuneri. Cantemir însuşi, în jurnalul său de campanie, care cuprindea şi relatarea naufragiului, nu pomeneşte decât de faptul că lucrurile sale „au rămas pe şalupa lui Volînski“ [33], fără a oferi vreun amănunt în legătură cu aceste lucruri. Între 1716–1718 a scris *Historia Incrementorum atque Decrementorum Aulae Othomanicae* (Istoria creşterilor şi descreşterilor Curţii Otomane) a cărei copie manuscrisă se afla la Biblioteca Academiei de Ştiinţe din Petersburg, iar originalul scris de Cantemir a fost descoperit de Virgil Cândea în Statele Unite.[34] Gr. Tocilescu a copiat textul aflat la Petersburg, iar Virgil Cândea

l-a descoperit şi facsimilat pe cel original. Prima ediţie a lucrării a fost traducerea engleză. Ea a apărut în 1734 la Londra graţie lui Antioh Cantemir, fiul domnitorului care a furnizat traducătorului Tindal textul original. I-a asigurat, vreme de un secol, autorului ei o supremaţie europeană absolută în probleme de orientalistică. În limba română textul a fost tradus o singură dată, după copia lui Tocilescu, şi anume în volumele III–IV ale ediţiei de *Opere* a Societăţii Academice în 1876. Despre profunzimea şi semnificaţiile acestei lucrări s-a scris de multe ori, de către cercetători români şi străini. Vom relua problema în acest studiu la locul cuvenit. *Istoria Imperiului Otoman,* titlul sub care este cunoscută îndeobşte la noi lucrarea lui Cantemir, aminteşte şi de un desen alegoric al autorului, simbolizând creşterea Imperiului, asemănătoare coroanei unui copac crescut din inima unui om adormit (primul sultan) şi învăluind cele trei personaje aflate în centrul imaginii (continentele unde se întindea imperiul: Asia, Africa, Europa) cu ramurile sale care poartă în loc de frunze şerpi. Acest desen nu s-a publicat însă în ediţia *Istoriei Imperiului Otoman* în nici una din versiunile epocii, deşi legenda e relatată în text, ci el a ilustrat *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* versiunea rusă din 1722. *Istoria* lui Cantemir a fost, în versiune rusă, postumă şi nici un exemplar n-a ajuns până la noi.[35] Rezultă deci că autorul a folosit desenul la *Sistemul* său (gravura Iui A. P. Zubov). În ediţia românească desenul s-a publicat tot în fruntea *Sistemului,* în 1977, la editura Minerva.

Cealaltă serie de preocupări istoriografice din această perioadă se referă la istoria Moldovei şi a poporului român în general. Acest trunchi principal de preocupări este secondat de lucrări mai mici, menite să arate importanţa şi rolul (în trecut şi viitor) al casei Cantemir în istoria poporului român. Din 1716–1717 datează ciornele care au pregătit *Hronicul* lui Cantemir. Una se numeşte *Historia Moldo-Vlachica,* datează din 1716 şi este un rezumat latinesc al viitorului hronic. Originalul se află la Arhiva Centrală de Stat pentru Acte Vechi a URSS, de unde a fost adus un xerox după care Dan Sulşanski a alcătuit ediţia din 1983 (vol. IX, Partea I, original latinesc şi

traducere, editura Academiei RSR). Existenţa acestui manuscris atestă dorinţa iniţială a lui Cantemir de a-şi scrie lucrarea referitoare la teritoriul şi poporul vechii Dacii iniţial în limba latină „ad usum Europae“. De altfel, aşa cum arată corespondenţa, Academia din Berlin aştepta această lucrare (pe care diverşi membri ai ei o numeau *De Dacia.*[1] Cantemir a început această lucrare mergând şi pe o cale diferită de *Historia Moldo-Vlachica,* aşa cum se vede din ciorna intitulată *De Antiquis et Hodiernis Moldaviae Nominibus* (Despre numele vechi şi actuale ale Moldovei). Originalul manuscris se află tot în Arhiva Centrală de Stat pentru Acte Vechi a URSS şi a fost publicat, în latină şi română, tradus de Dan Sluşanski în acelaşi volum IX, partea I, editura Academiei RSR, 1983. O versiune românească anterioară acesteia este cea a lui G. Pascu, datând din 1923. Ulterior acestei scrieri Cantemir realizează faptul că demersul său este sortit unei minime rezonanţe. Eliberarea de otomani nu se anunţa atât de grabnică pe cât sperase. Prin urmare, nu atât Europa cât propriul său popor trebuia înarmat cu argumentele necesare pentru a răspunde poziţiilor adverse ale diverşilor istoriografi care, din interese deosebite, minimalizau ori denigrau trecutul poporului român şi drepturile lui. Cantemir se gândeşte să procedeze astfel nu numai pentru edificarea contemporanilor lui de pe întinsul Europei, ci şi pentru a produce argumente care să poată fi folosite de propriul său popor în marile bătălii ale istoriei. În acest sens a făcut cuvenitele precizări în *Pridoslovia* hronicului. A scris între 1717–1718 această lucrare fundamentală pentru români, folosită ca sursă de inspiraţie de către toţi corifeii Şcolii Ardelene şi numită *Hronicul a vechimii romano-moldovlahilor, întâi pre limba latinească izvodit, iară acmu pre limba românească scos cu truda şi osteninţa lui Dimitrie Cantemir, voievodul şi de moşie domn a Moldovei şi svintei rosieşti împărăţii cneaz.* Manuscrisul original a fost găsit de Gr. Tocilescu în biblioteca Arhivelor principale din Moscova şi copiat. În principal după această copie s-a alcătuit ediţia din 1901, concepută ca volumul al VIII-lea de *Opere* scos la editura Societăţii Academice. Ediţia a fost alcătuită de Gr. Tocilescu

însuşi, prin confruntare cu copia ediţiei scoasă la Iaşi în 1837 pe baza exemplarului existent la biblioteca seminarului din Blaj. Ediţia lui Tocilescu este ultima de care beneficiem.[38] Paralel cu aceste preocupări Cantemir a scris *Vita Constantini Cantemirii Cognomento Senis Moldaviae Principis* (Viaţa lui Constantin Cantemir numit cel Bătrân, domnul Moldovei), 1716–1717. Manuscrisul autograf a fost găsit de Gr. Tocilescu în Biblioteca Academiei de Ştiinţe din Peters-burg[39] şi editat de el, numai în versiune latină, în volumul al VII-lea din ediţia de *Opere* a Societăţii Academice, 1883. Traducerea românească a textului s-a publicat în colecţia „Scriitori români“ a editurii Minerva în 1973 şi aparţine lui Radu Albala. A fost făcută probabil după textul latin tipărit de Tocilescu în vol. VII al ediţiei de *Opere.* Textul în rusă s-a tipărit în 1783 de T. S. Bayer cu titlul *История о жизни и делах молдавского госногаря князя Константина Кантемира. С российским переводом и с иридословия Князей Кантемиров (Пер. Н.Н. Банмыш-Каменский)*[40] şi cu prefaţa lui N. N. Bantâş-Kamenski referitoare la genealogia Cantemireştilor. Lucrarea ne informează despre originea şi nobleţea familiei, despre vitejia lui Constantin Cantemir (motiv central al alegerii sale ca domn) şi este, în totalitate, o pledoarie pentru drepturile urmaşilor săi de a domni, ba chiar de a domni ereditar, aşa cum fusese consfinţit prin tratatul de la Luţk. Diverşi cercetători afirmă că ar mai fi existat două texte aparţinând lui Cantemir şi care erau fiecare o pledoarie pentru nobleţea originară a poporului român. Unul s-ar fi numit *De origine Nostrae Gentis* (Despre originea neamului nostru) şi altul *Moldaviae Nobilitatis Genealogia* (Genealogia familliilor boiereşti din Moldova). În ambele cazuri există argumente pro şi contra. Astfel, faptul că una din tezele pe care le combate *Hronicul* este aceea a provenienţei poporului român din tălhari aduşi de romani pe teritoriul Daciei spre a o coloniza, este cert. Pornind de aici pare plauzibil ca autorul să se fi preocupat mai pe larg de demonstrarea nobleţii originare a poporului român în general şi a moldovenilor în special. De asemenea, în acest context este plauzibil iarăşi să fi încercat demonstrarea

nobleţii propriei sale familii *(Vita Constantini Cantemirii* chiar atestă această preocupare). Ceea ce pare mai puţin probabil, mai ales în ce priveşte *Moldaviae Nobilitatis Genealogia,* este ca aceste lucrări să se fi pierdut în naufragiul de la Marea Caspică. Fiindcă legăturile lor cu conţinutul expediţiei ruse Sunt atât de vagi, încât probabil Cantemir nu le-ar fi luat cu sine. Dacă însă ţinem cont de corespondenţa lui Cantemir, şi anume de acele scrisori în care el solicită ţarului trecerea numelui unor boieri care-l însoţiseră în exil în *Cartea genealogiei familiilor nobile ale Rusiei,* ceea ce presupunea câştigarea unor drepturi egale cu ale nobililor ruşi, atunci ar fi fost posibil ca el să fi luat cu sine astfel de lucrări spre a i le arăta ţarului. Oricum bio-bibliografia lui Cantemir din 1726, găsită de Tocilescu în corpusul a ceea ce se numea în arhivă *Collectanea orientalia,* nu conţine nici o referire la astfel de titluri. Orice fel de argumente pro sau contra am folosi, fapt este că nu dispunem de aceste lucrări şi nici de relatări în legătură cu conţinutul lor. Grigore Nândriş, care a încercat să refacă după Şt. Ciobanu şi după alte surse repertoriul de nume al familiilor boiereşti care-l însoţiseră pe Cantemir ajunge la 102 nume.[41] Dar ele trebuie să fi fost mai multe, deoarece oastea care l-a însoţit iniţial era de 4 000 de suflete.[42] În sfârşit, ultima lucrare care aparţine acestei perioade de până la 1718 şi poate fi alăturată prin conţinutul ei celor ce însoţesc marele trunchi al istoriografiei cantemiriene, este *Дивные реболюции праведнаго Ѣожия от мщения на фамилию Кантакузиных в Валахие славных и Бранкабану* (Minunatele revoluţii ale dreptei răzbunări a lui Dumnezeu împotriva Cantacuzinilor vestiţi în Ţara Românească şi a lui Brâncoveanu).Probabil manuscrisul original, dacă a aparţinut lui Cantemir, a fost în limba română sau latină. Titlul aminteşte foarte exact de acela al lucrării lui Del Chiaro. Tot ce-a găsit Tocilescu şi a adus în ţară a fost versiunea rusă a acestui text, pe care el îl consideră cantemirian. L-a copiat din *Журналь… Петра Великого* publicat là Petersburg în 1772. De altfel, Tocilescu văzuse şi manuscrisul jurnalului lui Petru I la Biblioteca Academiei de Ştiinţe din Petersburg, reperând acolo

textul cantemirian. Tocilescu a şi adus în ţară un exemplar al ediţiei princeps a jurnalului (două volume) şi l-a depus la Biblioteca Academiei, unde se află şi acum.[43] Textul s-a tradus în română în ediţia de *Opere* a Societăţii Academice în vol. al V-lea, 1878. După tonul pătimaş, e posibil ca traducerea rusă să fi accentuat unele asperităţi ale textului. Traducător va fi fost Ivan Ilinski, secretarul particular al lui Cantemir, îndrumat chiar de autor, deoarece ştia probabil latină [44] (nu şi în română). Este iarăşi plauzibil ca textul să nu fi fost scris înainte de 1719–1720, deoarece e pomenită venirea Păunei Cantacuzino, văduva domnului Ştefan, în Rusia, la 1719 când speranţele lui Cantemir de a reveni domn în ţările române aveau motive să fie apărate. Probabil doamna Păuna a adus şi lucrarea lui Del Chiaro.

Ultima perioadă de creaţie începe pentru Cantemir după războiul austro-turc din 1718. Îşi pusese în el mari speranţe în ce priveşte modificarea echilibrului european astfel încât ţările române să fie într-o situaţie mai favorabilă eliberării de Imperiul Otoman. Rămânea în continuare interesat de recâştigarea tronului.[45] Soarta războiului, ca şi refuzul lui Petru I de a-i îngădui un drum pentru tratative, dacă nu la Viena cel puţin prin Polonia în Transilvania,[46] l-au edificat însă pe deplin în ce priveşte raportul de forţe dintre Habsburgi şi Rusia, dintre el însuşi şi ţarul Rusiei. A renunţat deci la un demers care părea fără sorţi de izbândă. S-a căsătorit cu Anastasia Trubeţkaia [47], fiica prinţului Trubeţkoi, personaj însemnat al nobilimii ruse, fost ambasador al Rusiei în Suedia într-o perioadă marcată de războiul nordului. Cantemir a încercat astfel, cel puţin aparent, soluţia adaptării sale la situaţia de membru al societăţii ruse.[48] Europenizat până şi în vestimentaţie, primeşte în vizită pe ducele de Holstein, care-şi pierduse ducatul în urma aceluiaşi război al nordului, precum şi alte personaje de vază ale înaltei societăţi ruse. Cu mijloace noi, în calitate de senator, a căutat să servească fie şi mediat scopurilor Moldovei şi poporului român. Considera că baza religioasă comună între Rusia şi poporul vechii Dacii poate fi un punct de pornire în alianţa antiotomană. A intervenit deci în discuţiile epocii în această problemă a religiei. Tendinţa

reformatoare a lui Teofan Prokopovici, primul în ierarhia bisericii ruse, tendinţă potrivită cu ansamblul reformelor lui Petru I numai până la un punct, deoarece urmărea subordonarea puterii religioase celei laice, trebuie să fi fost unul din motivele de fond ale acţiunii lui Cantemir. Al doilea ţine de însăşi esenţa afirmaţiilor lui Teofan Prokopovici făcută în *Catehismul* său. Este vorba despre o anumită înclinaţie care lui Cantemir i se părea primejdioasă, de acceptare a unor principii educative formulate de catolici. Pentru Prokopovici, format în Italia, trebuie să fi fost vorba de preluarea unei metodologii educative. Pentru Cantemir, educat la Constantinopol în spiritul apărării bisericii greceşti ortodoxe de orice infiltraţii ale bisericii creştine occidentale, ideile lui Teofan Prokopovici au funcţionat ca un semnal de alarmă. Originalul latin al scrierii lui Cantemir se află la Biblioteca Lenin din Moscova. O copie a fost adusă încă de Tocilescu. Traducerea rusă a textului a fost făcută de Ivan Ilinski (probabil). Ea a circulat în manuscris încă din 1720. Titlul originalului este *Loca obscura in Catechisi quae ab Anonymo Authore slaveno idiomata edita est et* ‘*Пербое урёные отрокомъ*’ *intitulata est, delucidata authore Principe Demetrio Cantemirio* (Locuri obscure în Catehismul tipărit în slavoneşte de un autor anonim sub titlul ‘Prima învăţătură pentru prunci, iar acum clarificat de Principele Dimitrie Cantemir). Teofan Prokopovici, care nu-şi semnase lucrarea, nu va uita totuşi acest afront. În calitatea sa de primat al Sf. Sinod Rus se va opune apariţiei *Sistemului religiei muhammedane* şi numai intervenţia expresă a ţarului, care avea nevoie de informaţia cuprinsă în text pentru expediţia caspică, a făcut ca lucrarea să se publice în 1722.[49] Textul latin al lucrării *Loca obscura* nu s-a publicat niciodată în România. Singura traducere existentă datează din 1973.[50]

În continuare, aşa cum am arătat mai sus, preocupările lui Cantemir au păstrat această tentă de polemică religioasă, dar s-au orientat împotriva islamismului, înfăţişarea religioasă sub care s-a cristalizat mai întâi spiritul european,[51] sentimentul apartenenţei la o entitate continentală care trebuia să păstreze echilibrul planetar în favoarea sa şi împotriva pretenţiilor

otomane, nu i-a rămas străină lui Cantemir. El a încercat deci să propună Imperiului Rus această versiune, aflată de altfel în circulaţie, care justifica o campanie precum aceea persană, purtată sub drapelul creştinilor care voiau să se elibereze de otomani în numele unităţii lor religioase, dar şi al apartenenţei la fostul Imperiu Roman de Răsărit.[62] Ţinuta europeană a Rusiei lui Petru I, mai ales din cauza reformelor masive la toate nivelele vieţii sociale, îl făcea pe Cantemir să considere că nu se înşală în demersul său. El încercase să capteze atenţia ţarului prin teoria din *Monarchiarum Phisica Examinatio.* A continuat cu afirmaţiile referitoare la Imperiul Otoman ca uzurpator al drepturilor Imperiului Roman. Să nu uităm că Dacia însăşi făcuse parte din acest Imperiu Roman, chiar îi furnizase împăraţi şi prin urmare recucerirea fostelor lui graniţe de către o putere contemporană, intrată în marele sistem de alianţe antiotomane, nu făcea decât să redeschidă discuţia cu privire la drepturile popoarelor care aparţinuseră fostului Imperiu Roman. Tezele *Hronicului,* privite în această perspectivă, capătă o dimensiune nouă, iar nota polemică la adresa punctelor de vedere răuvoitoare despre originea poporului român, a teritoriului locuit de el şi a continuităţii pe acest teritoriu, îl luminează odată în plus. Lămuririle pe care Cantemir se consideră chemat să le ofere Rusiei în legătură cu religia musulmană întregesc nu numai *Istoria Imperiului Otoman,* ci şi acest demers politic pe care-l viza. A scris, înainte de 1722, dar e de presupus că după încheierea păcii de la Nystadt (1720), *Curanus,* o schiţă iniţială a viitorului *Sistem al religiei muhammedane.* Acest text latinesc conţine cărţile I, II şi IV ale viitorului *Sistem.* El s-a tradus în 1927 la Cernăuţi în limba română într-o ediţie fără pretenţii, cu titlul *Despre Coran.* Tocilescu a găsit *Curanus* în biblioteca Arhivelor principale din Moscova. El a copiat doar 30 de coli din cele 120 găsite. Alţi cercetători ulteriori afirmă că ar fi existat un text cu titlul generic *De muhammedana religione deque politico-musulmane gentis regimine* (Despre religia mahomedană şi despre regimul politic al poporului musulman). Această lucrare ar fi fost concepută în două părţi: prima era sistemul religiei mahomedane, iar a doua, nescrisă

de autor, ar fi avut drept obiect substratul religios al regimului politic la populaţiile turcice în general şi în Imperiul Otoman în special. Titlul, afirmă respectivii cercetători, ar fi fost *De regimine othmanidum politico. De regimine Othmani Imperii* (Despre regimul politic la otomani. Despre regimul Imperiului Otoman.) În sfârşit, alţi cercetători presupun că şi această a doua parte ar fi fost scrisă şi s-a pierdut în naufragiul de pe Marea Caspică. Numele ei ar fi fost însă *De statu politico Aulae Othomanicae* (Despre starea politică a Curţii Otomane). Ea ar fi fost o schiţă de lucru a *Istoriei Imperiului Otoman.* Biografia lui Cantemir din 1726, menţionată şi mai sus, nu se referă la acest titlu. Dincolo de întreaga aglomerare de supoziţii care învăluie singurul text ferm cantemirian, *Historia Incrementorum atque Decrementorum…,* rămâne sugestiv faptul că toate aceste presupuneri creează în fapt punţi de trecere între acest text şi *Sistemul religiei muhammedane,* tipărit în 1722 la Petersburg cu titlul *Книга систима или состояние мухаммеданской религии* (Cartea sistemului sau întocmirii religiei muhammedane). Versiunea rusă a stat la baza versiunii româneşti din 1977 (comparată cu textul numit *Curanus)* scoasă la editura Minerva sub îngrijirea lui Virgil Cândea, cu titlul *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane.* Dacă a existat un original latin al lucrării, el nu s-a găsit până astăzi.

Ultimele preocupări ştiinţifice ale lui Cantemir Sunt legate de expediţia persană a lui Petru I. A fost o activitate nefinalizată de autor (din cauza morţii sale), rămasă în bună parte sub formă de schiţă de lucru şi proiect de perspectivă. Prin urmare concluziile pe care le putem trage nu Sunt definitive. Chiar titlurile lucrărilor Sunt cele care figurează în arhive şi nu cele date de autor. Grigore Tocilescu a găsit în 1878, la Biblioteca Academiei de Ştiinţe din Petersburg, sub titlul comun *Collectanea orientalia,* pe care l-a păstrat în volumul al VI-lea al ediţiei de *Opere,* 1883, mai multe texte desemnate ca aparţinându-i, majoritatea, lui Cantemir. Biografia cu titlul *Vita Principis Demetrii Cantemirii* s-a stabilit ulterior că n-a fost scrisă de autor, ci puţin după moartea sa, în 1726. Principalul argument în acest sens l-a constituit lista de titluri din final,

destul de aproximativă. În afara ei mai există două texte: *Demetrii Cantemirii Principis Moldaviae schedis autographis (Schiţe autografe ale principelui Moldovei Dimitrie Cantemir)* şi *Ex eiusdem Demetrii Cantemirii schedis manuscriptis regiones quae ab Baku circa littus Caspium usque ad Czircassos extenduntur* (Din aceleaşi schiţe manuscrise ale lui Dimitrie Cantemir şi despre regiunile care se extind de la Baku în jurul Caspicii până la caucazieni)[53]. Primul dintre aceste manuscrise conţine o încercare de fixare în spaţiu şi timp a dinastiei lui Ghirai, hanul tătarilor (dinastie din care se trăgea – cf. *Vita Constantini Cantemiri* – dar nu şi cf. adevărului istoric – stirpea lui Cantemir însuşi), de descriere a evoluţiei ulterioare a tătarilor (cum au cuprins regiunea Moscovei etc.). În cel de-al doilea text e descrisă situaţia geografică a zonei unde avea loc expediţia, în principal împrejurimile Derbentului, ca şi monumentele sale şi porţile de acces spre exterior. Se pomeneşte despre zidul care fusese construit de cei vechi (probabil Cyrus) pentru a separa ţinuturile perşilor de ale lui Hakan. Cantemir considera că a descoperit ruinele acestui zid.[54] Tocilescu a publicat şi numeroase inscripţii, desene după detalii arhitectonice şi de artă, schiţe de hărţi executate de Cantemir chiar în cursul expediţiei. Ele figurează în *Opere* vol. VII, 1883, ediţia Societăţii Academice. *Collectanea orientalia,* aflată în întregime în acelaşi volum, e publicată numai în latină.[55] O altă parte a textelor, sau poate şi acestea, au stat la baza lucrării lui T. S. Bayer, fost profesor al copiilor lui Cantemir, devenit mai târziu membru al Academiei din Petersburg. Acesta a sintetizat informaţia provenită de la Cantemir, ceea ce precizează chiar în introducerea lucrării obţinute astfel şi publicată în 1726 cu titlul *De muro Caucaseo* (Despre zidul caucazian) la Petersburg. Textul s-a retipărit în 1771 la Halle. Gr. Tocilescu nu ştia despre el. Se pot recunoaşte uşor ideile lui Cantemir în legătură cu necesitatea restabilirii în drepturi a popoarelor care aparţinuseră fostului Imperiu Roman de Răsărit. Felul cum e folosită argumentaţia pentru a veni în sprijinul acţiunii Rusiei ne trimite cu gândul la misiunea lui Cantemir în cadrul respectivei expediţii: el a fost responsabil

pentru partea civilă (ca şef al Cancelariei) alături de contele Tolstoi[56], în timp ce amiralul Apraxin [57] se ocupa de partea militară. Cercetările lui Cantemir s-au materializat şi în executarea unor hărţi ale zonei caucaziene. În afara celor cuprinse în *Collectanea orientalia* mai există două hărţi, una descoperită de geograful Vâlsan la Biblioteca Naţională din Paris cu titlul dat la înregistrare *Charta major continens delineationem muri illius vasti in dorso Caucasi protensi* (Harta mare cuprinzând schiţa zidului celui mai întins de pe coasta Caucazului). Vâlsan dă dimensiunile originalului, 62 x 58 cm şi menţionează, în descrierea publicată în *Lucrările Institutului de geografie a Universităţii din Cluj,* 1926, că respectiva hartă a intrat în Franţa prin Olanda, graţie lui Antioh Cantemir, ca şi harta Moldovei.[88] Descoperirea în 1986 a originalului cantemirian înregistrat la Biblioteca Academiei din Leningrad cu numele pe care i I-a dat geograful francez Delisle – *Mur auprès de Derbent par Prince Cantemir* – ne face să credem – de altfel George Vâlsan a avansat această ipoteză – că lucrările cartografice cantemiriene la Marea Caspică au interesat nu numai geografia rusă a epocii, ci şi pe cea franceză. Hărţile lui Cantemir, în totalitatea lor, au servit lui d'Anville pentru alcătuirea marelui atlas al Europei. Această hartă înregistrată de Delisle are dimensiunile 63,2 x 51,2 cm.

Din aceeaşi sferă de preocupări, deşi puţin diferite prin conţinut, Sunt cele care preced ori se desfăşoară în paralel cu expediţia din 1722. E vorba despre alfabetul cu caractere orientale alcătuit de Cantemir în vederea primei tipografii portabile astfel specializate din Rusia. Ea a fost instalată pe un vas cu fundul plat, aşa cum erau navele de luptă ruseşti ale vremii. Fusese lucrată la Preobrajenskoe în vederea tipăririi manifestelor pentru populaţiile locale. Nu s-a păstrat nici un exemplar din aceste manifeste al căror text, aşa cum reiese din scrisori, a fost tipărit de Cantemir la Astrahan (fără probabil a-l fi şi compus)[59]. În schimb s-a semnalat existenţa la Hunterian Museum Library din Glasgow a caracterelor de literă aparţinând tipografiei lui Cantemir. Ele au fost probabil extrase după singura pagină rămasă a Catehismului în limba persană

şi rusă (trimisă, susţin cercetătorii, spre aviz Sfântului Sinod).[60] Titlul sub care figurează în bibliotecă acest alfabet este *Alphabetum Arabicum ex typographia Demetrii Cantemiri Principis Moldaviae.* În catehismul pentru populaţiile din zona orientală Cantemir trebuie să-şi fi dezvoltat principiile educative pe care le susţinuse în *Loca obscura.*

În sfârşit, am menţionat mai sus existenţa unui jurnal al expediţiei persane ţinut de Cantemir şi care ne-a parvenit numai prin intermediar şi fragmentar. Prin confruntare cu jurnalul secretarului particular al lui Cantemir, cunoscut sub numele de *Notationes quotidianae,* ca şi cu alte informaţii de epocă (jurnale, consemnări, acte oficiale) se pare că existenţa unui jurnal cantemirian nu poate fi contestată.[61] Ceea ce a mai lăsat Dimitrie Cantemir este o corespondenţă relativ bogată. Se cunosc azi 98 de scrisori, cele mai multe fiind publicate de Şt. Ciobanu în anexa lucrării sale cu privire la Cantemir. Aceste scrisori Sunt scrise fie în latină, fie în română, greacă, rusă. Ultimele menţiuni în legătură cu corespondenţa lui Cantemir, inclusiv refacerea repertoriului, se află la sfârşitul revistei *Dacoromania* nr. 2/1974. Mai trebuie să menţionăm testamentul lui Dimitrie Cantemir – legatar universal Petru I – dar actul e trimis Ecaterinei I. El conţine ultimele dorinţe ale domnitorului moldovean şi este edificator din mai multe puncte de vedere. Traducerea sa în limba română este făcută în anexa cărţii lui Ştefan Ciobanu dedicată lui Cantemir şi apărută în 1925. Ceea ce menţionăm aici, în această prezentare sumară şi cronologică a scrierilor cantemiriene, este faptul că şi din testament răzbat năzuinţele sale din-totdeauna. Aceea a orientării spre Europa pare să fie cea mai evidentă. Era, fie şi mediat, visul întoarcerii în patrie, al deschiderii spre Europa. Pe Antioh, „cel mai bun dintre fii“, îl recomandă în mod deosebit spre a fi trimis la studii în apus. Îi scrisese la Paris mai înainte lui de Chateauneuf, fostul ambasador al Franţei la Constantinopol de pe vremea şederii sale la Poartă, rugându-l să-l primească pentru studii pe cel mai mare fiu al său, Constantin. Ţarul a murit la numai doi ani după Cantemir. Antioh a plecat totuşi la Londra şi Paris, dar într-o conjunctură

fericită şi nu în baza testamentului tatălui său.[63] El a contribuit la cunoaşterea de către europeni a activităţii tatălui. Dimitrie Cantemir a intrat astfel în toate enciclopediile mari ale lumii ca autor al *Istoriei Imperiului Otoman* şi al *Descrierii Moldovei,* al câtorva hărţi. A avut, sperăm că paginile de faţă o indică, o activitate infinit mai bogată şi mai complexă. Se cuvine cititorului român aflat la sfârşitul mileniului al II-lea s-o cunoască în toată amplitudinea ei, deoarece prin deschiderile sale umaniste a oferit cele mai solide puncte de sprijin în formarea spirituală a poporului român şi a chipului modern al culturii sale.

Structura acestui studiu Ceea ce ne interesează în principal este personalitatea culturală a lui Cantemir. Pentru o mai corectă înfăţişare a ei, deoarece e vorba despre un personaj situat la o distanţă suficient de mare în timp ca epoca să nu-i mai spună cititorului mare lucru, vom ilustra perioada lui Cantemir prin evenimentele cele mai de seamă pentru ţările române şi pentru Europa, adică prin posibilii factori modelatori ai demersului său. În ordinea importanţei zonelor culturale pe care le-a străbătut ne vom ocupa, în continuare, de activitatea de istoriograf a lui Dimitrie Cantemir. În legătură cu această activitate şi ca un complement al ei se află cea de geograf, arheolog, numismat etc. Ea presupune, fireşte, cunoştinţe şi impulsuri deosebite dar, din perspectiva scopului vizat, Dimitrie Cantemir istoricul, geograful şi toţi ceilalţi Sunt asemănători. Urmează un alt grup de preocupări şi anume acelea care oferă cea mai largă suprafaţă de înţelegere a fenomenelor de orice fel: filosofia. Cantemir a fost interesat de filosofie din mai multe unghiuri, de la metafizică, etică şi estetică (sensurile termenilor Sunt cele actuale, nu cele de epocă) la filosofia religiei, a politicii, a culturii. Ceea ce istoriografia şi filosofia ca zone culturale ilustrează în chip nemediat, prin expunerea argumentelor şi a concluziilor, Cantemir a ilustrat şi prin alte serii de preocupări. E vorba despre cele artistice. Cantemir literatul, muzicianul şi plasticianul vor privi aceleaşi evenimente şi aceeaşi lume ca şi

istoriograful, geograful, filosoful. Sunt perspective ce ne fac să vedem feţele interioare ale personalităţii sale, mobilurile psihologice care stau, de multe ori, la baza respectivei creaţii. Evident, odată cu studiul preocupărilor literare ale lui Cantemir vor fi abordate şi problemele de lingvistică, traduceri, stil etc. Fiecare din domeniile abordate va conţine, în cazul lucrărilor necunoscute cititorului român, şi o parte descriptivă. După concluziile care vor încerca să răspundă, în urma argumentării pe capitole, la premisele *Cuvântului înainte,* vor urma în anexă un dicţionar al surselor bibliografice folosite de Cantemir, absolut edificator pentru orientarea de fond a creaţiei sale dicţionar care nu s-a mai făcut până acum, apoi *Notele şi comentariile* şi *Bibliografia lucrării.* La sfârşit Sunt reproduse selectiv desenele şi hărţile autorului.

Cadru general

Occidentul şi Orientul Vreme de un secol, de la jumătatea veacului al XVII-lea până la 1750, politica europeană este dominată de două mari tendinţe: apărarea în faţa expansionismului Imperiului Otoman şi lupta pentru rotunjirea graniţelor sau, cel puţin, pentru rotunjirea sferei de influenţă. De altfel, Imperiul Otoman însuşi e supus acestui traseu ce caracterizează creşterea statului.

Între 1654–1667 se desfăşoară războiul ruso-polonez încheiat prin pacea de la Andrusovo. În urma ei Ucraina răsăriteană revine Rusiei, iar cea apuseană Poloniei. În 1655 debutează războiul polono-suedez încheiat după patru ani prin tratatul de la Oliwa. Acum Polonia cedează Suediei o parte a Livoniei şi recunoaşte suveranitatea prinţului de Brandenburg asupra Prusiei. În 1656 Suedia se angajează în război cu Rusia câştigând peste doi ani Estonia şi alte oraşe ale Livoniei. De altfel, anul 1655 e un an limită pentru suedezi. Atunci încep războaiele nordului. Aliată numai cu Brandenburg, Suedia atacă deodată Polonia, Rusia şi Danemarca, luând de la fiecare câte ceva. Austria, dornică să participe şi ea la această împărţire, trebuie totuşi să stea cu ochii îndreptaţi spre săgeata otomană, gata să ţâşnească din arc în direcţia sa. Războiul austro-turc desfăşurat între 1660–1664 îi aduce speranţa înglobării Ungariei în sfera sa de influenţă. Lucrul acesta nu-i va reuşi decât în 1670, când Leopold I de Habsburg aboleşte autonomia Ungariei, provocând furtună în dieta acesteia, ca şi o serie de răscoale. În 1672 otomanii atacă Polonia (din nou ea) deschizând un lung război de uzură reciprocă şi plin de urmări mai ales pentru Moldova, peste care treceau când o oaste, când alta. Războiul se încheie în acelaşi an prin tratatul de la Buczacz. Cu acest prilej Polonia pierde Cameniţa şi

Ucraina apuseană în favoarea Porţii. Războiul însă continuă şi Ioan Sobieski iese victorios în final (Lvov, 1676), recâştigând toate teritoriile.

În acest timp apusul Europei nu este mai puţin preocupat de chestiuni asemănătoare. Ridicarea Franţei şi Angliei, una pe uscat şi alta pe mare, ca forţe militare de prim ordin, tinde să neutralizeze hegemonia Spaniei. Tratatul de la Pirinei, care pune capăt (1659) războiului franco-spaniol, aduce Franţei Roussillon, Flandra, Luxemburg, după ce în urmă cu mai bine de zece ani ea luase de la Leopold I de Habsburg, prin tratatul de la Münster, Alsacia, Metz şi Verdun. Spania cedase şi Olandei Flandra şi Brabantul, recunoscându-i independenţa. A fost pentru Spania o perioadă cu totul nefastă. Ea a trebuit atunci, într-un interval de cincisprezece ani, să recunoască Olanda, Portugalia (1668), ascendentul politic al Franţei în Europa, ocuparea de către englezi a insulei Jamaica şi capturarea la Cadix a tezaurului spaniol de către aceiaşi englezi întreprinzători şi nu mai puţin piraţi. La orizontul politic al Europei se iveşte un nou conflict: două puteri navale, Olanda şi Anglia, se confruntă o dată în 1652 şi altă dată în 1665. Dacă după primul război olandezii Sunt reduşi la tăcere, după al doilea, aliaţi cu Franţa, reuşesc să blocheze chiar gurile Tamisei. Ei smulg Angliei, prin tratatul de la Breda (1667), Surinamul,[1] dar nu şi New-Amsterdam [2]. Anglia e silită de asemenea să modifice actul de navigaţie din 1651 făcând concesii serioase Olandei. Nu însă şi Irlandei, ale cărei mărfuri continuă să ocolească graniţele Angliei. Cromwell, inaugurând în 1649 Commonwealthul, nu reuşise să înglobeze decât Scoţia acestei forme republicane de conducere pe care irlandezii o contestau în ciuda tuturor presiunilor comerciale.[3] Toate aceste războaie, în majoritate bilaterale, desfăşurate pe fondul unor ample acţiuni de cucerire a Africii şi a celor două Americi de către aceste puteri vest-europene, au drept urmare izbucnirea unor conflicte ample. Ele produc alianţe care practic generalizează războaiele la nivel continental. În 1672, pe când turcii atacau Polonia, izbucneşte şi războiul între Franţa, Anglia şi Suedia pe de o parte şi Olanda, Imperiul Habsburgic şi Spania pe de

alta. Alianţe mai mult sau mai puţin solide, care încercau să lase în umbră conflictele existente între aliaţii înşişi pentru a obţine avantaje evidente ori doar sperate. Avansul Habsburgilor de Austria nelinişte pe mulţi. Totuşi ei nu erau suficient de puternici pentru a lupta singuri împotriva tuturor statelor europene faţă de care aveau interese politice şi teritoriale. Olanda a pierdut în urma acestui război, prin tratatul de la Nijmegen (1678), regimul vamal favorabil de care se bucurase din partea Angliei şi Franţei. Cât despre Spania, ea a trebuit să cedeze vecinei sale Franţa o serie de noi teritorii: Franche-Compte, Valenciennes, Combrai. Nu-i mai puţin adevărat că scopul final nu fusese atins: Habsburgii câştigă mai mult decât pierd şi, pe ansamblu, puterea lor creşte mai mult decât a Franţei. Conflictul european se extinde la proporţii planetare, sistemele coloniale Sunt incluse în această luptă de continuă reîmpărţire teritorială. La 1671 piratul englez Henry Morgan aduce coroanei Angliei Panama, aflată până atunci la spanioli.[4] Danemarca înfiinţează Compania daneză a Indiilor de Vest[5], iar în anul următor (1672) englezii întemeiază Royal African Company, intuind că e nevoie de o conducere centralizată a acestor noi posesiuni pentru a le apăra astfel de ochii europenilor şi nu mai puţin ai otomanilor[6].

În acest timp în estul Europei se desfăşoară conflicte la fel de acute, generate de Imperiul Otoman care tatona căile de deschidere spre aglomerarea de forţe din restul continentului. În 1676 izbucneşte războiul turco-tătaro-rus pentru Crimeea. Tătarii voiau autonomie în Crimeea şi, pentru a o obţine, s-au aliat cu coreligionarii lor turci. Rusia, angajată în războaiele nordice spre a obţine deschidere la Marea Baltică, nu putea acorda atenţie prea mare acestui duşman potenţial: Imperiul Otoman. Ea pierde deci Crimeea în urma păcii de la Baccisarai (1681),[7] dar câştigă douăzeci de ani de pace şi o frontieră recunoscută de ambele părţi: pe Nipru. Pe de altă parte, sultanul, edificat în privinţa acestui duşman de temut care era Rusia, se consideră liber să declare război Europei, a cărei rezistenţă bloca trecerea spre nord a islamismului. În 1683 izbucneşte războiul turco-austriac. El angajează nu numai

otomanii şi Habsburgii, ci, aşa cum era de aşteptat, iradiază pe harta Eurasiei ţinând încleştate aproape toate forţele militare disponibile, într-un conflict care va dura până la sfârşitul secolului, cu focare diferite, victorii şi înfrângeri spectaculoase, cu linişti aparente.

Când a izbucnit acest război Dimitrie Cantemir avea zece ani. El se născuse la 26 noiembrie 1673 – locul nu se ştie exact, dar se bănuieşte a fi Fălciu sau Galaţi, locuri ale moşiilor părinteşti – şi se şcolea încă sub îndrumarea dascălului său Ieremia Cacavela. Ochii elevului nu pătrundeau tainele şi sensul atâtor întâmplări pe care maestrul se silea să i le tălmăcească. Un lucru e sigur: nici Cacavela şi nici Curtea din Iaşi nu vedeau cu ochi buni expansiunea turcească. Faptul că Jan Sobieski şi Carol de Lorena despresuraseră Viena la 1683 nu putea fi privit altcum decât drept un câştig în bătălia cea mare a alungării turcilor din Europa. Deşi, nu-i mai puţin adevărat, Sobieski era o ameninţare pentru moldoveni în calitatea lor de supuşi ai Imperiului Otoman. În 1685, când vine domn, Constantin Cantemir, tatăl viitorului învăţat, are grijă să-l sprijine pe Sobieski cu o prudenţă de om trecut prin multe, dar mai ales cu o simpatie de fost lefegiu la leşi. Ca răsplată acesta vrea să-l alunge din Iaşi într-o incursiune pustiitoare, despre care până şi folclorul a păstrat amintiri.[8]

Pe fondul marelui conflict al ţărilor europene cu turcii se păstrează, uşor umbrite, dar nu mai puţin dramatice, toate celelalte conflicte. Ungaria nu voia să devină dependentă de Austria. În 1681 Dieta de la şopron restabilise autonomia Ungariei. Imre Thököly devenise regele ei cu sprijin turcesc (în 1682). Păstrând Viena, forţele europene aliate se îndreaptă însă către Pesta. Thököly e înfrânt la Eperjes şi în 1684 Habsburgii pătrund din nou în Ungaria.[9] Turcii pierd Pesta, au de făcut faţă unei răscoale în Dalmaţia de Nord şi Sunt pe cale să piardă şi Dubrovnikul. Franţa, veşnic refractară ordinii europene impusă de Habsburgi, intră în conflict nu numai cu ei, ci şi cu toţi sprijinitorii săi reali ori potenţiali. Existenţa acestei nemulţumiri gata să izbucnească oricând în spatele liniei frontului desemnată de conflictul islamo-creştin, îl face

pe Papa Inocenţiu al Xl-lea să iniţieze o alianţă continentală cu aparenţă religioasă şi fond antiotoman: Liga Sfântă, din care fac parte Austria, Polonia, Veneţia. După doi ani, în 1686, se alătură şi Rusia.[10] Aceasta din urmă, cu ochii îndreptaţi spre Asia şi Europa deopotrivă, prinsese momentul favorabil intrării în marele circuit al alianţelor antiotomane de la care spera atâtea. Împinsă într-o astfel de situaţie extremă, Franţei nu-i rămânea altceva de făcut decât să se alieze cu sultanul. Ceea ce a şi făcut. Cucerirea de avantaje tactice şi nu mai puţin teritoriale de la Habsburgi caracteriza politica „regelui Soare“, a cărui mamă se numise totuşi Ana de Austria. Franţa a revocat în 1685 Edictul din Nantes care prevedea libertăţi religioase pentru hughenoţi. În acelaşi an, prin Edictul de la Postdam, ei capătă dreptul de a se stabili în Prusia şi Brandenburg. O respingere dintr-o parte echivala cu o acceptare din alta. Problemele religioase, care erau în principal acelea ale creştinătăţii faţă de mahomedani, tind să se fărâmiţeze în diferende de proporţii şi orientări diferite. Acela dintre biserica apusului şi a răsăritului era cel mai însemnat. Tentativa ortodoxiei greceşti de a cuceri noi poziţii, ori de a le păstra pe cele deja cucerite, e mereu mai evidentă. Aşa se şi explică pătrunderea masivă a dascălilor greci în ţările române. Ei încercau, în bună măsură, să se opună iezuiţilor polonezi pentru a păstra neschimbată graniţa celor două tipuri de creştinism.[11] Extinderea influenţei greceşti de la religie la comerţ a dus, din partea ţărilor române, la măsuri protecţioniste, cum ar fi, la jumătatea secolului al XVII-lea, interdicţia pentru greci de a ocupa slujbe domneşti.[12] Mai târziu Imperiul Otoman a folosit detenta imprimată de aceste presiuni pentru a instaura domniile fanariote. De altfel, încă la 1685 ofensiva antiotomană era în plin proces pe toată linia europeană a frontului. Veneţianul Francesco Morosini a ocupat Moreea şi Atena (1685 – 1687). Iacob al II-lea al Angliei se clătina continuu din cauza simpatiei sale pentru Franţa şi catolicism. Căderea lui în 1688 e semnalul ridicării irlandezilor contra Angliei şi prilejul instaurării pe tronul Angliei a lui Wilhelm de Orania (William III). Franţa pierde atunci supremaţia pe mare. Împotriva ei se ridică Liga de la

Augsburg (1687–1697)[13], din care fac parte Habsburgii, Spania, Anglia, Olanda, Suedia. Intervenţia acestui nou partener – Suedia – devenit activ odată cu urcarea pe tron (în 1697) a lui Carol al XII-lea, era anunţată prin politica tatălui său, care, propulsându-şi regatul în prim planul conflictelor europene, pregătea de fapt terenul viitoarelor cuceriri de poziţii. Creşterea prestigiului Rusiei lui Petru cel Mare făcea ca Suedia să caute sprijin în partea teritorial opusă acesteia.

1688 e însă un an de graţie nu numai pentru Wilhelm de Orania, ci şi pentru Constantin Brâncoveanu. Ambii au venit pe tron în acelaşi timp. După Şerban Cantacuzino, care se aliase cu Leopold I în dauna turcilor, primejduindu-şi astfel nu numai tronul, ci şi viaţa, noul domn promitea să se ţină în umbra semilunii, adică să nu se alieze cu duşmanii ei şi să nu se amestece în conflicte religioase de orice fel ar fi fost. Fiindcă predecesorul său păcătuise şi sub acest aspect. El tipărise în 1688 *Biblia* în limba română, ceea ce promitea consolidarea unei linii de rezistenţă atât faţă de catolicismul de peste munţi, cât şi faţă de nu mai puţin activa ortodoxie grecească. Existenţa unui popor în primul rând prin limba sa, era o conştientizare a unui fapt, dar una de netolerat de către cei din jur, în diverse chipuri interesaţi să-şi infiltreze influenţa pe teritoriile româneşti. Peste nici un deceniu Constantin Brâncoveanu avea să devină principe al Imperiului Habsburgic. Cu arme mai subtile, el continuă în fond linia politică a predecesorului său. Turcii pierdeau continuu teren. Chiar atunci, în 1688, după ce fuseseră luate Buda şi Seghedinul de către Habsburgi, e înlăturat Thököly, Ungaria devine regat ereditar al Habsburgilor, iar Mihai Apafi, principele Transilvaniei, împreună cu Dieta sa, acceptă protecţia Imperiului Habsburgic. Formula protectoratului varia între cererea de ajutor în caz de primejdie şi condiţionarea politică. Transilvania se afla în a doua situaţie. Atunci ea a intrat, practic, în componenţa Imperiului Habsburgic, a viitorului Imperiu austro-ungar. În sfârşit, anul 1688 este cel în care Imperiul Otoman pierde Belgradul, având, provizoriu, o nouă graniţă.

Tentativa Orientului islamic de a cuceri centrul Europei luase sfârşit. Începea declinul. Războiul austro-turc continuă. Aflat de trei ani pe tronul Moldovei, Constantin Cantemir şedea încă într-o espectativă prudentă, sprijinind în secret creştinătatea şi dând provizii armatelor turceşti aflate în trecere. Venirea la putere a lui Petru I în 1689, deşi nu se concretizează printr-o schimbare bruscă a manetei politicii externe a Rusiei, debutează totuşi printr-o măsură concretă: delimitarea graniţei ruso-chineze prin tratatul de la Nercinsk. K'hang-hsi, învăţatul împărat al Chinei, care ştia latină, matematică şi era un confucianist de marcă, urmărea astfel să-şi asigure liniştea faţă de vecinul turbulent separând imperiul său[14] de problemele survenite între Imperiul Otoman şi restul Eurasiei. Petru I, pe de altă parte, îşi elibera forţele pentru susţinerea bătăliilor ce aveau să aducă Rusia în centrul atenţiei puterilor europene. Ea se afla încă în intervalul păcii de douăzeci de ani cu Imperiul Otoman, astfel încât era liberă să-şi consolideze poziţiile pe graniţa europeană. O tentativă de absorbire a hanatului Crimeii fusese consumată în 1687. Dar tătarii, aliaţi cu coreligionarii lor turci, nu putuseră fi biruiţi. Era limpede că lupta trebuia începută din alt punct şi era o problemă de durată. Între timp, flota Ligii Sfinte, condusă de Morosini, îi bate pe turci la Mitilene. Contraofensiva nu întârzie. Aceştia iau Smederevo şi recuceresc Belgradul. Aliaţi cu Thököly şi profitând de sprijinul lui Brâncoveanu şi al tătarilor, turcii îi bat pe austrieci la Zărneşti (1690) şi-l iau prizonier pe unul din generalii de marcă: Heissler.[15] Răscoala antiotomană a lui Gheorghe Brancovici, care încerca să obţină independenţa Balcanilor faţă de turci, dar şi faţă de austrieci, tocmai fusese stârpită şi se profilează la orizont o nouă alianţă: aceea dintre Muntenegru şi Rusia. Ea a fost definitivată abia în 1697, dar existase ca proiect cu mult înainte, deoarece avea un pretext religios: apărarea ortodoxiei în faţa invaziei catolicismului. Această mişcare deocamdată subterană a Rusiei câştigă în continuu teren. Dosoftei, mitropolitul Moldovei, va primi o tiparniţă şi se va bucura, dincolo de câştigul cultural, de faptul că centrul constantinopolitan şi grecesc al ortodoxiei tindea să fie

echilibrat printr-un al doilea centru, cel de la Moscova. Ori acest lucru permitea Moldovei să jongleze între două forţe, în virtutea principiului că atunci când doi se ceartă... Este momentul când Dosoftei traduce *Biblia,* prima lucrare amplă în versuri apărută pe teritoriul românesc. Ceea ce făcuse Şerban Cantacuzino în Ţara Românească se împlinea şi în Moldova. Între timp, bătrânul domn al Moldovei se săvârşeşte din viaţă asistat de patriarhul Iacob al Ţarigradului, Gherasim al Alexandriei şi Dositei al Ierusalimului.[16] Era iarna anului 1693, când tânărul Dimitrie se confruntă pentru prima oară cu domnia Moldovei. Boierii îl aleg, dar turcii nu-l confirmă.[17] Atingerea unui statut de informare politică suficient de înalt pentru a rezista în faţa conjuncturilor de tot felul i se pune pentru prima oară cu acuitate. Avea atunci aproape douăzeci de ani şi încă se mai afla în prin proces de studiu. Ostatic al tatălui său la Constantinopol, Dimitrie începe acum, pentru prima oară, să se orienteze în spaţiul politic al Imperiului Otoman, al Europei şi nu mai puţin al ţărilor române. Faptul că Brâncoveanu dorea centralizarea puterii ambelor teritorii româneşti de dincoace de munţi în mâna sa nu-i scapă. Astfel interpretează el venirea pe tron a lui Mihai Racoviţă. O tendinţă centrifugă vădea şi complotul Costineştilor[18] împotriva tatălui său. Evident, se gândeşte mai ales că familia Cantemir ar avea tot atâta drept la tronul Munteniei cât Brâncoveanu la cel al Moldovei. Pentru că exista o legătură de rudenie cu Şerban Cantacuzino (Dimitrie îi era ginere). În acelaşi interval de timp când Dimitrie Cantemir deschidă ochii spre lumea complicată a Europei, otomanii stârpesc mişcarea de eliberare din Muntenegru şi nu mai rămân decât relaţiile religioase cu Rusia spre a aminti aspiraţiile sale de eliberare şi aspiraţiile Rusiei de a-şi extinde influenţa spre vest. Aceasta din urmă se afla într-o rodnică etapă de stabilire a ceea ce în limbaj modern se cheamă capete de pod. În afară de acţiunea Muntenegru, Petru I stabileşte şi alte contacte politice. Între 1697–1698 călătoreşte în Curlanda, Prusia, Olanda, Anglia, Austria.[19] Inaugurează astfel un nou tip de conducere a treburilor statului, bazat pe cunoaştere directă, tinzând să elimine falsificarea informaţiei provenită

de la intermediari. De altfel, el va fi primul şef de stat european care va lăsa un jurnal politic al evenimentelor, justificându-l prin necesitatea informării corecte a urmaşilor. După Imperiul Otoman, care legiferase un asemenea tip de informaţie de cel puţin un secol, folosind istorici calificaţi,[20] Petru I face din acest principiu al informării exacte şi selective un principiu politic graţie căruia Rusia va avea numai de câştigat (aşa cum, de altfel, avuseseră de câştigat şi sultanii Imperiului Otoman). Prima victorie nu se lasă aşteptată. În 1695 şi 1696, în cele două campanii, Petru I cucereşte cetatea Azovului restabilind un echilibru favorabil Rusiei în Crimeea şi ţinând sub supraveghere întregul hanat. Încet şi greu, cu pierderi şi cuceriri succesive de poziţii, generator de insolite alianţe şi prietenii adevărate, conflictul turco-austriac se apropie de sfârşit. Ultimul act nu fusese scris încă. Bătăliile erau grele pentru ambele părţi. Anglia găseşte cu cale să înfiinţeze Banca Angliei şi să împrăştie în toată Europa scrisorile sale de credit, ceea ce uşura transferul banilor,[21] pentru operaţiile militare inclusiv. Această putere a Angliei, încă ignorată de adversari, dar şi de prietenii momentani, va face, în timp, ca totul să se măsoare nu în taleri sau pungi, ci în lire. Lumea era pregătită pentru începerea unei bătălii decisive. În sfârşit, în 1697 vine pe tron Carol al XII-lea al Suediei, cel care va face obiectul cărţii lui Voltaire, bine cunoscută până astăzi. Bătălia decisivă se dă la Zenta în 1697 [22]. Cantemir era atunci capuchehaia fratelui său Antioh, venit domn în 1695 şi prin urmare se afla în tabăra turcească. E de aceea cu atât mai interesantă perspectiva europeană, antiotomană din care descrie mai târziu desfăşurarea evenimentelor. Turcii Sunt înfrânţi de Eugeniu de Savoia. Franţa, ca aliat potenţial ori de fapt al turcilor, e silită şi ea să depună armele. Prin tratatul de la Ryswick din 1697, care dizolvă practic Liga de la Augsburg, Franţa restituie tot ceea ce ocupase cu începere din 1678, din timpul războiului franco-olandez. Olanda îşi recapătă privilegiile comerciale, deşi trebuie să restituie Franţei Pondichery[23] în Indiile Orientale. În sfârşit, ultimul act al anului 1697, după vizita europeană a lui Petru I, este Sinodul de la Alba Iulia, prin care o parte din

românii ortodocşi din Transilvania se unesc cu catolicii. Era o soluţie particulară a acestei provincii cu statut specific în Imperiul Habsburgic, fixat prin diploma leopoldină din 1691. În 1698 nu se mai întîmplă nimic de seamă. Soarta războiului turco-austriac fusese decisă. Ceea ce se desfăşura în continuare era lunga procedură a tratativelor de pace, prin medierea Angliei şi Olandei. Din partea Imperiului Otoman participă Alexandru Mavrocordat, mare dragoman al Porţii,[24] şi Rami Reis Effendi.[25] În ciuda grijii extreme pentru forme a tuturor delegaţiilor, fapt care întârzie cu un an pacea, tratatul de la Carlowitz (1699) stabileşte o nouă ordine europeană, din care Imperiul Otoman nu mai face parte. Astfel, Veneţia ia Moreea, coasta Dalmaţiei şi câteva insule în marea Ionică. Austria ia Transilvania, Croaţia, Slovenia. Cât despre Ungaria, ea devine un drept ereditar al coroanei Habsburgilor. Polonia recapătă Podolia şi Ucraina apuseană, pierdute în războiul turco-polon încheiat la 1676.

Se sfârşea astfel secolul al XVII-lea. Zorii lumii moderne se arătau la orizontul politic iradiind tot fastul problematicii secolului următor. Pacea era o floare fragilă, a cărei creştere avea să fie curând stopată de stările conflictuale latente aflate în germene în înseşi condiţiile care-o născuseră. Antioh Cantemir, domn al Moldovei, simte apăsarea sporită a tributului – imperiul trebuia să-şi refacă forţele, mai ales armate – ceea ce îl face să înlocuiască „darea pre an" a ţăranilor cu patru rate trimestriale, pentru ca apăsarea asupra individului să fie mai mică şi mai uniformă pe unitatea de timp. De asemenea, secolul al XVIII-lea face să se ivească pe harta Europei configuraţii politice noi, dar în care cele vechi sunt încă înglobate. Continuă procesul de eliminare a Imperiului Otoman, paralel cu afirmarea unor forţe noi ce vor atinge abia acum strălucirea. Pe de altă parte, Asia repetă, cu reflexe îndepărtate, marile bătălii europene, într-o încercare de păstrare a liniei extreme de rezistenţă a Imperiului Otoman pe de o parte, a celui ţarist pe de alta. Persia pierde în această confruntare ultimele poziţii importante.

Între 1701 - 1714 se desfăşoară războiul de succesiune la tronul Spaniei. În el sunt implicate Spania, Portugalia, Italia, Franţa, Savoia, Mantua, Bavaria, Köln, Imperiul Habsburgic, Anglia, Olanda. Coloniile, mai ales cele din Indiile-Orientale şi Americi, îşi modifică uşor graniţele după victoriile şi înfrângerile momentului. Habsburgii, Anglia şi Olanda se opun proclamării ducelui de Anjou ca rege al Spaniei (sub numele de Filip al V-lea). Bătălia de la Blenheim, unde Eugeniu de Savoia (împreună cu Malborough) îi bate pe franco-bavarezi (1704), aceea de la Oudenade (1718) şi Malplaquet, unde francezii sunt înfrânţi de forţele aliate, trasează paşii acestui război îndelungat, a cărui miză era autoritatea europeană a Franţei şi, nu, mai puţin, a Imperiului Habsburgic. Pe de altă parte, forţele în continuă creştere ale comerţului englez şi olandez căutau căi de captare a unor surse de noi venituri. Tratatele bilaterale încheiate pe parcurs, ca şi cele două tratate finale (Utrecht 1713 şi Ratstadt 1714) ilustrează cât de mult şi cum anume s-au schimbat într-un deceniu raporturile de forţe.[26] Filip al V-lea de Bourbon e recunoscut rege al Spaniei cu condiţia să nu-şi asocieze Franţa nici măcar în formula „uniune personală". În schimb Franţa cedează Angliei Acadia, Terra Nova, St. Kitts, toate în America. Păstrează doar Quebec. Spania cedează Angliei Gibraltarul şi monopolul comerţului cu sclavi în coloniile spaniole din Africa, iar ducelui de Savoia i se dă Sevilla, pe care acesta o va schimba în 1720 cu Sardinia, primită de Habsburgi tot de la spanioli, odată cu regatul Neapolului, o parte din Toscana, ducatul de Milano, Mantua şi unele posesiuni în Ţările de Jos. Olanda capătă şi ea dreptul de a ţine garnizoane în Belgia (Mons, Namur) drept garanţie împotriva atacurilor Franţei.[27] Odată cu acest final al războiului, Anglia, care câştigase printr-o pace separată, de la Portugalia, avantaje comerciale în teritoriile stăpânite de aceasta, îşi consolidează şi în interior puterea. După regina Ana vine dinastia de Hanovra (George). Odată cu ea Commonwealth-ul beneficiază de uniune personală cu celelalte posesiuni ale dinastiei. Spre sfârşitul celui de-al doilea deceniu al veacului se constituie sistemul cabinetului ministerial. Habsburgii

întreprind acţiuni similare. Prin „Pragmatica sancţiune“ se stabileşte indivizibilitatea teritoriilor monarhiei şi posibilitatea succesiunii şi în linie feminină. Hegemonia franceză în Europa se sfârşise şi, odată cu ea, punctul cel mai avansat de susţinere pe care-l aveau turcii în occidentul continentului. Pentru teritoriile româneşti singurul lucru important care se întâmplă în timpul acestui război ţine de pacea de la Satu Mare, din 1711, când Habsburgii înglobează Transilvania (după înăbuşirea ultimei răscoale a curuţilor izbucnită în 1793 sub conducerea lui Francisc al II-lea Rakoczi).

Pus în situaţie defensivă prin pierderea unui aliat preţios, Franţa, Imperiul Otoman caută să recâştige Europa pe mare şi pe uscat. Războiul turco-veneţian izbucnit în chiar anul încheierii tratatului de la Ratstadt, ca şi războiul austro-turc izbucnit doi ani mai târziu, în 1716, marchează declinul armatelor otomane şi ridicarea unor stele noi. Tratatul încheiat cu Rusia în 1713, pentru asigurarea spatelui, valabil douăzeci de ani, îl continua pe cel din 1711 de la Vadul Huşilor. Eliberat astfel de un al doilea front posibil, Imperiul Otoman reuşeşte să ia de la veneţieni Moreea. Dar ajutorul austriac nu întârzie şi turcii se văd în situaţia de a pierde în faţa lui Eugeniu de Savoia Petrovaradinul şi Belgradul. Prin tratatul de la Passarowitz din 1718 o parte a Munteniei (Oltenia şi Banatul) trec, împreună cu Serbia de Nord şi Bosnia de Nord, în posesiunea austriecilor. Turcii pierdeau astfel teritorii tributare, adică surse importante de venituri, nu doar poziţii avansate în Europa. În plus, supuşii austrieci capătă drept de comerţ în Imperiul Otoman.

În timp ce Europa desfăşura acest evantai de forţe pentru a stabili hotarele naţionale ale statelor ca şi conturul coloniilor fiecăruia, problema de fond continuă să rămână aceea a respingerii otomanilor. În acelaşi interval nordul Europei e străbătut de valul pe care-i stârneşte venirea lui Carol al XII-lea pe tronul Suediei. De asemenea, trebuie luată în consideraţie dorinţa Rusiei de a-şi asigura deschiderea la Marea Baltică. Era, între altele, motivul pentru care Petru I dorea pacea cu turcii. La 1700 el încheie tratatul de la Constantinopol, reînnoit în 1713 prin tratatul de la Adrianopol, apoi în 1720 printr-un

alt tratat la Constantinopol şi, în sfârşit, în 1724, ultimul tratat de neagresiune cu turcii încheiat la Constantinopol, de această dată pentru a lăsa Rusiei mâinile libere în războiul cu perşii.[28]. Războiul nordic dintre suedezi şi ruşi a ţinut între 1700–1721. Acesta a fost şi intervalul de timp când a domnit Dimitrie Cantemir, a avut loc războiul ruso-moldo-turc şi apoi a urmat refugiul în Rusia al domnului moldovean. Menţionarea acestui fapt este importantă deoarece, pe de o parte, Rusia nu era interesată în deschiderea unui conflict cu Poarta din cauza bătăliilor din nord, pe de alta deoarece polonezii, moldovenii şi Carol al XII-lea acţionau, fiecare în parte şi din motive deosebite, pentru a determina un conflict deschis între cele două mari forţe armate. Polonia [29] lupta în acelaşi timp şi contra Suediei şi a turcilor. Moldova simţea nevoia să intre într-un sistem european de alianţe, ca şi celelalte provincii româneşti, pentru a putea lupta astfel mai eficient contra Imperiului Otoman. Suedia voia să-şi păstreze supremaţia în peninsulă şi pe marea Baltică. În conflictul cu Petru I a cerut de aceea sprijin Porţii.[30] Acest război de două decenii, care a măcinat forţele mai multor armate, a avut o soartă schimbătoare. La Narva, chiar în 1700, Carol al XII-lea îl bate pe Petru I. Până prin 1706 balanţa înclină în favoarea Suediei. Ea a reuşit să-l impună rege în Polonia pe Stanislav I Leszczinski. Mişcare interesantă, la care tânărul Dimitrie va fi vibrat amintindu-şi că, pe vremea domniei fratelui său Antioh, îl cunoscuse pe tatăl acestui rege polon.[31] Opţiunea din 1706 pentru Stanislav, devenit rege după tratatul de la Altranstadt, se produce pe fondul creşterii îngrijorătoare (nu doar pentru Polonia) a unei noi stele la răsărit: Rusia lui Petru cel Mare. Acesta reuşeşte în 1709 să-l bată pe Carol al XII-lea la Poltava. Alianţa dintre Rusia şi Danemarca face ca armata înfrântă să se retragă nu spre nord, ci spre sud, către Tighina. A fost momentul când Dimitrie Cantemir a venit domn (toamna, 1710). În primăvară a început războiul de la Prut, marcat prin bătălia de la Stănileşti (vara). Acest război l-a silit pe Carol al XII-lea, expulzat din Bender şi adus la Adrianopol, să se întoarcă în patrie cu greu, abia în 1714. El atacă în 1716 Norvegia, dar nu reuşeşte să-şi

asigure supremaţia în faţa ei. Moartea sa, în 1718, grăbeşte sfârşitul îndelungatului război al nordului. Regina Ulrike Eleonore, sora defunctului, se vede silită să încheie pace mai întâi cu Danemarca (1720, Frederiksborg) cedându-i ducatul de Schleswig-Holstein [32].

Îndelungatul conflict pentru câştigarea de poziţii la marea Baltică a fost doar o parte a acţiunii lui Petru I de ridicare a prestigiului Rusiei. Concomitent au loc numeroase reforme interne menite să modernizeze sistemul de relaţii, de guvernare, ca şi instituţiile ţării. Ritmul rapid al reformelor, puterea cu totul remarcabilă a marii aristocraţii, refractară conducerii centralizate, duc la răzmeriţe unde se exploatează sentimentul religios al populaţiei şi nemulţumirile provocate de situaţia socială complexă. În 1703 e întemeiat Petersburgul, devenit capitală în 1712. Lupta surdă dintre conducătorii bisericii ruse şi Petru I pentru deţinerea de avantaje, ca şi impozitele sporite care-i priveau mai ales pe ţărani, provoacă răscoala streliţilor din 1705-1706 şi aceea a cazacilor lui Kondrati Bulavin din 1707-1708. În 1708 începe seria de reforme administrative menită se uşureze conducerea treburilor interne: crearea guberniilor (1708), înfiinţarea Senatului (1711), din care mai târziu va face parte şi Dimitrie Cantemir, organizarea colegiilor (1718–1722). În 1721 Petru I adoptă titlul de împărat (Imperator). Trebuie că Dimitrie Cantemir n-a fost complet străin de acest eveniment, deoarece *Panegiricul* său din 1714 foloseşte din plin acest apelativ [33]. În 1722 în Rusia se stabilesc rangurile nobiliare. Este reorganizată armata, mai ales flota, cu instructori germani. Este înfiinţată Academia din Petersburg (1724). Era o tentativă subtilă de dominare pe căi spirituale a vastului spaţiu rus, mărturia interesului Europei pentru această parte a lumii. Leibniz, cel care a dus tratative pentru întemeierea Academiei ruse, nu făcea decât să se alăture instructorilor care instruiau armata, şefilor de cabinete care organizau sistemele de circulaţie a informaţiei şi chiar de guvernare. Petru I a considerat însă că mijloacele europene pot fi subsumate unui scop propriu: asigurarea prestigiului Rusiei printr-o bună consolidare a

graniţelor. După războiul nordului, urma graniţa răsăriteană şi de sud. Războiul ruso-persan, la care a participat şi Dimitrie Cantemir în calitate de responsabil pentru partea civilă a expediţiei, a fost pentru el şi ultimul. A murit înainte de sfârşitul războiului, dar ştiind că izbânda va fi a Rusiei. Jurnalul ultimului său an de viaţă o atestă.[34] În urma acestui război – încheiat în 1723 prin pacea de la Petersburg – Derbent şi Baku revin Rusiei. Paşii ei următori sunt îndreptaţi spre recucerirea poziţiilor pierdute între timp. Astfel, prin războiul din 1723– 1735, încheiat cu tratatul de la Viena, Rusia participă la războiul de succesiune la tronul Poloniei şi-şi consolidează influenţa în această ţară. În 1739, prin pacea de la Belgrad, încheiată cu turcii, Rusia ia înapoi Azvoul, pierdut în 1711. Între 1741 – 1743 se desfăşoară un nou război ruso-suedez, după care Rusiei îi revine Finlanda de sud-est, rămasă Suediei prin pacea de la Nystadt. La jumătatea veacului al XVIII-lea Rusia devenise una din marile puteri ale Europei, dispusă să intre în competiţie cu restul continentului pe toate planurile.

În acelaşi timp declinul Imperiului Otoman continuă. Practic, după luarea Moreii de la veneţieni în 1714, el pierde în mod constant poziţii: Banatul, Serbia de Nord, Oltenia, Bosnia de Nord. În 1711 Algeria se declară independentă faţă de Poartă. Declinul în Asia vine ceva mai târziu decât în Europa, dar cu paşi la fel de mari: după ce, în 1724, prin tratatul turco-rus de la Constantinopol, Porţii îi reveneau Hamadan şi Tabriz, ea pierde după bătăliile din Azerbaidjan (1730–1736), încheiate cu tratatul de la Constantinopol, tot ceea ce luase Imperiului Persan cu începere din 1723. Până şi Imperiul Marilor Moguli, care pierdea constant teren încă de la începutul veacului, obţine victorii împotriva odinioară atotputernicilor otomani. Dimitrie Cantemir măsurase bine panta descendentă pe care mergeau, chiar dacă făcuse erori de calcul în ce priveşte viteza declinului.

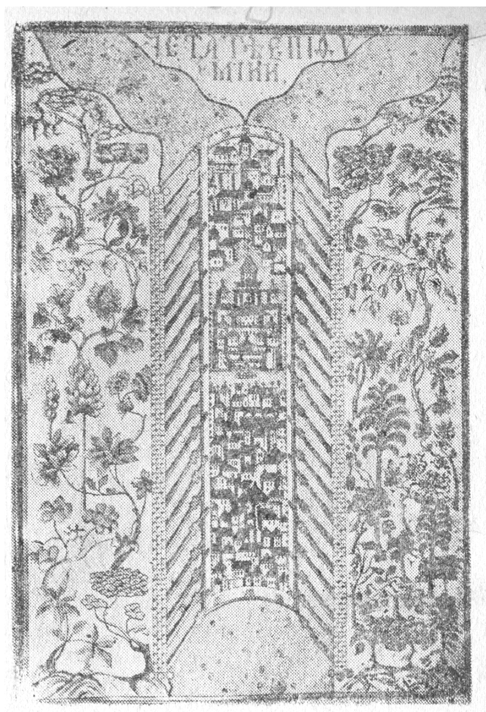
De la jumătatea secolului al XVII-lea până la jumătatea celui de-al XVIII-lea Europa şi Asia au fost antrenate, în proporţii diferite dar însemnate, în mai bine de douăzeci de războaie. Ele au avut, aproape în exclusivitate, un singur motiv: cucerirea

de noi teritorii sau cel puţin de ascendent politic în zona de influenţă a altor ţări. Chiar lupta împotriva Imperiului Otoman are acest caracter din partea celor care nu luptau pentru eliberarea propriei ţări, ci pentru a lua de la turci teritorii ce nu le aparţinuseră niciodată. Modernizarea vieţii economice, social-politice, modificările religioase şi câştigurile culturale trebuie măsurate deci pe acest fond în continuă mişcare, specific lumii de la intersecţia veacurilor al XVII-lea şi al XVIII-lea. Ceea ce a decis în această confruntare a fost buna organizare a vieţii interne, a armatei, o cunoaştere exactă a situaţiei din celelalte ţări şi, nu mai puţin, nivelul valoric al surselor de venituri. În Anglia se înfiinţează sistemul parlamentar, Commonwealth-ul, Banca Angliei, Royal African Company. În plus, buna organizare a flotei a făcut din Anglia una dintre marile puteri ale lumii, în defavoarea Franţei, care a pierdut teren, recucerind mai târziu lumea, pe căile nevăzute, dar nu mai puţin sigure, ale culturii. Habsburgii au avut una din cele mai bune armate de uscat. Disciplina, antrenamentul sistematic, dotarea şi-au spus cuvântul în bătălii decisive. Un corp de comandanţi de elită i-au asigurat faima. Rusia a folosit modelul german mai mult decât altele în organizarea propriei armate ca şi a vieţii social-politice. În plus, o mare deschidere spre nou, venită la momentul oportun, a ridicat brusc şansele ei de reuşită. Petru cel Mare a intuit şi importanţa unui bun sistem informaţional. Spania şi Polonia, unde orgoliul nobiliar era una din coordonatele de bază ale înseşi politicii de stat, pierd continuu teren pe toate fronturile. La fel Imperiul Otoman, a cărui întindere uriaşă nu mai putea fi ţinută sub control cu acelaşi sistem de relaţii şi organizare militară şi religioasă[35] care dăduse rezultate la începuturile avântului său.

Societatea europeană parcurge acum drumul de la Evul Mediu la lumea modernă. Vreme de un secol ştiinţa şi tehnica, filosofia, artele, jurisprudenţa beneficiază de un avans care s-a dovedit, în perspectiva timpului, de-a dreptul spectaculos. Fizicianul german Otto von Guericke inventează pompa pneumatică (1650), prima maşină de generat electricitate (1663) şi demonstrează existenţa presiunii atmosferice (1654).

Fizicianul francez Edmé Mariotte descoperă legea comprimării gazelor (1679), independent de fizicianul şi chimistul englez Robert Boyle, care defineşte şi elementul chimic (1662). Anatomistul italian Marcello Malpighi descoperă, cu ajutorul microscopului, circulaţia capilară la om.[36] De altfel, în acelaşi timp se publică lucrări importante în domeniul opticii: *Tratatul despre optică* al olandezului Christian Huygens apare în 1690, cu efecte salutare atât în domeniul micro cât şi macro-universului. El însuşi a descoperit satelitul Titan şi inelul planetei Saturn, iar concetăţeanul său Anthony van Leeuwenhook a descris nu numai circulaţia capilară, ci şi hematiile, spermatozoizii, bacteriile. În acelaşi an 1690 francezul Denis Papin descrie ciclul închis termodinamic al motorului cu abur. Pe baza acestor descrieri doi inventatori englezi, Thomas Newcomen şi John Calley au inventat maşina cu abur (1705). Ştiinţele naturii,[37] zonă de legătură între filosofie şi astronomie, având în centrul lor, în ultimă instanţă, cunoaşterea omului şi a mediului său de viaţă, se dezvoltă împreună cu ştiinţele pure, mai ales matematica. Newton, cel care s-a ocupat de calculul infinitezimal, a inventat şi telescopul cu oglindă (1668) şi a descoperit legea atracţiei universale (1682). De altfel, titlul lucrării sale este caracteristic stadiului de simbioză al matematicii şi ştiinţelor naturale: *Principiile matematice ale filosofiei naturale* (1687). Marchizul de Vauban, cel care a perfecţionat arta fortificaţiilor, coexistă cu Halley, iar înfiinţarea observatorului din Greenwich este un eveniment contemporan cu inventarea termometrelor Reaumur şi cu mercur. Un loc deosebit continuă să ocupe filosofia, în bună măsură în virtutea drepturilor pe care le avusese în trecut, când semnificase suma cunoaşterii omeneşti. Una dintre cele mai importante direcţii este aceea reprezentată de dezvoltarea logicii.[38] Thomas Hobbes, René Descartes, Baruch Spinoza, Nicolas de Malebranche, Leibniz, Vico, Christian Wolf dezvoltă, în sectoare anume ale filosofiei, idei şi argumente care structurează această sferă a cunoaşterii pregătind saltul imediat următor, cel al lui Kant, născut în prima parte a veacului al XVIII-lea.

Literatura europeană produsă în intervalul cuprins între jumătatea secolului al XVII-lea şi jumătatea celui următor e dominată de francezi, tot aşa cum arta plastică e dominată de olandezi, iar muzica de italieni. O înşiruire a celor mai cunoscute nume e suficientă pentru a indica principalele curente cărora aparţin, ca şi tabloul general al epocii: scriitorii cei mai importanţi sunt Paul Scarron, La Rochefoucauld, Andreas Gryphius, Cyrano de Bergerac, La Fontaine, Molière, marchiza de Sevigné, Bossuet, John Dryden, Charles Perrault, La Fayette, Boileau, pictorii sunt Gabriel Metsu, Pieter de Hooch, Nicolaes Maes, Mansart, Antoine Watteau, François le Moine, Tiepolo, Hogarth[39], muzicienii Henri Purcell, Alessandro Scarlatti, François Couperin, Antonio Caldara, Tomaso Albinoni, Antonio Vivaldi, Telemann.

Spaţiul românesc al sfârşitului de secol şaptesprezece şi început de secol optsprezece rămâne însă conectat în măsură covârşitoare la lumea Orientului Apropiat şi a fostului Bizanţ. Este edificator faptul că o serie de patriarhi ai Ierusalimului sau Constantinopolului au înfiinţat tipografii la Iaşi şi Bucureşti (mai ales Dositei), au scris despre ţările române (Matei episcop al Mirelor) sau pur şi simplu personalităţi politice şi culturale formate în lumea orientalo-bizantină au publicat lucrări [40] menite să impună standardul cultural al acestui spaţiu (Constantin Duca a scris filosofie, Alexandru Mavrocordat despre istoria evreilor şi lucrări de medicină, Nicolae Mavrocordat a publicat dialoguri în stil platonic şi a editat autori greco-bizantini). O recucerire a Occidentului poate fi remarcată şi pe această cale ocolită. Aşa de pildă Hrisant Notara studiase în Italia şi la Paris, Ilias Miniati în Italia, Ieremia Cacavela la Viena, Leipzig şi Cambridge, Alexandru Mavrocordat la Padova etc. Accentul preponderent al activităţii acestor personalităţi culturale rămâne cel polemic: Orientul ortodox e opus Occidentului catolic. O excepţie face doar preluarea informaţiei ştiinţifice: medicină, geografie, istorie, tehnică, matematică ş.a. Ambiţia de a menţine în Balcani şi mai departe supremaţia spiritului bizantin (Dositei e tipic ca demers în acest sens), adică ortodox în faţa avansului spre est a spiritului european (vizibil îndeosebi în parametri religioşi – catolicismul, ajuns până în Rusia) a fost receptată de tânărul Cantemir la justa ei valoare. El citează lucrările acestor autori creştini nu doar în lucrările de tinereţe, ci şi în cele de maturitate. Acest unghi de receptare a Orientului de către Cantemir, pe fondul unei aspiraţii europene, n-a exprimat însă nici pe departe marele evantai al tentaţiilor pe care acesta le oferea Balcanilor epocii. Un adevărat program de influenţare culturală, urmărit şi coordonat atent de spaţiul de cultură arabă, îl dubla pe cel politic, de menţinere a zonei dunărene în sfera islamismului. Astfel, luptele desfăşurate de otomani la jumătatea secolului al XVII-lea pe teritoriul principatelor române, ca şi împotriva Ucrainei, Poloniei sau Rusiei, sunt dublate de persuasiuni culturale menite să exalte originea bizantină a creştinismului oriental, pentru că Bizanţul se afla

de mult în spaţiul arabofan. Aşa de exemplu *Călătoria Patriarhului Macarie din Antiohia în Ţările Române şi în Rusia, în 1652–1658,* descrisă de nepotul acestuia, Paul de Alep, ca şi *Cartea călătoriilor* a lui Evlya Celebi, cel care l-a însoţit pe vizirul Köse Ali paşa în expediţia de represalii contra ţărilor române, indică nu doar stilul epocii, care făcea din descoperirea exotică (ca mai târziu în Europa) un punct de atracţie culturală, ci indică mai ales acest program dublu de captare a spaţiului românesc, program care nu ezită să folosească în sprijinul său chiar ideea deosebirii de religie (cea creştino-bizantină faţă de cea islamică), ignorând deocamdată faptul că aici se poate afla şi începutul pierderii controlului bizantin şi grecesc asupra acestui spaţiu. Ţările Române au contribuit în mare măsură la această pierdere. Cantemir însuşi se înscrie pe această linie graţie căreia curentul grecofil câştigă succese hotărâtoare în spaţiul rusesc,[41] atras vizibil de occident. Resuscitarea latinităţii pe acest teren de luptă, ca argument al specificului poporului român în Balcani şi ca justificare a aspiraţiilor sale europene, contribuie nu numai la obţinerea distanţării faţă de spaţiul arabofon şi islamic, ci şi faţă de bazinul slavon al începuturilor religios-culturale româneşti. Faptul că Petru Movilă, mitropolitul Kievului, fundează o Academie unde se folosesc forme ortodoxe de cultură latină, îşi capătă în acest context proporţiile şi valoarea exactă. Ar merita poate o menţiune deosebită, pe acest fond problematic, relaţiile ţărilor române cu insula Creta. În *Istoria Imperiului Otoman* Cantemir acordă o importanţă deosebită acestei insule, făcând istoricul luptelor ei cu Imperiul Otoman şi menţionând oamenii de cultură pe care i-a dat. Această atenţie a autorului nu era întâmplătoare şi nu se datora pur şi simplu faptului că acolo se născuse Ieremia Cacavela. El ştia – şi simţea pretutindeni în jur – pregnanţa cu care se impunea ţărilor române spiritul acestei vechi colonii bizantine. Astfel, George Palamed, cretan de origine, a scris o cronică despre Mihai Viteazul, Constantin Cantacuzino Stolnicul fusese şi el elevul unui cretan (Gherasim Vlahos), pe vremea lui Brâncoveanu predica la Bucureşti un alt cretan, Ioan Avramios. În sfârşit, înainte de a veni în

Moldova, Cacavela însuşi stătuse la curtea lui Şerban Cantacuzino. O năzuinţă comună apropie lumea acestei insule din arhipelagul grecesc de ţările române[42]: aceea a eliberării de sub dominaţia otomană. Un spirit comun: acela al culturii fostului Imperiu Roman de Răsărit. Şi o mentalitate comună: a unui popor mic, care nu se poate impune altfel decât pe calea culturii. Acest ajutor reciproc între două popoare şi culturi venea să-l dubleze pe cel de mai mari proporţii dintre creştinătatea arabă şi cea a ţărilor române. Ortodocşii din Arabia, Siria şi Liban îşi tipăreau la Iaşi, Bucureşti sau Târgovişte (Antim Ivireanul a fost în acest sens unul dintre factorii cei mai activi) lucrări menite să păstreze viu spiritul bizantin ca factor al distanţării faţă de lumea islamică. Menţionăm *Cartea orelor* tipărită în 1702 la Bucureşti în arabă, apoi o serie de lucrări religioase tipărite în partidă dublă, în arabă la Alep şi în română la Iaşi sau Bucureşti (ceea ce indică de fapt conştientizarea unei acţiuni comune de păstrare, pe căi religioase, a identităţii ambelor spaţii faţă de islamism, în virtutea apartenenţei lor la lumea apusă a romanităţii orientale.) Legăturile cu Athosul, Sinaiul, Antiohia, Alexandria şi Ierusalimul, uneori chiar împovărătoare pentru mănăstirile româneşti, constituie o altă cale, nu mai puţin religioasă, de păstrare a contactelor între cele două spaţii care alcătuiseră limitele de est şi de nord ale Imperiului Roman de Răsărit.

În sfârşit, o corectă proiectare a parametrilor cei mai generali care au condiţionat demersul cultural al lui Dimitrie Cantemir presupune relevarea prizei sale la lumea otomană, mai ales a istoriografiei, dar şi a artelor. Numeroasele citări din *Istoria Imperiului Otoman* sau *Sistemul religiei muhammedane* ne lasă să întrevedem cu prisosinţă acest lucru. Problema care se pune, în cadrul acestui capitol, este aceea a conturului real al acestui spaţiu cultural, receptat de Cantemir doar dintr-un anumit unghi şi prin anumite aspecte considerate de el prioritare. Limba culturii Imperiului a fost multă vreme cea persană. Ca urmare era firesc să se asimileze cultura vechilor perşi (muzica, plastica, arta cărţii, administraţia etc.) până la a fi recunoscută drept fundament al culturii turceşti. În secolele

al XVII-lea şi al XVIII-lea această cultură producea de mult pe cont propriu, se afirmase prin seriozitate ştiinţifică în probleme de istorie[43], prin opere de artă remarcabile (îndeosebi arhitectură) fiind încă în curs de asimilare a tehnicii (mai ales navale şi mai ales de la veneţieni, dar şi a construcţiilor de poduri, fortificaţiilor etc.). O lipsă de apetenţă pentru ştiinţele cu valoare practică (medicina, geografia ş.a.) ca şi faţă de cuceririle cele mai noi ale spiritului european (fizică, chimie, tactică şi strategie militară, dar şi de artă, cultură şi civilizaţie) produc decalaje sesizate ca atare de Dimitrie Cantemir drept început al declinului, deşi nesesizate probabil în toată adâncimea faliei pe care-o făceau vizibilă între lumea Orientului şi aceea a Occidentului.

Ţările Române Dacă pornim de la ipoteza – care urmează a fi demonstrată în cursul acestui studiu – că Dimitrie Cantemir a fost determinat în chip mai mult sau mai puţin direct de contextul vieţii social-politice, aceea care i-a determinat şi opţiunile fundamentale ca domn al Moldovei, fiu, frate şi ginere de domn, atunci este evident că, pe lângă acest spaţiu oriental şi occidental percutat de atâtea puncte de foc, trebuie luată în consideraţie situaţia ţărilor române. Numai pe acest fundal amplu se poate exprima apartenenţa lui Cantemir la poporul român şi la problemele care priveau existenţa lui.

De mai multe secole, dominantele politicii ţărilor române, adică ale Moldovei, Munteniei şi Transilvaniei, rămăseseră neschimbate. Un excurs fie şi sumar indică puternice linii de forţă: pe de o parte, lupta pentru independenţă, pe de alta, tentativele de consolidare internă şi, în ce priveşte principatele dunărene, incluzând uneori şi Transilvania, de unificare sub o singură dinastie. Situată geografic în imediata apropiere a Imperiului Otoman (pregătit prin întreaga politică de stat, ca şi prin religie, să cucerească Europa), Muntenia este prima dintre provinciile româneşti care trebuie să-i opună rezistenţă. În 1359, atunci când Bogdan Vodă intra în Moldova, pe linia Dunării Nicolae Alexandru participă deja la o acţiune antiotomană.[44] Prima barieră în calea Islamului – cea religioasă – e creată tot atunci:

Mitropolia de la" Curtea de Argeş. Ea e concepută ca sprijin nemijlocit al domniei. Dovada că lucrurile stau aşa se lasă întrevăzută în acţiunea lui Vladislav (Vlaicu) Vodă care, la 1269, înfrânge (în sudul Dunării) forţele pro-catolice. În acelaşi an Ţara Românească se vede supusă dublei presiuni a regatului maghiar şi Imperiului Otoman. Turcii întreprind prima incursiune la nordul Dunării în timp ce, în schimbul Făgăraşului şi Amlaşului, Vlaicu e silit să recunoască suzeranitatea maghiară asupra sa. Situaţia era limpede. Această fâşie de pământ dintre Dunăre şi Carpaţi devenise spaţiu tampon între un Imperiu şi un regat. Cele două puteri căutau să obţină un ascendent asupra ei. Forţele interne aveau de apărat independenţa politică şi teritorială. La numai câţiva ani de la venirea pe tron, Mircea cel Mare se aliază cu Wladislaw Jagello al Poloniei, care tocmai obţinuse suzeranitatea asupra Moldovei, din dorinţa de a-şi făuri şi el un spaţiu-tampon împotriva aceluiaşi Imperiu Otoman. Mircea, cu spatele astfel asigurat, îi bate pe turci la Vidin şi-l reinstaurează la sudul Dunării pe ţarul Stracimir. Era propria sa asigurare că Poarta nu-l va ataca. Totuşi, cu numai şase ani înainte de sfârşitul veacului al XlV-lea, sultanul însuşi intră în Ţara Românească. Baiazid Ilderîm, a cărui faimă cutreierase Asia şi lumea, se îndrepta de fapt spre Europa. Înfrânt la Rovine, este urmărit de Mircea dincolo de Dunăre, până la Nicopole. Se impunea pentru Muntenia, în lipsa unor alianţe certe, care să-i asigure ajutor la nevoie, o delimitare limpede a teritoriilor sale faţă de cele turceşti. În 1402 Mircea ia Chilia de la genevezi,[45] care-şi infiltraseră acolo comerţul. El câştigă prin luptă şi o parte a Dobrogei, sprijinindu-şi astfel hotarul pe Marea Neagră. Nevoia de linişte din partea Porţii îl face să susţină în 1409 pe Musa, cel ce va ocupa Adrianopolul şi va deveni sultan. Această victorie diplomatică a fost însă de scurtă durată. La 1415 Ţara Românească a început să dea haraci turcilor. Ce-i drept simbolic: 2000 de galbeni pe an. Nicolae Bălcescu, analizând peste veacuri domnia lui Mircea, consideră că tratatul său, prin care Poarta se obliga să protejeze ţara de alţi cuceritori în schimbul acestui tribut, nu era şi unul de subordonare politică ori teritorială, ci unul – conform tratatelor

internaţionale – de întrajutorare. Acelaşi lucru s-a întâmplat cu Ştefan cel Mare în Moldova.[46] Mircea cel Mare s-a eliberat însă repede de povara acestui tribut. După numai un an a procedat după o metodă bine cunoscută: l-a susţinut la tron, împotriva sultanului în funcţie, pe Mustafa, un alt pretendent, de pe urma căruia n-a beneficiat însă de nici un ajutor. La 1419 Sigismund de Luxemburg anexează Severinul, Orşova şi Mehadia, iar Imperiul Otoman Dobrogea.

Domnia lui Mircea se sfârşise. Umbra ei protectoare continua să-şi întindă aripa asupra Ţării Româneşti. Tratatul de pace turco-ungar de la 1429 confirmă independenţa ţării faţă de Poartă. Abia la 1432 Alexandru Aldea supune ţara turcilor. Şi numai după alţi treizeci de ani Vlad Ţepeş reuşeşte să elibereze Giurgiul. Era un început care se cerea continuat. Dar Mahomed al II-lea, sultanul acelui timp, nu putea ceda atât de uşor. El intră în Târgovişte în 1462 şi-l pune domn pe Radu cel Frumos. Lupta antiotomană continuă pe diverse alte căi. Formarea conştiinţei naţionale este un proces continuu. În cadrul lui joacă un rol important componenta religioasă ca element de desprindere de contextul politic nefavorabil impus prin islamism şi catolicism. Apariţia *Liturghierului lui Macarie* în zorii veacului al XVI-lea marca un pas câştigat. Laicizarea procesului n-avea să întârzie. De la 1521 ni se păstrează primul document de limbă română. El trădează obişnuinţa unei limbi îndelung folosite. E vorba despre scrisoarea lui Neacşu din Câmpulung către negustorii braşoveni care aveau privilegii în Ţara Românească încă de pe vremea lui Vladislav I. Cu puţin înainte de jumătatea veacului al XVI-lea apare prima tipăritură în limba română: *Catehismul românesc* (Sibiu, 1544). Spiritual, terenul era pregătit pentru ofensiva antiotomană. Dar abia venirea pe tron a lui Mihai Viteazul o va declanşa. El a exprimat punctul de vedere al Ţării Româneşti în ce priveşte unitatea poporului şi teritoriului românesc în ansamblul său, clipa de strălucire care a impus Porţii recunoaşterea domniei pământene în 1597, după bătăliile de la Rusciuk şi Călugăreni, după luarea Brăilei şi a Giurgiului. Fulgerător, în ultimul an al veacului al XVI-lea, Mihai Viteazul, care-l bătuse pe Andrei

Bathory la Şelimbăr şi intrase triumfal în Alba Iulia, intră şi în Moldova, alungându-l pe Ieremia Movilă.[47] Un stat puternic în Balcani era ceea ce nu convenea nici maghiarilor, nici polonezilor şi cu atât mai puţin Porţii. Prin urmare Ieremia Movilă va fi grabnic reinstaurat cu ajutor polon ca Moldova să rămână în sfera de influenţă a Poloniei. Mai mult decât atât: Polonia găseşte de cuviinţă să pună domn în Ţara Românească pe Simion Movilă. În primul an al veacului al XVII-lea Mihai Viteazul e ucis la Câmpia Turzii din ordinul lui Gheorghe Basta, fostul său aliat antiotoman, care se simţea trădat prin cererea de ajutor adresată de Mihai împăratului de la Viena.[48]

Este interesant de observat ce se întâmpla in acest interval de timp în celelalte provincii româneşti. Cantemir, care strângea material în vederea scrierii unei istorii unitare a tuturor provinciilor româneşti până în vremurile contemporane lui, a şi lăsat mărturii mai ales în legătură cu părerea sa despre istoria Munteniei, mai puţin a Transilvaniei. Aceste păreri sunt permanent confruntate cu soluţiile pe care i le oferea istoria Moldovei. Concepţia sa se detaşează ca specifică tocmai pe fondul a ceea ce vedem azi, de la distanţa impusă de timp, ca fiind adevăr obiectiv sau punct de vedere personal. În Transilvania se desfăşoară, mai mult ca în celelalte provincii româneşti, o bătălie de clasă. Răscoala de la Bobâlna din 1437 marchează prima jumătate a veacului al XV-lea, aşa cum războiul ţărănesc al lui Gheorghe Doja va marca începutul veacului următor. Între aceste două evenimente, care trădează o neaderenţă de masă la politica de stat, se desfăşoară alte importante bătălii: pentru păstrarea independenţei Transilvaniei faţă de coroana maghiară, a independenţei Ungariei faţă de Habsburgi şi, nu în ultimul rând, pentru păstrarea independenţei tuturor faţă de Poartă. Banul Severinului, Iancu de Hunedoara, ajunge voievod al Transilvaniei în 1441. Primele sale acţiuni sunt îndreptate împotriva turcilor. Cu ajutorul muntenilor el ajunge în 1443 până la Morava. Pacea încheiată în anul următor între unguri şi turci confirmă haraciul Ţării Româneşti, dar recunoaşte neamestecul Porţii în treburile ei interne. Iancu de Hunedoara începea să se impună ca simbol al luptei anti-

otomane. El a devenit în 1446 guvernator al Ungariei. La 1452, prin pacea de la Adrianopol, Iancu obţine din partea turcilor promisiunea de pace la nordul Dunării. În războiul declanşat de Poartă pentru luarea Belgradului acelaşi Iancu de Hunedoara iese victorios la Salankemen şi apoi la Belgrad. Din păcate nu-şi poate finaliza victoria, fiind răpus de ciumă chiar în tabăra militară. În locul său lupta antiotomană o va continua Matias sau Mateiaş Corvin, român transilvănean. La 1526 Ioan Zapolya, principele Transilvaniei, deschide seria luptelor pentru independenţa Transilvaniei faţă de Ungaria. Conflictul început în parametri caracteristici Evului Mediu se ascute în anii următori, ducând la alianţa cu regele Franţei (în 1528) şi, ceea ce e mai important, cu Imperiul Otoman.[49] Se configurează tipuri noi de alianţe, mult mai obişnuite secolului următor. La 1529 moldovenii vin şi ei în ajutorul lui Ioan Zapolya. Habsburgii sunt bătuţi în lupta de la Feldioara. Soarta bătăliilor va fi schimbătoare în tot cursul veacului al XVI-lea. De pildă în 1541, prin tratatul de la Gilău, Habsburgii iau oraşe şi cetăţi din Ungaria şi Transilvania. Dar la un veac după asta, în plin secol al XVII-lea, cu prilejul păcii westfalice (1644), Transilvania participă la tratative ca stat independent. Tot cam atunci, mitropolitul Transilvaniei, sârbul Sava Brancovici, se afirmă ca luptător împotriva calvinismului, iar Gheorghe Rakoczi al II-lea ocupă Cracovia şi Varşovia, pe care le vizau şi turcii. Este de aceea mazilit de sultan, dar luptele împotriva Porţii vor continua.

Un loc aparte în contextul vieţii politice româneşti a Evului Mediu trebuie fără îndoială acordat Moldovei, deoarece de numele ei se leagă, în cea mai mare măsură, viaţa şi activitatea lui Dimitrie Cantemir. După ce Bogdan Vodă devine întemeietor şi domn al ţării la 1359,[50] vremurile de pace şi de consolidare a poziţiilor nu durează mai mult de un sfert de veac. La 1387 Petru I Muşat recunoaşte suzeranitatea regelui Poloniei Wladislaw Jagello. Era începutul ofensivei polone împotriva Imperiului Otoman, tentativa acestui regat de a-şi asigura graniţele creând spaţii-tampon. În aceeaşi tentativă se încadrează alianţa lui Mircea cel Mare, menţionată mai sus,

ca şi dorinţa, repetat exprimată, de a impune domni atât în Moldova cât şi în Muntenia. Ar mai trebui luat în consideraţie, evident, şi un alt factor, care ţine de tendinţa expansionistă propriu-zisă a Poloniei, tendinţă proprie statelor europene şi asiatice ale vremii, suficient de consolidate interior spre a putea privi în afară. Prin această tendinţă statele române se aflau într-o continuă poziţie de alertă, fiind vizate din mai multe părţi. Moldova trebuie să respingă, până la sfârşitul veacului al XIV-lea, nu numai persuasiunea polonă, ci şi năvălirea maghiarilor, ba chiar conflictul deschis, deşi nu armat, cu Patriarhia din Constantinopol, care încerca, pe căi religioase, să limiteze prerogativele domnului, ca şi infiltrarea catolicismului, în favoarea propriei sale dominaţii, în ultimă instanţă de ordin politic. În această situaţie Mircea cel Bătrân l-a instalat domn în Moldova pe Alexandru cel Bun, fiul lui Roman. A fost o mişcare salutară, graţie căreia Moldova intră într-o perioadă de stabilitate de câteva decenii. Patriarhia din Constantinopol e silită să-l recunoască mitropolit pe Iosif, cel care fusese uns în prealabil de către domn. Rămâne însă valabilă suzeranitatea Poloniei şi eliberarea de ea va constitui unul din obiectivele de fond – deşi vizibil numai în timp – ale politicii lui Alexandru cel Bun. În 1430 el a ajuns până la Lvov şi Cameniţa. Din păcate moartea sa, urmată de lupte interne între fii pentru ascensiunea la tron, a dus iarăşi la o perioadă de slăbiciune. În 1448 Petru al II-lea cedează Chilia lui Iancu de Hunedoara. Polonezii îl susţin la domnie pe Petru Aron, cel care-i elimină din competiţia pentru tron pe Bogdan al II-lea şi Alexăndrel. Sub Petru Aron Moldova plăteşte haraci Porţii în schimbul unor privilegii pe Mediterana acordate negustorilor săi. În acelaşi an când Moldova devine tributară turcilor, anume 1456, Imperiul Otoman începe asediul Belgradului. Era deci un moment critic când şi-a început domnia Ştefan cel Mare. În 1457 el l-a înlăturat, cu ajutorul oştirii muntene, pe Petru Aron şi a inaugurat o perioadă de echilibru politic şi social de aproape o jumătate de veac. Grija cea mai importantă a acestui domn a fost consolidarea şi apărarea graniţelor. După o primă perioadă de orientare în privinţa mişcării politice din ţările vecine, Ştefan

a luat înapoi Chilia (1465) respingând, la doi ani după asta, atacul lui Mateiaş Corvin intrat în Moldova până la Baia. După încă doi ani Ştefan apără cu arma în mână graniţa de la Nistru, atacată de tătari (Lipnic, 1469). Peste alţi doi ani îl bate la Soci pe Radu cel Frumos, pus domn în Ţara Românească de Mahomed al II-lea, şi-l instalează în loc pe Laiotă Basarab, favorabil politicii unitare a principatelor faţă de duşmanul potenţial cel mai puternic: Imperiul Otoman. Ochiul politic al lui Ştefan, bine antrenat în a vedea ce se petrece în apropiere ca şi în depărtare, l-a făcut să presimtă necesitatea unui act pe care Europa şi papalitatea îl vor percepe acut abia mai târziu . E vorba despre alianţele între state şi forţe capabile să susţină politic, armat, economic, religios etc. lupta antiotomană. Astfel, la 1474 Ştefan încearcă să încheie o alianţă cu papa Sixt al IV-lea împotriva turcilor. Fundamentul creştin al acestei alianţe antiislamice nu-l interesa însă în aceeaşi măsură pe papă, pentru care otomanii nu erau un pericol iminent, cât îl interesa pe Ştefan, din motive mai puţin religioase şi mai mult de supravieţuire politică. Luptând cu armata otomană în două bătălii decisive, la Vaslui şi la Războieni, şi neajutat de nici unul dintre vecini, cu atât mai puţin de Sixt al IV-lea, Ştefan procedează după reţeta cunoscută: îl înlocuieşte din nou pe domnul muntean pus de turci, anume Basarab Ţepeluş, cu Vlad Călugărul, de la care spera sprijin. În plus, încearcă o alianţă bazată pe înrudire. Îşi căsătoreşte fiica, pe Elena, cu fiul lui Ivan al III-lea, cneazul Moscovei. A fost însă o alianţă care nu i-a asigurat în nici un fel spatele. La numai un an după ea, Baiazid a smuls Moldovei Chilia şi Cetatea Albă, adică deschiderea ei la mare, Bugeacul de mai târziu. Cu preţul unui omagiu pe care l-a depus la picioarele regelui Poloniei, la doi ani după această înfrângere, Ştefan a bătut armata otomană fără a reuşi totuşi să scape Moldova de plata tributului, ajuns la suma de 4000 de galbeni. Dezonoarea de a se fi închinat polonezilor a fost spălată după bătălia de la Codrul Cosminului, din 1497, când Ioan Albert şi-a văzut armata pusă să semene ghindă pe câmpul de bătaie.

Pentru Moldova a fost epoca cea mai glorioasă, aceea la care se vor gândi cu nostalgie toţi domnitorii viitori. Echilibrul

politic şi social pe care l-a realizat Ştefan, fără nici un ajutor din afară, a constituit pentru moldoveni modelul cel mai puternic – de altfel ca şi pentru români în general – în lupta contra marelui Imperiu Otoman.[51] Petru Rareş, urmaşul lui Ştefan, a fost cel care a reuşit să încheie un tratat de alianţă cu Ferdinand de Habsburg (Iaşi 1535) împotriva Porţii. Motivele lui Rareş nu erau însă, în principal, şi acelea ale Habsburgilor. În situaţia în care atât Ungaria cât şi Transilvania doreau să rămână independente faţă de ea, ambele teritorii trebuiau ţinute sub control, puse în situaţia de zonă închisă. În plus, faptul că Ungaria era dispusă să se folosească şi de sprijin otoman pentru a-şi păstra independenţa faţă de Habsburgi, a permis această alianţă cu Moldova împotriva unui duşman devenit comun, dar din motive deosebite. De altfel, alianţa a rămas mai mult formală. Moldova a fost atacată deopotrivă de tătari, polonezi şi turci, fără ca Habsburgii s-o ajute. La 1538, după ce făcuse Brăila raia turcească, sultanul ocupă Suceava şi face raia şi Tighina, luând întreg Bugeacul. Acela a fost momentul retragerii lui Rareş la Ciceu, în Transilvania, teritoriul unde veacuri de-a rândul şi-au găsit refugiul atâţia luptători împotriva Porţii din celelalte provincii româneşti. Abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea Ioan vodă cel Cumplit a reuşit să ia din nou Brăila şi Tighina. A fost însă grabnic ucis de trimişii sultanului, deloc dispus să piardă această poartă dintre mare şi continent care-i asigura cale liberă spre nord. Alianţa lui Aron Tiranul cu Habsburgii, din ultimii ani ai veacului, deşi reeditează tentativa aceluiaşi Petru Rareş, nu mai are aceleaşi efecte. După încercarea lui Mihai Viteazul de unificare a tuturor teritoriilor româneşti, a urmat lunga perioadă a luptelor pentru tron (1607 – 1611) dintre Simion Movilă şi Ieremia Movilă. Domn a devenit, de această dată, Alexandru Movilă.[52] Principatele române devin, insesizabil pe moment, dar limpede în perspectiva timpului, mai puternice, organizarea internă permite întărirea justiţiei şi înflorirea culturii. În 1640 Vasile Lupu înfiinţează Academia vasiliană, iar în Muntenia se editează în acelaşi an *Pravila de la Govora.* La un deceniu după aceasta, în 1652, se tipăreşte Ia Târgovişte

Îndreptarea legii, primul cod unificat al practicilor juridice. Constantin Şerban, domnul Ţării Româneşti, ca şi Gheorghe Ştefan, domnul Moldovei, au de respins diverse atacuri tătare, turceşti, unul din ei chiar e mazilit, dar în rest linia principală de atac a Porţii nu se îndreaptă spre ţările române. Putea fi momentul favorabil pentru a se câştiga independenţa. Cel puţin aşa a socotit Mihnea al III-lea al Munteniei când a provocat răscoala antiotomană luând Giurgiu la 1659, ca şi Brăila, Orşova, Nicopole, Rusciuk. Era fireşte aliat cu principele Transilvaniei, Gheorghe Rakoczi al II-lea. A fost o tentativă de eliberare cu victorii de scurtă durată, deoarece Mihnea a murit la Sătmar. Imperiul Otoman era încă în plin proces de creştere. La 1660 Oradea a devenit centrul unui paşalâc. Cam atunci, prin uciderea postelnicului Constantin Cantacuzino, se declanşează lunga bătălie internă din Muntenia între partida Bălenilor şi a Cantacuzinilor.[53] Pe lângă acest aspect mai trebuie menţionat încă unul relevant pentru politica ţărilor române de dincoace de Carpaţi. Familiile Duca, Ghica şi Cantacuzino îşi împart domnia în ambele părţi, uneori de mai multe ori. Grigore Ghica[54] provocase moartea postelnicului fără a bănui că prilejuieşte astfel venirea la putere a uneia din cele mai numeroase şi puternice familii: Cantacuzinii. În acelaşi timp cu el domnul Moldovei era Gheorghe Duca. Ambii vor fi înlocuiţi, nu imediat, dar semnificativ, de Cantacuzini: Dimitrie în Moldova şi Şerban în Ţara Românească.[56] Revenirea pe tron în trei rânduri a învăţatului Constantin Duca în Moldova,[57] ca şi lunga domnie a lui Constantin Brâncoveanu în Muntenia, a pus familia Cantemireştilor în postura de a se strecura pur şi simplu cu abilitate printre interesele unor familii puternice, cu multe prerogative la tron, câştigate încă de înaintaşi. Constantin Cantemir a căpătat tronul după a doua domnie a lui Dumitraşcu Cantacuzino, în 1685, la vârsta de 71 de ani. El a încercat să obţină stabilitatea politică prin acte diplomatice remarcabile. După moartea sa Dimitrie, fiul cel mic, ales domn de boieri, nu e totuşi confirmat de Poartă. Vine pe tron Constantin Duca, pentru scurtă vreme însă, fiindcă sultanii se schimbau şi ei des[58], iar marii viziri şi mai des. Sunt de sperat deci şi pentru fiii lui Cantemir vremuri

mai bune. Antioh ajunge domn la 1695 şi stă până la 1700. Urmează iar Constantin Duca, apoi Mihai Racoviţă cel impus de Brâncoveanu. Din nou Antioh Cantemir, în cea de-a doua domnie, mult mai scurtă, ba chiar scurtată din cauza influenţei la Poartă a aceluiaşi Brâncoveanu, care-l impune pe acelaşi Mihai Racoviţă.[59] Sultanul se afla în postura celui de-al treilea care câştiga când doi se ceartă. Haraciul crescuse incredibil.[60] Folosirea aceloraşi domni în ambele ţări române – majoritatea aparţinând unor familii nepământene – era mai mult decât o revanşă. Era, din punctul de vedere al Imperiului Otoman, pregătirea domniilor fanariote. A fost momentul când, după domnia lui Nicolae Mavrocordat, a venit pe tronul Moldovei Dimitrie Cantemir. Acţiunea lui rapidă împotriva Porţii l-a făcut nu numai să piardă domnia ci şi să grăbească un deznodământ de mult programat: înlocuirea domnilor pământeni cu domni fanarioţi.

Moartea principelui Dimitrie Cantemir n-a stins şi dorinţa Cantemireştilor de a recuceri tronul Moldovei. În 1739, la intrarea armatelor ruse în Iaşi sub conducerea lui Münnich, erau prezenţi şi Dumitraşcu şi Constantin, fii lui Antioh Cantemir, fostul domn al Moldovei [62]. Tratatul de la Luţk era un fapt uitat şi de către Rusia. Atunci s-a instaurat în Moldova administraţie militară rusă,[63] ceea ce ilustra limpede intenţiile de fond ale puterii ţariste. Grigore al II-lea Ghica şi-a păstrat tronul în aceste condiţii.

În peisajul plin de mişcare al Europei secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea ţările române parcurg, din punct de vedere politic, un traseu mai ales defensiv, de apărare a fiinţei naţionale, fie faţă de otomani, fie de poloni, Habsburgi etc. Necesitatea de a sta mereu în gardă ocupă în principal forţele acestor state feudale mici. În plus, principatele dunărene sunt în situaţia – mai devreme ca Transilvania – de a plăti Porţii un haraci mereu sporit. Ele nu dispun, prin urmare, de sisteme informaţionale eficiente, ci sunt, de cele mai multe ori, la discreţia informaţiilor provenite din surse secundare, afiliate altor sisteme de interese. Armata nu e instruită şi organizată în mod special, ea fiind alcătuită din întregul popor ridicat la luptă de apropierea duşmanului.[84] Instruirea populaţiei nu se

face prin învăţământul organizat. Academia vasiliană, înfiinţată de Vasile Lupu, e un început bun, dar care priveşte doar boierimea. Se observă tentativa de organizare internă. Dimitrie Cantemir însuşi a produs, în anul cât a fost domn, o astfel de mişcare de deschidere spre mica boierime şi răzeşi, în dauna marii boierimi, strict ierarhizată şi ea.[65] Se observă tentativa de consolidare a puterii domnului prin elaborarea unei legislaţii unitare. Se dezvoltă, dintre ştiinţe, mai ales istoriografia, iniţial pe baze cronicăreşti (cronologii de domni), dar evoluând rapid spre înţelegerea importanţei şi rolului politic al acestei discipline. De la Grigore Ureche şi Ion Neculce la Miron Costin, Constantin Cantacuzino Stolnicul şi Dimitrie Cantemir e parcurs drumul de la cronicari la istoriografi. Patristica (Antim Ivireanul, Dosoftei[66]) este intens folosită pentru păstrarea independenţei bisericii române faţă de cea catolică şi ortodoxă (grecească) deopotrivă, pentru afirmarea limbii române. Sunt foarte puţini cei care străpung cortina acestui complicat Ev Mediu românesc spre cunoaşterea plafonului înalt al problemelor europene. Printre ei se numără Constantin Cantacuzino Stolnicul, Constantin Duca, Nicolae Milescu şi Dimitrie Cantemir, de departe cel mai solid istoriograf al poporului român în momentul respectiv şi cel mai bun specialist în probleme orientale al Europei începutului de veac optsprezece.

Contacte culturale Pentru formarea unei personalităţi culturale şi politice nu faptul biografic în sine are importanţă, cât are capacitatea de a stabili conexiuni între evenimente trecute şi prezente, de a prevedea desfăşurarea celor viitoare. În acest scop trebuie educată o capacitate specială a spiritului, bazată pe o mare mobilitate şi pe reacţia promptă. Această capacitate se formează nu atât în procesul propriu-zis de învăţare sau nu numai, cât în practica propriu-zisă. De aceea socotim că sistemul de relaţii căruia îi este conexată respectiva personalitate îi poate defini, în bună măsură, caracteristicile. Sau cel puţin i le direcţionează într-un anumit sens.

Când s-a născut Dimitrie Cantemir, la 26 octombrie 1673, tatăl său avea 59 de ani şi era serdar. Comanda provinciile de

dincolo de Prut. Mama sa, Ana Bataş, era cea de-a treia soţie a vârstnicului tată, mult mai tânără decât el. Aparţinea unei familii boiereşti atestată din secolul al XVI-lea şi se înrudea, prin doamna Anastasia, soţia lui Duca vodă, cu una din familiile domnitoare şi cultivate ale Moldovei. Tatăl nu ştia carte,[67] după cum spune Ion Neculce în *Letopiseţul* său, dar avea să se dovedească un bun diplomat, lăsându-se, când trebuia, condus de marea boierime. El considera că trebuie să le asigure fiilor săi Antioh şi Dimitrie cea mai bună educaţie din câte se puteau oferi. Intuiţia şi experienţa de oştean, fost lefegiu la leşi, îi spuneau că numai astfel vor vedea orizontul lumii în care trăiau şi se puteau conduce către limanul unei cariere militare şi politice pe măsura rangului lor. Mama trebuie să fi avut şi ea un rol în afirmarea acestei intenţii a tatălui. Dascălul Ieremia Cacavela, cel care l-a învăţat carte pe Dimitrie, era originar din insula Creta[68] şi, fiind educat în Europa, a contribuit la ridicarea nivelului şi calităţii informaţiei culturale, producând un viraj spectaculos de la cultura slavo-bizantină de care ar fi avut parte fiul de domn în virtutea tradiţiei moldoveneşti a secolului al XVI-lea, spre umanismul de tip european.[69] Concurenţa în epocă dintre iezuitismul polon şi ortodoxia grecească pe teritoriul principatelor dunărene s-a tradus şi printr-o creştere a plafonului politic al acestor mici state medievale. Constantin Cantacuzino Stolnicul citea ziare tipărite în Italia, iar Cacavela a şi tradus din italiană, la 1686, pentru Constantin Brâncoveanu, *Ragguaglio,* o lucrare despre asediul Vienei. În anul următor, tot el a tradus *Vieţile papilor Palatinului.*[70] De altfel, pentru evoluţia viitoare a lui Dimitrie Cantemir, cel căsătorit cu fiica lui Şerban Cantacuzino, nu este deloc lipsit de importanţă faptul că în ambele locuri s-a aflat, la un moment dat, acelaşi Ieremia Cacavela. Până la vârsta de 15 ani, în 1688, anul morţii lui Şerban Cantacuzino, când tânărul Dimitrie a plecat la Constantinopol ca ostatic al tatălui său, înlocuindu-l pe Antioh, fratele mai mare, Cacavela reprezentase profesorul tot atât cât duhovnicul. Amprenta personalităţii lui s-a săpat adânc în plasma spirituală a adolescentului, alcătuind fundamentul pe care se va clădi edificiul viitor. De altfel, primele trei lucrări,

aparţinând etapei de început a creaţiei lui Dimitrie Cantemir, îi şi sunt dedicate lui Cacavela: *Divanul..., Imaginea... ştiinţei sacre, Logica.* În plus, în fruntea celei de-a doua dintre acestea există, în chip de explicare, o scrisoare a lui Dimitrie Cantemir către dascălul său. Ea e scrisă cam la trei ani după ce Antioh devenise domn a doua oară, adică prin 1702, în preajma evenimentelor pline de tensiune relatate în *Istoria ieroglifică.* Scrisoarea este edificatoare pentru relaţiile dintre elev şi profesor, ca şi pentru atestarea efortului de trezire spirituală a învăţăcelului în parametrii atât de fix trasaţi de dascăl. Scrisoarea a rămas până azi inedită.[71] La data când a fost scrisă Cantemir se despărţise, practic, de Cacavela de mai bine de un deceniu şi avea să mai stea în capitala Imperiului Otoman încă vreo câţiva ani buni.[72] Tipărise la Iaşi *Divanul...,* era un om matur după regulile lumii de-atunci şi după felul cum se formase, dar nu-şi uitase primul dascăl. De altfel, în *Istoria ieroglifică* îl cinsteşte numindu-l Privighetoarea. Toţi maeştrii săi de la Patriarhia din Constantinopol – şi n-au fost puţini – înţelepţii turci ori turciţi cu care a venit în contact, personalităţile occidentale au adăugat câte ceva acestui prim bloc spiritual, fără a-l modifica însă în esenţă decât greu şi târziu .

Academia Patriarhiei din Constantinopol era cea mai înaltă formă de învăţământ a creştinătăţii orientale.[73] Ea păstra tradiţiile fostului Bizanţ, ambiţia de a educa la o înălţime egală cu aceea a înaltelor şcoli ale creştinătăţii occidentale, de a folosi forme de învăţământ egale cu ale fostului Imperiu Roman de Apus. Schisma religioasă survenită pe fondul unor dispute cu caracter laic, care provocaseră sciziunea teritorială şi politică a vastului Imperiu Roman, întins din insulele britanice până în Persia şi din Germania până în nordul Africii, îşi menţinea, după secole, caracteristicile: credinţa fiecăreia dintre părţi în dreptul său la supremaţie aparent religioasă, vizând de fapt pe cea politică şi fiind în fond culturală. Faptul că, veniţi din inima Asiei, otomanii voiau să intervină în această complicată reţea de contacte şi confruntări, impunând propria lor lege, deşi părea să unească cele două părţi ale creştinătăţii, păstra totuşi linia despărţitoare. La Academia Patriarhiei din Constan-

tinopol s-au format Petru Movilă, mitropolitul Kievului, Alexandru Mavrocordat Exaporitul şi fiii săi Nicolae şi Ion, Constantin Duca, Constantin Cantacuzino Stolnicul, Dimitrie Cantemir. La data când a ajuns acolo Cantemir Academia avea profesori marcanţi, pe care elevul îi va evoca nostalgic şi copios într-o notă a *Istoriei Imperiului Otoman:* Blasius Scaevophilax, predicator în catedrala Patriarhiei, acolo unde se păstrau toate documentele creştinătăţii orientale începând de la cucerirea Constantinopolului de către turci. Apoi Antoniu şi Spandoniu, filosofi peripatetici, Iacomiu, specialist în gramatică, de la care Cantemir a deprins elementele filosofiei, Sevastus, teolog, specialist în controversa dintre biserica greacă şi latină, Alexandru Mavrocordat,[74] mare dragoman al Porţii, Meletie, arhiepiscop de Arta şi Atena, geograf, reputat autor al unei *Geografii universale* (tipărită după moartea lui Cantemir).[75] Tânărul Dimitrie nu numai că era un mediu absorbant pentru cunoştinţele transmise de maeştrii săi, dar avea să încerce, mai târziu, să implice (pe bună dreptate) numele Moldovei în această mare arie culturală. De pildă, în legătură cu preocupările de istoric şi naturalist ale lui Alexandru Mavrocordat ţine să precizeze, în *Istoria Imperiului Otoman,* faptul că ele s-au materializat prin tratate publicate la Iaşi de către fiul său Nicolae, domnul Moldovei, în fond predecesorul şi urmaşul la tron al lui Cantemir însuşi. În ceea ce-l priveşte pe Meletie, Cantemir îl remarcă nu numai ca geograf, ci şi ca bun cunoscător al literaturii universale. Are în vedere filosofia occidentală aşa cum fusese ea preluată de grila ortodoxiei greceşti, fiindcă se referă, în continuare, la Baptiste van Helmont, cel ce-l prelucrase pe Thales din Milet. Or van Helmont (1577–1644), elev al lui Paracelsus, medic şi chimist din Bruxelles, care încerca o sinteză între atomismul antic şi filosofia contemporană lui, bazată pe ultimele descoperiri ale ştiinţelor naturii (într-o vreme când chimia făcea primii săi paşi pentru a se desprinde de caracteristicile magice ale alchimiei), era departe de ceea ce însemna cultura europeană prin marile ei centre de interes. Cantemir n-a pomenit niciodată despre Renaştere şi reprezentanţii săi în artă şi în dezvoltarea ştiinţelor, dezvol-

tarea raţionalismului şi turul de forţă al statelor europene în câştigarea de poziţii economice şi coloniale. Ceea ce a preluat, în această fază de prim contact pe care i-o oferea Academia, ţinea, în bună măsură, de urmărirea – dincolo de devenirea în timp – a ceea ce produseseră fostele colonii bizantine împrăştiate prin Europa după cucerirea Bizanţului de otomani. Abia târziu, după periplul petesburghez, Cantemir se va deschide plenar şi spre cealaltă Europă. Ea avea să fie mai mult Europa nordului decât a Renaşterii, în formula preexistentă deci a asimilării sudului de către nord. La 1700 însă Cantemir considera *Phisica* lui van Helmont una din producţiile cele mai importante ale timpului său. A scris despre ea formulând păreri explicite în legătură cu semnificaţia şi importanţa pe care i le acorda. În plus, faptul că menţionează anume relaţia dintre Thales şi van Helmont, adică prioritatea culturii greceşti în formarea spiritului european, dovedeşte – de altfel sensul întregii note privitoare la Academia Patriarhiei acesta este – că se considera ca aparţinând unei arii culturale de vârf, care mai avea încă lucruri de seamă de spus lumii şi Europei. Cantemir îi mai menţionează în respectiva notă pe Calinic patriarhul Constantinopolului, Dositei şi nepotul său Hrisant Notara, ambii patriarhi ai Ierusalimului. Faptul că Dositei fusese în Moldova, chiar participase la ceremonia înmormântării lui Constantin Cantemir, atestă nu numai bunele relaţii pe care domnul Moldovei încerca să le păstreze cu superiorii creştinătăţii greceşti, ci şi, cel puţin din partea lui Dimitrie Cantemir, tentativa de a obţine de la patriarhul Ierusalimului profituri pentru Moldova. În anul cât a fost domn el a reuşit performanţa de a lua pentru ţară venitul unora din mănăstirile închinate până atunci Sinaiului. Fibra iluministă a lui Cantemir s-a manifestat rapid prin tentativa de subordonare a puterii religioase celei laice şi de satisfacere a necesităţilor tributului nu prin suplimentarea dărilor populaţiei, ci prin protecţia acesteia. Dacă ne gândim şi la faptul că pe vremea domniei lui Antioh se produsese scindarea dării anuale în patru rate trimestriale (în Moldova chiar mai târziu decât în Muntenia), pentru a scădea apăsarea uriaşă produsă asupra micilor gospodării,

atunci distingem una din orientările limpezi ale politicii interne a ultimilor domni pământeni. Cantemir n-a ezitat nici o clipă să afirme, în ochii Europei, că există în Balcani o ţară şi un popor care luptă pentru a păstra gloria culturii moştenite de la romani.[76] În nota pe care am menţionat-o mai sus, referitoare la absolvenţii Academiei din Constantinopol, el pomeneşte la loc de cinste pe ruda sa după mamă, Constantin Duca, elev al lui Spandoniu, pe Cacavela, predicator o vreme la catedrala Patriarhiei, pe Likinios din Monembasia, medicul Cantemireştilor, devenit conte al republicii veneţiene, prins apoi şi spânzurat de turci, Anastasie Condoidi, profesorul copiilor lui Cantemir, om cu studii în Italia, emigrat cu el în Rusia, care i-a păstrat lui Cantemir multă vreme relaţiile cu istoriografia italiană şi, în sfârşit, Anastasie Nausios, cel ce studiase la Oxford şi era recunoscut drept un lingvist de marcă, specialist în limba greacă. Prin el a stabilit Cantemir relaţii, pe când se afla în Rusia, cu mediile pietiste din Halle, în special cu lingvistul din America de Nord Cotton Mahler (1663–1728), reprezentant al puritanismului auglican, specialist în limbi slave şi pastor la Boston şi cu Peter Müller, teolog şi el. La sugestia acestui Müller Cantemir a luat ca profesor pentru fiii săi şi ajutor al său pe Johann Gotthilf Vockerodt (1693–după 1737), jurist şi nedagog. Acesta a şi scris o descriere a Rusiei care aminteşte, ca plan de expunere, de cantemiriana *Descriere a Moldovei.* De asemenea, Vockerodt l-a ajutat pe Cantemir la ordonarea uriaşului material al *Istoriei Imperiului Otoman.*[11] Proiecţiile pe care sistemul de note al acestei lucrări le face asupra românilor şi a Moldovei atestă nu doar patriotismul unui om aflat departe de ţară, ci şi convingerea lui fermă că poate contribui, pe calea scrisului, într-o vreme când se defineau spiritul european şi spiritul popoarelor europene, la apărarea independenţei propriu-zise – teritoriale (vechea Dacie) şi politice – a românilor.

Prima parte a şederii lui Cantemir la Constantinopol (1688–1693)[78] se încheie odată cu moartea tatălui său, când fiul speră să preia domnia. El este ales de sfatul ţării,[79] dar neconfirmat de sultan, mai ales că nici un personaj influent al lumii turceşti

nu-l sprijină,[80] asigurându-i ceea ce se chema o garanţie morală. În consecinţă Cantemir procedează în continuare la strângerea relaţiilor nu numai în lumea otomană, ci şi în Moldova. Ion Neculce, cronicarul şi viitorul hatman al Moldovei, avea să-i devină rudă prin Bogdăneşti. Lupu Bogdan, cumnatul lui Cantemir, este unul din personajele interesante ale *Istoriei ieroglifice.* Cei trei fraţi Rosetteşti – Iordache, Scarlat şi Manolache – care aparţinuseră şi partidei lui Constantin Cantemir, descriu o curbă interesantă, de desprindere de familia domnitoare. Deocamdată însă toţi aceştia conturează *in nuce* o partidă cantemirească. Paralel cu amplificarea relaţiilor cu boierimea moldoveană, Cantemir îşi fortifică argumentele de ordin istoric. Ia cunoştinţă de cronica lui Grigore Ureche cu interpolările lui Simion Dascălul şi Misail Călugărul, îl admiră pe Miron Costin,[81] citeşte pe Nicolae Costin. Peste ani, scriind Academiei din Berlin îşi anunţă dorinţa de a traduce *De neamul moldovenilor*.[82] Tocilescu a şi găsit, în arhivele principale ale Ministerului de externe din Moscova, exemplarul lucrării adnotat de mâna lui Cantemir. A fost, se pare, imboldul originar de a scrie *Hronicul.*[83] L-a interesat şi informaţia despre Muntenia (anonimul brâncovenesc, Del Chiaro, cronica logofătului Şerban) şi Transilvania (Toppeltin ş.a.). Apartenenţa la un popor şi o cultură erau deci fapt conştientizat, linie a demersului său cultural şi politic.

Evident, cunoaşterea întregii arii de preocupări a istoriografiei româneşti n-avea cum să se definitiveze în scurtul interval petrecut la Iaşi. De altfel o parte dintre lucrări încă nici nu existau. Dar e remarcabil faptul că încă din tinereţe Cantemir a urmărit concecvent tot ce apărea nou în ţările române, ca şi în cele vecine (despre români): cronici slavone, ruteneşti, poloneze, maghiare, germane, adică o serie de surse pe care bibliografia bogată şi sistematică a lucrărilor sale le reflectă. În 1695, când fratele său Antioh, care nu pierduse zadarnic vremea la Constantinopol, ajunge domn, Dimitrie devine reprezentantul său diplomatic (capuchehaie). Deţinea pentru prima oară o funcţie politică, deşi una care nu-i lăsa loc pentru iniţiative personale. Aşa cum reiese din corespondenţa acelei

perioade (1695–1700), rolul lui era în principal de a face legătura între domnie şi Poartă: primea din ţară banii pentru tribut, ca şi pentru numeroasele peşcheşuri către demnitari şi-i înmâna destinatarilor.[84] Ar fi însă greşit să credem că Dimitrie Cantemir s-a mulţumit cu acest rol. El şi-a consolidat propriul său sistem de relaţii, pe baza căruia avea să ajungă domn şi care l-a servit, în unele cazuri, şi după aceea. Trebuie să-i menţionăm în primul rând pe profesorii săi turci. Prin ei şi-a creat o imagine despre sistemul de funcţionare a învăţământului şi instituţiilor Imperiului, adică a dispus de primele instrumente graţie cărora a putut aprecia raporturile Porţii cu lumea. Trebuie menţionat între profesorii săi mai întâi Yamali Es'ad Effendi, de fel din lanina, primul corector al primei imprimerii din Turcia. El a tradus în turceşte din ordinul marelui vizir Damad Ibrahim Paşa[85] *Phisica* lui Aristotel. A fost profesorul de limbă turcă al lui Dimitrie Cantemir, dar şi al lui Hrisant Notara, Nicolae şi Ion Mavrocordat. De la acest Es'ad (Saadi) Effendi a învăţat Cantemir nu numai limba turcă, arabă şi persană, elemente de teologie musulmană, ci şi matematică şi filosofie grecească, în special pe Aristotel. De la profesorul de muzică al seriaului, Kiemani Ahmed, a învăţat nu numai istoria muzicii turceşti, ci şi să cânte din gură şi la unul din cele mai grele instrumente: tanburul cu două corzi duble şi una simplă. De la Angeli, un grec turcit, a învăţat nu numai muzică turcească, ci şi teoria muzicii modale greceşti de tip religios. Cariera sa viitoare, inclusiv cea politică, avea să datoreze mult, dacă nu totul, perfecţionării continue în domeniul muzical. Devenit, conform ierarhiei din învăţământul turcesc, maestru („usta“), el e considerat de specialişti până azi unul din întemeietorii muzicii culte turceşti şi orientale. În calitate de muzician Cantemir a avut mai mulţi elevi printre personalităţile cu rang destul de înalt ale Imperiului, cum ar fi marele haznedar (vistiernic) Davul Ismail Effendi, care era şi capuchehaie a hanului tătar Devlet Ghirai al II-lea[86], pe Latif Celebi, haznedar şi el, ambii susţinători politici, dar şi în domeniul strict al muzicii, principalii săi elevi care l-au îndemnat să-şi scrie tratatul de notaţie muzicală. De asemenea, cunoaşterea şi

preţuirea acordată de aceste personaje lui Dimitrie Cantemir a atras după sine frecventarea unor cercuri mai largi ale lumii musulmane de la Curte. Trebuie menţionat Ibrahim Paşa, personaj cu totul interesant, haznedar de asemenea, bun cunoscător al stării financiare şi sistemului fiscal al Imperiului, dar şi al războaielor acestuia cu creştinătatea. Informaţiile orale pe care le-a căpătat de la Ibrahim Paşa, devenit mai târziu guvernator al Belgradului, sunt mărturisite pe larg în *Istoria Imperiului Otoman,* după cum sunt mărturisite şi fenomenele de decadenţă pe care le-a surprins în legătură cu regimul financiar al Imperiului în general.

O serie de alte relaţii pe care le-a cultivat Dimitrie Cantemir în lumea turcească vizau, în principal, acest scop întreit: obţinerea de ascendent politic faţă de rivalii la tron; obţinerea de informaţii de orice fel în legătură cu starea Porţii; obţinerea de cunoştinţe culturale menite să lărgească aria celor pe care le poseda. Deasa schimbare a funcţiilor în lumea turcească, precum şi ridicarea la demnităţi importante a unor persoane pe care tatăl său le sprijinise pe când acestea se aflau la începutul carierei, l-au ajutat pe fiu să-şi atingă scopul. Evident, făcând această afirmaţie, ignorăm cu bună ştiinţă o serie de alţi factori care i-au adus domnia, pentru a accentua asupra importanţei cultivării relaţiilor în Imperiul Otoman. Dimitrie Cantemir l-a avut drept prototip pe tatăl său în cel puţin două cazuri de acest fel: în cursul bătăliei de la Zenta din 1697 l-a ajutat să se salveze pe Ainedji Paşa, mai târziu mare vizir, care-l va ajuta într-o vreme când războinicul Mustafa Paşa (1695–1703) a ucis aproape fără alegere duşmani şi supuşi. Al doilea caz este al lui Kapudgi Paşa, demnitar la serai, fiul lui Bostandji Mustafa Paşa, prins de polonezi la Esztergom şi eliberat de Constantin Cantemir, care plătise răscumpărarea. Dimitrie Cantemir ştia cât de influentă este, pentru interesele sale, această cale a seraiului. E de presupus că ea i-a facilitat intrarea în legătură cu Levni, pictorul oficial al Curţii, singurul care avea dezlegare să picteze portretele sultanilor turci spre a le depune în biblioteca seraiului, unică în Imperiu prin exactitatea informaţiei în legătură cu istoria sultanilor şi bătăliilor. Graţie

relaţiei sale cu Levni, Cantemir a avut acces la o informaţie cu desăvârşire interzisă publicului larg (mai ales creştinilor).[87] Copiile de pe portretele sultanilor, obţinute de Cantemir prin această relaţie şi duse de el în Rusia, au fost luate de Antioh, fiul său, publicându-se (o parte) în ediţia engleză a *Istoriei Imperiului Otoman.* Exemplarele color aflate în posesia lui Cantemir nu s-au găsit.

Mai menţionăm, pentru importanţa pe care au avut-o în existenţa lui Cantemir, pe Baltadji Mehmed Paşa, mare vizir la 1704 şi între 1710–1712, ca şi pe defterdarul Firari Hasan Paşa. Primul dintre ei acel care-i dă firmanul de domn, cunoscându-l dintr-o perioadă când era doar capuchehaie a fratelui său Antioh, iar al doilea îl ascunde pe Cantemir în palatul său când oamenii lui Brâncoveanu, cu concursul unor demnitari otomani, îl caută spre a-l deporta pe insula Creta.[88] Episodul este relatat cu detalii în *Istoria ieroglifică.* În sfârşit, contactele lui Cantemir în lumea turcească au vizat şi personaje importante prin evlavia cu care turcii înşişi se refereau la ele. Două dintre acestea, Ciorluli Ali Paşa şi Rami Mehmed Paşa ies cu totul din serie. Primul aparţine unei familii care ocupa o situaţie de excepţie în Imperiu prin faptul că, deşi membrii ei nu deţineau poziţii oficiale, totuşi li se cerea sfatul în fiecare situaţie critică şi nu erau niciodată ucişi. În plus, ei sprijineau financiar, din averea proprie, toate marile campanii militare ale turcilor cu creştinătatea. Cel de-al doilea, deşi mare vizir, era cunoscut mai ales ca unul dintre cei mai remarcabili poeţi şi cunoscători ai culturii europene. Adept al politicii de pace a lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, Rami Paşa [89] a fost una din personalităţile care a contribuit, în cea mai mare măsură, la înflorirea artelor sub Ahmed al III-lea.

Inevitabil, faptul de a fi locuit în vechiul Bizanţ vreme de aproximativ douăzeci de ani, n-a fost deloc lipsit de urmări nici pentru stabilitatea contactelor europene ale lui Dimitrie Cantemir. El întreţine relaţii în primul rând cu ambasadorii acreditaţi la Poartă, prin urmare colegi de corp diplomatic. Ne-am referit deja la excentricul Ferriol, cel care l-a ascuns pe vremea evenimentelor relatate în *Istoria ieroglifică.* Un calcul

deloc sentimental l-a făcut să ceară atunci sprijinul Franţei. El ştia despre alianţa acesteia cu Poarta, dorinţa sultanului de a păstra bunele relaţii cu acest singur aliat al său european.[90] În plus, în ceea ce-l privea pe Cantemir, el apela la reprezentantul unui popor romanic în virtutea unităţii popoarelor de gintă latină, unitate care va deveni peste un secol şi jumătate definitorie în politica statelor europene faţă de principatele dunărene. Ca oaspete al lui Ferriol (ambasador între 1700–1711) se pare că l-a cunoscut Cantemir pe Jean Baptiste van-Mour, un om trecut atunci de treizeci de ani, care se stabilise la Constantinopol în 1699, la 28 de ani, pictând personaje orientale în ambianţă specific orientală şi introducând în Europa, până la 1737, gustul pentru „turqueries“, de care nu numai pictura, ci şi literatura – Voltaire însuşi – se vor resimţi. Acest Jean Baptiste van Mour a pictat portretul tânărului îmbrăcat jumătate turceşte şi jumătate europeneşte, despre care specialiştii ulteriori susţin că este portretul lui Cantemir tânăr. Mai înainte Cantemir cunoscuse şi pe predecesorul lui Ferriol, contele de Chateauneuf, ambasador între 1689–1700 şi a fost în bune relaţii şi cu acesta,[91] scriindu-i peste ani, din Rusia, spre a-l primi pe fiul său Constantin pentru studii la Paris. De altfel a dorit el însuşi să cunoască Europa în mod direct, i-a cerut acest lucru ţarului printr-o scrisoare. Şafirov şi Şeremetev [92] însă, care l-au însoţit până la urmă pe ţar în călătoria prin Europa, au fost de părere că Poarta se va simţi lezată de această promovare a lui Cantemir în anturajul lui Petru I. Faptul e semnificativ pentru efortul diplomatic al lui Cantemir, care a ajuns totuşi în acest anturaj. Revenind însă la relaţiile constantinopolitane ale lui Cantemir, trebuie să amintim, la loc de cinste, pe aceea cu Iacob Colyer, ambasadorul Olandei. Spiritul liber al politicii olandeze nu i-a scăpat tânărului moldovean. Peste ani, exilat în Rusia, considerându-se vinovat pentru adevăratul arest la domiciliu al fratelui său Antioh, rămas la Constantinopol, Dimitrie a încercat, prin diverse persoane (negustori greci, medici, călugări) să-l contacteze pe Colyer spre a-i ajuta fratele să evadeze.[93] Cantemir l-a mai cunoscut la Constantinopol pe Thököly,[94] fost

„rege“ al Ungariei, nerecunoscut de ţările europene în principal din pricina alianţei cu Poarta (care avea în subtext eliberarea Ungariei de coroana habsburgică, ceea ce nu s-a împlinit). Tot la Constantinopol se apropie Cantemir de Toma Cantacuzino, unul din cei doi ambasadori ai lui Constantin Brâncoveanu, vărul soţiei sale Casandra şi aspirant el însuşi la tronul Munteniei. La 1711 Toma s-a aliat mai mult pe cont propriu decât cu acordul domnului său, cu Rusia.[95] Evident, după război soarta sa e refugiul.[96] În ce priveşte relaţiile lui Cantemir cu Cantacuzinii nu e lipsit de importanţă să evidenţiem faptul că prin căsătorie el a desăvârşit o alianţă politică, trimiţând soli în Transilvania, unde era refugiată soţia lui Şerban Cantacuzino cu copiii.[97] Cantemir se va considera toată viaţa moştenitorul politicii lui Şerban. În sfârşit, la Constantinopol l-a cunoscut Cantemir pe contele Piotr Alexeevici Tolstoi,[98] venit acolo ca ambasador în 1701 şi rămas până în 1711, la conflictul de la Prut, când a fost întemniţat la Edicule. În *Jurnalul* său Petru I face precizarea că P. A. Tolstoi avea misiunea secretă de a culege informaţii despre popoarele creştine stăpânite de otomani şi de a câştiga simpatia acestora. În acest context stabilirea relaţiilor cu reprezentanţii ambelor ţări române era o necesitate. În ceea ce-l priveşte pe Cantemir el considera că n-are nimic de pierdut din cultivarea bunelor relaţii cu una din puterile europene care luptau împotriva Imperiului Otoman. Pentru că năzuia el însuşi să obţină domnia, ba chiar să obţină pentru sine însuşi domnia Ţării Româneşti şi pentru fratele său pe aceea a Moldovei.[99] Năzuia, pe de altă parte, să-şi elibereze ţara şi toate scrierile lui sunt o pledoarie pentru necesitatea acestui act. Contele Tolstoi va fi mizat pe această dorinţă limpede afirmată de Cantemir în toate împrejurările.

După înfrângerea de la Stănileşti, odată ajuns în Rusia, Dimitrie Cantemir continuă să cultive o serie de relaţii menite să-i deschidă accesul către lumea germanică spre care se îndreptau speranţele sale politice. Am amintit deja legăturile cu pietiştii din Halle şi Johann G. Vockerodt, stabilite prin intermediul lui Nausios.[100] Trebuie să le adăugăm pe acelea stabilite prin intermediul lui H. F. von Huyssen (1666–1739),

aflat în anturajul lui Petru I. Acesta păstra strânse legături cu cercurile intelectuale din Berlin. Academia înfiinţată acolo de puţin timp, după modelul celei pariziene[101] şi la iniţiativa lui Leibniz, era dispusă să-şi sporească faima cu savanţi de pretutindeni, mai ales dacă aceştia puteau furniza informaţii care depăşeau plafonul cultural propriu-zis. De altfel, pentru primirea în Academie a lui Cantemir a fost nevoie de avizul împăratului însuşi, ceea ce e semnificativ. Faptul că von Huyssen, membru al Academiei berlineze, l-a recomandat pe Cantemir vicepreşedintelui Johann Jablonski pentru secţia de orientalistică, are o semnificaţie dublă. Nu numai Cantemir era interesat să obţină această deschidere pentru a putea pronunţa în faţa Europei adevărul în legătură cu acest ţinut despre care nu se ştia aproape nimic, deşi alcătuia graniţa, gata să cedeze, a vastului Imperiu Otoman.[103] *Descrierea Moldovei* şi harta Moldovei au fost primele informaţii pe care le-a oferit Cantemir Academiei. Faptul că harta lui a intrat în corpusul surselor geografului francez Delisle[104] este edificator. Cantemir a mai fost, în societatea petersburgheză, în relaţii apropiate cu Andrei Matveevici Apraxin,[105] amiralul alături de care va pregăti în 1721 expediţia la Marea Caspică. Numeroase vizite în familie, ca şi discuţii în Senat, unde erau colegi, s-au adăugat legăturilor strict oficiale. În casa lui Cantemir, al cărui mod de viaţă se europenizase datorită Anastasiei,[106] venea lume multă, ţarul inclusiv, Menşikov,[107] dar şi personaje din străinătate, ca ducele de Holstein, pe care l-am mai menţionat[108]. În bune relaţii, mai ales sub aspect intelectual, a fost Cantemir cu contele Golovkin. Scrisoarea despre conştiinţă trimisă acestuia este edificatoare pentru natura relaţiilor lor. Cantemir găsise un partener de discuţii filosofice într-o societate pe care adesea a calificat-o drept barbară în comparaţie cu cea constantinopolitană, mai ales din pricina absenţei cărţilor fundamentale până şi din cele mai bune biblioteci. Chiar în societatea ţarului Cantemir discuta adesea despre cărţi. În însemnările sale zilnice Ivan Ilinski menţionează de pildă că ţarul a venit şi a luat de la Cantemir traducerea din Agapit.[109]

Concluzii Imperiul Bizantin făurise un tip de unitate spirituală a lumii care s-a comunicat departe în timp, după ce structurile care-o produseseră încetaseră de mult să mai existe. Imaginea vechiului Bizanţ a continuat să plutească în bazinul Mediteranei, mai ales în Grecia şi Italia, în insulele ioniene, dar şi, cu intermitenţe, în Balcani. Printre altele, virulenţa răspândirii ortodoxiei orientale în această zonă de contact a ei cu creştinismul de tip catolic, latin, s-a datorat faptului că ea a exaltat modelul bizantin ca pe un fundament îndreptăţit al său, ca pe o capacitate specifică de a rezolva echilibrul populaţiilor numeroase şi diferite ale Orientului, rămase în plutire liberă, după direcţii necontrolabile, odată cu descompunerea Imperiului Roman de Răsărit. Dimitrie Cantemir n-a făcut niciodată legături explicite între aceste serii de fapte. Pentru el problemele care derivau din descendenţa bizantină a teritoriilor pe care le-a străbătut erau de ordin strict cultural, vizau o înălţime spirituală de atins, un model ideal pentru fiecare intelectual (termenul e încă un barbarism în epoca respectivă, specialităţile nefiind atât de strict definite) şi, evident, pentru fiecare cultură. Cât despre ortodoxia orientală, o vedea ca pe un corp de doctrină constituit în lumina problematicii contemporane – lupta cu islamismul şi definirea deosebirilor teoretice faţă de creştinătatea latină – corp de doctrină al cărui scop politic îi era limpede. Cu atât mai puţin stabilea el legătura între faptele de tip istoric care generaseră conflictul între diferite religii. În secolul al XVI-lea, odată cu constituirea marilor imperii coloniale, misionarii catolici asiguraseră cu întărituri spirituale aceste noi cuceriri. Islamismul, care avusese o epocă de strălucire, întinzându-şi dominaţia din Indonezia până în Spania şi nordul Africii, minând în chip eficient ceea ce constituise odată întinsul Imperiu Roman de Răsărit, se vedea din nou încercuit, de data aceasta în parametri planetari, mai apropiaţi de ceea ce constituia esenţa însăşi a demersului său, pentru care cucerirea de ordin militar era echivalentă cu aceea de ordin religios. Prin urmare Islamul pregăteşte recucerirea ascendentului pierdut, iradiind chiar în centrul zonei de influenţă a creştinismului. Dimitrie Cantemir

sesizează clar ameninţarea şi caracterul ei, necesitatea de a se răspunde pe linia principală de atac, dar nu-l preocupă în nici un fel rădăcinile conflictului.

Imaginea pe care a avut-o Cantemir despre devenirea Bizanţului şi despre conflictul dintre islamism şi creştinism a evoluat cu timpul în anumite limite care ne lasă să vedem că el s-a apropiat de cunoaşterea dimensiunilor reale pe care le implicau aceste serii de probleme, a intuit, dacă nu legătura lor, cel puţin posibilitatea de a specula pe marginea similitudinilor de situaţii vizibile încă pentru contemporanii săi. Speculaţia lui avea o intenţie politică imediată: aceea de a justifica necesitatea şi sensul acţiunii antiotomane. Astfel, de exemplu, în acţiunea de cucerire a lui Petru I la Derbent şi în zona Baku, acţiune evidentă de asigurare a deschiderii Rusiei la Marea Caspică, el vede, conform propriei sale teorii filosofice, după care strălucirea Imperiilor merge de la sud spre nord – Imperiul Persan – Roman – în sfârşit Rusia – otomanii fiind o excrescenţă monstruoasă,[110] vede deci acţiunea Imperiului ţarist de a reface strălucirea celui Roman de Răsărit. Dacă alăturăm acestei teorii ideile *Hronicului,* după care Dacia – adică provinciile istorice Moldova, Ţara Românească, Transilvania – ca şi românii de la sudul Dunării păstrează sus steagul romanităţii fiind un popor mai vechi, în acest sens, ca altele de pe teritoriul fostului Imperiu Roman, considerate glorioase pentru faptul de a-i fi aparţinut[111] (Franţa, Anglia, Germania), atunci intuim rolul pe care-l acorda Cantemir ţării sale în cadrul restabilirii echilibrului european. Caracteristicile viziunii lui Cantemir, ca şi sensul demersului său, erau acelea ale unui om politic. Chiar istoria a fost pentru el un instrument ce trebuia să servească acest scop al acţiunii imediate, instrument menit să ofere toate argumentele, adică îndreptăţirile necesare actului politic. El a sesizat perfect acest mecanism folosit pretutindeni în conflictele Eurasiei şi una din tentativele lui cele mai durabile a fost aceea de a oferi poporului său argumentul istoric de fineţe şi de anvergură, valabil atât în demersul imediat, cât şi în cel de durată.

În ce priveşte rolul ortodoxiei greceşti, Cantemir percepe cu claritate faptul că acţiunea ei este una de rezistenţă în faţa

islamismului. În acest sens e limpede opţiunea lui iniţială, între marile puteri care ar fi putut ajuta Moldova, pentru Rusia, deoarece ea concentra din ce în ce mai mult forţele ortodoxiei orientale, tinzând să capteze gloria Bizanţului, devenit între timp Constantinopol. Precedentul opţiunii de acest fel era creat. Ştefan cel Mare se aliase cu cneazul Ivan al III-lea al Moscovei. Ceea ce n-a intuit în nici un fel Cantemir a fost faptul că persuasiunea grecilor era mult mai subtilă şi mai durabilă, inclusiv în principate. Aceştia, sub pretext religios şi al păstrării spiritului culturii bizantine, au obţinut mai întâi avantaje economice apoi, acţionând prin intermediul Porţii, priorităţi politice care au culminat cu domniile fanariote. Cantemir n-a sesizat momentul de prag pe care l-a constituit domnia lui, echilibrul pe care putea şi trebuia să-l ţină ca domn pământean, ba chiar, în ce-l priveşte pe Nicolae Mavrocordat, îi justifică domnia prin aceea că se trăgea după mamă din Muşatini. Conştiinţa unităţii limbii şi a poporului, a necesităţii integrităţii teritoriale a vechii Dacii constituie însă merite de vârf, mai ales că el a afirmat toate aceste teze pentru întreaga Europă, printr-o atitudine polemică şi ştiinţifică de istoriograf modern. Ceea ce, iarăşi, n-a sesizat Cantemir se referă la mişcarea de basculare a puterii religioase a ortodoxiei dinspre Constantinopol spre Moscova. Educat la Academia Patriarhiei, el remarcă de pildă pe mitropolitul Kievului, Petru Movilă, în calitatea lui de elev al aceleiaşi Patriarhii, dar nu simte tentativa lui Teofan Prokopovici şi a Sf. Sinod Rus de captare a energiilor, inclusiv ale grecilor atraşi spre Moscova, în scopuri care scăpau controlului operat de centrul constantinopolitan al puterii în sens naţional în primul rând, în probleme de învăţământ, dar şi supranaţional, prin ambiţia de a opera o sinteză echilibrată şi profitabilă între metodologia ortodoxiei greceşti şi a papalităţii. Cantemir surprinde perfect acest amestec insolit pentru cineva format în spiritul sobru al ortodoxiei greceşti şi-l acuză pe Prokopovici de pactizare cu catolicismul, cam aşa cum făcuse şi Vasile Lupu cu Chiril Lukaris. Numai că vremurile se schimbaseră, biserica rusă avea o armătură suficient de rezistentă pentru ca reformele propuse de Teofan Prokopovici să se impună şi abia apoi, după ce noul

centru al învăţământului religios se modernizase, Petru I întreprinde gestul esenţial de subordonare a puterii religioase celei laice, ceea ce implică şi tentativa, deocamdată necedată de ortodoxia de la Moscova, de subordonare religioasă a Orientului ortodox.

Dimitrie Cantemir n-a avut o imagine clară a constelaţiilor şi raporturilor de forţe de anvergură continentală care au precedat şi au urmat propriei sale domnii. Sursele de informaţie de natură diplomatică de care putea uza erau în principal conectate la alte sisteme politice decât al său propriu, deci serveau unor interese pe care fie le ignora, fie nu le putea nici controla, nici influenţa. Ceea ce putem deduce astăzi din opera lui scrisă, ca şi din sensul degajat de diferite alte demersuri ale sale, ne lasă să credem că adesea febrilitatea intelectuală a devansat luciditatea politică. Astfel, Cantemir a observat decadenţa reală a Imperiului Otoman, dar n-a calculat deloc bine viteza desfăşurării proceselor în sisteme atât de mari şi inerţiale ca cele turceşti: armata, guvernarea, finanţele, economia, învăţământul. Din această pricină a mizat pe alianţe care n-aveau sorţi de izbândă imediată. În ceea ce priveşte Rusia, Cantemir n-a ştiut care era orientarea ei politică de substanţă. Marele război al nordului a fost pentru el, în bună parte, unul cu Carol al XII-lea, care era aliatul turcilor. Când, la ani buni după războiul de la Prut, a înţeles că eforturile lui de presiune nu pot clinti nimic în linia de conduită a politicii Rusiei, că el şi Moldova au pierdut definitiv şi că Imperiul Otoman nu ceda teren atât de repede pe cât ar fi trebuit, a încercat să se reorienteze către Imperiul Habsburgic. Angrenat însă pe deplin în politica Rusiei, nu i-a mai putut scăpa. Cunoaşterea stării de fapt nu era dublată şi de posibilitatea de acţiune, îi rămânea doar calea creaţiei. Schimbarea de optică a lui Cantemir din ultima parte a vieţii o mărturiseşte pe deplin doar corespondenţa sa adresată ţarului ori, mai târziu, numai secretarului de cabinet al acestuia, corespondenţă prin care cerea permisiunea de a intra în tratative cu împăratul Imperiului Habsburgic.[112] N-a primit niciodată o astfel de permisiune, nici măcar sub o mască diplomatică.

Modelul cultural al lui Dimitrie Cantemir, cel după care se formase, era unul bazat pe antichitatea greco-latină şi pe cultura orientală. Locul tradiţiei româneşti, apartenenţa sa la cultura universală erau ferm încadrate în tot acest ansamblu. Pe parcursul activităţii sale Cantemir i-a adăugat informaţii provenite din diverse modele ale umanismului occidental, îndeosebi italian şi francez. Trebuie precizată în chip explicit aspiraţia spre Occident a acestui specialist în Orient. Intuia că, aşa cum trecutul aparţinuse Orientului, viitorul aparţinea Europei. Aflat în zona mediană a Balcanilor, în spaţiul tuturor întâlnirilor posibile, dar şi al tuturor rupturilor, Dimitrie Cantemir, care n-a avut decât puţin şansa să trăiască marea istorie, ca şi pe aceea a poporului său, în sensul plenar al desfăşurării sale, s-a revanşat scriind. A acoperit mai multe zone ale cunoaşterii, unele dintre ele considerate de vârf atunci ca şi acum. A atins gloria – mai mult postumă – şi este interesant de văzut astăzi ce şi cât din intuiţia lui cu bătaie mai scurtă ori mai lungă – s-a adeverit ori, fapt la fel de important, a servit urmaşilor în afirmarea drepturilor lor, a culturii şi spiritului poporului român.

Dimitrie Cantemir – istoriograf

G*eneralităţi* Întreaga activitate de istoric a lui Dimitrie Cantemir se înfăţişează ca un comentariu – fie el explicaţie, argumentare, apărare, teorie, îndemn – realizat pe marginea unui demers politic. O mărturiseşte autorul însuşi în una din *Pridosloviile Hronicului,* stabilind deopotrivă amplitudinea acţiunii unui politician ca şi pe aceea a unui istoric, concepţia evoluţionistă care trebuie să stea la baza ambelor demersuri: „Aşé deciia, mândria assirilor, midilor; a midilor, perşilor; a perşilor, grecilor; a grecilor, romanilor; şi până mai pre urmă a romanilor împărăţie, care de la apus la răsărit sărisă şi de la miazăzi la miazănoapte să întinsese şi cu mărinimos trupul puterii armelor, puţin de nu toată faţa pământului lăcuit căptuşisă: dachiior, gothilor, vandalilor, unilor, slovenilor, bulgarilor, sârbilor, franţozilor, ghermanilor şi altor nenumărate neamuri în pradă şi călcare au dat-o; şi în ce mai de apoi turcului stăpâniré Asiei, Africăi şi Evropii în care şi împărăteasa cetăţilor (zic oraşul lui Constantin Marele) stă (...) şi cândaile împreună cu făcătorii şi faptele tot într-un mormânt s-ar fi îngropat de n-ar fi fost îndată scrâşnetul condeelor după tunetul şi trăsnetul armelor.“[1] Această viziune de ansamblu asupra istoriei universale, în contextul căreia stabileşte locul şi însemnătatea poporului român de la începuturi până în perioada contemporană lui, caracterizează activitatea de istoric a lui Cantemir faţă de toţi cei care au scris, în limba română, înaintea sau în vremea sa. Cu puţine excepţii – stolnicul Cantacuzino şi Miron Costin – la care se găsesc germenii unor asemenea viziuni de perspectivă, istoriografia românească se rezuma la cronologii de domni, cu vagi situări ale acţiunilor lor faţă de vecinii mai apropiaţi şi, uneori, ca la Radu Popescu de pildă, ori Nicolae Costin, cu pasaje unde se indică (uneori exact, alteori fabulos,

din auzite) ceea ce se întâmpla la momentul respectiv în alte părţi ale lumii. Nici unul dintre istoricii români care l-au precedat ori l-au urmat imediat n-a avut, ca Dimitrie Cantemir, sentimentul că traversează un moment de mare răscruce în evoluţia lumii cunoscute, moment când, pentru poporul său, sunt încă deschise perspective grandioase, care să-l impună cu strălucire în ochii tuturor. Această credinţă a ghidat activitatea de om politic a lui Dimitrie Cantemir şi, după eşecul ei, neprevăzut de autor, pe aceea de istoriograf. Vom aborda în paginile care urmează principalele teme ale istoriografiei cantemiriene pentru a distinge, dincolo de ele, ce credea autorul lor despre puterea politicului de a modifica lumea şi despre puterea istoriei de a modifica înfăţişarea politicii.

Pentru Cantemir cheia momentului politic contemporan era dată de situaţia Imperiului Otoman. Acesta, după o creştere glorioasă, care ameninţase Asia, Africa şi Europa, se afla într-un moment de fragil echilibru care, bine influenţat de factorii de putere apăruţi în rândul popoarelor cucerite din cele trei continente, dar mai cu deosebire în Europa, putea fi împins pe calea regresului, a descreşterii. Din această situaţie a Imperiului Otoman decurg pentru restul temelor istoriografiei cantemiriene o serie de determinări care produc unghiuri diferite de convergenţă ale istoriilor locale către istoria otomană. Astfel, bazinul Mediteranei – adică arhipelagul grecesc, Grecia, nordul Africii, peninsula italică, precum şi zona Balcanilor şi restul ţărilor europene sunt tratate de Cantemir – cu puţine excepţii – prin prisma modului cum au încercat, de-a lungul timpului, să-şi păstreze o personalitate distinctă de invazia turcească, să respingă agresiunea acestui duşman ce ameninţa însăşi fiinţa lor naţională, identificabilă, în bună măsură pentru Cantemir, cu cea religioasă. Se putea distinge, în acest sens, un conflict potenţial cu doi poli: islamismul şi creştinătatea. În acest conflict întins la scară planetară, miza politică a lui Cantemir a vizat Imperiul Rus şi apoi pe cel Habsburgic. Considera că Rusia, canalizând forţele creştinătăţii orientale, care aparţinuseră Imperiului Bizantin, poate bloca avansul otomanilor spre Asia. Cu timpul se face remarcată mai mult deschiderea

europeană a lui Cantemir, îndeosebi către ţările germanice care puteau împiedica trecerea turcilor spre Europa: Habsburgii, Prusia, mai puţin Anglia, Olanda, Franţa.[2] Acest impuls final al concepţiei politice a Iui Cantemir se va reflecta, în termeni mai exacţi, în activitatea fiului său Antioh, devenit ambasador al Rusiei în Anglia şi apoi în Franţa. În sfârşit, toate temele istoriografiei cantemiriene enumerate mai sus pot fi puse în adevărata lor lumină doar pe fondul interesului lui Cantemir pentru problema românească în general şi pentru situaţia Moldovei în special. Chestiunea esenţială era aceea a eliberării de turci, a intrării într-un mare sistem de alianţe care s-o poată propulsa în primul plan al interesului lumii. Acest lucru ar fi fost posibil, după Cantemir, în virtutea ascendentului său faţă de alte ţări europene. Motivul principal al acestui ascendent era acela că Dacia aparţinuse zonei greceşti de cultură înainte chiar de a fi parte a Imperiului Roman. Or reînvierea Bizanţului, adică a strălucirii creştinismului de tip grecesc, fie şi prin intermediul Rusiei, care canalizase aceste forţe ale ortodoxiei orientale, nu putea decât să aducă strălucire urmaşilor vechii Dacii în comparaţie cu ceea ce putea aduce unor popoare mai noi, apărute mai târziu din trupul fărâmiţat al Imperiului Roman: germanii, francezii, spaniolii, aflaţi cu toţii într-un latent conflict religios cu creştinismul de tip ortodox.

Vom urmări în continuare principalele teme ale istoriografiei cantemiriene, adică ceea ce se leagă de conţinutul problemelor abordate, interpretarea pe care le-o dă Cantemir în comparaţie – atunci când acest lucru este posibil – cu interpretarea dată de ceilalţi istoriografi care scriseseră în limba română şi, în sfârşit, vom oferi cititorului o perspectivă actuală asupra chestiunilor în discuţie. În finalul capitolului concluziile care se impun cu privire la istoriografia cantemiriană înţeleasă – în spiritul autorului ei – ca reflectare a unui sens politic al acţiunii, dar şi în spiritul determinismului, nici el străin lui Cantemir, determinism care afirmă puterea omului politic de a face istoria.

Problema otomană Vreme de peste douăzeci de ani, cât a stat la Constantinopol, Dimitrie Cantemir a observat atent

lumea în care trăia, încercând să pătrundă dincolo da aparenţe, către esenţa faptelor, către sensul fundamental al proceselor aflate în plină desfăşurare. Se cuvine să facem încă de la început o precizare menită să elibereze pentru cititorul contemporan semnificaţia reală a ceea ce a văzut Cantemir martorul şi participantul la viaţa Imperiului Otoman. A fost considerat de către europeni şi de cercetarea românească, vreme de decenii şi secole, cel mai bun orientalist al Europei. Încărcătura semantică a cuvântului „orientalist" nu acoperă însă nici pe departe aria de preocupări a lui Dimitrie Cantemir. Un orientalist este pentru noi un specialist în probleme orientale, specializarea lui fiind aleasă pe fondul dicotomiei Orient/Occident cu care a început să se lucreze în cultura europeană încă de pe vremea lui Cantemir. Gustul pentru „turqueries" şi alte orientalisme a pătruns atunci în mediile intelectuale ale europenilor. Dezvoltarea domeniului a înglobat cu vremea distincţiile necesare pentru un tip de spiritualitate, de viziune asupra lumii diferită de cea occidentală, adică în principal europeană. Până la Malraux[3] de pildă, care stabileşte aceste deosebiri din perspectiva unui european, sau Okakura Kakuzo[4], care o face din perspectiva unui oriental, zona orientalisticii a înglobat – din acest unghi al definirii tipologiei spirituale – cele mai diverse personalităţi. Dimitrie Cantemir a atins şi el, fireşte, această problemă. Dar ea a fost doar unul dintre mijloace şi nu scopul real al cercetării. Nu orientalistică,[5] ci Imperiul Otoman ca putere politică, religioasă, militară şi, evident, şi ca acumulare a culturii orientale este ceea ce l-a interesat în principal. Ameninţarea pe care-o distingea planând deasupra ţării sale, a poporului român ca entitate, planând deasupra Europei şi a creştinătăţii ca unitate spirituală medievală era faptul căruia i-a definit parametrii prin cercetarea sa. Contracararea acestei forţe a fost scopul final al preocupărilor lui. Tocmai de aceea structura de ansamblu a *Istoriei Imperiului Otoman* este fundamentată după un principiu de filosofia istoriei, principiu al creşterii şi descreşterii de esenţă organicistă, pe care Europa îl va considera una din marile descoperiri ale lui Gianbattista Vico.[6] Aceasta i-a permis

lui Dimitrie Cantemir să-şi împartă lucrarea în două mari secţiuni: una cu privire la creşterea teritorială a Imperiului – ca urmare a perfecţionării unui tip de organizare a structurilor statului şi religiei – cealaltă cu privire la descreşterea sa teritorială ca urmare a îmbătrânirii, a epuizării aceloraşi structuri, rafinate în timp, dar nu regenerate prin modificări de substanţă. Partea întâi este incomparabil mai întinsă decât a doua, care începe, semnificativ, cu atacul Cameniţei de către turci la 1672 şi sfârşeşte la 1711 cu lupta de la Stănileşti. Prin urmare, în timp ce creşterea Imperiului era un fapt încheiat, descreşterea era încă incipientă, germenii ei trebuiau detectaţi dincolo de înfrângeri şi victorii. Era o idee principial clară, pe care europenii au receptat-o ca atare într-o vreme când se închegau marile alianţe antiotomane. De altfel, sistematizarea uriaşului material faptic al *Istoriei* a fost făcută de Cantemir cu ajutorul unor persoane avizate în circulaţia europeană a ideilor: J. Vockerodt şi Nausios, educat la Oxford, aflat în legătură cu pietiştii din Halle, cunoscător al lucrărilor europene fundamentale, cum ar fi celebrul dicţionar al lui Moreri.[7] Orientarea europeană a lucrării lui Cantemir despre Imperiul Otoman este susţinută printr-o argumentaţie pe măsură. Modalitatea de expunere este cea cronologică, a sultanilor care şi-au urmat unul altuia la conducerea Imperiului. Acest punct de pornire vădeşte două reminiscenţe diferite: una provenită din istoriografia turcească[8] pe care a consultat-o şi alta din asimilarea stadiului istoriografiei româneşti a epocii.[9] În ambele cazuri metoda de abordare a fenomenelor era cronologică. Nu evenimentele care modelau istoria se aflau pe primul plan al expunerii, ci personalitatea conducătorilor. Această concepţie caracteriza nu numai istoriografia turcească inspirată de vechile cronografe orientale, ori cronicile româneşti care sintetizau tehnici de lucru şi modalităţi de abordare orientale şi slave, ci era un bun comun al istoriografiei vremii. Evul mediu european se ghida, pentru a distinge paşii istoriei, tot după activitatea marilor personalităţi care se implicaseră în evenimentele fundamentale. E adevărat, nu cronologia, adică situarea în timp, se afla pe primul plan, cât „gesta“, adică viziunea asupra unui personaj cu valoare

de ideal. Trebuie să remarcăm însă că, la începutul veacului al XVIII-lea, când îşi scrie Cantemir istoria sa, concepţia orientală şi cea occidentală mai deţineau încă, în comun, acest accent al investigării: istoria o face personalitatea politică. Lucrarea lui Cantemir, mai apropiată de concepţia orientală prin prezentarea mişcării în timp, a cronologiei sultanilor, se supune totuşi, în ansamblul ei, concepţiei că rolul fundamental îl deţine, în modificarea lumii, conducătorul politic. Alături de ideea creşterii şi descreşterii, această viziune despre omul politic a constituit al doilea motiv pentru care *Istoria* lui Cantemir s-a bucurat de cea mai largă audienţă printre europeni. Nu este iarăşi mai puţin adevărat că, păstrând nemodificate aceste accente ale expunerii la toate nivelele ei de ansamblu, Cantemir le devansează pas cu pas, dublând practic expunerea propriu-zisă, textul principal, de un text secundar, acela al vastului registru de note care depăşesc, ca volum, pe acela al naraţiunii istorice propriu-zise. Şi este cu atât mai important de observat că nu volumul în sine al notelor constituie caracteristica lor în ansamblul lucrării, cât valoarea pe care le-o atribuie autorul: ele fărâmiţează practic, pas cu pas, structura cronologică şi expunerea liniară practicând breşe de adâncime, denivelări temporale, faptice şi interpretative. S-a afirmat adesea că acest lucru nu indică decât personalitatea complexă a autorului, temperamentul şi vasta lui cultură. Considerăm însă că toate acestea se exprimă „à travers de". În mod conţtient, deliberat, Cantemir a uzat de acest sistem de note nu pentru a lumina structura lucrării, ci pentru a o dubla de o structură secundă, cea reală în fond, menită să comunice cititorilor avizaţi un set de informaţii esenţiale – inclusiv strategice – despre stadiul proceselor din Imperiul Otoman la toate nivelele statului, informaţii despre raporturile cu vecinii şi tendinţele subtextuale ale Imperiului în aceste raporturi – ţările române ocupă aici un loc de seama – şi în sfârşit, informaţii despre istoria şi tendinţele popoarelor aflate sub turci ori, cel puţin, în zona lor de influenţă. Acesta a fost al treilea şi poate cel mai important motiv al audienţei europene a *Istoriei* lui Cantemir, considerată vreme de un secol sursa cea mai importantă pentru cunoaşterea

stării Imperiului şi pentru evaluarea corectă a măsurilor care se cuveneau luate spre a contracara tendinţele sale expansioniste. Vom urmări, în continuare, principalele chestiuni abordate de Cantemir în *Istoria* sa, ca şi registrul de note, cu scopul de a desprinde modalităţile de argumentare a creşterii şi descreşterii Imperiului, diagnosticul şi soluţiile pe care le propune proceselor aflate în curs.

Marea *Istorie* a lui Cantemir debutează cu momentul când legenda se îmbină încă, în chip graţios, cu faptele certe, şi anume atunci când Othman întemeiază statul printr-un joc subtil de substituire la conducerea Imperiului de Iconium al lui Aladin.[10] Acest episod, desprins din surse turceşti, s-a constituit pentru Cantemir ca un început absolut al răului. În gravura pe care a executat-o pentru ***Книга систима...*** imaginea reproduce aceeaşi concepţie care ghidează şi începutul *Istoriei.* Notele însoţitoare ale acestor prime două capitole aduc revelaţii importante pentru lectura subtextuală a lucrării: una din ele se referă la luptele perşilor cu tătarii lui Ghinghis han, lupte din pricina cărora Aladin a trebuit să ceară sprijin triburilor de turci oguzani. Alta se referă la greşelile tactice pe care le-a săvârşit Aladin în urma alianţei cu turcii. Astfel, în legătură cu momentul alianţei, Cantemir face aceste precizări: – tătarii s-au simţit frustraţi de intervenţia turcilor şi i-au considerat duşmani; – turcii au acţionat *ab initio* în numele unui principiu religios care trebuia să unifice forţele adverse sub conducerea lor; – substituindu-se la conducerea Imperiului de Iconium turcii au început prin a folosi structurile lui organizatorice, asimilând şi păstrând o parte din ele. În legătură cu greşelile lui Aladin, Cantemir se referă la faptul că i-au permis lui Othman, care era comandantul armatei sale, să transmită fiului puterea şi însemnele de comandant, ceea ce făcea ca el să fie recunoscut de supuşi drept guvernator de provincie în virtutea Alemului şi tobulhanaei. În al doilea rând Aladin a greşit permiţându-i lui Othman să bată monedă, drept rezervat atunci doar împăratului. Toate aceste punctări făcute de Cantemir îşi capătă semnificaţia şi profunzimea reală numai

prin situarea lor în contextul veacului al XVIII-lea, deoarece contemporanilor le era destinată lucrarea. Stabilind relaţia cu acest context, rezultă următoarele: urmaşii tătarilor lui Ghinghis han, care se aflau în Crimeea, încercau încă să-şi păstreze, în ciuda asimilării religioase, independenţa faţă de otomani. În această situaţie Rusia n-ar fi trebuit să lupte împotriva lor, ci să se alieze cu ei. Acţiunea în numele religiei, care condusese încă de la început cuceririle turceşti, ar fi trebuit să caracterizeze şi acţiunea forţelor opuse, să producă o unitate suficient de puternică spre a birui pe cea otomană. Faptul că Imperiul Otoman îşi asimilase şi perpetuase în timp structurile celui de Iconium desemna o cale nu numai de înţelegere a metodelor de acţiune ale turcilor, ci permitea şi constituirea tacticii şi strategiei de răspuns. Cât despre transmiterea ereditară a insemnelor puterii (Alemul era stindardul sfânt al Profetului, iar tobulhanaua muzica militară a conducătorului de oşti), ea era considerată de Cantemir primul semn al distanţării de vechea putere a Selgiucizilor din Iconium, de acţiune pe cont propriu, adică de independenţă. În acest sens e limpede de ce a ţinut, pentru sine însuşi – tratatul de la Luţk a fost actul cel mai limpede în acest sens – să obţină domnia ereditară a Moldovei. Independenţa turcilor a devenit fapt împlinit odată cu dreptul de a bate monedă pe cont propriu, drept pe care sultanii turci nu l-au cedat nimănui – decât, fapt semnificativ, hanului tătar. Prin urmare puterea armată şi cea financiară erau, după Cantemir, pârghii ale independenţei. Iar domnii principatelor române trebuiau aduşi în situaţia de a le obţine.

Am detaliat poate mai mult decât o permite ansamblul expunerii explicaţia notelor acestor prime două capitole ale părţii I a *Istoriei* pentru a sublinia în ce fel lectura textului trebuie dublată de lectura subtextelor şi care sunt direcţiile principale ale expunerii subtextuale. În timp ce capitolele părţii I demonstrează, pas cu pas, ideea creşterii Imperiului – creşterea teritorială fiind doar efectul unei creşteri de putere provenită din perfecţionarea structurilor statului – notele părţii l atrag atenţia asupra punctelor slabe, atacabile ale structurii. În prima

parte este conţinută istoria a nouăsprezece sultani, ultimul din aceştia fiind Mahomed al IV-lea, în cuprinsul domniei căruia începe după Cantemir decăderea Imperiului. Aceşti sultani sunt: Othman I, cel care dă numele otomanilor, Orhan, fiul său, Murad I, Baiazid I Ilderîm, Mahomed I, Murad al II-lea, Mahomed al II-lea, Baiazid al II-lea, Selim I, Soliman I, Selim al II-lea, Murad al III-lea, Mahomed al III-lea, Ahmed I, Mustafa I, Osman I, din nou Mustafa I, Murad al IV-lea, Ibrahim l şi, în sfârşit, Mahomed al IV-lea. Avansul otomanilor în primul rând spre Europa, dar şi spre Africa şi Asia, începe încă de la Orhan. El a organizat corpul de infanterie (spahiii), format din turci plătiţi, dar şi din creştini trecuţi la islamism şi trataţi în mod egal cu turcii. De asemenea a introdus folosirea maşinilor pentru a cuceri cetăţile, în special din cauza solidelor întărituri exterioare. Prin urmare, ideea afirmată de Cantemir încă de la început, că organizarea armatei e un factor de seamă în ascensiunea puterii Imperiului, continuă a fi demonstrată. Orhan a organizat, într-un mod neaşteptat, şi populaţia civilă, introducând un element distinctiv între orăşeni şi ţărani: fiecare categorie era obligată să îmbrace doar anumite culori. Acest lucru avea menirea să uşureze sarcina forţelor publice care păstrau ordinea unei societăţi în plină mişcare. Aceste forţe aveau de menţinut liniştea într-o zonă unde negustori veniţi din toate colţurile lumii, pe uscat sau pe apă, călugări, arabi şi vânzători de sclavi îi îngreunau foarte mult împlinirea obligaţiilor. Ca urmare a acestei duble organizări, a armatei şi a societăţii civile, Orhan a cucerit Prusa (Brusa), unde a mutat capitala, şi apoi Bithinia. Acestea sunt faptele relatate în capitolul al III-lea. Notele lui ne informează în legătură cu modalităţile de consolidare a puterii în teritoriile nou cucerite. Mănăstirea de pe vârfui Olimpului, lângă Brusa, leagăn al civilizaţiei bizantine, ea însăşi romanică la origine, a fost prefăcută în geamie. Au fost edificate instituţii de învăţământ: medrese (academii), mekteb (şcoli elementare), apoi imarete (spitale, cantine). Această grijă pentru aspectul formativ al lucrurilor în societatea nou cucerită, dintr-o tendinţă de asimilare care s-ar zice că nu face altceva decât să completeze,

în note, ideile capitolului, beneficiază însă şi de sugestii de natură să-i răstoarne semnificaţia. În legătură cu geamia de pe Olimp, Cantemir relatează o discuţie a sa cu Saadi Efendi, profesorul lui de limba turcă, matematician şi filosof aristotelic. La întrebarea elevului: cum poate fi crezut *Coranul* care afirmă că de la această geamie călugării zburau la Sfânta Sofia când acest lucru e împotriva raţiunii, Saadi a răspuns: „După cursul naturii aceasta este imposibil; ba chiar este contra principiilor naturii. Dar acest miracol este scris în *Coran* ca faptă; aşa renunţ la raţiune şi mă supun credinţei."[11] Prin urmare educaţia se făcea după regula „crede şi nu cerceta", regulă oarbă a conducerii despotice. Tot sistemul de şcoli creat în teritoriile ocupate avea la bază acest precept. Mai mult decât atât: în notele aceluiaşi capitol, Cantemir oferă cititorilor un mic compendiu în legătură cu ierarhia religioasă la turci, însoţind explicaţiile referitoare la fiecare rang cu echivalenţe creştine: mufti (papa), cadiulascher (patriarh), mevla sau mola (arhiepiscop sau mitropolit), cádi (episcop), imam (preot), danishmed (diac). Două lucruri rezultă din explicaţiile lui Cantemir : că nu se putea avansa de la un rang la altul; nimeni nu se putea muta de la o medrese la alta, fiind plătit în funcţie de venitul geamiei pe lângă care funcţiona respectiva medrese (academie). Prin urmare toată structura era osificată, cadrele religioase fiind şi profesorii care asigurau formarea şi educarea populaţiei. Din pricina acestei osificări nemulţumirile erau mari, adeseori dau loc la revolte (menţionate ca atare în diverse note de către Cantemir). Acest fapt, alături de preceptul credinţei în dauna raţiunii produceau în fond o dedublare a individului, un mod specific oriental de a privi lumea şi viaţa, ceea ce şi-a spus cuvântul în creşterea însăşi a Imperiului Otoman. Astfel, episodul trecerii turcilor în Europa, ca şi, mai târziu, al luării Constantinopolului, au fiecare, înglobate în tactica şi strategia lor, această deosebire dintre a spune şi a face, deosebire ce constituie, de altfel, Cantemir o accentuează de câte ori i se iveşte prilejul, unul din principiile otomane de persuasiune. Urmaşul lui Orhan, Murad I, a fost primul care a organizat corpul ienicerilor, compus din 40 000 de oameni şi

considerat până în vremea lui Cantemir elita infanteriei turceşti. Forţa lui venea în principal din aceea că ostaşii erau bine plătiţi. Solda zilnică prevedea 3 aspri, două pâini, 200 dramuri de carne de berbec, 100 de orez, 30 de dramuri de unt. Domnitorii principatelor române, odată deveniţi tributari, au fost înglobaţi în eşalonul superior al ienicerilor cu rang de paşă cu două tuiuri. Surplusul de organizare armată a adus Imperiului noi cuceriri în Europa: o parte din Tracia şi Arnaudia. Încep primele lupte la graniţa Serbiei. Ca urmare, principele sârb Lazăr consolidează o ligă antiotomană făcută din români, unguri, dalmaţi şi albanezii aflaţi încă în libertate. Deoarece, în lupta împotriva Ligii, la Cosovo, sultanul a fost ucis, fiul său Baiazid l-a decapitat pe Lazăr. Notele acestui capitol al IV-lea surprind în principal trei aspecte: unul legat de mentalitatea ostaşului turc. Cantemir pleacă de la faptul că, odată cu luarea Frigiei, pentru consolidarea poziţiilor, Baiazid s-a căsătorit cu fiica principelui Frigiei, iar căciula frigiană a intrat în dotarea armatei cu numele „iscuf". Completarea din notă merită însă toată atenţia: la iscuf s-a renunţat cu timpul, ca şi la protejarea trupului ostaşului, deoarece, conform *Coranului,* „ce ţi-e scris în frunte ţi-e pus." Acest lucru considera Cantemir că e important să fie cunoscut creştinătăţii care dispunea, din acest punct de vedere, de o armată mai bine apărată. Un al doilea aspect surprins în note este de natură istoriografică: Dimitrie Cantemir polemizează cu Mauro Orbini care afirmase că sciţii, italienii, suezii, germanii, grecii şi macedonenii (Alexandru cel Mare inclusiv) se trag din slavoni (citeşte sclavoni [12]). Despre bulgari şi sârbi se face pe loc precizarea că provin din tribali. Nu comentăm in extenso afirmaţiile adevărate şi erorile lui Cantemir din această notă, ele vor ieşi mai clar la iveală în urma întregii expuneri a istoriografiei sale, dar vrem să subliniem acest aspect principal: istoriografia sa e permanent dublată de o privire reflexivă a autorului, adesea polemică, privire a cărei intenţie limpede e să favorizeze unele idei în dauna altora pentru ca, în final, să alcătuiască un corp de doctrină în baza căruia putea propune soluţii şi revendicări stării de fapt. Un al treilea aspect surprins

de Cantemir în notele capitolului al IV-lea se referă la un alt precept al *Coranului,* după care cel decedat nu trebuie jelit, nu trebuie ţinut mai mult de o zi şi nu poate fi transportat la distanţă. Fapte aparent nesemnificative, dar care se încarcă de sens dacă ne gândim la viteza ieşirii la atac a armatei după o luptă în comparaţie cu orice armată creştină. Capitolul următor se referă la perioada sângeroasă a domniei lui Baiazid Ilderîm, inaugurată prin uciderea principelui Serbiei. Acesta a organizat flota otomană, compusă din 300 de vase lungi, a desfăşurat primele bătălii navale şi a cucerit poziţii atât în Europa (Nicopole, Silistra, Rusciuk), cât şi în Asia (Amasia, Niksar ş.a.). Manuel al II-lea Paleolog al Bizanţului i-a devenit tributar. Baiazid a avut soarta tuturor tiranilor: luat prizonier de Timurlenk, a sfârşit purtat într-o cuşcă de fier pe toate drumurile Imperiului său, lovit cu portocale putrede de cei care puteau plăti doar astfel cele îndurate. Soarta lui Baiazid era pentru Cantemir expresia unei abateri de la norma fundamentală de conducere lăsată moştenire de Othman însuşi urmaşilor săi sultani din dinastia pe care-o întemeiase. Cuvintele lui Othman reproduc însuşi crezul politic al lui Cantemir, acela al despotului luminat, călăuzit de ideile umaniste: „Nu cerca niciodată, te conjur, o tu care eşti încoronat de fericire, nu cerca niciodată reazemul tău în tiranie şi întoarce-ţi faţa de la cruzime. Cultivă din contra adevărul şi fă din el ornamentul pământului. Îmbucură inima mea depărtată cu o serie de frumoase victorii. Şi când vei fi cucerit lumea, atunci să propagi religiunea prin arme. Întreţine amiciţia dreaptă cu împărăţiile Rumeilor. Promovează pe învăţaţi în funcţii onorifice; acesta e mijlocul pentru întărirea legii divine. Şi oriunde vei auzi că este un om devotat ştiinţei, dă-i onoare, respect si graţia ta. (...) şi fiindcă justiţia este fundamentul imperiilor, întoarce-ţi faţa de la tot ce este contra ei. (.. .)“[13] Aceste cuvinte, puse de Cantemir la începutul *Istoriei* sale, au menirea să măsoare prăpastia care se adâncise cu timpul, de la primii sultani la samavolniciile ultimilor, felul cum justiţia şi învăţământul – axele de rezistenţă ale Imperiului – slăbiseră în timp. Notele care însoţesc nararea succintă a domniei lui

Baiazid I sunt mai stufoase decât în cazul capitolelor precedente, în principal din cauza intervenţiei în discuţie a fenomenului românesc: atunci au fost atacate pentru prima oară principatele dunărene. Prilej pentru Cantemir de a face o expunere de motive în legătură cu vitejia poporului său şi cu epoca de glorie din timpul lui Ştefan cel Mare, cel care a luptat cu Baiazid al II-lea: „A susţinut două bătălii cu Baiazid: în amândouă a fost victorios. (...) O spunea aceasta însuşi Hezarfenn, probul şi fidelul istoric turc. A supus dominaţiunii sale Ţara Românească pân-la Bucureşti, lăsând pe Vintilă guvernator acestei ţări. Era domn Basarabiei, numită astăzi Bugeac şi cetăţii Chilia la gurile Dunării, fără a mai vorbi de Ackermann, adică Alba-greca sau Oxia celor antici, loc memorabil prin exilul poetului Ovidiu. Cu un cuvânt, el a întins mâinile Moldovei în toate părţile, ceea ce sper a putea arăta pe larg dacă Dumnezeu îmi va da viaţă ca să pot termina descripţiunea mea despre starea antică şi prezentă a Moldovei (...). Fiul său Bogdan a făcut Moldova tributară turcilor:“[14] Mai multe chestiuni de principiu ale corpului de doctrină catemirian rezultă din această evlauare globală a domniei lui Ştefan cel Mare: – faptul că unificase practic domnia celor două principate, având sub control şi cealaltă Valahie; – că a menţinut independenţa ţării faţă de turci, de Mateiaş Corvin şi de polonezi, păstrând între graniţele sale, ca semn al continuităţii romane, locul unde trăise poetul Ovidiu; – considera domnia lui Ştefan[15] drept un ideal politic de atins. O altă serie de note alcătuieşte comentariul lui Cantemir pe marginea tentativelor lui Baiazid II de a cuceri pe de o parte capitala Bizanţului, pe de alta poziţii noi în Asia, pe ruinele fostului Imperiu Persan. Faptul că a luat Gallipoli, cheia de intrare spre capitala Bizanţului, şi acela că a construit în jurul ei cetăţi menite să izoleze Europa de Asia pentru cazul când romanitatea răsăriteană ar fi cerut ajutor Europei, sunt menţionate ca aspecte ale creşterii Imperiului Otoman. Dar notele precizează, în tonul cu care ne-au obişnuit de-acum notele capitolelor precedente, că totul s-a făcut prin viclenie şi mituirea celor avizi de câştig, iar nu pe calea luptei drepte. În ce priveşte

poziţiile asiatice, Cantemir menţionează, aşa cum a făcut-o şi în cazul lui Othman, că ele s-au datorat unui calcul greşit din partea hanului Bagdadului, aliat cu otomanii spre a-i ajuta să se elibereze de egipteni. În legătură cu aceste fapte Cantemir face şi un scurt istoric al Imperiului Persan, care şi-a mutat atunci capitala de la Bagdad (Babilonia) la Revan (Erevan), apoi la Ispahan. El pregăteşte în acest fel terenul pentru abordarea ulterioară, aceea a structurilor Imperiului Otoman preluate şi conservate de la persani. Cu domnia lui Baiazid II ia sfârşit Cartea I a primei părţi a *Istoriei.* Următoarele două cărţi ale părţii I, dintre care a doua mai scurtă, doar de patru capitole, numerotate I, II, III, V, iar a treia mai lungă, de douăsprezece capitole, nu fac decât să amplifice aceste linii de atac din textul şi subtextul *Istoriei.* În cuprinsul părţii a II-a sunt descrise, în paralel cu luptele de cucerire a unor noi teritorii, luptele fratricide între moştenitorii tronului. Pedeapsa pentru fraţii înfrânţi ai noului sultan era moartea. Atunci, pe vremea lui Soliman I, s-a decis ca ei să fie doar deţinuţi în palatul imperial. Cantemir atenţionează însă imediat, într-o notă detaliată, că paza care li se asigura a slăbit mult cu vremea, astfel încât Ahmed al III-lea, actualul sultan, s-a bucurat de multe libertăţi, ceea ce l-a şi adus pe tron. Această notă seamănă unei invitaţii adresate creştinilor de a-i cultiva pe pretendenţii la tron. Făcând această invitaţie Cantemir avea probabil în minte cel puţin un precedent: pe acela al lui Mircea cel Mare care procedase astfel, prilejuind aducerea pe tron a lui Musa, favorabil domniei sale. Textul cărţii a II-a se referă la noi cuceriri de poziţii, mai mult în Europa decât în Asia. În afară de Caramania, teritoriu unde revoltele contra Porţii izbucnesc continuu, Imperiul nu-şi mai alipeşte în Asia nimic altceva. În Europa el cucereşte Zante (lacinthus) de la veneţieni, Tesalonic, Atena, Moreea, trece la islamism Arnaudia şi Epirul. Rezistenţa vitejească a albanezului Castriot Skanderberg nu aduce victoria asupra turcilor. Linia frontului faţă de Europa se desenează la graniţa Ungariei. Notele acestei cărţi aduc elemente noi şi interesante ale demonstraţiei lui Cantemir. În ce priveşte armata, autorul oferă informaţii în legătură cu înfiinţarea primelor

unităţi de cavalerie (serage), denumire dispărută cu vremea în favoarea aceleia de spahii. El consideră că atât denumirea cât şi structura acestor unităţi era calchiată după persani. În ce priveşte instrucţia armatei, atât a infanteriei, cât şi a cavaleriei, Cantemir descrie antrenamentele la care asistase şi care se practicau şi ele de multă vreme fiind o reminiscenţă de pe vremea persanilor. E vorba despre suliţa de fier numită „girid", pe care un ostaş o putea arunca de 2000 de ori la rând, cu o forţă neobişnuită. Această instrucţie obligatorie a ostaşilor turci, în comparaţie cu cea superficială a celor creştini, făcea ca armata să fie incomparabil mai puternică, fapt de care trebuie ţinut seama. În legătură cu moştenirea persană Cantemir merge şi mai departe cu informarea cititorului, precizând care sunt diferendele religioase dintre perşi şi turci, ambele popoare fiind islamce. Pe parcursul *Istoriei* el va amplifica aceste informaţii de natură să ajute creştinilor în virtutea preceptului „când doi se ceartă al treilea câştigă". De asemenea, Cantemir indică şi felul cum musulmanii au preluat teze ale religiei creştine cu intenţia de a o răsturna. Astfel *Coranul* vorbeşte despre dubla natură a Profetului, după pilda dublei naturi a lui Hristos. Ceea ce ar trebui să constituie pentru creştinătate un semnal de alarmă, un punct în care doctrina (ar fi mai potrivit spus ideologia comună) trebuie apărată, mai ales fiindcă otomanii atacau întotdeauna sub pretext religios. Un alt set de informaţii date în notele cărţii a II-a se referă la guvernarea Imperiului şi la principii tactice pe care numai un bun cunoscător al lucrurilor, cum era Cantemir, le putea furniza. Imperiul era împărţit în trei guvernăminte numite beglerbegate, conduse de paşi cu trei tuiuri: de Rumelia, cu capitala la Sofia; de Anatolia, cu capitala la Kiutahia; de Damasc, cu capitala la Damasc. Asta în timp ce religios Imperiul se împărţea în două zone, asiatică şi europeană, conduse de doi kadiulaskeri. Această nepotrivire făcea ca, în ciuda accentului religios al statului, conducerea lui religioasă să fie mai greu de cuprins de către autorităţi decât cea laică. Era un semn de slăbiciune. Pe parcursul cărţilor ulterioare Cantemir va şi insista asupra acestui fapt ce a dus, în cele din urmă, la

uciderea, de către ostaşii revoltaţi, a unor muftii. Precizarea cea mai importantă, de natură tactică, pe care-o face Cantemir, se referă la faptul că un teritoriu nou ocupat era dat spre pradă oştenilor numai dacă el nu se predase de bună voie. Acest principiu teoretic capătă valoare neaşteptat de mare în ansamblul notelor lui Cantemir deoarece va insista asupra faptului că, deşi Moldova devenise tributară de bună voie, totuşi i se răpiseră avuţii inestimabile, al căror inventar îl şi dă de altfel, indicând chiar locul (aflat cu greu de la haznedarul Ibrahim) unde se aflau pe vremea autorului respectivele obiecte de preţ. În sfârşit, un set însemnat de informaţii oferite de notele cărţii a III-a se referă la relaţiile dintre Poartă şi popoarele cu care intra în conflict. În acest punct Cantemir are şi o serie de observaţii polemice la adresa afirmaţiilor produse de alţi istoriografi. Un lucru mai important i se pare autorului acela că otomanii încercau să alipească teritorii ce fuseseră ale Imperiului Roman de Răsărit. Acest lucru era valabil atât în Asia, cât şi în Europa. Astfel Nicephor Gregoras şi Georgios Phranzes greşesc amândoi considerând că zona Caramaniei aparţinuse perşilor, când istoricii turci înşişi afirmă că între marea Egeică şi India fuseseră doar romanii. Cât priveşte locurile de lângă Constantinopol, Cantemir însuşi a găsit, între ruinele unui palat, o bucată de porfir de pe vremea celei de-a 64-a olimpiade greceşti, adică din 520 î.e.n., semn al civilizaţiei greceşti care-o precedase pe cea romană. Respectivul porfir a rămas în palatul său de pe Bosfor, intrat în posesia lui Ion Mavrocordat. Chiar, ne spune Cantemir, faptul că turcii numesc Europa în general şi Grecia în special Rumelia, iar Imperiului Roman îi spun Rum, este un semn al recunoaşterii apartenenţei originare a acestor teritorii la Roma. Pe acest fond al romanităţii trebuie deci judecate şi cuceririle făcute de Imperiul Otoman în teritoriile româneşti. Astfel, luarea Severinului este tot o cucerire a unei foste poziţii romane, acolo fiind încă ruinele turnului lui Sever şi ale podului lui Traian. Numai lipsa de aliaţi i-a adus pe români în situaţia de a plăti tribut. Nici Ioan Huniade n-a fost ajutat în lupta de la Cossovo cu Murad al II-lea. În această situaţie, când trebuia să lupte

singură, Moldova a pierdut şi ea mult, tributul ajungând, după Petru Rareş, la 75.000 de galbeni, iar bairam-peşcheşul la 50.000. în sfârşit, Cantemir ţine să amintească faptul că, deşi salinele şi vămile Moldovei reveniseră, după majorarea tributului, tezaurului ţării, totuşi această reglementare nu mai era respectată de către turci. Prin urmare, pe fondul general al evenimentelor Imperiului şi Europei, Dimitrie Cantemir se întoarce mereu, în subtextul *Istoriei,* la problemele Moldovei şi ale românilor. Cartea a III-a şi cea mai întinsă a lucrării conţine, în expunerea firului principal al evenimentelor, două trasee distincte: unul unde se demonstrează cum, urmând impulsului iniţial dat de Othman, Imperiul creşte vertiginos, creştere ce culminează cu luarea Bizanţului, altul unde cititorul e lăsat să vadă că după o perioadă de creştere urmează una de maturizare, de coacere şi rafinare a structurilor, când sporul teritorial nu mai stă pe primul plan. Se anunţă, în acest fel, îmbătrânirea care aduce descreşterea, este pus în lumină momentul când creştinătatea trebuie să acţioneze spre a grăbi acest proces. Intervalul de maximă strălucire a Imperiului, de la Mahomed al II-lea, cel care a luat Bizanţul, până la Soliman Canuni, cel ce a codificat în *Teshrifa,* sistemul de legi după care se conducea Imperiul, este inspirat de lucrarea lui Ali Efendi din Philipopole, secretarul marelui defterdar al lui Selim I. Cantemir afirmă că a deţinut respectiva lucrare, foarte rară, şi ea a rămas de asemenea în palatul său de la Bosfor. Oricum, cele patru capitole dedicate lui Mahomed al II-lea, Baiazid al II-lea, Selim I şi Soliman Canuni sunt cele mai extinse şi mai atent adnotate din întreaga istorie, deşi Cantemir mărturiseşte că a scris în bună măsură din memorie. Acest fapt, rezultat din analiza internă a lucrării, poate fi un argument, serios în combaterea părerii lui Hammer, care considera că Ali Efendi nici n-a existat. Povestea luării Bizanţului debutează cu enumerarea punctelor slabe ale cetăţii şi ale împăratului ei: nu era fortificată decât prin „natură şi arte”; între ea şi Europa turcii construiseră o cetate pe o fâşie de pământ obţinută prin viclenie; între ea şi Asia aceiaşi turci ridicaseră o fortăreaţă unde au construit de altfel şi navele de război, transportate apoi pe

uscat până la Galata. Deşi istoricii creştini susţin că lupta a fost îndârjită, cei turci, mai înclinaţi să scoată în evidenţă vitejia oştilor lor, spun că ea n-a mai însemnat, în aceste condiţii, mare lucru. Bizanţul a fost atacat în mai multe puncte deodată: dinspre Phanar, dinspre Adriănopol, dinspre Topkapî, Egri Capî. Consecinţele au fost, în timp, atât de spectaculoase, odată cu lichidarea Imperiului Roman de Răsărit, încât Cantemir se opreşte îndelung, chiar în textul expunerii, la enumerarea erorilor Bizanţului. Astfel, deşi oraşul se afla lângă două mări deschise, era lipsit de fortificaţii. A cedat o fâşie de pământ otomanilor, deşi era cunoscut precedentul Didonei care pierduse Cartagina printr-un procedeu asemănător. El a mai cucerit, după Bizanţ, încă douăsprezece regate şi două sute de cetăţi, printre care Trapezuntul (Niceea), Peloponezul, antica Eubeea (Negroponte), Crimeea, Paflagonia ş.a. Dată fiind valoarea de simbol a Bizanţului pentru romanitate şi pentru creştini, Cantemir enumera în notele capitolului valorile pe care le deţine, deplângând faptul că, mai târziu, veneţienii, colonie bizantină, intrând cu forţa în oraş, au ars din temelii o bună parte a lui, păstrată de barbarii înşişi. De asemenea enumera obiectivele strategice care, bine lovite, să ajute europenilor la recucerirea acestui preţios obiectiv şi la reinstaurarea în drepturi a părţilor componente ale Imperiului Roman de Răsărit (Dacia inclusiv). Astfel, în Phanar se află palatele ultimilor împăraţi greci, ale căror tezaure – între care un diamant de 120 de karate – au intrat în haznaua sultanului. În dreptul portului Cassim Paşa, care deservea Constantinopolul, se afla catedrala Patriarhiei, unde se păstrau scrierile tuturor patriarhilor ortodocşi de la luarea Bizanţului până în vremurile contemporane. Tot acolo era şi Academia, focar al păstrării şi răspândirii spiritului vechiului Bizanţ, cu profesori şi elevi la fel de iluştri, pe deplin comparabili celor din restul Europei. Spre Cumcapî era grădina de legume a oraşului, altădată portul galerelor de la Marmara, loc de unde Bizanţul fusese uşor de atacat de pe apă. Mai sunt indicate locul pulberăriei, cazărmilor şi palatului unde se aflau sultănesele cu copii, viitorii moştenitori ai tronului, păziţi doar de 500 de enunci. În sfârşit, în privinţa creştinilor în general,

dar şi a principatelor române în special, Cantemir ţine să aducă următoarele informaţii: au fost dărâmate catedralele din piatră şi s-a autorizat (în Constantinopol) practicarea religiei creştine doar în biserici de lemn. El însuşi, Cantemir, a reuşit să repună în drepturi, pe vremea lui Ahmed al III-lea, o biserică din zid, în virtutea unui vechi act de donaţie de pe vremea lui Mahomed al II-lea. Cât priveşte palatele Ţării Româneşti şi al Moldovei, dar mai ales palatul particular al lui Şerban Cantacuzino, terminat de Dimitrie Cantemir, ele deţin poziţii strategice în interiorul oraşului, din turnurile ultimului putându-se privi chiar în curtea seraiului. Acesta nu este singurul motiv pentru care creştinătatea trebuie să se alieze cu domnii ţărilor române. Pe teritoriul lor există o serie de vestigii antice, precedând chiar existenţa Imperiului Roman, mărturii ale civilizaţiei greceşti, în aria căreia se cuprinseseră şi aceste teritorii. Astfel, Ştefan cel Mare a luptat, ca şi Petru I în 1711, la Fălciu, identificat de Cantemir a fi antica Taiphalie a lui Herodot.[16] Baiazid al II-lea a continuat linia impusă de tatăl său, Mahomed al II-lea. El a întărit armata formând un corp de voluntari numiţi „giongulli", care au alcătuit apoi nucleul unităţilor de cavalerie ale mercenarilor bosnieci şi unguri. Tot el a format corpul de elită al cavaleriei, supranumit „delileri" (furioşii), care se aruncau în luptă unde era mai greu. Armatele europene nu dispuneau, nici în perioada lui Cantemir, de batalioane de sacrificiu de acest fel. Ideea alcătuirii lor era pur orientală. Baiazid al II-lea a avut grijă să extindă şi sistemul de învăţământ, introducând discipline caracteristice până atunci doar Evului Mediu european, pentru a face capabili pe învăţaţi să ofere Europei cuvenitele replici şi la acest nivel spiritual. Învăţaţii înşişi au început să capete pensie anuală şi îmbrăcăminte în contul statului. Prilej pentru Cantemir de a-şi instrui cititorii în privinţa sistemului monetar turcesc. Ştiinţele enumerate sunt oratoria, logica, gramatica, sintaxa, filosofia, teologia, jurisprudenţa, astronomia, matematica, geografia, aritmetica, poezia ş.a. În legătură cu acest sistem de instruire intelectuală constituit în replica celui european, Cantemir oferă, în notele capitolului, informaţii în legătură cu punctele lui atacabile, puncte care

vizau însuşi fundamentul islamic. Două dintre acestea – contradicţia între Dumnezeu (care determină destinul) şi libera voinţă a omului; contradicţia între musulmanii turci (suniţi) şi cei persani (sudiţi), primii considerând că Othman a avut ca fraţi şi colaboratori în întemeierea religiei pe Omer şi Ali, ceilalţi recunoscându-l doar pe Ali[17] – puteau constitui falii care, exploatate ingenios, aveau să ducă la slăbirea Imperiului însuşi. Încă o greşeală care trebuia exploatată deoarece prin efectele ei în timp lărgise breşa, era cea referitoare la restricţiile religioase impuse perşilor înşişi de conducătorii lor, ceea ce provocase, spune Cantemir, fuga locuitorilor exact ca a hughenoţilor în Franţa. Relaţia este cu totul interesantă şi actuală, atât pentru că vădeşte o bună cunoaştere, de către Cantemir, a problemelor europene (hughenoţii fuseseră alungaţi în 1685), cât şi pentru că, în expediţia persană din 1721 – 1723, el şi-a urmărit această idee a depistării diferenţelor dintre musulmanii de provenienţă persană şi turcică, pentru a folosi breşa despre care vorbeam în scopul mai uşoarei înfrângeri a islamismului de către creştinătate. Notele capitolului oferă şi câteva informaţii importante, în principal pentru Rusia, deoarece erau proiecţii ale unor conflicte abia încheiate ori incipiente. Astfel, nota polemică la adresa istoricului Michalo Lituanul se referă la faptul că acela găsea o origine tătară (cinghiză) poporului lituanian cu intenţia de a demonstra, în virtutea ei, necesitatea independenţei teritoriale. Cantemir, pe baza istoriografiei turceşti, afirma lipsa de temei a celor spuse de Michalo, considerând că tătarii lituani sunt ceremuşi, ca şi cei din Bugeac. Urmează o notă amplă despre familiile ereditar nobile ale tătarilor din Crimeea, una dintre aceste familii fiind Mârza, cu filiaţii atestate şi în Bugeac („Basarabia anticilor“). Aceasta era, conform *Vieţii lui Constantin Cantemir,* o familie aflată în relaţie cu a Cantemireştilor înşişi. Războaiele Azovului atestau cât de fierbinte era zona Crimeii pentru Rusia în condiţiile în care, pe de o parte, tătarii voiau să-şi păstreze independenţa atât faţă de ea, cât şi faţă de turci. Aceştia din urmă luaseră Caffa (colonie genoveză). În sfârşit, o a treia notă oferă informaţii ample cu privire la cercazieni şi situaţia lor privilegiată

atât în optica tătarilor, cât şi a otomanilor. Zona Caucazului avea să devină fierbinte odată cu expediţia la care a participat Cantemir însuşi. La 1717, deci cu câţiva ani mai înainte de a fi participat la expediţia în Caucaz, Cantemir spune despre locuitorii zonei că sunt consideraţi printre tătari „francezii Asiei“ pentru gustul lor rafinat. Cât despre vitejie, cercazienii ofereau cele mai bune şcoli militare pentru şefii de armate ai tătarilor. În ce-i priveşte pe turci, aceştia cumpărau la preţuri foarte ridicate sclavi cercazieni (caucazieni) – prilej pentru Cantemir de a da o listă a preţurilor diverselor categorii de sclavi – cu scopul de a face din ei moştenitorii averii stăpânilor lor, în special în Egipt, zonă mai nou cucerită şi unde asimilarea era un proces în curs. O precizare interesantă este aceea că Baiazid al II-lea construise la Derbent un fort, chiar pe locul unde Tomisis, regina sciţilor, cea pomenită de Eminescu mai târziu, l-a atras pe Cyrus, regele perşilor, şi l-a ucis. În schiţele executate de Cantemr în Caucaz el consideră a fi descoperit acest fort, pe care-l şi descrie Bayer în *De muro Caucaseo* (tipărit în 1726 în Rusia), text inspirat de notele cantemiriene. În sfârşit, întâlnim informaţii cu privire la soarta Moldovei, la faptul că Ştefan cel Mare a pierdut atunci Chilia şi Cetatea Albă, care deci fuseseră ale Moldovei (şi nu ale Ţarii Româneşti cum pretindeau autorii şi hărţile ungureşti, zice Cantemir). Lui Baiazid al II-lea i-a urmat Selim I-ul. El a mişcat cele 70 de triburi arabe dintre Mecca, Damasc, şi Cairo silindu-le să-i plătească tribut, a luat Tibrisul (Persepolis), capitala Imperiului Persan, dar nu şi Imperiul însuşi, a luat Alepul, dar nu şi Damascul, Mesopotamia până la Ninive. Principala săgeată de acţiune a acestui sultan fiind îndreptată spre Asia, el a fost nevoit să-şi consolideze o tactică în consecinţă. A fortificat deci spionajul şi a adus la ordinea zilei pedeapsa cu moartea. În legătură cu Alepul, Cantemir precizează că acolo se află consulatele Franţei, Olandei şi Angliei. Notele acestui capitol sunt printre cele mai substanţiale, deşi expunerea se referă în principal la Asia. Cantemir are răgazul să încheie o serie de informaţii strecurate pe parcurs cu descrierea *in extenso* a unor întregi sisteme funcţionale ale Imperiului, valabile în actualitatea

imediată. Analiza cea mai amănunţită vizează veniturile băneşti ale Imperiului. Autorul descrie atribuţiile şi modul de conducere al fiecăreia din cele douăsprezece cancelarii care manevrau finanţele statului, faptul că documentele se emiteau în turcă, dar conturile se ţineau în persană, faptul că fiecare cancelarie era dublată de oficii cu atribuţii speciale, care foloseau pentru armată diferenţa de venit reieşită la încheierea conturilor (ele nu se puteau calcula exact). Sunt date atribuţiile tuturor acestor oficii şi câştigul fiecărui şef de oficiu. În sfârşit Cantemir analizează tezaurul public (extern) şi cel imperial (intern), veniturile nete anuale şi veniturile de care dispuneau şefii acestor tezaure, adică defterdarul şi haznedarul. Indică drept sursă a informaţiilor pe acelaşi mare haznedar Ibrahim, elevul său întru arta muzicii, care câştiga 200 000 de taleri imperiali anual, în comparaţie cu vizirul, care avea 600 000 plus peşcheşurile. Fiecare tezaur primea anual 27 000 de pungi a câte 500 de taleri, informaţia atât de actuală şi care dezvăluia creştinătăţii situaţia financiară a Imperiului, era de fapt un aviz în legătură cu aceea că, în ciuda marii corupţii a lumii otomane, vârfurile ei câştigau suficient spre a nu putea fi atacabile pe această cale. În ce priveşte armata, interesul lui Cantemir continuă să fie ghidat, şi la acest capitol, de problema Constantinopolului. În absenţa sultanului şi a vizirului acesta e condus de un caimacam care are doi adjuncţi: unul răspunde de serai şi suburbii şi altul de garnizoană şi ieniceri. Dacă ne amintim că din palatul lui Şerban Cantacuzino se vedea în interiorul seraiului şi că adjuncţii caimacamului nu erau nici pe departe la fel de bine plătiţi ca vizirul, haznedarul şi defterdarul, nota respectivă se încarcă de o semnificaţie anume: îndemn la acţiune. Singura menţiune directă cu privire la creştini, făcută în notele acestui capitol, vizează faptul că, deşi exista un hatişerif de scutire, al cărui text e reprodus de Cantemir, totuşi călugării de pe muntele Sinai erau obligaţi să plătească haraci. Această notă îşi capătă adevărata adâncime dacă o coroborăm cu documentele domniei lui Cantemir, care dovedesc[18] că el obţinuse pentru o parte din mănăstirile Moldovei închinate Sinaiului să-şi verse veniturile în contul

ţării. Capitolul referitor la Soliman legiuitorul este ultimul din seria celor foarte bogate în note şi care cuprind prima etapă, a creşterii rapide a Imperiului. Este de aceea, pentru Cantemir, prilejul unor concluzii parţiale şi al unor recapitulări semnificative. Nararea evenimentelor perioadei lui Soliman, menite să arate creşterea teritorială a Imperiului, cuprinde perioada legată de luarea Belgradului, poarta de apărare a Budei, apoi luarea Budei şi a Pestei, porţi de apărare ale Vienei şi, în sfârşit, primele atacuri asupra Vienei, pe care turcii nu reuşesc s-o ia. Pe direcţia europeană turcii câştigă teren şi prin alianţa cu Franţa, care ceruse ajutor împotriva Spaniei. Sub acest pretext otomanii atacă peninsula iberică vizând Gibraltarul, poarta de intrare în bazinul Mediteranei. Pe direcţia Balcanilor Soliman avansează mereu mai spre nord, trecând prin foc şi sabie Moldova şi răpindu-i, cum am menţionat şi mai sus, tezaurul (diademe, sceptre, cruci etc.), deşi se supusese de bună voie, ceea ce îi da dreptul să-şi păstreze valorile. Pe direcţia asiatică Soliman supune Yemenul şi Van, dar nu şi capitala de atunci a perşilor, Ispahan. Cucereşte în schimb o bună parte a Georgiei şi a Armeniei. În afara acestor fapte, încearcă să-şi consolideze poziţiile în Egipt, Arnaudia, Moreea şi alte teritorii unde revoltele locale atestau nemulţumiri faţă de noua stăpânire musulmană. Bogatul inventar de note care foloseşte drept puncte de plecare relatări diverse din cuprinsul capitolului, urmăreşte în fond scopuri sesizabil diferite faţă de relatările respective. Ele vizează situaţia Imperiului Otoman din punct de vedere militar, juridic, al formulei guvernamentale etc., a Constantinopolului în mod deosebit, relaţiile Imperiului cu popoarele cucerite şi, în acest context, cu detalii, situaţia Moldovei. Aflăm deci că armata otomană are 111 companii de ieniceri şi felul special al ordonării lor. Creştinii sunt invitaţi să ia aminte că otomanii omoară garnizoana cetăţii care nu li se predă. Pentru buna funcţionare a armatei Soliman a dat un corp al legi. El a legiferat de asemenea dreptul civil.[19] Constantinopolul are douăzeci şi opt de porţi, cum arată şi harta executată de Cantemir, unele mai greu de apărat din interior. În urma creşterii substanţiale a întinderii imperiului, relaţiile

cu popoarele cucerite, ori numai ameninţate, s-au complicat mult. Cantemir consideră util să producă pentru cititorii săi europeni o serie de limpeziri cu privire la accepţiile date de turci unor zone geografice (Rumelia de pildă are cinci accepţii, Hurmius înseamnă Portugalia plus insula Ornus, Asia Mică e considerată parte a Europei, Yemenul e considerat indian din cauza originii locuitorilor ş.a.), cu privire la tipologiile afro-asiatice cu care lucrează istoricii turci – tătari perşi, zengi – şi cu teritoriile ce se atribuie acestor tipologii. Este interesant că limita nordică a informaţiilor cantemiriene e dată de Munţii Caucaz. Dintre zengi un loc deosebit acordă Cantemir triburilor arabe, De asemenea, el informează mai în detaliu în legătură cu limita nordică a populaţiilor afroasiatice, vorbind despre Georgia, Azerbaidjan, Armenia, despre influenţele europene în aceste zone (de pildă olandezii trimiseseră la Tiflis, prin 1712, o tiparniţă, după cum a aflat Cantemir dintr-o sursă orală, de la un nobil georgian fugit la ruşi şi mort la Stockholm în timpul războiului nordului, ca general al lui Petru I). A rămas prin urmare interesat, în anii petrecuţi în Rusia, de situaţia politică a Imperiului Otoman. Analiza pe care-o oferă în aceste note în legătură cu infiltrarea turcilor în bazinul Mediteranei şi cu punctele de rezistenţă antiotomană este edificatoare. Despre Algeria, Egipt, Moreea, Arnaudia[20], Calabria, Piemont şi Portugalia aflăm că izbucneau continuu revolte. Despre Creta, Corfu, Rodos, Lemnos, Sicilia, Ornus se oferă date substanţiale în legătură cu istoria insulelor şi cu rezistenţa antiotomană organizată în principal cu ajutorul Veneţiei, veche colonie bizantină, care domina întregul bazin al Mediteranei. Două detalii sunt cât se poate de interesante în referirile lui Cantemir la problemele asiatice şi cele mediteraneene ale Imperiului: unul se referă la tentativa lui Soliman de a construi, cu meşteri tătari, canalul Volga-Don, care însă n-a putut fi dus la bun sfârşit din pricina incapacităţii de a aproviziona cu hrană pe lucrători. Autorul ţine să precizeze că locul fusese ales în apropierea Astrahanului. Al doilea detaliu se referă la tentativa de a construi un canal de trecere pentru nave între Marea Mediterană şi Marea Roşie, spre a învălui astfel mai bine pe

de o parte peninsula arabică, pe de alta Egiptul. Canalul era aproape construit când, deodată, s-a umplut cu nisip. Ambele detalii au menirea să indice amploarea planetară a intenţiilor otomane şi să constituie semnale de alarmă pentru creştinătate. În legătură cu toate populaţiile afro-asiatice şi mediteraneene care intră în vizor în cadrul acestor note, Cantemir precizează, în mod expres, alături de denumirea turcească şi europeană a punctelor geografice, pe cea latină, ceea ce constituie un argument lingvistic în legătură cu apartenenţa zonei respective la Imperiul Roman, deci cu dreptul de a-şi recâştiga independenţa în virtutea acestui fapt. Dacia se integra, fireşte, acestui vast teritoriu al Imperiului Roman. Cantemir ţine să facă o observaţie surprinzătoare în legătură cu unitatea de fond a populaţiei de pe teritoriul vechii Dacii: turcii spun voievozi deopotrivă principilor Moldovei, Ţării Româneşti şi Transilvaniei. În ceea ce priveşte Moldova, autorul ţine să prezinte situaţia atât din punct de vedere istoric, cât şi al contemporaneităţii, chiar repetând lucruri pe care le-a mai menţionat în decursul notelor precedente. Cantemir ilustrează momentul când Ştefan cel Mare a pus domnia în mâinile fiului său Bogdan relatând discursul bătrânului domn în legătură cu soarta viitoare a Moldovei faţă de Imperiu: „(...) El a înghiţit până acum prin intrigi şi uneltiri mai toată Ungaria; a supus prin puterea armelor sale Crimeea şi acele până acum neînvinse triburi ale tătarilor şi le-au legat sieşi prin introducerea superstiţiunii mahomedane; Basarabia noastră cotropită de violenţele sale; Valahia, ai cărei locuitori deşi inamici nouă, dar sunt creştini ca şi noi, geme sub jugul tiran (...) Pe poloni îi cunosc şi ştiu că sunt inconstanţi şi incapabili de a rezistea furiei turcilor: ungurii gem deja cu toţii sub jugul lor; germanii au precum se pare atâtea încurcături interne (...); dacă pe lângă preservaţiunea legilor noastre civile şi ecleziastice puteţi obţine pacea sub condiţiuni onorabile, chiar fie şi pe lângă un tribut, atunci este mai consult a vă încrede în clemenţa sa decât în armele sale. Dar dacă v-ar prescrie alte condiţiuni, atunci mai bine să pieriţi cu toţii de mâna inamicului.”[21] Discurs inventat fără îndoială, dar nu mai puţin semnificativ prin

luciditatea observaţiei de natură istorică. Logofătul Tăutu, ambasadorul lui Bogdan la Poartă, trimis să trateze problema tributului, e înfăţişat de Cantemir în cei mai favorabili termeni, cu intenţia vădită de a evidenţia condiţiile avantajoase pe care a reuşit să le obţină pentru Moldova. Tăutu ştia greacă, latină, polonă şi limbile altor popoare învecinate. Era foarte prudent, iar replicile lui, de adevărat Nastratin Hogea, în legătură cu pretenţiile otomane, au favorizat misiunea pe care-o avea de împlinit. Un amănunt interesant: Cantemir spune Logotheta şi nu Logofătul, acreditând o nobilă origine grecească a numelui. Acest lucru reflectă aceeaşi intenţie de a-i spori valoarea. Ea se alătură faptului că, în comparaţie cu Gr. Ureche ori Neculce, aduce amănunte noi despre edificarea de către Tăutu a palatului Moldovei (Bogdan serai) la Constantinopol. Sursele lui Cantemir trebuie să fi fost, şi în această privinţă, turceşti. El compară situaţia de pe vremea lui Bogdan cu timpurile de decădere de la începutul secolului al XVIII-lea şi ţine să precizeze că la 1686 fusese ars de către Jan Sobieski, sub pretextul eliberării de turci, actul prin care Soliman Canuni recunoştea moldovenilor credinţa creştină în schimbul tributului. Acest lucru se întâmplase în timpul domniei lui Constantin Cantemir şi fiul său reproduce din memorie documentul, după cum urmează: „Moldova de bună voie şi neconstrânsă de nimeni a oferit supunerea sa sultanului; şi chiar pentru aceea voinţa sultanului este ca toate bisericile lor, riturile religioase şi legile ţării neatinse să rămână; şi nici că pretind alta de la principe decât ca în tot anul să trimită prin boieri credincioşi la Sublima Poartă patru mii de galbeni (...)“ [22]. Insistenţa obsesivă a lui Cantemir, în toată istoriografia sa, asupra acestor condiţii iniţiale (pe care tratatul de la Luţk le stipula în mod chiar mai favorabil fără plata nici unui tribut[23]) modificate cu timpul, arată cât de multă importanţă le acorda în contextul politic contemporan. De altfel, chiar în notele respective, face un scurt rezumat al *Descrierii Moldovei:* descriere geografică, graniţe, împărţire economico-politică, vestigii romane şi antice greceşti, mod de primire a învestiturii domneşti (în Moldova şi Ţara Românească). O serie de informaţii provin, fără a fi menţionate

ca atare (inscripţia de la Gherghina ş.a.) din lucrarea lui Miron Costin – *De neamul moldovenilor.* În final Cantemir spune: „Care doreşte mai largă cunoştinţă, consulte istoria mea despre Moldova, care sper că în scurt timp se va publica.” [24] Autorul avea în minte fie partea a doua, nefinalizată, a *Hronicului* fie, mai curând, dacă ne ghidăm după cele expuse mai sus, chiar *Descriptio Moldaviae,* publicată abia în 1770 (la Leipzig), dar terminată din 1716. În sfârşit, în legătură cu intenţiile turceşti faţă de Moldova, Cantemir face o observaţie pe care, probabil, la 1710, când a venit dormn, încă n-o decelase cu toată maturitatea. Deşi nici un act nu prevedea acest lucru, cu timpul Imperiul Otoman a început să impună Moldovei domni din rândul grecilor de la Constantinopol: Cantacuzino, Ruset, Duca, Mavrocordat. Anunţă că va vorbi mai pe larg despre alegerea domnilor în Moldova într-o lucrare anume, probabil tot *Descrierea Moldovei.* Ultima frază a notelor lui Cantemir izbeşte prin forţa ei catilinară (în latină începe chiar prin „quousque tandem...“): „Până când, o, Doamne, să mai domnească încă răutatea în lume!“[25] Restul părţii I a *Istoriei* nu aduce nimic în plus ca intensitate a sentimentului antiotoman al lui Cantemir, ca linii de atac ale istoriografiei şi ca substanţă a informaţiei. Următorul punct nodal îl oferă începutul părţii a II-a, adică sfârşitul lui Mahomed al IV-lea, a cărui domnie seamănă, prin evenimentele sale, cu vremurile contemporane. Situaţia europeană devenise incomparabil mai complicată decât pe vremea lui Soliman Canuni: Ioan Sobieski, tocmai venit rege al Poloniei, pierde Cameniţa în favoarea otomanilor. Cazacii zaporojeni luptă cu tătarii de Crimeea care tindeau să se alieze cu turcii. Imre Thököly se declară „rege“ al Ungariei şi, cu sprijin turcesc, încearcă să-şi păstreze independenţa faţă de Imperiul Habsburgic. Otomanii vizează Viena. În Moldova e numit Dimitrie Cantacuzino. În Muntenia e reconfirmat Şerban Cantacuzino, aliat în secret cu Leopold I de Habsburg. Situaţia de inferioritate a Moldovei nu durează mult deoarece vine domn Constantin Canternir. Ne aflăm într-un punct al *Istoriei* când Dimitrie Cantemir se simte obligat să apere principii politice şi de guvernare care-i erau dragi, fiind vorba de tatăl

şi socrul său. Nu aflăm lucruri în plus faţă de *Vita Constantini Cantemiri...,* dar ideile sunt expuse sintetic cu scopul de a justifica faptele celor doi domni – mai ales ale tatălui – luminând un context politic bine determinat. Astfel, Imperiul Habsburgic cere Rusiei să se alieze cu el în lupta antiotomană. Ţarii Petru şi Ivan sunt de acord, cu condiţia să nu fie atacaţi de Polonia. Ioan Sobieski e şi el de acord, cu condiţia să aibă sprijinul lui Constantin Cantemir, supus otoman dar creştin, deoarece Moldova se afla între Rusia şi Imperiul Habsburgic. Constantin Cantemir, tentat de domnia pe viaţă [26] care i se promitea, nu se poate alia totuşi pe faţă cu Polonia, având fiul ostatic la turci. Ba chiar blochează tendinţele filopolone ale unor boieri (Velicico şi Miron Costin, naturalizaţi nobili poloni, au fost ucişi). Ioan Sobieski devastează Moldova. Şerban Cantacuzino se aliază cu Leopold I trimiţându-l în acest scop la Viena chiar pe fratele său. Ţarii Ivan şi Petru ai Rusiei se aliază şi ei cu casa de Habsburg. Şerban a strâns o armată de mercenari din rândul popoarelor balcanice şi muniţii pe care le-a ascuns în păduri. A fost însă ucis de fratele său şi de Constantin Brâncoveanu, afirmă în chip nedovedit Cantemir. Aşadar aceste două mari moşteniri trebuia să le împlinească, prin demersul lui politic, fiul, fratele şi ginerele de domn. Pierderea războiului din 1711 a prefăcut acest demers politic în unul istoriografic şi, în sens mai larg, cultural. Pentru Cantemir perspectiva victoriei se depărtase în timp, dar nu dispăruse cu totul. El spera să poată oferi celor ce deţineau puterea politică şi armată suficiente argumente pentru ca lupta decisivă împotriva Porţii să poată începe, popoarele să devină libere, iar Moldova să strălucească pe cerul Europei. Aceste argumente, aşa cum sunt ele prezentate în primul capitol al părţii I, se referă la faptul că o serie de creştini trecuţi la islamism (dar sângele apă nu se face!) ori chiar rămaşi la credinţa lor, pătrunseseră în eşaloanele superioare ale guvernului şi armatei otomane. Exemplul marelui vizir Ainedji Soliman, al cărui unchi era arhimandrit în Bosnia, ca şi al marelui dragoman Alexandru Mavrocordat, sunt doar cele mai semnificative dintr-o serie de-a dreptul impresionantă. Situaţia creştinilor şi a celor de altă religie,

oameni simpli din Imperiul Otoman, ajunsese de nesuportat şi Cantemir o ilustrează cu numeroase exemple, cum ar fi faptul că evreii de pildă nu puteau locui decât într-o anumită zonă a Constantinopolului şi nu aveau dreptul să practice decât anumite îndeletniciri. În sfârşit, în ce priveşte situaţia teritoriilor româneşti – Moldova, Ţara Românească, Transilvania, Dobrogea şi Bugeacul, precum şi a populaţiei româneşti din sudul Dunării, Cantemir găseşte de cuviinţă să afirme unitatea demersului său antiotoman, vizibilă dincolo de orice alte diferende politice. Alianţele cu vecinii (tătarii, ungurii, germanii, ruşii, polonii) ca şi istoria unor familii domnitoare (Vasile Lupu, Ghica) sunt menite să indice acest lucru. Un alt moment important asupra căruia Cantemir insistă în partea a II-a a *Istoriei* sale, este acela al păcii de la Carlowitz din 1699, ce încheia lungul război turco-austriac, război prin care turcii pierduseră Ungaria şi Transilvania şi, odată cu ele, pierduseră practic una din deschiderile spre Europa. Descreşterea era un fapt, iar creştinătatea avea datoria să acţioneze în deplină unitate spre a grăbi acest proces. Cantemir privea problema turcească în mod concentric, ţinând seama de cel puţin două fronturi ce trebuiau activate: cel european, menit să elibereze Balcanii şi bazinul Mediteranei de turci, speranţa cea mai mare fiind Habsburgii, şi cel asiatic, unde trebuia eliberată zona-cheie a întregului continent: Caucaz–Caspica, speranţa cea mare fiind Rusia. În această situaţie a momentului prezent, iată cum prezintă autorul prolegomenele încheierii păcii: osteniţi de uzura războiului, otomanii trimit în 1698 la Viena pe Zulficar Paşa şi pe Alexandru Mavrocordat, care propun două variante ale tratatului de pace: una pe termen scurt, pentru refacerea forţelor, în care caz Ungaria urma să revină Imperiului Habsburgic (Thököly oricum fusese înfrânt de mult), Transilvania să aibă o situaţie de dublă dependenţă – faţă de germani şi de otomani – Cameniţa să revină Poloniei dar, fapt semnificativ, Belgradul să rămână otoman. A doua variantă, care propunea pace pe termen lung, era, evident, mult mai favorabilă Porţii: ea propunea ca nu numai Belgradul, ci întreaga Ungarie, Buda şi Pesta inclusiv, să rămână Porţii.

Această ameninţare în faţa Vienei nu convenea însă lui Leopold. El a pus prin urmare următoarele condiţii: Ungaria, Transilvania, Serbia, Bosnia, Croaţia, restul Sclavoniei şi Bulgaria să revină în exclusivitate Habsburgilor, Moldova şi Muntenia să devină teritorii libere; Thököly să fie extrădat; Ierusalimul să revină franciscanilor, iar practica religiei romano-catolice să devină liberă pe teritoriul Imperiului Otoman; Veneţia, care avea interese în bazinul Mediteranei, a propus ca în urma păcii să-i revină Moreea, insulele cele mai importante din arhipelagul grecesc, coasta grecească de la Corint cam până în dreptul insulei Corfu, o parte a Dalmaţiei. Cât despre Polonia, vecina Moldovei, ea a propus ca Moldova şi Muntenia să revină regatului polonez. La fel Crimeea tătarică şi malurile Niprului până la Dunăre. În acest amplu proces de mediere, unde Anglia şi Olanda au jucat un rol de seamă începând din 1691, intervine şi Franţa, ex-aliata Porţii împotriva Spaniei, care lupta pentru menţinerea propriei sale supremaţii europene. Marchizul de Chateauneuf, cunoscutul lui Cantemir, avea misiunea delicată de a-l împiedica pe sultan să încheie pace până când nu vor fi luate în consideraţie şi dorinţele Franţei: să-i revină în exclusivitate, în virtutea faptului că Ana de Austria era mama Regelui Soare, o parte a Imperiului Habsburgic care ar fi mers până la Viena, în timp ce, cu generozitate semnificativă, ea se gândea să lase Porţii Ungaria. Tratativele se anunţă pline de peripeţii, nici una dintre părţi necedând de bună voie poziţii. Cantemir, care anunţase încă de la începutul *Istoriei* sale că sursele de informare sunt turceşti, părăseşte, în această a doua parte dar mai ales în problema Carlowitz, această linie, pentru a-şi expune părerea în mod liber, executând un adevărat tur de forţă în politica internaţională a momentului respectiv. Dincolo de istoric, omul politic atent la evenimente înfăţişează imaginea amplelor desfăşurări de forţe care au urmat propunerii de tratative ducând, de fapt, la înfăţişarea finală a marelui tratat de la Carlowitz. În Imperiul Otoman se schimbă marele vizir şi, ca urmare, solilor trimişi la tratative li se retrage mandatul. Mai mult decât atât: Mavrocordat, în calitatea sa de creştin (deci implicit trădător) e ameninţat cu moartea dacă

se întoarce la Constantinopol. În această situaţie otomanii reîncep lupta. Recuceresc Belgradul, îl trimit principe pe Thököly în Transilvania (1690). Veneţienii blochează coasta Moreii şi-i bat pe turci la Lepanto. Polonezii intră în Moldova, ungurii şi germanii armatei lui Heissler luptă între ei, iar ţarul Petru o închide la Novodevicie pe sora lui care-l tutela şi provocase o răscoală cu substrat religios (a streliţilor) în rândurile armatei ruse. După ce face ordine ucigând 12.000 de oameni, el atacă Azovul şi-l ia (1691). Între timp Soliman al II-lea fusese schimbat cu Ahmed al II-lea (1691) şi acesta cu Mustafa al II-lea (1695). Se anunţă marea bătălie de la Zenta, unde turcii sunt practic măcelăriţi, prinşi între râul Carlowitz si armata creştină. Cantemir, care a participat la această bătălie în calitate de supus turc, consideră că ea a fost decisivă.[27] Otomanii s-au văzut siliţi să accepte pacea. Aprecierea lui Cantemir în privinţa bătăliei de la Zenta o aminteşte de departe pe aceea privitoare la expediţia de la marea Caspică, unde respingerea turcilor i se părea un act de importanţă egală cu respingerea lor la Zenta. Tratativele începute la sfârşitul lui 1698 se desfăşoară chiar pe câmpul de la Carlowitz, unde acelaşi inamovibil Alexandru Mavrocordat, dar însoţit de Rami Reis Efendi şi Muharemi Esrar, pune de acord părţile în privinţa protocolului tratativelor. Anglia (prin lordul William Paget) şi Olanda (prin Jacob Colyer) rămân mediatoare. Cantemir indică fără nici un comentariu graniţele trasate în urma acestei păci, semnate de toţi participanţii cu excepţia Franţei, pace prin care Transilvania revine Habsburgilor, Cameniţa Poloniei (dar restituind Moldovei toate cetăţile), Rusia păstrează graniţele existente, veneţieniî iau Moreea, dar fără Lepanto. În această situaţie vine mare vizir Daltaban Paşa, susţinătorul la domnie al lui Antioh Cantemir. El cere anularea tratatului şi ca urmare e ucis de sultan. Atunci se produce o revoltă a armatei, lăsată fără front de luptă, ceea ce duce la schimbarea sultanului. Noul venit, Ahmed al III-lea (1703), bun tactician, reuşeşte să reinstaureze ordinea în Imperiu omorând toţi capii revoltei, cam 14 000 de oameni, în numai cinci luni. Ultimul episod semnificativ al *Istoriei* lui Cantemir se referă la evenimentele

în care a fost implicat în modul cel mai direct şi tragic: războiul ruso-turc de la Prut din 1711. Este interesant în ce fel prezintă situaţia şi motivele pentru care a acţionat în modul cunoscut. Imperiul Otoman încerca, prin toate mijloacele, să nu violeze pacea încheiată la Carlowitz. Semn că nu se considera suficient de puternic să susţină noi bătălii, mai ales în situaţia când era vizibilă tendinţa creştinilor de a se alia contra sa. Conflictul a izbucnit însă în altă parte, şi anume pe fondul războiului nordului, între Suedia şi Polonia, deoarece Carol al XII-lea al Suediei ţinea să impună un alt rege în locul lui August al II-lea, aliatul Rusiei. E adus Stanislav I Leszczinski, fiul lui Rafael.[28] Carol al XII-lea nu se mulţumeşte însă cu atât. El îl atacă pe Petru I în virtutea faptului că fusese aliat cu August. Cum însă între timp Rusia îşi organizase armata folosind instructori germani, Carol e înfrânt la Poltava (1709) şi silit, împreună cu aliatul său, Stanislav, să se retragă la Bender. Ei cer sprijin turcilor, dar sultanul refuză, şi în această situaţie, să rupă tratatul de pace. Atunci hatmanul Mazeppa [29], care-l ajutase şi pe Carol să intre în Ucraina, îl informează pe sultan despre corespondenţa secretă dintre Constantin Brâncoveanu şi ţar, sperând să obţină declanşarea conflictului. Sultanul însă nu consimte decât să-l aducă domn în Moldova pe Dimitrie Cantemir. Îi promite în scris că nu va plăti tribut şi că va avea şi tronul Munteniei[30], cu condiţia să-l prindă pe Brâncoveanu. După numire însă i-a cerut atât peşcheş, cât şi asigurarea de către Moldova a proviziilor pentru suedezi şi tătarii din Bugeac. Dându-şi seama că sultanul nu-şi va ţine promisiunea, Cantemir s-a aliat cu ţarul, mai ales că Şeremetev venea dinspre Polonia spre a ocupa podul de peste Dunăre. Lupta hotărâtoare s-a dat la Stănileşti pe Prut, în timp ce un corn de cavalerie al generalului Rönne, împreună cu Toma Cantacuzino, printr-o operaţie de diversiune, iau Brăila (raia turcească). Forţele otomane la Stănileşti sunt copleşitoare: 220000 de oameni faţă de cele câteva corpuri de armată ale ruşilor, 470 de tunuri faţă de cele 30 ale ruşilor. Propoziţia finală a *Istoriei,* în legătură cu pacea de la Prut, ratificată la Constantinopol, ne informează că Petru I a preferat să piardă Azovul, decât să-l extrădeze pe Cantemir.[31]

Partea a II-a a *Istoriei Imperiului Otoman* diferă de prima nu numai aşa cum am remarcat mai sus, prin faptul că sursele de informaţie turceşti, considerate de autor mai apropiate de adevăr, sunt părăsite în favoarea celor mai directe informaţii aflate din familie ori bazate pe evenimente trăite de autorul însuşi, ci şi printr-o serie de alte caracteristici. Astfel textului *Istoriei* nu i se mai contrapune subtextul notelor, ci ambele demersuri se desfăşoară în acelaşi sens, completându-se unul pe celălalt, pentru a demonstra, într-un crescendo impetuos, că se apropie momentul decisiv care nu trebuie pierdut, al luptei creştinătăţii cu islamismul. Faptul că Dimitrie Cantemir identifică, în principal, Europa cu creştinătatea, atestă dacă nu ideea explicită că spiritul european începea să se formeze pe baza unui pretext religios, totuşi atestă înţelegerea întregului complex problematic care genera acest fenomen numit mai târziu unitatea spirituală a Europei. Notele părţii a doua, foarte bogate în informaţii culturale, exprimă tentativa lui Cantemir de a dovedi Europei că fostul Bizanţ n-a pierit, că civilizaţia Imperiului Roman de Răsărit îşi păstrează în teritoriile cucerite de turci mlădiţe suficient de puternice spre a putea renaşte la cel mai mic ajutor. Pe lângă reproducerea de documente, cu totul substanţială în note, indicând surse occidentale, Cantemir foloseşte, ca argument suprem adus în favoarea adevărului, propria sa mărturie. Este un tip de argumente romantică, bazat pe credinţa lui în rolul de model al personalităţii politice, argumentare posibilă numai în situaţia de început a ştiinţei istorice, ca şi în situaţia de pionierat a autorului în istoriografia românească. Timpul avea să dovedească – i-o dovedise lui Cantemir însuşi – că nici istoria şi nici politica nu pot abandona terenul ferm al faptelor în favoarea celui mişcător al sentimentelor. Alte informaţii furnizate de note, în legătură cu justiţia Imperiului, organizarea Curţii sultanului, faptul că atunci când acesta pleca la Adrianopol era practic neapărat de armată, au valoare medie în contextul general al notelor *Istoriei.* Două serii de note îşi păstrează însă valoarea deosebită printre cele cuprinse în capitolele părţii a doua. Este vorba despre un scurt compendiu de istorie a Ţării Româneşti

cu accent asupra lui Constantin Brâncoveanu, duşmanul său de-o viaţă, şi despre sfaturi adresate generalilor creştini care-i înfruntau pe otomani. În ce-l priveşte pe Brâncoveanu, este făcut istoricul familiei, se analizează politica internă şi externă, erorile comise faţă de turci pe de o parte şi faţă de austrieci pe de alta, ceea ce a dus în final la sfârşitul său tragic[32]. Cantemir pronunţă, în nota referitoare la uciderea lui Brâncoveanu şi a celor patru fii ai săi, cuvinte vibrante, adevărat lamento la adresa unui principe român care luptase cu forţe mult superioare pentru a păstra, atât cât se putea, independenţa poporului său. Sfaturile adresate generalilor creştini se datorau atât experienţei militare propriu-zise a lui Cantemir, cât şi cunoaşterii îndelungate a spiritului armatei otomane. El formulează prin urmare următoarele şapte sfaturi: să se cerceteze dacă moralul armatei creştine e suficient de bun spre a rezista numărului copleşitor al oştenilor turci; proviziile şi muniţiile să poată fi asigurate în flux continuu, ca pentru o luptă de durată; turcii odată respinşi trebuie urmăriţi de trei ori (când încearcă să se regrupeze) pentru că, după *Coran,* dacă au fost astfel respinşi, înseamnă că Allah i-a părăsit (fapt ignorat de Şeremetev în 1711 la Stănileşti); lupta nu trebuie începută în prima zi, când turcii au moralul ridicat, ci după mai multe zile; turcii trebuie lăsaţi să atace ei primii pentru că sunt mult mai puţin disciplinaţi decât o armată creştină şi pe deasupra merg cu tunurile în prima linie, ceea ce permite anularea relativ uşoară a puterii lor de foc; trebuie evitată, pe cât posibil, lupta corp la corp, deoarece paloşul creştinilor e mai scurt decât sabia turcească. Aceste informaţii inedite, care aduceau corecţii de preţ tacticii, strategiei şi armamentului european, ne permit să înţelegem în ce măsură, pe parcursul celor câteva sute de pagini ale *Istoriei,* Cantemir a executat un viraj spectaculos pentru a se apropia de scopul său real, care nu viza alcătuirea unui inventar al faptelor otomane, ci a unei arme de luptă contra puterii numărul unu a lumii.

Nu putem aprecia în adevărata lumină demersul lui Dimitrie Cantemir fără a-l raporta la demersuri similare ale istoriografiei româneşti a epocii, ca şi la problematica mai generală a politicii

europene înţeleasă ca rezultantă a intereselor şi tendinţelor ce agitau lumea sfârşitului de veac XVII şi început de secol XVIII. A avut surse moldoveneşti, dar şi traduceri greceşti ale unor lucrări muntene pe care nu le menţionează explicit şi, în plus, a auzit de la diverşi martori oculari despre unele evenimente ori mărturii arheologice ce pot sprijini propria sa teorie în legătură cu romanitatea[33]. În afară de aceste surse folosite de autorul însuşi, cititorii de astăzi ai lui Cantemir pot detecta preocupări paralele cu ale altor istoriografi români, mai cu deosebire Ion Neculce, Constantin Cantacuzino Stolnicul şi Radu Popescu. Atât cronicarii moldoveni cât şi cei munteni sunt conştienţi de apăsarea jugului turcesc asupra popoarelor lor. Ei descriu abuzuri, samavolnicii, au sentimentul că asuprirea devine mereu mai grea cu timpul. Din cauza unor lupte cu austriecii, cu tătarii ş.a., turcii sporesc mereu haraciul. Aceşti cronicari nu formulează însă, în chip programatic, soluţii pentru combaterea stării de fapt şi nici nu-şi organizează expunerea astfel încât concluzia care se impune să fie aceea a necesităţii luptei antiotomane. Aceste ţeluri ghidează însă întreaga acţiune a lui Cantemir. El a preluat tot ceea ce predecesorul său Miron Costin formulase drept concluzii valabile pentru Europa – în speţă pentru polonezi – cu privire la originea şi continuitatea poporului român pe teritoriul Daciei, la structura şi graniţele Moldovei, la necesitatea, din partea creştinilor şi a romanităţii, de a apăra acest teritoriu. Dar analiza fenomenelor este, în ce-l priveşte pe Cantemir, incomparabil mai fină, mai multidirecţională. El face din ideea romanităţii axul unui corp de doctrină alcătuit cu scopul de a argumenta necesitatea luptei antiotomane, motivul pentru care Europa trebuia să susţină lupta poporului român. În plus, cunoaşte foarte bine evenimentele politice europene, ştie în ce fel interesele româneşti se puteau racorda la acestea ca parte a unui întreg. Nici lui Ion Neculce ori Radu Popescu nu le lipseşte o astfel de cunoaştere a problemelor politice din interior. Dar puterea lor de a vedea dincolo de fapte o linie politică şi de a proceda în consecinţă n-o atinge nici pe departe pe aceea a lui Cantemir. În comparaţie cu peisajul european al

epocii, aşa cum îl vedem cu ochii de azi[34], *Istoria Imperiului Otoman* ne înfăţişează nu un complex problematic evaluat în toate încrengăturile lui, ci câteva serii de probleme convergente. Astfel de pildă chestiunea marilor imperii coloniale care se alcătuiau atunci nici nu intră în discuţie, după cum nu e abordată nici chestiunea expansiunii planetare a creştinismului, fenomen care izbucnise cu forţă încă din secolul al XVI-lea, impunând, în bună măsură, islamismului însuşi (aflat în centrul zonei creştine şi ameninţat cu restrângerea) să-şi ia măsuri de fortificare. Ele s-au materializat prin alcătuirea unei doctrine militaro-religioase care a produs însuşi Imperiul Otoman. Multe probleme sunt abordate de Cantemir cu un accent sesizabil modificat faţă de contextul lor real. Dacă acest lucru este explicabil în lumina scopului vizat de autor, nu înseamnă mai puţin că toate acestea nu puteau constitui unităţi de eroare într-un peisaj pe care autorul îl alcătuise, după posibilităţile epocii şi după propriile sale posibilităţi de informare, în lumina celui mai strict adevăr. Astfel, de exemplu, în situaţia tratativelor care au precedat pacea de la Carlowitz, Cantemir menţionează, cu o grijă notabilă, situaţia de mediatori a reprezentanţilor Angliei şi Olandei, dar n-are nici o bănuială în privinţa a ceea ce semnifica în fond această poziţie de egalitate în contextul politic al epocii. Ea era rezultanta momentană a unei stări conflictuale de mare amploare între cele două puteri navale pentru deţinerea supremaţiei pe mare, pentru captarea poziţiilor-cheie ale lumii (strâmtori, colonii), a avantajelor comerciale pe continentele nou cucerite: Africa, Americile. Acest caracter momentan al echilibrului dintre cele două puteri, şi pe care Cantemir nu-l bănuia, era în strânsă relaţie cu acţiunea Franţei de păstrare a supremaţiei pe uscat, în principal în Europa. Cantemir însă înregistrează politica Franţei numai pe fondul alianţei sale cu Imperiul Otoman. Ori Franţa încercase, în prealabil, să se alieze cu Olanda spre a rezista Angliei. Apoi să se alieze cu Anglia şi Suedia spre a rezista Olandei, Imperiului Habsburgic şi Spaniei. În cazul acestor trei puteri – Olanda, Anglia, Franţa – marja de eroare pe care-o putea avea expunerea lui Cantemir din pricina informă-

rii unilaterale a avut relativ puţină influenţă asupra istoriografiei sale, ca şi a acţiunii politice. Este însă cu totul surprinzătoare puterea de analiză politologică pe care a făcut-o pe baza datelor ce-i şedeau la dispoziţie. Astfel, în întâmplările descrise în *Istoria ieroglifică* izbeşte siguranţa cu care s-a orientat spre Franţa ca soluţie de ieşire din situaţia critică respectivă. În acel moment Franţa, singurul aliat european al Porţii, nu trebuia supărată cu nimic. Faptul că beizadeaua Dumitraşcu se ascundea acolo nu putea fi deci reclamat ca o chestiune de importanţă diplomatică. Turcii nici n-au făcut-o. Doar trimisul lui Brâncoveanu. Dar această carenţă de informare şi-a spus totuşi cuvântul în alt punct, şi anume în chestiunea alianţei cu Rusia. El n-a ştiut în ce moment anume se situa Rusia în raport cu celelalte ţări. Observase bine că ea luptă cu Imperiul Otoman în diverse puncte, dar se înşela considerând că aceasta e ţinta principală a politicii sale externe[3i>]. Teoria luptei creştinismului cu islamismul era bună, fireşte, pentru orice stat european, dar numai In cazul în care ea ar fi servit şi politicii respectivului stat. Ori, prinsă în conflictul de la marea Baltică, Rusia n-avea nici un interes să deschidă un al doilea front în sud, aşa cum credea Cantemir sperând că, în numele creştinismului şi apartenenţei sale la fostul Imperiu Roman de Răsărit, Moldova va fi apărată în primul rând de Rusia, dar şi de celelalte puteri europene, doritoare să refacă gloria fostului Imperiu în virtutea faptului că aparţinuseră acestuia. Modul său de a pune problema, intelectual şi umanist corect, era principial fals din punct de vedere politic. În Europa vremii începea să câştige teren principiul echilibrului între forţe şi nu acela al statuquo-ului sau, şi mai puţin, al refacerii unui statu-quo bazat pe date ce aparţineau trecutului. Concepţia evoluţionistă a lui Dimitrie Cantemir, limpede atunci când exprimă procesul care a dus la momentul politic contemporan, îşi modifică brusc parametrii în soluţiile formulate pe baza acestui proces. Omul politic se arată dublat aici, în mod constant şi edificator, de omul de cultură care judecă în parametrii consecvenţei în timp şi nu în aceia ai capacităţii omului de a modifica timpul însuşi. Personalitatea politică se

subordonează astfel, în doctrina cantemiriană, marelui simbol cultural al romanităţii, una dintre expresiile ei creştine fiind umanismul bizantin.

Problema românească Un alt pachet însemnat al preocupărilor istoriografice ale lui Dimitrie Cantemir se referă la problemele poporului român în general şi ale statului medieval Moldova în special. Deşi relaţia cu problemele otomane pare destul de fragilă, între ele existând falia care separă două concepţii existenţiale profund diferite – aceea a unui popor mic şi vechi care rezistă eroic atacurilor unui mare imperiu, totuşi caracteristica întregii activităţi a lui Cantemir este aceea de a acoperi această falie prin formularea unor soluţii. Punţile pe care le aruncă istoriograful român între un mal şi celălalt sunt de natură să ateste nu numai atitudinea programatică a unei personalităţi care a creat înţelegând interdependenţa faptelor şi unitatea lumii, ci şi să ne indice voinţa de a comunica substanţa acestei unităţi, considerată de autor premisă a schimbării în bine. Date fiind aceste sensuri ale istoriografiei cantemiriene – deocamdată cu valoare mai mult de ipoteză de lucru – urmează să detectăm sâmburele central al concepţiei sale de istoric, sâmbure în jurul căruia pilotează toate celelalte idei şi atitudini, cele referitoare la Imperiul Otoman alcătuind dacă nu învelişul exterior, cu siguranţă sfera cea mai încăpătoare unde sunt cuprinse toate celelalte. Trebuie să precizăm încă de la început că, în timp ce punctul de vedere al lui Cantemir în legătură cu Imperiul Otoman, cu relaţiile sale cu lumea şi ale românilor cu el, au fost definite în toţi parametrii, deoarece ne aflăm în faţa unei opere încheiate, nu tot astfel stau lucrurile în ce priveşte fenomenul românesc. Cantemir n-a izbutit să ducă la bun sfârşit *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor* din cauza sfârşitului său prematur, la nici cincizeci de ani împliniţi. De asemenea, în ce priveşte Moldova, el a oferit o descriere completă doar a situaţiei contemporane. Ceea ce a rămas în stadiul de intenţie – şi prin urmare e destul de greu de formulat o părere – se referă la istoria propriu-zisă a Moldovei şi a celorlalte teritorii româneşti, de la al doilea descălecat al

principatelor până în vremurile contemporane lui Cantemir. Din această cauză consideraţiile în legătură cu orientarea de fond a istoriografiei cantemiriene în privinţa fenomenului românesc nu pot fi formulate doar pe baza lucrărilor înseşi care privesc acest fenomen – *Hronicul* şi variantele care l-au precedat, ci şi a *Descrierii Moldovei,* a *Vieţii lui Constantin Cantemir* şi a *Evenimentelor Cantacuzinilor şi ale Brâncovenilor,* care toate conţin informaţii ce converg până la un punct spre *Hronic* şi, în bună măsură, sunt paralele cu cele din *Istoria ieroglifică* şi *Istoria Imperiului Otoman* referitoare la Moldova şi teritoriul fostei Dacii.

Lucrările cu cea mai restrânsă sferă de preocupări sunt cele referitoare la viaţa tatălui său, Constantin Cantemir, şi la principalul adversar politic al lui Dimitrie Cantemir însuşi, adică la Constantin Brâncoveanu şi susţinătorul acestuia Constantin Cantacuzino Stolnicul. Cum însă, dincolo de obiectivul principal al acestor două lucrări, transpar chestiuni de mai mare cuprindere politică, ele înglobează şi aspecte istoriografice însemnate pentru atitudinea şi formaţia autorului lor. Ambele lucrări au fost datate de specialişti ca aparţinând anului 1718, deci unei perioade ulterioare *Hronicului* (1717). Cum însă acesta a fost reluat de autor după expediţia persană, revăzut până în ultimele luni de viaţă, nu rămâne decât să-l considerăm un fel de expresie testamentară a concepţiei istoriografice a lui Cantemir, orice alte formulări fiind precedente acesteia. În plus, în ce priveşte *Evenimentele Cantacuzinilor şi ale Brâncovenilor,* care a circulat numai în versiune rusă, specialiştii au presupus existenţa unui original românesc ghidându-se după conţinutul afirmaţiilor referitoare la Brâncoveanu şi Cantacuzini din *Istoria Imperiului Otoman* şi din alte surse cantemiriene. Ceea ce este însă surprinzător şi trebuie remarcat din capul locului, deoarece pare o neconcordanţă semnificativă, e faptul că deşi la 1717, în *Istoria* sa, Cantemir se referă la Brâncoveanu în termenii iertării creştineşti, cel puţin spre finalul notei, la 1719, în aceste *Evenimente* pare să-şi fi retras creditul postum. Nu este iarăşi mai puţin adevărat că există şi contra argumente: Cantemir putea replica la 1719 când circula această lucrare

dacă ea i s-ar fi atribuit în mod ilegal. Momentul politic european era favorabil însă renaşterii speranţelor sale de a se întoarce pe tron, iar venirea Păunei Cantacuzino cu fiii săi în Rusia ameninţa tocmai aceste speranţe. Practica de a lăsa să circule această lucrare fără numele autorului o aminteşte pe aceea folosită în cazul lucrării *Loca Obscura* doi ani mai târziu (1720). Ambele lucrări, *Vita Constantini Cantemiri* şi *Evenimentele* au în comun accentul pus asupra culiselor vieţii politice moldoveneşti şi respectiv munteneşti de pe vremea lui Constantin Cantemir şi Constantin Brâncoveanu. Istoricul familiei celor doi domni, ca şi al Cantacuzinilor atestă iarăşi o intenţie similară de structurare a celor două lucrări. În afara acestor argumente există însă, în fiecare dintre texte, o serie de inadvertenţe faţă de adevărul istoric. Dacă unele dintre ele sunt explicabile ca intenţii ale autorului de a prezenta faptele favorabile într-o lumină mai bună decât pe celelalte, altele vădesc totuşi carenţe de informare. Aceste carenţe nu puteau fi ale lui Dimitrie Cantemir cel ce fusese implicat în evenimentele respective. În plus, deşi cercetătorii susţin că ambele lucrări datează din 1719, totuşi confruntarea lor duce la concluzia că există deosebiri de prezentare destul de mari între ele chiar când e vorba de aceleaşi fapte şi acelaşi moment istoric. *Viaţa lui Constantin Cantemir* are o intenţie cel puţin dublă: – să fie o „saga“ a familiei, atestând vechimea şi nobleţea ei; – să justifice opţiunile politice ale lui Constantin Cantemir explicându-le mobilul. Astfel, ceea ce caracterizează demersul de-o viaţă a tatălui său, urmaş îndepărtat al lui Timurlenk (Cantemir ş han ŞTemir) este consecvenţa filocreştină, adică antiotomană. Încă din tinereţea de lefegiu la leşi s-a ilustrat în luptele contra suedezilor. Această afirmaţie vrea să sublinieze, din perspectiva unui moment apropiat de cel când Rusia finaliza războiul nordului, faptul că, din tinereţe, Constantin Cantemir dăduse dovadă de pătrundere politică. Apoi luptase, ca ceauş spătăresc, în oastea lui Grigore Ghica fiind rănit de un turc la 1644. Şi-a îndeplinit cu cinste funcţiile pe care le-a avut sub diverse domnii, în ciuda faptului că, tocmai din acest motiv, unii domni l-au invidiat silindu-l să se refugieze în Muntenia. A venit domn cu ajutorul

seraschierului de Babadag şi, cu toate că era supus otoman, i-a sprijinit în secret pe polonezi în conflictul turco-polon desfăşurat pe teritoriul Moldovei. Un spaţiu destul de însemnat se acordă explicării atitudinii politice a lui Şerban Cantacuzino, socrul lui Dimitrie Cantemir. Şerban Cantacuzino de pildă se aliase cu arhimandritul Bosniei, nu altul decât unchiul marelui vizir Ainedji Soliman, cel pomenit ca atare şi într-o notă a *Istoriei Imperiului Otoman.* Această alianţă balcanică, precum şi aceea cu Leopold I de Habsburg şi cu Petru I al Rusiei aveau ca scop mântuirea creştinătăţii de otomani, scop nobil, căruia Şerban i-a căzut victimă trădat fiind de Constantin Cantacuzino Stolnicul şi de Constantin Brâncoveanu. *Evenimentele* vor înfăţişa cu amănunte suplimentare acest episod. Cât despre Miron Costin, în ciuda iertării repetate a lui Constantin Cantemir, a uneltit cu sprijinul lui Brâncoveanu pentru a destabiliza politica Moldovei. În ce priveşte inadvertenţele lucrării, despre care pomeneam mai sus, putem considera că cele referitoare la Costineşti sunt menite să ducă la o disculpare. Alte surse îl indică pe Dimitrie Cantemir drept martor ocular al uciderii lui Miron. Dar e greu de presupus că fiul n-ar fi ştiut ce vârstă avea tatăl său când a murit. Dacă 1612 ca an al naşterii este exact, atunci el nu putea avea în 1683 doar 66 de ani, ci trebuie să fi avut 71. *Evenimentele* cuprind domnia lui Constantin Brâncoveanu din etapa preluării puterii de la Şerban Cantacuzino până la sfârşitul tragic al domnitorului împreună cu toţi fiii săi. În ciuda aparenţelor, personajul central al *Evenimentelor* nu e însă Brâncoveanu, ci Constantin Cantacuzino Stolnicul, cel care, manevrând din umbră, a condus de fapt politica Munteniei în tot acest răstimp. În acest context e definit şi rolul politic al lui Duca, al Racoviţeştilor (Mihai şi Dumitraşcu), al lui Alexandru şi Nicolae Mavrocordat, ba chiar al lui Toma Cantacuzino şi Castriot, implicaţi în mod deschis în conflictul de la Prut din 1711. Câteva momente sunt accentuate în mod deosebit pe parcursul expunerii: credinţa lui Şerban Cantacuzino în cauza creştinătăţii, politica duplicitară a lui Brâncoveanu la 1711, motivată de el prin dorinţa de a păstra independenţa ţării faţă de slavi şi germani; faptul că sfârşitul său tragic, ca şi tot traseul politic,

se datorau Cantacuzinilor, care au plătit în final şi ei pentru ceea ce făcuseră, turcii aducând pe tron un grec, anume pe Nicolae Mavrocordat. Câteva motive obsesive ale ideilor politice afirmate de Dimitrie Cantemir se întâlnesc şi aici: faptul că Brâncoveanu primise de la turci domnia pe viaţă, ceea ce, deşi nu i-a folosit, crea totuşi un precedent[38]. În ceea ce-l priveşte pe Dimitrie însuşi, el se apără în textul *Evenimentelor* în mod deschis de acuzaţia – pe care consideră că partida Cantacuzinilor a formulat-o la adresa lui faţă de ţar – că ar fi în fond turcofil. O asemenea acuzaţie circulase, dar ea aparţinuse lui Nicolae Mavrocordat[37]. *Evenimentele* conţine, comparativ cu *Vita Constantini Cantemiri,* o informaţie incomparabil mai bogată şi mai exactă, prezentându-se în fond ca o cronică de răspuns la relatările munteneşti ori greceşti despre Muntenia, scrise de pe poziţii procantacuzine şi pro-brâncoveneşti. Tendinţa implicită a acestei lucrări de a contracara o viziune asupra istoriei printr-o alta, cel puţin la fel de autorizată, este evidentă. Trebuie să subliniem, pe baza acestei concluzii, una din atitudinile istoriografiei cantemiriene vizibilă şi în marea *Istorie,* credinţa că autorul – martor al evenimentelor – trebuie considerat măsura supremă a adevărului. Cantemir nu-şi pune nici o clipă întrebarea dacă nu cumva cititorii săi îl vor bănui de subiectivism în prezentarea faptelor, ori a sensului lor, numai fiindcă menţionează, încă de la început, de fiecare dată, că a scris în deplină obiectivitate, respectând adevărul. O serie de alte erori ale acestor două lucrări cantemiriene de mai mică întindere pot fi puse pe seama diverşilor copişti. Astfel, generalul rus care a atacat Brăila alături de Toma Cantacuzino la 1711 se numea Rönne şi nu Coenne, iar ambasadorul Franţei la Poartă fusese între 1689–1700 Pierre Antoine de Castagner marchiz de Chateauneuf (n. 1644 – m. 1728) şi nu Satanow.

Aceste două lucrări de mai mică întindere ale istoriografiei cantemiriene mărturisesc, în ansamblul lor, o concepţie care poate fi atestată la Cantemir începând cu *Istoria ieroglifică* (1705). E vorba despre tentativa de a revela faţa ascunsă a lucrurilor cu credinţa că această dezvăluire a adevărului poate

folosi restabilirii ordinii naturale a lumii. Concepţie de esenţă filosofică şi nu politică, ea va fi abandonată de autor odată cu aceste două lucrări. Câştigase teren, cam începând cu *Descrierea Moldovei,* o concepţie mai realist-politică şi putem afirma fără ezitare că Dimitrie Cantemir datorează acest lucru cunoaşterii operei lui Miron Costin, în speţă a lucrării *De neamul moldovenilor,* dar probabil şi *Cronicii polone* ori *Letopiseţului.* Capitolul I al *Descrierii Moldovei* se cheamă *Despre numele vechi şi cele de azi ale Moldovei,* exact ca şi lucrarea nefinalizată *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus,* considerată o versiune de lucru a *Hronicului.* În această lucrare se poate remarca situarea într-un context mult extins a ideilor afirmate în primul capitol al *Descrierii Moldovei.* Faptul e cât se poate de important pentru a urmări asamblarea concepţiei istoriografice a lui Cantemir într-un întreg unitar, care cuprinde toate scrierile sale. Astfel, în deschiderea *Descrierii* se precizează, succint, faptul că Moldova este parte a vechii Dacii, alături de Muntenia, Transilvania şi o parte a Ungariei de atunci. Aceeaşi menţiune o întâlnim şi în primul capitol din *De antiquis,* inclusiv eroarea de împărţire a provinciilor Daciei: Ripensis, Mediterranea şi Alpestris, echivalată fiecare, de Cantemir, cu câte o provincie românească, în timp ce, conform împărţirii de pe vremea romanilor, Dacia traiană cuprindea Porolisensis, Apulensis şi Malvensis. O altă idee de la începutul *Descrierii* e aceea a descălecatului al II-lea al Moldovei de către Dragoş cel venit din Maramureş. Ori *De antiquis* afirmă spre sfârşit acelaşi lucru. Prin urmare, în timp ce *Descrierea* concentrează într-un singur capitol toate afirmaţiile referitoare la istoria formării statului şi la încadrarea acestui teritoriu alături de celelalte teritorii româneşti în ansamblul vechii Dacii, *De antiquis* detaliază tot intervalul care ţine de dinainte de cucerirea Daciei de către romani (anume de când Dacia făcea parte din marele teritoriu al Scitiei şi din cel mai restrâns al Geţiei) până la al doilea descălecat al principatelor, urmărind să demonstreze că poporul român, latin şi nobil la origine, a rămas continuu pe teritoriul Daciei, în ciuda trecerii tuturor popoarelor năvălitoare. Sensul acut polemic din *De antiquis,*

susţinut prin foarte numeroasele referiri la surse istoriografice străine şi autohtone, care fie sunt combătute, fie chemate în sprijin, este doar implicit în *Descriptio Moldaviae,* unde nu e citat nici un autor. De altfel lucrarea, scrisă la solicitarea Academiei din Berlin, avea drept scop principal informarea lumii europene direct de la sursă în legătură cu istoria, geografia şi populaţia Moldovei, ceea ce elimina necesitatea polemicii în virtutea ideii lui Cantemir că implicarea nemijlocită într-o serie de fapte a istoricului însuşi este criteriul suficient şi necesar al adevărului prezentării lor. Celelalte capitole ale *Descrierii Moldovei,* deşi lipsite în totalitate de referiri bibliografice, au însă o expunere sistematică, de tratat menit să lămurească toate aspectele însemnate ale problemei în discuţie. Caracterul ştiinţific al lucrării nu poate fi negat nici astăzi. După cum nu poate fi negat nici caracterul ei de răspuns la o serie de descrieri mai mult sau mai puţin realiste ale Moldovei făcute de diverşi călători străini ai epocii: călugări franciscani şi iezuiţi (Philippe Avril, Francesco Antonio Renzi din Stipite), soli în trecere spre Poartă (Raphael Leszczynski, stareţul Leontie, ieromonahul Ipolit Vîşenski[38]) ş.a. Socotim însă că lucrarea este replica descrierii Ţării Româneşti făcută de florentinul Antonio Maria del Chiaro de la curtea lui Brâncoveanu, deoarece urmăreşte descrierea aceloraşi instituţii, obiceiuri etc. De altfel stilul era în sens mai larg al epocii şi avea o sorginte bizantină, dar şi europeană. Surplusul de concentrare a materiei, vizibil In *Descrierea Moldovei,* ca şi evantaiul problematic mai larg, ne permit să observăm, în ciuda culoarului temporal care ne separă de ea, caracterul de deschizătoare de drum pe care l-a avut, într-o serie de domenii, dintre care unele vor deveni familiare cercetării româneşti peste un veac şi mai bine. Nu vom aborda în acest capitol problemele de geografie, etnografie, lingvistică etc. ale lucrării, ci doar pe cele legate de concepţia istoriografică a lui Cantemir. Pentru afirmarea ei autorul foloseşte argumente de mai multe feluri: arheologice, politice, juridice, religioase, cărturăreşti ori mărturii orale despre trecutul şi prezentul ţării. Pentru a susţine vechimea şi continuitatea pe teritoriul Moldovei a

poporului român format prin colonizarea Daciei de către romani, Cantemir nu ezită să afirme că a văzut la Suceava, pe zidul cetăţii, o stemă care conţine şapte turnuri aşezate pe spinarea a doi peşti solzoşi, sub ei fiind capul de bour cu o stea între coarne. Iar deasupra turnurilor se află o coroană ţinută între labe de doi lei. Deoarece, conchide Cantemir, capul de bour a devenit stema Moldovei abia de la al doilea descălecat, stema respectivă nu poate atesta decât anul reparării cetăţii edificate încă de romani. Ceea ce „o dovedeşte, pe lângă altele, felul de construire a zidurilor la cele mai multe cetăţi, care, în mod sigur, afară de câteva pe care le-am arătat mai sus că par o lucrare mai nouă în contra năvălirii tătarilor, nu prezintă vreo altă arhitectură decât cea romană." (lucr. cit., p. 89). Cele mai numeroase argumente în sprijinul concepţiei istoriografice sunt însă cele de natură politică. Acest fapt apropie foarte mult *Descrierea Moldovei* de *Istoria Imperiului Otoman*. Practic, capitolele 1–7 ale părţii a II-a a *Descrierii* dublează, ca şi *Istoria,* expunerea propriu-zisă de consideraţii referitoare la starea de decădere a prezentului în comparaţie cu trecutul, din cauza, presiunii mereu sporite a stăpânirii turceşti. Ceea ce se „aude" după lectura acestor capitole sau, mai exact, ceea ce trebuie să audă cititorii europeni ai lucrării, este strigătul de ajutor al Moldovei, ajutor cerut în numele unităţii spirituale a celor ce proveneau din fostul Imperiu Roman ca şi în numele mai noii unităţi a creştinătăţii în faţa islamismului. Primul din cele şapte capitole menţionate mai sus, intitulat *Despre organizarea statului moldovean,* execută un tur de forţă de la expunerea situaţiei de pe vremea romanilor, când provincia Dacia era condusă de magistraţi romani, la timpurile de glorie ale celui de-al doilea descălecat, când moldovenii „nu erau legaţi de nici un principe străin, fie ca vasali, fie prin jurământ de credinţă: războiul, pacea, viaţa, moartea şi bunurile tuturor depindeau de voia lor şi domnul putea hotărî despre acestea toate după vrerea lui (...)" *(lucr. cit.,* p. 125). Această perioadă a durat până în vremea lui Ştefan cel Mare. Rândurile pe care i le dedică aici Cantemir le amintesc prin strălucirea lor pe cele din *Istoria Imperiului Otoman.* În

sfârşit, starea prezentă e următoarea: dreptul de a alege domnul nu mai este al sfatului ţării, ci al Porţii, care numeşte domni străini învălmăşind totul astfel încât puterea supremă să fie a otomanilor. „Domnilor Moldovei li s-a luat dreptul de a declara război, de a încheia pace, de a face tratate, de a trimite soli la principii vecini în privinţa treburilor de stat (...)" *(lucr. cit., p.* 127). Capitolul *Despre alegerea domnilor Moldovei* detaliază o parte din afirmaţiile celui precedent, enumera toţi domnii de la Constantin Cantemir la a doua domnie a lui Mihai Racoviţă şi susţine o idee dragă lui Cantemir: „voi putea să susţin nu fără temei că vechea domnie a Moldovei a fost ereditară şi că alegerea nu şi-a avut rostul înainte de a se fi stins toţi urmaşii de viţă domnească." *(lucr. cit.,* p. 135). Punctul din *Tratatul de la Luţk* la care Cantemir a ţinut cel mai mult era cel al domniei ereditare a Cantemireştilor. Această dorinţă îşi recapătă adevărata semnificaţie pe fondul dorinţei autorului de a reinstaura gloria veche a Moldovei, sau, mai exact, de a o pune în situaţia să şi-o recapete. Faptul însuşi că a încheiat, în numele Moldovei, un tratat, când Poarta nu-i recunoştea acest drept – şi el nu era recunoscut pe plan european – atestă dorinţa lui Cantemir de a vorbi lumii în numele poporului său independent. În finalul capitolului Cantemir anunţă intenţia de a scrie o lucrare unde să urmărească decăderea domniilor pământene în Moldova până la cele impuse de Poartă. Este vorba probabil de cea de-a doua parte a *Hronicului,* pe care Cantemir n-a mai apucat s-o scrie. Dar precizarea e foarte importantă deoarece lasă să se vadă unitatea concepţiei sale istoriografice, punţile de trecere de la o lucrare la alta. Cel de-al treilea capitol, *Despre datinile de demult şi cele de azi la înscăunarea domnilor Moldovei,* detaliază un aspect al celui precedent cu intenţia de a demonstra cât de adânc se infiltrase stăpânirea otomană în structurile de guvernământ şi în politica statului, în timp ce în trecut domnul era ales în virtutea voinţei predecesorului său la tron şi cu acordul sfatului ţării, inclusiv al mitropolitului ei, în prezent singurii care decid sunt sultanul şi marele vizir, restul fiind doar un ceremonial de investire. Un amănunt este cu totul interesant în acest capitol deoarece

pare să transcrie o experienţă personală, şi anume a primei alegeri ca domn al Moldovei în 1693, la moartea tatălui său, când Antioh era zălog la Poartă, iar el a fost numit de Constantin Cantemir drept succesor (cum lasă de înţeles în finalul din *Vita Constantini...*) şi confirmat de sfatul boieresc, de mitropolit, dar nerecunoscut la Poartă. Cantemir spune în acest capitol al III-lea al părţii politice a *Descrierii Moldovei:* „marele logofăt citea cu glas tare în adunare testamentul domnitorului răposat, mai ales în scopul ca, dacă ar fi fost desemnat ca succesor fratele mai mic, trecându-se peste fratele mai mare, ceea ce s-a şi întâmplat de câteva ori, să fie ştiut de toţi că aceasta s-a făcut din voinţa domnului decedat“ *(lucr. cit.*, p. 55). Evident, şi celălalt ceremonial, desfăşurat mai întâi la Constantinopol şi apoi la Iaşi, îi era bine cunoscut lui Cantemir, care fusese astfel numit domn la 1710. El ştie prin urmare să distânga între fastul aparent şi decăderea de fapt. Înregimentarea domnului Moldovei în corpul ienicerilor (infanteria turcească) e subliniată aici, ca şi în *Istoria Imperiului Otoman,* spre a puncta starea de fapt. Capitolul următor, al IV-lea, aduce o detaliere suplimentară a motivului central al capitolului precedent, asemănătoare temei cu variaţiuni din muzică. El se intitulează *Despre confirmarea domnilor* şi se referă la situaţia faţă de Poartă a domnului Moldovei din acest unic punct de vedere. Persuasiunea continuă a Porţii, ca şi slăbirea cu timpul a forţei Moldovei, l-au adus pe domn în situaţia nu numai de a fi numit de sultan, ci şi de a fi reconfirmat la fiecare trei ani prin prezentarea la Poartă şi plata unui tribut suplimentar (mucarerul mare), iar anual doar prin plata unui surplus de tribut (mucarerul mic). Capitolul al V-lea detaliază un alt aspect înglobat în al III-lea şi se numeşte *Despre scoaterea din scaun a domnilor.* Evident, lui Cantemir însuşi îi erau cunoscute bine aceste căi (legale şi ilegale) deoarece el însuşi venise la domnie înlocuindu-l pe Nicolae Mavrocordat şi mijlocise, la Poartă fiind, pentru venirea la domnie a fratelui său Antioh. Ştia, de asemenea, ce se întâmplă unui domn mazilit, dar rămas încă în situaţia de candidat la tron, deoarece fratelui său i se întâmplase acest lucru între prima şi a doua domnie. Cât despre

detenţia la domiciliu a lui Antioh în Constantinopol, întâmplată după exilul în Rusia al lui Dimitrie, nu răzbate nimic în *Descrierea Moldovei,* afară doar de această consideraţie cu caracter general: „sub orice fel de pază ar fi pus, cu greu îşi poate dobândi libertatea dacă n-a răscumpărat-o cu o sumă frumoasă de bani şi cu daruri mari" (lucr. cit., p. 193). Ori Antioh se afla lipsit de avere din moment ce Cantemir scrie ţarului în legătură cu asta, rugând să i se trimită ban; şi lasă chiar un aliniat testamentar în legătură cu acest fapt. Capitolul al VI-lea al părţii a II-a, *Despre boierii Moldovei şi treptele lor,* prezintă dubla funcţie a rangurilor boiereşti din Moldova – de curte şi publice – funcţie similară sistemului bizantin din epoca sa de glorie – „precum odinioară la greci, tot aşa şi astăzi la moldoveni, boierii se împart în boieri de sfat sau consilieri şi boieri de divan, pe care i-ai putea numi asesori" *(lucr. cit.,* p. 200). Fără a putea contesta această afirmaţie cantemiriană, trebuie să remarcăm însă şi faptul că aceste ranguri, deşi de veche provenienţă în istoria principatelor dunărene, căpătaseră totuşi o încărcătură semantică asemănătoare cu cele turceşti. Cel puţin aşa reiese comparând funcţie cu funcţie. De pildă, marele logofăt mai e numit de Cantemir şi „cancelarul suprem", exact la fel cum este explicat şi rangul turcesc *reis efendi* pe care l-a deţinut la un moment dat marele Rami paşa, regele poeţilor. Logofătul este şi căpetenia curtenilor, tot aşa cum reis efendi avea însărcinări la palatul sultanului. Adevărul este că turcii înşişi moşteniseră sistemul bizantin, cu adaptările de rigoare, datorate evoluţiei lucrurilor. Paralelismele între bizantini şi turci pe de o parte, între turci şi moldoveni pe de alta, nu pot fi constatate în toate cazurile. Cantemir consideră că dregătoriile moldovene păstrează încă date specifice, mai apropiate de Bizanţ, rămase din perioada când ţara fusese independentă, ba chiar „exemplele neamurilor vecine, sârbii şi bulgarii, dovedesc că aceste dregătorii sunt mai vechi decât întemeierea Moldovei, deşi conducătorii de demult ai Moldovei nu împărţeau nobililor lor dregătoriile curţii într-o ordine cu totul identică." *(lucr. cit.,* p. 199). În sfârşit, cel de-al VII-lea capitol al părţii politice a *Descrierii Moldovei,* intitulat *Despre*

armata Moldovei, are intenţia de a pune în paralel situaţia de glorie trecută cu aceea de decădere prezentă a „stării militare“, cum va numi Bălcescu mai târziu fenomenul. În locul celor 40.000 de oameni oaste de ţară care puteau fi scoşi la luptă pe vremea Movileştilor, în prezentul imediat pot fi scoşi 6–8.000 de oameni, şi aceia mercenari. Iar organizarea armatei are la bază un model turcesc, denumirea însăşi a corpului ofiţeresc neavând echivalent în limba română. Alte capitole ale părţii a II-a a *Descrierii...,* referitoare la legi, la justiţie, la bogăţiile ţării, precum şi capitole ale părţii a III-a, referitoare la ierarhia bisericească, mănăstirile Moldovei, limba şi literele în Moldova, prezintă situaţia încă de la cucerirea Daciei de către romani şi până în vremurile contemporane cu intenţia vădită de a arăta cum perioada de creştere a durat până în vremea lui Ştefan cel Mare, a început descreşterea ţării Moldovei în toate sectoarele-cheie ale activităţii social-politice, economice şi culturale. Capitolul al XV-lea al părţii a II-a, *Despre boierimea moldoveană,* se distinge nu numai prin detalierea celor afirmate în capitolul al Vl-lea, ci şi prin acuta lui notă polemică la adresa tezei lui Aeneas Sylvius Piccolomini (papa Pius al II-lea), care susţinea că Dacia a fost colonizată cu tâlhari aduşi de la Roma. Atât versiunile care au precedat *Hronicul...*, cât şi *Hronicul...* însuşi se referă pe larg la această teză, ca şi la o serie de alte teze calomnioase aflate în circulaţie pe teritoriul Europei încă de pe vremea bizantinilor, ori promovate de autori din ţările vecine Moldovei. Aici, în *Descrierea Moldovei,* această teză e combătută prin afirmarea nobleţii poporului încă de la cucerirea romană, prin asimilarea mai târzie a unor familii nobile venite spre a scăpa de prigoana duşmanilor. În finalul capitolului Cantemir stabileşte un dicţionar alfabetic al familiilor boiereşti moldovene din vremea sa. Sunt şaptezeci şi cinci de nume şi este primul dicţionar de acest fel care s-a alcătuit la noi. Nu-i mai puţin adevărat că în Rusia se întemeiase o carte a rangurilor despre care Cantemir ştia, probabil îi fusese model, ba chiar ceruse ţarului, prin scrisori, ca boierii moldoveni refugiaţi împreună cu el să fie menţionaţi cu drepturi egale alături de nobilii ruşi[40]. Capitolele referitoare la ierarhia biseri-

cească şi mănăstiri sunt importante pentru concepţia istoriografică a lui Cantemir din câteva puncte de vedere: pentru că ilustrează relativa independenţă a mitropoliei Moldovei faţă de diversele patriarhii (Ierusalim, Constantinopol, Moscova), atestă situaţia de egalitate a puterii în privinţa mitropolitului şi a domnitorului, precizează faptul că mănăstirile plătesc domnului o dajdie anuală, cu excepţia celor închinate Ierusalimului, Muntelui Sinai şi Athosului. Capitolul nu face menţiuni în plus în legătură cu acestea din urmă, dar situaţia expusă evocă acţiunea lui Cantemir din anul său de domnie când a reuşit să deposedeze Muntele Sinai de o parte a mănăstirilor moldovene care-i dădeau venitul său anual. Capitolele referitoare la originea latină a limbii şi la cultura europeană (grecească, latinească, italienească) din ce în ce mai bine reprezentată în Moldova contemporană (Costineştii, Constantin Duca şi Cantemireştii înşişi sunt citaţi la loc de cinste) încheie această lucrare a cărei deschidere europeană e pusă sub semnul speranţei de ajutor pentru îmbunătăţirea situaţiei politice a ţării. Condiţia acestei îmbunătăţiri era independenţa, iar boierii pământeni cultivaţi şi sprijinul larg al creştinătăţii mijloacele cele mai importante.

Prin *Descrierea Moldovei* tratarea problemei româneşti atinge acel grad de fineţe analitică menit s-o proiecteze în orizontul politicii. Ea se învecinează, în istoriografia cantemiriană, chiar mai mult decât *Hronicul,* cu *Istoria Imperiului Otoman* şi, de asemenea, cu cele două lucrări de mai mică întindere analizate mai sus, *Vita Constantini...* şi *Evenimentele...* Cheia întregii concepţii istoriografice a lui Dimitrie Cantemir stă în această proiecţie a istoriei ca adâncime temporală în universul orizontal al politicii, fie că e vorba de problema otomană, fie de cea românească. Paralelismul între *Descrierea Moldovei* şi *Istoria Imperiului Otoman* poate fi extins în bună măsură şi la structura de ansamblu, deoarece ambele lucrări conţin, cu diferenţe de accent şi proporţie, o cronologie a evenimentelor dispusă în funcţie de capetele încoronate, ca şi o sumă de informaţii cu privire la stadiul prezent de dezvoltare al ţării în comparaţie cu trecutul. Între cele două lucrări există

însă, din aceeaşi perspectivă a structurii, şi o deosebire de profunzime: în timp ce istoria Imperiului Otoman e prezentată ca o creştere masivă (teritorială, armată, politică etc.), urmată de o descreştere incipientă, istoria Moldovei a avut o perioadă de creştere mult mai scurtă, şi ea n-a însemnat nicidecum o creştere în proporţii, ci o creştere a posibilităţilor sale de a se apăra de duşmani veniţi din exterior, dezvoltându-şi astfel formele interne – economia, guvernarea, legislaţia, artele. După ce ţara a fost copleşită, a urmat descreşterea al cărei apogeu a fost atins în vremea lui Cantemir. Relaţia implicită dintre cele două lucrări este aceea că, atât în privinţa problemei otomane, cât şi a celei româneşti, unei perioade de creştere îi urmează una de descreştere, într-o mişcare continuă de oscilare, care impune în lume mereu alte popoare. Imperiile descriu o mişcare de la sud spre nord (conform teoriei din *Monarchiurum Phisica Examinatio),* otomanii fiind în acest proces natural o excrescenţă monstruoasă. Românii, mai vechi ca popor romanic european decât francezii, englezii, spaniolii au datoria morală să nu piardă din vedere momentul când pentru ei s-ar fi ivit această şansă istorică de a intra în marele circuit european al valorilor.

Ultimul şi cel mai important bloc al scrierilor istoriografice cantemiriene cu privire la problema românească – şi la contextul mai larg, istoric şi politic în care se situează ea, îl constituie *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor.* Deşi scrisă numai pe jumătate, lucrarea, împreună cu cele două schiţe de lucru care au precedat-o, respectiv *Historia Moldo-Vlachica* şi *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* ne lasă să vedem în ansamblul său un mod de gândire în legătură cu problema românească pe fondul agitat al problematicii europene a secolului al XVII-lea ca şi un mod de gândire în legătură cu funcţia istoriei în definirea de sine a specificului naţional. Ne propunem, în rândurile care urmează, să analizăm aceste ultime scrieri istoriografice. *Historia Moldo-Vlachica* păstrează încă însemnate legături cu *Descrierea Moldovei,* prezentându-se, în fond, ca un amestec semnificativ de idei între ceea ce au însemnat, în forma lor finală, *Descrierea Moldovei* şi *Hronicul.*

Astfel, ideea că Academia din Berlin i-a cerut să scrie despre Moldova, ca şi împărţirea în provincii a Daciei Romane, se reîntâlnesc identic în *Descrierea Moldovei.* În schimb, începutul seamănă izbitor cu al *Hronicului,* fiind o expunere a evoluţiei în timp a strălucirii popoarelor de la asirieni la europeni. Această idee filosofică a *Historiei* evidenţiază nu numai caracteristica cea mai pregnantă care dă unitate concepţiei lui Cantemir în probleme de istorie, ci indică, în dezvoltarea ei ulterioară, pe tot parcursul acestei versiuni de lucru, un proces de autodefinire a ţinutei ştiinţifice. Ceea ce a abandonat, a păstrat sau a separat în formele finale ale *Descrierii Moldovei* şi *Hronicului,* în comparaţie cu *Historia Moldo-Vlachica,* atestă o direcţie anume a dezvoltării ştiinţifice a autorului, direcţie în funcţie de care putem formula câteva ipoteze cu privire la ceea ce ar fi reprezentat istoriografia cantemiriană dacă s-ar fi exprimat în toată amplitudinea proiectată. „Prefaţa“ *Historiei* enunţă tema cercetării, ca şi atitudinea autorului faţă de ea: să vorbească despre patria sa nu în spiritul subiectivist al vechii istoriografii (de la greci la bizantini, apoi la unguri, sârbi, bulgari, ruteni, polonezi şi uneori turci), ci respectând adevărul. Drept care îşi propune să folosească mai mult surse străine decât autohtone. Pentru că, ceea ce laudă străinii la români – înclinaţi fiind să-şi ridice în slăvi propriile popoare – merită cu siguranţă să fie lăudat, în mult mai mare măsură decât ar merita dacă s-ar referi la faptele respective istoricii români înşişi. În lumina acestei idei, afirmată şi în *Istoria Imperiului Otoman,* cele nouă capitole scrise din *Historia...* lui Cantemir se referă, pe de o parte, la diverşi autori care au scris în mod favorabil despre graniţele şi romanizarea vechii Dacii, pe de alta la alţi autori, care au tratat în chip injurios această problemă şi, prin urmare, trebuie combătuţi. Urmărirea procesului de romanizare nu este neapărat cronologică, deşi este vizibilă tentativa de a prezenta continuitatea procesului de formare a poporului român din epoca precedentă cuceririi romane şi până la apariţia în circuit a denumirii de valah şi român. Autori greci, latini, bizantini, polonezi şi unguri sunt confruntaţi pentru a se da la iveală adevărul şi intenţia ascunsă a textelor,

adică, în ultimă instanţă, pentru a lumina o zonă niciodată explicit luminată în istoriografia românească de până la el: aceea a intenţiei politice în folosirea faptului istoric, a rolului acestuia de instrument în afirmarea unor tendinţe care fie puteau împiedica dezvoltarea poporului român, fie doar ascundeau aspecte menite să-i pună în valoare calităţile. Capitolele *Historiei,* în măsura în care sunt şi o cronologie a evenimentelor, pun accentul, pe de o parte, pe existenţa unei civilizaţii dacice care a precedat-o pe cea romană (sunt enumeraţi regii daci, în număr de cinci, aparţinând unei presupuse dinastii), pe de alta pun accent pe colonizarea romană, cu următoarele precizări: nobleţea coloniştilor, mulţimea coloniilor nou înfiinţate, multe din ele pe locul unor vechi cetăţi greceşti, ceea ce atestă, iarăşi, vechimea şi continuitatea civilizaţiei omeneşti pe aceste locuri.

Cea de-a doua versiune de lucru a viitorului *Hronic, De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus,* sesizabil mai întinsă decât *Historia,* atestă adâncirea unui proces pe care şi aceasta îl prezenta în germene, dar şi, în plus, tentativa de a aborda piste noi ale cercetării. Astfel, capitolul l conţine aceeaşi idee ca şi *Historia* ori *Hronicul:* necesitatea absolută a obiectivităţii istoricului, necesitatea adevărului în prezentarea faptului istoric. În afară de aceasta însă, întâlnim o prezentare abandonată apoi de *Hronic,* ca şi de *Descrierea Moldovei:* aceea a hotarelor vechii Sciţii de dinainte de cuceririle romane în Asia şi în estul Europei, Sciţie între graniţele căreia se aflau cuprinşi geţii, cu ramura lor dacică. Zona dintre poarta de fier a Caucazului şi poarta de fier a Carpaţilor, dintre Marea Mediterană şi Marea Baltică e privită ca un teritoriu unitar la origini, în ciuda tuturor modificărilor ulterioare. În virtutea acestui fapt, punctele lui cheie, Caucazul şi Carpaţii, trebuiau deopotrivă apărate de contemporanii săi de la începutul veacului al XVIII-lea. Tendinţa otomanilor de a sparge această fortificaţie eurasiatică naturală era reprobabilă nu numai pentru că ameninţa siguranţa atâtor popoare mai vechi sau mai noi formate în acest leagăn originar al lumii, ci şi pentru că ameninţa cu distrugerea mărturii de civilizaţie inegalabile,

aparţinând, pe de o parte, vechilor sciţi şi în special ramurii lor getice, (o parte erau dacii), pe de alta cuceritorilor romani, al căror imperiu se întinsese mult în Asia, acoperind cu forme noi de cultură întinsul teritoriu al Sciţiei. Rezonanţa contemporană a acestor argumentări cantemiriene – contemporană cu începutul veacului al XVII-lea, în anii când marele război al nordului se apropia de sfârşit, pregătindu-se campania în Caucaz – este cu totul limpede şi apropierea între nord şi sud, între vest şi est, prin aceste puncte strategice care erau mările şi porţile de fier ale munţilor, îşi capătă semnificaţia reală.[41] Ulterior, în *Hronic,* Cantemir va renunţa la acest argument de natură geografică şi istorică deopotrivă, referindu-se doar la ascendentul romanic al românilor în acest vast teritoriu scitic. Cercetările pe care le-a întreprins la Marea Caspică atestă însă o continuitate a gândirii sale şi rămâne încă o sarcină a acestui capitol să limpezească în ce sens a mers acţiunea „de teren" a lui Cantemir la poarta de fier a Asiei. În ce priveşte *Hronicul,* structura lui s-a delimitat tot atât cât s-a limpezit: el afirmă că originea poporului român este strict romanică, geto-dacii asimilându-se complet, până la dispariţie, în masa colonizatorilor. Această concepţie este construită ca o replică faţă de istoriografia străină care susţinea amestecul de populaţii în formula poporului român pentru a sprijini în acest fel diverse conjuncturi politice şi aspiraţii teritoriale. În baza acestei concepţii *Hronicul* susţine că Dacia, ca şi zona Caucazului, adică cele două porţi de fier ale lumii, precum şi mările ei interioare, marea Caspică şi marea Neagră, trebuie apărate de otomani în virtutea faptului că simbolizau leagănul culturii romanice a umanităţii, cultură căreia aparţinea tot occidentul Europei, ca şi Dacia. Acest viraj pro-european şi mai explicit occidental al lui Dimitrie Cantemir bazat pe înţelegerea, în atmosfera Rusiei lui Petru I, a rolului politic al Europei are şi un substrat politic imediat: conflictul turco-austriac. Miza lui Cantemir se îndrepta la 1717 spre Habsburgi. După înfrângerea otomanilor în 1718, Cantemir s-a căsătorit cu Anastasia Trubeţkaia şi a intrat în marea politică a Imperiului Rus. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* conţine încă o serie de alte afirmaţii

interesante pe baza cărora se poate distinge concepţia istoriografică a lui Dimitrie Cantemir. Astfel, vorbind despre împărţirea de către Constantin cel Mare a Imperiului Roman de Răsărit, el situează Dacia în aceeaşi zonă cu Grecia, Balcanii, bazinul Mediteranei şi Panonia. Acest fapt îşi are importanţa sa dacă-l coroborăm cu informaţiile pe care ni le oferă *Istoria Imperiului Otoman*. În actualitatea imediată, linia frontului dintre Imperiul Otoman şi Europa trecea prin toate aceste spaţii, drept care notele *Istoriei* oferă informaţii detaliate în legătură cu trecutul lor, cu punctele lor strategice apărute prin formaţii geografice naturale, cu starea lor economică, socială şi armată. În legătură cu teritoriul Daciei, Cantemir ajunge la concluzia, confruntând o serie de istorici antici, bizantini şi contemporani, că, deşi în structura limbii române există şi elemente dacice, slave, polone, ungureşti şi greceşti, totuşi gramatica ei şi fondul lexical principal sunt latine. De asemenea, deşi vechea Dacie se împarte în prezent în trei ţinuturi, tot neamul e român. Pe baza acestei argumentări – Cantemir elimină din competiţie o serie de puncte de vedere care contravin acestei teorii, precum interpolările lui Misail Călugărul şi Simion Dascălul din cronica lui Ureche, dar şi afirmaţii mai ciudate, care pretind că românii au venit târziu pe acest teritoriu, ei fiind la origine italieni. Teza continuităţii poporului român în Dacia, trecând prin perioada marilor migraţii şi până în vremea contemporană este, alături de aceea a vechimii şi nobleţii, una din tezele fundamentale ale istoriografiei cantemiriene vizibilă încă din acest *De antiquis et hodiernis*... Un argument interesant folosit în apărarea acestei idei, în lucrarea de care ne ocupăm, dar şi în *Descrierea Moldovei,* ca şi în *Hronic,* este acela al vechii steme a Moldovei, stemă pe care autorul pretinde a fi găsit-o săpată atât pe zidurile cetăţii Suceava, cât şi pictată pe un vechi hronic (din vremea lui Bogdan vodă) existent la Harkov. Această stemă cu lei, turnuri de cetate şi coroană regală aminteşte de gloria vechiului Bizanţ, vie încă pe aceste locuri, unde domnitorii pământului fuseseră parteneri egali cu împăraţii bizantini în lupta împotriva barbarilor. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* înfăţişează, întocmai ca şi celelalte lucrări cantemi-

riene unde intră în vizor problema românească, piatra unghiulară a acestui spaţiu: domnia lui Ştefan cel Mare. În ansamblul său, această schiţă a *Hronicului* este mult mai cuprinzătoare decât *Historia Moldo-Vlachica.* Ea are în mare aceeaşi structură cu a *Hronicului,* adică înfăţişează ideea continuităţii românilor în Dacia, ca şi pe aceea a nobleţii originare a poporului. Această întreprindere e dusă la bun sfârşit prin urmărirea cronologiei împăraţilor romani şi apoi bizantini care au stăpânit Dacia, ca şi, mai târziu, cronologia traversării de către popoarele barbare a acestui spaţiu. Concluziile pe care le trage amintesc şi ele de acelea ale *Hronicului:* românii nu numai că au locuit tot timpul pe acest teritoriu, dar, în mai multe cazuri, prezenţa lor s-a afirmat prin aceea că au furnizat împăraţi atât marelui Imperiu Roman cât şi, mai târziu, Imperiului Bizantin. Cantemir se bazează în aceste afirmaţii pe mărturia a numeroşi istorici antici şi moderni. De asemenea, în perioada marilor năvăliri sunt descrise, de către aceiaşi istorici, căsătorii între urmaşii principilor români şi ai celor din vecinătate. Ori, consideră Cantemir, toate aceste menţiuni atestă faptul că era vorba despre un spaţiu locuit şi nu de unul pustiu. Confruntând din nou afirmaţiile diverşilor istorici, Cantemir conchide că retragerea aureliană a însemnat doar retragerea armatei, nu şi a populaţiei care, fugind din calea năvălirilor în sudul Dunării ori în munţi, a revenit după ce primejdia trecuse pe locurile unde se fixase iniţial. La fel, stăpânirea ungară pe teritoriile Daciei a durat cu totul doar 37 de ani, urmând apoi cel de-al doilea descălecat al principatelor dunărene, şi el făcut cu locuitori de viţă nobilă. Întocmai ca şi *Hronicul, De antiquis...* dezbate, prin compararea unor argumente de ordin cărturăresc, originea denumirii de valah folosită pentru poporul român. De altfel, în ambele lucrări care au precedat *Hronicul,* ca şi în el, în *Descrierea Moldovei,* în *Istoria Imperiului Otoman,* Cantemir foloseşte în mod preponderent ca argumente istorice afirmaţiile unor cărturari care l-au precedat în timp. Chiar când se referă la inscripţii epigrafice, la monede şi vestigii arhitectonice, e cert că sursele sale au fost tot de ordin cărturăresc. *De neamul moldovenilor* a lui Miron Costin este

doar una din cele mai uşor recognoscibile surse. Acest mod al lui Cantemir de a trata problemele istoriografiei este în mare măsură nou în comparaţie cu cronicarii munteni şi moldoveni care, în afara surselor orale, folosesc, pe lângă experienţa proprie (care este preponderentă) şi argumente de alt tip: arheologice, etnografice etc. Cantemir are cunoştinţă de valoarea tuturor acestor argumente, iar *Descrierea Moldovei* atestă, în cea mai mare măsură, recunoaşterea importanţei lor. Pentru perioadele când nu poate însă acoperi trecutul istoric cu astfel de argumente, în speţă formarea poporului român şi marile năvăliri, el dă câştig de cauză altor argumente, cum sunt mărturiile unor istorici reputaţi ca şi argumente de ordin lingvistic, cu totul copleşitoare în istoriografia cantemiriană. Cu acest tip de argumente Cantemir a inaugurat o optică istoriografică ce-i va supravieţui cu mult. Ideea că nivelul formal al discursului poate condiţiona substanţa conţinutului său poate fi încă observată la sfârşitul secolului al XIX-lea când Maiorescu se ridică împotriva formelor fără fond. Coroborată cu mai noile idei kantiene şi hegeliene de filosofia istoriei, această veche idee cantemiriană a produs în istoriografia şi în cultura română o matrice formativă dintre cele mai puternice, capabilă să le deturneze de la obiectivul lor real: cercetarea faptelor şi propunerea unor soluţii referitoare la ele. S-a produs în acest fel o separare între dezvoltarea fenomenelor pe de o parte şi concepţia în legătură cu evoluţia lor, pe de alta. Separare de natură să producă nu numai falii între esenţa şi aparenţa lucrurilor, ci şi să provoace mişcări de acoperire a acestor falii: revoluţiile şi mişcările post-revoluţionare. Revenind la ideile lui Cantemir din *De antiquis*..., trebuie să remarcăm încă vreocâteva lucruri, prezente mai mult în germene, şi pe care *Hronicul* sau *Descrierea Moldovei* le dezvoltă în sensuri şi proporţii diferite. E vorba în primul rând despre faptul că, dincolo de obiectivul general al lucrării, autorul foloseşte, pentru părţi întregi ale structurii, următoarea metodologie: ipoteza de lucru; argumentaţia; concluziile. După care ar urma să tragă o concluzie generală, din păcate nefinalizată, lucrarea nefiind terminată. Aceste principii ale raţionalismului aristotelician, în spiritul căruia se formase

Cantemir la Constantinopol, sunt dublate de descoperiri şi meditaţii proprii în legătură cu istoria. Astfel, pe lângă principiul platonician al adevărului, Cantemir introduce ideea că el se stabileşte prin consens, ceea ce era o rezultantă firească a metodei comparatiste de folosire a surselor. Paralelismul, conjuncţia, interferenţa, relaţia parte-întreg ori anularea reciprocă a argumentelor sunt tot atâtea procedee comparatiste pe baza cărora deduce adevărul istoric. Şi, odată cu stabilirea lui, procedează la ceea ce este scopul real al istoriografiei sale, obiectivul ei central, vizibil în toate tipurile de demers: raportarea istoriei la politica momentului contemporan. În *De antiquis...* există cel puţin două indicii ale acestui scop real: unul priveşte delimitarea grijulie, de către Cantemir, a zonelor ocupate de români, chiar când ele nu coincid cu teritoriul vechii Dacii. E vorba despre cei din Grecia şi Epir, ca şi despre cei din Ungaria (Panonia); al doilea priveşte afirmarea intenţiei de a scrie o istorie dublă (dacă nu şi sintetică) a Munteniei şi Moldovei de la al doilea descălecat până în prezent. Această intenţie n-a fost acoperită nici în *Hronic,* iar *Descrierea Moldovei* diferă simţitor, prin finalitate şi structură, de o astfel de istorie. Ambele formulări atestă însă un scop pe care *Hronicul* îl va amplifica atât prin întreaga sa prezentare, prin accentuarea atitudinii reflexive cu privire la sensul şi scopul istoriografiei, cât şi prin faptul că a fost scris în limba română, deci nu atât pentru a oferi la nivel formal o replică istoriografiei europene a vremii, ori argumente pentru politica europeană, cât pentru a oferi poporului român argumentele de cursă lungă şi soluţiile de viitor care să-i aducă independenţa. Târziu şi greu, Dimitrie Cantemir a înţeles unde greşise în demersul său politic, calculând ritmul proceselor istorice după ritmul propriilor sale dorinţe şi nu după mărimea mecanismelor intrate în angrenaj.

Ne vom ocupa în continuare de *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor.* Acesta, deşi nu este finalizat, sintetizează, din cauza morţii premature a autorului, ultimul său mesaj în probleme de istoriografie. Mai mult decât oricare altă lucrare cantemiriană, judecând la modul absolut, aceasta prezintă caracteristicile unei întreprinderi ştiinţifice. *Pridoslovia* care-o

deschide execută un adevărat tur de orizont în adâncimea istoriografiei cantemiriene vorbindu-ne despre scopul patriotic al lucrării în contextul luptei creştinătăţii cu Imperiul Otoman, despre necesitatea obiectivităţii în pregătirea argumentelor care să servească acest scop şi, în sfârşit, despre ipotezele de lucru ale întreprinderii: puritatea romană, nobleţea şi vechimea poporului român ca popor romanic, păstrarea catacteristicilor sale în ciuda năvălirilor barbare şi situării în vecinătatea popoarelor slave. Concepţia sa, vizibilă în diverse alte lucrări în proporţii diferite, îşi arată aici, încă de la început, unitatea. Conţinutul lucrării va scoate apoi în lumină, dincolo de argumentele propriu-zise, căile de acces ce stabilesc legătura între idei. O închinare către cititor aflată după această pridoslovie iniţială (dublată de *Praefatio,* versiunea ei latină), ne informează asupra unui lucru pe care-l ştiam din finalul lucrării De *antiquis...:* aceasta este doar o primă parte a istoriei, cea privitoare la Dacia de dinainte de cucerirea romană şi până la al doilea descălecat. O a doua parte, anunţată, ar fi urmat să se refere la istoria principatelor româneşti Moldova şi Ţara Românească de la al doilea descălecat (din Maramureş) şi până în vremurile contemporane lui Cantemir. Această parte n-a fost scrisă şi asupra ideilor pe care le-ar fi conţinut putem face doar aproximări pe baza aluziilor relativ bogate cuprinse în celelalte lucrări cantemiriene. După această „închinare către cititor“ Cantemir aşază un dicţionar sintetic al surselor bibliografice, stabilit după numele autorilor. Îl intitulează *Catastihul istoricilor, gheografilor, filosofilor, poeticilor şi altor oameni învăţaţi elini, latini şi alte niamuri...* O comparaţie între autorii citaţi de-a lungul *Hronicului...* şi acest „catastih" vădeşte faptul că el cu-prinde doar capetele de afiş, folosite în punctele nodale ale demonstraţiei, în timp ce o serie de alţi autori, ale căror idei sunt doar rezonanţe ale celor afirmate de primii, nu sunt menţionaţi, rolul lor fiind doar de a atesta bogăţia referirilor la poporul român şi la celelalte chestiuni în discuţie. Cartea întâia a lucrării se numeşte *Prolegomena,* denumire ce arată valoarea ei de introducere în problemă. Cele şase capitole ale acestei cărţi reiau chestiunea Sciţiei în termeni puţin modificaţi comparativ

cu aceia folosiţi în *De antiquis...* Ceea ce-l interesează pe Cantemir în acest preambul de istorie universală este ideea devenirii continue de la popoarele biblice gog şi magog, pe care autorul le recunoaşte a fi asirienii şi arapii, la cele care trăiau între hotarele vechii Dacii, cea de dinaintea cuceririi romane. Influenţa lui Miron Costin, ca si obişnuinţa cronografelor trebuie să-şi fi pus pecetea asupra acestui început al istoriei care coboară spre mitul originar al facerii lumii. Echivalenţele cantemiriene între afirmaţiile *Bibliei* şi cele de sorginte istoriografică atestă mai curând dorinţa logicianului de a limpezi trecutul, decât pe aceea a omului de ştiinţă de a discerne istoria de mit. Această parte introductivă prezintă o caracteristică menită pe de o parte s-o diferenţieze de formulările privitoare la Sciţia din *De antiquis...,* pe de alta să anunţe dezvoltările ce urmează în cuprinsul *Hronicului.* Astfel, toate toponimele menţionate ca fiind pe teritoriul Sciţiei sunt prezentate în partidă dublă: cum se folosesc de către contemporanii săi şi cum erau folosite de cei vechi. Faptul că în vechime toate aceste toponime, care aparţin acum diverselor limbi şi popoare cuprinse în Eurasia, erau latineşti, atestă o unitate originar romanică suprapusă peste aceea a Sciţiei. Spre deosebire de afirmaţiile din *De antiquis...,*în *Hronic* Sciţia nu este teritoriul locuit de populaţii de acelaşi tip, ci zona geografică pe care s-a afirmat o parte a civilizaţiei latine. Acest punct de vedere e dezvoltat în cartea a doua a *Hronicului,* care cuprinde douăsprezece capitole. Primul dintre aceste capitole, intitulat *Proimion,* afirmă că poporul roman însuşi are o origine grecească. Aceasta este una dintre luminile importante pe care le proiectează Cantemir asupra întregii istorii a Daciei şi a poporului român. Pe teritoriul Daciei existaseră colonii greceşti chiar înainte de întemeierea poporului roman. De unde ascendentul nobil al acestui spaţiu, faptul că chiar cucerirea Daciei de către romani nu însemna altceva decât reîntâlnirea romanilor cu propria lor origine grecească. O mentalitate culturală şi umanistă îl face pe Cantemir să-i vadă pe greci în chip de întemeietori ai civilizaţiei şi nu, de pildă, de negustori, navigatori etc. În această ordine de idei, deoarece

Dacia fusese cucerită de romani înaintea altor teritorii din occidentul Europei, poporul român putea fi considerat, pe drept cuvânt, cel mai vechi popor romanic. În subtext trebuie să sesizăm că acestea erau motivele de fond pentru care el trebuia salvat (de către celelalte popoare romanice) de stăpânirea „monstruoasă“ a otomanilor. Această parte a doua a *Hronicului* se sfârşeşte cu afirmaţia substanţială că, deşi locuiesc astăzi în trei provincii separate, Moldova, Muntenia şi Ardeal, toţi locuitorii vechii Dacii se cheamă români. Ei şi-au păstrat firea şi credinţa, nicăieri pe teritoriul lor turcii neîndrăznind să construiască geamii. Cartea a treia a *Hronicului* conţine optsprezece capitole. Primele şaisprezece dintre acestea expun diverse teorii cu privire la denumirea şi formarea poporului român şi epoca apariţiei lui în istoria lumii. În funcţie de cele afirmate Cantemir – polemizând ori raliindu-se istoricilor străini – formulează propria sa teorie. Principalele concepţii cu care polemizează sunt a lui Aeneas Sylvius Piccolomini (căruia i se face şi o scurtă biografie), Jan Zamoiski, Orichovici, Stanislav Sarniţki, interpolările de sorginte slavă (un anonim bulgăresc şi un hronic rusesc) preluate de Misail Călugărul şi Simion Dascălul în cronica lui Grigore Ureche.[42] Cantemir menţionează confuziile voite ori nu, ca şi erorile de informare ale acestor autori pe baza mărturiei scriitorilor antici (greci şi latini) ca şi a celor bizantini (laici şi creştini) care toţi i-au precedat în timp pe aceştia, fiind, mulţi dintre ei, chiar contemporani cu faptele relatate şi privitoare la întemeierea poporului român şi formarea limbii sale romanice în bazinul slav al sud-estului Europei. Ultimele două capitole ale cărţii a III-a conţin un scurt compendiu de istorie romană care merge de la întemeierea Romei de către Romulus şi Remus până la primele războaie ale romanilor cu dacii din vremea lui Domiţian, urmat la tron de Nerva şi apoi de Traian. După această carte a doua urmează o nouă *pridoslovie,* unde Cantemir ţine să emită o serie de consideraţii în legătură cu sursele folosite, cu atitudinea lui faţă de ele, cu alte lucrări pe care le-a scris despre aceleaşi probleme, ca şi cu menirea prezentei întreprinderi. Contradicţiile alît de numeroase între istoricii care l-au precedat

în timp, mergând până la antici, îngreunează mult cerinţa de a vorbi în numele adevărului. Acest lucru nu este însă imposibil. El anunţă că a terminat de scris despre Moldova de doi ani şi a desenat o hartă a ei. Această a doua *Pridoslovie* repetă idei ale primeia, dar afirmă şi lucruri noi, cum ar fi faptul că a şi strâns din materialul pentru proiectata parte a II-a a *Hronicului* ceea ce priveşte istoria Moldovei. O altă afirmaţie nouă este aceea că s-a gândit să folosească pentru *Hronic* limba română, deoarece nu pentru străini e important să scrie, ci chiar poporului său trebuie să-i ofere temeiul de mândrie şi pilda de luptă. După această precuvântare urmează din nou cartea I, formată din paisprezece capitole. Primul dintre ele oferă regulile („canoanele“, ca în muzică) de valorificare a informaţiei, uriaşe ca proporţii, pe care-o manevrează autorul. Ca un alt Soliman Canuni, Cantemir stabileşte în materia informă şi contradictorie a istoriografiei universale – concepută ca alăturare de autori din diverse epoci şi ţări – un principiu clar: tăcerea istoricilor la un moment dat în legătură cu un eveniment sau teritoriu, nu anulează afirmaţiile precedente, ci înseamnă doar că nu s-a întâmplat nimic nou. În baza acestui principiu celelalte treisprezece capitole ale acestei cărţi prezintă continuitatea poporului de pe teritoriul Daciei de la cucerirea traiană până la venirea pe tron a lui Aurelian. Urmează un nou punct de respiro, adică o nouă *Prevorovire. Informuind cititoriul.* În ea Cantemir combate teza părăsirii Daciei şi a formării poporului român la sudul Dunării, în Misia (Moesia). Cartea a doua, formată din nouă capitole, care urmează acestei „prevoroviri“, dezvoltă ideea conţinută în ea într-un stil ce aminteşte foarte bine de textul (nu şi subtextele) *Istoriei Imperiului Otoman:* evenimentele şi biografia împăraţilor romani de la Aurelian la Constantin cel Mare, în ordine cronologică. Ceea ce este interesant de observat în această expunere e faptul că problema Daciei e abordată pe fondul creşterii Imperiului Roman, al extinderii sale în Asia până în Georgia şi Armenia, teritorii aflate în zona Porţii de Fier a Caucazului, zonă asupra căreia autorul găseşte de cuviinţă să precizeze, marginal, că a văzut-o personal cu prilejul expediţiei lui Petru I. Această

perioadă de creştere a Imperiului Roman conţine în sine germenii sciziunii, pe care Cantemir îi menţionează atent în capitolul al VIII-lea, făcând şi precizarea că ultimul împărat care a condus unitar Imperiul, Maximian, era originar din Dacia. Apoi Chlorus a condus Apusul, iar Galerius răsăritul. Ultimul capitol al cărţii a doua ne aduce iar în primul plan al conştiinţei chestiunea continuităţii populaţiei romanizate pe teritoriul Daciei. Urmează cartea a III-a, de unsprezece capitole, care înfăţişează istoria Imperiului Roman de la împărţirea acestuia de către Constantin cel Mare până la năvălirea hunilor şi a goţilor. Câteva chestiuni de optică a prezentării sunt interesante în cuprinsul acestei cărţi: capitolul al IV-lea înfăţişează motivele împărţirii Imperiului. Ca şi în *De antiquis...,* Cantemir nu vede aici începutul descreşterii, cum avea să vadă Gibbon[43] mai târziu, ci apogeul gloriei romane, o măsură administrativă înţeleaptă pentru a stăpâni imensul teritoriu. O altă chestiune interesant interpretată este aceea a „constandelor" găsite la Gherghina, lângă Galaţi, monede despre care relatase şi Miron Costin în *De neamul moldovenilor.* Spre deosebire de toţi ceilalţi istoriografi moldoveni, Cantemir consideră că stema Moldovei îşi are originea în civilizaţia care produsese aceste monede cu capul bourului ţinând crucea între coarne. Este iarăşi interesant de precizat că autorul *Hronicului* nu considera aceste monede ca fiind bizantine, ci – la originea lor – romane, deoarece Traian ar fi construit la gurile Dunării o cetate numită Caput Bovis. Aceste afirmaţii, nesusţinute de surse scrise, cum procedează autorul ori de câte ori are posibilitatea, îl fac să nege toată istoriografia moldovenească, de la Ureche la Miron Costin, din dorinţa de a-şi fundamenta propria sa teorie cu privire la originea exclusiv romană şi nobilă a poporului român, la vechimea şi continuitatea lui pe teritoriul Daciei. Cartea a IV-a conţine nouăsprezece capitole scrise cu intenţia de a combate punctele de vedere despre părăsirea Daciei în timpul marilor migraţii. Cantemir se referă la goţi (cu ramurile lor vizigoţii şi ostrogoţii) huni şi alţi barbari (numiţi generic „tătărime"), arătând falsitatea tezelor lui Maienburg şi Moreri care susţineau faptul că mai ales primii dintre aceştia au stăpânit Dacia,

provocând retragerea aureliană. Argumentele lui Cantemir sunt de ordin geografic: Bosforul Chimeric al lui Maienburg nu e Dacia, ci Crimeea. În secolul al XVIII-lea mitropolitul Crâmului se mai chema al Gothiei. Cât despre vizigoţi fiind în imediata vecinătate a goţilor, stăpâneau (deci) Azovul. Hunii au trecut peste Dacia, oprindu-se în Panonia. Retragerea vremelnică a populaţiei băştinaşe în Misia a semănat retragerii vremelnice în munţi a locuitorilor Moldovei în faţa tătarilor, (în *De antiquis...* se spunea că ea s-a practicat deopotrivă în munţi şi în sudul Dunării). Afirmaţia lui Nicolae Costin că Dacia ar fi stat pustie şase sute de ani, până la al doilea descălecat, e combătută de Cantemir, care formulează în cartea a V-a, ultimul capitol, al VII-lea, următoarele reguli pentru citirea corectă a izvoarelor documentare de bună credinţă, în special antice: – expresia „peste Dunăre“ se referă la ţinuturile Imperiului Roman din Sudul Dunării, deoarece sensul de venire al goţilor era dinspre Sciţia spre Europa şi ei s-au aşezat deci în Tracia, nu în Dacia. Ingeniozitatea de a folosi argumente de psihologie a istoricului în argumentarea faptei or, ca şi de logică, rămâne unul din punctele-cheie ale istoriografiei cantemiriene. Mai departe aflăm că hunii locuiau în Sclavonia, nu în Dacia, iar cei pe care i-au supus ei se întindeau spre Silezia, Saxonia, Lehia şi Litva. Anticii au menţionat explicit intrarea hunilor în Dacia, deoarece ea era provincia Imperiului Roman. Bazat de asemenea pe izvoare antice şi greco-bizantine, Cantemir mai urmăreşte să demonstreze, în această carte a V-a, că abia odată cu venirea bulgarilor, Daciei i s-a spus Valahia, aşa cum îi spun încă toţi slavii – ruşi, cazaci, leşi, sloveni, boemi, sârbi, bosnieci – atât Daciei cât şi Italiei, ţinut originar al latinilor. Numai poporul Munteniei îşi păstrează numele originar spunându-şi român. Cât despre moldoveni, ei şi-au luat numele de la apa Moldovei, care vine de la cetatea romană Molisdavia (!) şi nu de la o căţea, cum pretinde Nicolae Costin. Cele douăzeci şi două de capitole ale cărţii a VI-a vorbesc despre o etapă strălucită a bătăliei Imperiului Roman cu popoarele migratoare pentru păstrarea integrităţii sale teritoriale. Prin tipul de argumentare, urmărirea cronologică a evenimentelor – domnii,

bătălii etc. – şi proiectarea continuă, în spaţiul geografic, a hotarelor Imperiului – între care se cuprinde şi Dacia – această descriere aminteşte de tehnica prezentării istoriei Imperiului Otoman şi, nu mai puţin, a istoriei Moldovei cuprinsă în *Descriptio Moldaviae* şi în celelalte referiri, mai ales din notele părţii a doua din *Incrementorum atque Decrementorum*. Într-un mod chiar mai apăsat decât în cele două lucrări precedente, în *Hronic* se face raportarea la sursele de informare şi se susţine minuţios armătura desfăşurării cronologice a faptelor, pe de o parte, spre a proba continuitatea în Dacia a populaţiei romanice, pe de alta, spre a combate tezele care-o contrazic. Cantemir emite în capitolul al VII-lea al acestei cărţi o nouă serie de concluzii parţiale, numite de el „reguli“ de interpretare, concluzii menite să-i sublinieze teoriile proprii pe acest fond al *descreşterii* simţitoare a Imperiului Roman, când evenimentele nu mai erau raportate de istorici la întregul Imperiu, ci la subansamble ale lui strict limitate teritorial, anunţând deja viitoarea dezmembrare: cronicile slavone care spun „Volosca zemlea“ se referă la Moldova, aflată mai în apropierea marilor mase de slavi; în schimb, istoricii latini care spun Volohia se referă la Ţara Românească. Această intuiţie a judecării suprafeţelor în lumina unui *centru* este cu totul surprinzătoare prin profunzimea ei psihologică şi ne permite să afirmăm că Dimitrie Cantemir însuşi şi-a structurat istoriorafia în acelaşi fel, centrul său de referinţă fiind Moldova. Era, în fond, concepţia cea mai adecvată pentru un istoric al marelui spaţiu de ruptură al Balcanilor veacului al XVII-lea, tentat să refacă punţile spre unitate armonioasă şi să echilibreze, în afirmaţii de substanţă, argumente de tot felul, care, prin urmările lor politice şi istorice, puteau primejdui existenţa însăşi a unui popor unitar. Cartea a VI-a sfârşeşte odată cu moartea lui Constantin Porfirogenetul, la 959 e.n., cea de-a VII-a începând cu un scurt capitol de respiro, menit să emită, pe baza celor prezentate mai sus, câteva linii directoare ale viitoarei expuneri. Acest prim capitol, intitulat *Introducere pentru pomenirea neamului moldovenesc de către istoricii străini,* formulează deci următorul principiu: istoricii greco-latini

contemporani marilor migraţii, excedaţi de chiar acest fapt, se ocupă de el în primul rând, lăsând în umbră ceea ce nu provoca tulburări, cum se întâmpla şi cu Dacia, zonă stabilă, cu populaţie bine fixată. După marile migraţii însă istoricii au început iar să pomenească Dacia, ca şi alte teritorii stabile ale Imperiului. Celelalte capitole ale cărţii a VII-a, până la al XV-lea inclusiv, ilustrează acest principiu. Misail Călugărul şi Simion Dascălul sunt combătuţi cu argumente luate din Leunclavius şi Bonfinius. Autorul consideră util să ofere cititorilor săi câte o scurtă istorie a vecinilor Moldovei: ruşii, leşii, bulgarii, ungurii, folosind cronici scrise de autori ai respectivelor popoare. O astfel de concepţie contextuală a istoriei, afirmată pentru prima oară în istoriografia românească şi, nu mai puţin, în istoriografia lui Cantemir însuşi, socotim că ilustrează asimilarea deplină de către autor a unei experienţe în primul rând politice şi numai în al doilea rând istoriografice. Evenimentele de la Prut, cărora căzuse victimă din necunoaşterea contextului politic mai larg pe care-l presupuneau, îl învăţaseră să înţeleagă că faptul istoric nu este rezultatul liberului arbitru, al voinţei unei personalităţi istorice, cât, în ultimă instanţă, rezultanta unui ansamblu de determinisme care trebuie cunoscute şi folosite în consecinţă. Iar prezentarea scurtelor istorii ale vecinilor este primul pas explicit al acestei înţelegeri. Cantemir prezenta poporului său contextul politic în care se afla plasat, cu toate antecedentele sale menite să poată fi folosite ca argumente în sprijinul ideilor de independenţă şi unitate naţională. În capitolul al XIII-lea al acestei cărţi a VII-a apar pentru prima oară în *Hronic* otomanii, cărora li se face, evident, o scurtă istorie, compendiu al celei expuse în *Incrementorum atque Decrementorum*… Cele optsprezece capitole ale cărţii a VIII-a poartă următorul titlu explicativ: *Care arată traiul Romano-Vlahilor în Valahia, apoi şi în Misia, Thracia, Machedonia şi până la Greţia, de la Isachie Anghel pănă la Ioannis Duca; când şi Hănia Tătarilor în Crâm şi înpărăţiia Aliotmanilor la Asia s-au început. Aşijderé arată începătura Domnii Monarhiceşti a lui Ioan Domnul a tuturor Românilor şi de Domniia lui Hris, domnul Cuţovlahilor în Greţia,*

şi aşezaré înpăraţilor Greceşti la Nichea şi pe aiuré. Cantemir traversează în această carte una din cele mai complicate perioade ale istoriei, aceea când, în cadrul Imperiului Roman, împărţit în cele două părţi, de răsărit şi de apus, încep luptele interne sub pretextul reunificării, lupte resimţite de fiecare dintre părţi ca o tentativă de stăpânire a uneia de către cealaltă. Pe acest fond, descris de Cantemir ca o luptă între „greci" şi „latini", ceea ce echivalează termenii laici ai conflictului cu cei religioşi (ortodoxia şi catolicismul), este proiectată evoluţia poporului român de pe teritoriul Daciei, ca şi a enclavelor de la sudul Dunării, din Misia şi Grecia. O atât de veche atestare a unităţii limbii române în totalitatea dialectelor ei, unitate argumentată de Cantemir lingvistic, dar şi istoric, folosind cu precădere surse bizantine, este dublată de o demonstrare a unităţii statale. Conflictul izbucnit în sânul Imperiului Roman a oferit, consideră Cantemir, prilejul fericit pentru organizarea internă a românilor. Statul lui Petru şi Asan e conceput ca un demers în acest sens, iar statul lui Ioan, fratele lor mai mic, e considerat primul stat al tuturor românilor. Ioan însuşi, „Domnul Românilor, cu multă dobândă şi bogăţie de a Latinilor încărcat şi cu mare a numelui creştinesc şi vitejească slavă şi cinste, înapoi întorcându-să, au ţinut pe Balduin la închisoare 16 luni..." (p. 427). Acest lucru este explicat de Cantemir pe fondul unei alianţe a lui Ioan cu „împăratul de la Niceea", alianţă între parteneri egali în putere, împotriva unui duşman comun, care era nu numai apusean, ci şi religios. În acest fel, încă de la întemeierea statului român unitar de ambele părţi ale Dunării, înainte de al doilea descălecat, problema e pusă în termenii celei mai stringente actualităţi a vremii lui Cantemir însuşi: dicotomia Orient/Occident se definea în parametri ortodox/catolic în virtutea apartenenţei la bazinul cultural grecesc sau latin. Originea latină a poporului şi a limbii române, care-i atestă vechimea în Balcanii cutreieraţi de marile migraţii, este dublată de apartenenţa la bazinul grecesc, mai vechi decât cel latin însuşi, din moment ce romanii înşişi s-au constituit ca popor în urma colonizărilor de după războiul Troiei. Cartea a VIII-a se încheie, semnificativ, cu războiul dintre Lascaris al

Bizanţului şi sultanul Aladin de Iconium, cel care, în lupta lui, s-a aliat cu turcii prilejuind, prin greşelile sale tactice, prima ridicare a acestora şi toată evoluţia cunoscută a otomanilor, care ajunsese să primejduiască întreaga creştinătate. Episodul merită comparat cu cel din *Istoria Imperiului Otoman,* mai ales întrucât pune pe o bază comună afirmaţiile istoriografice ale lui Cantemir din diverse lucrări. Aceste lupte marchează primul semn al descreşterii Bizanţului şi al creşterii otomanilor. Cartea a IX-a înfăţişează, în cele treisprezece capitole ale ei, procesul de fixare al câtorva dintre ultimele mari popoare migratoare. Pe fondul răspândirii tătarilor în Eurasia (conduşi de dinastia fundată de către Ghinghis Han) ţâşnesc la suprafaţa istoriei otomanii, care se întind apoi cu relativă iuţeală în trei continente – Europa, Asia şi Africa. Ei au fost primii care au rupt Poarta de fier a Asiei (pe care, zice Cantemir, „la 1722 Peter Alexievici au adus-o supt stăpânirea sa"), i-au luat tronul lui Aladin şi, în veacul al XVIII-lea, însumează o forţă căreia doar împăratul Leopold ar fi capabil să i se opună. Cât despre unguri, ei au avut, după creştinare, nouăsprezece regi (Sunt menţionaţi cu toţii, în felul bine cunoscut din *Istoria Imperiului Otoman)* până când s-au descălecat, a doua oară, ţările române. Atunci au început şi ei să prade spre Europa. Polemica lui Cantemir cu Simion Dascălul e aici mai accentuată decât în oricare alt punct, şi el foloseşte argumente pe care le culege din Bonfinius, Sansovin şi Dolion, cu toţii istorici unguri. În ce priveşte răspândirea europeană a slavilor, Cantemir îi remarcă în primul rând pe bulgari, din pricina aşezării lor în vecinătatea poporului român, pe sârbi şi marea masă a ruşilor, consideraţi ca fiind nu doar primii dintre slavi, ci şi unitatea originară a tuturor popoarelor de neam slav de pe întinsul Europei, unitate de care ei sunt conştienţi, deoarece în virtutea ei cronicile ruseşti (Cantemir citează trei) vorbesc şi despre celelalte popoare slave, cu prioritate despre bulgari. În acest peisaj eurasiatic, unde otomanii, tătarii, ungurii şi slavii alcătuiesc repere esenţiale prin tentativele lor vizibile excentric, şi anume din punctul numit Moldova şi poporul român, este importantă, sugerează Cantemir, opţiunea existenţială fundamentală a fiecărui popor, demersul său politic

de fiecare clipă. În sfârşit, un capitol din această carte, al IV-lea, este în mod deosebit interesant prin caracteristicile de tehnică a scriiturii pe care Cantemir ni le face cunoscute. E vorba de o comparaţie a surselor folosite pentru documentare în vederea scrierii *Hronicului:* Bonfinius, Dlugosz, Calvitius, Moreri, Ricciolus, Abraham [44] ş.a. Autorul analizează în trecere şi starea bibliotecilor de care dispunea, comparând-o cu ceea ce ar fi avut la Constantinopol. În sfârşit, se referă la sursele româneşti existente şi la cele care-i erau încă accesibile. Ochiul său lucid operează o selecţie severă pentru obţinerea unui optim, a echilibrului între cuantumul de informare şi veridicitatea istorică. Procedura este nu numai logică, ci şi ştiinţifică, în spiritul istoriografiei moderne. În sfârşit, cartea a X-a şi ultima a acestei prime părţi a *Hronicului* continuă problematic acest capitol al IV-lea al cărţii precedente, oferind, într-o *înştiinţare cătră cititoriu,* motivele pentru care n-a fost scrisă şi a doua parte a lucrării. Primul şi cel mai important este lipsa de material documentar suficient de avizat şi scris chiar de români. Din acesta derivă şi al doilea motiv: imposibilitatea de a confrunta sursele pentru a distinge care din ele sunt obiective şi care tendenţioase. Cele nouă capitole ale acestei ultime cărţi înfăţişează un inventar problematic minim al surselor tendenţioase la care a avut acces autorul, cu replicile şi soluţiile sale proprii. Este, în fond, o recapitulare rezumativă a chestiunilor ridicate pe parcursul întregii lucrări. În final întâlnim un adevărat tur de forţă al procedeului comparatist preconizat de istoriografia lui Cantemir pentru a stabili în modul cel mai corect anul celui de-al doilea descălecat. *Tabla hronologhicească* pusă după această carte a X-a înşiră toţi împăraţii romani de la Iulius Caesar la bizantinul Andronic Paleolog. Acesta era contemporan, consideră Cantemir, cu al doilea descălecat al ţărilor române (el dă anul 1299 e.n.) În sfârşit, întreaga lucrare se încheie cu o „Scară”, aparent asemănătoare cu cea din *Istoria ieroglifică,* dar profund deosebită de aceea în substanţă. E vorba nu de un dicţionar de personaje, ca în primul caz, ci de un veritabil index ştiinţific al lucrării, combinat cu ceea ce astăzi se cheamă, într-o lucrare ştiinţifică, registrul de note. La litera

R. de pildă, întâlnim între altele: Raba – apă; Radul Vodă Negrul; Rhea Silvia, Romulus şi Remus; Ruşii; Românii; Romanii ş.a. Fiecare cuvânt are alături o explicaţie şi pagina de manuscris unde poate fi întâlnit în contextul său. Ceea ce socotim important de precizat, e faptul că *Scara lucrurilor şi cuvintelor carile sunt mai de însămnat într-acest Hronic* atestă o evoluţie a concepţiei ştiinţifice a lui Cantemir în comparaţie de pildă cu alte două lucrări capitale ale sale: *Sistemul religiei muhammedane* şi *Istoria Imperiului Otoman.* Dacă în prima dintre acestea sursele folosite erau înglobate chiar în text, de cele mai multe ori fără vreo trimitere exactă, iar în cea de-a doua aveau un caracter complementar expunerii, în *Hronic* ele au menirea să lumineze textul propriu-zis, să concentreze informaţia asupra lui. Caracterul de dicţionar alfabetic este un avans al procedurii de lucru folosite de Cantemir. Faptul că înglobează notele în acest dicţionar este şi el un mod ingenios de a uşura cititorului lucrării – mai ales celui specializat – istoricul – sarcina de a se orienta rapid în cuprins şi a discerne din ansamblu ceea ce-l interesa în mod deosebit.

Probleme derivate În afara celor două mari probleme ale istoriografiei cantemiriene, otomană şi românească, există o serie de alte chestiuni care privesc fie cuprinderea în suprafaţă geografică, la nivelul cercetării contemporane lui, a acestor două probleme, într-un efort spectaculos de stabilire a incidenţelor dintre istoriografie şi politică, fie cuprinderea lor în adâncimea temporală, traversând epoci şi civilizaţii, cu scopul de a distinge un sens al devenirii, adică, în ultimă instanţă, de a trage din trecut învăţămintele necesare tot demersului politic al prezentului. În măsura în care toate aceste probleme derivate au intrat la un moment dat în vizorul lui Cantemir ca argumente ale celor două principale, le-am pomenit la locul cuvenit. Ceea ce ne propunem în continuare este să le evidenţiem astfel ca, prin asamblarea lor să deducem mai clar ce însemna în profunzime istoriografia cantemiriană şi care au fost principalele ei tendinţe. Între problemele momentului, vizând un spaţiu geografic sau altul, şi cele pe care le numeam ale adâncimii

temporale, există numeroase culuare de trecere, în virtutea faptului că esenţa însăşi a istoriografiei cantemiriene constă în folosirea trecutului ca argument politic pentru necesităţile pe care prezentul le punea în faţa poporului şi a ţării sale.

Zona geografică intrată în vizorul lui Cantemir pentru diverse chestiuni de istorie se întinde cam de la lacul Aral (numit de el Balta) si hotarul Chinei şi Indiei, până în Anglia şi de la Marea Baltică până în Egipt (Misr) şi Peninsula Arabică. În acest perimetru sunt spaţii uriaşe care interesează doar fugitiv, cum ar fi Yemenul de pildă, despre care aflăm că e locuit de indieni (care deci debarcaseră iniţial din India), altele concentrează atenţia sa în mult mai mare măsură. Se poate vorbi de câteva centre de interes ce ordonează spaţiul geografic al istoriografiei cantemiriene. Unul din aceste centre de interes îl oferă graniţa Imperiului Otoman, graniţă unde se află, spre nord, ţările române (în general) cu Moldova (în special). Pe lungimea acestei graniţe sunt câteva puncte-cheie care trebuie apărate: Poarta de Fier a Caucazului, Poarta de Fier a Carpaţilor, între ele fiind situate, cât se poate de strategic – lângă Marea Neagră, principala mare interioară, (alături de Caspica) aparţinând creştinătăţii – principatele române, apoi Belgradul, poarta de trecere spre Buda, Buda însăşi, poartă de trecere spre Viena, între ele aflându-se Ardealul, spaţiu-tampon cu o situaţie la fel de strategică pe cât era şi aceea a principatelor dunărene. Această poziţie geografic privilegiată a vechii Dacii, luată în consideraţie ca atare încă de pe vremea romanilor, care făcuseră din ea un spaţiu tampon la graniţa imperiului spre a se apăra de popoarele migratoare, relevă faptul că, pentru Cantemir, era vorba de o similitudine de situaţii între cea expusă în *Hronic* şi privitoare la Dacia şi cea expusă parţial în notele *Istoriei Imperiului Otoman,* completată apoi în *Descrierea Moldovei* şi privitoare la spaţiul românesc la începutul veacului al XVIII-lea. Un alt centru de interes îl oferă bazinul Mediteranei, în principal arhipelagul grecesc, iar în cadrul lui insula Corfu şi mai cu seamă Creta. Istoria Cretei e menţionată succint în notele *Istoriei Imperiului Otoman* [45], atât în virtutea faptului că ea reprezenta cea mai puternică dintre

coloniile vechiului Bizanţ şi oamenii de cultură născuţi acolo, răspândiţi în întregul imperiu, inclusiv în principatele române, păstrau viu spiritul vechiului Bizanţ şi, în sens mai larg, al romanităţii, cât si din alte motive, care nu pot fi nicidecum considerate secundare. Astfel, interesul veneţienilor pentru Creta, îndelungatul război al luării Candiei, nu exprimau doar dorinţa unei alte colonii bizantine de a reface unitatea pierdută a întregului, ci şi tentativa creştinătăţii apusene de a face avansuri spre est, spre inima însăşi a ortodoxiei de tip grecesc. În această bătălie pentru respingerea Islamului din Mediterana era, fireşte, de dorit o alianţă a tuturor creştinilor, dar, pe de altă parte, tendinţa papalităţii de a-şi impune punctul de vedere în Orient, ca şi în Balcani sau în Rusia trebuia şi ea blocată. Răspunsul lui Cantemir e limpede exprimat de-a lungul lucrărilor sale: în primul rând trebuia eliberată Europa de otomani. În acest sens nici o alianţă nu e de dispreţuit. Rolul de mediator al Angliei şi Olandei, trădarea Franţei, interesele Veneţiei, jocul politic al Habsburgilor şi Rusiei sunt pe rând trecute în revistă ca pentru a se inventaria posibilităţile de opţiune ale celui aflat pe teritoriul ţărilor române sau mai exact în Moldova. Nu numai celui care conduce destinul Moldovei, al principatelor şi al românilor în sens mai larg trebuie să-i fie limpede necesitatea şi sensul acestei opţiuni, ci tuturor reprezentanţilor statelor europene implicate în marele conflict cu turcii. Apelul istoriografiei cantemiriene a limpede în acest punct: Europa trebuia să vadă în spaţiul vechii Dacii, aflat la intrarea în Balcani, o posibilitate de a făuri, pe baze creştine, un tampon în calea islamismului. În ceea ce-l priveşte, Cantemir a parcurs, din punct de vedere al opţiunii, un drum care trece de la Rusia la Imperiul Habsburgic şi în final la Franţa. Mai mult decât istoriografia, corespondenţa sa este edificatoare în acest sens. În ce priveşte păstrarea independenţei creştinismului oriental faţă de cel occidental, Cantemir era convins că centrul lui trebuia să rămână Constantinopolul, ca o garanţie a faptului că în inima însăşi a Imperiului Otoman se păstrează germenele viitoarei regenerări a Bizanţului. N-a bănuit nici o clipă că trăia în plină mutaţie a acestui centru de la Constantinopol în

Rusia şi a încercat chiar să-l influenţeze pe Petru I în spiritul propriului său ideal de creştinătate. În sfârşit, există în interiorul Imperiului Otoman însuşi acest centru de interes numit Constantinopolul. Istoriografia lui Cantemir îi acordă o atenţie constantă şi diversificată, în afara delimitărilor geografice impuse de avansul turcilor în Europa, adică determinate, în ultimă instanţă, de problema otomană, mai există o serie de alte accente secundare ale istoriografiei cantemiriene determinate de problema românească. Astfel, spaţiul geografic din jurul Moldovei, al ţărilor române formate pe teritoriul vechii Dacii, intră în vizorul lui Cantemir în măsura în care evenimente ale zonelor respective puteau servi demonstraţiilor continuităţii şi unităţii poporului, aşa cum le avea autorul în vedere. De asemenea, ele intră în vizorul său pentru combaterea diverselor tendinţe anexioniste izvorâte din încercarea ţărilor respective de a crea între ele şi otomani spaţii-tampon. Polonia, Ungaria, chiar Ţara Românească prin diferendul creat în jurul Bugeacului au intrat mai mult în atenţia lui Cantemir. În acelaşi timp, tentativa acestora de a-şi justifica mişcările prin argumente de tip istoric e combătută de Cantemir de-a lungul întregii sale istoriografii care se referă la problema românească.

În ce priveşte concepţia lui Cantemir cu privire la epocile vechi ale istoriei lumii, putem spune că ea este cuprinsă între limite care o proiectează în urmă până la facerea lumii – *Biblia* e folosită de el în chipul cel mai laic, gog şi magog fiind, aşa cum am mai arătat, popoare determinate istoric: sirienii şi arapii – şi până la evenimentul strict contemporan (astăzi s-ar spune gazetăresc) ba chiar cu soluţii preconizate pentru viitor, într-un efort cu totul lăudabil de construire a politicii pe baza previziunii ştiinţifice. Între aceste limite există însă, ca si în cazul abordării în suprafaţă geografică, anumite centre de interes. Astfel, deşi marele imperiu al lui Alexandru cel Mare e pomenit în trecere, ca şi cel persan, practic istoria începe să-l intereseze pe Cantemir odată cu constituirea Imperiului Roman. Această problemă romană se întâlneşte în substratul întregii istoriografii cantemiriene şi acolo se află, consideră

autorul, suma tuturor posibilităţilor de argumentare în virtutea cărora pământul Daciei trebuie eliberat de otomani şi pus în dreptul său firesc alături de statele libere ale Europei foste părţi ale Imperiului Roman. Implantarea civilizaţiei romane în Eurasia, urmată de marile migraţii, a schimbat din temelii înfăţişarea lumii, ducând la apariţia unor noi popoare, în faţa cărora cele vechi s-au văzut silite să reziste. *Hronicul* poate fi citit şi din acest unghi al formării poporului român ca punct de rezistenţă în faţa tuturor năvălirilor. Faptul că lucrarea a constituit referinţa fundamentală a tuturor reprezentanţilor Şcolii Ardelene autori de istorii, ba chiar a multor altor istorici români de până la 1877, ni se pare cu totul semnificativ pentru acest mod de citire a *Hronicului,* folosit până la 1835 în copii manuscrise şi editat pentru ultima oară în limba română în 1901. Un alt centru de interes vizibil în istoriografia cantemiriană privită din acest unghi al epocilor pe care le tratează, este cel al marilor migraţii şi în speţă al Tartariei sau Sciţiei, leagănul originar al tuturor popoarelor care au năvălit în Europa, aducând cu ele denumiri geografice şi fixându-se pe teritoriile din jurul Daciei. Pe lângă analiza situaţiei Daciei în cadrul Imperiului Roman asistăm şi la o analiză a felului cum a rezistat civilizaţia ei, de tip romanic, la trecerea popoarelor năvălitoare. În sfârşit, problema bizantină există ca un corpus distinct deşi difuz, în substratul istoriografiei cantemiriene. Imperiul Bizantin nu este pur şi simplu Imperiul Roman de Răsărit în devenirea sa istorică, ci, pe fondul romanităţii, se altoieşte civilizaţia antică şi apoi creştină grecească, modificându-i substanţa şi prin urmare toate formele de manifestare. Între Tartaria şi romanitatea occidentală a crescut puterea acestui imperiu care a modificat, la secole după Alexandru cel Mare, lumea Asiei Mici, ba chiar mai mult: lumea Mediteranei şi a Balcanilor, alcătuindu-se ca o stavilă între tătari şi turci pe de o parte şi restul Europei pe de alta. Dacia a aparţinut acestui spaţiu mai mult decât marii romanităţi, a fost aptă să-i capteze sugestiile din moment ce colonii greceşti la pontul Euxin o deschiseseră acestei zone de civilizaţie înainte chiar de colonizarea Italiei de către troieni.

Dezmembrarea Imperiului bizantin, sfârşită cu căderea Bizanţului în 1453 şi colonizarea bazinului Mediteranei, ca şi recolonizarea Italiei de nord au avut ecouri prelungi pe vechiul pământ al Daciei, împărţit între timp în trei principate. Să ne amintim că visul Cantacuzinilor din Ţara Românească era acela de a ajunge pe tronul unui Bizanţ redivivus, luat din mâna otomanilor fie de Habsburgi, fie de ruşi. Înrudit cu Cantacuzinii prin căsătorie, dar şi educat de Cacavela în acest spirit, Cantemir va abandona luciditatea omului politic în favoarea teoreticianului şi a filosofului speculativ, meditând la posibilităţile pe care le-ar deschide poporului român o Europă unde vechiul Bizanţ s-ar trezi la o nouă lumină.

Expediţia în Caucaz i-a permis lui Camemir să schiţeze un nou corpus problematic în ansamblul istoriografiei sale. Deoarece însă el n-a fost definit în toţi parametrii din cauza morţii premature a autorului, la nici un an după încheierea expediţiei, nu rămâne decât să prezentăm cititorului – pe baza textelor latineşti lăsate de Cantemir, ori receptate de posteritate prin intermediul lui T. S. Bayer, texte niciodată traduse în limba română – să prezentăm deci principalele idei afirmate pentru ca, în baza lor, să putem deduce punctele de conexiune la marele trunchi al istoriografiei cantemiriene.

În expediţia respectivă Dimitrie Cantemir a fost, în calitatea sa de senator şi sfetnic intim al împăratului, responsabil, alături de contele Tolstoi, pentru partea civilă, revenindu-i în chip explicit sarcina de a face propagandă creştină în rândul populaţiilor locale, în general islamice. Pe lângă pregătirea unei tipografii mobile cu caractere turcice şi pe lângă tipărirea, la Astrahan, a unor manifeste şi a unui Catehism [46] (replică depărtată la cel al lui Prokopovici, cu care polemizase în *Loca obscura),* Cantemir a întreprins o serie de alte acţiuni de investigare etnografică, arheologică, geografică, şi, în sens mai larg, cultural-istorică, încercând să obţină o sinteză de informaţii care să folosească scopurilor expediţiei, dar şi să confirme propriile sale teorii istoriografice şi politice, în bună măsură textele care ne-au rămas în legătură cu toate aceste preocupări,

nerevăzute de autor, ca şi schiţele desenate de el, atestă împlinirea mai ales a primei părţi a obiectivului propus: sinteza de informaţii, în legătură cu cea de-a doua putem întâlni mai puţine afirmaţii clare şi prin urmare registrul de deducţii va fi mai bogat.

Textele care-i aparţin cu certitudine au fost găsite de Gr. Tocilescu la Muzeul asiatic din Petersburg împreună cu altele, sub titlul comun „Collectanea orientalia“. Ele se numesc *E(x) Demetrii Cantemiri Principis Moldaviae schedis autographis* şi *Ex eiusdem Demetrii Cantemiri schedis manuscriptis regiones quae ab Baku circa littus Caspium usque Czircassos extenduntur.* Au fost publicate ca atare, fără traducere, o singură dată, în volumul al VII-lea al ediţiei de *Opere,* 1883, a Societăţii Academice. Textul lui T. S. Bayer intitulat *De muro Caucaseo,* la începutul căruia autorul, fost profesor al copiilor lui Cantemir, afirmă că lucrează pe baza notelor lăsate de principe în urma expediţiei, este complet necunoscut în România şi ne vom referi pentru a-l aborda la ediţia scoasă în 1770 la Halle în limba latină.

Problemele de conţinut ale fiecăruia dintre texte vor fi menţionate mai întâi pe scurt, din cauza rarităţii lor. Primul text începe prin a ne informa că cei vechi din Daghestan au tradus în limba turcă istorii arabe şi persane cu privire la vremurile lui Gherai Han, când teritoriul Derbentului a fost trecut la mahomedanism. Cantemir afirmă că i-a căzut în mână o astfel de istorie a înţeleptului Avabi Ackraszi, pe care nu face decât s-o transpună în latină. Obsesia expunerii ştiinţifice bazată pe documente scrise continua deci să-l urmărească, iar ideea care urmează a fi demonstrată este aceea că religia mahomedană a fost implantată pe aceste teritorii, şi nu originară. Demonstraţia începe prin expunerea războiului dintre Cyrus, regele perşilor, şi Hakan, regele turcilor: „famosus iile Cubad (Cyrus) parens Nuszrevani, persarum rex diurnum habuit bellum cum Hakano rege Turcorum et Hyzrorum Habebat autem rex Hakan 400.000 exercitum et dominabatur regno Moscoviae, regno Nukrato et omni Ruthenicae genti et omnes hae nationes erant ei tributariae”. (p. *6)* Avem de-a face deci cu vremurile Tartariei mari, care cuprindea toată partea

nordică a continentului asiatic, învecinându-se, la limita Caucazului şi a Mării Caspice, cu Imperiul Persan. Problema e pusă de Cantemir într-o ecuaţie cunoscută: aceea a unui Imperiu pentru care începea procesul de descreştere. Spre a-l stăvili, marele Cyrus a edificat pe linia strategică dintre Marea Caspică şi Munţii Caucaz un zid de apărare, numit Poarta de Fier a Asiei. Acesta a fost, la origini, zidul caucazian. Conflictul deschis între Hakan şi Cyrus a izbucnit atunci când, cerând-o de soţie pe fiica lui Hakan, Cyrus a respins-o după ce a văzut-o, fără a se atinge de ea, ceea ce regele Tartariei a considerat a fi o jignire. Acest fel de motivare a unui conflict armat, folosit de Cantemir şi în cursul *Hronicului,* mută problema politicului pe terenul vieţii private şi atestă o concepţie specific feudală în legătură cu faptul şi personalitatea istorică. De o parte şi de alta a zidului caucazians sunt masate forţe: „Cubad igitur ordinatis ad singulas utriusque muri portas egregiis et virtuosis militibus tandem in Aderbeidrianiam (Mediani) et in Arak (Irak) est revesus. Similiter Hakan quoque ex parte sua portis expertis et probis (f. probatis – a.m.) viribus în regnum suum abivit. Obstinebat autem Hakan principatus inferius recensitos. 1. Deszti Capezak (b), Semender (qui hodie vocatur Tarku) Indris et Belih (qui hodie est Cuderi (c) et Ihran (qui hodie dicitur principatus Kialbach) et dominium Parai Murer (d) et magno Macrer Czeulad, qui postea fuit apellatus Tatar Szehri (h.e. urbs Tartarorum)" (p. 7) Dincolo de motivaţia deficitară a conflictului antic distingem, în această înşiruire de puncte strategice, linia conflictuală a expediţiei din 1722. Cantemir edifica teoretic îndreptăţirea războiului la care participa, desemnând linia frontului care fusese şi mai era încă zona fierbinte a Asiei în conflictul dintre nordul şi sudul continentului. Peste vechea dispută dintre Cyrus şi Hakan se aşternea aceea mai nouă dintre resturile Imperiului Persan şi Imperiul Rus. Comentându-l pe Avabi Ackraszi, Cantemir consideră că rădăcina iniţială a conflictului, ca şi primele fundamente ale zidului, sunt mai vechi decât luptele dintre Cyrus şi Hakan. La o dată pe care n-o poate preciza, Alexandru cel Mare (în turcă Iskiender Ziulcarnein) a edificat acest zid pe care, mai apoi,

Cyrus şi urmaşii lui l-au restaurat. Alexandru îşi apăra astfel hotarul de nord al teritoriilor cucerite, uşurându-şi înaintarea spre răsărit. Anul restaurării, menţionat în istorie, ne spune Cantemir, a fost „postea Nuszrevan“ şi „incidit Ao. *6,* centesimum decimum“ (p. 8), datare deficitară, din moment ce în mod real Alexandru şi-a întins imperiul în Asia în secolul al IV-lea î.e.n. Este însă important, deşi autorul nu precizează în chip explicit, să facem paralela între importanţa Porţii caucaziene şi a Porţilor de Fier ale Carpaţilor, pomenite de el în *Hronic,* deoarece în ansamblul gândirii istoriografice cantemiriene acestea erau puncte-cheie ale Asiei şi Europei, adică ale lumii civilizate de atunci. În măsura în care pe teritoriul Daciei fuseseră colonii greceşti încă înainte de cucerirea romană, rezultă, ne invită Cantemir s-o credem, că vechimea egală a problemelor legate de aceste spaţii atestă şi vechimea drepturilor lor.

Cel de-al doilea text cantemirian, deşi mai întins ca număr de pagini, este mult mai sintetic în expunere, scopurile lui fiind mult mai precis tactice şi strategice în comparaţie cu ale celui dintâi. Partea de început enumără toate regiunile caucaziene, fiecare cu vecinătăţile sale: provinciile Baku, Batran, Muskiura, Kuta, Kiure, Derbent, Caitak, Tarchu, Cari Tamuk, apoi teritoriul avarilor etc. Acestea sunt provinciile Daghestanului, după care urmează ale cerchezilor (caucazienii), „Omnium Scytharum nobilissimi“, după cum afirmase şi *Historia Imperiului Otoman.* La est de Baku „extat provincia Navahy“. Între provincii curge râul Cura, de-a lungul căruia sunt disipate o mulţime de populaţii, multe din ele organizate în sultanate. Informaţia era de cea mai strictă actualitate pentru expediţia lui Petru I la Derbent şi Baku, mai ales dacă o coroborăm cu paginile din jurnalul personal al lui Cantemir din timpul expediţiei, unde el menţionează atacul unor astfel de populaţii. Partea următoare a textului se ocupă de bazinul hidrografic al zonei, precizând distanţele (în zile) de la un râu la altul, aşa cum se uza încă în epocă şi cum era atât de util pentru o armată aflată în marş. Pentru edificare, Cantemir echivalează uneori cu alte unităţi de lungime: agri sau verste,

mai ales când e vorba de lăţimea şi lungimea apelor curgătoare. Îşi propune să descrie natura şi furtunile Mării Caspice, obiectiv pe care nu l-a mai împlinit. De altfel, unei astfel de furtuni de toamnă îi va datora naufragiul şi revenirea bolii care-i va provoca, în vara următoare, moartea[47]. E descris în schimb muntele Bahdagy unde-şi construise Nuszrevan un palat, la 93 de verste de Derbent. Respectivul munte e comparat cu Araratul de pe teritoriul Armeniei. În continuare, după un plan care ni-l evocă îndeaproape pe al *Descrierii Moldovei,* Cantemir vorbeşte despre climă şi regimul vânturilor, despre înfăţişarea unor oraşe, în special a Derbentului, unde autorul a stat mai mult. În legătură cu el menţionează marmurele vechi, arhitectura caselor, natura populaţiei şi a civilizaţiei, hieroglifele antice şi inscripţiile oguriehe observate pe zidurile vechi şi pe monumente. Notează toate porţile cetăţii Derbent, numindu-le când „portas“, când „capusi“ ca în turcă. Enumerarea şi descrierea lor aminteşte de planul Constantinopolului executat de Cantemir, ca şi de multe din notele *Istoriei Imperiului Otoman,* atât planul cât şi notele având scopuri strategice la fel de precise ca şi aceste texte. În toate situaţiile Cantemir oferea creştinilor chei de acces spre inima unor fortăreţe musulmane, acţiona în numele unităţii creştine şi europene pentru respingerea duşmanului comun care era deci, nu mai puţin, duşmanul principatelor române. De altfel, textele referitoare la Caucaz au fost şi ele însoţite de hărţile respective ale zonei, a căror publicare este datorată tot lui Tocilescu şi lui George Vâlsan. Restul acestui al doilea text, unde se pun probleme de arheologie, epigrafie etc. va fi abordat pe măsură ce diverse alte sectoare ale activităţii lui Cantemir vor intra în vizorul cercetării. Ideea spre care duce expunerea acestor argumente este aceea că a existat, în cadrul religiei islamice, un ascendent al persanilor asupra turcilor în aceste regiuni. Sabia cu două vârfuri desenată pe monumente este insemnul lui Ali, fratele lui Mahomed, în care cred persanii, nu şi turcii. Ecouri din *Kíuăa cucmua* ... şi *Istoria Imperiului Otoman* se fac simţite în toată această parte a analizei desenelor, inscripţiilor, arhitecturii şi monumentelor cetăţii Derbent. Informaţia este cu atât mai surprinzătoare

pentru un însărcinat cu propaganda oficială a expediţiei lui Petru I, cu cât războiul în care se afla angrenat era unul ruso-persan.

Textul definitivat de T. S. Bayer şi cunoscut îndeobşte sub numele *De muro Caucaseo* foloseşte probabil informaţia din cele două texte cantemiriene discutate mai sus, cu precădere al doilea, adăugându-i surse suplimentare şi rotunjind expunerea în jurul acestui subiect numit zidul caucazian. Autorul se şi referă la Cantemir nu numai ca primă sursă de inspiraţie, ci admite chiar că nu face altceva decât să prelucreze textul principelui, căruia îi şi face un portret de cercetător. „Ad ceteras virtutes eo in Principe summa animi magnitudo erat, multo usu periculisque exercita, et doctrinae eruditionisque incredibiles amores ut, quae ad veterum superiorumque temporum inhorum populorum rebus requireres, haud aeque ex alio cognoscere posses: cuius laudes testes sunt commentarii, quos partem perfecit de Turcarum et Moldovarum rebus, partem de antiuqua Dacia aliosque compulses adiectos reliquit." (p. 95) Sunt pomenite deci, rezumativ, *Istoria Imperiului Otoman, Descrierea Moldovei* şi *Hronicul,* încă nici una publicată la data când se referă Bayer la ele. Cât despre cercetările caucaziene însele, Bayer precizează: „Chartas, in quibus muris situm descripserat, communicatas accepi ab Antiocho Cantemiro Principe (...)" (p. 95). Dacă ne amintim şi de faptul că tot Antioh a facilitat şi apariţia hărţii Moldovei, ca şi a *Istoriei Imperiului Otoman,* înţelegem că între tată şi fiu legăturile spirituale vor fi fost cât se poate de puternice. De altfel în testamentul său, Dimitrie îl considera pe Antioh adevăratul său moştenitor spiritual. În ce priveşte textul lui Bayer, aflăm şi câteva lucruri în plus: Cura şi-a luat numele, la origini, de la Cyrus. Pe poarta Kyrclar a figurat ginul Piridimsky, specific în credinţele celor din Damasc. Bayer confruntă bazinul hidrografic notat de Cantemir cu „tabla deliliană" (a lui Delisle!), corectând longitudinile şi latitudinile. De asemenea, corectează unele denumiri geografice care sufereau, la Cantemir, de influenţa pronunţiei turceşti. Astfel muntelui numit de Cantemir Bahdagy i se spune Schahdagy, marele

Alexandru e numit ca în Europa etc. În sfârşit, Bayer confruntă observaţiile lui Cantemir asupra zidului caucazian cu cele ale misionarului P. Archangelus Lambertus, ajungând la concluzia că principele n-a explorat personal decât o parte din acest zid, lungimea lui fiind comparabilă cu a zidului de la Pontul Euxin menţionat în tabla deliliană (să fie valul lui Traian?) Bayer vorbeşte în continuare despre faptul că vechii greci numeau munţii Caucaz Alpi şi au edificat acolo mai multe colonii, legând astfel Caspica de Pontul Euxin. La est de Caspica se aflau masageţii, la sud de Caucaz perşii, iar la nord de ei diverse populaţii scitice. Herodot, Plutarch, Strabo, Tacit, Plinius, Ptolemeu, Lucanus, Appian ş.a. sunt şi ei folosiţi ca surse livreşti, Bayer încercând să distânga existenţa unor referiri din care să reiasă, în ultimă instanţă, îndreptăţirea expediţiei lui Petru I din 1722. Aflăm că vechii greci şi latini numeau Albania teritoriul aflat între Armenia şi Caucaz, că Volga şi Donul erau numite Amazoane, că Bosforul însuşi era trecerea dintre Caspica şi Marea de Azov. Migraţia spre occident a denumirilor geografice: Prusa – Prusia; Iberia (Iveria) – Peninsula Iberică ş.a. se explică prin această cunoaştere iniţial limitată în spaţiu. Nici Cantemir şi nici Bayer nu remarcă acest fapt, care ne apare totuşi limpede în perspectiva timpului; punctele-cheie ale planetei – strâmtori, peninsule, munţi, fluvii – au păstrat câte ceva din denumirea originară pe care le-o dăduseră, în inima de foc a Asiei, primii ei cuceritori: oştenii lui Alexandru cel Mare. Bayer se referă în extenso la imperiul lui Alexandru, ceea ce Cantemir nu făcuse. Folosirea surselor greco-latine în sprijinirea afirmaţiilor proprii, care caracterizează lucrarea lui Bayer, e de presupus că ar fi caracterizat şi opera finalizată a lui Cantemir însuşi, care a procedat astfel în toate lucrările sale importante de istoriografie. Bayer decodifică unele din inscripţiile copiate de Cantemir deducând că e vorba despre vechile popoare gog şi magog din *Biblie,* pomenite explicit de Cantemir în *Hronic.* Putem presupune, în virtutea unor astfel de inscripţii, că Dimitrie Cantemir ţinea să fundamenteze istoriografic (şi nu doar logic) ceea ce fusese începutul mitic al umanităţii, echivalând aceste populaţii cu asirienii şi arapii,

considerând deci că a avut loc, în vremurile arhaice, o mişcare de populaţii de la sud spre nord, urmată, în vremea marilor migraţii, de una de la est spre vest. N-am întâlnit totuşi nicăieri în cuprinsul istoriografiei cantemiriene o analiză a mişcărilor opuse şi care au dus la apariţia marilor imperii: al lui Alexandru, cel roman. T. S. Bayer foloseşte şi surse mai noi, bizantine şi contemporane (între alţii un englez, Thomas Hyde) care se referă la zidul caucazian şi la Marea Caspică (inclusiv la furtunile ei intempestive care provoacă adesea naufragii). El formulează chiar un punct de vedere în legătură cu ceea ce în *Hronic* Cantemir numea „câmpii Capciakului", de unde ţâşniseră spre Europa toate popoarele migratoare. Această zonă e stabilită de Bayer ca fiind între Marea Caspică, regiunea romanilor sau constantinopolitanilor, aceea a geţilor, a regatelor Mogul (India) şi Chatai (China), iar la nord Siberia şi Kapha (colonie genoveză a cărei denumire a emigrat şi ea spre Africa devenind Kaffa, patria cafelei). Faptul că e copios citat Tadj Altavalich Saadi Efendi (adică *Tad*) *el Terarich* al lui Saadi ne evocă una din sursele de bază ale *Istoriei Imperiului Otoman,* indicată în consecinţă de Cantemir, deşi, mai târziu, existenţa unui istoric cu acest nume a fost violent negată de Hammer. Înclinăm să considerăm însă că, în absenţa unei informaţii complete despre scrierile lui Cantemir, Hammer însuşi se putea înşela. Revenirea în discuţie a acestui istoric indică faptul că probabil, după întoarcerea din expediţie, Cantemir şi-a pus la punct sursele spre a-şi definitiva lucrările referitoare la Caucaz. E de presupus că a adăugat cel puţin o listă bibliografică, deoarece majoritatea autorilor antici greci şi latini, ca şi turci, sunt cei folosiţi în mod uzual în istoriografia cantemiriană. Bayer a folosit însă toate informaţiile care-i proveneau de la Cantemir într-un sens propriu. *De muro Caucaseo* a fost o lucrare scrisă spre informarea Europei în legătură cu o zonă explozivă din cauza războiului ruso-persan şi a fost receptată ca atare pe fondul conflictului mai larg dintre creştinătate şi islamism. Probabil în final Cantemir ar fi fost interesat să-şi finalizeze concepţia istoriografică afirmând îndreptăţirea poporului român format pe teritoriul vechii Dacii

de a fi liber din moment ce rezistase marilor năvăliri venite din Tartaria, năvăliri dintre care aceea a turcilor era doar ultima şi cea mai puternică. N-a apucat să-şi ducă lucrările la bun sfârşit, dar arcul deschis pe care l-a proiectat peste timp este cu atât mai semnificativ pentru vremea de cumpănă pe care a traversat-o.

În sfârşit, ultima lucrare cantemiriană ajunsă până la noi fragmentar şi prin intermediar (Nicolae Bantîş-Kamenski) este jurnalul campaniei caspice. Deţinem în traducere rusă fragmentul dintre 18 iulie 1722 – 9 octombrie 1722. Gr. Tocilescu a tradus în română acest fragment, ca şi partea din jurnalul lui Ivan Ilinski, secretarul personal al principelui, care a lăsat *Notationes quotidinae,* parte cuprinsă între 7 nov. 1722 – 24 oct. 1723 [48]. Confruntând aceste pasaje cu lucrarea publicată în 1951 de V. P. Lîsţov despre războiul ruso-persan (1722–1723)[49] suntem în măsură să discernem unele aspecte însemnate asupra poziţiei ocupate de Cantemir în această campanie, ca şi asupra distanţelor care-l separau de obiectivele centrale ale războiului. Ceea ce nu rezultă explicit din scrierile cantemiriene şi era totuşi obiectivul politic numărul unu al lui Petru I este faptul că, după deschiderea la Marea Baltică, Rusia avea nevoie de asigurarea frontierei sudice, sprijinită pe Caspica. Toate teoriile cantemiriene despre creştinătate şi islamism rămân în stadiul de pure speculaţii în faţa a ceea ce Lîsţov numeşte interese politice, economice şi comerciale. Zona intrată în vizor conţinea petrol, metale, sare, lână şi mătase. De asemenea, asigura Rusiei un mare drum comercial spre India şi China. Încă Nicolae Milescu, la jumătatea veacului al XVII-lea, investigase acest drum. Hărţile Caspicii fuseseră făcute de la 1704. Vizibilitatea lui Cantemir asupra acestui război s-a rezumat, în afara manifestelor, al căror text nu-i aparţinea, la ecouri ale luptelor percepute din diverse surse şi la cercetări arheologice ale căror rezultate (de altfel nefinalizate) n-au fost luate în consideraţie. Iată ce spune Lîsţov despre manifeste: „La Şemaha, Baku şi Derbent s-a trimis un manifest cerând locuitorilor să nu-şi părăsească locuinţele la apropierea armatei ruse. Acest manifest a fost publicat pe 15 iunie 1722 la Astrahan în limbile tătară,

turcă şi persană pentru a arăta cauzele acestei campanii tuturor popoarelor pe care ea le atingea. (cf. F. I. Soimonov – *Descrierea Mării Caspice,* p. 58)[50] Şi mai departe: „În manifest se arăta că supuşii şahului – stăpânitorul lezghin Daud-Bek şi stăpânitorul Kazî-Kumîk Surai s-au răzvrătit împotriva suveranului lor, au luat cu asalt oraşul Şemaha şi au săvârşit un atac cu jaf asupra negustorilor ruşi (...) Din cauza refuzului lui Daud Bek de a da satisfacţie, a declarat Petru, suntem siliţi să trimitem armata (...) împotriva răzvrătiţilor şi tâlharilor (Cabinetul lui Petru I, cartea 62, p. 11 –13)[51] Cantemir a plecat în expediţie în munţi, conform jurnalului său, pe 26 iulie. Totuşi el înregistrează exact o serie de subtilităţi neluate în seamă de Lîsţov în lucrarea sa. Astfel, la 6 august, a avut loc o întrevedere cu şamhalul Tarkului, localitate unde Cantemir va ajunge abia la 12 august. De acolo, la 16 august a plecat din nou în expediţie în munţi, mai multe zile, înregistrând totuşi exact începerea luptelor la 19 august: „La orele 2 după amiazi s-au arătat în munţi tătarii de Timiş (râu şi munte) în număr de 5000, având ca şef al lor pe Mehtebeg şi încă unul lakşibeg (care a şi fost ucis) şi pe Aitimurbeg. Din tătari au fost mulţi ucişi şi au fost vreo câteva mii luaţi prizonieri. Şi cu toţi aceşti tătari s-au luptat numai cazacii de Don (...), iar comunele şi cătunele lor şi bucatele lor le-a(u) pârjolit. În aceeaşi zi sultanul tătarilor de Timiş a fost înştiinţat de două ori ca să primească protecţiunea măriei sale imperiale, dar el n-a ascultat. Iar Lîsţov, folosind drept sursă documentele Cabinetului lui Petru I, spune: „Pe 19 august locotenent-colonelul Naumov a trimis la Derbent un detaşament de 271 soldaţi şi dragomani. Între timp armata rusă a trecut fără lupte prin Tarku şi Buinaki, dar pe 19 august a fost atacată pe râul Inciko Aus de un detaşament de 10.000 de oameni ai sultanului din Utemîş, Mahmud.“[52] În comparaţie cu informaţia de cabinet, aceea oferită de Cantemir e mai vie, mai colorată, deşi intervin carenţe de cunoaştere în privinţa efectivelor militare. El transcrie evenimentul aproape gazetăreşte: daruri primite şi făcute, prizonierii luaţi şi torturarea lor, sărbătorirea victoriilor prin slujbe religioase etc. Cantemir se dovedeşte introdus în culisele expediţiei, deşi fără nici o putere

de influenţare a ei. Astfel, de pildă, informaţiile oferite de jurnalul său în legătură cu răzvrătirea şamhalului Tarkului şi naipului Derbentului coincid cu cele menţionate de Lîsţov ca provenind din Cabinetul lui Petru I. Războiul, care s-a terminat de fapt în 1725 cu victoria Rusiei, nu mai interesează activitatea lui Cantemir (decedat în 1723). El a fost de altfel ultimul act al lui Petru cel Mare, decedat chiar în 1725.

Dimitrie Cantemir omul politic se defineşte printr-o serie de acte care ţin de accesul la putere, de politica internă şi externă a statului, dar se defineşte şi printr-o serie de afirmaţii teoretice presărate în numeroase scrieri, mai cu seamă istoriografice, însă şi de alt tip. Abordăm aici, la sfârşitul capitolului de istoriografie, chestiunile legate de concepţia politică a lui Cantemir deoarece, prin sensul final, întreaga sa istoriografie a fost concepută ca modalitate de justificare şi de argumentare a necesităţii unor prerogative politice pentru Moldova şi pentru toţi românii, alături de alte popoare europene, în faţa Imperiului Otoman.

Una dintre cele mai importante chestiuni pe care şi le-a pus, încă din tinereţe, a fost aceea a preluării puterii. Avea doar douăzeci de ani când a fost proclamat urmaş la tron de boierii ţării. Nu putem aprecia îndeajuns această reuşită a tânărului Dimitrie în faţa boierilor moldoveni care ştiau, pe de o parte, că primul născut se cuvine să vină pe tron, iar pe de alta că nimic nu se mişcă în Moldova fără încuviinţarea sultanului. Ce-i drept, Antioh era atunci ostatic al tatălui său la Constantinopol, iar Poarta n-a încuviinţat alegerea lui Dimitrie. Faptul l-a marcat însă pentru toată viaţa. Suntem îndreptăţiţi să credem că tânărul candidat va fi folosit în faţa boierilor argumentele pe care le-a lăsat drept mărturie şi în scrierile sale *(Descrierea Moldovei):* conform tradiţiei, deci după legea pământului, domnia era în Moldova ereditară, iar fiul cel mic putea veni pe tron înaintea celui mare. Acest prim act politic ne lasă să întrevedem în Cantemir un bun cunoscător al istoriei neamului său, dar şi unul din punctele slabe ale întregii sale cariere politice: n-a plecat în judecarea feno-

menelor de la situaţia de fapt, care trebuia cunoscută şi stăpânită progresiv, ci de la un ideal a cărui atingere o considera iminentă prin simpla exercitare a voinţei domnului şi sfatului ţării. Această grabă a intelectului de a devansa faptele, admirabil prinsă în portretul pe care i-l face Neculce în *Letopiseţul* său, a primit prima lovitură severă prin refuzul lui Ahmed al II-lea, la două săptămâni după alegere, de a-l confirma. Tânărul Cantemir a avut prilejul atunci, pentru prima oară, să înregistreze uriaşa distanţă dintre idealuri şi realităţi şi să purceadă pe lungul drum menit să le apropie. Cei şaptesprezece ani care au urmat până la cucerirea puterii politice (cu acordul otomanilor) se prezintă ca o progresie a cunoaşterii adevărului şi înţelegerii realităţilor lumii în care trăia. În perioada pe care a stat-o la Constantinopol ca chehaia a fratelui său şi apoi candidat la domnie, Cantemir a acţionat pentru captarea bunăvoinţei cercurilor otomane influente. Am arătat că a folosit în acest scop mai multe canale: cunoaşterea aprofundată a culturii turce şi orientale cu specializarea extremă într-una din ramurile ei de vârf: muzica; daruri făcute unor persoane cu mare putere ocultă la curtea sultanului şi la serai; invitaţii în palatul său de pe Bosfor adresate înalţilor demnitari otomani care l-ar fi putut ajuta în ascensiunea la putere. În legătură cu toate aceste demersuri există mărturii explicite, pe care le-am menţionat la locul cuvenit, în capitolul numit *Cadru general*.

În sfârşit, în toamna lui 1716 Dimitrie Cantemir ajunge pe tronul Moldovei. Considera că acest lucru se datora îndelungatului său demers de persuasiune pe lângă înaltele personalităţi ale lumii turceşti, ca şi calităţilor lui intrinseci. Considera, de asemenea, că momentul politic european – regele Suediei se afla refugiat în Bugeac – îl favoriza. Prezenţa armatei ruse i s-a impus. Ignora cu totul o serie de alţi factori care-i vor influenţa cariera politică şi destinul. Aceşti factori ţineau atât de concepţia otomanilor cu privire la ţările române şi rolul lor în ansamblul Imperiului, cât şi de momentul politic european. Pe lângă toţi aceşti factori analiza momentului domniei lui Cantemir mai trebuie să ţină seama şi de alţii, de natură internă, care priveau starea ţării (mai ales tributul

uriaş), relaţiile noului domn cu marea boierime, cu biserica şi micii boieri.

Deoarece trăise cam două decenii în capitala Imperiului Otoman, lipsit de surse directe de informare asupra desfăşurărilor de forţe pe care le implicau situaţia europeană în general şi războiul nordic în special, ba chiar neinteresat în mod deosebit de acest fenomen, după el destul de îndepărtat de Moldova, Dimitrie Cantemir n-a luat în consideraţie refugiul lui Carol al XII-lea în Bugeac decât pentru că i se părea un moment favorabil de provocare a creştinilor la un război eliberator faţă de Poartă. Lucrul acesta i se părea cu atât mai necesar cu cât, iniţial, Carol al XII-lea a dorit să se stabilească la Iaşi. Ştia deci, a afirmat-o deschis, că fusese adus pe tron în vederea unui război. Avea însă de gând să exprime punctul de vedere al Moldovei şi nu pe acela al turcilor. În acest scop a acţionat pe de o parte în virtutea unor tipare preformate – nu era primul domn moldovean care căuta alianţa cu Rusia – marele Ştefan, Vasile Lupu îi fuseseră înaintaşi – pe de alta silit de împrejurări – armata rusă era oricum tentată să-l captureze pe Carol al XII-lea. A comis aceeaşi eroare ca în prima domnie: a pus idealul mai presus de realitate şi pe această bază fragilă a trecut la acţiune. Abia venit domn, neştiind pe ce poate conta din interior, a procedat în virtutea credinţei că ţara îl urmează pe voievod doar promiţându-i eliberarea. Lipsit de o partidă proprie, de armată numeroasă şi instruită, de alimente, s-a angajat într-un război care – chiar în cazul victoriei Rusiei – n-ar fi dus la sperata eliberare. Moldova n-avea dreptul, după acordurile inter-state aflate atunci în vigoare, să încheie tratate pe cont propriu. Tratatul de la Luţk era oricum nul. Cât priveşte pacea dintre Rusia şi Imperiul Otoman, chiar în cazul victoriei Rusiei, e greu de presupus că ar fi avut în centrul atenţiei eliberarea Moldovei de turci. Ea nu constituia atunci graniţa dintre cele două mari puteri, nu interesa ca zonă tampon şi nici chiar ca un cap de pod pentru că bulgarii şi sârbii se dovediseră (mai ales pe căi religioase) mult mai ductili ca românii în a susţine politica rusă. Petru I, fire generoasă şi vizionară, credincios făgăduielilor sale, ar fi putut cere, evident, împlinirea punctelor

tratatului de la Luţk în caz de victorie, aşa cum a încercat s-o facă şi în caz de înfrângere. Nu este însă mai puţin adevărat că preţuirea reciprocă dintre două personalităţi istorice rămâne un fapt cu totul particular şi lipsit de semnificaţie în contextul politic dat. N-ar fi iarăşi corect dacă n-am preciza că în scurtul răstimp pe care l-a avut la dispoziţie de la venirea pe tron şi până la declanşarea războiului ruso-turc nu putea produce consolidări de substanţă nici în politica internă şi nici în cea externă a ţării. În plan intern se observă tentativa de consolidare a unei partide proprii, fie prin înrudiri, fie prin privilegii (danii de moşii, mori, sate[53]) – cum a fost cazul unor familii boiereşti, dintre care unele l-au urmat în exil (Lupu, Abaze ş.a.), altele s-au depărtat de el (fraţii Ruset). Un alt demers al lui Cantemir, vizibil pe plan intern a fost acela de consolidare a normelor juridice atât în baza dreptului pământului, cât şi a codului feudal. O serie de acte de judecată indică voinţa domnului de a fixa robii ţigani pe moşii. În sfârşit, deşi rămasă în stare incipientă, se observă tentativa lui Cantemir de a trece veniturile unor însemnate mănăstiri moldovene dedicate Sfântului Munte în vistieria sa, care şi-ar fi mărit astfel puterea economică, lucru necesar în complicatul angrenaj al păstrării puterii.

Din punctul de vedere al Porţii aducerea pe tron a lui Cantemir n-a fost un simplu capriciu datorat persoanelor influente din anturajul sultanului, aşa cum era înclinat să creadă proaspătul domn. Pentru cel care citeşte depeşele trimise din Constantinopol de oficiul consular veneţian către doge, ca şi însemnările diverşilor martori oculari ai perioadei, fie ei simpli călători ori implicaţi direct în evenimente, apare cu claritate că Imperiul Otoman se considera într-un moment de cumpănă şi miza pe un om sigur – domn pământean, dar format la Constantinopol – spre a echilibra situaţia. Nicolae Mavrocordat era considerat de boieri un venetic şi, în plus, era o fire prea slabă spre a putea duce la bun sfârşit sarcina unui eventual conflict deschis. El a fost deci revocat, bucurându-se în continuare de protecţie în aşteptarea unor vremuri mai bune. Ceea ce Cantemir iarăşi n-a ştiut. El a sesizat abia mai târziu, pe

când se afla în Rusia, demersul concertat al Porţii de a asigura graniţa Imperiului cu domni nepământeni atât în Moldova cât şi în Muntenia. Observaţiile pe care le face în *Descrierea Moldovei* sunt însă rodul unei etape mai târzii decât propria sa domnie, ceea ce explică lipsa de prudenţă a angajării sale într-un conflict antiotoman în care Constantin Brâncoveanu n-a intrat, chiar dacă a trebuit să plătească sultanului un peşcheş considerabil din pricina „trădării" vărului său Toma Cantacuzino. Nu este aici locul pentru analiza în paralel a atitudinii celor doi domni ai principatelor în acest conflict ruso-turc. Din punctul de vedere al Porţii socoteala era oricum făcută. Brâncoveanu a reuşit doar să întârzie procesul cu câţiva ani. Cât priveşte celelalte forţe europene, nici una din ele n-a considerat necesar aşa cum era Cantemir tentat să creadă, să-şi modifice linia politică mizând pe venirea unui nou domn pe tronul Moldovei. Polonia, Habsburgii, Ungaria, Veneţia, ca şi puterile neimplicate direct în conflict, Franţa, apoi Anglia şi Olanda, acestea două din urmă mai mult cu rol de arbitraj, şi-au continuat deci propria lor politică de extindere (când se putea) şi consolidare a graniţelor, încercând să nu se implice în mai multe conflicte deodată şi, în măsura în care acest lucru era posibil, să respecte tratatele de pace care atingeau, în cel mai bun caz, un sfert de secol de pace. Aceasta era, evident, şi linia Rusiei, care însă avea o graniţă asiatică în comun cu Imperiul Otoman pe o lungime prea mare pentru ca acesta să nu fi observat fortificarea ei în condiţii de pace bilaterală. Rusia se pregătea deci de luptă, în ciuda afirmaţiilor contelui Tolstoi, ambasadorul său la Poartă, care încerca să păstreze pacea până la limpezirea conflictului nordic. Arestarea sa a marcat începutul deschis al conflictului ruso-turc, iar tratatul de pace care a încheiat războiul din 1711 a consfinţit ceea ce era de aşteptat: otomanii au impus distrugerea fortăreţelor de la Marea de Azov. Mai târziu, războiul ruso-persan din 1722, la care a participat şi Cantemir, n-a făcut decât să anunţe hotărârea Rusiei de a relua problema graniţei de sud, inclusiv prin viitoare conflicte cu Imperiul Otoman, care se vor deplasa până spre jumătatea veacului al XVIII-lea.

După pierderea tronului au trecut mai mulţi ani până când concepţia politică a lui Cantemir a devenit din nou vizibilă, de data aceasta în registrul scrierilor sale, dat fiind faptul că poziţia de senator, atinsă abia în 1720, nu-i asigura vreo marjă de independenţă în a făptui. Parcurgerea opisului de documente conţinute de arhiva Senatului e suficientă pentru a releva acest fapt.[54] Până în 1718, când Imperiul Otoman pierde Belgradul şi Banatul în favoarea Habsburgilor, în urma ultimului război turco-austriac (1716–1718), miza politică a lui Cantemir s-a îndreptat spre ei. Scrisorile adresate ţarului ori lui Makarov, şeful acestuia de cabinet, atestă cu claritate opţiunea cantemiriană ca şi faptul că ea n-a fost luată în consideraţie. Formaţia sa culturală constantinopolitană, al cărei ax era persuasiunea, ca şi idealurile umaniste ale eruditului suferă modificări substanţiale în contact cu politica exactă, realistă şi bine orientată a ţarului. Anul 1718 a fost acela când Cantemir şi-a dat seama că poziţia de fost domn moldovean nu-i mai poate oferi nimic pentru recâştigarea tronului Moldovei şi că nici o cale directă de întoarcere nu mai era deschisă pentru sine. S-a orientat deci în politica Imperiului Rus şi a încercat în continuare să producă argumente teoretice pentru dreptul la independenţă al Moldovei. A încercat o ieşire pentru fiii săi spre Occident şi anume spre Franţa, aliată a Porţii, bănuind că ei ar putea deveni din nou, pe această cale, candidaţi la domnie. Nici una din aceste tentative n-a reuşit. Acţiunea politică a lui Dimitrie Cantemir s-a soldat cu un eşec deplin.

Înainte de a încheia acest periplu prin universul politicii aşa cum a înţeles-o Cantemir, trebuie să ne referim încă la concepţia despre stat şi popor. El considera – acest lucru e vizibil în toate scrierile istoriografice – că poporul român s-a format pe teritoriul Daciei şi-l locuieşte de atunci neîntrerupt, câteva enclave dăinuind şi la sudul Dunării. N-are însă conştiinţa limpede a necesităţii de unificare sub o conducere unitară a acestui popor şi nici pe aceea a creării în Balcani a unui stat puternic care să se opună expansiunii otomane. El consideră că Moldova deţine, ca stat ce merită independenţa, primatul în ordinea teritoriilor româneşti prin mărimea suprafeţei, nobleţea

populaţiei şi mulţimea bogăţiilor naturale. Se cuvenea deci ca o dinastie moldoveană să producă unificarea principatelor dunărene. Această idee a fost însă numai reflexul gândirii politice a lui Constantin Brâncoveanu, care a şi acţionat în acest sens, încercând, prin Constantin Duca şi Mihai Racoviţă, să controleze şi situaţia din Moldova. A fost de asemenea reflexul unei mentalităţi cărturăreşti, formate prin frecventarea istoriografiei moldoveneşti. Am amintit mai sus de pilda lui Ştefan cel Mare care l-a impus pe Laiotă în Muntenia şi a lui Vasile Lupu care spera să obţină pentru fiul său Ştefan, cu ajutorul lui Bogdan Hmelniţki, tronul muntean. Ambele pilde sunt folosite de Cantemir în notele *Istoriei Imperiului Otoman.* Nu este însă mai puţin adevărat că dincolo de aceste limitări ale gândirii lui Dimitrie Cantemir în privinţa poporului şi a statului, există în opera sa toate marile deschideri care au făcut-o aptă să fie folosită de urmaşii săi, cărturari şi oameni politici deopotrivă. Mulţi dintre ei – corifeii Şcolii Ardelene şi paşoptiştii mai ales – l-au considerat piatra de temelie a înfăptuirilor lor.

Concluzii Cultura orientală, căreia-i fuseseră înglobate, veacuri de-a rândul, ţările române, cu precădere principatele dunărene, n-a reuşit să anuleze specificul poporului şi culturii române. El a dăinuit prin adânci straturi folclorice şi apartenenţa la un bazin de mitologie arhaică atâta vreme cât stabilitatea relativă a contextului social-politic şi economic a protejat-o, iar substanţa interioară a locuitorilor acestui spaţiu n-a fost atinsă de trecerile diverşilor cuceritori. În măsura în care aceştia se puteau permanentiza şi afirmau date noi în registrul existenţial, fie la nivelul întregii societăţi, fie al individului – cazul romanilor e cel mai pregnant – s-au produs modificări necesare dăinuirii poporului, înregistrate de plafonul cultural (şi nu numai) ca adevărate ruperi de registru, uriaşe dizarmonii mementane pe deasupra cărora au trecut apoi noi pânze freatice, restabilind fluxul continuităţii prin relaţii cu trecutul, asimilări şi eliminări ce au structurat firea însăşi a poporului. Am exemplificat acest proces prin cucerirea Daciei de către romani, exemplu împrospătat pentru cititor chiar în cursul capito-

lului de faţă, deoarece Dimitrie Cantemir i-a acordat o importanţă atât de mare. Ceea ce ne interesează în continuare nu este să producem un rezumat al capitolului sau capitolelor scrise, ci să revelăm cum şi în ce măsură a fost Cantemir însuşi produsul unui asemenea moment de ruptură. Plecăm de la ipoteza că numai o similitudine de situaţii l-a făcut să caute exemplele pe care le atestă în opera sa, încercând să obţină, în baza lor, argumente pentru prezentul imediat.

Privit cu ochii cititorului contemporan, mesajul scris pe care ni l-a lăsat principele Moldovei se prezintă ca o tentativă de punere în ecuaţie a datelor specifice a unei culturi în momentul de cumpănă când Orientul, căruia aparţinuse veacuri de-a rândul, încerca să şi-o revendice cu o forţă care nu mai convenea spiritului său îndreptat de-acum spre lumea europeană. Sfârşitul veacului al XVII-lea se prezintă ca definire a coordonatelor spiritului european. Confruntarea mereu mai puternică dintre Imperiul Otoman şi ţările europene pe de o parte şi făurirea marilor imperii coloniale pe de alta, fac din lumea europeană terenul unor repezi modificări ale raporturilor de putere. Ca urmare au loc între ţările europene însele atât conflicte dintre cele mai acute (laice ca şi religioase) pentru păstrarea supremaţiei, cât şi alianţe insolite (tot laice ori religioase) afirmate în momentele critice. Nu putem spune că, în timp ce Occidentul prezenta acest aspect fărâmiţat, dincolo de care – ba chiar din pricina căruia – se căutau consensuri, trasee unitare de dezvoltare la diverse nivele ale vieţii sociale, în acelaşi timp deci Orientul ar fi fost o lume fără fisuri, care încerca să-şi impună ascendentul asupra celeilalte. Marea diversitate de populaţii şi culturi ale Asiei, infinit mai vechi şi mai stabile decât cele europene, nu era interesată de fenomenul european, între ele şi acest continent se aflau, în partea sudică, turcii, entitate distinctă în lumea Orientului prin afirmarea voinţei de putere atât religioasă cât şi laică. Ei ameninţau deopotrivă Orientul ca şi Occidentul – Cantemir a numit Imperiul Otoman „o excrescenţă monstruoasă“ în dezvoltarea „naturală“ a lumii – punându-le astfel faţă în faţă într-un chip cu totul neaşteptat. Pentru orientali turcii reprezentau o

ameninţare venită din inima unui bazin cultural comun iar pentru Europa una care semnifica una din tentativele barbarilor de a cuceri lumea civilizată. Viziunea lui Cantemir în această privinţă este a unui oriental şi a unui european deopotrivă. Datele principale ale acestei viziuni sunt oferite de afirmaţia în legătură cu turcii ca popor năvălitor. Leagănul lor originar, citim în „Collectanea orientalia“, ca şi în *Hronic,* erau Câmpii Capciakului din inima Asiei. Nu este mai puţin adevărat că turcii au afirmat o cultură şi o organizare superioară Europei din multe puncte de vedere, ceea ce a şi asigurat ascendentul lor. Pledoaria lui Cantemir merge mai departe păstrând ambele deschideri – cea orientală şi cea occidentală. El spune că popoarele europene trebuie să reziste navalei barbare a otomanilor. În acelaşi timp există o serie de coordonate pe care societatea europeană ar trebui să le preia, deoarece otomanii le-au verificat în timp: tactica şi strategia militară, armamentul şi organizarea armatei, învăţământul, guvernarea dinastică ereditară ş.a. În funcţie de această viziune dublă se definesc ceilalţi parametri ai istoriografiei lui Cantemir, iar încercarea de armonizare a informaţiilor provenite din surse orientale şi occidentale defineşte mesajul său cultural în totalitate. Este interesant de observat că punctul de privelişte a fost mereu Moldova, niciodată Constantinopolul care-l formase ori Rusia unde-şi scrisese majoritatea lucrărilor. Din acest punct Cantemir privea deopotrivă spre Orient şi spre Occident. Dar nu putem să nu înregistrăm, din întreaga sa operă, faptul că mesajul Orientului a fost mai puternic decât al Occidentului. Considerăm că raportul dintre cele două universuri se exprimă concis (deşi metaforic) astfel: în timp ce Orientul i-a oferit toate suprafeţele bine polizate ale operei – de la uriaşul evantai al sistemelor de referinţă la exemplele concrete – Occidentul e pretutindeni prezent ca o aspiraţie spre altceva, Cantemir şi-l apropie pe căi cărturăreşti. El rămâne o aspiraţie spre libertatea patriei sale în primul rând, o deschidere spre popoarele Europei de care Dacia era legată prin origini comune. Cantemir a observat, ba chiar a analizat unele aspecte – ceea ce în contemporaneitatea imediată era greu şi de observat şi de

întreprins – ale modificărilor de substanţă pe care lumea orientală – el o identifica în principal cu otomanii – le producea în formula spirituală însăşi a poporului român, atât pe căi religioase, prin educaţie, cât şi prin simpla convieţuire. În ce priveşte deschiderea spre Occident a lui Dimitrie Cantemir, aşa cum am mai remarcat pe parcursul expunerii, ea e vizibilă prin oferta subtextuală sau explicită pe care-o face unor posibili aliaţi şi parteneri de idealuri – Rusia, Habsburgii, Franţa – de a folosi ţările române, aflate la graniţa Imperiului Otoman, drept punct de sprijin într-o acţiune concertată împotriva duşmanului comun, adică a Orientului care ameninţa să invadeze Europa. Substratul comun latino-romanic pe de o parte, ca şi apartenenţa la bazinul antichităţii greceşti şi la cel romano–bizantin sunt termenii acestei apropieri a europenilor, termeni văzuţi când sub aspect religios, când laic, după cum o cereau necesităţile argumentării. Se cuvine iarăşi să remarcăm faptul că Dimitrie Cantemir deţinea acest bloc de referinţe greco-latine din lumea constantinopolitană însăşi, pe de o parte prin deturnarea sensului în care erau folosite aceste cunoştinţe de către otomani, pe de alta purtând mai departe făclia pro-bizantină pe care-o primise de la maeştrii Patriarhiei ortodoxe. În ce priveşte orientarea sa filoeuropeană, vom sublinia aici o remarcă făcută în trecere pe parcursul capitolului, şi anume aceea că pentru Cantemir Europa şi-a modificat conturul de mai multe ori în funcţie de evenimentele politicii la care a fost părtaş ori doar martor. Ea însemna totalitatea ţărilor europene în general în perioada sa constantinopolitană, apoi Rusia ca ţară ortodoxă şi principal aliat potenţial în perioada când a fost domn, Habsburgii în perioada de început a exilului şi în sfârşit Franţa, fie pentru că putea oferi o cultură în întregime occidentală, fie pentru că, datorită alianţei sale cu turcii putea permite urmaşilor săi reintrarea în arena politică a ţărilor române. O altă serie de concluzii se referă la faptul că Dimitrie Cantemir şi-a afirmat viziunea sa asupra Orientului şi a Occidentului în virtutea apartenenţei sale la poporul român şi la interesele care ghidau existenţa lui. Ştim astăzi că primele atacuri ale otomanilor datează din secolul al XIV-lea în Ţara

Românească şi al XV-lea în Moldova şi Transilvania. Dimitrie Cantemir a fost un fin analist al procesului de impunere a dominaţiei turceşti cu precădere în Moldova. Deşi difuză în întreaga sa operă istoriografică, această analiză, dublată de argumente convergente referitoare la restul teritoriilor vechii Dacii, este suficient de limpede în perspectiva timpului care ne desparte de Cantemir spre a putea distinge pledoaria sa. Soluţiile propuse ne dau măsura reacţiei sale de istoriograf produs de lenta acumulare în timp, vreme de câteva sute de ani, a unui corp de informaţii cu privire la poziţia în Balcani a acestui teritoriu dintre Orient şi Occident. Spre deosebire de ceilalţi cronicari români de până la el, pentru care acest scop al demersului cărturăresc fie nu exista (Gr. Ureche, Ion Neculce, Radu Popescu, Radu Greceanu ş.a.), fie nu era pe deplin clarificat (Miron Costin, Constantin Cantacuzino Stolnicul), Dimitrie Cantemir afirmă explicit, de mai multe ori iar acţiunea sa politică a fost traducerea în act a acestor afirmaţii – că poziţia Daciei este una strategică în relaţia Orient-Occident, iar Europa ar trebui să folosească acest fapt pentru apărarea spiritului european însuşi. Toate armonicele care însoţesc această notă fundamentală ţin fie de epocă – adică de inventarul cultural şi ştiinţific al momentului – fie de formaţia intelectuală a lui Cantemir însuşi. Astfel, modalitatea de a percepe zona de ruptură dintre Orient şi Occident ca pe un conflict religios (islam/creştinătate), politic (otomani/aliaţii europeni), teritorial (deţinerea punctelor geografic strategice – strâmtori, chei, deschideri la mare etc.) şi nu în ultimul rând comercial era încă tributară unor concepţii medievale dincolo de care se desenau însă clar tentativele naţionale, dar şi cele de unificare spirituală la proporţii continentale. Raportul naţional/universal se defineşte în parametri cu care lucrăm încă şi astăzi. Cantemir vorbeşte despre importanţa limbii şi a etnografiei ca factori de afirmare a naţionalului în plan universal şi constituie un corp de doctrină bazat pe argumente istorice, cărturăreşti, arheologice, dar şi pe argumente de istoria politicii ori de politică strict contemporană. Primele alianţe antiotomane ale românilor din Muntenia, pilda marelui Ştefan sunt doar două exemple de masivă

concentrare a interesului lui Cantemir spre definirea ascendentului politic al ţărilor române în păstrarea echilibrului Orient/Occident. În concepţia lui independenţa Daciei, ca şi puterea ei sporită prin recâştigarea vechii unităţi – se gândea doar la o dinastie ereditară în ambele principate – ar asigura Europei o barieră în calea lumii musulmane care, deşi intrată în declin, mai era încă o primejdie, în special pentru Europa orientală. Perspectiva sa europeană este explicită în tot *Hronicul* de pildă, iar privirea lucidă pe care-o aruncă Orientului în toată istoriografia sa, are menirea de a atrage atenţia statelor europene că a sosit momentul când conceptul însuşi de „Orient“ trebuia asimilat de către „Occident“ pentru ca Europa să poată depăşi cu succes punctul în care se afla. Principele propune deci o sinteză Orient-Occident, o acoperire a rupturii care să fie profitabilă Europei. Din acest corp de doctrină privitor la rolul Daciei în Balcani rezultă toate celelalte trasee ale istoriografiei lui Cantemir, fie că se referă la perioadele vechi ale istoriei poporului român, inclusiv formarea sa, fie că se referă la perioada contemporană. Aceste trasee deservesc afirmaţia de principiu din unghiuri şi cu capacităţi diferite, aşa cum cititorul şi-a dat fără îndoială seama pe parcursul acestui capitol, mai ales când atunci ne-am ocupat de problema românească, dar şi de celelalte. E vorba despre felul cum tratează Cantemir problema unităţii şi integrităţii teritoriale, a raporturilor cu marele imperiu otoman căruia fusese integrată Moldova ca şi a corecţiilor pe care statele europene ar fi trebuit să le aducă acestei stări de lucruri pentru ca Dacia să-şi poată îndeplini rolul ei strategic în marele echilibru dintre Orient şi Occident. Relaţia naţional/universal subordonează deci toate celelalte probleme ale istoriografiei cantemiriene, aceea cunoscută sub numele tradiţie/inovaţie fiind cea mai importantă. În raport cu contextul istoriografici româneşti Cantemir este de departe un mare inovator. El a modernizat statutul disciplinei ridicând-o la rangul de ştiinţă. Se înscrie în tradiţia inaugurată de cronicari şi consolidată în termeni istoriografiei de un Miron Costin ori Constantin Cantacuzino Stolnicul, dar este primul istoric român care concepe modernizarea acestui fel de demers pentru a se

acorda cu demersuri similare din Europa, pentru a stabili un dialog deschis, nemijlocit, cu scopuri nu numai ştiinţifice, ci şi politice. Ar mai trebui abordată, alături de relaţia tradiţie/inovaţie, aceea dintre tipologie şi istorism. Evoluţionismul în parametri organicişti caracterizează viziunea istoristă a lui Cantemir. El vede devenirea în timp a faptelor, ca şi desfăşurarea lor în spaţiu la un moment dat, dar tipologiile la care se raportează nu au la bază, de cele mai multe ori, sinteza acestor fapte. Există, cu alte cuvinte, o lipsă de acord între viziunea sa istoristă şi cea tipologică. În timp ce viziunea istoristă se formează pe baza experienţei proprii ori a înaintaşilor, cea tipologică are o sursă în principal filosofică. Autorul pleacă de la teoria, aflată în circulaţie în ţările europene, dar pe care el o deprinsese la Academia constantinopolitană, că avansul puterii politice („al strălucirii imperiilor") se face de la sud est spre nord-vest, dinspre Orient spre Occident. Era, evident, o teorie care nu se baza pe fapte, ci pe aspiraţii: refacerea strălucirii Bizanţului – din punctul de vedere al Academiei – cucerirea supremţiei în lume, din punctul de vedere al ţărilor europene. Cantemir, acţionând numai în virtutea acestei teorii, a pierdut partida politică pe care a jucat-o. În sfârşit, înainte de a încheia se cuvine să observăm că scrierile lui Cantemir se ierarhizează în lumina acestui capitol într-un mod care impune desfăşurarea ulterioară a cărţii. Astfel, activitatea sa de istorioraf a fost cu necesitate întregită de aceea de geograf, arheolog, numismat, etnograf, lingvist. Filosofia i-a dăruit un ax al întregii sale concepţii, afirmate atât în istoriografie, cât şi în celelalte domenii, dintre care literatura şi arta (muzica, desenul) au constituit întregiri necesare ale personalităţii umanistului.

Probleme de geografie

Activitatea de geograf desfăşurată de Dimitrie Cantemir urmăreşte firul principal al demonstraţiilor sale istoriografice – problema otomană şi problema românească – dar nu într-un chip foarte strict. Să ne explicăm: informaţia sa geografică, dobândită în timpul studiilor constantinopolitane de la un profesor ca Meletie de Arta de pildă, educat în Italia şi care a publicat în 1728 la Veneţia o geografie universală, ca şi dobândită pe cont propriu, prin îndelungi investigări de ordin politic şi strict specializat – inclusiv în perioada şederii în Rusia – l-a dus spre definirea unor puncte de vedere atât despre harta lumii contemporane, cât şi despre diverse epoci istorice ale ei. În principal geografia fizică, politică, istorică, foarte rar cea economică, ocupă centrul atenţiei lui Cantemir. A lucrat cu proiecţiile Mercator şi măsurătorile cu meridianul 0° în insula Ferro, care erau ale epocii. Tot sistemul de coordonate pentru Eurasia şi nordul Africii – singurele zone ale planetei la care se referă în calitate de geograf – aparţine acestor sisteme, fie când ridică hărţi, fie când lucrează cu cele existente. Cât priveşte hărţile istorice, chiar când are în minte epoca lui Alexandru cel Mare, perioada romană ori a marilor migraţii, el nu face măsurătorile aşa cum se uza în antichitate, în zile, ci în mile italiene ori marine, ca în veacul al XVII-lea. Odată delimitaţi astfel parametrii formali ai concepţiei de geograf a lui Dimitrie Cantemir, putem purcede la abordarea conţinutului ei. Considerăm că există două linii principale de atac a problemelor de geografie, ambele folosite de autor în chip convergent, pentru susţinerea argumentării istoriografice. Prima şi cea mai importantă constă în formulările scrise pe care le-a lăsat în diverse lucrări, formulări de cele mai multe ori disparate, neînchegate într-o concepţie unitară, dar care, asamblate

cu migală, se constituie într-un tablou cu rama precisă, chiar dacă unele elemente lipsesc din interiorul său. A doua linie de forţă a preocupărilor de geograf al lui Cantemir a exprimat-o prin desenarea de hărţi. Caracteristicile complexe şi scopul bine definit al hărţilor le vom discuta la timpul potrivit.

Afirmaţiile cu conţinut geografic făcute de Dimitrie Cantemir se structurează, prin simplă alăturare şi confruntare, prin eliminarea repetărilor, astfel încât dincolo de imaginea pasivă, obiectivă a hărţii istorice şi contemporane a lumii să aflăm palimpsestul unui demers cu desăvârşire subiectiv şi adesea dramatic prin tensiunea pe care-o implică. La prima vedere afirmaţiile lui Cantemir se reduc la folosirea de toponime: diverse localităţi, mai ales cetăţi şi puncte fortificate, ţări, insule, mări, râuri şi fluvii, lanţuri muntoase, strâmtori şi pasuri. Toate aceste toponime folosesc pentru explicarea unui anumit context istorico-politic: bătălii, migraţii, creşteri şi descreşteri teritoriale. Dincolo de aceste probleme care interesează istoria, există însă şi o stratificare problematică de interes strict geografic. Astfel, Cantemir încearcă, în chip explicit, să producă o echivalare a toponimelor, o exprimare unitară în suprafaţă a denumirilor care variau în limba diverselor popoare ce le foloseau, precum şi o exprimare a devenirii denumirilor în timp. Acest proces de identificare şi unificare este printre cele mai masive în preocupările de geograf ale lui Dimitrie Cantemir, proces vizibil în *Istoria Imperiului Otoman, Hronic, Descrierea Moldovei,* ca şi în schiţele rămase din expediţia caucaziană. Sunt rare cazurile când un toponim este întâlnit în lucrările lui Cantemir cu toate denumirile vechi şi noi, turceşti şi europene. Asemenea repere ilustrează însă, mai totdeauna, puncte de foc pe harta lumii din cel mai îndepărtat trecut până în veacul său. De pildă, MovsŢipa8va a devenit pentru latini Epidaurus Limeria, pentru ca turcii s-o numească Menevce, iar veneţienii, ceilalţi cuceritori ai Mediteranei, Napoli di Malvasia. Localitatea se afla în Moreea, teritoriu atât de frământat în vremea lui Cantemir din pricina luptelor dintre otomani şi veneţieni pentru supremaţie în Mediterana şi, evident, teritoriu frământat încă din antichitate, odată cu

expansiunea vechilor greci spre Italia, descrisă în *Eneida* lui Virgiliu, apoi cu aceea a latinilor spre Orient, în tentativa de rotunjire a graniţelor marelui lor imperiu. Vechiul Naupactum, a cărui denumire grecească şi latină sunt apropiate, aflat la intrarea în golful Corintului, între cunoscutele Misolonghi şi Delfi, era numit Enibacht de turci şi Lepanto de veneţieni. Cantemir foloseşte toate cele trei denumiri, indicând unul din punctele cele mai fierbinţi ale momentului, adevărată linie a frontului în lupta dintre islamism şi creştinătate. Antica Parthia, zonă a luptelor lui Alexandru cel Mare pentru a asigura imperiului său liniştea dinspre îngusta poartă septentrională a Caucazului, a fost numită Arak de turci, interesaţi şi ei să păstreze acest teritoriu între graniţele islamismului, şi Irak de popoarele europene care începuseră să-şi îndrepte atenţia spre acele teritorii. Cele mai multe echivalări terminologice făcute, ca şi cele de mai sus, din perspectiva denumirii contemporane şi europene, folosesc însă doar doi termeni: fie antic şi modern, fie oriental (mai ales otoman) şi european, fie antic şi turcesc. Toate aceste tipuri de echivalare semnifică un mod anume de susţinere a argumentaţiei istoriografice. Astfel, faptul că o denumire contemporană de pe teritoriul Daciei are un echivalent antic dovedeşte vechimea ei, deci vechimea locuirii pe acest teritoriu: Oia sau Akierman sau Moncastron este Cetatea Albă, Lycostomon sau Istropolis e Chilia, Hipanis e Bug, Tyras e Nistru, Hierasus e Prut, Patissos e Tisa. Alte denumiri din acelaşi registru ilustrează întinderea graniţelor influenţei greceşti sau a graniţelor Imperiului Roman căruia Dacia fusese integrată: Yindobona – Viena, Propontida – Marmara, Graucasum – Caucaz, Tanais – Don, Borysthenes – Nipru ş.a. Unele dintre aceste echivalenţe, evident eronate în lumina cercetărilor actuale – Taiphalia lui Herodot ar fi Fălciu – au menirea să susţină acelaşi principiu al vechimii locuirii în Dacia. A doua serie de echivalenţe, între denumirile greco-latine şi cele otomane indică proporţia în care avansase islamismul în inima creştinătăţii: vechea Corcyra e numită de turci Corfu, Kritosul (Creta) e numit Girid, Rhodesul e numit Rodos, Eubeea – Egriboss, Beroea a devenit Alep. Chiar faptul că pentru o parte

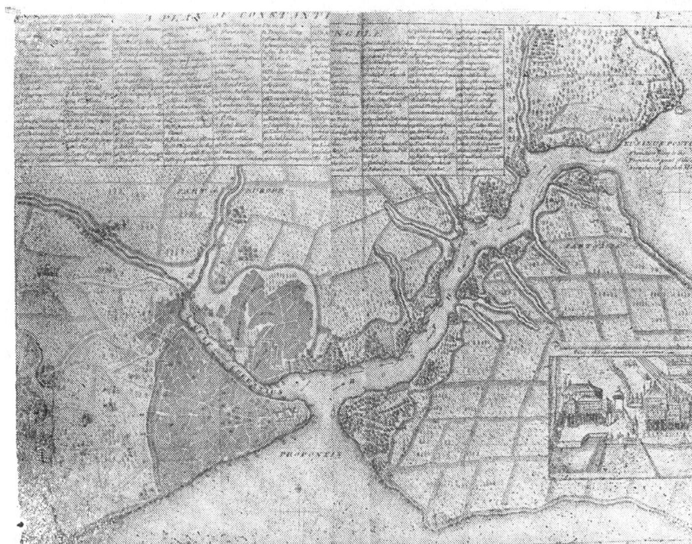
a denumirilor geografice contemporane coexistă cuvinte turceşti şi europene se constituie, în ansamblul lucrărilor cantemiriene, ca semnificativ, dacă nu chiar îngrijorător. Astfel Nicopolea Veche e numită mai nou Eski Geliboli, Andaluzia a devenit pentru Orientul otoman Endelos, Cairo – Kahire, râul Cura (de la Cyrus) care trece prin Tiflis (azi Tbilisi) a devenit Kiekubat, Mesina – Misine, Navarino – Evarin, vechiul Ninive, Musul, Mesopotamia însăşi era pentru turci Diarbekir, Algeria era Diesdair, Tighina era Bender, Marea Albă (Mediterana) în totalitatea ei era turceasca Mesoghia, Nisa în Piemont era cunoscută de turci ca Bidgiane, Byzanthium drept Constantinopol, adică oricum oraşul lui Constantin cel Mare, împărat bizantin, iar Asia Mică este Biladil Rum, supremă recunoaştere a faptului că teritoriul respectiv fusese uzurpat Imperiului Roman de Răsărit, din care făcuse parte şi Dacia.

Dincolo de acest proces de punere în pagină al toponimelor astfel încât cititorul contemporan să recepteze unitar formaţiile geografiei politice a lumii, dincolo de ceea ce însemnaseră ele în timp şi de ceea ce însemnau pentru diverse popoare contemporane lui Cantemir, ghicim însă intenţia autorului de a pune anumite accente care să scoată în evidenţă unele formaţii în dauna altora. Scopul de ilustrare, de explicare şi prin intermediul geografiei a unor tendinţe acuzat politice din partea marilor puteri cărora cele mici trebuiau să reziste se desenează cu claritate. Cantemir stabileşte un paralelism de poziţii şi de situaţii cu totul interesant, de care nu pare, la prima vedere, să-şi dea seama, deşi, în lumina ansamblului, intenţia subtextuală e cât se poate de evidentă. Astfel, cele două strâmtori de la capetele mării Marmara sunt numite Bosfor şi Bosforul Cimeric. Crimeea şi Capadocia sunt numite Chersonesul Tauric şi respectiv Antitaurus, după munţii Caucaz sau Taurus. Munţii Caucaz înşişi sunt numiţi Balcanii Asiei, de unde ideea că zona Derbent din Caucaz e dublată de Kiz Derbent în Balcani şi de Capuli Derbent în Rodopi. De asemenea munţii Caucaz mai sunt numiţi şi Alpii Caucazieni în intenţia de a stabili un paralelism cu poziţiile europene. Tot aşa întreaga zonă caucaziană e numită Iberia sarmatică, ceea ce ne duce cu gândul la Peninsula Iberică. Ce rezultă din toate aceste formulări, unele aparţinând anticilor şi preluate de Cantemir ca atare, dar altele (Caucaz, Balcani, Alpi) aparţinând chiar autorului? În primul caz, acela al anticilor, era fireşte vorba despre necunoaştere. Geografia lumii, nesigur desprinsă de cosmogonie şi theogonie, îşi găsea denumirile odată cu descoperirea locurilor respective, care păreau, datorită impreciziei măsurării distanţelor şi punctelor cardinale, a fi tot cele cunoscute. Grecii mai întâi, apoi latinii au procedat deci prin a numi noile descoperiri ca pe cele vechi, mai întâi confundându-le, apoi adăugându-le alte nume clarificatoare când lucrurile se lămureau. Cele mai vechi hărţi ale lumii, care se păstrează din antichitate – în principal hărţi de navigaţie spre folosul negustorilor – alcătuite după relatări orale – conţin în structura lor acest stadiu al carenţelor de măsurare (în paşi

sau zile) şi orientare reflectat şi în folosirea toponimelor. În ceea ce-l priveşte pe Cantemir, el judecă trecutul geografiei din perspectiva timpului său, ştiind deci despre ce erori era vorba, dar considerându-le, în bloc, semnificante prin puterea lor de a ilustra la nivel fonetic puncte-cheie asemănătoare ale planetei. A procedat prin urmare în acelaşi sens, chiar cu riscul de a oferi informaţii eronate, dezvoltând ceea ce i se părea o bună sugestie pentru demonstrarea faptului că principalele lupte în trecut ca şi în prezent se desfăşurau pentru stăpânirea zonelor geografice respective. E de prisos de pildă să reamintim că Taiphalia nu era Fălciu, iar Fălciu era doar locul moşiei părintelui lui Cantemir. Oricum însă, ideea lui Cantemir că asemenea puncte geografice reglau raporturile de forţe în plan politic rămâne valabilă. Înţelegem prin urmare că zona Caucaz era tot atât de importantă pentru Asia ca Balcanii pentru Peninsula Balcanică şi Alpii pentru Europa. Ceea ce n-a sesizat Cantemir în aceste paralelisme pentru că depăşeau firul demonstraţiei sale istoriografice şi pentru că în afara Eurasiei şi puţin a nordului Africii nu cunoştea geografia lumii, a fost deplasarea denumirilor geografice de la est spre vest. Astfel, grecii antici numiseră Volga şi Donul Amazone, ţinutul dintre Baku şi Caspica Navahy ş.a. Cantemir foloseşte şi alte argumente decât cele de ordin geografic pentru a demonstra că punctele strategice ale lumii trebuie apărate de către creştinătate în defavoarea islamismului. Ceea ce trebuie însă să precizăm ca aparţinând concepţiei sale de geograf este că problema paralelismelor n-a fost tratată doar la nivel lingvistic, al toponimelor existente, ci pot fi decelate straturi mai adânci, o viziune oarecum geometrizantă a geografiei, pe care am remarcat-o în trecere şi în capitolul precedent. Cantemir judecă poziţiile-cheie ale lumii în funcţie de mările interioare – Caspica, Marea Neagră – mările exterioare – Baltica, Mediterana – munţii care dau limita lumii înscrisă pe orbita conflictului (aşa cum îl percepea el) – Caucaz, Balcani, Alpi, cele două Porţi de Fier ale lumii: a Caucazului şi a Carpaţilor. Harta posibilă la care se raportează Cantemir este deci una a conflictului contemporan dintre Imperiul Otoman şi vecinii

săi europeni în principal, asiatici apoi, deşi, în cazul acestora din urmă, e vorba şi de un conflict secundar, deoarece Rusia, putere creştină şi europeană, încerca să câştige un ascendent asupra lor. Statele lumii sunt, în accepţia lui Cantemir, fie idealuri politice şi culturale de atins – Anglia, Franţa, Olanda, Veneţia – fie centre de forţă, speranţe ale popoarelor – Imperiul Habsburgic, Rusia – fie, în sfârşit, închisoarea popoarelor Asiei şi Peninsulei Balcanice – Imperiul Otoman. În cadrul acestuia din urmă Cantemir percepe numeroase stratificări de populaţii şi civilizaţii, un amestec nearmonios şi gata să se desfacă în părţile componente la primele lovituri puternice şi bine ţintite. Obiecţia că Dimitrie Cantemir n-a analizat în *Istoria Imperiului Otoman* cauzele creşterii şi decăderii acestuia, rămâne destul de fragilă la o analiză de fond a lucrării, deoarece în structura ei cauzele sunt înglobate, le putem percepe şi astăzi, chiar dacă autorul nu le-a formulat explicit, el fiind de altminteri interesat să producă nu numai un cuantum de informaţie brută pentru coaliţiile antiotomane, cât instrumentarul necesar elaborării tacticii şi strategiei de luptă. Problema creşterii şi a descreşterii i se părea deci autorului evidentă pentru aceste coaliţii, probarea ei nu mai era necesară. O comparaţie între harta Europei la 1715 şi 1718, adică în perimetrul când a finalizat Cantemir *Istoria Imperiului Otoman,* ilustrează modificări substanţiale. Astfel, Polonia pierde culoarul de trecere spre Marea Baltică aflat între Brandenburg şi Prusia în favoarea Prusiei, pierde Galiţia în favoarea Austriei şi pierde o parte importantă a teritoriului nord-estic în favoarea Rusiei. Moldova pierde Hotinul, care e înglobat Galiţiei, iar Ţara Românească pierde Oltenia, care trece la austrieci. Savoia, Piemontul, Milano, Parma, statele Veneţiei, Moreea (care trece de la veneţieni la turci) în sudul Europei, Hanovra, Prusia, Brandenburgul, Suedia şi Danemarca în nord suferă şi ele modificări ale graniţelor. Această destabilizare politică este considerată de Cantemir momentul cel mai favorabil pentru ca Imperiul Otoman să fie determinat a păşi irevocabil pe calea descreşterii. Scrierea însăşi a *Istoriei…* în acel moment considerăm că poate constitui un argument în favoarea acestei

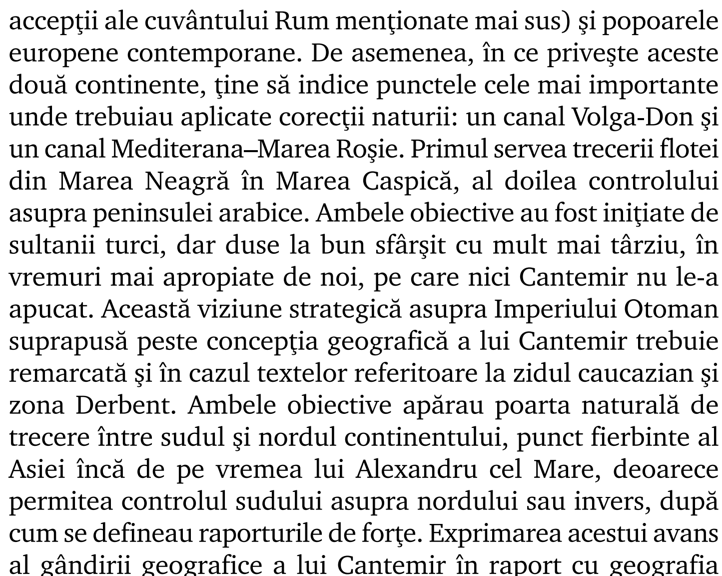
idei, dat fiind caracterul său de pledoarie pro-europeană şi creştină. Că aşa au stat lucrurile o dovedeşte în chip cât se poate de limpede şi felul cum abordează chestiunea stratificării civilizaţiilor şi a populaţiilor marelui imperiu Otoman. Menţionăm în acest sens că Dimitrie Cantemir suprapune graniţele actualului imperiu peste acelea ale fostului imperiu persan, ale Greciei antice, ale sultanatului selgiukid din Iconium, apoi ale Imperiului Roman în general şi ale celui de Răsărit în special, având limpede în minte conturul geografic al tuturor, şi judecă ceea ce s-a perpetuat în formula de civilizaţie a cuceritorilor barbari: turcii oguzani. Această asimilare a vechilor civilizaţii a fost principala cauză a creşterii Imperiului Otoman. Deoarece el a folosit întreaga încărcătură de informaţie – culturală, militară, politică, economică etc. – moştenită în folosul doctrinei islamice, al avansului ei în lume. Faptul că, pentru atingerea acestui scop, Islamismul a siluit popoare, religii, state este principala cauză care a provocat, în timp, descreşterea imperiului. Vom cita doar unul din exemplele prezente în mai multe lucrări ale lui Cantemir şi pe

care unghiul geografic al privirii sale îl scoate în evidenţă în chip mai pregnant: acela al circazienilor (populaţie caucaziană pe care o identificăm cu georgienii), supranumiţi „francezii Asiei“ pentru gustul lor rafinat, cei mai străluciţi profesori militari pentru hoardele tătare ale Asiei, folosiţi de turci în principal pentru a ţine sub control Egiptul, prin infiltrarea sclavilor circazieni în locul stăpânilor lor (aceştia şi nu fiii legitimi le moşteneau averile). Masiva dislocare de populaţie – eveniment unic prin amploarea sa în cadrul Imperiului otoman – n-a dat totuşi rezultatele scontate. Armata otomană a ucis adesea zeci de mii de oameni în Egipt, în chip punitiv, pentru a pedepsi revoltele împotriva dominaţiei musulmane. Altoiul nu prinsese. Circazienii continuau să străbată marele imperiu purtând nu germenii unei viitoare armonii favorabilă stăpânilor lor, ci pe aceia ai flăcării care avea să-i ardă. Cantemir nu se poate să nu fi avut în minte exemplul lui Antim Ivireanul, contemporanul său, cel care a purtat cu sine, în ciuda sclaviei, sămânţa culturii umaniste şi creştine, deşi acest lucru i-a adus pieirea. În *Istoria ieroglifică* el apare sub denumirea exotică de Maimuţa de Libia.

Problema deplasărilor de populaţii este una amplă în viziunea geografică a lui Cantemir. Ea merită atenţia noastră atât pentru că ilustrează o serie ce idei ale sale, cât şi pentru că ilustrează limite ale gândirii care erau ale geografiei timpului său. Ne vom opri în mod deosebit la cuceririle romane în timpul cărora s-a format poporul român şi la perioada marilor migraţii, care încep în ultima parte a istoriei romane şi continuă până la expansiunea spre Europa a turcilor oguzani, consideraţi de Cantemir ultimul mare popor migrator. Din punct de vedere geografic extinderea spre est a Imperiului Roman e înţeleasă de Cantemir ca o cucerire progresivă a punctelor strategice ale Eurasiei, întărite apoi. Importanţa Imperiului Roman ca reper istoriografic şi geografic fundamental e recunoscută, după Cantemir, de turcii înşişi, care folosesc cuvântul „Rum“ (Roma) spre a desemna Europa (accepţia geografică), toate provinciile de la apus de Erzerum (accepţia vechilor istorici otomani), partea Europei supusă Imperiului Otoman (accepţia

istoricilor lor mai noi), Grecia fără Peloponez (ca leagăn al Romei), Grecia cu Peloponez cu tot. O urmă a vechii Rome pe teritoriul Daciei este Valul lui Traian, figurat cu roşu pe harta Moldovei desenată de Cantemir. Felul cum se referă el la deplasările de populaţii aminteşte vag de concepţia sa în legătură cu filosofia istoriei din *Monarchiarum Phisica Examinatio:* e vorba fie de colonizări, adică deplasări de la centru spre exterior, fie de absorbţii spre centru ale vârfurilor valorice aparţinând diverselor populaţii cucerite. Astfel, poporul român s-a format prin colonizarea Daciei de către romani, dar Roma însăşi a beneficiat de împăraţi de origine dacică, precum acel Maximin Dacul citat cu mândrie în *Hronic.* Această mişcare masivă de la vest spre est (cuceririle romane) a fost urmată de una contrară: refluxul marilor migraţii al căror centru de iradiere a fost Asia. Din punct de vedere geografic Sciţia, teritoriu vast şi imprecis, în care Geţia era cuprinsă (tot astfel cum Dacia era cuprinsă în Geţia), a fost ultima barieră în calea romanilor, aşezată spre est şi spre nord. Dincolo de ea Cantemir nu mai percepe nimic. Are idee de India, care a trimis populaţii peninsulei arabice (yemeniţii) şi Europei (ţiganii), de China. Nu ştie însă nimic despre ceea ce depăşea spre nord şi est limitele Sciţiei. Între hotarele ei neclar delimitate situează Cantemir leagănul originar al tătarilor, denumire generică pentru toate popoarele migratoare,[1] spre deosebire de tătarii fixaţi în Bugeac ori în ţările baltice, la care se referă specificând zona lor de locuire. Deplasarea spre vest a popoarelor migratoare – goţii cu ramurile lor, ostrogoţii şi vizigoţii – vandalii, hunii, cumanii, tătarii propriu-zişi, slavii de nord şi cei de sud (sclavonii) – a avut loc în perioada formării poporului român pe teritoriul Daciei şi la puţină vreme după asta. Toate aceste valuri fie au rămas puţin în Dacia, fie, cel mai adesea (Cantemir avea viziunea istoricului care întreprinde cercetarea cu scopul de a proba latinitatea şi continuitatea poporului român) au ocolit-o pe la nord sau pe la sud. Puterea de sugestie vizuală a *Hronicului,* ca şi a *Descrierii Moldovei* ori *Istoriei Imperiului Otoman* sunt semnul că, în cursul elaborării lor, Cantemir a lucrat privind hărţi ale epocii, ori, cel puţin,

având clare în minte configuraţiile geografiei politice, istorice şi fizice ale Eurasiei. În trecere fie spus, faptul că privea hărţile atunci când lucra poate fi probat în amănunt într-un caz edificator pentru biografia autorului; acela al bătăliei de la Zenta din 1697, dintre Mustafa al II-lea şi Eugeniu de Savoia, bătălie la care Cantemir a participat în calitate de supus al Imperiului otoman. El o descrie în *Istoria Imperiului Otoman* vorbind despre cursul Tisei, dispunerea celor două armate, marile căi de acces (spre Seghedin şi Petrovaradin), erorile tactice ale turcilor. Harta posibilă a bătăliei în viziunea cantemiriană este surprinzător de asemănătoare cu aceea a lui J. J. Hellert din *Istoria* lui Hammer, alcătuită cu un secol mai târziu. În ceea ce priveşte „monstruoasa" migraţie a turcilor, ultimul val migrator trimis de Asia Europei, nu este locul să repetăm aici accentele puse de Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman.* Ceea ce se cuvine remarcat în plus, în legătură cu stadiul gândirii sale geografice, este faptul că relatează, cu prilejul domniei fiecărui sultan, cum au fost şi care au devenit limitele Imperiului. Aceşti parametri teritoriali sunt măsura ultimă a fiecărei domnii, fapt care se află în consens cu determinismul politic al istoriografiei cantemiriene. În plus, trebuie iarăşi să remarcăm, atât când e vorba de turci, cât şi de celelalte migraţii, ca şi de concepţia geografică în ansamblul său, faptul că Dimitrie Cantemir nu porneşte de la cosmogonii, aşa cum se obişnuia în istoriografia şi geografia vremii. O tendinţă raţionalistă, ştiinţifică îl face să încerce a exprima în parametri exacţi, logici şi adevăraţi, universul disciplinei. *Biblia* însăşi e percepută ca o transpunere neclară a unor fapte istorice. Despărţirea geografiei de cosmogonie e netă. Cantemir judecă la scară planetară, unitatea maximă de măsură fiind continentul. El cunoaşte patru continente (Europa, Asia, Africa, America), dar figurează pe hărţile sau desenele sale sub forma unor personaje feminine, în buna tradiţie a clasicilor, doar primele trei din acestea. Centrul atenţiei îl ocupă Eurasia, cucerită în bună parte de otomani. El ţine să ofere cititorilor echivalenţele între linia naturală de delimitare a continentelor aşa cum o percepeau romanii, apoi bizantinii şi în sfârşit turcii (cele cinci

accepţii ale cuvântului Rum menţionate mai sus) şi popoarele europene contemporane. De asemenea, în ce priveşte aceste două continente, ţine să indice punctele cele mai importante unde trebuiau aplicate corecţii naturii: un canal Volga-Don şi un canal Mediterana–Marea Roşie. Primul servea trecerii flotei din Marea Neagră în Marea Caspică, al doilea controlului asupra peninsulei arabice. Ambele obiective au fost iniţiate de sultanii turci, dar duse la bun sfârşit cu mult mai târziu, în vremuri mai apropiate de noi, pe care nici Cantemir nu le-a apucat. Această viziune strategică asupra Imperiului Otoman suprapusă peste concepţia geografică a lui Cantemir trebuie remarcată şi în cazul textelor referitoare la zidul caucazian şi zona Derbent. Ambele obiective apărau poarta naturală de trecere între sudul şi nordul continentului, punct fierbinte al Asiei încă de pe vremea lui Alexandru cel Mare, deoarece permitea controlul sudului asupra nordului sau invers, după cum se defineau raporturile de forţe. Exprimarea acestui avans al gândirii geografice a lui Cantemir în raport cu geografia

timpului său, determinat de faptul că scopul ei ultim era politic, ca şi în cazul istoriografiei, trebuie amendată prin formularea carenţelor pe care i le-a impus acest scop. Astfel, preocupat să pună în ecuaţie lumea din unghiul relaţiei între problema otomană şi cea românească, Dimitrie Cantemir ignoră cu desăvârşire existenţa unor determinisme care acţionau la scară planetară. Constituirea marilor imperii coloniale, ca şi misionarismul creştin, mai ales de tip catolic, care cucerise Americile, o bună parte a Africii şi Indochinei, încercuind practic islamismul, încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea, sunt factori neluaţi în seamă de Cantemir în analizele sale. Ei depăşesc, evident, stricta exprimare geografică. Dar este neîndoielnic că o cunoaştere a hărţii planetei sub aceste aspecte ar fi modificat substanţial optica lui Cantemir în legătură cu raporturile de forţe dintre puterile europene şi turci, dintre islamism şi creştinătate. În absenţa unei judecăţi exacte asupra acestor raporturi care implicau înţelegerea vitezei reale de desfăşurare a proceselor, ca şi a orientării lor, nu este deloc hazardat să afirmăm că opţiunea politică însăşi a lui Dimitrie Cantemir a avut de suferit şi era inevitabil ca ea să-l ducă la eşecul din 1711.

Câteva concluzii parţiale putem trage totuşi în legătură cu concepţia de geograf a lui Cantemir aşa cum se structurează pe baza reperelor scrise. Autorul este interesat în primul rând de geografia politică. Eventualele hărţi istorice ori fizice sunt subordonate acestui sens politic. În plus, geografia e înţeleasă ca oferind o serie de argumente istoriografice. Astfel, graniţele Imperiului Roman, ale Sarmaţiei, Iliriei, Geţiei, Daciei, Sciţiei sunt argumente în favoarea restabilirii de către contemporani a unui echilibru politic pierdut prin extinderea Imperiului Otoman. *De antîquis et hodiernis Moldaviae nominibus* avansează cel mai mult în această direcţie, formulînd chiar ipoteza dreptului Moldovei, a tuturor românilor, alături de celelalte popoare romanice, de a se elibera de otomani în virtutea apartenenţei Daciei la Imperiul Roman. Bazinul Mediteranei, cu arhipelagurile sale, ca şi Grecia, Italia, Spania şi Epirurile, Scandinavia şi Panonia, Podolia leşească sunt mărturii ale rezistenţei creştine

(şi deci europene) în faţa islamismului (adică a Orientului). Acestei rezistenţe trebuie să i se alăture, ne sugerează Cantemir prin întregul său demers, pilda unor popoare asiatice: persanii, arabii, circazienii. Sunt menţionate Abazia, Mingrelia, Georgia, India, China în acelaşi vast context al necesităţii de a limita tendinţele expansioniste ale turcilor. Întregul demers cantemirian e canalizat în acest sens, de la echivalenţele toponimice (el produce pentru europeni o serie de corecţii de localizare şi de numire) la stabilirea echilibrelor continentale după marile puncte strategice şi la determinarea circulaţiei pe axa vest-est şi invers, a colonizării romane şi apoi a marilor migraţii. În ce priveşte aspectul geografiei politice propriu-zise, în accepţie cantemiriană, ea poate fi rezumată prin limite şi conţinut. Limitele, menţionate şi mai sus, o separă de cosmogoniile vechilor geografi medievali dar şi de ştiinţa mai nouă a Apusului, unde se pregăteau atlasele planetare. În deceniul al IV-lea al secolului al XVII-lea Ludovic al XIV-lea al Franţei trimite geografi spre ecuator şi spre polul nord pentru a efectua cele mai exacte măsurători. Cât despre manuscrisul episcopului Dionisie al Buzăului [2], compendiu pe teme geografice al mai multor lucrări antice, *Biblia* şi altele neidentificate, copiate fragmentar între anii 1 693 –1703 sub titlul generic *Poveste a ţărilor câte-s în pământul Asiei,* prima lucrare de geografie cunoscută la noi (în stadiul actual al cercetării) ea este cu mult în urma standardului atins la 1700 de harta Ţării Româneşti a stolnicului Constantin Cantacuzino şi, evident, foarte departe de concepţia ştiinţifică a lui Cantemir. Lucrarea episcopului începe cu o cosmografie de la Facerea lumii. Denumirile geografice se află într-un stadiu imprecis: „apă lâncezeală“ pentru mlaştină, „Buriciul cerului“ pentru Steaua polară, „udăciune“ pentru precipitaţii atmosferice ş.a. Denumirea ţărilor Eurasiei e în general corectă, deşi sunt puse alături denumiri vechi şi noi (Chaldeea, Egipt dar şi Misr, Ircania, apoi Ispania etc.). Aceeaşi situaţie în privinţa localităţilor: Babilon, Calicut, Moscu, Ninivi, Persipoli, Ţarigrad. Toate aceste fapte indică sursele folosite de autor, fără nici un efort de clarificare din partea sa. În schimb, manuscrisul geografic

al lui Dionisie al Buzăului indică mări şi oceane la care Cantemir nu s-a referit: Marea Roşie, Marea Persească (Golful Persic), oceanul Eon, Stiricos (? !), ca şi o concepţie geocentrică asupra universului. În plus, consideraţii despre cele patru elemente primordiale – apa, aerul, pământul şi focul indică surse ale filosofiei antice greceşti. Cam acesta era deci stadiul geografiei româneşti în vremea lui Cantemir. Abia spre sfârşitul secolului al XVIII-lea se fac tentative ştiinţifice. În comparaţie cu acestea din urmă, Cantemir a fost un precursor. Fără îndoială numai necunoaşterii lucrărilor sale, al plafonului înalt atins de concepţia sa geografică i se datorează faptul că la 1795 episcopul Amfilohie mai scria un manual de geografie cu întrebări şi răspunsuri asemenea *Catehismului*. În această situaţie nici nu se punea măcar problema distincţiei între chestiunile de ordin politic, istoric ori fizic în cadrul geografiei. Conţinutul geografiei politice cantemiriene aminteşte marile blocuri problematice ale istoriografiei sale, cu adăugiri care ţin de concepţia filosofică mai generală. Astfel, credinţa că raportarea la limbaj este un argument ultim rămâne vizibilă şi în concepţia geografică. De asemenea, teoria despre evoluţia strălucirii imperiilor de la sud spre nord îşi trimite antenele şi în zona geografiei cantemiriene, modificând conturul real al faptelor după acela volitiv al aspiraţiilor. De aceea, peste observaţia de mare profunzime a mişcărilor de populaţii de la vest la est şi apoi invers, în perimetrul celor şaptesprezece secole care intră în vizorul lui, Cantemir aşterne vălul imprecis al opţiunilor sale politice, care-l face să-şi orienteze consideraţiile după mişcările (necunoscute în dimensiunea lor reală) Imperiului Habsburgic şi ale Rusiei, dincolo de care proiectează, în termeni de asemenea în bună măsură idealizaţi, o cale de acces a Moldovei (şi a fostei Dacii în general) la luminile marii rampe europene. Cantemir visa să acrediteze şansa istorică a poporului român ca stea de primă mărime a Balcanilor, iar concepţia geografică menţine, în substrat, această orientare a istoriografiei şi a politicii sale.

Hărţile pe care le-a lucrat Cantemir vizează aceleaşi direcţii principale ca şi preocupările teoretice în domeniul geografiei:

problema otomană şi cea românească. Se păstrează o hartă a Constantinopolului, hărţi ale zonei Caucazului, zonă de lupte pentru Rusia, şi harta Moldovei, prima alcătuită de un român. Harta Constantinopolului, bazată, pe alte hărţi ale epocii, dar îmbogăţită cu informaţia inegalabilă culeasă de Cantemir în cei douăzeci de ani (el spune douăzeci şi doi de ani) cât a stat la Constantinopol a fost gravată de Zubov[3] pentru ediţia rusă a *Istoriei Imperiului Otoman* (apărută mult mai târziu) şi needitată niciodată,[4] fiind practic necunoscută. Gravorul o executase din timpul vieţii autorului. Antioh Cantemir a avut probabil cu sine un exemplar pe care l-a predat editorului englez odată cu originalul manuscris al *Istoriei Imperiului Otoman.* Ediţia engleză a renunţat la unul din cele două desene marginale ale hărţii. Deoarece n-am găsit în arhivele lui Tocilescu decât corespondenţa în legătură cu intenţia de a copia harta lui Zubov, ne vom referi în cele ce urmează la această versiune[5] existentă la Biblioteca Acad. de Şt. din Leningrad. În comparaţie cu aceea a lui J. J. Hellert, alcătuită pentru *Istoria* lui Hammer şi referitoare la căderea Bizanţului, harta lui Cantemir este incomparabil mai bogată. Hellert indică aproximativ 60 de repere în comparaţie cu cele peste 160 ale lui Cantemir. În plus, harta lui Cantemir nu este aceea a unui moment istoric închis, ci a unei speranţe de viitor. Ca urmare el indică o serie de puncte strategice, sensul curenţilor marini pe Bosfor, delimitează cu o linie punctată apele mici de cele adânci, indică zonele care trebuie ocolite din pricina vestigiilor romane, ba chiar şi zonele mai depărtate aflate spre Pontul Euxin ori spre Asia, zone unde sunt figurate pâlcurile de pomi, apele, drumurile, curbele de nivel (sau mai exact diferenţele de nivel, prin haşuri diferite). Întâlnim din nou echivalarea toponimelor, a reperelor culturale. O comparaţie a hărţilor Cantemir–Hellert indică în modul cel mai clar avantajele celei dintâi fie şi dacă ne limităm la informaţia pe care-o oferă în legătură cu vechiul Bizanţ. Astfel, deşi e vorba de dispunerea armatelor în jurul Bizanţului şi în interiorul său, Hellert nu indică nici o denumire a locurilor respective, în comparaţie cu Cantemir care pomeneşte numeroase sate din jurul oraşului – Airvas, Litroce,

Cara Mustafa Paşa, Calfa Chou, Balta Liman ş.a., sate care atestă un alt moment decât cel al luării Bizanţului. Cantemir considera că este mai curând momentul recuceririi Bizanţului de către europeni şi destinase harta acestui scop. Funcţionalitatea hărţii în acest sens e limpede. Astfel, el indică palatele şi grădinile sultanului şi ale haremului său, locul unde era pregătit urmaşul la tron, alte locuri de antrenament militar, moschei unde mergeau sultanul şi familia sa, locuri de înmormântare. Alături de toate aceste repere aflate în afara oraşului sunt indicate multe altele, care ţin de permanenţa creştină a zonei. Astfel, alături de Tekke (reperul 62), mănăstire de dervişi aparţinând unei secte despre care Cantemir vorbeşte pe larg în *Sistemul religiei muhammedane,* este indicată biserica grecească Sf. Dumitru (reperul 61); alături de moscheea lui Ibrahim Han (reperul 65) e indicat cimitirul creştin (reperul 66); alături de palatul Hisar (reperul 86) sunt indicate biserica Sf. Nicolae (nr. 87) şi mănăstirea Mavromolas (nr. 88); în apropierea palatului lui Cantemir e indicată grădina sultanului şi mănăstirea Stavro etc. În ce priveşte capitala propriu-zisă, Cantemir indică toate căile de acces spre interior, „porţile" cetăţii în număr de nouăsprezece, aflate spre Marmara, ca şi pe ambele maluri ale golfului Cheraton, exact ca şi harta lui Hellert. Spre deosebire de acesta însă, care fixează în interiorul oraşului doar treisprezece repere greco-bizantine, dintre care pentru şase aflăm şi echivalenţele turceşti, Cantemir notează principalele cartiere, ca şi obiectivele mai de seamă ale fiecăruia, de ordin militar, cultural, religios, istoric (în număr de 37). În plus, precizia informaţiei oferite de Cantemir este net superioară chiar celei cuprinse în harta Constantinopolului contemporan a lui Hellert, nu prin bogăţia reperelor, cât prin scopul strategic. Astfel, Cantemir indică seraiul (reperul 1) ca diferit de Serai Burney, fostul Acropolis bizantin (reperul 130), deşi aflate în apropiere unul de celălalt. Harta lui Cantemir nu mai indică obiectivele dispărute între timp, de la luarea Bizanţului, cum ar fi palatul lui Iulian şi palatul Psamatia, deşi indică poarta Samatia. Oricum, un fapt e cert: Cantemir menţionează geamii, pieţe, palate, vechi bazilici, cazărmile şi

pulberăria, închisorile, zidul de apărare al cetăţii. Echivalările terminologice merg în sensul depistării substratului bizantin în actualitatea otomană (în timp ce Hellert era interesat de devenirea inversă). Astfel, în timp ce Hellert notează „Hipodromul (azi Aitmeidan)", Cantemir spune „Eski Serai (palatul Omphalos); geamia Sultan Muhamet (fost Sf. Apostoli); geamia Aya (fost Sf. Anastasius)" etc. Exact ca şi în harta Moldovei, care poartă marca subiectivităţii autorului prin aceea că Stănileşti şi Valul lui Traian sunt indicate cu roşu, şi această hartă a Constantinopolului poartă un semn distinctiv. La nr. 100 (harta având 162 de repere), aflat în imediata apropiere a palatului său de pe Bosfor, citim: „apă bună de scăldat primăvara." Dimensiunea de hartă strategică a planului lui Cantemir, accentuată de autor pe toate căile, o situează în activitatea autorului în imediata vecinătate atât a *Istoriei Imperiului Otoman,* cât şi a *Sistemului religiei muhammedane,* ca o completare necesară a acestora. În sfârşit, această orientare a hărţii Constantinopolului reiese până şi din faptul că toate clădirile care figurează satele ori obiective din interiorul oraşului sunt luminate dinspre apus. Desenul este foarte îngrijit, valurile mării sunt indicate prin volute dese,[6] umbrele clădirilor prin haşuri foarte fine, ca şi în desenul simbolic din *Istoria Ieroglifică,* desen unde „cetatea Epithymiei" e figurată ca un vas cu vâsle plutind în mijlocul golfului Cheraton.

Cea de-a doua hartă la care ne vom referi este harta Moldovei. Îndemnul imediat pentru realizarea ei trebuie să fi fost harta Ţării Româneşti publicată în 1700 la Veneţia de către stolnicul Cantacuzino în limba greacă şi dedicată lui Brâncoveanu [7]. Replica n-a fost totuşi imediată din pricina avatarurilor politice ale autorului. Faptul însă că harta Moldovei alcătuită de Cantemir conţine în jur de 800 de toponime, ca şi cursuri de râuri afluente de ordinul trei sau patru, destul de exact măsurate, pledează pentru ideea că cel puţin materialul brut în vederea alcătuirii hărţii îl avea din ţară, deci dinainte de 1711, şi-l va fi dus cu sine în exil. George Vâlsan presupune că au fost folosite ca sursă de documentare cărţile de hotărnicie, iar măsurarea distanţelor s-a făcut în ore

(măsură turcească) echivalate cu milele italiene, ceea ce presupunea trimiterea unor oameni care să parcurgă distanţele. Acest lucru e de presupus deoarece harta e mai dilatată în zona de munte, unde se mergea mai greu. Vâlsan mai consideră că harta a fost alcătuită înainte de *Descrierea Moldovei,* iar textul este scris cu harta în faţă.[8] De altfel, deşi primul care a descoperit referiri la această hartă, într-un memoriu al geografului francez D'Anville, a fost V. A. Urechia, de găsit a găsit-o chiar George Vâlsan. El face o serie de observaţii de specialitate ce ne dau măsura calităţilor de geograf ale lui Dimitrie Cantemir, ca şi pe aceea a erorilor sale. În comparaţie cu harta precedentă a Moldovei, datorată lui Sanson d'Abeville, Cantemir corectează vărsarea Prutului lângă Călmăţui şi a Şiretului lângă Ialomiţa; situarea Galaţiului în dreptul Măcinului şi a Brăilei; o serie de toponime greşit transcrise din pricina necunoaşterii limbii române. Astfel, comparând harta lui N. Sanson d'Abeville de la 1655 aflată, alături de altele, în *Monumenta cartographica Moldaviae Valachiae et Transilvaniae* de D. Dem. Dimancesco, 1933,[9] sub titlul generic *Etats de VEmpire des Turques en Europe et Pays circumvoisins entre lesquels sont Hongrie, Transilvanie, Valaquie et Moldavie, Petite Tartare,* cu aceea a Moldovei executată de Cantemir şi publicată în Olanda, în 1737,[10] sesizăm diferenţe de genul: Kilianowa, Moncastron, Czizora, Falxiu, Galacz, lasy, Vasluy, Pudna, Brailon, Herlow, Soczawa, Aczud etc. la d'Abeville şi Falciu, lassi, Putna, Brăila, Kilia, Czetate Alba (olim Moncastron), Stephanesti, Husz, Bacovii (la genitiv) în harta lui Cantemir, scrisă în latină. Harta sa oferă incomparabil mai multă informaţie decât a lui d'Abeville. Astfel, faţă de cele şase râuri menţionate de francez, autorul român prezintă o reţea hidrografică de aproximativ 160 de râuri, toate bine plasate în teritoriu. Erorile sale provin din modul defectuos de efectuare a măsurătorilor, nu din neştiinţa cartografierii. În *Descrierea Moldovei* se precizează că ţara se întinde între 44° 54°'-48 51'latitudine nordică şi 45° 39'-53°22' longitudine estică, iar cititorul e trimis la hartă, unde întâlnim aceste modificări: 46° 52'–52° 45' (de la Ferro) longitudine, ceea ce

înseamnă o reducere cam de un grad şi jumătate, în jur de 100 de kilometri (faţă de cei 700 de km pe care-i avea Moldova în lăţime după coordonatele din *Descrierea Moldovei.*) Intuiţia lui Cantemir fie şi la măsurătoarea în paşi (echivalaţi cu milele italiene) a fost remarcabilă deşi în comparaţie cu hărţile moderne eroarea rămâne considerabilă, longitudinea reală, de la Ferro, fiind 42° 22'–48° 10', adică 450 km. Cu toate că autorul nu consideră necesar să modifice latitudinea de pe hartă în comparaţie cu cea menţionată în *Descrierea Moldovei,* totuşi, faţă de hărţile moderne, ea e mai mare cam cu 40 km spre sud şi cu 20 km spre nord. Judecând după sistemul de coordonate dat de Cantemir, Moldova este greşit plasată pe glob, fiind mult împinsă spre est (cam cu 4°), adică dincolo de Nistru. Cantemir n-a efectuat însă măsurători astronomice. El a preluat doar greşelile geografiei epocii, greşeli care apar în toate hărţile secolului al XVIII-lea. Lăsăm deoparte desenul simbolic din stânga jos pentru a-l trata într-un capitol separat, alături de alte desene cantemiriene, şi ne vom referi la problemele de conţinut ale hărţii. Ele cuprind chestiunile privitoare la proporţia judeţelor (districti) unele faţă de celelalte şi informaţia în legătură cu fiecare din ele, la orientarea subtextuală care poate fi distinsă din prezentarea informaţiei şi desen, la tehnica desenului. Pentru aceste aspecte de conţinut vom compara harta reală găsită de Vâlsan cu cea publicată de Büsching ca anexă a versiunii din 1770 a *Descrierii Moldovei* şi indicată a fi harta lui Cantemir. Informaţii mai recente au stabilit că harta Büsching din ediţia germană a lucrării a fost alcătuită după aceea a lui August Gotlob Boehm, Nürenberg, 1765 (nu se ştie anul ridicării ei), dar şi pe baza informaţiei provenită din harta (sau textul) lui Cantemir. Deoarece însă corecţiile aparţin unui necunoscător al locurilor şi al limbii, ele perpetuează erori însemnate, ceea ce a continuat să producă în ochii europenilor o imagine falsă asupra Moldovei. Astfel, harta Büshing arată Basarabia de două ori mai lată decât teritoriul dintre Carpaţi şi Prut, în timp ce Cantemir fixează proporţiile mult mai aproape de realitate. În plus, harta Büsching menţionează în ţinutul Hotin un adevărat lanţ de

munţi şi în Basarabia un altul, pe linia Valului lui Traian, ceea ce, evident, Cantemir nu face. Ba chiar, în textul *Descrierii...* ţine să precizeze că „Basarabia e toată şeasă“. N-avem cum şti astăzi dacă Dimitrie Cantemir nu cunoştea în vreun fel legendele care începuseră să se ţească în Europa încă din vremea sa despre campania de la Prut din 1711. Foşti martori oculari, ori falşi martori, produc versiuni adesea fanteziste, rezultate fie dintr-o cunoaştere cu totul limitată a campaniei, fie bazată doar pe ceea ce auziseră întâmplător. Exemplificăm aici, în legătură cu erorile hărţii Büsching, prin mărturia lui Moreau de Brasey, care a trăit probabil între 1663–1723[11], autor incert chiar şi prin biografie, nu doar prin fantezia memoriilor de fost combatant în campania din 1711 în armata rusă. El vorbeşte de luptele de pe „înălţimile“ Nistrului, în apropiere de Soroca. O serie de alte asemenea mărturii trebuie să fi concurat la alcătuirea hărţii lui Boehm. Cantemir, care a avut ca model posibil al *Descrierii Moldovei* lucrarea lui Del Chiaro despre Ţara Românească, era probabil la curent şi cu unele prezentări denaturate ale Moldovei, iar harta şi lucrarea sunt încercări de replică. Ne referim în principal la un text ca acela al lui Erasmus Heinrich Schneider von Weismantel (1688–1749), german care a luptat în armata lui Carol al XII-lea al Suediei publicând în 1714 la Stokholm jurnalul campaniei din 1711, ca şi o descriere a Moldovei cuprinzând comentariul asupra originii numelui ei, asupra bogăţiilor naturale, modului de guvernare, împărţirii teritorial-administrative, limbii, boierimii, comerţului, obiceiurilor şi religiei, portului şi educaţiei. O comparaţie a celor două texte – al lui Cantemir (1716) şi Weismantel (1714)[12] ar scoate la iveală date importante în legătură cu sensul actual al scrierilor umanistului român, cu vocaţia politică aflată în substratul lor. Revenind la chestiunile de geografie, trebuie să spunem că atât în comparaţie cu harta Büsching, cât şi cu memoriile ori jurnalele diverşilor călători, harta lui Cantemir are o superioritate netă în ce priveşte prezentarea ţinuturilor (Ţara de Sus, Ţara de Jos, Basarabia) ca şi a judeţelor. Cantemir menţionează 24 de judeţe, inclusiv Benderul (care atunci era turcesc), indicând diferit localităţile

urbane şi pe cele rurale. Astfel, judeţul Lăpuşna de pildă avea 40 de localităţi, din care doar două centre urbane: Lăpuşna şi Chişinău, în timp ce judeţul Suceava avea 76 de localităţi, din care patru centre urbane: Suceava, Câmpulung, Rădăuţi, Şiret. În totalitate, Moldova avea 41 de centre urbane indicate pe hartă, dintr-un total de 714 localităţi. Era o exactitate pe care n-o atingea nici o altă hartă a Moldovei executată de vreun autor străin[13]. Harta Büsching încearcă să preia o parte din această informaţie, ceea ce se vede în special după transcrierea toponimelor, care foloseşte regulile imprecise ale lui Cantemir: â ş y, i, a; ţ ş c, cz, tz, z, sz; ş ş ch, sch, ss, sz, s etc.

În sfârşit, ultimul grup de hărţi executat de Cantemir – unele în acuarelă, altele doar schiţate, se referă la zona Caucazului. Redusă la scară şi simplificată o parte din harta zidului caucazian a fost publicată de T. S. Bayer în anexa lucrării *De muro Caucaseo.* Harta în întregime a fost publicată de Vâlsan în 1926 în „Lucrările Institutului de geografie a Universităţii din Cluj". Gr. Tocilescu a completat această informaţie geografică publicând, în ediţia de *Opere* a Societăţii Academice, în cuprinsul ansamblului numit *Collectanea orientalia* (Colecţia orientală) schiţele de lucru (hărţi, detalii arheologice, inscripţii) ale lui Cantemir în legătură cu zidul caucazian. Apoi George Vâlsan a descoperit la Bibliothèque Nationale de Paris o vedere panoramică a Caucazului, văzut de pe mare, din dreptul Derbentului, pe care o identifică a fi executată de Cantemir[14]. Pe lângă aceste hărţi a fost descoperită, în Arhivele Bibliotecii Academiei de Ştiinţe din Leningrad, de către Paul Cernovodeanu, o hartă panoramică a zidului caucazian schiţată de Dimitrie Cantemir în acuarelă. E vorba de o hartă rămasă cvasinecunoscută. Pe dosul ei probabil Delisle (deoarece făcea parte din grupul de hărţi care au fost văzute de el) a scris cu creionul: „Mur auprès du Derbent par Prince Cantemir".[15] Vom discuta acest ansamblu de hărţi în funcţie de stadiul actual al cunoaşterii şi interpretării lor. Din paginile jurnalului cantemirian care ne-au parvenit aflăm că autorul s-a dus în munţi atât în apropiere de Derbent, cât şi de Tarku. Rezultă, după informaţia deţinută de Delisle, că în afara hărţilor executate în împreju-

rimile acestor oraşe, a mai lucrat o panoramă a Caucazului văzut de pe mare. Vâlsan a găsit între hârtiile lui Delisle şi o schiţă de plan a lui Cantemir pentru o lucrare cu privire la popoarele orientale din perimetrul Baku-Iveria. Autorul avea de gând să se refere la râuri, Marea Caspică, vârfuri muntoase, climă, cu detalieri în ce priveşte Derbentul. Aceste indicii ne fac să ne gândim la cele două texte publicate de Tocilescu sub numele *Collectanea orientalia.*

Spre deosebire de harta Constantinopolului şi a Moldovei, care au fost finalizate de autor, acest ansamblu prezintă pe de o parte avantajul de a ne înfăţişa acţiunea de geograf a lui Cantemir „în act", procesul ridicării hărţilor, dar şi dezavantajul de a nu fi fost niciodată discutată ca o problemă cantemiriană unitară prin scopul şi perspectivele sale. În plus, există posibilitatea ca timpul să rezerve noi surprize în legătură cu ceea ce ştim despre activitatea lui Cantemir în expediţia caucaziană. Prin confruntare cu textele care se referă la aceleaşi locuri[16], fragmentul de jurnal cantemirian rămas în traducerea lui Bantîş-Kamenski şi *De muro Caucaseo,* ca şi comparând hărţile atribuite lui Cantemir între ele, vom încerca, în cele ce urmează, să oferim cititorului o imagine cât mai exactă asupra întreprinderii lui Cantemir. Primele două din textele menţionate mai sus oferă informaţii pe care schiţele de hărţi publicate până acum nu le reiau: despre istoria zonei şi despre împărţirea teritorial-administrativă, despre localităţile urbane – mai ales Derbent cu porţile de intrare în cetate – bazinul hidrografic al zonei şi munţii ca fortificaţii naturale. Textul lui Bayer vorbeşte despre zidul caucazian ca principala fortificaţie executată de mâna omului. Fragmentul de jurnal se referă la măsurători geografice (executate probabil de marinari, nu de Cantemir însuşi) care delimitează în funcţie de latitudine şi longitudine câmpul operaţional al expediţiei, la drumurile lui Cantemir în munţi împreună cu inginerii, când probabil a executat nu numai schiţele de monumente şi alte vestigii arhitectonice, schiţa zidului caucazian, ci a şi stabilit amplasarea lor geografică în teritoriu. Trebuie să presupunem că au existat cel puţin două faze ale muncii de geograf a lui Cantemir în tot

acest interval: prima când a realizat, de pe navă ori mergând la faţa locului, primele schiţe – vederea panoramică a munţilor cu localizarea oraşelor Tarku şi Derbent, apoi detalii de localizare a Derbentului faţă de împrejurimi (turnul părăsit din munţi), înfăţişarea oraşului (porţile cetăţii, templul lui Muhammed) faţă de râul Vezy şi munţii prin care-şi săpa acesta calea spre marea Caspică. Turnul părăsit din munţi, despre care jurnalul cantemirian atestă că autorul său a dormit acolo o noapte, este considerat un important punct de observare, drept care i se fixează amplasarea după coordonate geografice (defileu, râul Vezy, vârfurile muntoase din jur, platoul înalt pe care se afla, alte resturi ale zidului caucazian). Aceste hărţi parţiale, coroborate cu vederea panoramică, de pe mare, a lanţului caucazian, îl vor fi dus pe Cantemir la o a doua fază de execuţie a hărţii: vederea panoramică a zidului caucazian, acuarelă puţin cunoscută până astăzi. Era, evident, un sens strategic al întregului său demers. Cantemir, responsabil cu partea civilă a expediţiei lui Petru cel Mare, alături de contele Tolstoi, făcând aceste investigaţii de natură geografică, dar şi culturală, etnografică ş.a., n-a putut să nu recunoască în ceea ce descoperea caracterul persan şi musulman al populaţiei şi civilizaţiei. Schiţele arhitectonice ale fundamentelor unor turnuri încastrate în zid, inscripţiile şi detaliile de frescă pe care le-a copiat converg şi ele spre decelarea acestui sens strategic al demersului lui Cantemir. În prima etapă de lucru, aşa cum indică de altfel toate cele patru texte menţionate, Cantemir şi-a consolidat reperele pe baza cărora urma să alcătuiască harta acelei regiuni muntoase. El analizează în funcţie de nivelul mării, vorbind despre râuri şi afluenţi, ca şi despre culmile printre care curg şi fixând, în acest ansamblu natural, punctele de rezistenţă aflate în calea armatei, fie ele poduri mai noi ori vechea structură a zidului caucazian. După ce desenează ansamblul coloanelor unui obiectiv arhitectonic, indicând înălţimea şi grosimea lor, ca şi înfăţişarea ansamblului văzut frontal, Cantemir adaugă drumul de acces prin munţi către acest obiectiv ca şi, în partea de jos a desenului, profilul dantelat al culmilor dincolo de care se află. Dat fiind faptul că

toate hărţile cantemiriene au nordul în partea de sus, rezultă că el descoperise acest obiectiv înaintând prin munţi de la nord-est spre sud-vest, obstacolul muntos se afla în faţă, nu fusese depăşit, iar calea de acces se pierde în acest masiv dantelat. Textul menţionează şi faptul că spre mare zidul se pierde în nisip[17]. Dincolo de râul Vezy „a parte meridionali trans rivulum", deci tot spre sud, Cantemir spune că se vedeau încă vestigii printre pietrele naturale. Spre vărsare râul face lacuri şi curge foarte greu, absorbit de nisip. Sunt detalii pe care în mod normal geografia epocii nu le înregistra. Cantemir fixează însă repere strategice. Într-o altă hartă parţială e indicat drumul de acces spre turnul părăsit din munţi printr-o dublă linie punctată. El traversează culmea, defileul şi podişul. Turnul e desenat şi separat, într-o vedere frontală, inclusiv cu detalii de îmbinare în structura zidului. Această vedere e completată cu copierea unor desene şi inscripţii revelatoare pentru trecutul său musulman. În sfârşit, o altă hartă parţială se referă la amplasarea în teritoriu a Derbentului. E indicat zidul de incintă cu porţile de intrare, numite în textele din „Collectanea Orientalia" când „portas", când „capusi"[18]. În afara zidului, înconjurându-l dinspre apus şi sud, curge râul. Culmile muntoase sunt indicate prin margini dantelate ca în profilele descoperite de Vâlsan. Într-un anumit sens putem compara viziunea lui Cantemir despre zidul caucazian cu aceea despre Valul lui Traian. Importanţa lui strategică era la fel de mare. Coroborând schiţele de mai sus (anexa lucrării lui Bayer nu conţine elemente în plus faţă de ediţia Tocilescu) cu vederea panoramică a Caucazului (unde pentru prima oară în istoria geografiei e indicată cu o linie punctată – şi precizată în legendă (cf. harta Delisle) – limita zăpezilor eterne, ca şi amplasarea oraşelor Derbent şi Tarku, despre care aflăm din jurnalul cantemirian că au fost locurile unde s-a dus în munţi în expediţie de cercetare, coroborând, de asemenea, toate acestea cu vederea panoramică a zidului caucazian, descoperită de Paul Cernovodeanu la Leningrad, putem intui amploarea demersului cantemirian în zona strict specializată a geografiei. El indică, tot în premieră, adâncimea cursurilor de apă, compară

înălţimile muntoase între ele şi le raportează la nivelul mării, vorbeşte despre reperele strategice mai noi ca şi despre mărturia trecutului materializată în vestigii ce atestau nu doar vechimea locuirii, a apartenenţei zonei respective la o anumită populaţie, ci şi faptul că dintotdeauna s-au dus lupte pentru stăpânirea ei. Comparând toate aceste informaţii de natură geografică lăsate de Cantemir cu scrisori ale sale, ori ale altor persoane implicate în campania de la Derbent, unde se vorbea despre furtunile specifice Caspicii toamna[19], despre iarba nouă de toamnă care putea asigura nutreţ cailor şi în luna septembrie etc. putem intui de asemenea unghiul de convergenţă al preocupărilor lui Cantemir cu linia majoră de atac a expediţiei. De altfel, jurnalul lui Cantemir indică faptul că Petru I se interesa permanent, în mod discret, de investigaţiile întreprinse de fostul domn al Moldovei, devenit între timp senator imperial.

Dincolo de concluziile care se impun în legătură cu rolul de susţinere a istoriografiei de către argumentele geografice, fie ele afirmaţii teoretice cuprinse în textele cantemiriene, fie hărţi lăsate de marele umanist român de la începutul veacului al XVIII-lea, se cuvine să conchidem despre concepţia geografică mai generală a lui Cantemir şi importanţa ei ştiinţifică pentru contemporani. Astfel, majoritatea autorilor antici greco-latini, a celor bizantini şi moderni citaţi de Cantemir în principal în *Hronic,* ca şi grupul de lucrări care au constituit schiţele ce l-au precedat, au avut preocupări geografice, o viziune spaţială asupra lumii. Exemplificăm cu *Istoriile* lui Herodot, *Anabasisul* lui Xenophon, *Argonauticele* lui Appolonios din Rhodos, *Istoriile* lui Polibiu, ale lui Sallustius ori Pompeius Trogus (în versiunea lustinus), *Biblioteca istorică* a lui Diodor din Sicilia, *De Chronographia* lui Pomponius Mela, *Argonautica* lui Valerius Flaccus, *Vieţile paralele* ale lui Plutarch, *Panegiricul* lui Pliniu cel Tânăr, scris către Traian, *Istoriile* şi *Analele* lui Tacit, *Periplul la Pontul Euxin* şi *Anabasis* ambele de Arrianus, *Geographia* lui Ptolemeu, *Descrierea Greciei* de Pausanias, *Istoria romană* a lui Dion Cassius, *Breviar la edificarea Romei* a lui Eutropiu, *Rerum Gestarum* a lui Ammianus Marcellinus, *Istoria* (războ-

iului vandalic şi gotic) de Procopius, *Romana* şi *Getica* de Iordanes, *Istoriile* lui Simocattes, cea a lui Nicetas Choniates, a lui Zonaras ori Ion Cantacuzenul, *Dacia ubi et Gothia* a lui Beatus, *De figura mundi* a lui Nicolaus Cusanus, *Historia rerum ubique gestarum locorumque descriptio* si *Cosmographia* lui Enea Sylvio Piccolomini, *Renan Hungaricarum decades* a lui Antonio Bonfini, harta Transilvaniei a lui Ioan Sambucus publicată la Viena în 1566 şi în sfârşit lucrările lui Mercator, în sistemul căruia lucrează Cantemir însuşi: *Tabulae geographicae ad mentem Ptolemaei* şi *Atlas sive Cosmographiae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura* (Atlas Minor)[20]. Absolut toate aceste lucrări conţin indicii despre teritoriul Daciei, fie în accepţia sa istorică, de ţinut liber sau provincie romană, fie în aceea mai nouă, a principatelor. Cantemir însuşi a folosit în preocupările sale de geograf ambele accepţii, încercând să indice astfel că unitatea contemporană a poporului e demonstrată prin însăşi unitatea iniţială a spaţiului locuit de el. Chiar harta Moldovei se chema, după mărturia lui Delisle care a văzut originalul la Petersburg în 1726, *Dacia vetus et nova* şi nu, aşa cum s-a tipărit în 1737, *Principatus Moldaviae nova accurata Descriptio delineate Principe Demetrio Cantemirio*. Titlul iniţial, ca şi faptul că a circulat ideea de a se traduce în latină, pentru Academia din Berlin, *Hronicul* cu titlul *De Dacia* atestă ideea cuprinderii unităţii originare. Chiar referirile de natură geografică din *Istoria Imperiului Otoman* cuprind toate zonele locuite de români. Când e vorba despre Moldova, ori alt teritoriu anume, el este precizat în chip explicit. Rolul strategic în Balcani şi în Europa este însă al Daciei în întregimea sa, tot astfel cum recâştigarea independenţei faţă de otomani trebuie să aibă în vedere romanitatea întregului teritoriu al Daciei. În subtext, preocupările de geograf ale lui Cantemir coroborează informaţia antică şi modernă pentru a extrage concluzia cea mai avantajoasă argumentării tezelor istoriografice. Dincolo de carenţele de informare care erau ale epocii – Cantemir fiind ca geograf minuţios şi aplicat – aproape toate erorile geografiei cantemiriene provin din faptul că el încerca să demonstreze, mai presus de orice, o teorie preexistentă textului ori lucrării geografice, în loc să-şi

bazeze cercetarea exclusiv pe teren. Atunci când acest principiu realist al investigării directe începe să biruie în concepţia sa de geograf – e vorba de harta Moldovei în parte, dar mai ales de grupul de lucrări de la marea Caspică – putem considera că Dimitrie Cantemir a descris un întreg arc de cerc. El abandonează ideea că nivelul formal al textelor istoricilor şi geografilor folosiţi ca surse, ca şi hărţile de până la el, ar fi argumente în sine pentru demonstrarea tezelor sale. Ba chiar avem motive să credem că, pe măsura implicării mai profunde în arena politică, Dimitrie Cantemir şi-a schimbat părerea în legătură cu faptul că teoria ar putea modifica ceva în registrul viitor al evenimentelor. Această adevărată răsturnare de optică vizibilă şi în geografia sa s-ar fi materializat probabil, dacă nu intervenea moartea prematură a autorului, într-o întreagă modificare de poziţie asupra istoriei însăşi. Nu putem înţelege în suficientă măsură pierderea ireparabilă pe care a suferit-o nu numai geografia românească, al cărei debut în parametri ştiinţifici întârzie cu un secol faţă de Cantemir, cât şi istoriografia, prin aceea că această modificare de optică n-a mai avut răgazul să se manifeste în nici o lucrare. Dacă adăugăm această pierdere necunoaşterii de către poporul său, ca şi de lumea culturală europeană, la momentul istoric oportun, a lucrărilor cantemiriene fundamentale (doar două titluri din peste treizeci au văzut lumina tiparului în timpul vieţii autorului şi doar încă două au fost mai cunoscute puţin după moartea sa) înţelegem nu numai din ce pricină el a rămas până astăzi un autor stimabil, evocat cu mândrie de toate enciclopediile mari ale lumii, în marile bătălii ale naţiunii, de până la războiul de independenţă şi rămas apoi doar un reper al trecutului, înţelegem şi din ce pricină căile de dezvoltare ale culturii au urmat multă vreme pista legendelor şi basmelor populare şi nu pe aceea directă a evenimentelor care modificau viaţa, aşa cum s-a întâmplat cu alte culturi europene, trezite astfel poate mai brutal, dar cu urmări net superioare, la viaţa spiritului şi a lumii. La graniţa dintre Orient şi Occident Cantemir a parcurs în fond drumul de trecere de la un teritoriu spiritual la altul, dar n-a avut răgazul să exprime, plenar, decât prima parte a acestei tulburătoare căi interioare.

DE LA ISTORIE LA CULTURĂ

Istoriografia lui Dimitrie Cantemir beneficiază de o serie de argumente venite din sfera culturii şi civilizaţiei. Este vorba în principal despre etnografie şi folclor, obiceiuri, mitologie, religie, filosofie, lingvistică, dar şi despre arheologie, numismatică, arhitectură, artă plastică, muzică. Pentru întregirea acestei imagini ar urma să alăturăm alte repere, care însă nu exprimă o eventuală convergenţă spre istoriografie şi vor fi deci tratate separat, urmând ca, abia în urma acestei tratări, să fie trase concluziile care se impun în legătură cu respectivele sfere ale culturii şi civilizaţiei, ca şi în legătură cu concepţia principelui despre tot acest ansamblu.

Argumentele pe care cultura şi civilizaţia le pot furniza istoricului se grupează, ca şi argumentele oferite de geografie, în funcţie de problemele axiale ale istoriografiei: cea otomană şi cea românească. Evident, derivatele acestor probleme – aceea a civilizaţiei mediteraneene, a culturilor europene şi asiatice de exemplu – intră şi ele la un moment dat în vizorul lui Cantemir, adăugându-se marelui trunchi problematic ce alcătuieşte substanţa istoriografiei sale. Pe lângă aceste precizări trebuie să mai adăugăm una: Cantemir foloseşte argumente selectate dintr-o întinsă arie temporală, astfel încât să obţină maximum de efect pentru ideea pe care-o susţine. Ne vom ocupa, în paginile care urmează, de aceste argumente provenite din diverse sfere ale culturii şi civilizaţiei grupându-le, în măsura în care lucrul acesta este posibil, distinct unele de altele – atunci când se referă la problema otomană ori Ia cea românească – fapte care au drept conţinut momentul prezent, ori diverse perioade trecute.

Argumentele care servesc în modul cel mai direct istoriografiei cantemiriene provin din zone limitrofe acesteia,

aflate în chip evident în relaţie cu ea: arheologia, epigrafia, numismatica, genealogia şi heraldica.

Arheologia îi oferă lui Cantemir mijlocul de a susţine, pe de o parte, colonizarea romană a Daciei, pe de alta aşezarea Imperiului Otoman pe ruinele celui bizantin. În ce priveşte prima serie de argumente, cel mai des se referă Cantemir la piatra cu inscripţie latină descoperită la Gherghina, lângă Galaţi. Autorul este în asemenea măsură interesat să releve autenticitatea acestei probe, încât spune la un moment dat că chiar el a descoperit-o. Ceea ce este fals. *De neamul moldovenilor* a lui Miron Costin menţiona şi comenta această inscripţie. Cantemir o reproduce în *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus, Historia Moldo-Vlachica, Istoria Imperiului Otoman, Hronicul vechimii a romano-moldovlahilor.* Inscripţia este următoarea: Imp. Caesari Divo... filio Nervae Traiano Augusto Ger. Dacico Pont. Max. Fel. B. dict. XVI Imp. VII Cons. P. P. Calpurnio Marco C. Aurelio Rufo." Cantemir consideră că traducerea este aceasta: „împăratului, cezarului, dumnezeescului, fiului Nervii lui Traian Augustului, germanicului, dacicului, preotului celui mai mare, fericitului domn, învăţătorul al XVII-lea, împăratului al VI-lea, sfetnicului al VII-lea; părintelui patriei, lui Calpurnie, Marco Aurelio Ruf.[1]" Grigore Tocilescu însă, epigrafist de prestigiu, a interpretat această inscripţie în mod diferit, considerând că Rufus era guvernatorul Daciei pe vremea lui Traian, fiul lui Nerva. Interesul epigrafic al lui Cantemir debordează însă limitele acestei referiri aproape obsesive. Astfel, el menţionează faptul că Nicolae Costin a găsit, tot la Gherghina, o altă inscripţie de pe vremea lui Severus. A căutat-o el însuşi, fără s-o afle. De asemenea, alţi istorici străini recunosc originea latină a poporului român folosind argumente epigrafice. Cantemir reproduce din Bonfini o inscripţie în limba latină, găsită pe teritoriul Daciei, interpretând-o astfel: „Lui Annie Fabian, triumvirului celui mai de frunte, tribunului polcului al doilea augustesc, chestorului turbanţilor, tribunul P. L. pretorului şi grijitorului căii latineşti. Solului a polcul al zecelea a fretenilor. Solului augustesc, celui dintâi prefect a provinciei

darcoromanilor (poate fi dacoromânilor) a Ulpianeştilor, Traianeştilor, Sarmatenilor. D. M. cetăţeanul Sabinie, oşteanul din polcul al XIII-lea, Silibris logofăt de luatul sămii: trăit-au ani treizeci cetăţeanul Valens Duumvir, Coletmanie, Florentina părinţi prea netrebnici, lui Pevrie Saturnin, solului augustesc şi celui mai de sus şezătoriu sfetnic a coloniei Daciei Sarmaţiei, L.D.D.D."[2]. Dincolo de erorile de interpretare a prescurtărilor distingem faptul că pentru Cantemir această piatră, probabil o stelă funerară, avea importanţă capitală atât în sine, cât şi prin faptul că un autor italian de la curtea lui Matei Corvin îi recunoaşte autenticitatea şi valoarea. Alte argumente în favoarea colonizării romane a Daciei sunt găsite de Cantemir în vestigiile arheologice propriu-zise. El menţionează în *Descrierea Moldovei* şi *Istoria Imperiului Otoman* arhitectura vechilor cetăţi moldoveneşti ca dovadă a întemeierii lor de către latini. Se referă în mod deosebit la Suceava, Isaccea (tc. Saktce), Crăciuna (pe Milcov), Soroca, la ruinele palatului şi podului lui Traian de la Turnu Severin precum şi la Valul lui Traian. În afara celor două capitale ale Moldovei Cantemir are deci grijă să menţioneze cetăţile disputate fie de polonezi, fie de turci. În legătură cu Fălciu, unde se afla moşia părintească, afirmă chiar că acolo s-ar găsi ruinele anticei Taiphalia, colonie grecească din perioada elenistă menţionată de Herodot însuşi, cea mai veche deci de pe teritoriul Moldovei, semn că romanii veniseră într-un loc civilizat. Nu discutăm aici falsitatea afirmaţiei, cât intenţia lui Cantemir de a întemeia prin argumente de teren o teorie despre drepturile urmaşilor vechii Dacii. Cât priveşte ruinele palatului lui Aurelian, despre care „a auzit de la un muntean" – aici Cantemir se oferă el însuşi ca temei al credibilităţii – ele se află puţin înainte de vărsarea Oltului în Dunăre şi probează faptul că Aurelian, locuind acolo, nu putea strămuta populaţia romanizată la sudul Dunării decât pentru scurtă vreme, până la trecerea primejdiei, aşa cum se întâmpla şi cu retragerile la munte ale moldovenilor din calea tătarilor în vremuri mai apropiate. Cât despre ruinele podului lui Apollodor din Damasc, pod edificat în vremea lui Traian spre a uni cetăţile Theodora dinspre Misia şi Pontes dinspre

Dacia, Cantemir face o comparaţie între scrierile antice care se referă la această construcţie şi momentul contemporan, precizând că în timp ce Dion Cassius, Eutropius şi Xiphilin vorbesc despre un pod cu 24 de stâlpi înalţi de 150 de picioare, laţi de 60, distanţa între doi stâlpi fiind de 170 de picioare iar legătura între ei fiind făcută prin arcul romanic bine cunoscut, în vremurile mai noi se văd doar pe fundul apei urmele podului, iar din cetatea Pontes a rămas doar localitatea Podurile. Această vocaţie comparatistă a lui Cantemir, bazată pe credinţa în puterea cuvântului scris de a păstra adevărul, este dublată de una etimologică (Pontes-Podurile). În fond, în problema podului lui Traian existenţa ruinelor e numai dovada afirmaţiei vechilor istorici şi nu argumentul prim al istoriografiei cantemiriene. Acest lucru se explică atât prin imposibilitatea de a proba vechimea ruinelor (care era a ştiinţei epocii), cât şi prin imposibilitatea, pentru Cantemir însuşi, de a se deplasa la faţa locului. În ce priveşte Valul lui Traian, Cantemir ne asigură că l-a găsit menţionat de Miron Costin. Poate identifica pe Troian din folclorul românesc ca fiind tot Traian cel cu Valul, dar nu crede – cel puţin în *Hronic* – în valoarea lui de fortificaţie. Totuşi trebuie să amintim că în harta Moldovei numai Valul lui Traian şi punctul Stănileşti, al înfrângerii sale de la 1711, sunt figurate cu roşu.

Cea de-a doua serie de argumente arheologice, privitoare la faptul că otomanii au cotropit Bizanţul fără a reuşi totuşi să-l facă să dispară ca tip de spiritualitate, merge pe două linii de atac: menţionarea ruinelor bizantine, a faptului că ele sunt cinstite până şi de otomani şi menţionarea obiectivelor creştine contemporane care moştenesc gloria Bizanţului. În primul caz e vorba de ruinele palatului lui Ion Cantacuzino, împărat bizantin, aflate la Sylebria, ca şi de descrierea Sfintei Sofia, devenită moschee. Nu este întâmplător faptul că tocmai la un Cantacuzino se referă Cantemir. Prin soţie se înrudea el însuşi cu această familie. Era ca şi când ar fi fost urmaşul unei glorii atât de vechi. Ţine să precizeze că investigând aceste ruine a găsit o bucată de porfir care avea gravată pe ea o cvadrigă şi menţiunea, în limba greacă, a olimpiadei a V-a. Acest vestigiu antic –

pe care Cantemir spune că l-a păstrat în palatul său de pe Bosfor, ajuns apoi în posesia lui Ion Mavrocordat – atesta faptul că turcii uzurpaseră un teritoriu la fel de vechi ca al Moldovei (unde dăinuiau urmele Taiphaliei). Obiectivele creştine se păstrează – mai ales în Constantinopol – alături de monumente otomane. Astfel de pildă mănăstirea Blacherna, faimă a epocii bizantine a elenismului, fusese lângă mormântul lui Eiub Ensari, iar amintirea ei dăinuia în poarta cu acelaşi nume a oraşului, aflată în apropiere. Cantemir găseşte prilejul să laude vocaţia pentru cultură a barbarilor turci care ştiau să cinstească monumentele celor cuceriţi de ei numai pentru frumuseţea lor artistică, în timp ce veneţienii, creştini şi moştenitori ai Imperiului Roman,[3] ca şi ai Renaşterii, au intrat în Constantinopol şi au pus foc monumentelor, ca nişte adevăraţi barbari. Trebuie să subliniem, ajunşi în acest punct al expunerii, că ceea ce detestă Cantemir la guvern – dorinţa de a-şi impune credinţa unor popoare paşnice folosind calea armelor – recunoaşte în schimb învăţaţilor: preţuirea deosebită pentru arte, învăţământ şi cultură, respectul tuturor realizărilor spiritului uman, chiar când acestea aparţineau unor duşmani de arme. Mai mult decât atât; dorinţa de a-şi însuşi realizările culturale ale altor popoare, aspiraţia spre cultură a unui popor venit din ceţurile Asiei şi care ştia să recunoască ţinuta spiritului european, alăturând-o vechilor realizări ale spiritualităţii orientale moştenite de la perşi.

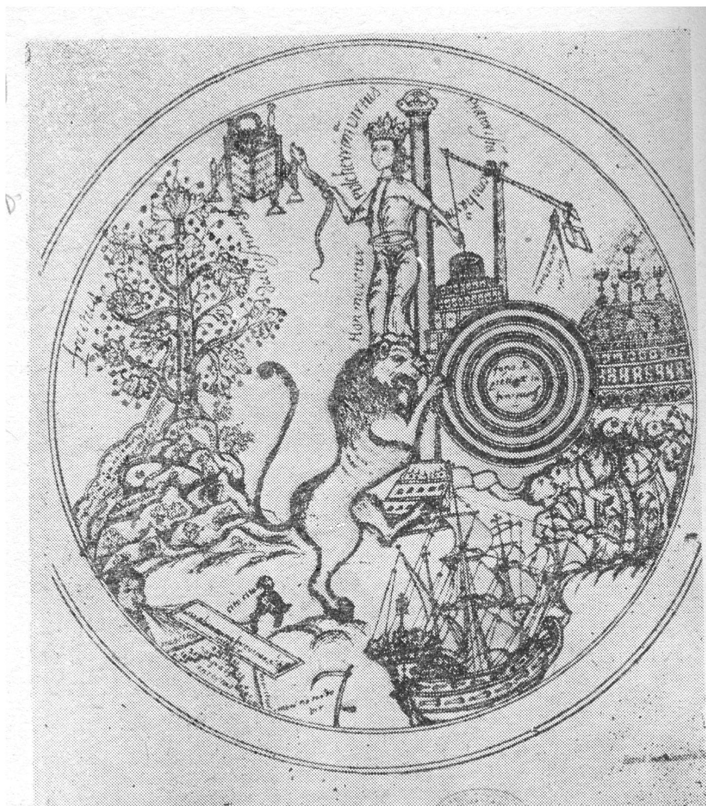
În sfârşit, o serie de argumente arheologice converg spre ilustrarea vechimii stratului cultural al unor populaţii ulterior cucerite de otomani. E vorba în principal de investigările întreprinse de Cantemir însuşi la Derbent, Tarku şi asupra zidului caucazian. Toate aceste argumente au avantajul de a fi bazate pe cercetări directe. Structura zidului caucazian, turnul părăsit din munţi, porţile de intrare în Derbent, templul lui Muhammed din Derbent sunt cercetate de Cantemir în amănunt. El vorbeşte despre faptul că sub zidul actual se află fundamente cu mult mai vechi, desenează planul fundaţiilor, arhitectura coloanelor şi arcelor, măsoară poziţia faţă de râuri şi vârfuri muntoase, orientează desenele după punctele

geografice. Distinge un strat antic al construcţiei, unul persan şi, în sfârşit, pe cel musulman. Copiază inscripţii şi desene murale şi încearcă interpretarea lor. În sfârşit, pe baza tuturor acestor fapte interpretate formulează o teorie în legătură cu legitimitatea respectivelor populaţii de a se elibera de otomani. Tot acest ansamblu de preocupări ne înfăţişează un Dimitrie Cantemir arheolog în toată puterea cuvântului. El nu se mai serveşte de texte scrise care să susţină dovezi arheologice depistate de predecesorii săi, ci investighează ruinele unor civilizaţii, se ocupă de epigrafie, trage concluzii logice. A fost parcurs un întreg drum, de la informaţia scrisă la realitate şi de la ea la formularea unor concluzii ştiinţifice.

Numismatica, heraldica, genealogia. Preocupările arheologice ale lui Cantemir au fost în strânsă legătură cu cele de numismatică, heraldică şi genealogie. Câteva informaţii provenite din aceste zone ale ştiinţei vin sa întărească argumentele arheologice fiind astfel motivări indirecte dar evidente ale ideilor istoriografiei sale. În ce priveşte numismatica, o singură informaţie e vehiculată în toate lucrările lui Cantemir. Ea se referă la descoperirea de către Teodor, pârcălabul de Galaţi, a unei monede la Gherghina, acolo unde Nicolae Costin pretindea a fi găsit o inscripţie privitoare la Severus, iar Miron pe aceea comentată de Cantemir însuşi. Această monedă de argint mai grea ca o constandă e descrisă de Cantemir astfel: pe avers ea are inscripţia „Const. Vict. Aug. Imp.“ şi o cruce; pe revers un cap de cerb ori de taur sălbatic cu aceeaşi cruce între coarne. Inscripţia latină i se pare lui Cantemir un argument suficient pentru probarea vechimii monedei[5]. În legătură cu turcii, Cantemir face precizarea că numai sultanul avea dreptul să bată monedă. În timpul campaniilor militare ea putea fi bătută chiar în tabăra sultanului din argintul capturat de la duşmani. În mod cu totul excepţional i se mai recunoştea dreptul de a bate monedă hanului tătar. Aceste menţiuni făcute de Cantemir, alături de indicarea ponderii valorice a monedei turceşti faţă de talerul imperial atestă faptul că autorul prezenta aceste informaţii „ad usum christiani“. Interesul

pentru heraldică este şi el destul de redus, deşi atestă o bună cunoaştere a subtilităţilor acesteia. În afară de stema Moldovei, desenată şi cântată în versuri încă de la începutul primei sale lucrări, *Divanul,* Cantemir mai menţionează în lucrările sale [6] o singură stemă: cea aflată pe zidurile Sucevei, ca şi pe o piatră Ia Harkov, stemă ce înfăţişează şapte turnuri de cetate deasupra cu o coroană imperială susţinută de doi lei şi cu doi peşti solzoşi dedesubt. Sub peşte capul de bour al Moldovei cu o stea cu şase raze între coarne. Dacă din punct de vedere heraldic descrierea lui Cantemir vrea să ne indice o ascendenţă romană a Moldovei, practic acest tip de stemă e puţin plauzibil să fi existat, chiar şi în ipoteza, menţionată de Cantemir însuşi, că ea a fost inventată odată cu restaurarea zidurilor Sucevei de către locuitorii ei din epoca post-romană, dar înainte de separarea Daciei în provincii. Cât priveşte stema Moldovei însăşi, Cantemir respinge cu hotărâre ideea afirmată de Miron Costin că vânătoarea bourului de către Dragoş ar fi prilejuit al doilea descălecat, iar căţeaua Molda ar fi dat numele Moldovei. El optează pentru o altă versiune, graţie căreia al doilea descălecat a fost prilejuit de neînţelegeri în familia voievozilor maramureşeni, unii luând-o spre Ţara Românească, alţii spre Moldova. Cât despre numele însuşi al ţinutului, el ar veni de la latinul Mollis Davia (Dava moale, după blândeţea reliefului său), „dava“ fiind un vechi cuvânt dacic aflat în componenţa numelor latineşti ale unor cetăţi găsite acolo de romanii înşişi (ex. Sucidava). Dar despre astfel de etimologii mai pe larg în partea privitoare la argumentele lingvistice folosite de Cantemir în sprijinul istoriografiei sale. Cantemir însuşi a avut o stemă de principe. Ea figurează pe toate manuscrisele care i-au aparţinut şi Gr.G. Tocilescu o descrie în arhivele sale ca fiind imprimată în aur pe legătura din piele, chiar stema Moldovei cu capul de bour şi steaua între coarne, cu soarele în stânga şi luna în dreapta.

În sfârşit, în privinţa genealogiei Dimitrie Cantemir afirmă că românii provin nu din tâlhari romani colonizaţi în Dacia, ci din cetăţeni de frunte, veterani de război lăsaţi la vatră. Privilegiul vechii nobleţi şi-a pus amprenta asupra urmaşilor,

care au păstrat deschiderea spre nobleţe a poporului român, el fiind permeabil la asimilări şi înrudiri cu familii nobile din alte ţări. În *Descrierea Moldovei* Cantemir citează, de pe poziţia marelui feudal (care-l caracteriza în calitate de domn) o serie de familii nobile de origine străină împământenite în Moldova, precum şi de boieri moldoveni înrudiţi cu nobili din alte ţări. Vom menţiona, pentru că ilustrează ideea unităţii românilor, faptul că în *Descrierea Moldovei* se spune despre Grigore Ureche că se înrudeşte cu Matei Corvin. Intenţiile genealogice sunt vădite şi în prezentarea familiilor greceşti de elită din Constantinopol (Mavrocordat e pilda cea mai evidentă), păstrătoare ale spiritului ortodoxiei orientale din vechiul Bizanţ, dar şi

tinzând să acapareze drepturile domnilor pământeni din ţările române. De altfel, genealogia familiei Ghica, albaneză la origine, îi serveşte lui Cantemir pentru ilustrarea acestei tendinţe de ultimă oră de a înlocui domnii pământeni, aleşi de sfatul ţării, cu domni străini, numiţi de otomani. Este interesant că în privinţa familiei Cantacuzino Cantemir nu manifestă această reacţie. Ba chiar observă, printre membrii ei, că, în timp ce unii erau duplicitari (Constantin Brâncoveanu), alţii erau slabi (Dimitrie Cantacuzino) ori vicleni (Constantin Cantacuzino stolnicul), au fost şi adevăraţi eroi care s-au acoperit de glorie ţinând sabia creştinătăţii îndreptată spre pieptul inamicului musulman. Era, evident, cazul lui Şerban Cantacuzino, socrul său[8]. Alături de familia Cantacuzino Cantemir pune la loc de frunte genealogia propriei sale familii, falsificându-i originea, care era răzeşească, şi făcând-o să derive dintr-un urmaş al hanilor tătari[9]. Ceea ce este explicabil dacă ne gândim că Devlet Ghirai al II-lea, hanul tătarilor, mijlocise pe lângă sultan pentru numirea ca domn al Moldovei a lui Dimitrie Cantemir însuşi. Cu aceste referiri genealogice se încheie practic sfera argumentelor pe care Cantemir le aduce din ştiinţe şi discipline apropiate de istoriografie. Toate cele care urmează a fi expuse în continuare sunt argumente culturale ce pot servi doar în chip mediat istoriografiei cantemiriene, şi anume în măsura în care istoria se află conţinută în fiecare zonă culturală, impregnată în substanţa însăşi a culturii şi civilizaţiei omeneşti. Ceea ce contează în folosirea unor astfel de argumente este mai curând unghiul de convergenţă pe care reuşeşte să-l stabilească autorul cu problemele fundamentale ale istoriografiei sale – cea otomană şi cea românească – astfel încât istoria însăşi să poată fi concepută pe fondul generos al culturii. E vorba de cultura începutului de secol al XVIII-lea când scria Cantemir, o cultură în spiritul căreia se formase el însuşi şi pentru impunerea căreia a luptat de fapt prin toate demersurile sale, inclusiv cel al istoriografiei.

Arhitectura Sistemul artelor a fost pentru Cantemir una din marile tentaţii culturale. Acest lucru este vizibil şi pe

parcursul lucrărilor sale de istorie. Lăsând deoparte deocamdată o lucrare cu cert substrat istoric, *Istoria ieroglifică,* precum şi tratatul de muzicologie, ne vom referi la relaţiile explicite stabilite de Cantemir între diverse arte şi ideile istoriografiei sale. Cele mai numeroase calitativ sunt, oricât ar părea de ciudat, referitoare la arhitectură şi muzică, plastică, literatură. Acest lucru se explică prin aceea că arhitectura îi evocă un corespondent contemporan al arheologiei, o clară posibilitate de comparaţie între vestigiile trecutului şi realizările prezentului. Chestiunea considerată de Cantemir cea mai importantă în această comparaţie este aceea a modului cum antichitatea grecească se păstrează în arhitectura de vârf a Imperiului Otoman. El pomeneşte [10] de două mari obiective: palatul de la Adrianopol edificat de un arhitect grec (acelaşi care ridicase şi templul comandat de Selim) şi moscheea Suleimanie, ambele înglobând resturi de la Troia şi din diverse zone ale Greciei antice. Palatului din Adrianopol i se dau câteva detalii arhitectonice importante. Avea 999 de ferestre şi 4 turnuri, cifra patru, ca şi patrulaterul fiind pentru musulmani simbolul perfecţiunii. Porticul de la intrare avea două coloane din porfir cu fibră albă în mijlocul lor. Dacă ne rememorăm faptul, expus cu lux de amănunte de Giorgio Vasari în tratatul său[11], că porfirul este cea mai dură piatră din câte există, ea sculptându-se doar cu dălţi călite în sânge de capră, intuim nu numai cunoaşterea de către Cantemir a preţului coloanelor, dar şi mândria că el însuşi se formase într-o cultură egală prin valoare aceleia europene. De altfel, multe din notele *Istoriei Imperiului Otoman* afirmă explicit acest lucru. Celelalte coloane ale porticului sunt aduse de la Troia, fiind aşezate două câte două pe culori. Integrarea lor în noul ansamblu arhitectonic e perfectă, un semn de cinstire de către musulmani a vechii civilizaţii, exact ca şi în cazul strălucitei moschei Suleimanie, unde turcii nu se sfiiseră să folosească într-un obiectiv de cult vestigii păgâne numai din pricina marii lor valori artistice. Coloana ca detaliu arhitectonic capabil să impună stilul l-a interesat pe Cantemir şi când era vorba de arhitectura turcească în ansamblul ei. Astfel, în cazul palatului lui Sinan Paşa aflăm că avea o deschidere

cu opt frontispicii sprijinite pe 50 de coloane octogonale din marmură. De altfel coloanele, frontispiciile şi arcele sunt dovada faptului că, în fond, arhitectura turcească o moştenea pe cea greco-bizantină. Punctul culminant al acestei atitudini culturale a turcilor i se pare lui Cantemir transformarea în moschee a catedralei Sfânta Sofia. Frumuseţea ei arhitectonică îi făcuse pe otomani s-o păstreze intactă – această moschee era singura în imperiu unde minaretele arătau altfel decât era canonic, unde mozaicul podelei şi pictura murală erau încă intacte, păstrând gloria pieritului Bizanţ. Turcii nu numai că nu distruseseră acest monument, în ciuda preceptului musulman conform căruia zugrăveala pereţilor era interzisă, dar edificaseră unul egal în strălucire: Suleimanie. În interiorul acestei moschei se aflau 200 de tablouri aurite pe care erau scrise numele profeţilor, fiecare cu câte 61 de diamante. Scrierea şi nu imaginea era pentru turci semnul raportării la sacru. N-ar fi de aceea exclus ca preţuirea atât de mare pe care-o acordă Cantemir cuvântului în argumentarea tuturor ideilor sale să fie şi urmarea formării lui în lumea orientală. Încă un detaliu de arhitectură despre care Cantemir ştie că defineşte stilul construcţiei este arcul. Astfel, în cazul templului lui Selim remarcă faptul, inuzitat până atunci, că arcele bolţii nu se mai sprijină pe stâlpi, ci ies pe nesimţite din pereţi. Era un rafinament care presupunea o bună cunoaştere a calculului rezistenţei. Procedeul era nou chiar şi pentru europeni. În sfârşit, vorbind despre cerchezul Mehmed Paşa, singurul cerchez (caucazian) ajuns mare vizir la turci – şi trebuie să ne amintim aici caracterizarea de „francezi ai Asiei“ pe care le-o face Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman* – autorul ţine să menţioneze în mod special palatul acestuia de la Ortachioi, cu grădini şi apeducte în stil romanic. Era un semn nu numai al păstrării vechilor tehnici de construcţie ale Imperiului Roman, ci şi al unui rafinament în arta grădinilor care îmbina tipul oriental devenit celebru prin grădinile Semiramidei cu cel occidental, în speţă franţuzesc, impus pe vremea Ludovicilor. Dispunem de o imagine a acestui palat şi a grădinilor deoarece el a intrat în posesia lui Cantemir, mare amator de artă, care l-

a desenat în colţul din stânga sus al hărţii Constantinopolului (în versiune engleză reprodus în dreapta jos). Prin acest fapt Cantemir însuşi se situa pe sine, ca reprezentant al Moldovei, alături de cei mai buni cunoscători ai artei, combătând „pe viu" teoriile unor contemporani despre simplitatea barbară a poporului şi despre provenienţa lui din tâlhari romani colonizaţi în Dacia. În sfârşit, în legătură cu palatul Moldovei şi palatul său (fost al lui Şerban Cantacuzino) din Constantinopol, este important să semnalăm că ambele menţiuni au un unghi cert de convergenţă cu problematica istoriografiei. Astfel, primul palat – reşedinţa chehaialei – fusese edificat de logofătul Ion Tăutu, numit de Cantemir Logotheta pentru a-i atribui o nobilă origine grecească, semn, cum spuneam, al deschiderii moldovenilor spre nobilimea altor popoare. Cât despre cel de-al doilea palat, el se afla în imediata vecinătate a seraiului, de la ferestrele lui se vedea în incinta acelui loc bine păzit de musulmani unde se teşeau majoritatea intrigilor politice şi unde locuiau sultănesele cu copii, viitorii candidaţi la tron. În acest context valoarea strategică (pentru creştini) a palatului lui Cantemir devenea evidentă.

Etnografia Pentru Cantemir actul de cultură n-a însemnat nici pe departe universul livresc cuprins în lumea cărţilor şi destinat percepţiei elitelor intelectuale. El ambiţiona să penetreze prin mesajul său în adâncimile spirituale ale poporului român şi în conştiinţa lumii europene şi orientale deopotrivă. Voia să vorbească unor mentalităţi şi deprinderi astfel încât, dincolo de politica unui moment sau altuia, să determine acea mişcare din adâncuri capabilă să echilibreze lumea, făcând-o mai armonioasă şi mai bună. Alături de cultura elitelor l-a interesat deci cultura populară, acel limbaj comun al său cu populaţia majoritară, care era şi limbajul comun al tuturor oamenilor simpli, calea lor de acces spre cultură şi viaţa spiritului, deci şi spre înţelegerea istoriei. sunt trasee poate complicate, pe care Dimitrie Cantemir nu le figurează nicăieri explicit, dar pe care le-a intuit cu siguranţă, dacă ne ghidăm după numeroasele sale referiri la etnografie şi folclor, la

obiceiuri populare şi mituri vechi, la felul cum înglobează toate aceste referiri în lucrările istoriografice el, cel atât de rafinat în cunoaşterea artelor şi trăind mai mult în locuri depărtate de ţară decât pe meleagurile natale. Vocea nostalgiei, a dorului şi a copilăriei se simt în toate aceste referiri şi completează imaginea noastră despre Cantemir omul de cultură.

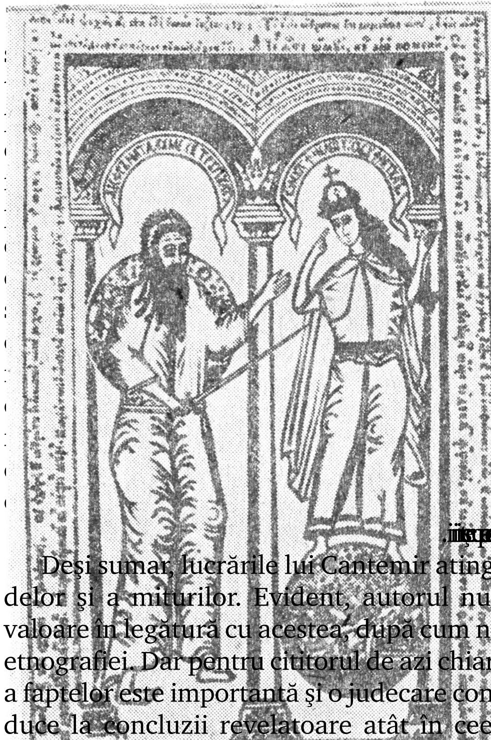
Menţiunile etnografice urmează aceeaşi mare linie a istoriografiei – problema românească şi cea otomană – fiind o încercare de demonstrare a specificului fiecăruia din cele două popoare, adică a deosebirii lor substanţiale, ceea ce era, în fond, încă un argument în favoarea ideii de independenţă a românilor faţă de Imperiul Otoman. Obiceiurile de nuntă şi de înmormântare sunt descrise în extenso, atât la moldoveni cât şi la turci. Pentru prima oară sunt reproduse o oraţie de nuntă şi un bocet de înmormântare. Comparându-le cu cele aflate în culegerile folcloriştilor noştri din veacul trecut înţelegem cât de stabil a rămas ceremonialul în legătură cu aceste două momente fundamentale în existenţa colectivităţii româneşti,[12] momente considerate de Cantemir o atestare a originii latine a poporului. El compară ceremonialul popular cu cel boieresc demonstrând astfel cum începeau să pătrundă în suprastructură obiceiurile turceşti. Astfel, în cazul fiicelor de boier, faţa miresei era acoperită cu un văl roşu, prins cu două săgeţi, care apoi erau trase de nuntaşi în perete, deasupra capetelor mirilor. O asemănare aceea a furatului miresei – între ceremonialul tătar şi cel moldovenesc este considerată de Cantemir nu numai rodul convieţuirii, ci şi al unui substrat arhaic care vorbea deopotrivă la moldoveni şi tătarii din Bugeac, aşezaţi pe teritoriul geto-dacic. Ideea că pătura boierească preia ceremonialul turcesc – fie pentru că i se impune, fie din spirit de imitaţie – este însă explicit accentuată de autor în legătură de pildă cu protocolul înscăunării domnului. Cantemir însuşi s-a supus unui astfel de ritual şi el este ilustrat cu lux de amănunte în *Descrierea Moldovei.*

În ce priveşte credinţele populare în legătură cu înmormântarea, Cantemir consideră că există un substrat comun, dar şi obiceiuri diferite. Astfel, turcii, ca şi românii, cred că

sufletul mortului nu-şi găseşte odihna decât după patruzeci de zile. În ambele cazuri provenienţa acestei credinţe este religioasă. *Biblia,* spune Cantemir în *Sistemul religiei muhammedane,* a fost folosită la alcătuirea *Coranului* fie spre a se prelua idei, fie spre a se respinge.

În afara acestor momente esenţiale, Cantemir se mai ocupă de descrierea unor „superstiţii" cum le numeşte el, în realitate credinţe populare cu substrat vechi, pe care o lucrare de tipul aceleia a lui Frazer – *Creanga de aur*[13] – le situează într-un context cu mult mai multe profunzimi, unde mentalitatea omului arhaic, cu nivelul său de cunoaştere, este evidenţiată cu pregnanţă. Aflăm despre drăgaică, zâne, sânziene, farmece, turcă, doină ş.a. În legătură cu pricoliciul Cantemir spune[1] că este echivalentul a ceea ce francezii numesc „loup garou". Pare cu totul interesantă această apropiere despre care trebuie că şi-a dat seama în perioada cât a stat în reşedinţa ambasadorului Franţei din Constantinopol, cu prilejul evenimentelor relatate în *Istoria ieroglifică.* Este semnificativ că se vor fi discutat astfel de lucruri care ţineau de asemănarea celor două popoare datorită latinităţii lor. Cantemir intuia deci o aceeaşi zonă etnografică timpurie „à travers du monde", proiectând specificul naţional nu numai în raport cu obiceiurile turceşti, ci şi în raport cu acest substrat comun care era pentru el fie de origine creştină fie latină fie, cum e cazul horei, doinei şi căluşarilor (descrise în amănunt) de origine arhaică.

O serie de alte obiceiuri menţionate de Cantemir în lucrările sale se referă în principal la turci, dar şi la alte populaţii cucerite de otomani. Dintre acestea circazienilor şi arabilor le acordă locul cel mai important, ca pentru a ilustra în ce măsură otomanii înşişi au primit în substanţa credinţelor lor influenţe din aceste două zone considerate de Cantemir ca extreme: cea mai civilizată şi cea mai barbară dintre cele cucerite de ei. Astfel, circazienii păstrează obiceiuri foarte vechi, din perioada tribală, cum ar fi acela al întrunirii anuale a întregii populaţii la marginea unei păduri, cu care ocazie fiecare îşi agaţă cea mai bună armă într-un copac sau obiceiul de a pune piciorul fetelor de la vârsta de şapte ani în saboţi de lemn (ca în China)

o educaţie spar-
că e vorba de o
imentul onoarei
i cerc desenat pe
tepta zile întregi
Evident, numai
rtament, atât în
este obiceiuri nu
re grijă să indice,
în cuvinte putea
ortamentul unui
„chair ola" (să-ţi
ătos) la plecare,
pace). Cantemir
i dorinţa musul-

Deşi sumar, lucrările lui Cantemir ating şi problema legendelor şi a miturilor. Evident, autorul nu emite judecăţi de valoare în legătură cu acestea, după cum n-a emis nici în cazul etnografiei. Dar pentru cititorul de azi chiar simpla înregistrare a faptelor este importantă şi o judecare contextuală a lor poate duce la concluzii revelatoare atât în ceea ce priveşte zona respectivă de cunoaştere, cât şi modul cum o mânuieşte Cantemir pentru ilustrarea ideilor sale. El pomeneşte de pildă despre credinţa turcilor în djini, ceea ce pentru noi este interesant fiindcă indică apartenenţa la bazinul mitologiei orientale. Pentru arabi[16] şi indieni djinul este un personaj la fel de cunoscut ca şi pentru turci. Dar, în legătură cu alte legende, este constant efortul lui Cantemir de a demonstra că religia musulmană s-a format mai târziu decât cea creştină, a preluat o parte din legendele ei, de pildă aceea a Sf. Gheorghe (tc. Cisrelles) care a ucis balaurul. Apariţia însăşi a *Coranului* e legată de diverse legende controversate între perşi şi turci. Ideea este aceea că iniţial *Coranul* a fost impus oamenilor simpli cu forţa de către câţiva interesaţi de putere şi – interesant – oamenii fugeau „chiar precum în secolul din urmă hughenoţii fugeau din Franţa[16]. Cantemir era deci la curent cu luptele

religioase ale Europei occidentale, vedea posibile apropieri între Orient şi Occident şi numai pentru că legenda impunerii *Coranului* e sumar relatată nu aflăm punctul de vedere al autorului în legătură cu problema religioasă în Europa şi cu „noaptea sfântului Bartolomeu“ în Persia de pe vremea lui Sheitan. Legendele moldovenilor sunt ilustrate cu pregnanţă mai ales prin aceea a Moldei care a dat numele râului şi apoi al principatului. Lui Cantemir nu i se pare de adus în discuţie această legendă pomenită de Miron Costin (citat ca atare în *Descrierea Moldovei)* ca adevăr istoric, substratul său i se pare că păstrează intenţii polemice la adresa vechimii poporului român. Găseşte deci de cuviinţă s-o combată, aducând în discuţie nume de cetăţi aflate în Moldova dinainte de al doilea descălecat, încă de pe vremea romanilor. Asistăm la formularea unei „contra-legende“: cetatea Caput Bovis, fundată de latini, este aceea care a dat stemei moldoveneşti capul de bour. Ţara a primit numele – după cum am amintit şi mai sus – prin adaptarea latinescului Mollisdavia. Puritatea originii latine a poporului român, aşezat în Balcanii tuturor încrucişărilor de neamuri şi tentativelor de cucerire era astfel, socotea Cantemir, pe de plin apărată. Se consolida deci o motivaţie pentru apărarea independenţei sale.

Folclorul Argumentele istoriografice provenite din folclor sunt mai variate ca cele etnografice, fără a fi cu mult mai numeroase. E vorba despre o serie de exprimări orale legate de datini: oraţia de nuntă, bocetul, colindul, de proverbe (româneşti şi turceşti) şi zicători, parabole, exprimări metaforice în stil popular. În *Descrierea Moldovei* se află probabil prima sumară culegere de folclor din istoria folcloristicii. Cunoscuta oraţie care începe cu fraza „înaintaşii noştri, moşii şi strămoşii, umblând la vânătoare prin păduri au găsit ţinutul pe care-l locuim astăzi şi-n care trăim acum (...); preamăritul stăpân cutare, umblând după vânat de câmpii, în păduri şi-n munţi, a dat peste o ciută sau căprioară (...)[17]“ este pentru Dimitrie Cantemir proba păstrării de către tradiţie a celui de-al doilea descălecat al Moldovei (în special) şi al principatelor dunărene

(în general). Fragmentul de bocet reprodus este şi el ales cu grijă, autorul urmărind să indice profunzimea gândirii unui popor vechi, ale cărui începuturi nu fuseseră deloc lipsite de cultură, dar care, prin îndelunga sa cercetare de către barbari fusese silit să ţină în mână mai mult sabia şi mai puţin cartea. „A lumii cânt cu jele / Cumplita viaţă, / cum se rupe şi se taie, / Ca cum ar fi o aţă",[18] notează Cantemir acest ecou de *Erotocrit,* unde plângerea nu se referă la fiinţa celui dispărut, ci Ia soarta precară a umanităţii înseşi, la raportul dintre viaţă şi moarte. Colinda pomenită în *Historia Moldo-Vlachica* e şi ea aleasă cu grijă. Nu trebuie să ne surprindă că e vorba de o colindă muntenească. Autorul a ales-o pe aceea care putea servi în cel mai înalt grad afirmării continuităţii poporului român în Dacia: cea despre Aurelian, adică Lerui Ler în exprimare populară. Identificarea îi aparţine lui Cantemir şi a făcut tradiţie în folcloristica românească, deşi sursa iniţială s-a pierdut de mult.

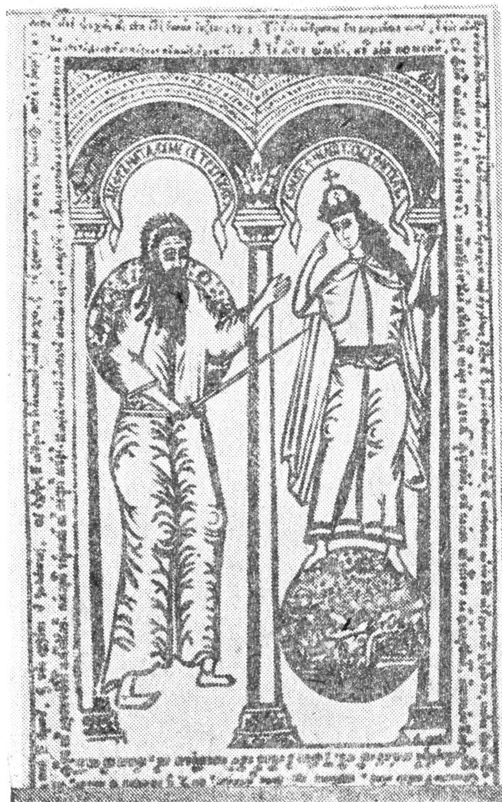
În ce priveşte proverbele, Cantemir se referă aproape în exclusivitate la unele turceşti sau orientale spre a ilustra firea cea adevărată a poporului turc, obişnuit să-şi disimuleze gândurile în faţa mai marilor săi: „mâna pe care n-o putem tăia trebuie s-o sărutăm" – şi să preţuiască traiul cinstit, în pace, nu numai între oameni, ci şi în relaţia umanităţii cu celelalte regnuri („care omoară pe un vânător de păsări şi care ucide pe un jucător de cubi, acela merită numele de erou"). Această înţelepciune a unui popor des încercat de războaie s-a comunicat în rândul popoarelor supuse marelui Imperiu Otoman şi a fost baza cea mai solidă de contact între lumea mică a principatelor şi lumea cea mare a Orientului. Cantemir nu se referă explicit la această comunicare, dar întâlnim şi versiunea „creştinizată" a unui proverb turcesc: „omul propune, Dumnezeu dispune". Întâlnim de asemenea un proverb persan preluat prin *Gulistan* şi adus în discuţie spre a ilustra talentul diplomatic al lui Alexandru Mavrocordat în medierea păcii dintre turci şi imperiali :[19] „o minciună care ajută e mai bună ca un adevăr care încurcă". În afara proverbelor propriu-zise, care figurează atât în limba originală cât şi în traducerea autorului, întâlnim consideraţii izvorâte dintr-o veche

înţelepciune populară. De pildă, plecând de la o sintagmă grecească pe care Cantemir o numeşte „acé vestită a bătrânilor zisă“, anticii fiind asimilaţi cu strămoşii noştri spirituali, μάχον ὑπέρ πατριδς (luptă-te pentru patrie) ajunge, printr-o serie de silogisme, la ideea pusă tot în seama celor bătrâni, „precum îndrăzniala (care între răutăţi să numără) ia schiptrul şi poartă epitropiia vitejiii, care doamna a tuturor vredniciilor iaste.” [20] Această îndrăzneală izvorâtă din necesitatea de a-şi apăra patria este motivaţia de profunzime nu numai a *Hronicului,* ci a întregii istoriografii cantemiriene. Impulsivul Cantemir, judecat aspru de Neculce în *Letopiseţul* său din această pricină, găsise calea de a transforma un defect în calitate.

În sfârşit, se cuvine să menţionăm şi folosirea implicită a folclorului în lucrările de istorie ale lui Cantemir. E vorba de mai mult decât de vorbirea populară, cu savoarea ei indicibilă, care ne indică forţa vizionară a unui mare prozator apărut pe solul fecund al unei limbi vii şi puternice; e vorba despre cunoaşterea în profunzime a unor specii ale literaturii populare. Ţâşnesc astfel, la momentul oportun, personaje de basm, blesteme înglobate în ample construcţii savante. Despre „basna“ lui Simion Dascălul din *Letopiseţul* lui Ureche aflăm următoarea „apreciere“: „Tot după cum apa care picură din cel mai limpede izvor, oprită din curgerea ei necontenită în mlaştini şi bălţi stătătoare se mucezeşte, iar mai apoi capătă şi împrăştie o putoare urâtă, tot astfel povestirile istoriei adevărate ajungând în gurile tembelilor se strică în nişte basne împuţite şi de scârbă (căci gura care a luat obicei să nască minciuni nu lasă loc nici urechilor să audă adevărul)“.[21] Această comparaţie trebuie că are la bază cunoaşterea de către Cantemir a unor lucrări de ştiinţele naturii aşa cum se practicau ele în Evul Mediu european. Pentru că în *Istoria Imperiului Otoman* povesteşte într-o amplă notă despre felul cum se strică apa sfinţită în contact cu aerul şi pomeneşte despre propriile sale experimente cu mai multe eşantioane de apă. Iar unul dintre desenele sale filosofice, pe care-l vom comenta mai pe larg la locul cuvenit, conţine şi această idee a fermentaţiei care, primăvara, ajută natura să reînvie. Nu este însă mai puţin adevărat că în fraza

de mai sus toată această cunoaştere este folosită în sens metaforic, pentru a ilustra o atitudine polemică în faţa unor teze istoriografice tendenţioase. Cele mai numeroase asemenea „aprecieri“ cu valoare de adevărat blestem se află la adresa lui Mahomed, care a impus un caracter războinic religiei, şi a Imperiului Otoman, care o răspândeşte. Astfel, despre Mahomed aflăm că este „puiul de năpârcă, părintele minciunii, fiul întunecimilor, diavolul întrupat, laţul lui Satan, gură a iadului, tiranul ψυχοχτόνος (ucigaş de suflete), ocara lumii, fala musulmanilor“. Sinecdoca „turcul“ pentru armata otomană este primul termen al unei comparaţii, al doilea fiind „zmăul cu şapte capete“ dispus să înghită răsăritul şi apusul creştin „cu larg şi nesăturat gârtan“. Cantemir continuă această prezentare a zmeului, un fel de balaur perceput deopotrivă ca uriaş şarpe veninos ori scorpion: „din zi în zi balaurul acest vavylonesc îngrăşindu-să şi îngroşindu-să, deciia toată lumé ca cum pré strâmtă peşteră să-i fie socotind, nici care loc să-l mai încapă având, schizmitu-s-au, ca cum chipul, şi firé cé de şerpe balaur învininat ş-ar fi lepădat, însă alta de scorpie au îmbrăcat, pentru ca ce cu colţii a muşca şi cu fălcile a îndupăca n-au putut, coada cu venin şi toapsăc într-armându-şi, cu cel de moarte purtătoriu ac a înpunge şi a pătrunde s-au apucat spurcatul (...)“[22] Această enumerare succintă a celor două linii folclorice vizibile în istoriografia cantemiriană – de argumentare şi de plasticizare a tezelor afirmate – nu face însă decât să anticipeze una dintre cele mai pregnante manifestări ale personalităţii autorului: cea de literat. *Istoria ieroglifică* în primul rând, care transpune istoria în planul literaturii, dar şi alte lucrări vor întregi această imagine conturată acum *in nuce.*

Alte domenii, învăţământul, ştiinţele Încărcătura culturală cu care Dimitrie Cantemir vine în întâmpinarea istoriografiei ar mai trebui completată cu informaţii provenite în special din domeniul învăţământului şi ştiinţelor. În ce priveşte învăţământul are grijă tot timpul să facă paralela între otomani şi popoarele creştine, iar în cadrul creştinătăţii între Orientul ortodox şi aria catolică, să raporteze cultura română mai ales

a Moldovei – la toate aceste zone. În legătură cu otomanii menţionează şi cultura altor popoare asiatice care i-au influenţat ori continuă să-i influenţeze cultural. În sfârşit, se cuvine să remarcăm procesul devenirii ştiinţifice în lucrările lui Cantemir însuşi, deoarece există, de la primele la ultimele, o modificare netă de procedură ştiinţifică.

În *Precuvântarea* cărţii a cincea a *Sistemului sau întocmirii religiei muhammedane,* intitulată chiar *Despre religia muhammedană,* întâlnim, în chip de justificare a preceptelor luate din Epictet şi care au ghidat metodologia de lucru, această apreciere lucidă a propriei sale condiţii de autor: „Îmi stau în faţă greutăţi

foarte complicate care mă împiedică să satisfac dorinţele cititorului. Dar trei sunt principalele cauze ale acestui lucru: mai întâi faptul că nu sunt aşa de expert în doctrina, legile şi regulile muhammedane ca să pot relata la perfecţie (fără primejdie) despre fiecare lucru ce se spune la ei, se cinsteşte şi se crede. Al doilea că cele pe care fie le-am citit în tinereţe pentru a învăţa limbile orientale, fie le-am auzit într-o continuă conversaţie cu oameni de felurite ranguri de pe lângă Poarta Otomană timp de douăzeci şi doi de ani şi le-am întipărit în memorie ca într-o ceară moale (...) încărcat fiind cu atâtea treburi atât publice cât şi private şi departe de asemenea conversaţii, aproape că mi-au ieşit toate din minte (...) Al treilea că în toate privinţele suntem din numărul celor ce stăruiesc la învăţătură şi a căror ştiinţă nu e în inimă, ci se ascunde în cărţi şi biblioteci, aşa încât (...) n-avem deloc cărţi turceşti şi persane şi mai ales pe cele care se potrivesc cu lucrarea şi planul nostru. Le-am căutat în Biblioteca de Stat a Rusiei, dar (deşi e foarte înzestrată şi foarte bogată în alte cărţi) nici acolo nu le-am putut găsi."[23] Cantemir nu se considera deci un specialist în probleme orientale, deşi avea această noţiune. El consideră întreprinderea lui în acest domeniu efectul unei stări de urgenţă provocată de conflictele mereu mai ascuţite dintre Poarta Otomană şi ţările europene. Sensul ultim al întreprinderii era deci politic, la fel în această zonă a limbilor orientale, ca şi în restul activităţilor sale scriitoriceşti. Pasajul citat ne indică o bună cunoaştere de către autor a propriei sale tipologii culturale, ceea ce nu putea rezulta decât printr-un îndelung efort de lectură şi de comparaţie între autori şi cărţi. Acest lucru va fi dus la stabilirea de către Cantemir a cel puţin două tipologii: aceea căreia considera că aparţine el însuşi, a învăţaţilor care-şi comunică mesajul pe baza discernerii adevărului dintr-un mare număr de surse care-l preced şi aceea opusă, a spontanilor care sunt capabili să emită judecăţi noi. Aceste consideraţii referitoare la propriul lui demers, emise spre sfârşitul carierei, aruncă lumini neaşteptate asupra ansamblului operei sale şi ne lasă să bănuim de pildă că *Istoria ieroglifică,* pe care serii întregi de cercetători au considerat-o un roman

analizând-o în consecinţă, conţine în structurile sale această conştiinţă a lipsei de spontaneitate, efortul concentrat de armonizare a surselor cu scopurile, de limitare chiar a ceea ce ar fi fost produsul pur şi simplu al talentului (spontan în esenţă) de către ştiinţă. Faptul că adevărul prezentat de autor se afla, în acest caz, nu doar în cărţi, ci în viaţa reală însăşi, este adevărata caracteristică a *Istoriei ieroglifice* şi ea merită cea mai atentă privire, fiind capabilă să păstreze în lumina receptării intenţionalitatea auctorială. Este iarăşi interesant de observat că preocuparea lui Cantemir pentru orientalistică vine în Rusia pe un teren neacoperit prin cercetări de referinţă. Colaborarea cu contele Tolstoi, dar mai ales intenţiile polemice la adresa lucrărilor lui Sava Raguzinski, ca şi la adresa primelor încercări de traducere a *Coranului* ascund tocmai conştiinţa faptului că ele erau rezultanta unui fond cultural nepregătit pentru perceperea spiritului Orientului, pasibil deci de neînţelegerea adevărului în ceea ce priveşte specificul său. Acesta a şi fost semnalul de alarmă pe care l-a făcut să răsune Dimitrie Cantemir în cultura rusă a începutului de secol al XVIII-lea, atât prin polemicile, cât si prin lucrările sale. Chiar maniera în care se referă la Biblioteca de Stat a Rusiei vădeşte asemenea intenţii, aşa cum vădiseră, de altfel, şi polemicile din *Loca obscura*. Ele avuseseră drept obiect problema creştinismului ortodox care trebuia, credea Cantemir, apărat de invazia protestantismului, catolicismului etc. Era în ultimă instanţă vorba despre diada Orient–Occident în viziunea cantemiriană. Biblioteca la care se referă autorul fusese înfiinţată în 1714 din iniţiativa lui Petru I şi avem motive să credem că Dimitrie Cantemir n-a fost străin de acest fapt. Anul 1714 a fost şi acela al venirii sale în capitală, al contactelor mai strânse cu ţarul. În plus Cantemir poseda in abstracto un model de mare bibliotecă: era bazat pe cel al bibliotecii seraiului de la Constantinopol, ca şi al bibliotecii Academiei Patriarhiei unde studiase. În legătură cu acestea, ca şi cu alte biblioteci particulare la care va fi avut acces în perioada şederii sale în capitala Imperiului Otoman, trebuie să punem atât referirea la cei 22 de ani petrecuţi în lumea turcească (de observat că P. P. Panaitescu îi recunoaşte

doar 20), ani când şi-a alcătuit biblioteca proprie, precum şi la procesul de descoperire de către Cantemir însuşi a problematicii lumii orientale. Acest îndelung proces a şi generat de altfel, în lucrările sale, o serie de referiri la procedurile învăţământului judecat comparativ, după paradigma cunoscută în tot demersul cultural cantemirian: Orient/Occident. În cadrul acestuia din urmă locul ţării sale era precis stabilit, cu avantajele şi dezavantajele lui. Lumea otomană (generatoarea tuturor comparaţiilor sale în acest cadru, ca şi în altele) moştenise nu numai sistemul bizantin – la origine grecesc – de învăţământ, ci şi pe cel persan, executând o mare sinteză culturală. Numai enumerarea ştiinţelor care se studiau şi este suficientă consideră Cantemir în cap. II al cărţii a III-a din Partea I a *Istoriei Imperiului Otoman* spre a indica întreg acest complex: Ilmi Kielam (oratoria); Urni Sharf (gramatica); Ilmi Nahum (sintaxa); Ilmi Hikmet (filosofia); Ilmi Ilahi (teologia); Ilmi Fakih (jurisprudenţa); Ilmi Nedgiam (astronomia); Ilmi Hendese (matematica); Ilmi Ikografie (geografia); Ilmi Rakam (aritmetica); Ilmi Shir (poetica) ş.a. Cantemir cunoaşte bine şi punctele slabe ale acestui mod de învăţământ, pe care-l apreciază astfel în *Sistemul religiei muhammedane:* „după Otîhamn, sporind puterile Imperiului turcesc, în aşa măsură s-a lipit de artele şi ştiinţele liberale, încât dacă vei exclude matematica practică (în cea teoretică sunt cei mai desăvârşiţi), mecanica, geografia şi anatomia, vei afla că toate celelalte sunt cele mai înfloritoare (...); pot spune că academii, licee şi şcoli speciale pentru tot felul de învăţătură şi ştiinţă, întemeiate în aproape toate cetăţile, dar mai cu seamă în Constantinopol, pline şi frecventate de nenumăraţi elevi şi auditori, nu se află nicăieri în toată lumea de sub soare ca în Imperiul Turcesc (...). Despre numărul academiilor care se află în Constantinopol, Adrianopol, Brusa, Cairo, Babilon, Alep şi în alte oraşe asiatice şi europene guvernate de sceptrul turcesc, ne-am gândit să spunem în cartea *Despre guvernarea otomană.*” [24] În mai multe puncte ale *Sistemului religiei* Cantemir ne dă de înţeles că s-ar fi ocupat, în această lucrare anunţată şi nefinalizată din cauza morţii sale premature, de procesul de educaţie

în Imperiu ca unul dintre factorii definitorii ai succeselor pe care le-a repurtat în lume. Problema culturii ca problemă esenţială a impunerii în universalitate a unui popor este astfel pentru prima oară abordată de un cercetător român. Ea nu este numai un efect al privirii noastre de azi, de la distanţa pe care ne-o impun cele aproape trei secole care ne despart de demersul lui Cantemir, deoarece referirile la această proiectată *Despre guvernarea otomană* revin obsesiv în lucrările sale, oferind indicii de preţ. Astfel de pildă, la p. 218 din *Istoria Imperiului Otoman* spune cu privire la muzică (despre care scrisese la Constantinopol un tratat): „voi trata despre această artă într-un op separat după sistema şi opiniunea lumei otomane." Avea prin urmare de gând, după *Sistemul religiei,* primit cu atâtea dificultăţi de societatea cultă (mai ales religioasă) a Rusiei, să se ocupe de complexul oriental, subînţelegând aici nu doar învăţământul, ci şi artele. Citatul de mai sus ne indică şi comparaţia implicită pe care-o face Cantemir între lumea orientală şi cea creştină, modelul celei din urmă fiind Rusia, singura, de altfel, în legătură cu care a abordat (cum am văzut în *Loca obscura)* probleme de învăţământ. Chestiunea culturii orientale văzută prin prisma învăţământului e adâncită de Cantemir prin analiza structurilor sale organizatorice, adică a procesului formativ propriu-zis. El menţionează de pildă că atât fetele cât şi băieţii mergeau la şcoală de la cinci ani. În ce priveşte retribuirea profesorilor şi fixarea pe post, sensul politic al sistemului de învăţământ este pentru Cantemir limpede. În această direcţie el considera că europenii pot căpăta un avans considerabil nu doar preluând şi perfecţionând structurile lumii orientale, ci insistând asupra acelora care nu erau atât de mult cinstite acolo: ştiinţele practice. În ce priveşte Imperiul Rus, avem indicii că Dimitrie Cantemir preţuia în mod deosebit această orientare practică a culturii. În jurnalul expediţiei persane el menţionează faptul că a mers în munţi cu inginerii pentru investigarea geografică şi istorico-etnografică a zonei. Cât priveşte geografia, ea a constituit, în ce-l priveşte pe Cantemir, aşa cum am arătat, principala bază de susţinere a istoriografiei. Iar anatomia îl interesa ca o coordonată ce

diferenţia Orientul de Occident. Recentele atunci descoperiri în legătură cu circulaţia sângelui la om – grecii din Constantinopol educaţi la Padova o ştiau – Alexandru Mavrocordat şi Constantin Duca scriseseră şi ei lucrări în acest domeniu – dăduseră de asemenea impuls dezvoltării complexului cultural occidental în această direcţie preponderent practică. Aşa stând lucrurile este interesant de observat cum percepea Cantemir locul Moldovei în universul cultural al vremii. În acest sens lucrarea cea mai importantă este fără îndoială *Descrierea Moldovei,* deşi concepţia sa transpare şi în alte lucrări. *Descrierea...* nu are un capitol referitor la învăţământ aşa cum avusese unul despre limbă de pildă. Dar întregul text al cărţii conţine, difuz, referiri implicite sau explicite la cultura populară (etnografie, folclor). Acesta este deci fundamentul cultural al Moldovei. Cantemir consideră că boierimii îi revine datoria de a impune şi un standard cultural cult. Lauda cea mare este la adresa lui Vasile Lupu, pentru că „a adus chiar şi o tipografie grecească şi moldovenească poruncind să se tipărească (sic) cărţi bisericeşti şi pravile, ceea ce a avut ca urmare ca mai întâi să se citească în limba ţării evanghelia şi apostolul şi apoi toată liturghia." [25] Remarca lui Cantemir se referă la introducerea limbii naţionale în biserică, ceea ce considera a fi un început bun pentru ridicarea nivelului cultural al ţării, început venit, cum i se părea firesc, din iniţiativă domnească, laică şi nu religioasă. Pe lângă aceasta, introducerea unei limbi de cultură – greaca – am remarcat şi cu alt prilej, avea pentru el semnificaţia renaşterii literelor române care foloseau haina de împrumut a alfabetului slavon. Nu mai pare deloc întâmplător, în acest context, faptul că Dimitrie Cantemir şi-a scris şi tipărit prima sa lucrare, *Divanul,* în limbile greacă şi română. Ambiţia de a se propune drept model cultural şi politic a fost vizibilă de-a lungul întregului său demers. Tratatul de la Luţk, de pildă, stipulând domnia ereditară a Cantemireştilor, ascunde intenţia de a realiza în timp un program politic şi cultural al cărui iniţiator Dimitrie se considera. Vorbind despre deschiderile spre cultură ale boierilor moldoveni, Cantemir îşi începe elogiul cu Miron Costin şi-l sfârşeşte cu el însuşi: „Dând un exemplu vrednic de

laudă şi celorlalţi, drumul l-a deschis Miron, un logofăt, cel mai conştiincios istoric al moldovenilor, care şi-a trimis fiii în Polonia şi s-a îngrijit să fie instruiţi acolo în limba latină şi în artele liberale. După aceea şi Duca, domnul Moldovei, a chemat la el în Moldova, ca să-i instruiască pe fiii săi, pe un tânăr foarte învăţat, Ioan Papas (care după aceea la Moscova a luat numele de Comnen şi în sfârşit a dobândit scaunul mitropolitan al Dristei) şi pe ieromonahul Cigala, apoi şi tatăl nostru, Constantin Cantemir, a chemat în Moldova pe preaînvăţatul ieromonah Ieremia Cacavela Cretanul şi i-a dat în grijă învăţătura fiilor lui şi a altor boieri; de atunci mai mulţi dintre moldoveni au început să se ocupe cu scrierile greceşti, italieneşti şi latineşti."[26]

Alături de învăţământ, medicina este menţionată de autor la loc de cinste (descrie, de pildă, în amănunt o operaţie de hernie la care asistase) [27], apoi finanţele (bugetul public şi cel privat al sultanului, câştigul anual al fiecărui om din ierarhia superioară a guvernului, raportul dintre aceste câştiguri şi peşcheşuri, dintre ceea ce realiza un funcţionar superior în comparaţie cu unul inferior, situaţia financiară generală a Imperiului în urmă cu un secol faţă de cea din prezent, starea ţărilor tributare, în special a Moldovei, în trecut şi în prezent ş.a.), construcţiile (poduri, viaducte, clădiri publice etc.), istoriografia (lăudată pentru spiritul ei de echilibru, ceea ce făcea ca expunerea să pară mai obiectivă decât a istoricilor europeni, de pildă, polonezi, veneţieni, unguri), ştiinţa organizării unor bune biblioteci. Ajuns în lumea rusească, Dimitrie Cantemir va deplânge tocmai absenţa unor asemenea mari biblioteci publice şi este de crezut că înfiinţarea de către Petru cel Mare în 1714, anul când Cantemir a venit în capitală şi a avut contacte personale cu ţarul, a bibliotecii din Petersburg, cu zece ani înaintea înfiinţării Academiei imperiale, n-a fost străină nici de îndemnurile lui Cantemir.

Pe acest fundal al culturii eurasiatice se proiectează, în istoriografia cantemiriană, situaţia românilor. El constată că există mulţi neştiutori de carte, deşi nu e barbarie mai mare ca neştiinţa de carte. Dar această stare n-a fost iniţială (Dacia asimilând cultura romană) ci mai târzie, datorită năvălirilor barbare care făceau viaţa nesigură.[28] În schimb, deşi nu există

învăţământ sistematic şi de masă, atât în Muntenia cât şi în Moldova fiinţează tipografii vestite în toată lumea Orientului.[29] Lui Vasile Lupu şi lui Constantin Brâncoveanu le recunoaşte Cantemir cele mai mari merite în ridicarea nivelului general cultural al principatelor dunărene.

În ce priveşte progresul gândirii ştiinţifice a lui Cantemir însuşi, aşa cum transpare în principal din lucrările de istoriografie, trebuie să facem următoarea distincţie: în timp ce în primele lucrări nu-şi citează sursele, înglobând comentariul lor în text prin parafrazare, ceea ce le face greu de reconstituit, cu timpul începe să citeze foarte exact: autorul, lucrarea (uneori cu siglă), capitolul, paragraful. În *Hronic* chiar alcătuieşte un dicţionar de autori, primul de acest fel din istoriografia românească. El se intitulează *Catastihul istoricilor, geografilor, filosofilor, poeticilor şi altor oameni învăţaţi elini, latini şi de alte niamuri a cărora numere să pomenesc şi mărturiile li să aduc într-acest Hronic.* Sunt 153 de nume de autori (fără titluri de lucrări) şi titluri de lucrări fără autor, ceea ce constituie corpusul cel mai compact de referinţe din istoriografia cantemiriană şi românească de până la 1717. Acest corpus nu este însă nici pe departe complet, deoarece *Hronicul* a apărut numai cu prima parte, de până la întemeierea principatelor române (al doilea descălecat); în timp ce aducerea la zi n-a fost scrisă. Dar ea poate fi suplinită prin referirile cantemiriene, în alte lucrări, la vremurile mai noi din existenţa principatelor, ca şi la relaţiile lor cu alte state: Imperiul Otoman, Habsburgic, Rusia. Sunt de asemenea cuprinse şi referiri la contextul mai depărtat al istoriei românilor: bazinul Mediteranei, Asia, Egipt, Arabia, restul creştinătăţii europene. Dicţionarul de surse cantemiriene de la sfârşitul acestei monografii aduce lămuriri în plus asupra orizontului ştiinţific cantemirian. În afara *Catastihului, Hronicul mai* conţine *Scara a lucrărilor şi a cuvintelor carile sunt mai de însămnat într-acest Hronic.* Este un indice alfabetic – tot primul realizat de un autor român – de toponime, personalităţi istorice, popoare cu trimiterea exactă la pagina de manuscris şi cu explicaţiile suplimentare ale autorului. Aşa cum se prezintă, *Scara* combină necesităţile

unui indice cu acelea ale notelor explicative şi hărţilor ajutătoare. Şi această scară este probabil, în stilul cantemirian de lucru, o îmbunătăţire a scării din *Istoria ieroglifică.* Saltul ştiinţific e de-a dreptul spectaculos, atât în comparaţie cu prima scară, cât şi cu sistemul de adnotări al *Istoriei Imperiului Otoman,* unde notele se dau pe capitole, cu trimitere la paragrafe, dar într-un volum separat. De aceea informaţia e difuză, unele explicaţii se repetă, ceea ce nu se întâmplă cu *Scara Hronicului,* deşi conţine şi ea sute de repere. Trebuie să conchidem deci că pe parcursul activităţii sale Cantemir a intuit necesitatea instrumentelor de lucru fundamentale în acţiunea istoriografiei de a se constitui ca replică la acţiuni similare şi ca demers ajutător al politicii. O marjă superioară de comunicabilitate era ceea ce dorea să obţină. Distanţa pe care a luat-o astfel istoriografia sa faţă de aceea a contemporanului lui, Ion Neculce, ori chiar faţă de un istoric învăţat cum a fost Constantin Cantacuzino Stolnicul nu poate fi măsurată decât prin ecoul în timp al lucrărilor lui Cantemir în comparaţie cu ale contemporanilor săi. *Hronicul,* cunoscut pe teritoriul fostei Dacii abia în veacul al XVIII-lea în Transilvania şi în veacul al XIX-lea în celelalte provincii, a dat un impuls definitiv gândirii istoriografice româneşti, stând, pe de o parte, la baza tuturor lucrărilor de istorie ale corifeilor Şcolii Ardelene,[30] pe de alta, a dat un impuls însăşi acţiunilor care au pregătit unirea şi independenţa principatelor. Nicolae Bălcescu se referea la Cantemir ca primul mare apărător, cu argumente ştiinţifice, al libertăţii poporului şi ţării. Deşi necunoscut nici azi în patria sa prin toată amplitudinea personalităţii şi afirmaţiilor sale, Cantemir a stat, doar prin cele câteva lucrări aflate în circulaţie de-a lungul secolelor, în mijlocul curentului istoriei româneşti până la unirea Principatelor şi războiul de independenţă.

Conştiinţa filosofică

P*robleme filosofice abordate* Una dintre cele mai importante chestiuni pe care şi le-a pus omul a fost, dintotdeauna, aceea a opţiunii. Ce alegi să fii, să faci, să devii, să acumulezi sau să comunici celor din jur ori posterităţii a definit existenţa spirituală. Dimitrie Cantemir, creator în atâtea domenii ale cunoaşterii, s-a edificat pe sine şi şi-a edificat opera lăsându-ne mesajul acestui travaliu interior alături de celelalte mesaje cu privire la diversele sfere ale cunoaşterii pe care le-a abordat. Mai mult decât trasee ale unei posibile ontologii, întâlnim însă în lucrările sale – uneori e vorba chiar de lucrări de filosofie – soluţii epistemologice şi axiologice, chestiuni de logică, estetică şi etică, evident şi schiţa unei cosmogonii, a unei filosofii a istoriei şi a culturii. Ne vom ocupa în paginile care urmează de concepţia filosofică a lui Cantemir aşa cum e afirmată în propriile sale lucrări de filosofie sau cum transpare printre rânduri în lucrările sale cu profil diferit. De obicei, un capitol de acest fel este aşezat mai la începutul oricărei monografii, deoarece el oferă cheia psihologică de descifrare a ansamblului. Considerăm însă că, în ce-l priveşte pe Dimitrie Cantemir, chestiunea se pune în mod diferit. El a crescut şi a fost educat ca fiu de domn. S-a constituit pe sine ca „homo politicus", deci în aşa fel încât, în demersul său, acţiunea să prevaleze meditaţiei. Faptul că firea sa mai profundă nu coincidea cu necesităţile unei existenţe de om politic i s-a revelat lui însuşi mai târziu, după ce partida acţiunii fusese jucată şi pierdută. Am expus prin urmare, în prima parte a lucrării, aceste aspecte legate de conştiinţa sa politică şi civică. Înainte însă de a ne ocupa de conştiinţa lui culturală, ni se pare firesc să observăm traseele filosofiei care fac vizibilă unitatea interioară a spiritului său şi luminează deopotrivă ambii versanţi ai operei.

Felul cum şi-a pus Dimitrie Cantemir problemele ontologice diferă în bună măsură de conţinutul de astăzi al termenului: analiza sensului fiinţei dincolo de stările momentane prin care trece. În ce-l priveşte pe Cantemir, trebuie să înglobăm aici chestiunile de filosofia religiei, ba chiar de soluţionare a devenirii religiilor din vechile mitologii şi concepţii magice orientale ca şi, nu mai puţin, reminiscenţa lor în credinţe populare şi superstiţii. De asemenea, pe lângă exegeza biblică şi comparaţia dintre creştinism şi islamism, se cuvine urmărit procesul de desprindere a problematicii propriu-zise a omului din tot acest ansamblu şi a propriei sale necesităţi de opţiune existenţială pe fondul mai general al definirii omului faţă de divinitate. Principala lucrare unde Cantemir îşi pune problema sintezei şi filtrării vechilor mituri şi credinţe orientale este *Sistemul religiei muhammedane,* tipărită în 1722. Concepută ca parte a unui ansamblu mai cuprinzător asupra istoriei şi civilizaţiei Imperiului Otoman, ansamblu nefinalizat în toate aspectele sale, acest *Sistem* prezintă una din marile religii ale lumii – islamismul – ca pe un punct terminus al unor procese ce străbătuseră Asia, Peninsula Arabică şi nordul Africii din cele mai vechi timpuri spre a-şi găsi o soluţie de echilibru în religia întemeiată de Mahomed. Expunerea acestor vechi probleme de cult oriental nu este făcută de Cantemir sistematic, înţeleasă deci în mod conştient ca o chestiune a devenirii islamismului însuşi. Dar numeroasele referiri indică totuşi un fapt cert: autorul percepea relaţia dintre ele ca inevitabilă în definirea însăşi a obiectului său de studiu: religia mahomedană. Locul cel mai important în privinţa chestiunilor de magie îl ocupă problema magiei cifrelor. Cantemir nu indică nicăieri explicit că a cunoscut prima mare sinteză magică, aceea care folosea influenţe venite din India, Fenicia şi Mesopotamia. Faimoasa tablă astronomică egipteană era bazată pe alfabet (literele fiind în acelaşi timp numere şi hieroglife ale esenţelor lumii).[1] Grecii antici au preluat încărcătura de cunoaştere a egiptenilor (legenda lui Cadmus e aceea a aducerii alfabetului egiptean în Grecia), după cum au preluat şi vechi simboluri chaldeene, ale mezilor şi perşilor, fie direct, încă de pe vremea expediţiei lui Alexandru

Macedon, fie aşa cum deveniseră ele trecute prin filtrul ebraic şi arab, filtru care prelucrase deopotrivă principii ale confucianismului şi zoroastrismului.[2] Cantemir n-a perceput deci spiritul grec doar ca raţiune care avea să purifice, pentru europeni, lumea foşnind de simboluri a omului oriental, ci l-a perceput şi ca pe o întruchipare a religiei creştine, reflex al marii sinteze bizantine, menit să reziste avansului în Europa al credinţei islamice. Un filtru grec? Da, dar atât unul al raţiunii umane în faţa iraţionalităţii lumii, cât şi unul al credinţei creştine faţă de cea mahomedană. Aceştia fiind termenii problemei – şi Cantemir judeca lucrurile în parametrii veacului său, când spiritul european abia începea să prindă contur pe fondul luptelor religioase dintre creştinătate şi alte religii, ca şi în cadrul creştinităţii înseşi – vom expune în continuare, succint, atât chestiunile legate de magia numerelor, cât şi pe cele privitoare la forme de cult ce converg spre islamism, precedându-l în timp. Principalele cifre magice cu care se lucra atât în vechiul Egipt, cât şi în India, erau 3 şi 4. Prima era simbolul creaţiei, al ideii, a doua al formei, al perfecţiunii. Adunarea lor dădea 7, coroana cifrelor, care unea ideea cu forma şi era figurată hieroglific printr-un învingător într-un car tras pe doi sfincşi. Complexul de piramide (baza patrulater, laturile triunghiuri) cu sfinxul alături avea sensul magic al unităţii esenţei care trebuie comunicată în timp şi spaţiu. Lira cu şapte coarde a lui Orfeu, ca şi orfismul în totalitatea sa, siesdarul împăratului David (psalterion) despre care vorbeşte Cantemir când se referă la preluarea instrumentului în muzica turcească, precum şi cele şapte cercuri ale budismului, cele şapte vârste ale omului, de care pomeneşte Cantemir, sunt toate sugestii ale semnului magic al unităţii dintre idee şi formă, înmulţirea cifrei trei cu patru dă 12, numărul lunilor anului (aşa cum 7 fusese al zilelor săptămânii), cheia descifrării tainelor timpului, ca şi numărul zodiilor cereşti adică al ştiinţei magice prin care omul acelor vremuri credea că stăpâneşte universul: astrologia, astrobiologia. înmulţirea cifrei trei cu ea însăşi dădea 9, care în zoroastrism este cheia citirii universului, adică a tuturor numerelor, a ideilor şi formelor. Cantemir remarcă de fiecare

dată, cu mare precizie, magia cifrelor 3, 4, 7, 9, 12, dar nu indică decât rareori sursa. E limpede însă că se afla în cunoştinţă de cauză. El foloseşte în plus, ca cifre magice, 5 şi 10. Cifra cinci constituie numărul sunetelor gamei muzicale pentatonice, extrem-orientale, lucru despre care Cantemir nu dă semne a-l fi cunoscut, preluând-o probabil, ca întreaga cultură otomană, de la arabi, unde folosirea ei reflecta o zonă de înnoire a matematicii în comparaţie cu vechiul sistem de numărare chaldeean cu baza 6 (sistem care mai persistă şi azi în numărătoarea pe duzini, în împărţirea în grade a cercului, în împărţirea în minute a orelor). Decada arabă ilustrează şi ea aceeaşi inovaţie, fiind în fond dublarea cifrei 5. Arabii foloseau (ca şi noi astăzi) baza 2. Sistemul binar avea şi el un sens magic, simbolizând dualitatea originară a lumii, fundamentul oricărei creaţii. Religiile mai noi au folosit decada spre a multiplica cifrele magice cunoscute dintr-o intenţie pe cât de veche pe atât de indiană şi feniciană: aceea a proliferării baroce a formelor ca semn al fecundităţii creaţiei. Cantemir vorbeşte despre 500 de ani între un cer şi altul al raiului mahomedan (măsoară distanţele în timp), despre 70.000 de lumi care au existat până acum, despre cele 40 de zile cât sufletul mortului stă în jurul casei. El cunoaşte nu numai principiile zoroastrismului, ale vechii muzici orientale, ale credinţelor magice egiptene ori feniciene, arabe, persane şi medice, dar cunoaşte şi relaţia dintre magia cifrelor şi aceea literală. Astfel, vorbind despre sfârşitul lumii la mahomedani, el priveşte Apocalipsa în lumina magiei literale: va veni din insulele apusene, de la litera K, litera S şi va chema la luptă literele Dj, A şi N etc. E necesar să explicăm cititorului sensul oarecum abscons al acestei magii literale care a avut, în gândirea cantemiriană, cele mai neaşteptate folosiri. Vechile alfabete derivate din cel egiptean, în speţă ebraic şi grecesc, au păstrat valenţele de literă şi număr ale fiecărui simbol grafic. Cantemir se referă în acelaşi sens la arabi şi indieni, deşi nu e limpede dacă aici nu înţelege cumva prin indieni pe yemeniţi sau, dacă nu, poate să fi copiat din vreun dicţionar enciclopedic tabelul cifrelor din *Sistemul religiei. ..* deoarece nicăieri altundeva în opera sa nu mai pomeneşte de

India. Alfabetul slavon alcătuit după cel grecesc a păstrat şi el simbolurile cifrice ale literelor, ceea ce Cantemir foloseşte în scara tâlcuitoare a *Istoriei ieroglifice.* Semnul lingvistic avea şi valoare emblematică, hieroglifică, ceea ce Cantemir ştia. Fiecare semn putea fi simbolizat printr-un idol cu formă de cele mai multe ori animală, cod al unei esenţe spirituale şi nu, cum s-ar putea crede, divinizări ale animalelor de către omul primitiv care se temea de ele. Acest sens hieroglific e vizibil folosit în *Istoria ieroglifică,* autorul se referă la el şi în *Sistemul religiei…,*[3] interpretând în acest sens cultul câinelui negru în Egipt, iar o bună parte din desenele copiate de pe zidul caucazian sunt considerate de Cantemir hieroglifice. Aşadar, din punctul de vedere al sintezei magice aşa cum se reflecta ea în religia mahomedană şi creştină, Cantemir era pregătit să angajeze una din cele mai riguroase examinări, încercând să descopere din comparaţia acestor mari religii şansele mai mari de supravieţuire ale uneia sau alteia (opţiunea sa merge însă „ab initio" spre creştinism) datorită puterii lor de a capta mari mase de oameni, convingându-le de adevărul conţinut în ele. În ce priveşte terenul practic al activităţii sale, trebuie să remarcăm însă faptul că Dimitrie Cantemir fiind format în spiritul filosofiei greceşti şi orientale, în substanţa cărora magia era înglobată, nu i-a putut scăpa. Ideea platonică a dublei reflectări folosită de el în „scara tâlcuitoare" a *Istoriei ieroglifice* provenea la origine din zoroastrism, unde hieroglifa creaţiei era figurată prin reflectarea capului unui om ieşind din apele primordiale.[4] Divinitatea abstractă a islamismului a căpătat la creştini din această pricină chip uman (hieroglific), ceea ce Cantemir ştia, afirmând-o limpede în *Loca obscura…* cu prilejul polemicii în problema iconoclastiei şi iconoduliei. O modalitate mai puţin vizibilă la prima vedere, dar fără îndoială mai profundă, de folosire a magiei literale de către Cantemir se traduce prin credinţa sa – cu substrat religios – că „la început a fost cuvântul". În prima parte a monografiei am arătat în ce măsură activitatea de început a savantului – ca istoriograf, geograf etc. a fost tributară acestei concepţii, de care s-a eliberat cu greu, abia în ultimii ani, când se pătrunsese de spiritul

european al culturii şi-şi modificase, ca să spunem astfel, propriul său centru existenţial. Spiritul antichităţii greceşti şi al Bizanţului era înlocuit, în ochii europenilor, cu raţionalismul cartezian, care trimitea din nou la Platon şi Aristotel. Cantemir a pendulat tot timpul în această zonă filo-platoniciană, chiar când, sub influenţa experienţei directe, a încercat să-i scape. Prin urmare, între curentele mari ale filosofiei epocii el se situează mai aproape de spiritualism decât de materialismul empiric, deşi este un fapt evident că atomismul i se părea până la un punct o doctrină corectă, credea în ea. Interesul real pentru medicină şi fizică (înţeleasă ca studiu complex al naturii) l-au făcut să perceapă rolul covârşitor al materiei în lumea vie.

În sfârşit, cunoaşterea magiei literale şi-a avut rolul său, deloc lipsit de importanţă, în enciclopedismul lingvistic al lui Cantemir. Gramaticienii şi gramatica alcătuiau, în sistemul educativ al Academiei de la Patriarhia constantinopolitană, un bloc important. Exegeza biblică însăşi moştenea în acest sens doctrine ale antichităţii greceşti care se bazau, la rândul lor, pe vechi concepţii magice. Aşa se face că Dimitrie Cantemir a văzut cu claritate grupurile de limbi în virtutea originii comune a cuvintelor – şi deci a alfabetelor lor. Acest fapt i-a permis nu numai să înveţe mai multe limbi din câteva mari familii, dar şi să se ocupe de studiul comparat al limbilor (mai ales sub aspectul etimologiilor), ca şi de filosofia limbii în general. Substratul magiei şi ocultismului n-ar fi înţeles însă în esenţa sa dacă nu ne-am referi la legătura dintre om şi Univers sau cum spuneau grecii antici şi cum o spune Cantemir însuşi în *Divan,* dintre microunivers şi macrounivers. E de menţionat faptul că în afirmaţiile cantemiriene distingem dincolo de formula biblică a lumii ca iad şi a recluziunii spirituale a omului ca formă a apropierii sale de rai, certe influenţe ale filosofiei lui Empedocle legate de cele patru elemente primordiale care au generat lumea, ca şi ale *Metamorfozelor* lui Ovidiu [6] (ideea compunerii fiinţelor din părţi dispersate care s-au combinat diferit). Influenţa planetelor şi a astrelor, predeterminarea destinului uman de către conjuncţia lor fastă ori nefastă au constituit una dintre căile false cele mai rezistente în timp ale

spiritului uman. Lui Cantemir nu i-a fost străină, deşi n-a aderat la ea. În *Sistemul religiei muhammedane* o ironizează adesea ca pe o erezie. Din paginile *Divanului* înţelegem că Dimitrie Cantemir vedea această relaţie ca pe o metaforă poetică, o posibilitate de a compara legile psihologiei umane cu acelea ale cosmosului, de a opta pentru o cale de afirmare a individului (ca aspiraţie spirituală, posibilitate de a cuceri cerul, adică lumina, raiul) în faţa Universului (Lumea pământească inclusiv, percepută ca iad, abis) ori de absorbire a sa în mişcarea lui. E vorba de fapt de lupta cea veche dintre lumină şi întuneric, Ormuzd şi Ahriman, marile principii ale creaţiei, preluate de Cantemir fără îndoială prin filonul bizantin, creştin. Calea magiei era considerată de el „via regala“ care duce spre religie şi anume spre problemele creaţiei, ale Facerii Lumii, dar şi spre ale sfârşitului ei, Apocalipsa, Judecata de apoi cu tot ce derivă din acestea (Raiul şi Iadul inclusiv). Înainte de a ne ocupa de toate aceste chestiuni religioase din perspectiva ontologică a lui Cantemir, mai trebuie amintit şi faptul că el adaugă influenţelor magice captate de religie pe acelea ale magiei primitive. Astfel pomeneşte, la un moment dat, în *Sistemul religiei...* despre recomandarea care se face unui ostaş musulman: în timpul războiului el nu trebuie să-şi taie unghiile şi să-şi radă părul din creştet. Ori Frazer decodifică aceste fapte, în *Creanga de aur,* prin credinţa omului primitiv că partea este egală cu întregul. Prin urmare, nimic din fiinţa ostaşului nu trebuie lăsat în mâna duşmanului, spre a nu fi folosit în dauna sa. Şi creştinismul cuprinde asemenea aluzii, ca aceea transcrisă de Eminescu astfel: „*Biblia* ne povesteşte de Samson, cum că muierea / Când dormea, tăindu-i părul, i-au luat toată puterea.“[7] Cantemir mai menţionează în legătură cu aceste credinţe primitive o serie de alte erezii care se perpetuează în creştinism şi islamism deopotrivă, uneori aceleaşi, alteori diferite. Comparaţia dintre *Descrierea Moldovei* şi *Sistemul religiei...* atestă, sub acest aspect, referinţe comune la descântece, tâlcuirea viselor, procedeul de a „lega“ pe cineva, credinţa în minuni, preziceri. Cantemir distinge în toate aceste fapte nu influenţa convieţuirii dintre români şi turci, ci substratul comun,

adesea latin. Astfel, în ce priveşte tălmăcirea viselor, invocă [8] *Eneida* lui Virgiliu şi precizează că latinii mai cu deosebire, dintre cei vechi, credeau în vise deşi, după părerea lui, acestea nu sunt altceva decât variaţii de mediu fizic asupra corpului celui adormit, pe care spiritul său le preia deficitar. O explicaţie absolut ştiinţifică! Înclinaţia de a-şi folosi raţiunea, cunoştinţele sale medicale îşi spun cuvântul în această afirmaţie care ilustrează, o dată în plus, puterea uriaşă a spiritului cantemirian de a sări pe deasupra veacului său şi de a intui marile adevăruri ale lumii şi ale existenţei omeneşti.

Vom aborda în continuare chestiunile legate de filosofia religiei şi care pregătesc toate marile deschideri ale ontologiei cantemiriene. În mod paradoxal, trebuie să recunoaştem faptul că Dimitrie Cantemir a scris mult mai mult, mai sistematic şi mai aplicat despre islamism decât despre creştinism. Textele de bază în aceste probleme sunt *Sistemul religiei muhammedane* şi *Loca obscura*... În afara lor *Divanul, Metafizica, Scrisoarea despre conştiinţă* şi *Panegiricul* oferă indicii în legătură cu concepţia şi cunoştinţele lui Cantemir în aceste probleme. Prima observaţie de principiu pe care trebuie s-o facem este aceea că sistematizarea doctrinei islamice se face în paralel cu a celei creştine. Primul termen al acestei paralele alcătuieşte obiectul discursului, în timp ce al doilea oferă în majoritatea cazurilor cheia de lectură, modul de activizare al cititorului. Principalele probleme pe care le pune Cantemir sunt în legătură cu Facerea Lumii (deci cosmogonice), Sfârşitul Lumii şi, în acest din urmă context, chestiunile privitoare la rai şi iad, adică la salvarea sufletului si, prin ricoşeu, chestiunile opţiunii fundamentale. Derivate din acestea sunt problemele care au în centrul lor omul şi anume raportul dintre predeterminare şi voinţă (liberul arbitru), dintre credinţă şi raţiune, dintre trup şi suflet. Fără a fi neapărat derivate din blocul doctrinar principal, ci înţelegându-le ca pe un halou necesar al religiilor respective, Cantemir se ocupă de problema sectelor. În sfârşit, el emite consideraţii de metodologie a celor două religii, de arie geografică, accente problematice, simboluri şi semne specifice, aspect exterior. Toate acestea, alături de cele abordate

mai sus şi care ţin de devenirea religiilor însele, alcătuiesc universul preocupărilor lui Cantemir în probleme religioase, fără a ne informa însă şi despre scopul final al acestor preocupări. El n-avea nici o legătură cu credinţa, Cantemir neprocedând ca un credincios, ci ca un filosof şi om politic.

Teoria Facerii Lumii nu este tratată de Cantemir în parametri strict religioşi. El spune, ce-i drept, că pentru majoritatea faptelor *Coranul* se bazează pe *Pentateuc* (sau *Tora,* care conţine primele cinci părţi ale *Vechiului Testament)* şi pe *Evanghelii (Noul Testament).* Chiar compară capitol cu capitol sursele şi noua realizare. Procedura trebuie să fi fost dictată, în ultimă instanţă, de condiţiile în care a scris *Sistemul religiei...,* dispunând de surse creştine, dar nu şi islamice. Autorul a folosit atunci ceea ce avea spre a-şi aminti ceea ce putea folosi doar bazat pe memorie. La vremea când a scris, *Coranul* abia se traducea în ruseşte [9]. Cantemir observă că noua religie, apărută după creştinism, ambiţionase să sintetizeze toate credinţele care-o precedaseră spre a-şi asigura supremaţia asupra populaţiilor numeroase ale zonei geografice aflată la întretăierea a două continente: Europa şi Asia. *Sistemul religiei* ocoleşte însă în mod savant chestiunea Facerii Lumii vorbind, în loc de asta, despre alte surse ale *Coranului,* în afară de *Biblie,* cum ar fi *Muhammediye.* Această plasare în cadru istoric a problemelor religioase şi filosofice este deosebit de importantă pentru ceea ce numeam atitudinea de om politic şi de cultură a lui Cantemir în problemele religioase. În schimb chestiunea Facerii Lumii apare în literatura filosofică a lui Cantemir cu referire la creştinism, considerat fără îndoială de autor un veritabil „principium movens" al islamismului. Începutul *Metafizicii,* numită de fapt *Sacro Sanctae Scientiae Indepingibilis Imago...* .[10] (Imaginea de nezugrăvit a ştiinţei sacre) dezbate aceste probleme. Denumirea de metafizică, aşa cum a fost tradus titlul, e o eroare, deoarece în concepţia lui Cantemir acest termen desemnează – o spune chiar el în *Compendiolum Universae Logices Institutionis* (Liber primus, Tactatus secundus, caput VII) – propoziţiile logice improprii, spre deosebire de fizică: „metaphisica definitio est quae constat ex genere et differentia. Phisica

autem est quae ad illas primas et proprie causas spectat."[11] Revenind însă la faptul că problemele cosmogonice nu sunt abordate de Cantemir în parametri strict religioşi, considerăm că acest lucru este prin sine însuşi semnificativ. Autorul foloseşte cuvântul ştiinţă în legătură cu problemele creaţiei lumii şi se opreşte la chestiunile spaţiului, timpului şi materiei. *Sacro Sanctae* este precedată de scrisoarea autorului („învăţăcelul") către maestru (Cacavela) şi ea ne permite să măsurăm în modul cel mai direct cât de mult erau legate pentru Cantemir problemele religiei şi filosofiei de acelea ale propriei sale opţiuni existenţiale. Încercarea lui de a opera o sinteză între religie şi filosofie pe de o parte, între ceea ce însemnau acestea pentru un om al spiritului din Orient şi din Occident e afirmată încă de la început. Faptul că Dimitrie Cantemir însuşi a indicat această cale pentru citirea lucrărilor lui referitoare la religie şi filosofie atestă o meditaţie pe marginea propriului său demers, ca şi dorinţa de a se forma prin cuprinderea întregului. Iată deci punctul de pornire: „când credeam că am desemnat ca un ucenic statura înaltă a ştiinţei omeneşti (...) numaidecât înţeleg că părerea mea nu valorează nimic (...) şi nu numai că făcuse ca materia platonică să fie confuză şi forma aristotelică să fie lipsită de orice formă, dar chiar toate ideile să fie (...) foarte departe de ţelul efigiei adevărului."[12] În căutarea unei soluţii, tânărul autor – lucrarea datează de la 1700 – expune plastic şi cu forţa vizionară a *Divanului* şi *Istoriei ieroglifice* din ce pricini se află în căutarea adevărului unic: „pe când zăceam prăpădit într-o astfel de înstrăinare a simţurilor şi consternaţiune a sufletului (...) se arată ca un fel de ocean care se întindea în faţa mea şi ca un vârtej fioros şi urlător ce izbea de mal nişte valuri cât colinele; pe suprafaţa lui erau purtate numeroase năvi plutitoare (...) furtuna mizeriilor conducând cârma le împingea de la un capăt la altul al lumii, unde urletul plutitorilor, vociferările glasurilor sălbatice, viuietul ciocurilor înalte ale corăbiilor cari spintecau marea, _ ecoul valurilor (...) păreau că întrec orice gând de compătimire (...) înapoi însă se vedeau câmpii frumoase şi pajişti întinse, la dreapta munţi de o înălţime grozavă, ale căror vârfuri de-abia

sau nicidecum nu se vedeau ; iar la stânga se vedea o prăpastie de o adâncime atât de grozavă, încât credeam că nu mai are fund şi îndreptându-mi privirea de aici mai departe se vedea o mulţime nenumărată de tot felul de muritori, dintre care cei mai mulţi (...) certându-se unii cu alţii plănuiau să aţâţe gâlcevi şi lupte, ba ce e mai mult, se ameninţau unii pe alţii cu război, măcel şi moarte sângeroasă; (...) iar din prăpastie mulţimi nenumărate de reptile veninoase urcând şi coborând, alergau şi se târau în toate părţile. În fine, secte nenumărate de păsări şi de alte gâzi zburătoare, vâjâind, ţiuind, ca un nor foarte gros (...) întunecau soarele."[13] Am reprodus în întregime acest fragment care ilustrează prin amplitudinea mişcării nu numai influenţa *Odiseii* şi a *Eneidei,* ci şi certe apropieri de viziunea *Divinei Comedii.* În plus, peisajul simbolic atestă un mod mai general al gândirii cantemiriene, care apare deopotrivă în *Istoria ieroglifică* precum şi în desenele cu care-şi ilustrează diverse lucrări. Reptilele care se ivesc din prăpastie de pildă vor apare în *Istoria ieroglifică* la scara tâlcuitoare drept reprezentanţi ai Porţii ce ridică tributul, iar în desenul ce ilustrează *Sistemul religiei* drept frunziş al copacului răsărit din inima lui Othman I, întemeietorul Imperiului. În chiar textul lucrării de care ne ocupăm, Cantemir face observaţia că, în această situaţie a lumii înconjurătoare, unde „abyssus abyssum invocat", „pictorii şi poeţii au avut întotdeauna permisiunea de a îndrăzni orice."[14] Îl citează astfel pe Horaţiu, dar ne explicăm în acest fel nu numai sugestiile literare care au stat la baza imaginilor din *Sacro Sanctae,* ci şi care era îndemnul iniţial al *Istoriei ieroglifice.* Hotărârea autorului de a se defini pe sine ca entitate prin confruntare cu toate aceste împrejurări adverse, ca spirit faţă de abis, este exprimată concis, în semn de opţiune definitivă: „Deci ia-ţi acum rămas bun de la astfel de preocupări frivole, începe un lucru care să te recunoască numai pe tine ca autor, inventator sau cel puţin reparator! În felul acesta, aroganţa profanului perseverând în mine şi aspectul trufiei fiind numai schimbat, încetai de a mai scutura documentele vechi şi mă decisei să muncesc numai pentru a zugrăvi imaginea titlului cărţii"[15]. Afirmaţia din urmă este cu

totul interesantă deoarece deschide o perspectivă religioasă în tot acest ansamblu al filosofiei greceşti, ca şi în cel opţional al lui Cantemir. Autorul nu aspiră, ce-i drept, să exprime esenţa adevărului, ci, în mod platonician, „imaginea lui“ sau, cum spune în alt loc, „figura“, adică hieroglifa lui magică, a cărei putere ocultă trebuie să-şi pună lumina asupra soluţiei sale existenţiale. În legătură cu acestea Cantemir are însă o teorie care ne-o aminteşte foarte bine pe aceea cu mult mai târzie a diferenţialelor divine ale lui Blaga: „nu poate, zic, creatul să ştie simplu despre un alt creat, căci el însuşi nu este simplu, ci este compus din intelect şi simţ. De asemenea Creatorul nu poate înălţa o creatură ca să cunoască simplu ceva, precum cunoaşte el însuşi, pentru că în modul acesta creatul ar ajunge asemenea celui necreat, adică divinei simplicităţi a înţelepciunii.“[16] Soluţia lui Cantemir diferă însă cu mult de a lui Blaga. Influenţat, cum spuneam, de Empedocle, de Ovidiu, dar şi de Jean Baptiste van Helmont şi Wissowatius, Cantemir considera că materia primordială este „apa-gaz“ şi „aierul“ care există în spaţiu: „înainte de prima mişcare se crează întunericul, apa-gaz, aierul şi spaţiul.“[17] Scrierea *aier* atestă faptul că nu era vorba de aerul perceput prin simţuri, ci de un element originar, care separă apa de gaz (aerul primordial), adică jos de sus. Acest element defineşte deci nu doar materia, ci şi direcţia în spaţiu. Cât despre Univers ca spaţiu, el nu este cognoscibil decât „până unde creatura îl poate urma pe creator.“[18] Dacă ideea întunericului, a haosului primar aminteşte de sursele filosofice ale lui Cantemir, sugestia că întunericul a fost pus de Dumnezeu în jurul său nu în chip privativ faţă de creatură, ci din necesităţi de autodefinire a *locului* unde se află (el neavând chip, ca în magie ori islamism, ci fiind doar reprezentat hieroglific cu chip uman) aminteşte comentatorul redutabil al *Bibliei* şi *Coranului,* comentator care urma abia să devină. Cât despre creatură, ea îşi desemnează *locul* prin însăşi limitarea capacităţii sale de a se apropia de creator, de înţelegerea adevărului sau esenţei acestuia. Nu este deci vorba de un loc în spaţiu, ci într-o ierarhie spirituală.

Materia şi spaţiul concură la Cantemir în definirea timpului ca timp al creaturii şi al creatorului (timpul ciclic pe de o parte

şi cel liniar pe de alta[19]). Ca şi în *Biblie,* separarea luminii de întuneric a însemnat începutul absolut al timpului. Remarca lui Cantemir că lumina a apărut înaintea apariţiei soarelui, fiind deci o lumină a justiţiei care trebuia să echilibreze întunericul, este una dintre cele mai fine şi mai laice în ordinea comentariului la *Cartea Facerii.* În continuare însă, celelalte zile ale Creaţiei sunt prezentate într-un chip cu totul personal. Cel puţin apariţia uscatului aminteşte de procedeul ciobanilor moldoveni de a scoate brânza din lapte: „cele uscate începură să se coaguleze din cele umede precum caşul din lapte.“ [20] Este aici, fără îndoială, şi influenţa fizicii aşa cum era înţeleasă în Europa Evului Mediu. În acest spirit Cantemir continuă prezentarea zilei a treia: atunci a apărut *golul* care avea menirea de a defini *plinul* prin opoziţie şi, de asemenea, apare Archaeus, „artizanul speţelor, sprijinul şi propagatorul seminţelor care este ascuns în nucleul intim, aşezat în centrul seminţei şi introdus de afară şi împresurat în animale ca o materie spumoasă, iar în vegetale doarme încrustat într-un nucleu mai gros şi mai des.“ [21] Golul şi plinul atestă, ca şi lumina şi întunericul, o gândire alcătuită silogistic, aşa cum de altfel e vizibilă în toată creaţia cantemiriană. El urmează în acelaşi spirit mai curând de Ev Mediu european decât de antichitate grecească ori de creştinism bizantin: forţele creatoare sunt fermentaţia şi coagularea, care se echilibrează reciproc. Cunoştinţele de fizică şi medicină, reminescenţe din Lucretiu, îl fac să-şi imagineze Creaţia în termeni care vor figura în filosofii mult mai târzii decât a sa. Arheii originari amintesc de pildă de Uhr Phänomenele lui Goethe. În ce priveşte crearea astrelor, soarele şi luna apar cu funcţiile lor din *Biblie,* dar prezidează procese care au loc altfel decât acolo. Ele nu numai că sunt astre ce ghidează timpul ciclic, uman, dar au şi funcţii magice. Soarele mai ales, e cel ce ajută la „fermentaţia” vitală. Dincolo de acest fapt însă trebuie să remarcăm consideraţiile pe care le face Cantemir în legătură cu timpul. Un amestec insolit de magie, astrologie, cunoaştere religioasă şi ştiinţifică atestă din partea sa un efort susţinut de sinteză şi înţelegere. Astfel, consideră că zilele se grupează în săptămâni şi săptămânile în ani după

cele şapte planete ale gândirii magice şi după cele douăsprezece zodii ale astrologiei. În schimb ştie exact că anul are 365 de zile şi şase ore, că e vorba de anul solar, care diferă de al Hegirei (greşeşte însă calculul crezând că un an solar este egal cu unul lunar o dată la 31 ani). Explică în mod ştiinţific eclipsele de soare şi de lună, mişcarea de rotaţie şi de revoluţie a lunii. În ce priveşte acest fapt, sistemul pe care-l avea în minte Cantemir este cel al lui Copernic. De altfel, în *Sistemul religiei* chiar citează lucrarea acestuia *De revolutionibus orbium coelestium libri* cu titlul, semnificativ pentru ideea „abyssus abyssum invocat", afirmată mai sus, de *Sistemă a abisurilor*[22]. La fel, în chip ştiinţific, vorbeşte despre cele patru anotimpuri. Raportul dintre circularitatea timpului uman şi liniaritatea celui divin, etern este însă cel al *Bibliei,* valabil pentru ortodocşi şi catolici deopotrivă. În ce priveşte timpul circular însă, care definea anul agricol, Cantemir îl foloseşte în *Monarchiarum Phisica Examinatio* spre a exprima în spaţiu şi timp deopotrivă evoluţia în cerc a strălucirii monarhiilor, de la cele vechi şi sudice la cele mai noi şi nordice. Ideea în sine nu era nouă. Constantin Cantacuzino Stolnicul a afirmat-o şi el şi ea era, la origine, o idee care avea chiar în *Biblie* un substrat mai vechi. În gândirea magică alfabetele se citeau circular, de la centru spre margine, semn al raportării simbolurilor şi esenţelor unele la altele. După relatarea biblică a zilei a şasea a Creaţiei expunerea lui Cantemir urmează cuminte linia *Pentateucului* şi efortul său creator de sistem propriu se traduce doar prin aceea că încearcă să aplice principiul logic al silogismului şi al dialecticii la faptele biblice. Titlurile capitolelor sună din această pricină într-un mod care aminteşte de algebră: *Dezlegarea primului membru al primei întrebări; Soluţionarea chestiunii a doua* etc. Valenţele sale de exeget cu mare putere interpretativă, cunoscător al textelor sfinţilor părinţi ai bisericii bizantine, îşi spun cuvântul în formulări surprinzătoare, care eliberează neaşteptate sensuri laice de învelişul lor religios: „Ştiinţa sacră ne învaţă că atunci când citim în literă că Adam a fost ucis, în spirit să înţelegem că a fost reînviat şi când auzim că Diavolul a înşelat pe Adam prin minciună, să ştim că el a înşelat nu pe Adam, ci pe sine

însuşi.“ [23] Cunoscător al deosebirii de sens între lectura literală şi cea semnificantă (a supratextelor, nu a subtextelor) Cantemir se referă aici, în fond, la faptul că moartea ca pedeapsă a păcatului e doar simbolul reînvierii purificate, iar Diavolului din om (păcatului) i se plăteşte cu măsura cu care voia să plătească. Acest plan al conflictului dintre om şi un Lucifer simbolic, plan care a constituit principala confruntare a Evului Mediu european,[24] mută sesizabil accentul expunerii lui Cantemir dinspre asimilarea Orientului spre aceea a Occidentului, iar folosirea logicii aristotelice ilustrează puntea de legătură care i-a permis trecerea de la un spaţiu la celălalt. În fond, multă vreme, în secolul al XVIII-lea, europenii au tradus cărţile turceşti şi orientale nu pentru ceea ce însemnau ele, ci pentru a descoperi rădăcinile greco-latine, adică ale unităţii spirituale ale civilizaţiei omeneşti.

Ultimul act al Creaţiunii, în această primă versiune (Creaţia s-a repetat de mai multe ori) când domnea armonia universală, a fost potopul. Descrierea lui Cantemir încearcă explicaţii cauzale care depăşesc net sfera religiei către aceea a ştiinţelor naturii. Capitolul al XVI-lea al cărţii a doua a *Metafizicii* este edificator în acest sens: *„Se probează cauzele naturale ale potopului universal şi se demonstrează că gazul apei este o materie suficientă pentru provocarea potopului*“. În acest capitol concepţia religioasă şi cea filosofică a lui Cantemir se separă net şi va trebui să urmărim înfăţişările lumii după a doua Creaţie aşa cum rezultă ele în lumina celor două concepţii. Problemele de ordin religios sunt tratate în continuare de Cantemir cu obiectivitate. Autorul vorbeşte despre un domeniu anume al culturii omeneşti ca conştiinţa faptului că abordează un obiect de studiu şi că, deci, are nevoie de o metodologie, principii de lucru şi la sfârşit trebuie să tragă concluzii în conformitate cu scopul propus. Islamismul reprezintă religia asupra căreia şi-a exercitat în cea mai mare măsură obiectivitatea critică, operând o subtilă analiză a ceea ce putea însemna, în doctrina musulmană, premisă a căderii Imperiului Otoman însuşi. În focarul *Sistemului religiei…* sunt concentrate chestiuni de filosofie, dar ca indiciu al unei tipologii umane şi al unui

traseu istoric care, el, sta în centrul atenţiei lui Cantemir. De altfel, faptul că Sfântul Sinod Rus s-a opus apariţiei lucrării şi ea s-a tipărit la insistenţa expresă a ţarului, căruia îi era necesară din pricina campaniei la Marea Caspică,[25] este semnul cel mai sigur al acestui scop nedeclarat al lucrării. Datorită lui metoda de elaborare ca şi structura de ansamblu scot în evidenţă unele aspecte ale doctrinei în dauna altora. Am remarcat de pildă că problema cosmogonică nici nu e atinsă, ca şi pe aceea că se accentuează mult pe influenţa vechilor concepţii magice asupra islamismului. Trebuie să menţionăm în continuare faptul că se delimitează aria geografică a acestei religii: între Indus, Volga, Don, Nistru, Dunăre, Sava, Mediterana, Arabia, gurile Eufratului, Nipru. De asemenea se delimitează şi caracteristicile celor două mari confesiuni musulmane: şiiţii (perşii) şi sunniţii (turcii). Faţă de creştinism Cantemir vede şi judecă numai caracterul ofensiv al islamismului neştiind că, la proporţii planetare, situaţia era diferită.[26] Fenomenul la care asista Cantemir era în fapt unul de rezistenţă, de păstrare a terenului cucerit. Din punctul său de vedere, autorul *Sistemului religiei...* programat ca parte a unui sistem de lucrări, din păcate nefinalizat în toate aspectele, voia să atragă atenţia asupra punctelor slabe ale islamismului.

În cuprinsul *Sistemului* Cantemir se referă nu numai la *Istoria Imperiului Otoman,* lucrare pe care o scrisese, ci şi la ceea ce urma să fie o a treia parte a acestui complex de lucrări: *Despre guvernarea otomană.* Proiectul acestei lucrări niciodată scrise trebuie să-i fi fost destul de limpede autorului, deoarece, pe parcursul *Sistemului religiei muhammedane* trimite la o serie de capitole. Le enumerăm cu conştiinţa faptului că acest lucru este important pentru ceea ce ar fi devenit gândirea cantemiriană: *Vakuful geamiilor* (adică tributul lor, căci nu erau decât teoretic scutite de aşa ceva); *Despre judecata muhammedană* (Cantemir voia să analizeze justiţia în raport cu propria populaţie a imperiului şi în raport cu ţările supuse, mai ales cele creştine); *Despre judecată şi dreptate* (dacă nu e cumva vorba de acelaşi capitol ca mai sus, atunci probabil autorul voia să facă precizări în legătură cu distanţa dintre aparenţă –

judecata dreaptă – şi esenţă – dreptatea ciuntită); *Despre cum au luat şi ţin turcii imperiul african* (are în vedere Egiptul, adică regatul Misr, acţiune sângeroasă din partea otomanilor. Ei îşi asigurau stăpânirea lui conducându-l cu outsideri, în special caucazieni); *Despre ambasadorii ce se află pe lângă Poarta otomană* (nu e clar din context ce ar fi conţinut, dar e interesant de observat că autorul se gândea la posibila acţiune a acestora chiar în capitala Imperiului); *Despre hainele turceşti* (problema portului la turci îl interesa din punct de vedere istoric, dar şi al contemporaneităţii, deoarece culoarea hainelor exprima un cod precis al rangurilor sociale ale purtătorilor, ceea ce i se părea important de ştiut de către creştini); *Despre ţiitoarele sultanului* (Cantemir ştia cât de însemnate sunt în lumea turcească haremul şi ierarhia în interiorul haremului, deoarece era vorba de influenţa directă asupra sultanului); *Despre oraşe şi flotă* (avea intenţia să abordeze problema fortificaţiilor şi într-un cadru, mai larg a arhitecturii, pentru că pomeneşte chiar despre „arhitectura navală“[27], deci şi despre construirea corăbiilor. În *Istoria Imperiului Otoman* menţionase cele mai importante păduri de unde se aducea lemn pentru corăbii. *Despre învăţătura civică şi morală a otomanilor* (avea probabil să se refere la sistemul de educaţie); *Despre moravurile şi înclinarea firească din copilărie* (probabil despre diferenţa între înclinaţiile naturale ale omului şi cele deformate în urma unei anumite educaţii. Dacă aşa stăteau lucrurile, Cantemir se anunţa un rousseauist „avant la lettre“); *Despre jurisprudenţă şi teologie* (capitol important, unde urmau să se arate bazele religioase ale jurisprudenţei otomane, mergându-se până la acordurile între state). Acest proiect de lucrare, alături de cele două finalizate, ca şi de schiţa originară a *Sistemului religiei muhammedane,* schiţă numită *Curanus,* unde există două capitole în plus faţă de versiunea finalizată – *Despre sufletul omului şi Despre apostolii lui Hristos,* avem o imagine a concepţiei lui Cantemir asupra lumii otomane.

El viza o analiză a tuturor sistemelor de funcţionare ale acestei lumi, printre care religia era doar unul dintre cele mai importante, un ax de existenţă. De aceea, spre a-i măsura tăria,

o compară permanent cu religia creştină (mai exact ortodoxă). În această comparaţie Cantemir foloseşte metodologia cu care ne-au obişnuit lucrările sale de istoriografie şi geografie: echivalarea numelor personajelor şi locurilor din *Coran* şi *Biblie,* găsirea paralelismelor, a influenţelor creştine asupra musulmanilor, bazate îndeosebi pe faptul că era vorba despre asimilarea, de către noul Imperiu, a structurilor fostului Bizanţ. Aşa de pildă aflăm că Iblis e Lucifer, Nuh e Noe, David şi Isus apar aproximativ cu aceleaşi nume, Idris e Enoh etc. Ambele religii se conduc după teologia negativă (catafatică) şi nu cea pozitivă (apofatică), deci consideră că Dumnezeu nu poate avea atribute ale creaturilor sale, ceea ce era un semn de evoluţie faţă de doctrinele primitive pe care le înglobaseră.[28] Acest paralelism nu poate însă anula faptul, care lui Cantemir i se pare fundamental, că *Biblia* se prezintă, pentru creştin, ca o aspiraţie a salvării pe calea spiritului, în timp ce *Coranul* pune simţurile, comune tuturor animalelor, la baza celor sfinte. În acest punct deci i se pare că trebuie acţionat în modul cel mai insistent pentru îmblânzirea moravurilor unui popor căruia religia nu-i oferea accesul la spirit aşa cum ar fi meritat în virtutea asimilării unor culturi atât de vechi ca cea persană şi bizantină. Acesta ni se pare a fi motivul cel mai plauzibil pentru care insistă Cantemir asupra sectelor mohamedane bazate pe homosexualitate, lesbianism, amorul colectiv, ba chiar asupra poligamiei preconizată de doctrina oficială. De asemenea, tot aici trebuie să fie cauza prezentării rădăcinilor magice ale religiei, a politeismului ca şi a prezentării unor secte ce i se păreau de decadenţă, în ciuda renumelui lor la turci: a nebunilor (hâzrevii) şi budalla; Cantemir nu face nici o legătură cu „nebunii lui Dumnezeu“, (sectă creştină), a heracliteenilor (Bektaşi, din care făceau parte ienicerii), a peregrinilor (Abdal şi Urian veniţi din India), a pitagoreicilor (momsoiunduren) şi apoi idolatrii, care nu erau propriu-zis islamici, cât toleraţi în Imperiu: ateii (atomişti), ţiganii, închinătorii focului (şi ei veniţi din India), ai câinelui negru (originari din Egipt), ai pisicii (la fel), zoroastriştii. Aceşti idolatri aveau drept numitor comun, după credinţa lui Cantemir, faptul că fiecare sectă avea un sistem, un centru

pozitiv de referinţă (erau apofatice). Mai jos decât idolatria situează el pe cei superstiţioşi, care consideră drept cauze fundamentale faptele aleatorii. E vorba de cei ce cred în zodiac, în descântece, în vise, necromanţie, lecanomanţie, invocarea diavolului etc. Dacă acestei stratificări a *Sistemului religiei* îi coroborăm faptul că în *Divan, Descrierea Moldovei* şi *Loca obscura,* vorbind despre aspectele diverse ale creştinismului, remarcă direcţiile sale principale – catolicismul şi ortodoxia – definind starea de conflict latent şi motivele de interpretare a dogmei de la baza lui, intuim în toată complexitatea sa concepţia despre religie (şi nu religioasă) a lui Cantemir. El a fost un doctrinar al fenomenului, a înţeles în ce măsură o religie este o armă în mâna unui conducător pentru a făuri într-un fel sau altul istoria unui popor. De altfel, faptul că principalele lucrări despre islamism şi creştinism au fost scrise în plin proces de supunere, de către Petru cel Mare, a puterii religioase a bisericii ruse propriei sale puteri, luminează în mod nebănuit optica lucrărilor lui Cantemir însuşi, atât *Loca obscura* cât şi *Sistemul religiei* având un pronunţat caracter polemic, acut actual. Deşi mai puţin sistematic expuse, întâlnim totuşi în lucrările lui Cantemir şi referinţe la protestanţi, calvini, luterani, piarişti, baptişti, iezuiţi şi alte confesiuni mari ale catolicismului. Religia ortodoxă, căreia aparţinea, i se părea a fi cea mai unitară, mai apropiată de ideal din punctul de vedere al soluţiilor pe care le propunea pentru salvarea omului. Exista, fireşte, şi în sânul ei, celebra dispută dintre iconoclaşti şi iconoduli. Cantemir a optat pentru o soluţie de echilibru, căreia i-a explicat în amănunt temeiurile. De asemenea a avut grijă să sublinieze toate punctele nevralgice care puteau slăbi doctrina şi o puteau face permeabilă la sugestii catolice. De altfel, *Loca obscura* este o astfel de lucrare polemică la adresa a ceea ce i se păruse a fi, în *Catehismul* lui Teofan Prokopovici,[29] primatul bisericii ruse, înclinaţie pro-catolică. Trebuie să observăm aici două lucruri esenţiale pentru atitudinea lui Cantemir: că vorbea de pe poziţia moldoveanului a cărui ţară era asaltată de la nord de iezuiţii polonezi şi la sud de turcii islamici, însă şi de pe poziţia umanistului oriental care apăra spiritul Bizanţului. Vorbind în

numele acestor considerente, considerate majore, Cantemir n-a realizat că se situa pe o poziţie conservatoare în raport, pe de o parte, cu tendinţele de laicizare ale învăţământului rusesc, adică de fundamentare a lor pe experienţă şi simţuri, nu pe credinţă şi silogism, pe de altă parte, că se afla pe o poziţie conservatoare în raport cu sensul însuşi de evoluţie al ortodoxiei orientale. El continua să apere ideea de educaţie conform cu preceptele preconizate de biserica grecească, al cărei centru era Patriarhia de la Constantinopol, fără a observa că, de fapt, Rusia capta din ce în ce mai mult toate forţele ortodoxiei orientale, grecii înşişi se îndreptau către ea. În plus, Teofan Prokopovici era susţinut de Petru cel Mare în toate acţiunile sale, ceea ce Cantemir a avut prilejul să constate mult mai târziu, după polemica declanşată prin *Loca obscura*.

Afirmaţia făcută mai sus, că în tot acest context istoric în care-şi afirma ideile, Cantemir se situa din perspectiva moldoveanului şi gândea în parametrii avantajelor statului feudal Moldova se justifică pe deplin abia urmărind seria de argumente pe care le produce în chip de replică la *Первое учёные отрокомъ,* a lui Prokopovici. Într-una din principalele chestiuni în dispută, aceea cu privire la iconoduli şi iconclaşti, ca şi în multe altele, Cantemir citează *Mărturisirea credinţei* a lui Petru Movilă, fost mitropolit al Kievului, moldovean de origine, din marea familie a Movileştilor. Ceea ce apără în fond Cantemir în stilul de învăţământ religios rusesc este poziţia afirmată de Petru Movilă.[30] Într-un anumit sens, el gândea ca şi cum şcoala creată de mitropolitul Kievului ar fi asigurat, prin reflex, Moldovei un plus de strălucire, ar fi propulsat-o în prim-planul ortodoxiei orientale ca apărătoare a intereselor creştinătăţii şi i-ar fi oferit un capital politic în marea bătălie a eliberării de otomani. Acest substrat al argumentării cantemiriene este explicit adus în conştiinţa cititorului de autorul însuşi: „Deoarece însă felurile jignirilor şi delictelor sunt multe şi variate, dacă s-ar descoperi vreunul din ele tocmai înaintea aceluia faţă de care a greşit, se poate isca primejdia să se producă rele şi mai mari decât cele dinainte şi să provoace distrugerea totală şi răsturnarea nu numai a caselor şi familiilor,

ci şi a unor întregi ţinuturi şi ţări, după pilda puilor de vipere (...) De astfel de întâmplări e plină istoria universală; de aceea sfânta maica Biserică privind cu cea mai mare atenţie a hotărât să acţioneze (...) asemenea unui foarte învăţat doctor în arta de a tămădui (...) propunând medicamente, aplicând plasture dacă e lipsă, iar dacă observă că boala rezistă cu încăpăţânare (...) atunci foloseşte şi cauterizarea. În sfârşit, dacă nici focul nu ajută, atunci doctorul taie din restul trupului cu bisturiul mădularul stricat şi-l aruncă."[31] Deci religia, prin forma ei instituţionalizată, biserica, avea menirea să apere plasma însăşi a unui popor, a unei comunităţi, pe de o parte de infiltrarea elementelor care-i ameninţau structura intimă, pe de alta de trădarea venită din interior. Sensul patriotic şi nu religios al acestui demers cantemirian îl şi face să opteze, o dată în plus, pentru Petru Movilă în faţa lui Teofan Prokopovici. Principii de drept, medicină, logică, lingvistică sunt făcute să colaboreze pentru susţinerea acestei idei a misiunii patriotice a religiei. Este elaborată astfel, prin foarte fine incizii operate în textul lui Prokopovici, o metodologie a învăţământului care combină cunoştinţele laice (poezia, retorica, dialectica, logica, fizica, metafizica, mecanica, medicina, muzica) şi cele religioase, teologice (Sunt citate de pildă documentele celui de-al VII-lea Sinod Ecumenic) vizând acest unic sens formativ. Încă un amănunt poate fi interesant pentru atitudinea subtextuală exprimată de Cantemir în *Loca obscura*. Folosind argumente lingvistice spre a se referi la erori de traducere ale lui Prokopovici pasibile de erori de interpretare doctrinară, el vizează lexiconul limbii greceşti al lui Varinus, lexicon nu numai bine cunoscut oamenilor cultivaţi din ţările române şi din Europa, dar şi reeditat în 1712 la Veneţia (ed. I 1523) prin subvenţia lui Constantin Brâncoveanu, care pusese să se tipărească pe copertă stema Ţării Româneşti şi în interior portretul său. Semnificaţia gestului lui Brâncoveanu era destul de apropiată de aceea a gestului lui Cantemir. Ambii încercau să acrediteze, pentru ochii europenilor, ideea apartenenţei poporului român la unul din cele mai vechi bazine culturale şi religioase ale lumii şi, în plus, ideea rezistenţei faţă de Imperiul Otoman ca

dat al acestei apartenenţe. În ordinea vechimii această rezistenţă, afirmă Cantemir prin referirile la Petru Movilă, o precede pe aceea a Imperiului Rus însuşi.

În loc de orice concluzie cu privire la concepţia lui Cantemir despre islamism şi creştinism ca mari doctrine religioase, ne propunem să formulăm câteva idei în legătură cu punctele de racord ale acestei concepţii la o eventuală schiţă de ontologie, epistemologie, axiologie, logică, etică şi estetică. Primul şi cel mai general lucru pe care trebuie să-l observăm este acela să nu există, în gândirea lui Cantemir, o delimitare clară între aceste zone ale filosofiei. De altfel stadiul atins de ea nici nu permitea toate aceste definiri de domeniu. În lumina acestui fapt ontologia cantemiriană e slujită de judecăţi în principal epistemologice şi axiologice, dar şi logice, etice, estetice. Întreg acest complex de interdeterminări este rezultanta unei probleme axiale, care străbate atât gândirea sa despre religie cât şi, cu accente schimbate, pe cea filosofică în totalitatea ei: raportul creatorului cu creaţia, al divinităţii cu omul. Această problemă a intrat în istoria filosofiei pe filieră religioasă. Cele mai vechi religii, ca şi cele mai noi, creştinismul şi islamismul inclusiv au apărut în bună măsură din necesitatea omului de a-şi defini locul faţă de lumea înconjurătoare, de Universul necunoscut. Spaţiul, timpul, materia, în proporţii diferite de la sistem la sistem, au alcătuit principalul material al acestei definiri, principala cale de delimitare spirituală a fiinţei umane. Cantemir a atacat prin urmare această problemă în primul rând din unghi religios – coroborând izvoarele magiei şi vechilor credinţe totemice – conturând o cosmogonie. Se observă însă infiltrate, alături de linia clasică a problemei, o serie de armonice care trimit la datele unei psihologii auctoriale neliniştite, aflată în situaţia de a opta pentru o cale existenţială anume poate în defavoarea alteia, care i-ar fi fost de preferat. Acest lucru e denunţat chiar de Cantemir în scrisoarea către Cacavela care prefaţează *Sacro Sanctae...,* scrisoare la care n-am avut acces decât prin arhiva lui Grigore Tocilescu. Acolo apare ideea că sufletul îi e în permanenţă neliniştit şi, răsfoind volumele învăţaţilor păgâni (greco-latini!), a constatat că ei

laudă numele ştiinţei, dar nu posedă ştiinţa. S-a hotărât de aceea să îndrăznească a zugrăvi adevărul ultim apelând şi la ştiinţa sacră.[32] Graţie acestui consens între o problemă personală şi una filosofică aspectul ontologiei cantemiriene este complex. Cum opţiunea autorului a fost una fundamental politică, îndreptată spre acţiune şi nu spre meditaţie, opţiune infirmată apoi de cursul evenimentelor, ontologia sa nu se înfăţişează ca un univers static. N-o putem surprinde dintr-o dată în toate liniile ei, deşi ele există, ci trebuie s-o urmărim în desfăşurarea sa. Lucrările grupate în jurul anului 1700 înfăţişează o calitate pură a aspiraţiei, încrederea nestrămutată a autorului într-o stea călăuzitoare. Problema voinţei, a liberului arbitru se desenează pregnant din încrengătura mesajului religios. Ea persistă dincolo de admiterea predeterminării, a faptului că raţiunea trebuie să se supună până la un punct credinţei, iar sufletul trupului. În virtutea acestei intuiţii Cantemir construieşte posibile teorii ale ştiinţelor, edifică pe baza unor lecturi variate şi asidui o întreagă epistemologie pe care-o compară continuu cu temele religioase. Fizica, astronomia, geografia, istoria, matematica, medicina sunt invocate în *Divan,* ca şi în celelalte lucrări mai teoretice nu numai sub aspectele lor de conţinut, ci se formulează şi judecăţi în legătură cu propriul lor statut. Scopul acestor judecăţi este acela de a-i permite autorului aprecieri despre unitatea lor din perspectiva cunoaşterii omeneşti, ca şi de a-i permite să-şi găsească propria sa cale de pătrundere în universul lor. Aşa se face că problema liberului arbitru, desprinsă pe fondul doctrinelor religioase, capătă toate accentele specifice gândirii lui Cantemir numai dacă va fi suficient de bine luminată din unghiul epistemologiei sale. Cât despre axiologie, deşi convergenţa ei spre ontologie nu este atât de evidentă ca a epistemologiei, trebuie să convenim totuşi că o teorie a valorilor există „in nuce" în toate afirmaţiile referitoare la definirea locului omului în univers, loc ce presupune o ierarhizare a indivizilor, după capacitatea lor de înţelegere (după valoarea intrinsecă!) Dincolo de această viziune axiologică ce cuprinde chestiunea opţiunii existenţiale înseşi, viziune presupunând un determinism (divinitatea) ce

înlătură aprioric ideea perfectibilităţii, Cantemir mai formulează judecăţi de natură axiologică pe fondul unei etici care este atât de natură religioasă (morala creştină, teoria păcatului şi a salvării, Iadul şi Raiul, în sfârşit, Judecata de Apoi, adică limita ultimă a justiţiei imanente) cât şi laică (de la morala bunului simţ la patriotism înţeles ca cea mai înaltă formă de morală). În legătură cu această ultimă accepţie etică a axiologiei cantemiriene, trebuie să remarcăm ceea ce numeam mai sus devenirea gândirii sale. El a debutat prin a considera că summumul eticii umane se exprimă prin identificarea cu morala creştină *(Divanul)* şi a sfârşit prin a înţelege necesitatea eticii de a exprima apartenenţa individului la un popor, o patrie, o desfăşurare a istoriei *(Loca obscura, Sistemul religiei... Hronicul...)* Timpul etern al eticii creştine se concretizează în cel istoric.

Pe acelaşi plan cu etica situează Cantemir, în sistemul său de gândire, estetica. Problema frumosului este o derivată a axiologiei, aşa cum axiologia face parte dintr-o posibilă ontologie. Arta este înţeleasă de el ca simbol (mai ales vizual şi auditiv) al unei aspiraţii umane nu către perfecţiune, ci către divinitate (perfecţiunea fiind doar unul dintre semnele divinităţii). Din acest punct de vedere nu există nici o deosebire între islamism şi creştinism. Ba chiar Cantemir este gata să recunoască superioritatea islamismului asupra creştinismului, mai ales în arhitectură şi muzică. Unitatea umanităţii sub aspectul aspiraţiei celei mai profunde, iată ceea ce a văzut Cantemir cu claritate. De altfel, aceasta şi este una din trăsăturile definitorii ale umanismului său. În sfârşit, logica (Dimitrie Cantemir chiar a scris un manual de logică, nu tocmai original) alcătuieşte armătura de sistematizare a întregului univers al gândirii cantemiriene, fie ea filosofică sau nu. În principal silogismul, dar şi dialectica alcătuiesc baza de susţinere a majorităţii argumentelor pe care le foloseşte spre a „dovedi“ „adevărul“ care fundamentează ideile sale.

În tot acest ansamblu care alcătuieşte ontologia cantemiriană religia are un rol dublu: pe de o parte, oferă într-o oarecare măsură substanţa însăşi a gândirii lui Cantemir despre ontologie,

pe de alta, fiind analizată ca sistem doctrinar, oferă o posibilă schiţă epistemologică. În sfârşit, dacă adăugăm acestor două accepţii şi faptul că religia e înţeleasă ca doctrină politică, înscrisă într-o bătălie care acoperea harta lumii cunoscute de Cantemir, avem imaginea completă a semnificaţiei pe care-o acorda el, dincolo de credinţă şi exegeza strict religioasă, acestei sfere a cunoaşterii şi gândirii omeneşti.

Imaginea ontologiei cantemiriene n-ar fi completă dacă nu i-am adăuga acele părţi care provin din încărcătura culturală şi filosofică a autorului, fiind asamblate de acesta, alături de sursele religioase, într-un întreg pe care-l armonizează acelaşi unic principiu: încercarea definirii de sine în virtutea opţiunii existenţiale. Revenind la *Sacro Sanctae...,* text concentrat al unor linii ale gândirii cantemiriene ce se desfac apoi, în lucrările ulterioare, unele de altele, putem intui această unitate iniţială şi subtextuală. În ciuda afirmaţiilor declarative ale autorului din respectiva lucrare, privind astăzi, de la distanţa pe care ne-o oferă timpul, trebuie să admitem că această unitate nu s-a pierdut în cursul evoluţiei lui Cantemir. Iată de pildă punctele de plecare afirmate în *Sacro Sanctae:* „Desigur, adevărul diferitelor ştiinţe este unul şi acelaşi, simplu şi uniform. Îmboldite de acest pinten, bucoavnele prăfuite sunt din nou scuturate (...), din nou iau în mână autorii ştiinţei profane şi examinez cu multă băgare de seamă părerile filosofilor cu renume (...) Despre unul şi acelaş(i) adevăr, care e simplu, teologii într-adevăr vorbesc teologhiceşte, iar pe de altă parte fizicii vorbesc fiziceşte şi de obicei tratează adevărul simplu în felurite chipuri, pe cari le numesc ştiinţe, dar axiomele lor divergente şi doctrinele lor mult deosebite nu stau în picioare (...). Şi astfel Intelectul se retrage în fortăreaţa ştiinţei infuze. El se dedică în întregime literei sacrosancte. (...)“[33] Principiul spiritual unificator al ştiinţelor şi teologiei în lumina căutării adevărului revine ca o condiţie iniţială a întregii demonstraţii în *Sistemul religiei...* şi anume în afirmaţia care inaugurează expunerea asupra islamismului: religia musulmană consideră drept sfânt ceea ce într-un om este comun cu animalul: condiţia sa fizică. Creştinismul în schimb, şi aici stă şansa lui istorică, afirmă

drept sfânt principiul spiritual, ceea ce constituie superioritatea omului faţă de regnul său, fără a respinge nici lucrurile „lumeşti“. De altfel, chestiunile referitoare la ştiinţe ca domenii ale analizei „lumescului“ depăşesc cu mult, în ansamblul gândirii lui Cantemir, cadrul prefigurat prin *Sacro Sanctae*. Dacă ar fi să ne gândim numai la istoriografie şi încă ar fi suficient. Dar întâlnim, încă din acea lucrare mai de început, o discuţie pe tema raţiunii umane în raport cu ştiinţele şi teologia (adică pe tema relaţiei cunoaştere raţională–cunoaştere revelată). Această temă se diversifică pe parcursul creaţiei lui Cantemir, înglobând şi relaţia cunoaştere naturală–cunoaştere raţională. În principal, cunoaşterea naturală asigură, după Cantemir, substanţa ştiinţelor fizice. El consideră, ignorând cronologia faptelor, că fizicienii arabi, persani, indieni şi turci derivă din Aristotel, matematicienii din Pitagora, geografii din Ptolemeu, geometrii din Euclid, medicii din Hippocrat, Avicenna şi Galenus. Acest grup al ştiinţelor, bazat pe cunoaşterea naturală, se bucură din partea lui Cantemir de cea mai mare atenţie. El defineşte, pe lângă cele de mai sus, aritmetica (vorbind de cifrele indienilor, perşilor, turcilor, arabilor, grecilor şi slavilor), algebra, trigonometria, mecanica, hidraulica, geografia (geografia plus geodezia), astrologia în raport cu astronomia. Noţiunile sale în toate aceste domenii nu depăşesc nivelul unei bune acumulări de cunoştinţe, aşa cum se predau ele la Academia Patriarhiei din Constantinopol. Într-o notă a *Istoriei Imperiului Otoman* Cantemir însuşi recunoaşte acest lucru precizând, în plus, că avea „nu puţină“ înclinaţie pentru matematică. Faptul de a fi construit un dispozitiv (descris în aceeaşi *Istorie)* pentru măsurarea optică a înălţimii sunetelor în muzică atestă o efervescenţă a căutărilor în mai multe domenii, însuşirile plurivalente ale unei tipologii umane renascentiste. Ni s-au păstrat de asemenea indicii cu privire la cunoştinţele lui Cantemir într-o serie de alte domenii. El calculează, de pildă, rezumativ, după tehnicile vremii în probleme de rezistenţa materialelor, greutatea altarului moscheii din Ierusalim şi punctele de sprijin de care avea nevoie spre a rezista la o anumită înălţime. De asemenea, avea cunoştinţe

de navigaţie: orientarea cu busola şi după stele, ştia să ridice hărţi, să facă planuri arhitectonice. Pe moşiile sale din Rusia planurile bisericilor care s-au ridicat aparţineau lui Cantemir. Întâlnim chiar un calcul comparat al timpului după sistem turcesc sau european (Cantemir spune italienesc sau nemţesc) în funcţie de echinocţiu, stabilindu-se diferenţa de fus orar în acelaşi moment al zilei. Se referă, pentru calcularea raportului dintre anii solari şi cei lunari, la tăbliţele astronomice, considerând cu o eroare de doi ani că la 31 de ani anul lunar coincide cu cel solar (în realitate coincide la 33 de ani). Toate aceste probleme ale cunoaşterii naturale ca substanţă a ştiinţelor nu sunt, evident, decât premise ale unor posibile epistemologii ale ştiinţelor respective. Meditaţia pe marginea lor, un metalimbaj care să indice sistematic metodele de cunoaştere folosite de ştiinţe pentru a ajunge la adevăr, este abia schiţat, mai cu deosebire când e vorba de fizică. Astfel, în legătură cu ea Cantemir vorbeşte despre cele trei căi ale analizei fizice: a materiei, a formei (care alcătuiesc împreună plinul) şi a golului. Această remarcă importantă, cum am văzut, pentru înţelegerea gândirii filosofice a lui Cantemir, se vădeşte la fel de importantă şi în ce priveşte formaţia sa ştiinţifică. Matematica grecească preluase de la cea indiană ideea importanţei poziţionale a lui zero în calculul matematic şi operase prima mare sinteză a domeniului (demonstrarea teoremelor, a legilor generale ale matematicii) revoluţionând astfel ştiinţa. Acestui moment îi aparţine, în linia Academiei din Constantinopol, Cantemir însuşi. N-ar fi exclus ca, referindu-se la influenţa grecilor asupra turcilor, perşilor, indienilor şi arabilor să aibă în minte acest fapt, deci stadiul contemporan atins de ştiinţa matematicii. Dacă aşa stau lucrurile, putem avansa ipoteza, deloc lipsită de importanţă, că el se interesa, într-un spirit comparatist care a fost caracteristic întregii sale activităţi, de stadiul ştiinţelor în Orient şi Occident.[34]

Revenind la problemele cunoaşterii naturale şi raţionale prin ştiinţe, trebuie să observăm şi faptul că epistemologia şi gnoseologia interfera, într-un text scris târziu, probabil în ultimii ani de viaţă, celebra *Scrisoare despre conştiinţă* adresată

contelui Golovkin, este limpede acest aspect: deosebind conştiinţa morală de cea psihologică, autorul le defineşte în raport cu raţiunea şi cunoaşterea. Astfel, conştiinţa morală (Cantemir foloseşte termenul grecesc *sinidisis)* este „o acţiune simplă a cunoştinţei" bazată pe memorie, o evaluare a faptelor trecute cu scopul cunoaşterii de sine. Conştiinţa psihologică *(sintirisis)* este puterea de a judeca faptele spre a deosebi răul şi binele în funcţie de cerinţele raţiunii. Scopul final al acţiunii conştiinţei psihologice (adică al puterii de judecată, cum va spune Kant) este realizarea cunoaşterii care duce la situarea sinelui în contextul lumii. Cantemir consideră că aceste două modalităţi ale conştiinţei – cea bazată pe memorie şi cea bazată pe puterea de judecată – îl conduc pe om de-a lungul vieţii. E interesant să ne oprim mai îndelung asupra acestei teze din scrisoarea despre conştiinţă deoarece, dincolo de afirmaţia ei concluzivă, intuim un întreg proces de gândire şi sistematizare a ideilor, proces care trimite spre un posibil model filosofic cantemirian. Conştiinţa este ceea ce defineşte o existenţă umană faţă de sine, de semeni şi de timp. Ea este deci mediul filtrant pentru situarea în context spaţio-temporal a individului, iar mijlocul prin care se operează filtrarea, de către conştiinţă, a acestor predeterminări este raţiunea. Două linii principale au fost deci dezvoltate de Cantemir: una care vizează căile raţiunii de a cunoaşte şi alta care vizează substanţa a ceea ce trebuie cunoscut. Ambele linii ale gândirii cantemiriene, în baza cărora el însuşi s-a realizat ca personalitate creatoare, converg în afirmaţia făcută în *Panegiricul către Petru cel Mare.* Conform acestei afirmaţii perenitatea universului uman indică faptul că individul poate transcende (Cantemir spune „învinge") prin moarte (a lui dar nu a speciei). Aceasta constituie o victorie a raţiunii afirmată în timp şi spaţiu. Aşa stând lucrurile, autorul consideră că este oricum preferabilă moartea de viu decât abia moartea fizică să însemne viaţă eternă. Între *Divanul* de la început şi această afirmaţie din 1714, de după experienţa războiului care-i adusese pierderea tronului, a fost parcurs un întreg drum. Opţiunea finală a lui Cantemir este aceea că acum şi aici trebuie dată măsura întreagă a capacităţii umane.

Momentul iniţial al aspiraţiilor tinereşti din *Sacro Sanctae* primeşte acest răspuns matur şi dramatic în gravitatea lui. În anii care i-au mai rămas de trăit Cantemir a realizat partea cea mai însemnată a operei *sale:Desciptio Moldaviae, Incrementorum atque Decrementorum..., Hronicul* (cu cele două variante latine cunoscute), *Sistemul religiei,* cu varianta sa *Curanus,* lucrările de la Marea Caspică. Au fost nouă ani din cei aproape 50 câţi a trăit.

Raţiunea cantemiriană se baza în primul rând pe logică. În tinereţe a şi scris o logică, un manual în care sistematiza (deloc original) principiile domeniului. Lucrarea este totuşi importantă în analiza gândirii sale, pentru că ilustrează importanţa pe care-o acorda el acestei metode a cunoaşterii. Prin acest manual, intitulat *Compendiolum Universae Logices Institutionis,* a învăţat de fapt cum să-şi disciplineze raţiunea astfel încât ea să devină un instrument perfecţionat pus în slujba cunoaşterii. În acest sens *Compendiolum* oferă o serie de „chei“ pentru citirea operei cantemiriene. În acelaşi fel, alte lucrări ale sale, ori chiar copierea unor lucrări aparţinând altora, cum a fost cazul lucrării despre doctrina fizicii universale a lui Van Helmont *(Ioannis Baptistae Van Helmont Phisicis Universalis Doctrina)* indică ce anume considera Cantemir că trebuie bine cunoscut pe aceste două coordonate filosofice fundamentale: spaţiul şi timpul. În legătură cu aceste coordonate trebuie să evidenţiem afirmaţia din *Sistemul religiei...* că timpul se măsoară în distanţe,[35] afirmaţie la urma urmelor riguros exactă şi valabilă şi astăzi. La începutul chiar al textului prin care Cantemir investighează cuprinsul logicii, el formulează astfel premisele propriei sale cercetări în acest domeniu: „Itaque facultatem inveniendae et obstinendae veritatis, atque remedium concessit, vestrum scilicet naturale lumen, illoque utentes a minoribus ad majora, ab inferioribus ad superiora et a terrestribus ad coelestia, usque etiam ad ipsam verae sapientiae cognitionem perveniatis. Ergo indubitantes non sine divino concursu, methodus haec, nempe Logica (...)” [36] Reîntâlnim deci afirmată ideea din *Sacro Sanctae* că metoda fundamentală a cunoaşterii – logica – este dată de îmbinarea dintre raţiunea

umană şi ajutorul divin, ca şi aceea din târzia scrisoare despre conştiinţă conform căreia numai prin intermediul cunoaşterii omul se poate defini pe sine şi-şi poate orienta opţiunile. Pe lângă acestea întâlnim afirmată şi ideea, existentă în mai toate textele filosofice ori de polemică religioasă ale lui Cantemir: scopul final al tuturor căutărilor trebuie să fie aflarea adevărului. Aceste afirmaţii din logica sa indică, o dată în plus, un model relativ unitar de gândire, dincolo de procesualitatea scrierii operei şi a influenţelor certe care variază de la o lucrare la alta. În virtutea acestui model putem avansa o serie de consideraţii asupra *Logicii* cantemiriene, text publicat o singură dată în România în ediţia de opere a Societăţii Academice, volumul al VI-lea şi niciodată tradus din latină în română. Definiţia pe care Cantemir o dă logicii propriu-zise renunţă la „ajutorul divin“ formulat în premisă pentru a se baza doar pe buna tradiţie a filosofiei greceşti – Aristotel şi Pitagora: „Logica est ars instrumentalis philosophiae, quae versatur circa voces rerum significativas, per conceptus, cuius regulis instructis rationalibus instrumentis distinctionem inter veritatem et falsum facimus”.[37] În continuare autorul distinge între λογος şi διαλεγεδαι (logică şi dialectică) şi, în cadrul logicii, distinge trei operaţii principale: una valabilă pentru arte, alta pentru ştiinţe şi a treia, cea speculativă, adică pe care „practicam nominamus cognitionem“. La rândul ei, în bună tradiţie aristotelică, logica naturală (care depinde de natura umană) e divizibilă în logica necesităţii (categoriile aristotelice), a interpretării şi cea sofistică. Operaţiile intelectului sunt menţionate de Cantemir tot în triadă: abstractizarea, compunerea şi diviziunea, înţelegerea. Termenii logicii se împart, la rândul lor, tot în trei: mentali, verbali şi scrişi (per literas). Cei mentali se referă la idei („ἰδέα quae rei representat essentiam“), cei verbali la limbajul uman articulat. Acest limbaj exprimă fie intuiţiile prime ale ideii – ca termeni complecşi sau necomplecşi, cei din urmă pot fi abstracţi (universali) sau particulari (individuali). Cei particulari pot fi determinaţi ori indeterminaţi (transcendentali). Termenii verbali mai pot exprima şi intenţiile secunde ale ideii prin moduri şi descrieri care afirmă ori neagă esenţele.

În continuare Cantemir dezvoltă aceste afirmaţii în buna tradiţie a logicii aristotelice, fără inovaţii în plus. Apoi, în stilul comparatist care avea să-l caracterizeze, a pus alături cele trei operaţii mentale aristotelice de cele cinci „voci" ale lui Porphirius (genul, specia, diferenţa, specificul, accidentul) definind în baza acestei comparaţii subiectul şi predicatul logic, tipurile de propoziţii logice şi subdiviziunile fiecărui tip. Cea de-a treia parte a primei cărţi a tratatului de logică are şapte capitole care se referă la necesitatea logicii pentru arte şi ştiinţe. Semnalăm în legătură cu această parte una dintre motivaţiile de profunzime ale creaţiei lui Cantemir în domeniul ştiinţelor şi artelor deopotrivă, motivaţie care a stat la baza unităţii operei şi personalităţii sale: „Ars definitur. Ars est cognitio universalium cum ratione, habens subiecta mutabilia. Vel ars est collectio observationum usitatarum ad finem quemdam utilem humanae vitae. Scientia definitur. Scientia est cognitio universalium absque errore et immutabilis, ea enim quae cognoscit absque errore cognoscit; igitur inter artem et scientiam haec est differentia quod ars habeat subiecta mutabilia et delebilia, scientia vero immutabilia et indelebilia[38]". Cartea a doua a manualului se ocupă în continuare de categoriile aristotelice în comparaţie cu vocile lui Prophirius. În sfârşit, cartea a treia şi ultima, în două părţi, totalizând unsprezece capitole, tratează speciile de argumentare logică: inducţia, exemplul, enthimema, silogismul (natura, legile, figurile şi tipurile acestuia), adică principalele modalităţi în care îşi va argumenta Cantemir însuşi lucrările ştiinţifice – ne gândim în primul rând la istoriografie – dar şi pe cele artistice – mai ales *Istoria ieroglifică.* Chiar şi lucrările de filosofie şi istoria religiilor folosesc aceleaşi metode logice. Cantemir a cucerit pas cu pas acest teritoriu al logicii şi raţiunii în defavoarea educaţiei religioase. Cacavela îl formase în spiritul amândurora, dar mai ales al ortodoxiei greco-orientale, aşa cum procedau toţi dascălii greci din principate, intuind necesitatea de a ancora solid în acest teritoriu, pe urmele lui Coridaleu,[39] ceea ce rămăsese din Bizanţ, de a construi nu numai un spaţiu de influenţă, ci şi unul de dăinuire şi propulsare spre viitor a vechii credinţe, cu speranţa nemărturisită

de a revitaliza o strălucire pierdută. Obiect al acestor intenţii, Cantemir le-a scăpat cu greu şi nu complet, având însă, de la început, puterea de a discerne calea sa de aceea care i se impunea. În plan filosofic el a afirmat, încă din *Sacro Sanctae,* supremaţia între filosofii păgâni a lui Aristotel, ceea ce dascălul său n-ar fi admis: „Stagiritul, ca un profan, cu toate că străbate cu pas mare cele mai strâmbe poteci ale adevărului, totuşi se pare că a atins acest punct întrucâtva mai aproape decât ceilalţi (...)“[40] Aceasta a fost prima breşă în sistemul de educaţie al lui Cacavela şi ea s-a lărgit cu timpul până la a-l duce pe autor în cu totul altă parte decât scontase profesorul său. Drumul spre „causa rerum“ străbătut de Cantemir în deplină singurătate spirituală a produs un nou model de gândire, cel real, *adevărat* în sensul în care autorul căuta adevărul şi acest model a produs operele sale de maturitate, menţionate mai sus.

Cu aceasta prima direcţie principală a gândirii cantemiriene – aceea care se ocupă de căile raţiunii de a atinge cunoaşterea a fost trecută în revistă în reperele sale cele mai importante. Cea de-a doua direcţie, referitoare la substanţa însăşi a ceea ce trebuie cunoscut, ne permite să proiectăm un film posibil a ceea ce va fi fost drumul parcurs de Cantemir de la primele impresii provocate asupra spiritului său de lumea înconjurătoare – social-politică, istorică, economică şi culturală până la formularea unor idei în legătură cu această realitate. Acest ultim moment ne interesează de altfel în cel mai înalt grad atunci când ne referim la un model al gândirii cantemiriene, deoarece el concentrează toate razele ţâşnite în procesul alcătuirii operei şi, implicit, al edificării de sine a personalităţii cantemiriene. În prima sa lucrare, *Divanul,* întâlnim la un moment dat afirmaţia că cea mai bună opţiune existenţială este aceea a echilibrului între contrarii (Heliade Rădulescu avea să spună între antiteze), a unităţii armonioase. În virtutea acestei necesităţi de echilibru Cantemir construieşte prin opera sa un model al lumii cognoscibile (deci trecute şi prezente), lume în care-şi fixează propriul său loc ca individ şi exponent social şi propria sa cale de acţiune. E vorba despre filosofia istoriei în special şi a ştiinţelor în general, dar şi despre înglobarea lor într-o mai amplă filosofie a culturii.

În ceea ce priveşte filosofia istoriei există un text explicit scris de Cantemir şi intitulat *Monarchiarum Phisica Examinatio.* El a fost publicat la noi o singură dată în latină (1963) şi o singură dată tradus (1951).[41] În ambele cazuri s-a ocupat de lucrare I. Şulea-Firu şi ambele ediţii sunt fără note. Pe lângă acest text o serie de alte afirmaţii făcute în lucrările de istoriografie ori de filosofie indică aceeaşi preocupare pentru filosofia istoriei. Punctul de plecare al întreprinderii sale în acest domeniu este cunoaşterea naturală, care are la bază acumularea experienţei trecute (iar din punctul de vedere al individului memoria). În baza ei Cantemir afirmă că tot ceea ce are început trebuie să aibă şi sfârşit: „Omne principia turn naturaliter tandem et f inem habiturum et secundum hoc infailibile axioma, omnia quae vocant et sunt particularia, oriri et interire, mutari et transformari, nasci et mori, vel quomcumque dicas modo tandem finem sui esse (excepta divinae gratiae conservatione) obtinere; in quo termino, ex corruptione unius, alterius generationem succedere, et ratio et experientia docet."[42] Această lege a transformării continue a universului cognoscibil, formulată în virtutea principiilor antropocentrismului (naştere–creştere–decădere–moarte) stabileşte repetabilitatea particularului ca monadă a perenităţii universului. Cantemir consideră deci că o monarhie este un asemenea dat particular şi legea generală a evoluţiei strălucirii (înfloririi, creşterii, va spune în *Istoria Imperiului Otoman*) monarhiilor în timp este detectată de el pe baza experienţei trecutului: „Astfel, din faptul însuşi noi putem cunoaşte în chip natural şi raţional (căci voi trece aici sub tăcere, din grija de a a fi cât se poate de scurt, atâţia scriitori vrednici de încredere) că cea dintâi dintre părţile den lume care a stăpânit a fost cea din răsărit; acolo au trăit indienii, asirienii, mezii, parţii şi mai însemnaţi decât toţi aceştia şi alţii: perşii, care au deţinut onoarea de monarhie până la Alexandru cel Mare. A doua a fost cea din miazăzi, în care au fost puternici egiptenii, africanii, abisinienii, ciprioţii, cretanii şi, mai vestiţi decât aceştia şi alţii, grecii macedoneni. Aceştia, după profeţia lui Daniil, au transmis grecilor monarhia persană. În sfârşit, a treia a fost monarhia din apus, în care, înainte de

războiul troian, latii sau latinii, mai apoi latinii cei supuşi de grecii troieni au continuat pe rând moştenirea şi neamul până la Romulus, întemeietorul oraşului Roma. De la acesta îşi trage începutul monarhatul roman. A patra a fost cea din miază-noapte unde, deşi au înflorit mereu stăpâniri mari şi felurite, totuşi se socoteşte că niciodată n-a fost dat unui singur popor oarecare să deţină monarhia întregului ţinut. Popoarele mai însemnate dintre acestea au fost sciţii (printre sciţi se numără şi chinezii), geţii, goţii, saxonii şi mai străluciţi decât toţi aceştia au fost volgii, adică ruşii de astăzi."[43] Această evoluţie în cerc a perioadelor de creştere şi decădere a monarhiilor are la bază principiul natural aristotelic, citat ca atare de Cantemir (aici, spre deosebire de *Sacro Sanctae,* îl numeşte „principele filosofilor") conform căruia universul întreg se aseamănă unui corp unic, având o parte dreaptă (răsăritul), una stângă (apusul), aşa cum o indică chiar mişcarea soarelui pe cer (e vorba de mişcarea aparentă!). Această idee a evoluţiei de la sud spre nord a strălucirii monarhiilor (prin asta Cantemir înţelege state), deşi nu era originală (l-am menţionat şi pe Stolnic) fiind o idee europeană, avea să dezvolte numeroase alte teorii, până în romantism. Aceste teorii migrează de la problematica filosofiei istoriei la aceea a filosofiei culturii. Goethe mai întâi va face afirmaţia celebră că sudul european (el se gândea la Grecia şi Italia Renaşterii) cedează teren nordului (avea în vedere statele germane) şi, pe urmele sale, Schiller va considera această dicotomie ca fiind semnificantă în planul psihologiei culturale, afirmând că sudul a fost expresia naivului, iar nordul urma să fie expresia sentimentalului. În sfârşit, Nietzsche închide acest mare cerc al influenţe-aristotelice în Europa vorbind despre sudicul apolinic şi nordicul dionisiac, formule devenite ulterior expresii ale unor tipologii spirituale pur şi simplu, desprinse de condiţionarea lor geografică şi, prin urmare, de resortul iniţial atât de ferm în concepţia lui Cantemir. Pentru umanistul român de la începutul veacului al XVIII-lea sudul şi nordul, estul şi vestul erau mai mult decât puncte geografice, erau poziţii fixe ale corpului Universului. În această evoluţie logică autorul român admitea posibilitatea excepţiilor, dar şi

posibilitatea previzibilităţii. Imperiul Otoman era excepţia de la regulă, se dezvoltase nefiresc faţă de ordinea naturală a lumii şi deci era inevitabil supus dispariţiei. Previzibilitatea, ne asigură Cantemir, spune că se va dezvolta o monarhie la miazănoapte. Nu e limpede dacă opţiunea lui în acest punct mergea către Rusia lui Petru cel Mare ori către Imperiul Habsburgic. Aşa cum se prezintă, în totalitatea ei, această lucrare este o „captatio benevolentiae" alături de *Panegiricul* lui Petru cel Mare scris de Cantemir în greceşte şi dedicat ţarului, ca şi *Monarchiarum Phisica examinatio* (scrisă în latină) cu prilejul venirii la Curte după exilul de la Harkov (în 1714). Aceste lucrări au fost puse de autor pe seama fiului său Şerban, în vârstă de şapte ani, care le-a şi rostit, cu prilejul sărbătorilor de iarnă, în faţa ţarului. Ele constituie un ansamblu doctrinar al cărui ultim scop era forţarea simpatiei şi apoi a ajutorului Rusiei (a ţarului mai ales) spre a elibera Moldova de stăpânirea otomană şi spre a obţine domnia ereditară a Cantemireştilor. Ideea evoluţiei în cerc a monarhiilor apare şi în textul *Panegiricului,* odată cu afirmarea speranţei că, atunci când monarhiei ruse îi va veni rândul la strălucirea supremă, ea are datoria de a-i elibera de jugul otoman pe creştini. Aceste afirmaţii, care stabilesc punctele de contact ale tezelor de filosofia istoriei cu realitatea istorică nemijlocită îl fac pe Cantemir să nu precupeţească nici o laudă la adresa împăratului care simboliza speranţa sa supremă. Petru I e numit „împăratul împăraţilor", după formula orientală adresată şahilor, dar şi după formula folosită în Imperiul Roman prima dată pentru Augustus. De asemenea el e numit „un nou Isus născut pentru a salva lumea". Dimitrie Cantemir credea necondiţionat, la 1714, că aceasta e calea viitorului. Cum vor fi evoluat gândurile sale în această privinţă a devenit clar abia după 1718. (cucerirea Belgradului) şi după încheierea războiului nordului (1720.) Scrisorile către ţar[44] şi către vechile sale cunoştinţe din Franţa, relaţiile cu Academia din Berlin profilează o certă orientare a sa către Europa occidentală şi spaţiul germanic. Dar acestea sunt problemele practicii, ale devenirii unei teorii prin confruntare cu evenimentele istoriei.

Hronicul ia în discuţie, implicit, apartenenţa Daciei la a treia mare monarhie a lumii în ordinea strălucirii: Imperiul Roman. În virtutea apartenenţei la aceasta consideră Cantemir că Dacia are dreptul să-şi revendice independenţa. Iar principatele în care s-a împărţit Dacia de după al doilea descălecat erau continuatoarele sale fireşti, într-o ordine naturală întreruptă de creşterea „monstruoasă“ a Imperiului Otoman. În acest context devine explicabil faptul că Dimitrie Cantemir crede a fi găsit în expediţia caucaziană urme ale marilor imperii dispărute: cel persan şi apoi al lui Alexandru Macedon. Ori grecii întemeiaseră colonii în Dacia înaintea romanilor. Chiar la Fălciu crede Cantemir a fi fost Taiphalia lui Herodot (poate pentru că acolo se afla moşia părintească). Aşadar Dacia mai mult ca alte provincii ale Imperiului Roman trebuia să devină liberă. Era parte a vechiului leagăn al civilizaţiei omeneşti. Cantemir gândea ca un umanist. El vedea unitatea spirituală a îndepărtatei zone caucaziene civilizate de Macedon şi a Daciei, civilizată tot de greci în drumurile lor după Lâna de Aur. De altfel Colhida era şi ea un regat transcaucazian. Ignorarea acestui substrat filosofic, mai exact de filosofie a istoriei, atât de bine implantat în acţiunea istoriografică a lui Cantemir, ne poate priva astăzi de înţelegerea însăşi a unităţii fiinţei sale spirituale. Nu este deci întâmplătoare nici afirmaţia făcută în *Sistemul religiei muhammedane* că Alexandru Macedon a avut drept sfetnici pe Platon şi Aristotel, semn al faptului că la baza virtuţilor militare greceşti a stat o superioritate spirituală, că lumea a fost cucerită de greci printr-o acţiune civilizatoare. Nici una din ideile *Divanului* sau ale *Metafizicii* n-a mai rămas valabilă în această gândire matură, devenită dură şi strălucitoare, realistă într-un sens neaşteptat, adică înglobând în nuanţele acestei mari străluciri filonul preţios al culturii. Omul politic era, mai presus de orice, un om de cultură. El cedase cerul, raiul viitor, pentru pământul prezent, pentru partea sa de istorie şi de cultură, asumate dramatic, dar până la capăt.

Semnificaţia concepţiei filosofice. Trecerea în revistă a concepţiei filosofice a lui Dimitrie Cantemir n-a dus la bun

sfârşit decât pe jumătate intenţiile acestui capitol. Este vorba doar de crearea unei necesare arii de referinţă în universul cantemirian spre a putea împlini scopul pe care ni l-am propus de fapt: acela de a înfăţişa semnificaţia conştiinţei filosofice cantemiriene atât pentru propria sa creaţie, cât şi pentru cultura română şi europeană. Schiţa de ontologie, de epistemologie, logică, etică, filosofia istoriei executată de Cantemir nu-şi are nici pe departe sensul în ea însăşi. Chiar autorul, în mod conştient, a întreprins tot acest travaliu de construcţie a sinelui vizând formarea unui sistem de referinţe care să-şi păstreze valabilitatea pentru demersurile practice şi teoretice-deopotrivă. Pentru Cantemir, viaţa şi creaţia constituiau acelaşi unic univers, cea de-a doua fiind doar comunicarea în scris a esenţei găsite de autor în prima. Modelul gândirii cantemiriene este doar în punctul iniţial efect al unui context învăţat, asimilat în mod pasiv. O conştiinţă activă l-a împins continuu spre construirea de sine ca replică la împrejurări adverse. Aşa cum se prezintă însă în final modelul filosofic cantemirian, rezultă că n-a împins până la ultimele consecinţe această analiză a raportului dintre eul auctorial şi lumea în care trăia. O înţeleaptă linie de mijloc, care i-a permis convieţuirea cu sine şi i-a asigurat posibilitatea de a comunica un mesaj posterităţii a făcut ca, în ansamblul creaţiei cantemiriene, filosofia să nu ocupe prim planul. Ba chiar considerăm că există direcţii abordate superficial faţă de altele, investigate mai profund şi care deci atestă modificări produse în substanţa însăşi a eului creator. O astfel de perspectivă a raportului dintre opţiunile filosofice şi condiţionările existenţiale ale lui Dimitrie Cantemir este ceea ce ne interesează cu precădere în această parte finală a capitolului de faţă.

Cea mai puternică dintre condiţionările pe care le-a suferit gândirea lui Cantemir este de ordin politic. Evenimentele politice în care a fost implicat şi care au alcătuit, prin acumulare, un anumit mers al istoriei, i-au impus ceea ce numeam o conştiinţă activă, punerea de acord în permanenţă a gândului cu fapta (sa ori a altora referitor la sine). Cantemir însă nu s-a referit explicit, în scrisul său, decât puţin şi intermitent la această

condiţionare fundamentală. Tot ceea ce ne-a parvenit este exprimarea prin reflex a acestei prime condiţionări adică transpunerea ei în plan cultural. Mai există, evident, şi o a doua condiţionare importantă, care este chiar de ordin cultural, implicând formaţia sa, puterea de a înţelege şi de a transcende o zonă culturală dată către exprimarea liberă de sine. În acest punct e necesar să ne oprim spre a-l situa pe Cantemir în contextul epocii sale, al momentului respectiv, care asimilase straturi diferite cultural şi provenind din timpi mai îndepărtaţi sau mai apropiaţi. Stratul cel mai îndepărtat la care e necesar să ne referim pentru conturarea perspectivei culturale a sfârşitului de secol al XVII-lea şi început de secol al XVIII-lea este fără îndoială elenismul[45]. Conflictul iniţial dintre perşi şi greci, faptul că primii ameninţau, în expansiunea lor spre vest, să copleşească civilizaţia care traversase în chip exemplar „veacul lui Pericle" şi să atingă insulele arhipelagului, ca şi peninsula numită azi Balcanică, a ridicat pe neaşteptate forţele acestui spaţiu. Filip, dar mai ales Alexandru Macedon, şi-au impus punctul de vedere asupra Asiei. Alexandru a atins poarta Caspică împingând mult spre est civilizaţia grecească şi lăsând celor cuceriţi drept problemă de fond asimilarea unei noi formule culturale. În secolele 3–2 î.e.n. ridicarea părţilor la frontiera de nord a imperiului persan şi la est de Caspică, avansul lor spre regatul elenist dăinuie acoperit de flacăra zoroastrismului, iudaismului şi altor credinţe mai vechi şi mai noi. S-a conturat astfel o soartă comună a acelor îndepărtate ţinuturi asiatice şi a bazinului Mediteranei, patria de origine a elenismului. El a subzistat în Imperiul Bizantin, moştenitor al acelei lumi şi culturi, dar şi înnoitor în multe privinţe. Efortul său de desprindere de restul Imperiului Roman, în cadrul unui conflict religios care s-a accentuat cu timpul separând papalitatea de ortodoxie, a durat mai bine de două veacuri, de la Constantin cel Mare la Justinian. În secolul al VI-lea Mediterana a fost pentru ultima oară „lac roman". În secolul al IX-lea ruptura a devenit definitivă şi în plan religios. Bizanţul a rămas principalul centru al conservării elenismului pe fondul unei amprente creştine care domina formele de guvernare însele.

Europa resimte, în perioada Renaşterii, influenţa marii străluciri bizantine care domina religios zone relativ îndepărtate de centru, din Orientul asiatic, Rusia, trecând prin Balcani şi ţările române, până în Serbia. Resuscitarea antichităţii greceşti în primele manifestări rinascentiste e semnul îndepărtat al persistenţei spiritului elenist. Platon şi Aristotel au fost propulsaţi în timp şi spaţiu de persistenţa aceluiaşi spirit. Dar îndelunga istorie a Bizanţului a permis definirea, în parametri proprii, a unor trasee culturale distincte [48]. Tipul de istorie, teologie, filosofie, retorică, elocvenţă, artă şi literatură care s-au practicat începând din veacul al VI-lea cam până la sfârşitul imperiului afirmă inteligenţă politică, finţele psihologică, un sens al compoziţiei şi un rafinament stilistic net superioare manifestărilor latine din acelaşi interval. Pe lângă respectul pentru antichitatea grecească se manifestă din plin reacţia împotriva ei operându-se contacte noi cu sensurile practice ale vieţii social-economice şi politice, cu limba vorbită. Detaliind puţin aceste linii majore ale substratului elenist şi ale filonului bizantin din cultura turcească a veacului al XVII-lea, vom obţine liniile de forţă ale culturii pe care a asimilat-o Cantemir, vreme de două decenii, la Constantinopol. Felul cum îşi dispune materia în marea *Istorie a Imperiului Otoman*, de pildă, urmează strict tiparul istoriografiei bizantine, care se ocupa de următoarele: împărat; curte; guvernarea statului; istoria războaielor; persoana împăratului: caracterul, trăsăturile fizice; plasarea întregului ansamblu din punct de vedere creştin ortodox şi din punct de vedere al istoriei universale. *Descrierea Moldovei* se resimte şi ea de modelul bizantin de lucru. Bizanţul dezvoltase pe lângă istoriografie, dar în legătură cu ea, şi alte genuri, cum ar fi panegiricul imperial, descrierile (de mări, fluvii, munţi, monumente, oraşe, cetăţi). Cantemir a dat lucrări şi în aceste genuri. În privinţa teologiei şi filosofiei trebuie remarcat locul deosebit pe care-l ocupă omul în ordinea universală spre deosebire de Occident, unde Sf. Augustin, de pildă, punea accentul pe activitatea practică determinată de relaţia divinităţii cu omul. Acest umanism de tip bizantin, căruia aparţine şi Cantemir, a fost coroborat în Imperiul Otoman cu dezvoltarea

ştiinţelor – aritmetica, geometria, fizica, astronomia, geografia, medicina – şi artelor – muzica, artele plastice, literatura, arhitectura – pentru a se obţine ca rezultantă un tip de gândire bazată pe dogmă şi antichitatea grecească (din nou elenismul). În ce priveşte geografia, de pildă, care l-a interesat şi pe Cantemir în atât de mare măsură, trebuie să remarcăm faptul că se foloseau încă din veacul al VI-lea hărţile, iar Imperiul Bizantin dispunea, ca jumătatea mileniului I al erei noastre, de o nomenclatură a provinciilor sale şi a oraşelor, aşa cum a făcut-o şi Cantemir în *Descrierea Moldovei* şi lucrările de la Marea Caspică. Chiar tratatul de muzică turcească al lui Cantemir prezintă un aspect insolit în raport cu muzica orientală şi care vădeşte certe influenţe bizantine. E vorba despre calchierea sistemului de notaţie după cel al muzicii modale greceşti, deşi a folosit alfabetul arab. Dincolo de toate aceste condiţionări care ţin de filonul greco-bizantin, nu trebuie ignorat faptul că Dimitrie Cantemir a absorbit influenţe turceşti şi orientale, atât în ce priveşte istoriografia, celelalte ştiinţe, cât şi artele, mai ales muzica şi plastica. În sfârşit, în mai mică măsură, pentru că influenţele erau mai slabe, cultura europeană (italiană, franceză) i-au oferit necesarii termeni de comparaţie, iar cultura şi civilizaţia rusă, cu care a venit în contact mai târziu, după ce era un om format spiritual, i-au adus o nouă deschidere europeană, mai ales odată cu intrarea sa în Academia berlineză. Rezultanta creaţiei cantemiriene obţinută pe baza tuturor acestor formule care converg în formaţia lui indică, fireşte, sursele de origine. Dar scopul final este diferit şi el îi aparţine în întregime lui Cantemir: resuscitarea interesului lumii pentru soarta ţării sale şi determinarea unei acţiuni concrete în favoarea ei. A încercat acest lucru prin mijloace de captare a atenţiei care mergeau de la a atrage atenţia asupra persoanei sale ca domn posibil şi oricum ca spirit aparţinând acestui popor până la a atrage atenţia asupra vechimii şi nobleţii poporului însuşi printre celelalte popoare europene, deci a îndreptăţirii sale de a atinge strălucirea pe care i-ar fi adus-o independenţa. Dat fiind acest scop relaţia Orient-Occident în gândirea cantemiriană a căpătat, pentru prima oară în istoriografia noastră, o forţă care ne uimeşte şi astăzi.

Bizantinismul însuşi ca trezire a popoarelor ortodoxe ale Orientului din letargia în care le cufundase dominaţia musulmană se datorează în bună parte Occidentului. Conflictul european dintre catolicism şi Reformă s-a manifestat, între altele, prin tentativa de a-şi impune fiecare dominaţia în zona de influenţă a spiritualităţii ortodoxe. Capucini, benedictini şi iezuiţi formaţi la Roma, la „De propaganda fide" (organizaţie creată în 1622) se împrăştie în Balcani, în ţările române, în Rusia şi deschid şcoli confesionale. Ţările catolice, Franţa, Austria, Polonia îşi deschiseseră reprezentanţe la Constantinopol din veacul al XVI-lea. Cele protestante (Anglia, Olanda, Suedia) nu s-au lăsat mai prejos. În tot acest context un rol important a avut Chiril Lukaris, devenit mare patriarh al bisericii ortodoxe în 1620. El era originar din insula Creta, patria lui El Greco şi a dascălului Cacavela. Insula fusese o importantă colonie bizantină. Acuzat de relaţii cu protestanţii, Lukaris a fost ucis, iar urmaşii săi spirituali, acuzaţi de calvinism, au fost înlăturaţi prin sinodul din 1638, convocat de Chiril Condaris, elev al iezuiţilor (deci pro-catolic) din Galata. Abia spre jumătatea veacului al XVII-lea Meletios Syrigos, şi el cretan cu studii la Padova, pune în deplină lumină influenţa catolică asupra Orientului. Reacţia a fost atât de puternică, încât a asigurat Orientului ortodox, vreme de două veacuri, tipul de învăţământ cel mai eficient pentru separarea definitivă a marilor biserici creştine: catolică şi ortodoxă. E vorba de învăţământul promovat de Teophil Corydaleu, impus director al Academiei Patriarhiei din Constantinopol de către Chiril Lukaris. El a introdus studiul sistematic al lui Aristotel şi aceasta a fost cea mai solidă legătură spirituală dintre Orientul şi Occidentul veacului al XVII-lea. Cantemir a aparţinut acestui moment. Sensul demersului lui Corydaleu, de emancipare a gândirii de sub tutela dogmei teologice, a fost combătut de Syrigos sub acuzaţia de ateism. Acest conflict nu făcea decât să indice prin reflex disputa occidentală dintre filosofie şi teologie. Cantemir a aparţinut acestui reflex încă de pe când scria *Divanul, Sacrosanctae,* îl copia pe Van Helmont şi se referea la Wissowatius. Ar fi însă cu totul eronat să considerăm că relaţia Orient-Occident exprimă esenţa modificărilor

petrecute în cele două bazine culturale la întretăierea veacurilor al XVII-lea şi al XVIII-lea. Aşa cum Orientul manifestă caracteristici culturale anume – persistenţa elenismului e doar cel mai pregnant exemplu – Occidentul dezvoltă linii de forţă care prevalează asupra oricăror influenţe, determinând în profunzime formarea suiritului european ca şi a trăsăturilor specifice ale viitoarelor naţiuni moderne. Să nu uităm că Europa veacului al XVII-lea a debutat prin Descartes, Shakespeare şi Cervantes, iar veacul următor a sfârşit cu revoluţia franceză, şi, simbolic, cu lovitura de stat a lui Napoleon. Spiritual, veacul al XVII-lea a pregătit apariţia lui Kant. Politic, declaraţia drepturilor omului (Anglia, 1689) a pregătit independenţa Statelor Unite din veacul următor. Religios, revocarea edictului din Nantes a pregătit revoluţia franceză. Sunt informaţii sumare şi fără îndoială incapabile să exprime mişcarea de idei a acestor veacuri pe care azi le numim ale clasicismului. Dar ţinta acestor informaţii a fost de fapt aceea de a indica în ce măsura Occidentul se diferenţia de Orient ca problematică. În acest perimetru al epocii clasice europene, în ciuda raportării sale permanente la substanţa vechii culturi latine şi ca urmare în ciuda formării într-un spirit mult mai pragmatic decât al Orientului, au avut loc mari ruperi de orizont cultural. Se consfinţea în fapt despărţirea definitivă a romanităţii răsăritene de cea occidentală. Pentru Cantemir istoria se mai desfăşura după o schemă ciclică şi circulară, dar pentru Francis Bacon ea urmează un vector orientat spre viitor, iar linia progresului e infinită. Reacţia occidentală de recuperare a Orientului l-a proiectat pe Cantemir însuşi în centrul atenţiei. Putinele lucrări pe care veacul său european le-a cunoscut au făcut din el marea celebritate pe care-o percepem, fără a-i aprecia încă dimensiunile reale şi fără a cunoaşte esenţa mesajului său.

ARTA DE A FOLOSI CUVÂNTUL

Circumscrierea preocupărilor lui Dimitrie Cantemir în această sferă a artei cuvântului este relativ greu de făcut, deoarece cuvântul a fost vehiculul purtător al mesajului istoriografiei şi filosofiei cantemiriene, ca să nu mai vorbim de pildă despre ideile referitoare la atâtea alte domenii care se exprimă în esenţă diferit: geografia, arheologia, arhitectura, muzica, arta plastică, etnografia etc. Această desprindere a sensurilor date de Cantemir cuvântului ca purtător de mesaj, aşa cum există în diversele sfere ale creaţiei sale, alcătuieşte o primă parte a capitolului de faţă, deloc neglijabilă. O a doua parte va cuprinde, evident, preocupările propriu-zise literare ale autorului, subiect care a interesat cel mai mult – deşi parţial – pe cercetătorii români contemporani. Acest accent unilateral a şi pus lumini false asupra demersului său în ansamblu, asupra accentelor reale ale personalităţii marelui umanist în cultura şi literatura română, ca şi, evident, în lingvistică. Acest capitol va conţine, implicit, referiri la filosofia limbii aşa cum o concepea Cantemir. O ultimă precizare necesară: Dimitrie Cantemir s-a ocupat cu precădere de limba română, dar nu numai că a scris şi în alte limbi, a făcut traduceri, dintr-o limbă în alta, ci limba însăşi ca fenomen de atestare a specificului unui popor l-a interesat într-un sens mai profund care depăşea graniţele lingvisticii spre cultură şi, cum am văzut într-un capitol precedent, spre istorie.

Concepţia lingvistică. O încercare de sistematizare a diverselor afirmaţii cantemiriene cu privire la limbaj, răspândite în mai toată opera sa, ne oferă imaginea surprinzătoare a unei concepţii lingvistice bine conturate şi capabilă să structureze, cum s-a şi întâmplat de altfel, gândirea culturală

însăşi a marelui învăţat român de la începutul veacului al XVIII-lea. Conştiinţa stratificării şi dezvoltării în timp a limbilor este prima idee pe care trebuie s-o afirmăm în legătură cu vederile lingvistice ale autorului. Astfel, copiind diverse inscripţii găsite în zona zidului caucazian, Cantemir se referă la un moment dat la una pe care-o consideră mai veche decât toate celelalte, spunând că e vorba nu de desene în sine, ci de un mesaj hieroglific. El copiază aceste desene pe care le explică în *Ex eiusdem Demetrii Cantemirii schedis manuscriptis.* De pildă, la pct. 2, referitor la descrierea oraşului, notează că a găsit inscripţii cu caractere necunoscute, scrise în felul celor chinezeşti. Mai jos, la pct. 4 al aceluiaşi subcapitol despre oraş, notează că între al XIV-lea şi al XV-lea turn al zidului de află două animale cu formă hieroglifică (le desenează), la pct. 9 al aceleiaşi descrieri Cantemir notează că în subterana turnului porţii Babul Kyamer a întâlnit „hieroglife sculptate în timpul grecilor antici şi egiptenilor, pe care le vedem pe multe obeliscuri şi coloane ale Romei constantinopolitane" (şi le desenează). La pct. 14 Cantemir menţionează că a găsit într-un loc, la baza zidului, figuri de animale părând „scriere inteligibilă" (le desenează). În sfârşit, la pct. 16 şi ultimul al descrierii zidului cetăţii Derbent precizează: „Pe arcul care este deasupra muntelui, prima apărare a oraşului fiind arcul cetăţii, în partea orientală, pe o piatră, se văd „trei semne hieroglifice". Acelea nu erau deci, cum au crezut cercetătorii grăbiţi ai operei sale, desene pe care Tocilescu le-ar fi identificat în mod greşit ca aparţinându-i, deoarece Cantemir a probat că desena mult mai frumos. Considerăm că Tocilescu, lucrând cu manuscrisul cantemirian, nu s-a înşelat. E vorba de reproducerea exactă a unor hieroglife. Pentru Cantemir, după cum rezultă din textul explicativ, hieroglifele erau de mai multe tipuri şi vechimi, desemnând scrierea pictografică ori simbolică, fie ea chineză ori egipteană. Afirmaţia că unele datau de pe vremea grecilor antici şi egiptenilor ne indică tentativa lui Cantemir de a situa în timp scrierea cu aceste hieroglife. Era momentul de trecere spre alfabet, greaca fiind o scriere alfabetică bazată pe cea egipteană. Azi ştim că legenda lui Cadmus povesteşte de fapt

despre intrarea alfabetului egiptean în Grecia. Din *Istoria ieroglifică* există chiar indiciul că Dimitrie Cantemir cunoştea sensul unor hieroglife, căci el spune într-o paranteză referitoare la numele Struţocămilei: „Că în numele acesta doară de ieste vreo ascunsă ieroglifie (precum la egipţieni numele fiului însămnează chipul împăratului).“[1] Pentru că altminteri nu s-ar explica referirea lui Cantemir la vechii egipteni atunci când discută inscripţii găsite în Asia şi anume într-un teritoriu pe unde trecuse Alexandru Macedon (Iskiender Ziulcarnein, echivalează Cantemir cu sursele turceşti ale locului). În ce priveşte limba originară din care ar purcede toate celelalte, Cantemir se referă la legenda turnului Babel pe care-o decodifică la nivelul cunoştinţelor epocii astfel: limba spre care converg în trecut toate celelalte e siriaca. Din ea purced 72 de limbi care au alcătuit mai târziu, fiecare, familii mai mari sau mai mici. Ea s-a exprimat iniţial prin hieroglife, apoi au apărut alfabetele.[2] Cantemir se ocupă de câteva familii mari de limbi: cele bazate pe alfabetul arab, caracterizat prin aceea că notează doar consoanele. El analizează tipurile de scriere arabă folosite în trecutul istoric ori în prezentul imediat pe diverse spaţii geografice, de către arabi, perşi, turci, indieni. Vorbeşte de caracterele kirma, kufi, taliq. Dintre acestea Cantemir cunoştea caracterele talik şi, parţial, kirma. Am mai remarcat că prin indieni îi desemnează pe iemeniţi, menţionând că aceştia erau supranumiţi astfel deoarece veniseră, la origine, din India. De aceea şi aveau pielea galbenă. În ceea ce priveşte grupul limbilor arabe, Cantemir se referă la 70 de limbi diferite exprimate prin acelaşi alfabet. Faţă de *Istoria Imperiului Otoman,* concepţia lingvistică a lui Cantemir capătă în *Sistemul religiei muhammedane* unele corecţii importante. Autorul se informează chiar asupra alfabetului indienilor, căruia îi şi reproduce valorile cifrice ale literelor prin comparaţie cu cel arab şi cu cifrele moderne. Acest tabel reproduce şi modul de combinare a cifrelor. Explicându-l, Cantemir ţine să precizeze că vechii greci – Euclid, Ptolemeu, Arhimede scriseseră de asemenea cifrele cu litere. În treacăt fie spus, încă din perioada când lucra la sistemul de notaţie pentru muzica turcească,

autorul trebuie să fi cunoscut acest principiu de funcţionare a literelor ca cifre, după cum, de asemenea, şi literele alfabetului slavon sunt folosite în scara tâlcuitoare a *Istoriei ieroglifice* tot cu valorile lor cifrice. Reproducem începutul tabelului lui Cantemir din *Sistemul religiei* (el merge cu zeci, sute, mii, zeci de mii şi sute de mii până la nouă sute de mii)[3] adăugându-i valorile cifrice ale alfabetului în *Istoria ieroglifică,* celelalte ca posibilă sugestie a notaţiei muzicale (cu caractere arabe, dar după modelul notaţiei folosite în muzica modală grecească):

ХАРАКТИРЫ				
ЕВРОПЕЙСКЇЕ	ИНДЇЙСКЇЕ	АРАПСКЇЕ	SLAVONE	GRECEȘTI
1	I	١′	А	α′
2	[illegible]	٢′	Б	β′
3	[illegible]	٣′	Г	γ′
4	[illegible]	٤′	Д	Δ′
5	[illegible]	٥′	Е	ε′
6	[illegible]	٦′	Ж	Z′
7	[illegible]	٧′	З	H′
8	[illegible]	٨′	І	Θ′
9	[illegible]	٩′	Т	I′
10	[illegible]	١٠′	И	K′

Faptul că araba era limba matcă i se pare lui Cantemir limpede pentru că persana şi turca neavând gramatică, o studiau pe cea arabă (morfologia şi sintaxa). La o mekteb se studiau *şarf* (gramatica), apoi *Catehismul* (termen preluat din doctrina ortodoxă, desemnând principiile de bază ale religiei. În *Loca Obscura*... era vorba de învăţarea catehismului ortodox, iar în expediţia caspică Dimitrie Cantemir a scris pentru populaţiile locale un *Catehism* cu caractere arabe. La o academie otomană se studiau în continuare sintaxa, ortografia şi poetica, numite generic *nahv.* Cantemir trecuse prin ambele trepte, având dascăli particulari. În ce priveşte sistemul vocalic al limbilor arabice, Cantemir spune că el cuprinde doar ustun

(e), esre (i) şi uturun (u), care nu se notează în scris. El exemplifică printr-un cuvânt format din trei consoane r-m-l, care poate fi citit reml (a ţese), remel (a fugi, an secetos, diverse feluri de vrăjitorie, dovadă de belşug, liniile de pe picioarele vacii sălbatice). Dacă se adaugă unei consoane semnul teştid (de dublare a ei), remmel, sensul se modifică din nou (lipsă de ploaie) etc. Detaliile lui Cantemir continuă, vădind nu numai o bună cunoaştere a limbii, ci şi folosirea unor surse precise. De altfel recunoaşte a fi folosit dicţionarul lui Meninski[4].

O altă familie de limbi la care se referă este aceea a limbilor romanice, bazate pe alfabet latin, grup din care face parte şi limba română. În *Descrierea Moldovei,* la capitolul dedicat limbii şi literelor, demonstraţia lui Cantemir în favoarea caracterului latin al limbii se desfăşoară pe mai multe trepte: – demonstrarea faptului că s-a format pe baza elementului latin (înainte ca în Italia însăşi el să fi fost alterat de năvălirea goţilor şi vandalilor), păstrând însă în lexic şi elemente dacice, de substrat. Deşi etimologiile pe care le dă drept exemplu de substrat dacic sunt fanteziste, nu este mai puţin adevărat că ideea existenţei lui este corectă şi aici o întâlnim pentru prima oară afirmată în istoria lingvisticii noastre. Cantemir considera de origine dacică următoarele cuvinte: „Tales sunt 'stezar' – quercus, 'pădure' – sylva, 'halesteu' – stagnum, 'cărare' – semita, 'graesc' – loquor, 'privesc' – ascipio, 'nemeresk' – aliquo parvenio"[5]. E interesant de observat, în ce fel procedează Cantemir pentru a transcrie în alfabet latin cuvintele româneşti. E important să remarcăm că sunt primele transcrieri de acest fel care s-au păstrat în limba română. Atunci când nu poate reda o vocală specifică – ă – el o scrie etimologic, după ceea ce consideră vocala latină de origine. Procedează prin asimilare, în acelaşi fel şi cu cuvintele dacice ori de alte origini. În rest, preferă scrierea fonetică celei etimologice. Uneori pune consoana din alfabetul slavon, cu care era obişnuit, în locul celei latine – privesc, dar nemeresk. Cantemir defineşte latinitatea limbii vorbite în Moldova ca parte a limbii întregului popor român, precizând: „Locuitorii Valahiei şi Transilvaniei au aceeaşi limbă ca şi moldovenii, dar pronunţia lor este mai aspră, încât pe *giur* valahul îl va pronunţa

jur, printr-un *z* polonez sau *J* francez”[6]. În continuare se referă la dialectele româneşti sud-dunărene: „Cu mult mai stâlcită este limba de care se folosesc cuţovlahii care trăiesc în Rumelia la hotarele Macedoniei. Aceştia amestecă într-un chip ciudat limba lor strămoşească cu greaca şi albaneza“[7]. Conştiinţa apartenenţei moldovenilor la entitatea poporului şi limbii române este dublată la Cantemir de conştiinţa diferenţei specifice a întregii limbi române în contextul limbilor romanice. El o compară în acest sens, sub aspectul paradigmelor verbale şi lexicului de bază, în special cu franceza şi italiana, spre a conchide asupra caracterului mai accentuat latin al limbii române. Foloseşte acest lucru drept argument istoriografie, aşa cum am arătat într-un capitol precedent. Cantemir procedează în cazul limbilor romanice ca şi în cazul celor arabice. Constată că toate se bazează, sau ar trebui să se bazeze, pe alfabet latin. În cazul limbii române găseşte o explicaţie, dar şi o justificare pentru folosirea alfabetului slavon“. „Înainte de Conciliul de la Florenţa, după exemplul celorlalte neamuri ale căror limbi provin din vorbirea romanilor, moldovenii se foloseau de caractere latine. Dar după ce la acel sinod mitropolitul Moldovei a trecut în tabăra papistaşilor, după cum am spus mai sus, urmaşul acestuia, diaconul lui Marcu al Efesului, bulgar de neam, pe nume Teoctist ca să stârpească şi mai mult orice sământă papistăşească, şi ca să ia tinerilor putinţa de a citi sofismele papistaşilor, a sfătuit pe Alexandru cel Bun ca nu numai să izgonească din ţara lui pe oamenii care gândeau altfel în privinţa celor sfinte, dar şi literele latine şi să le înlocuiască cu cele slavone; prin acest zel exagerat şi nelalocul lui el a fost iniţiatorul acestei barbarii care stăpâneşte acum Moldova“[8] Lăsând deoparte erorile demonstraţiei (de datare mai ales) nu putem să nu relevăm faptul, cu totul remarcabil, că Dimitrie Cantemir era sigur de latinitatea limbii şi considera că un prim pas al liberării de „barbarie“ este introducerea limbii şi culturii greceşti în Moldova, limbă şi cultură care şedeau la baza celei latine însăşi: „Dar în secolul trecut, după ce în timpul domniei lui Vasile Albanezul a revenit la scaunul ecumenic, Moldova a început să se trezească şi să fie scoasă întrucâtva la

lumină din întunericul adânc cu care o acoperise barbaria. Căci prin grija acestui domnitor s-a întemeiat mai întâi o şcoală grecească la Iaşi (...)“[9]. E vorba aici de Academia lui Vasile Lupu. E interesant din ce unghi percepea Cantemir începuturile influenţei greceşti în principate, intuind breşa pe care ea o putea practica în sistemul închis, încorsetat al scrierii slavone, dar neintuind şi principiile de falsificare şi substituire a unor trasee culturale, principii pentru înlăturarea cărora urmaşii săi vor lupta multă vreme. În privinţa celorlalte limbi romanice, trebuie să observăm că Dimitrie Cantemir avea idee mult mai mult de italiană decât de franceză, cel puţin dacă luăm drept repere ale cunoştinţelor sale exemplificările pe care le face. Şi dacă în cazul grupului de limbi arabice autorul indică dicţionarul lui Meninski pentru limbile romanice sunt folosite chiar cunoştinţele pe care le avea în zonele lingvistice respective. Este cu atât mai interesant de observat faptul că avea cunoştinţe limpezi în legătură cu lexicul de bază şi cel specializat, cu importanţa paradigmei verbale în definirea caracteristicilor unei limbi, cu importanţa analizei comparate. Astfel, în *Descrierea Moldovei* se referă la faptul că paradigma auxiliarelor în limba română provine din latină, ceea ce e de natură să spulbere afirmaţiile unor cercetători care, negând acest fapt, negau originea romanică a poporului şi înglobau limba română altui grup de limbi din interese cu substrat politic. Tot acolo menţionează şi faptul că muntenii sunt singurii dintre români care au păstrat numele ce adevereşte originea romanică a întregului popor de pe teritoriul Daciei. Ei îşi numesc principatul Ţara Românească. Expunerea lui Cantemir, în capitolul *Despre limba moldovenilor* din *Descrierea Moldovei,* este cât se poate de sistematică, răsturnând pe rând, cu argumente lingvistice, diversele teorii ale unor autori străini care nu recunoşteau originea latină a limbii: „cei care afirmă că limba latină a fost mama bună şi adevărată a celei moldoveneşti se bazează îndeosebi pe aceste temeiuri: în primul rând, zic ei, coloniile romane au fost aduse în Dacia cu mult mai înainte ca limba romană să se fi alterat în Italia din pricina goţilor şi vandalilor (...). În al doilea rând, moldovenii nu s-au numit

niciodată italieni (...) ci totdeauna au păstrat numirea de romani (...) Al treilea şi cel mai puternic argument în favoarea acestei păreri este că în limba moldovenească se găsesc până astăzi multe cuvinte latine pe care limba italiană nu le cunoaşte deloc şi că, pe de altă parte, limba moldovenească nu cunoaşte nici un fel de nume şi verbe venite din limba italienilor de la goţi, vandali şi longobarzi“[10]. Cantemir exemplifică astfel ultima idee: în timp ce italienii spun *commincio,* românii zic *încep* din latinescul *incipio* etc. Eventualele cuvinte italieneşti din limbă sunt considerate de autor rezultatul îndelungatului comerţ al genovezilor în zonele învecinate Mării Negre. De asemenea, o serie de alte cuvinte sunt detectate ca împrumuturi din polonă, greacă şi turcă. În legătură cu diferenţele de grai în cadrul limbii române, în principal dintre moldoveni şi munteni, fenomenul cel mai important pe care-l remarcă este palatalizarea consoanelor: „silabele *bi* şi *vi* în *ghi,* de exemplu bine-ghine, vie-ghie; *pe, pi* în *chi*, de exemplu pizmă-chizmă, piatră-chiatră; *m* iniţial se schimbă în *ng,* greu de pronunţat de alţii, de pildă mie-ngie“[11]. Ba chiar mai mult decât atât: Cantemir remarcă faptul că acest fenomen e cu atât mai puternic cu cât e vorba de grupuri sociale mai puţin evoluate cultural şi mai puţin supuse mişcării în spaţiu, cum ar fi femeile din Moldova. Acest fenomen, considerat de autor o notă specifică a graiului natal, se constituie, în ansamblul gândirii sale lingvistice ca parte a ceea ce numeşte, în alt loc: „geniul limbii“. El nu defineşte nicăieri explicit acest „geniu“ dar afirmă că prin el se exprimă mecanismele de funcţionare ale gramaticii în aplicarea pe cazuri concrete, modul specific de inovare, împrumut, conservare, mod ce structurează gândirea însăşi a vorbitorilor. Astfel, de pildă, în cazul limbii turceşti, aflăm din *Istoria Imperiului Otoman,* „geniul limbii“ nu permite să existe grupuri consonantice la început de cuvânt.

Un alt mare grup de limbi la care se referă Cantemir în lucrările sale este acela al limbilor slave. În primul rând există o enumerare a limbilor: rusă, bulgară, polonă, câzăcească, sârbă, cehă şi a altora (nenumite) ca făcând parte din acest grup. În privinţa caracteristicilor specifice ale limbilor slave

întâlnim însă mai puţine referiri în comparaţie cu altele. Există indicii că în tinereţe, pe când Raphael Leszczinski trecuse spre Constantinopol oprindu-se la curtea lui Antioh Cantemir, fratele domnului ar fi rostit în polonă o frază de bun venit. Mai târziu, Dimitrie Cantemir se referă la unele împrumuturi din polonă în graiul moldovenilor. E de presupus însă că în ambele situaţii a fost vorba de o cunoaştere superficială. Cunoştea în schimb slavona şi rusa, la care face dese referiri. De altfel în *Loca obscura...,* încercând să producă argumente în sprijinul afirmaţiilor sale cu privire la principiile învăţământului religios, Cantemir indică la un moment dar şi carenţele de exprimare ale *Catehismului* lui Prokopovici (traducere de termeni din greacă în rusă). Astfel, el opinează că *погоδіщи* sună fals, deoarece este echivalentul grecescului *ομοωδις,* şi al latinescului *similitudo* care înseamnă asemănare, ori contextul presupune folosirea cuvântului *кумиръ* – idol, plăsmuire. Tot astfel, *поклоненїе* ar fi mai bun decât *радское,* deoarece contextul presupune referirea la o cinstire deosebită a divinităţii şi nu la una servilă. Cantemir echivalează din nou termenul rusesc cu grecescul *προσχύνησις,* ca şi pe *служение* cu *δουλεία,* vrând să indice faptul că, în probleme de cult, biserica rusă trebuie să se raporteze în mai mare măsură la cea grecească, centru, pentru Cantemir incontestabil, al ortodoxiei orientale. Din această pricină autorul critică tendinţa lui Teofan Prokopovici, care traducea în ruseşte termenii greceşti, deşi limba rusă preluase o serie de neologisme din limba greacă. Dimitrie Cantemir a şi alcătuit un dicţionar al neologismelor greceşti în limba rusă, având drept centru tematic practica religioasă: euharistie, ipostasis treiipostatnic, liturghie, mir, înger, arhanghel, heruvim, serafim, psaltire, psalm, stih, catavasie, gramatică, poezie, retorică, logică, dialectică, fizică, metafizică, muzică, aritmetică, trigonometrie, metamatică, astronomie, astrolab, geometrie, sferă, orizont, emisferă, diametru, pol arctic şi antarctic, chimie, chirurgie, pirotehnie, fenomen, empireu, antipatie, simpatie ş.a. Ba chiar mai mult decât atât: Cantemir are conştiinţa necesităţii împrumutului dintr-o limbă în alta şi generalizează formulând astfel chestiunea neologismelor: „şi foarte multe

cuvinte de felul lor, pe care din greceşte ori din altă limbă – pentru că le-au lipsit din grai expresiile corespunzătoare – popoarele noi le-au primit fără nici o ezitare cu toată inima şi prin obişnuinţa zilnică au ajuns să le înţeleagă şi să le folosească întocmai ca pe ale lor proprii."[12] Procedând în acest spirit Cantemir a introdus el însuşi, prin ***Книга систима***... (după unii cercetători tradusă în rusă de Ivan Ilinski), dar după toţi cercetătorii revăzută atent de autor) o serie de neologisme greceşti, pe care limba rusă le foloseşte şi astăzi. Datorăm profesorului Virgil Gândea alcătuirea unui dicţionar minimal de astfel de termeni: автор, анатомиа, аргумент, архив, архитектор, атом, библиотека, гигант, декада, демон, диалектика, дистих, ексемплар, екстраординарный, епидемический, корпус, лексикон, литера, логика, материа, метафорический, монарх, нектар, нотиция, палат, пиит (poet), плевра (pleură), протекция, ритор, рубин, сандалия, секта, симетрический, студент, суплика, табел, темперамент, тестамент, трактат, урина, фабула, финикс (phoenix), фисик (naturalist), флот, хартия, хирург, штил (stil), элемент, этимологический, θеолог, θеория[13]. Este oricum cert faptul că Dimitrie Cantemir cunoştea limba rusă suficient de bine pentru a traduce din greacă ori latină în rusă. O afirmă el însuşi în textul *Sistemului religiei* referindu-se la o lucrare precedentă, *Istoria Imperiului Otoman:* „De aceea, acum câţiva ani, cumpărând cu bani grei cărţile istoricilor care povestesc drept istoria otomană de la primii întemeietori ai acelui imperiu până în timpurile noastre, ne-am apucat să le adunăm într-o singură carte, lucru care, cu ajutorul lui Dumnezeu, a fost adus la îndeplinire, în limba greacă şi latină, iar dacă maiestăţii sale imperiale, domnului celui prea-milostiv, îi va plăcea, ne vom strădui s-o traducem şi pe aceea pe limba rusă simplă (cu adnotările ei foarte extinse)“[14]. Două remarci ne permitem în legătură cu acest citat: faptul neremarcat de cercetători, că *Istoria Imperiului Otoman* e prezentată de autor ca fiind scrisă şi în greceşte şi faptul că aflăm aici indicii despre biblioteca pe care o poseda Dimitrie Cantemir în Rusia, despre care nu se ştie ce a devenit[15].

Interesul pe care-l acordă Cantemir în întreaga sa operă limbii greceşti este cel puţin echivalent cu cel acordat limbii latine şi grupului de limbi romanice. Cantemir precizează că limba grecească aşa cum se vorbea în vremea lui provenea din attică, ionică, dorică, elină şi greaca obişnuită (comună). Între altele, consideră umanistul român, limba lui Homer e atât de bogată fiindcă în ea sunt cuprinse sensuri ale cuvintelor din toate cele cinci ramuri ale limbii greceşti. Astfel, ea poate fi asemănată, prin bogăţia ei neasemuită, *Coranului.* Prin această comparaţie Dimitrie Cantemir explică plurisemantismul lingvistic apelând la conversia familiilor de limbi spre limba matcă, generatoarea lor: proto-germana, proto-araba, proto-slava, proto-greaca. Este cu atât mai interesant de observat că modelul lui Homer pentru *Istoria ieroglifică* ia în consideraţie şi acest aspect al bogăţiei limbii. Pentru Cantemir greaca era limba cu cele mai fine nuanţe ideatice. În plus, era strămoaşa limbii latine înseşi şi, în sfârşit limba culturii marelui Bizanţ, al cărui steag de luptă zăcea aruncat în apele Mediteranei, devenită mare lac otoman. Preconizând împrumuturile din greacă în rusă, ca şi în română, Cantemir exprima în fond un deziderat cultural cu substrat nu numai religios, ci şi politic: acela al căii spirituale de păstrare a independenţei faţă de otomani, şi, nu mai puţin, al căii spirituale a Moldovei de păstrare a independenţei religioase. De aceea a procedat el însuşi la o înnoire substanţială a limbii române introducând foarte multe neologisme, cu precădere din greacă, dar şi din latină, slavonă etc. Considera că în acest fel limba română devine contemporana veacului său (sincronă, am spune azi) fiind capabilă să exprime nuanţe abstract-ideatice, apărându-se mai bine în plan cultural în faţa presiunii culturii de tip otoman (citeşte oriental). Rezistenţa prin limbă preconizată de Cantemir este doar încă un aspect, insuficient revelat până în prezent, al teoriei sale că pe teritoriul vechii Dacii dăinuie un popor latin mai vechi decât alte popoare romanice europene, din moment ce aici au existat colonii greceşti încă de pe vremea celor care aveau să nască poporul roman însuşi. Calea urmată de Cantemir s-a dovedit în timp a fi corectă. Pe

de o parte că lumea cultă europeană de azi foloseşte neologismul grec şi latin spre a exprima concepte ce aparţin ştiinţelor şi culturii în dezvoltarea lor, iar pe de altă parte limba română însăşi foloseşte astăzi multe din neologismele preconizate de el. Intuim astfel ce pierdere a suferit lingvistica românească prin necunoaşterea, la momentul oportun, a efortului lui Cantemir de ridicare a standardului ei la cele mai înalte exigenţe europene.

Pe lângă chestiunea neologismelor, Cantemir şi-a pus o serie de probleme care întregesc imaginea noastră asupra a ceea ce a însemnat concepţia sa în probleme de limbă. Am menţionat deja mai sus analiza etimologiilor şi metoda comparatistă în discernarea lor. Nu trebuie, iarăşi, decât să reamintim cititorului în cât de mare măsură stabilirea etimologiei latine a cuvintelor româneşti din fondul de bază este pentru autor unul dintre cele mai solide argumente ale istoriografiei sale spre a proba originea latină a poporului român. De asemenea am menţionat echivalările de nume proprii şi denumiri geografice întreprinse între mai multe limbi orienale şi occidentale, vechi şi moderne, operaţie migăloasă şi savantă, făcută de asemenea cu scopul de a servi istoriografiei. Structura logică a gândirii lingvistice a lui Cantemir este dintre cele mai solide. Astfel, cuvântul a fost pentru el cea mai scurtă explicare a conţinutului noţiunii sau obiectului. *Sistemul religiei...* debutează prin această afirmaţie de principiu: „întrucât numele proprii ale lucrurilor sunt socotite drept cea mai scurtă explicare a lor, credem că nu este indiferent ca trebuind să vorbim despre viaţa şi faptele lui Muhammed, să spunem mai întâi câte ceva despre numele lui proprii şi comune."[16]. Detaliile de fonetică a limbii arabe care urmează în continuare, ca şi echivalările de sensuri etimologice arabe şi greceşti, spre a le explica mai bine pe primele, indică nu numai baza formaţiei culturale cantemiriene, ci şi un adevărat tur de forţă în clasificarea principalelor procedee lingvistice de alcătuire a supranumelor lui Mahomed: procedee şi figuri analogice; alegorice; metaforice; procedee şi figuri frastice în general. Zona gramaticii şi a structurilor gramaticale este în acest fel

devansată spre stilistică şi poetică. Trecerea în revistă de către Cantemir a artei poetice la popoarele orientale antice în comparaţie cu greco-latinii este net favorabilă celor dintâi, în primul rând studiul poeticii era la turci obligatoriu pentru a se putea trece la treapta superioară de învăţământ. Aflăm conţinutul discipinei: în principal se studiau modurile şi genurile numite *bahr* – „Aceste moduri sau genuri ale versurilor sunt 27; picioarele lor (ca şi la greci sau latini) sunt compuse din atâtea silabe scurte şi lungi care, pentru a fi mai bine fixate în memorie, sunt adunate într-un vers al unei sentinţe."[17] Comparaţia cu poezia greco-latină care urmează apoi, punând accentul pe motivele pentru care Cantemir înclină să dea câştig de cauză Orientului (arabi, persani, turci) faţă de Occident, ne dă indicii preţioase în legătură cu tipul judecăţilor de valoare pe care le practica şi, nu mai puţin, în legătură cu fundamentul cultural care-i permitea să facă astfel de observaţii. Iată de pildă una dintre afirmaţiile capitale: „cu îngăduinţa şi aprobarea tuturor le-aş răspunde că poeţii acestor naţii orientale, atât cei dintâi, cât şi cei mai de pe urmă, progresând în această artă, au obţinut întâietatea. Şi la fel ca mine vor spune, după cum socotesc, toţi cei iscusiţi în aceste limbi, cărora li s-a întâmplat să citească pe poeţii arabi, persani şi turci, anume că prin sublimul sentinţelor, dulceaţa elocinţei (căci au un alt mod al rimelor şi al compunerii), prin frazeologie, frumuseţea, abundenţa şi subţirimea metaforelor şi altor tropi, ei îi depăşesc pe greci şi latini. Unul dintre vechii poeţi persani, numit Saadi, a fost tradus din limba persană în cea latină de Gheorghe Genţiu şi publicat la Amsterdam în tipografia lui Ioan Blaier în anul 1651. Deşi în traducerea aceluia e pierdută aproape întreaga frumuseţe naturală, iar limbă latină, imitând ca o maimuţă pe cea persană, s-a abătut departe de frumuseţea acelei opere, dacă cititorul curios o va citi stăruitor (...) nu va vedea în ea nimic care să nu fie vrednic de multe laude (...)" Mai multe remarci se impun în legătură cu aceste formulări: Cantemir nu se referă numai la literatura veche orientală, ci şi la cea contemporană lui, menţionând „perfecţionările" faţă de trecut. Această apreciere valorică are un substrat evolu-

ţionist care vizează structura frazei, rafinarea metaforelor şi a altor tropi, deci stilul şi structura poeziei. Consideraţiile sintetice ale autorului par să fie generate de nemulţumirea în legătură cu traducerea lui Saadi în latină, pentru că nici o altă paralelă între vechii poeţi greco-latini (şi există în opera lui indicii sigure că-i cunoştea de pildă pe Homer, Virgiliu, Lucreţiu, Ovidiu) nu e formulată aici. În schimb Cantemir cunoştea ediţia princeps, bilingvă, a traducerii lui Georg Gentius, care călătorise în 1641 la Constantinopol în calitate de însoţitor al ambasadorului Olandei. A urmărit, prin urmare, şi în timpul petrecut în Rusia, ce se întâmpla în Europa occidentală aşa cum o cunoscuse din vremea şederii în capitala Imperiului Otoman. Colyer, ambasadorul Olandei la Poartă din vremea sa, fusese de altfel una din speranţele lui Cantemir pentru salvarea fratelui său Antioh, rămas prizonier la Constantinopol. Mai târziu, în drum spre ambasada Rusiei din Anglia, unde urma să lucreze, Antioh, fiul lui Dimitrie, a lăsat la Amsterdam spre imprimare harta Moldovei alcătuită de tatăl său. Alături de Franţa (lui de Cateauneuf îi va scrie până târziu; filigranul hârtiei pe care scria *Hronicul* provenea de la moara franţuzească Marchalx-Beauvaix etc.) Olanda a fost deci pentru Cantemir unul din reperele culturale ale Occidentului. În sfârşit, o ultimă observaţie se impune: aceea în legătură cu traducerea textului din persană în latină. Cantemir consideră că traducerea „ad litteram" a trădat esenţa originalului. În legătură cu acest fapt trebuie să remarcăm aici traducerile făcute de Cantemir însuşi din Ovidiu, Claudianus, ca şi din propriile sale texte latineşti. Ele nu vizau în primul rând atingerea unui standard literar, aşa cum îi pretindea lui Gentius, cât o informaţie anume plasată cititorului român. Ilustrează însă, pe deplin, posibilităţile lui Cantemir de a transpune în limba sa un autor străin sau de a-şi nuanţa propriile gânduri. „Praefuit his Graecine, locis modo Flaccus et illo/Ripa ferax Istri sub duce tuta fuit. / Hic tenuit Massas Gettes in pace fideli; / Hic arcu fisos terruit ense Gettas", spunea Ovidiu în elegia a IX-a. Iar Cantemir în limba română a începutului de veac al XVIII-lea: „Stăpânit-au pe aceste locuri, o, Greţine, odînăoară

Flac / Sub hătmăniia lui malurile Dunării fără grijă au fost. / Acesta în pace credincioasă au ţinut pe Massageţi. / Acesta cu sabiia au îngrozit pe Gheţi, carii în arme se bizuia."[19]

Nici o nuanţă a originalului n-a fost pierdută. Chiar *hic* iniţial din ultimele două versuri a fost respectat. Mai mult decât atât: Cantemir nu forţează limba română să se adapteze celei latine. În versul al doilea, spre exemplu, deşi în latină verbul se află la sfârşit, traducătorul păstrează în redare spiritul limbii române. Ideea atât de vehiculată că Dimitrie Cantemir a creat, pe baza limbii latine, un stil savant şi greoi, siluind fraza după topica modelului latin, este cel puţin o jumătate falsă, nefiind niciodată explicată pe baza întregului context al gândirii cantemiriene şi nici chiar pe baza operei scrise lăsate de autor, ci doar prin intuiţie sprijinită pe unele exemple care săreau în ochi. O analiză pertinentă probează însă două serii de fapte în fond convergente: pe de o parte, Cantemir considera că inovaţia se impune cu necesitate în limba română spre a o face capabilă să exprime nuanţe ideatice dintre cele mai rafinate. În acest scop a introdus el însuşi, aşa cum am arătat mai sus, împrumuturi masive, cu precădere din limba greacă, dar şi din latină; pe de alta, considera că subliniind originea latină a limbii dă o replică în plus celor care se grăbeau să afirme diverse alte origini ale poporului român. Aceste intenţii s-au materializat însă cu precădere la nivelul vocabularului, unde împrumutul (în comparaţie cu cronicarii) este de-a dreptul impresionant. Cât priveşte dispoziţia părţilor de vorbire în propoziţie, o analiză foarte pertinentă a cercetătoarei Tamara Ursu demonstrează, în legătură cu *Hronicul,* ultima mare lucrare cantemiriană, următoarele: „Examinând locul pe care îl ocupă predicatele în 13495 propoziţii simple de diferite tipuri (principale şi secundare) am stabilit că în 7147 propoziţii, ceea ce constituie 52%, predicatul este plasat în mijlocul propoziţiei, în 5771 propoziţii, ceea ce constituie 42 % predicatul se află la sfârşitul propoziţiei, iar în 577 propoziţii, ceea ce constituie 4% predicatul se află în poziţie iniţială."[20] Cercetătoarea a examinat, în chip asemănător, pe 50 de pagini ale manuscrisului original al *Hronicului,* poziţia determinanţilor

adjectivali (72,02% postpuşi şi 27,97% antepuşi) şi ai celor substantivali (2,23% antepuşi, 97,76% postpuşi). Ansamblul frazării cantemiriene probează statistic preponderenţa aşezării fireşti a cuvintelor în frază într-una din cele mai ştiinţifice lucrări, unde autorul era deci în mod explicit interesat să-şi comunice gândurile într-un chip cât mai savant. Cât priveşte traducerea menţionată mai sus, este evident faptul că autorul a introdus conştient neologisme în româneşte, el făcând, în fond, foarte bine diferenţa între spiritul deosebit („geniul“) limbilor. Pasajul pe care l-a tradus din Claudianus ilustrează acest fapt în chip mult mai pregnant decât cel din Ovidiu, deoarece textul original însuşi este mai bogat în exprimări metaforice. Calitatea traducerii lui Cantemir diferă deci, el obţinând în traducere un text plin de culoare, a cărui forţă aminteşte de epopeile homerice. Lipsa unui model literar românesc îl va fi făcut să modeleze în acest fel textul, dar fără îndoială şi marea bogăţie a limbii populare, al cărei cunoscător desăvârşit se vădeşte a fi. Textul se află în *Hronic:* Claudianus – „Laus ibi nulla Ducum, nam flammens imber in hostem / Cecidit. Hune dorso trepidum fumante, ferebat / Ambustus Sonipes: hic tabes-cente solutus / Subsedit galea, lique factaque fulgore cuspis / Canduit, et subitis fluxere vaporibus enses: / Tune contenta Polo mortalis nescia teli /Pugna fuit; Chaldea mago seu carmina vitu / Armavere Deos, seu quod reor, omne tonantis /Obsequium, Marci mores potuere mereri.” Cantemir: „Acolo vreo laudă a hatmanilor n-au fost /Căci puhoi de pară în nepriiatini / au căzut. Pre unul arzătoriul fulger îl purta înspăimântat / Spatele fumegându-i, pre altul îl slăbănogiia şi-l oborîia. / Coiful topindu-i-se şi de fulger înfocate, suliţile curea / Şi de năprasnă sabiele, ca aburii pica. /Atunce au fost bătaia acelora ce subt Polos să cuprind, / Carea de lancea sau sigeata oamenilor în samă nu băga. / Vrăjitoarea haldeiască sau stihurile tocmite, au într-armat pe Dumnăzău. / Sau, care mi să pare, bune obiceele lui Marco, au fost vrednice de toată slujba aceluia ce turnă.“ [21] Traducerea rămâne, ca şi în primul caz, foarte apropiată de text, dar alegerea cuvintelor româneşti merge spre compunerea unei imagini unitare a bătăliei, surprinsă

în mişcare. Astfel, de pildă, *flammens imber* e tradus cu puhoi de pară şi nu cu ploaie de foc, care ar fi fost mai exact, dar mai nesugestiv. *Hostes* e tradus cu neprieten şi nu cu duşman, ceea ce atenuează sensul noţiunii în spiritul unei înţelepciuni specific moldoveneşti. Peste ani Eminescu va folosi nuanţe asemănătoare pentru discursul lui Mircea cel Bătrân în faţa sultanului. Cantemir preferă pentru *hunc-hic* traducerea „pe unul – pe altul“ în loc de „aici-acolo“ spre a indica mişcarea bătăliei, accentul ei uman. Armăsarul încins de alergare devine fulgerul însuşi care-l purta pe cel înspăimântat, iar spatele fumegător pare să fie al omului şi nu al animalului. În acest fel spaima pune o culoare dramatică asupra întregii descrieri. Astfel de nuanţe coroborate cu ideea finală, necuprinsă în original, a privirii excentrice a autorului asupra luptei, idee provenită din faptul că impersonalul *reor* (se pare) e tradus cu „mi se pare“ ne indică forţa imaginarului cantemirian care percepea viaţa ascunsă în spatele textului şi-o exprima modelând în chipul cel mai fin limba română a începutului de secol al XVIII-lea. Aceste calităţi de traducător ale lui Cantemir ar trebui fără îndoială întregite cu alte texte, cu adevărat de rezistenţă, cum ar fi traducerea în *Hronic* a capitolelor din versiunile sale iniţiale *Historia Moldo- Vlaahica* şi *De antiquis et hodiernis...,* traducerea integrală a prefeţei – *Praefatio – Pridoslovie* care figurează în *Hronic* cu ambele versiuni, ca şi textul cantemirian aflat în faţa copiei executate după *Fizica* lui Van Helmont. Copia are titlul *Ioannis Baptistae Van Helmont Phisices,* iar textul lui Cantemir, *Encomium in authorem et virtutem doctrinae eius* e tradus cu *Laudă către izvoditoriu şi către virtutea învăţăturii lui.* Acest text este foarte important pentru noi, deoarece este singurul tipărit de Tocilescu în alfabetul slavon pe care l-a folosit Cantemir şi care conţinea unele litere greceşti ca şi intenţii etimologice în redarea unor cuvinte române de origine latină. Fenomenul care poate fi observat în cazul textelor bilingve este acela al iradierii unei limbi asupra alteia. Cantemir nu numai că păstrează, în textul românesc, influenţe ale latinei, dar şi textul iniţial, latinesc, se resimte din cauza limbii materne a autorului. În primul caz e vorba în special de structura frazei,

mai ales după ce atenţia sa oboseşte. În prima frază, de pildă, diferenţa dintre cele două texte e sesizabilă. În cazul celui latin Cantemir demonstrează cunoaşterea legilor retoricii şi dezvoltă o elocinţă elegantă, de tipul discursurilor lui Cicero, cate de altfel şi este citat drept model: „Cicero, eximius ille Romanorum Demosthenes, latinitatis parens, rhetorices canon, sermonis norma, eloquentiae inimitabile exemplar, ac omnium feri artium atque scientiarum facili princeps: cum toto, quod illi ipsa donaverat natura, nec non plus ultra, acuerat ars, ingenii acumine, in omnibus singulisve, sive laudantibus, sive vituperantibus scriptis, peroratisque orationibus, atque allis innumeris pene epistolis scribendis atque dictandis, parum laborasse, parum sudasse videtur.” [22] Se observă echilibrul membrilor frazei, bogăţia nuanţelor, concizia exprimării şi logica expunerii. În limba română această frază, fără a spune în esenţă altceva, arată, pe lângă dorinţa de a obţine o eleganţă şi fineţe asemănătoare, conştiinţa faptului că limba română se supune altor legi şi că fineţea respectivă nu poate fi obţinută fără respectarea lor. El întreprinde un adevărat tur de forţă pentru a păstra fraza la fel de echilibrată şi plină de nuanţe. Cu adevărat nimeni până la Cantemir n-a obţinut în limba română o asemenea utilizare maximă a posibilităţilor semantice ale cuvântului şi a îmbinării lor în frază. Topica asemănătoare limbii latine este un tribut incomparabil mai mic, izvorât din necesităţi de echilibru, faţă de demonstrarea posibilităţilor unei limbi populare prin lexic de a exprima idei: „Ţiţeron, marele acela a romanilor Dimosthenis, a limbii latineşti părinte, a ritoricăi canon, a cuvântului îndreptariu, a vorovii frumoasă neapotrivită pildă şi a mai tuturor ştiinţelor domn, în toate oraţiile scrise şi zise, veri lăudătoare ar fi fost, veri hulitoare, şi într-alte mai fără număr epistolii şi scrisori, cu toată a minţii isteciune, pre care fire i-o dedese, şi meşteşugul cu multul înainte i-o ascuţisă, precum puţin să fie ostenit, puţin să fie asudat să vede.“[23] Trebuie să observăm în legătură cu traducerea de mai sus faptul că prin *latinitas, tis* Cantemir înţelegea, ca în latina clasică, limba latină vorbită în Latium şi nu ca mai târziu, în latina medievală, popoarele de limbă latină. Învăţase

deci – există şi alte indicii în zona surselor folosite – latina după maeştrii clasici şi nu prin contact cu lucrările contemporanilor săi europeni. Limba latină utilizată de el urma acest model clasic, folosind însă construcţii care denunţau limba sa maternă. Ceea ce se obţine în final este o latină a-tipică. Ea poate fi asemănată celei folosite de autorii medievali europeni, Cantemir chiar va fi preluat conştient unele exprimări de la ei, dar în esenţă latina sa nu este medievală, ci clasică având influenţe româneşti în frazare.[24] Traducerea ei în română, în versiunea autorului, modifică uneori sensul cuvântului latin din necesitatea de a opera unele distincţii necesare. Astfel, autorul spune „cuvântului“ pentru *sermonis* (vorbirii) şi „voro(a)vii“ pentru *eloquentiae* (elocvenţă, uşurinţă în exprimare). Prin urmare distincţia vorbire/meşteşug al vorbirii este exprimată în latină prin *sermon/eloquentia,* iar în română prin cuvânt/voroavă, ambele sensuri arhaice şi populare ale acestor termeni desemnând exact ceea ce desemnau termenii latini, adică ceea ce numim astăzi discurs/tehnica discursului. În loc de *artium et scientiarum* Cantemir spune în traducere „a mai tuturor ştiinţelor“, scoţând din discuţie artele, cuvânt pe care-l considera probabil susceptibil de explicaţii suplimentare pentru cititorul român. Puţin mai jos traduce *ars* prin meşteşug, ceea ce nu înseamnă, ca în primul caz, suma artelor, ci chiar meşteşug, priceperea de a executa ceva. Verbul *acuere* (a fi pătrunzător) aflat alături o indică. De asemenea îl consideră redundant pe *facili* în raport cu *princeps,* deoarece cuvântul românesc „domn” i se pare a îngloba suma calităţilor. În plus, în traducere întreaga frază e rotunjită, concentrată, membrii ei nu se desfăşoară perechi de la început până la sfârşit, ca în latină, ci au un centru mai dens, începutul şi sfârşitul fiind, primul anunţarea unei comprimări a mesajului, ultimul efectul unei decompresii produse de turul de forţă. De pildă *quod illi ipsa donaverat natura,* care în latină se află înainte de *sive laudantibus, sive vituperantibus scriptis,* înainte de *peroratisque orationibus,* înainte de *epistolis scribendis atque dictandis,* e pusă în română după toate acestea: „pre care firé i-o dedese“ *(ipse* lipseşte din traducere, fiind indicat doar prin antepunerea

substantivului firé). Prin urmare, nu influenţa de topică a latinei „stricto sensu“ influenţează traducerea lui Cantemir, cât voinţa de a produce un stil elevat şi capabil să exprime rafinamentul ideilor este ceea ce a determinat faimoasa topică a autorului, considerată de unii cercetători maniera grăbită a unui autor cultivat în spiritul altor limbi de a vorbi şi scrie în limba sa natală. Pe măsura înaintării în text licenţele de traducere, ca şi cele de latină se înmulţesc. De pildă, exprimarea *omnes eius loculos funditus evertit* este evident un calc după românescul „toate săcriile cu fundul în sus îi răstoarnă.“ În schimb, traducerea pasajului referitor la dragostea de patrie (Cantemir păstrează în ambele versiuni sentinţa grecească ìá÷ïí ýðÝñ ðáôñßäïò) scoate în prim plan modul cum se poate exprima în ea plenar istoricul român: „Pre care noi, ca pre un vârtos şi tare scut îmbrăţăşind, drepte arme, pre dreptul vor apuca; şi în câmpul istoriilor ieşind, cu înfipţi paşi şi cu neîntoarsă faţă, pre vrăjmaşe a demult uitării tiranie la lupta monomahiii vor chema.“[25] În comparaţie cu „*Spernit* ruborem, *spernit* timorem; (quia et amor omnia vincit) quo a nobis loco multissimi ac firmissimi thoracis, amplexo, *justa* arma, *juste* arrpiemus, et in historiarum campum prodeuntes, fixo passu, et innota facie, saevam, saevae vetustae oblivionis tyranidem, ad monomachicum certamen intrepide provocabimus”.[26] Ca şi în cazul citat mai sus, se poate remarca şi în traducerea acestei fraze renunţarea la paralelismul unor termeni în favoarea concentrării mesajului în jurul unui centru mai dens. În privinţa textului care prefaţează *Phisica* lui Van Helmont, intitulat *Encomium*…, se ştie că el aparţine unei perioade mai de început al activităţii creatoare a lui Cantemir. Trebuie să remarcăm însă unele intenţii doctrinare certe, de la folosirea alfabetului la tehnica frazării. Astfel, în loc de *a* şi *o* el foloseşte α şi ω, prima şi ultima literă a alfabetului grecesc, vădind un fel de intenţie de a exprima printr-o magie literală ideea că, în fond, nimic nu depăşeşte limitele culturale impuse de limba greacă. Dimitrie Cantemir însuşi sugerează această interpretare în *Encomium* spunând: „Luminum Patrem, α et ω, lubenter admittit, conceditque, in quo omnia moventur, vivunt et sunt“. Adică, în

traducerea autorului: „Părintele luminilor, α şi ω, cu dragoste priimeşte şi învoieşte, în carile toate se clătesc, trăiesc şi sint.“[27] De asemenea, Cantemir foloseşte accente şi spirite deasupra literelor slavone după model grecesc. Alteori indică în mod subliniat faptul că unele litere ale alfabetului slavon provin din cel grecesc. Aşa, de pildă, exprimă pe д prin δ. Are grijă să facă deosebirea între diftongi şi vocalele pline. Astfel scrie ἴαρь şi nu **яρь**, dar **Ѧ**cme şi nu ἴαзте. Intenţia etimologicăse exprimă prin redarea dublelor mai ales în cazul verbelor, despre care Cantemir ştia că exprimă axul limbii vii. El scrie αnnponι**ѧт** (appropiiat). Toate aceste intenţii vizibile într-un text cantemirian mai de început s-au păstrat în decursul activităţii autorului. Avem motiv să facem această presupunere deoarece lucrarea de lingvistică a Tamarei Ursu, bazată pe cercetarea manuscrisului original al *Hronicului,* remarcă de asemenea litere greceşti în textul cantemirian. Ba chiar, în plus, cercetătoarea observă folosirea unor consoane din alfabetul latin, cum ar fi *m* în loc de M. În comparaţie cu fraza din *Praefatio,* cea din *Encomium* e mult mai scurtă, mai nervoasă şi mai directă. Cantemir nu-şi perfecţionase stilul. Traducerea pe care a executat-o, anume *Lauda către izvoditoriu...,* nu vădeşte nici ea intenţii stilistice, cât dorinţa de a exprima clar în limba română probleme de subtilitate ale doctrinei creştine în raport cu filosofia aristotelică. Prin chestiunile filosofice pe care le ridică, acest text nu se află mai presus decât altele cantemiriene. Considerăm că interesul lui major este acela de a putea oferi un termen de comparaţie cu textele şi traducerile mai târzii ale autorului, în intenţia de a observa atât constanţa unor fenomene, cât şi sensul de evoluţie al altora.

Argumentele lingvistice folosite în istoriografia cantemiriană pot fi reduse la trei direcţii principale: etimologii, comparatism, poetică. Cele mai numeroase privesc etimologia unor cuvinte. Am menţionat în capitolul despre geografia cantemiriană ce forţă dezvoltă autorul folosind acest tip de argument atunci când echivalează numele din trecut cu cel din prezent, cel oriental cu cel latin, grecesc sau european al toponimelor pentru a obţine un consens între istoriografia

orientală şi cea occidentală în legătură cu marile probleme ale trecutului, rămase încă chestiuni în litigiu pentru contemporanii săi. Acelaşi lucru se întâmplă însă şi când e vorba de numele proprii: sfinţi, personaje istorice, filosofi, apelative, numele unor popoare, funcţii publice, organizarea statului etc. Ne vom referi pe scurt la toate acestea deoarece, implicit, atestă interferenţa culturilor în lumea turcească, fapt considerat de Cantemir una dintre marile deschideri ale acestei lumi, capabilă să faciliteze îmbunătăţirea relaţiilor cu popoarele cucerite din Europa şi Asia. Evident, argumentele lingvistice folosite de Cantemir în istoriografia sa nu acoperă nici pe departe ansamblul preocupărilor sale în domeniu, rămânând ca acestea să fie tratate într-un capitol separat.

Printre cele mai numeroase sunt referirile la funcţiile din lumea otomană. Numele lor are, de cele mai multe ori, o origine străină limbii turceşti, ceea ce atestă o preluare iniţială a însuşi conţinutului funcţiei respective din altă parte decât din propriul orizont social.[28] Cuvântul *sultan* vine din arabă, iar *han* din persană, fiind echivalentele turcescului *ulubeg,* ieşit din uz atunci când era vorba de conducătorul suprem. În explicarea etimologică a funcţiei *Tabli Alem Sahibi,* guvernator general de provincie, Cantemir recunoaşte primii doi termeni, veniţi de la toba tobulhanalei (muzica militară) la care avea dreptul un guvernator şi de la stindardul acestui rang (alem). În ce priveşte originea cuvântului *sahibi* – pe care-o recunoaştem azi drept indiană – păstrează tăcere, precizând totuşi că oficiul de paşă s-a introdus mai târziu. Format de asemenea prin compunere este cuvântul ienicer (tc. ieng = nou; cer = soldat) fiind vorba de o armată apărută mai de curând în istoria militară a Imperiului Otoman decât *serage*, de pildă, (cavalerie), cuvânt a cărui origine e considerată de Cantemir a fi persanul *serengiam (ser* = cap; *angiam* = pericol), polemizând cu unii istorici europeni care-l derivau din *seracen* tc. pentru sarazin). Autorul îşi susţine etimologia aducând în discuţie modalităţi asemănătoare de derivare pentru cuvintele desemnând funcţii în vechea armată otomană. Astfel, *segbanii,* vechea infanterie, îşi datorau numele tot limbii persane, unde cuvântul însemna

păzitor de câini *(seg* = câine; *ban* = gardă). Este un prilej pentru Cantemir de a menţiona întreaga familie de cuvinte turceşti compuse cu *ban:* păzitor de vie *(bagiban),* păzitor de drumuri *(ruhban),* etc. În ce priveşte funcţia de *defterdar,* cel ce ţine conturile, Cantemir oferă două etimologii posibile: fie una persană, de la *defter* = cont, *dar* = a ţine, fie una grecească de la Διφτὲρα = pergament. Ideea etimologiilor duble e pentru prima oară afirmată în istoria lingvisticii noastre. Lui Cantemir i se pare mai plauzibilă prima etimologie, deoarece în Imperiul Otoman conturile se ţineau încă folosind caracterele *kirma* ale alfabetului persan, mai sintetice ca ale alfabetului turcesc. Dar insistenţa cu care Cantemir încearcă să probeze substratul grecesc (bizantin) al culturii otomane şi la acest nivel lingvistic e datorată credinţei autorului că renaşterea marelui Bizanţ este via regala a obţinerii independenţei pentru popoarele creştine asuprite de otomani. Chiar vorbind de cea mai uzuală monedă turcească, *aktce,* el îi găseşte etimologia în gr. ἄβπρον, ceea ce este puţin plauzibil. Puţin diferită este situaţia în cazul unor apelative turceşti. Araba, persana şi greaca sunt deci cele trei mari bazine lingvistice şi culturale care au consolidat limba şi sistemul social însuşi al Imperiului Otoman. Aşa de pildă, *celebi* vine din grecescul Ἐυγενῆς, *effendi* din Ἀυθεντις, *halamir* (domn ereditar) din arabă. Folosirea atâtor exemple din limba turcă, la care se adaugă etimologii ale numelor unor personaje istorice (de pildă, *Gemm* înseamnă magicul şi fusese apelativul lui Alexandru Macedon, în timp ce *gem* înseamnă în turcă strugure) ca şi echivalările de nume europene şi creştine (Caviclu = Vlad Ţepeş; Cassim Giuri = Sf. Dumitru; Chaireddin = Barbarosa; Firindos = Ferdinand; Feisagures = Pitagora) îl conduc pe Cantemir la formularea unor principii gramaticale care ţin de geniul limbii turce şi se referă fie la modalităţi de compunere *(oliotman* din ol = fii + Othman; Timurlenk din Timur + *lenk* = şchiop), fie de prefixare, menţionând că este împotriva „geniului limbii“ să existe două consoane la începutul cuvântului, cu excepţia cuvintelor de origine străină (Ex. Istambul, venit de la Constantinopol), fie, în sfârşit, la faptul că, asemenea limbilor orientale vechi, numele proprii au sens.

De pildă, cazacilor din Crimeea li se spune Sari Camish Cosak (cazaci din trestie galbenă). În legătură cu numele dat de turci unor popoare nu putem să nu remarcăm faptul că sfera este mult mai largă, cuprinzând denumirea turcească a popoarelor europene, dar, mai ales, denumirile atribuite poporului român în decursul timpului. Cantemir încearcă să demonstreze că, în ciuda diverselor teorii şi cuvinte, poporul a fost acelaşi şi a locuit pe acelaşi teritoriu. Valah vine de la slavul *vloh* (aşa sunt numiţi şi italienii, ceea ce nu înseamnă că românii se trag din italieni) şi nu din Flaccus cum credea Piccolomini. De altfel, alte cuvinte de origine slavă – voievod (general de armată), numele propriu Bogdan (gr. Θεω δω ρως) vin să susţină această idee. Cantemir recunoaşte practic ceea ce recunoscuse şi teoretic: faptul că limba română cuprinde o structură gramaticală latină, dar în ce priveşte vocabularul nu se poate vorbi de puritatea latină a limbii. Mai târziu a devenit însă adeptul purismului lingvistic, ceea ce măsoară în fond puterea cu care simţea necesitatea de a reacţiona la diverse teorii care negau originea latină a poporului. Cantemir produce probe lingvistice incontestabile în registrul etimologiei şi comparatismului[29]. Astfel, în timp ce în română se spune *încep,* după latinul *incipio,* în italiană se spune *commincio*, iar în franceză (je) *commence;* în timp ce în română viitorul se compune cu verbul latinesc *volo,* ex. *voi* face, în italiană se spune *faró.* Evident, Cantemir n-avea cum şti despre ariile lingvistice în raport cu problema inovaţiei, teorie formulată mult mai târziu cu Gilieron, prin urmare nu compară româna cu o altă arie marginală a romanităţii, cum ar fi portugheza, ci cu ariile centrale, care produceau inovaţia. Aşa cum se prezintă însă, aceste argumente, coroborate cu cele referitoare la unitatea internă a limbii vorbită de moldoveni, munteni, valahii transalpini, basarabeni şi epiroţi (Cantemir dă un exemplu din fondul de bază al limbii: *ştii româneşte? = scis romanicae?)* alcătuiesc un întreg suficient de compact spre a ne lăsa să vedem soliditatea gândirii lingvistice a lui Cantemir, capabilă să susţină armătura ideatică necesară probării vechimii poporului român chiar în aria romanităţii. Bonfini e adus şi el în sprijinul afirmaţiilor istorio-

grafice cantemiriene bazate pe argumente lingvistice. Dar Cantemir procedează prin serii de concluzii desprinse silogistic. De pildă, plecând de la etimologii ajunge la ideea că latina este fiica anticei limbi greceşti. Ilustrarea acestei idei pleacă de la etimologiile cuvintelor *deus* şi *homo,* ambele cuvinte exprimând un raport filosofic fundamental. Deus vine din eolicul Θεός scris apoi în greaca veche şi δεός sau ζεύς. În greacă etimonul este, ca în limbile foarte vechi, un cuvânt cu sens derivat fie de la φαω = trăiesc, fie de la δεός = frică. Cât despre *homo,* el vine de la ομος, ὅμοιος (= asemenea lui Dumnezeu) ilustrând sintetic întreaga filosofie despre care vorbeam mai sus.

Referirile la poetică se află în strânsă legătură cu activitatea de traducător a lui Cantemir, ambele ilustrând fie rafinamentul cultural al turcilor, care aveau acces la marea poezie persană, fie necesitatea pentru autor de a-şi susţine ideile cu citate – în versuri ori proză – traduse din autori celebri. Din prima categorie putem menţiona, alături de cele două poeme ale lui Misri Effendi la care ne-am mai referit în cursul acestui capitol, distihul în persană compus de Mahomed cuceritorul Constantinopolului, odată cu intrarea în palatul imperial cucerit. Cantemir îl traduce în latină. Reproducem din versiunea românească a *Istoriei Imperiului Otoman:* „Paingul ţese pânza în palatul împăratului; / Buha cântă pe turnurile Efrasiyabului".[30] Adnotarea cuvântului Efrasiyab făcută de Cantemir ne lămureşte că acesta fusese un celebru palat persan. Această notă luminează adâncurile textului atât de sintetic: civilizaţia bizantină urma să aibă soarta celei persane. Înţelegem că lui Cantemir nu-i erau deloc străine aceste modalităţi poetice orientale, care amintesc de filosofie şi lirică în acelaşi timp – la un moment dat pomeneşte de metrul numit *nasm* folosit în Coran – după cum nu-i era străin nici metrul poeziei populare româneşti. În *Istoria ieroglifică* va compune el însuşi versuri, unele în acest metru. A tradus însă din elegiile lui Ovidiu, din hexametrii lui Claudianus, din vechi cronici slavone şi greceşti. A căutat ptetutindeni cuvântul revelator pentru istoria poporului român. Nota lui Cantemir referitoare

la Graecinus[81] şi la faptul că lui i-a trimis Ovidiu *Ponticele* ne indică o solidă cultură latină, la fel ca şi citatul din Trogus cu privire la Burebista, transcris Barabista, primul rege al dacilor. Fragmentul din Claudianus, mult mai lung, se referă la aceea că retragerea aureliană n-a însemnat şi faptul că populaţia romanizată a părăsit definitiv ţinutul de la nordul Dunării. Nu putem să nu remarcăm însă strălucirea metaforică a traducerii, care aminteşte de *Iliada* prin plasticitatea imaginilor şi, la noi, de epopeile mai târzii ale coriferilor Şcolii Ardelene. În privinţa fragmentelor de hronic citate Cantemir reproduce originalul slavon ori grecesc şi traducerea sa. Fragmentul slavon din hronicul anonim se referă la faptul că slavii, adică ruşii, cazacii, leşii, bulgarii, slovenii, boemii, sârbii, bosniecii numesc valahi pe români şi italieni. Cel grecesc este extras din Gregoras şi atestă continuitatea în Dacia a poporului român după retragerea aureliană.

În sfârşit, considerăm necesar să evocăm în finalul acestor consideraţii despre relaţia dintre lingvistică şi istorie că epigrafia cantemiriană nu putea fi străină de cunoştinţele sale lingvistice, ba chiar de istoria limbii. Copiind în zona zidului caucazian unele inscripţii pe care nu le poate descifra, Cantemir emite ipoteza că e vorba despre hieroglife. Cunoştea deci cel puţin în principiu acest tip de scriere. S-a înşelat însă asupra respectivei inscripţii (care folosea caractere ebraice, după cum avea să observe T. S. Bayer cel ce i-a preluat notele scriind *De muro Caucaseo)*.

Concepţia literară Istoria ieroglifică deschide secolul al XVIII-lea al culturii româneşti. Ea ocupă o poziţie importantă în ansamblul operei cantemiriene deoarece cuprinde *in nuce* întregul drum parcurs de autor de la mentalitatea de „homo politicus“ la aceea de „homo artifex“. Aceste planuri interferă în *Istoria ieroglifică* şi lor li se adaugă altele, alcătuind în final un complex care a fost numit, prin asimilare cu conceptul modern, roman, deşi s-ar cuveni spus mai curând epopee, acesta fiind modelul major pe care-l denunţă lucrarea. Vom analiza în paginile care urmează *Istoria ieroglifică.*

Stratul filosofic asigură cadrul cel mai larg al mişcărilor de forţe pe care ni le vizualizează Cantemir prin variate mijloace. În privinţa lui se cuvine să remarcăm, la modul general, că în această carte sunt focalizate, prezentate „în act" principalele idei şi cunoştinţe filosofice cantemiriene. Ele nu alcătuiesc doar un „mélange", ci ilustrează concepţia autorului în legătură cu rostul filosofiei ca purtătoare de mesaj despre relaţia om-univers. În acest sens două sunt direcţiile mari ale filosofiei cantemiriene din *Istorie:* înfăţişarea concepţiei despre univers în calitatea sa de cosmos şi de lume şi înfăţişarea concepţiei despre modalităţile de acroşaj ale omului în acest univers. Teoria lui Cantemir despre păstrarea constantă în timp a formei arhetipale a lucrărilor are un model cosmic. El susţine că Soarele, în mişcarea sa aparentă, între Rac şi Capricorn (deci prin Calea Lactee), prilejuieşte, graţie apropierii ori depărtării mai mari faţă de un corp ceresc, „mutările şi schimbările vremilor", dar „cursul a toată fapta nepărăsit atomurile schimbându-şi, toate cele dinceput chipuri nebetejite şi nepierdute păzeşte." [32] Acest model al „paradigmei Soarelui" ne permite să intuim credinţa lui Cantemir în liniaritatea timpului cosmic („că pre cât de iute iaste la curgere punctul vremii, încă mai iuţi sunt mutările lucrurilor în vreme"[33]) ca şi concepţia atomistă în legătură cu compoziţia universului. El considera, după Empedocle,[34] că toate corpurile existente se compun din cele patru elemente fundamentale („cele patru pricini"): foc, aer, apă şi pământ, iar secretul permanenţei universului este respectarea echilibrului corect dintre proporţiile acestor elemente: „că toate din fire aşé sint tocmite ca fietecarea în ţircălamul hotarâlor sale să să continească şi sfera activităţii sale, sărind, să nu covârşească."[35] Pentru stabilirea acestui echilibru cosmic autorul recunoaşte importanţa a două serii de fapte: cele care se produc cu necesitate, după legea cauzalităţii, şi cele aleatorii, al căror rezultat final se poate sau nu înscrie în paradigma cea mare a cauzalităţii: „că precum toate lucrurile în lume sau fireşti sau fiinţăşti sunt sau tâmplătoreşti aşé în doaî chipuri pentru dânsele a să adeveri şi a să înştiinţa poate. În cele tâmplătoare dară începutul adese greşeşte, iară

sfârşitul singur pe sine de bine sau de rău arată şi să dovedeşte. (...) Iară în cele fiinţăşti, precum începutul aşé şi săvârşitul după a firii umane, afară din tot prepusul sint a le pricepe şi a le giudeca îndrăznim şi putem."[36] Prin urmare, în toată această expunere a marilor mecanisme de funcţionare ale cosmosului Cantemir recunoaşte amprenta „firii umane", a gândirii organizatoare a omului. Ideea sa în legătură cu faptele aleatorii e completată prin aceea că structura de profunzime a substanţei nu se modifică în cazul lor, precum în cazul celor provocate de cauzalitatea necesară („fiinţăşti", adică esenţiale, care ţin de *fiinţa* lucrului): „căci tâmplarea vine şi să duce fără stricarea supusului".[37] Cantemir face de asemenea deosebirea între substanţă („supus") pe care o numeşte şi „parte materiască" (alcătuită din materie) şi forma pe care o îmbracă ea la un moment dat („pricina formei"). Din conjuncţia lor rezultă în univers finalitatea (orientarea spre un scop) a lucrurilor („pricina săvârşitului"). În acest punct Cantemir atenţionează din nou asupra faptului că starea fizică a universului („firea") este percepută dintr-un anumit unghi de privirea umană („chiteala") şi că, deci, între natură şi teoria despre ea pot exista deosebiri. Cât priveşte cunoştinţele sale de fizică, în legătură deci cu „firea" (natura) lucrurilor, ele erau la nivelul epocii. Astfel, vorbind de culorile de bază ale spectrului solar, despre care avea deci idee, susţine, greşind în cazul primelor două, dar raportându-le corect la curcubeu ca descompunere a luminii, că acestea erau: „alb, negru, roşu şi albastru în floarea ceriului, carile sunt văpsele din fire stătătoare." [38]

Toate aceste indicii despre înfăţişarea universului în concepţia cantemiriană conturează de fapt cadrul universului uman care se află în centrul atenţiei autorului. Ideea apropierii între cosmos şi lume, una din ideile fundamentale ale *Istoriei ieroglifice,* ne permite să afirmăm nu numai viziunea epopeică a cărţii, ci şi o concepţie filosofică în legătură cu viaţa socială ca parte a existenţei universului, ghidată de aceleaşi legi ca şi întregul. Pentru că, spune autorul, nu felul cum s-a ajuns la acest paralelism e important, cât chiar faptul că el e un dat al prezentului: „nu atâta osteninţa căii, cât ştiinţa lucrului în samă

bag.“ [39] Astfel, „a Soarelui paradigmă“ îi prilejuieşte observaţia că în lumea morală (’ithica’) lucrurile se petrec în chip asemănător şi în ce priveşte modificările în timp şi consecvenţa cu sine a sufletului omenesc, deoarece funcţionează aceeaşi lege a cauzalităţii, a finalităţii şi a echilibrului: „Aşijderea ithica nu altor fapte fără numai ceiia carea cu socoteală şi cu înţelegere ieste slujeşte. Deci oricarea între fapte în lucruri are socoteală, aceiaşi şi a sfârşitului socoteală (...) a avea poate şi aceia numai un ţenchiu şi hotar lucrurilor sale puind, la cările ajungând, precum la sfârşit au ajuns să cunoască (...)“ [40] Acest paralelism i se pare lui Cantemir cu atât mai plauzibil cu cât substanţa din care este alcătuit marele cosmos nu diferă de aceea a omului. Cu alte cuvinte, în ambele cazuri e vorba de aceeaşi materie primă: „Toţi nişte atomuri putredzitoare sintem, toţi din nemică în fiinţă şi din fiinţă în putregiu ne pre o parte călători şi trecători ne aflăm (.. .)“[41] Singura cale de acces a omului la eternitate, la timpul liniar mereu depărtându-se spre viitor („punctul vremii“ ce curge) este cea spirituală, materializată în fapte bune: „una numai rămâitoare şi vecinică adevărată socoteală începătura începuturilor şi sfârşitul sfârşiturilor purcede.“ [42] Este calea despre care ne-a vorbit *Divanul,* a cărui filosofie circulă şi în paginile *Istoriei ieroglifice.* Deosebirea fizic/psihic (trup/suflet) atunci când e vorba despre om are însă la Can temir nu numai această provenienţă filosofică, ci şi una care venea din cunoştinţele sale medicale. El spune la un moment dat: „răutatea boalii doftorii o tămăduiesc, iară boala sufletului leacurile apothecarilor nu ştie.“ [43] Această dualitate fizic/psihic a fiinţei umane are însă pentru Cantemir, din punct de vedere filosofic, un model cosmic (în măsura în care cosmosul, în viziune biblică, e dual), dar stă şi la baza modelului social-politic al lumii: „într-această mare şi puternică monarhie carea în pieptul muritorilor să cuprinde, doaî chipuri sau, mai adevărat să dzic, doaî tipare a doaî chipuri aievea şi tuturor cunoscut a fi poate. Adecă unul mai mult decât firesc şi oarece ceresc şi dumnădzăiesc, iară altul mai gios şi mai puţin decât firesc şi oarece ceriului şi firii împotrivă.“ [44] Acest principiu etic al binelui şi răului este deci de esenţă umană, provenind

din modelul religios al universului, dar condiţionând modelul politic al lumii.

Iată baza explicativă a *Istoriei ieroglifice*. În virtutea acestei idei construieşte Cantemir intriga şi raporturile dintre personaje. În această privinţă el se referă atât la natura duală a omului cât şi a societăţii, la modul cum omul poate modifica societatea (ca homo politicus), dar şi cum ea îl poate condiţiona. Astfel, personajele trebuie judecate, în această carte, nu din punct de vedere „etimologic" (Cantemir are în vedere numele de animale sub care se ascund personajele politice reale), ci filosofic. Acest lucru, afirmat de Privighetoare (Cacavela) într-un punct-cheie al cărţii aruncă o lumină neaşteptată asupra învăţăturii pe care dascălul a transmis-o elevului său; Privighetoarea distinge între „filosofia obiceinică" (etimologia, teoria despre alcătuirea originară a cuvintelor) şi „filosofia fizică", adică ştiinţa asupra esenţei lucrurilor desemnate prin cuvinte. În acest punct elevul se desprinde de dascălul său, urmând filosofia „fizică". Din acest punct de vedere Cantemir distinge, pe lângă ceea ce alcătuieşte datul cosmic al fiinţei umane, coordonatele care ţin de gândirea şi voinţa ei (căutarea adevărului şi liberul arbitru), ambele fiind afirmaţii ale puterii omului de a modifica lumea (societatea) şi natura (cosmosul). Căutând continuu adevărul omul poate ajunge la cauzele ultime şi la înţelegerea permanenţei mişcării: „adevărul fără prepus ieste, loc stătătoriu şi viaţă credincioasă cumva din fire nu s-au dat, nici să vadă, cu toată sfera nestării sale sint să încungiure şi nesăvârşit ţircălamul firii sint să împregiure şi fietecui decât sine cel mai tare ieste să să afle şi pricina pricinătoare fără izbânda pricinirii ieste să nu scape. (.. .)".[45] Gândirea îi permite omului să găsească natura lucrurilor şi cauzele ultime ale schimbării lor (deci adevărul despre acestea) în natură şi societate, dar, ca produs al cosmosului (în sens laic şi biblic) el nu poate afla ce-i pregăteşte viitorul (soarta, Ananke, norocul): „izvodul norocului ochiul muritoriului vreodată a-l citi nu poate."[46] Cât priveşte liberul arbitru, în această privinţă ideile afirmate de Cantemir în *Istoria ieroglifică* le anunţă pe cele de mai târziu, din *Loca obscura* şi *Sistemul religiei*

muhammedane: „Însă precum meşterşugul firii, aşé voia slobodă şi cereştilor împotrivă a să pune obicinuită ieste. Macar că nici meşterşugul pe fire nici voia slobodă pe dreptatea şi răsplata cerească pănă în săvârşit a birui pot. Că precum în cumpăna cântariului piatra mică pre alta cu multul mai mare şi mai grea decât sine în aer ridică, însă când amîndoaî cea din fire clătite vor face şi fietecarea cu greuimea sa spre chentrul mijlocirii păhârnindu-să, vor trage…)“[47] Comparaţia lui Cantemir pe de o parte între libera voinţă umană şi legitatea naturală (unde cea socială se înglobează) şi pe de alta principiul fizic al funcţionării cântarului (raportul dintre lungimea pârghiei şi centrul de greutate) respectă traseul general al comparaţiilor cărţii, ghidajul după filosofia „fizică“ şi nu după cea „obiceinică“. Există chiar indicii clare asupra dezacordului lui Cantemir faţă de calea falsă a filosofiei teoretice în comparaţie cu cea practică pentru depistarea adevărului. Astfel, abţinându-se de la interpretarea faptelor unui personaj (Struţocămila), un altul se scuză „precum mai mult în filosofia obiceinică decât în cea fizică s-au zăbăvit şi mai mult de pravilele obiceilor decât de fiinţa lucrurilor poate giudeca.“ [48] Legea echilibrului (cântarul) şi a adevărului fiinţei umane şi societăţii omeneşti trebuie să conducă deopotrivă demersul omului politic ca şi pe al celui de cultură. Astfel procedează Cantemir însuşi în lucrarea sa atunci când trece de la acest expozeu general al concepţiei despre relaţia univers–lume–fiinţă umană la subiectul cărţii. Realizarea personajelor este puternic impregnată de concepţia filosofică generală. Astfel, caracterizarea pe care Vulpea (Ilie Ţifecu) o face unuia din personajele importante, numit Lupu şi care era chiar Lupu Bogdan, hatmanul şi cumnatul lui Cantemir (căsătorit cu sora acestuia Safta, decedată înainte de 1711, când Lupu l-a urmat pe Cantemir în Rusia) este o caracterizare relevantă pentru credinţa lui Cantemir în filosofia fizică (ştiinţa deci) faţă de cea teoretică: „şi alalte ale lui cuvinte toate de viţi sta pre amănuntul şi cumsăcade să le socotiţi, au nu toate hirise de adevărat fizic filosof îl arată?“ [49] Respingerea filosofiei teoretice în favoarea celei practice reiese şi din aprecierea ironică la adresa filosofilor făcută de aceeaşi şireată

Vulpe: „Căci filosofii obicinuiţi sint cu socoteala, aerul în apă şi apa în aer a întoarce, macar că lucrul socotelii n-ar răspunde.“[50] Aşadar cele patru elemente primordiale ale cosmosului sunt intervertite de mintea alunecoasă a filosofilor, ascunzând esenţa adevărată a lucrurilor. Dar Lupu, în virtutea „filosofiei fizice“, e în măsură să restabilească adevărul. El spune despre Struţocămilâ (Mihai Racoviţă): „Aşédară giumătatea dobitocului acestuia în Cămilă aievea arătându-să, acmu cu alt mijloc giumătatea ce rămâne în Struţ, pasirea să o cercăm şi iarăşi prin cele patru a firii pricini ce, cum, din ce şi pentru ce ieste, să o aflăm.“ Adevărul fiinţei corespunde prin urmare, în plan etic, elementelor cosmice fundamentale revelând următoarele echivalenţe: ce, cum, din ce şi pentru ce adică esenţa, structura, materia şi finalitatea. Impunerea unei voinţe arbitrare răstoarnă cursul firii în univers ca şi în lumea închisă a personajelor provocând mari ruperi de echilibru. Astfel, intervenţia Vrăjitoriului (la *Scară* Daltampan, probabil Daltaban) „putem dzice că focul cu apa ar fi adunat şi ceriul cu pământul ar fi împreunat.” [52]

Stratul politic al *Istoriei ieroglifice* reflectă în apele sale fără adâncimi verticalele gândirii filosofice cantemiriene în legătură cu lumea şi omul, ca şi cu menirea şi conţinutul politicii înseşi. Dimitrie Cantemir se afla, atunci când a scris această carte, în momentul desprinderii sale de modelele culturale (Cacavela, profesorii Academiei din Constantinopol) executând prima sinteză care i-a permis să definească opţiunile fundamentale ale omului politic ce avea să devină. Declanşarea conflictului care alcătuieşte începutul *Istoriei* fusese pregătită de lupta îndelungată a fiecăruia dintre domnitorii principatelor pentru a influenţa politica celuilalt. Întâlnirea de la Adrianopol a boierilor munteni şi moldoveni din 1703 (de fapt la Arnăut Chioi) a fost considerată de majoritatea istoricilor, inclusiv P. P. Panaitescu, drept plauzibilă. O confruntare a faptelor prezentate de Cantemir cu alte surse istorice atestă realitatea ei punct cu punct. Scrisorile bailului veneţian din perioada respectivă vorbesc de pildă despre chemarea lui Constantin Brâncoveanu la Adrianopol (şi respectiv Arnăut Chioi) în aceşti termeni: „II

Primo Visir ha chiamato dalia Valachia quel Vaivoda Giovanni Constantine Bassarabachi che con pretesto di indispozitione ha differito arrivar in Andrianopoli sperando con maneggi e denari allontanare li pericole. E peró in questi ultimi giorni e arrivato col seguito di 700 persone e fu allogiato in un villaggio vicino alla citta dove ebbe la visita di Mauro Cordato al quale regaló una Veste di zebellini, un cavallo e mille zecchini in una borsa. Non ha ancora veduto il primo Visir che gli ordinó di eleggere alcuni dei principali Valacchi per trattare col Chiaia sui rnotivi della di lui chiamata. (...)." [53] Scrisoarea următoare, din 4 iulie 1703, menţionează sfârşitul acestui amplu sfat relatat de Cantemir (care-l aşază pe Brâncoveanu, concurent al familiei sale la tronul Moldovei, între boierii de rangul al doilea: Corbul. Ştia deci de prezenţa lui la Arnăut-Chioi. Ceea ce lasă în umbră Cantemir este motivul real şi dramatic al chemării lui Brâncoveanu de către primul vizir, ca şi jocul fin al lui Alexandru Mavrocordat, cel care a reuşit în final să le asigure ambilor săi fii tronul principatelor române, declanşând în fond lunga perioadă a domniilor fanariote. În 1703, după acceptarea plăţii tributului sporit şi a peşcheşului către sultana validé, Brâncoveanu a fost primit de sultan, care i-a înnoit domnia. Acesta era deci contextul care i-a permis să-l impună pe Mihai Racoviţă în Moldova. Neaflându-se în posesia tuturor acestor informaţii şi operând doar pe baza cunoaşterii discuţiilor dintre boierii moldoveni şi munteni – care considerau că au libertatea să-şi aleagă domnul în baza vechii legislaţii a ţărilor lor – Cantemir limitează volens ş nolens conflictul la ceea ce ştia, bănuind influenţa ocultă a marelui vizir şi a lui Mavrocordat, fără însă a se putea referi la condiţiile dramatice în care şi-a părăsit tronul Constantin Duca (Duculeţ), ce domnise în perioada 1700–1703. Acesta apare în *Istorie* cu numele Vidra, dar nu în această adunare de la 1703. Motivul absenţei lui într-un moment care i-ar fi salvat domnia îl aflăm tot din scrisoarea veneţianului datată 4 iulie: „Giovanni Costantino Vaivoda di Moldavia non puó sperare i vantaggi di quello di Valacchia. Furono dati ordinni secretissimi a lusuf Seraschier di arrestarlo, perció spedi questo un aga in lassi, sotto pretesto di passare in

Ucrania, e col giunto arresto il Vaivoda con tutta la sua famiglia e gli condusse nelle carceridi Andrianopoli. Fu sostituito nel governo un tal Rossetti col carico di Tresoriere (...)"[54] În ce priveşte Ruset vistiernicul (era vorba de lordache), veneţianul comite o confluzie parţială. El nu era şi caimacam, această funcţie fiind asigurată de Ioan Buhuş. Dar, pentru că efectua, ca vistiernic, plata tribului (făcută prin băncile veneţiene), era pentru secretarul bailului singurul personaj demn de nominalizare. În afara acestui Ruset, rămas în Moldova, la sfatul de la Arnăut Chioi mai sunt trei fraţi Ruset: Mihalache (Râsul), Scarlat (Cameleonul) şi Manolache (Veveriţa), la care Cantemir se referă în termeni nu tocmai simpatici, deoarece considera că aceştia, care fuseseră susţinuţi de Constantin Cantemir, îi trădau acum pe Cantemireşti în favoarea lui Mihai Racoviţă. În *Istorie* Cantemir nu precizează clar motivele nemulţumirii sale, dar confruntarea ei cu corespondenţa lui Cantemir (în greacă şi română) din perioada când era chehaiaua fratelui său la Poartă, având relaţii directe mai ales cu Scarlat, aduce lumini suficiente pentru ideea pe care o afirmăm.[55]

Primele trei cărţi ale *Istoriei* au în vedere ultima săptămână a lunii iunie şi prima a lunii iulie a anului 1703. La jumătatea lui iulie, după ce a avut loc intrarea la sultan a lui Brâncoveanu, nerelevată de Cantemir în istoria sa, a izbucnit la Constantinopol răscoala ienicerilor care avea să ducă la detronarea lui Mustafa al II-lea. Cantemir o percepe ca pe o modificare a legilor naturale ale universului: „atâta de straşnică şi groaznică metamorfosin în toată fapta făcură, cât ceriul cu pământ şi apa cu focul războiu cumplit să fie ridicat părea (...).[56] Astfel Ioan Buhuş a rămas caimacam până în septembrie, interval în care Antioh Cantemir (Filul) a încercat să câştige pentru sine, fără a reuşi, tronul Moldovei. Autorul trece repede peste acest interval de timp, incomparabil mai lung faţă de cele două săptămâni care au alcătuit conţinutul primelor trei cărţi. Pentru că, în aceeaşi parte a IV-a aflăm şi despre răscoala ienicerilor şi detronarea sultanului, dar şi despre confirmarea lui Mihai Racoviţă de către noul sultan, ba chiar despre tratatul bilateral de ajutor dintre moldoveni şi munteni, tratat serbat printr-un

banchet final, din păcate întrerupt de răscoala ţăranilor munteni şi moldoveni. Mai multe lucruri sunt de observat în legătură cu această parte a patra a lucrării. Aici începe pentru Inorogul însuşi (Dimitrie Cantemir) starea de tensiune. Felul cum analizează situaţia politică a momentului este important în stabilirea principiilor şi opţiunilor sale, a vizibilităţii şi şanselor de care dispunea. Pe fondul răscoalei armate otomane apar noi pretendenţi la domnia Moldovei: fostul domn, Constantin Duca; Antioh Cantemir; Dimitrie Cantemir. Duca are puţine şanse, deoarece nu numai turcii nu se lasă cuceriţi, dar nici boierii săi: „Aşé Vidra, ca un vânt în trestii lovind, din toate şi în toate părţile îi pleca şi îi îndupleca. Însă în sfârşit ceva vrednic de laudă neisprăvind, în gârlele apelor spre aciuare să duse."[57] Cât despre fraţii Cantemireşti, autorul afirmă aici ceea ce am întâlnit şi în lucrările sale istoriografice ori în corespondenţă: că domnia Munteniei încerca s-o ia Dimitrie pentru el însuşi, lăsându-l pe Antioh să lupte pentru cea a Moldovei: „Inorogul monarhiia pasirilor, iară filul epitropiia Struţocamilii a răzsipi să nevoia." [58] Nici unul din cele două demersuri n-a fost încununat de succes, dar ştim azi ce preţ a avut pentru Brâncoveanu încercarea lui Cantemir de a-i lua tronul în virtutea faptului că era ginerele predecesorului său, Şerban Cantacuzino. Totuşi linia feminină n-a asigurat niciodată în istoria ţărilor române continuitatea la tron, iar tentativa de a realiza unirea principatelor prin domnia aceleiaşi familii n-avea sorţi de izbândă. Mihai Racoviţă a primit învestitura la 23 septembrie.[59] Sosirea la Iaşi a lui Racoviţă, supunerea lui tutelei boiereşti şi starea de exploatare a ţării sunt descrise de Cantemir în termeni plini de sevă. Chiar noul domn e speriat de starea de lucruri, dar se simte prea slab spre a o putea îndrepta. Cantemir îi recunoaşte lui Mihai Racoviţă această luciditate drept circumstanţă atenuantă. După ce fusese ginerele lui Brâncoveanu, acesta avea să devină cumnatul lui Cantemir însuşi. Tratatul dintre munteni şi moldoveni, aşa cum apare în *Istorie,* conţine indicii despre textul propriu-zis al tratatului care nu ne-a parvenit din alte surse, ştiindu-se doar că a intrat în vigoare la începutul lui 1704. Dacă nu era vorba de o unire propriu-zisă, e totuşi

limpede afirmată prin acest tratat conştiinţa unităţii de interese şi de neam: „veri zburătoare, veri pre pământ mărgătoare ar fi, într-o inimă şi într-o învoinţă supt doaî monarhii a doi monarhi, a înălţatului Vulturului adecă şi a preaputinciosului Leului, supuşi şi aciuaţi să fim (...); a tot priiatinul priietin şi a tot nepriietinul nepriietin de obşte să priim sau să nu priim. Greul şi nevoia unul altuia să purtăm (...); oricine vreodânăoară împotrivnic (...) epitropilor împăraţilor noştri milostivi s-ar afla, din ceata, neamul, cinstea şi adunarea noastră afară să-l scoatem (...)“ [60] Cantemir, deşi luptase pentru tronul Ţării Româneşti, îi recunoaşte în final lui Brâncoveanu meritul de a fi obţinut această unitate, ceea ce nu e puţin lucru din partea unui concurent politic. În fond, tentativa unităţii, activă în concepţia politică a lui Dimitrie Cantemir până la *Hronic* inclusiv (el anunţă intenţia de a duce istoria ambelor principate până în contemporaneitate), s-a manifestat ca atare şi odată cu luarea tronului în 1710. E interesant de amintit că într-o scrisoare către Voltaire Antioh Cantemir fiul îl informează pe acesta despre faptul că tatăl său deţinuse de la sultan o diplomă prin care i se consfinţea domnia ambelor principate. Faptul că referindu-se, în textul *Istoriei,* la Moldova, spune Monarhia Leului (şi nu a bourului) atestă încercarea lui Cantemir de raportare nu la al doilea descălecat, ci la primul, acela al legiunilor romane în Dacia. În mai multe locuri ale istoriografiei cantemiriene se întâlneşte afirmată ideea că leul figura pe prima stemă a acestui spaţiu. El chiar face o descriere heraldică de care ne-am ocupat într-un capitol precedent. Este însă interesant că avea la 1705 această idee a unităţii poporului în virtutea latinităţii sale, conştiinţa că vine pe un loc istoriografie suficient de slab consolidat spre a putea constitui un corpus de argumente valabile pentru viitorime în special în sens politic. Primul dintre articolele tratatului bilateral asupra căruia insistă Cantemir înşirându-l a doua oară pe puncte după ratificarea de către cei doi domnitori şi menţionând că fusese scris în *barbara,* cuvânt explicat în dicţionarul de neologisme alcătuit de Cantemir ca figură silogistică în care toate judecăţile sunt universal afirmative, acest tratat priveşte deci obţinerea de

către Brâncoveanu a domniei ereditare, informaţie pe care iarăşi n-o deţinem din nici o altă sursă, dar fiind vorba de principiul de bază al acţiunii politice a lui Cantemir însuşi, e de presupus că autorul face astfel o pledoarie pro domo. El chiar va obţine prin tratatul de la Luţk acest lucru. Dat fiind faptul că *Istoria* datează dintr-o perioadă când Cantemir abia îşi consolida principiile politice, trebuie să remarcăm pe de o parte valoarea de model pe care a avut-o pentru el, în ciuda tuturor disensiunilor, Brâncoveanu, şi pe de altă parte acţiunea consecventă în timp pentru stabilizarea situaţiei politice, armătură necesară dezvoltării ţării, chiar dacă, aşa cum se proceda în societăţile vremii, pe calea monarhiei ereditare. În sfârşit, răscoala ţăranilor din ambele principate, relatată în finalul părţii a patra, este ilustrarea unei aspiraţii cantemiriene. Între răscoala care-l răsturnase pe sultan şi cea prin care autorul spera să fie răsturnaţi cei doi domni ai principatelor spre a da câştig de cauză partidei Cantemireşti, există o apropiere pe care cititorul se vede silit s-o facă. Se cuvine să remarcăm de altfel că, odată ajuns domn, în toamna lui 1710, Cantemir s-a grăbit să-şi consolideze domnia lărgindu-i baza de masă, acţionând mai ales în rândul micii boierimi şi răzeşimii. Am amintit despre faptul că la Arhivele Statului din Iaşi şi Bucureşti se păstrează actele de danie semnate de Cantemir care atestă acest lucru. Aşa, de pildă, la 18 dec. 1710 Cantemir „înnoieşte şi întăreşte mila ce au preoţii, diaconii şi ţârcovnicii din târgul Iaşi ca să fie în pace de dajdia împărătească, domnească, vlădicească, de colacii vlădiceşti şi de orice dări şi angarii.“ La l ian. 1711 domnul „întăreşte lui Ion Abaza fost al doilea paharnic, stăpânirea asupra Siliştei Borzeşti pe Jijia şi Codrenii din ţin. Dorohoi, cu mori şi heleşteu în lubăneasa, parte din moşia Filipeşti ţin. Suceava şi un loc de casă în Suceava lângă biserica Voivodenie (...)“ Acest Abaza figurează între boierii care-l vor urma pe Cantemir în exil. La 5 ian. 1711 se emite un act „pentru scutirea breslei mişeilor calici din târgul Romanului de cai de olac, de podvode şi altele.“ La 12 ianuarie Cantemir „împuterniceşte pe Sandu Vârnav Pârcălabul de Orhei, pe Pavel Vârnav şi pe Apostol Dabija a opri pe seama lor o moară de la

Secueni." La 13 februarie domnul redă lui „Ion Sturza vel vornic de Ţara de Sus moşia din cuprinsul Târgului Baia, pierdută în timpul domniei lui Nicolae v.v." E vorba de prima domnie a lui Nicolae Mavrocordat. La 15 februarie „domnul întăreşte privilegiile acordate prin ispisocul lui Mihai Racoviţă v.v. mănăstirilor Dobrovăţul, Căpriana şi Fisticii, închinate la Sf. Munte şi anume să plătească la Vistierie numai rupta stabilită (...)" [61] Chiar şi din aceste puţine acte se poate vedea care era principiul de bază al politicii interne cantemiriene: cel al dominării de către domn a marii boierimi prin lărgirea prizei la mica boierime, târgoveţi şi ierarhia bisericească inferioară. Acest principiu politic s-a consolidat atunci, la începutul lui 1704, iar Cantemir l-a păstrat până când a ajuns domn. De altfel boierii nu cunoşteau toate principiile sale politice. Comparaţia dintre tratatul de la Luţk în versiune Neculce şi actul propriu-zis indică diferenţe sesizabile, mai ales în privinţa domniei ereditare, ceea ce verifică această idee a jocului acoperit pe care-l făcea Cantemir (chiar şi faţă de Neculce care îi era cumnat) în dorinţa de a-şi asigura o domnie netutelată de marea boierime.

Celelalte părţi ale *Istoriei,* până la o douăsprezecea (cifra perfecţiunii) şi ultima dezvoltă conflictul desenat în aceste prime patru părţi până la soluţionarea sa. Din acest punct de vedere acţiunea cărţii e rotundă, finalizată. În termeni moderni s-ar spune „o operă închisa". Lupta dintre familia Cantemir şi restul lumii – dar în principal Constantin Brâncoveanu – pentru tronul Moldovei, care începuse cu Constantin Cantemir (după cum se relatează în partea a VI-a a lucrării) ia sfârşit odată cu venirea pe tron a lui Antioh, în 1705 (descrisă în partea a XI-a). Cu asta conflictul secundar n-a fost însă rezolvat. El s-a afirmat deschis prin refuzul lui Antioh de a-l sprijini pe Dimitrie (nu şi reciproc) la domnie (a Munteniei). Sfârşitul părţii a VIII-a, când Dimitrie descoperă că se afla lipsit până şi de acest punct de sprijin pe care-l considera sigur, este un lamento uriaş. Întregul Cosmos este cutremurat de întâmplare. Scriitura savantă, în două episoade, primul după modelul *trenoi* al literaturii bizantino-greceşti din secolul al XV-lea (după căderea

Constantinopolului), al doilea după modelul cărţilor sibiline de profeţii (şi Nicolae Milescu scrisese în ruseşte *Книга о сидилахъ)* vădeşte efortul de cumpănire atentă a efectelor. Dincolo de scriitură ţâşneşte însă puterea frustă a fondului lexical popular, ca de bocet ancestral adus la suprafaţă de acest moment de mare cumpănă în existenţa unui om de douăzeci şi doi de ani, moment care i-a adus nu numai o brutală maturizare, ci şi, în chip de catharsis, a avut ca urmare chiar scrierea acestei *Istorii.* Iată episodul prezentat în tehnică de trenoi: „Ce mângăiare i-au răspuns? Nici una. Ce sprijeneală i-au rămas? Nici una. Ce priietini i să arată? Nici unul. Munţi crăpaţi, copaci vă despicaţi, pietri vă fărâmaţi! Asupra lucrului ce s-au făcut plângă piatra cu izvoară, munţii puhoaie pogoară, lăcaşele Inorogului, păşunele, grădinele cerneascăsă, păleascăsă, veştedzască-să, nu înflorească, nu înverdzască nici să odrăslească şi pre domnul lor cu jele pre stăpânul lor negréle, suspinând, tânguind, nencetat să pomenească. Ochiuri de cucoară, voi, limpezi izvoară, a izvorî vă părăsiţi şi-n amar vă primeniţi.“ [62] (etc.) Şi iată modelul cărţilor sibiline: „Soarele zimţii să-şi răteze, Luna, siindu-se, să să ruşineze, stelele nu scântăieze, nici Galatea să lumineze. (...) Cloşca puii răzsipască, Lebăda Lira să-şi zdrobească, Leul răcnească, Taurul mugească, Eretele fruntea să-şi slăbască, Racul în coajă neagră să să primenească, Capricornul coarnele să-şi plece, Peştii fără apă să să înece, Gemenii să să desfrăţască, Fecioara frâmseţé să-şi grozăvască (...) Scorpiia ascuţit acul să-şi tâmpască, Sfreleţul arcul frângând, ţinta nu lovască, Cumpăna dreptatea nu mai arete, Apariul topască-să-n sete“ [63] (etc) Plângerea continuă cu enumerarea planetelor, a zeilor, a lui Noe. Acest moment de cumpănă l-ar fi putut costa pe Cantemir dacă nu viaţa, atunci cel puţin exilul în insula Chios (îi e deci cu atât mai recunoscător ambasadorului Franţei care l-a salvat, încât Franţa va rămâne pentru el, peste ani, o speranţă continuă). Urmează, graţie mijlocirii lui Alexandru Mavrocordat şi a patriarhului Dositei al Ierusalimului, un moment de destindere. Constantin Brâncoveanu acceptă să plătească soţiei lui Cantemir despăgubiri pentru averea confiscată tatălui ei, fostul

domn Şerban Cantacuzino. Acest moment a fost ales de autor drept sfârşit al cărţii. El nu este însă, nici pe departe, şi sfârşitul „de facto" al conflictului secundar. În acest plan acţiunea *Istoriei ieroglifice* rămâne deschisă. Ea este, prin demersul Inorogului, o „opera aperta" în cel mai modern sens al cuvântului. Cantemir, care apucase să fie trei luni domn, la moartea tatălui său, ales de boieri dar neconfirmat de turci, îşi va dedica viaţa, în plan politic, legalizării a ceea ce considera testamentul tatălui său: luarea domniei. Programul politic desenat „in nuce" în această carte este proiectat în parametrii realităţii în termenii pe care i-am analizat într-un capitol precedent.

Alte stratificări ale lucrării sunt evidente în compoziţia ei, alcătuind un complex pe care astăzi îl desemnăm drept literatură, dar care avea, în epoca lui Cantemir, o încărcătură spirituală în bună parte diferită. Printr-o corecţie necesară a lecturii, ele ne-ar putea oferi chei în plus pentru înţelegerea în profunzime a textului. S-a vehiculat ideea că unul din marile modele ale cărţii ar fi Heliodor – *Istoria ethiopicească.* P. P. Panaitescu [64] a observat însă, în mod exact, că autorul se foloseşte de această referire pentru explicarea unui context limitat. Structura "de ansamblu a *Istoriei* nu justifică nici pe departe trimiterea la avatarurile lui Teaghenes şi ale Haricleei. Nu considerăm de asemenea exactă nici apropierea de *Panciatanthra* făcută de Amita Bhose,[65] care explică în acest fel apropierea de fabula animalieră a *Istoriei.* Considerăm că cel mai apropiat de adevăr este modelul lui Homer. Poate nu atât al epopeilor eroice, *Odiseea* în special, cât al *Batrahomiomahiei* atribuită aceluiaşi autor. Acolo epopeea devine satiră şi parodie ca în cazul *Istoriei,* iar personajele sunt animale. Cele douăsprezece părţi ale lucrării lui Cantemir sunt părţile unei epopei. Subtitlul *Batrahomiomahiei* este *Lupta şobolanilor cu broaştele* şi descrise o situaţie conflictuală între cele două părţi, locuitoare ale unor medii diferite (acvatic şi terestru). Războiul e şi acolo precedat de o adunare solemnă care are loc în Olimp. Cantemir a optat pentru o soluţie care, literar vorbind, i-a permis să se distanţeze de conflict, să-şi poată privi această experienţă de viaţă cu ochi obiectivi. Era o cale

absolut necesară nu numai pentru echilibrul spiritual, cât şi pentru omul politic care era. Nu este însă mai puţin adevărat că autorul operează o serie de nuanţări faţă de modelul homeric, ceea ce exprimă pe deplin nu numai formaţia sa spirituală, de sfârşit de secol al XVII-lea, dar şi intenţiile lui care depăşesc, în bună măsură, nivelul parodiei. Grecia antică, în speţă Homer, operase o sinteză a demersurilor cultural-religioase ale Asiei. Minotaurul şi fabulele cu animale sunt expresia tentativei greceşti de a rectifica pe baze raţionale universul baroc, foşnitor de simboluri, al lumii orientale. Cantemir însă, care trăia într-o epocă de nouă sinteză Orient–Occident, format fiind în spiritul antichităţii greco-latine, dar şi al culturii bizantine, readuce în discuţie Orientul sub formele filosofiilor lui, magiei (literale, a cifrelor etc.) şi unor credinţe pre-religioase: chiromanţie, astrologie, alchimie, esoterism etc. Toată această încărcătură care umple de poezie (pentru cititorul de azi) *Istoria ieroglifică* a făcut deja obiectul unor cercetări atente şi n-o mai preluăm. Importantă ni se pare, în cadrul acestei analize, motivaţia reală a autorului în legătură cu toate aceste repere. În afara faptului că ele ţineau de propria sa formaţie culturală, nu putem ignora că Dimitrie Cantemir n-a scris această carte cu intenţia de a o oferi doar cititorului român. El se afla în 1705 la Constantinopol, unde şedea de aproape cincisprezece ani şi avea încă să mai stea. Situaţia pe care voia s-o expună era valabilă pentru o serie de alte zone stăpânite de Imperiul Otoman, fie ele creştine sau nu. De altfel, exprimarea personajelor prin animale ascunde uneori până la dispariţie conflictul religios creştini/ musulmani, iar unele denumiri exotice, cum ar fi Maimuţa de Libia (neindicat la cheie, P. P. Panaitescu bănuieşte a fi Antim Ivireanul), Căprioara de Arabia (Dumitraşcu Caratze) indică un amestec mai larg de personaje decât se anunţa prin adunarea de la începutul cărţii. Cantemir voia deci să avertizeze asupra unui traseu tip în procedura otomană faţă de supuşi, pe fondul slăbiciunii generale a Porţii („decăderea“ ei), dar şi al măcinării de forţe dintre cei interesaţi să acţioneze unitar. Chiar faptul că, deşi tipăreşte această lucrare la Iaşi, n-o mai dedică, precum *Divanul,* mitropolitului ori domnitorului,

atestă că *Istoria* a folosit doar tipografia ieşeană, iar descrierea conflictului are valoare exemplară pentru toată aria popoarelor cucerite de turci. Nu numai că această intenţie este evidentă şi în alte lucrări cantemiriene, dar trebuie să ţinem seama că în epoca respectivă suprafaţa culturală arabo-latină avea un profil mult mai bine conturat, mai unitar decât astăzi. Cărţi arabe se tipăreau şi în ţările române, iar *Divanul* lui Cantemir a circulat în copii în lumea arabă a secolului al XYIII-lea.[66] De altfel Cantemir însuşi foloseşte în text maxime scrise direct în arabă ori greacă, *Istoria* se deschide chiar din titlu cu un cuvânt arab etc.

Considerăm că există între intenţiile autorului şi aceea de a forţa graniţele cunoscute ale culturii române a sfârşitului de veac şaptesprezece. Scrisă în limba română, cartea oferă nu numai primul dicţionar etimologic de neologisme alcătuit vreodată de un autor român, ci şi un tip complex de lucrare, care aducea în discuţie posibilităţile expresive ale limbii, stadiul ei de dezvoltare, capacitatea de a suporta încărcătura spirituală a unui mesaj nu doar filosofic şi politic, ci şi cultural, iar în sens restrâns chiar literar. Până la *Ţiganiada* cultura română n-a mai produs nimic asemănător în acest domeniu. Şi încă, prin comparaţie, *Istoria ieroglifică* spune şi astăzi mai mult decât *Ţiganiada* din punctul de vedere al complexităţii mesajului său. Combinaţia meşteşugită dintre etnografie, folclor şi limbă populară pe de o parte, cu neologisme şi frazare savantă pe de alta vădesc o grijă de atentă proiectare în universalitate a culturii şi poporului român. Un sentiment de mândrie patriotică îl va fi străbătut pe tânărul autor care putea arăta lumii că aparţine acestui spaţiu, unul de amărăciune pentru starea de decădere a prezentului şi unul de speranţă pentru că avea să sune în curând clipa când Imperiul Otoman, aflat pe panta declinului, urma să elibereze forţele latente ale acestui popor şi să-l ridice, în ochii Europei, la strălucirea meritată graţie vechimii şi nobleţii lui. *Istoria* însăşi era şi ea o pledoarie pentru ideea că teritoriul fostei Dacii continua să păstreze, ca şi Grecia în antichitate, semnele unei originale sinteze între Orient şi Occident, între lumea arabă şi cea latină, avea deci forţa să

afirme, dincolo de presiunea otomană, o cale proprie. Evident, autorul nu era absent, ca orgoliu cultural şi naţional, din tot acest demers. La fel ca în cazul istoriografiei, al politicii, al celorlalte domenii de care s-a ocupat, Dimitrie Cantemir a avut nu doar ambiţia de a oferi modele, ci şi pe aceea de a se oferi pe sine drept model. N-ar fi poate lipsită de interes o comparaţie între modelul Inorogului, al omului politic şi al istoriografului Cantemir, deoarece s-ar putea vedea distanţa dintre aspiraţie şi realizare, dar şi măsura în care aspiraţia a devenit fapt.

Limba şi stilul *Istoriei ieroglifice* au fost mijloacele principale prin care a exprimat Dimitrie Cantemir întreaga încărcătură semantică a lucrării. Nu este deci deloc lipsit de importanţă să urmărim în ce fel încearcă el să facă ductile aceste mijloace de exprimare, să le modeleze astfel încât să le identifice cu mesajul complex pe care-l avea de transmis. În privinţa limbii folosite de autor remarca de căpetenie este aceea că el însuşi a meditat asupra ei. Există deci două nivele ale investigării: unul care priveşte exact acest punct de vedere teoretic asupra limbii exprimat de Cantemir chiar în *Istorie* (şi cu referire la ea) şi altul care priveşte limba acestei lucrări cantemiriene din punctul de vedere al unui cercetător de azi.

După cuvântul către cititor, *Izvoditoriul cititoriului sănătate,* Cantemir a aşezat dicţionarul de neologisme alcătuit de el pe baza textului cărţii şi intitulat *Scara a numerelor şi cuvintelor streine tâlcuitoare*. În ea cuvintele sunt aşezate în ordinea alfabetului slavon, cu unele omisiuni şi adăugiri. Astfel, înainte de z (з) lipseşte j (ж), din pricină că autorul nu considera că există neologisme care încep cu această literă. După t (m) lipseşte u (y) din aceeaşi pricină. La fel lipsesc şci (щ), î (ы), ă (э), iu (ю), deşi cel puţin la unele din aceste litere ar putea figura neologisme, pe care însă Cantemir, obişnuit cu ele, nici nu le-a reperat ca atare. Oricum, omisiunile sunt semnificative pentru ceea ce Cantemir considera specific slavon în alfabetul românesc şi, procedând după regula general-lingvistică (se referă la ea şi în legătură cu limba turcă) cu „geniul limbii" se vede şi prin felul cum primeşte neologismele, indică în fond că româna (a cărei parte era moldoveneasca) nu primeşte

neologisme în stil slavon, ci după alte criterii. Sunt de asemenea adăugate în alfabetul slavon prin intercalare unele litere greceşti: o (ω), ps (ψ), y, litere cu care încep unele neologisme folosite de Cantemir şi pe care el nu le asimilează iniţialelor existente în alfabetul slavon din dorinţa de a sublinia necesitatea de înnoire a limbii şi alfabetului însuşi în spiritul modernizării (condiţie necesară evoluţiei limbilor). Caracteristicile generale ale acestui dicţionar constă în faptul că uneori cuvintele sunt preluate de autor fără modificări de flexiune care să-l facă propriu folosirii în limba română. De pildă, „anevsplahnos el. = nemilostiv, care nu ştie a să milostivi"; „blagotrobnii slav. = milos, milostiv, duios", în ambele cazuri termenii n-au prins, atât din cauza formei lor nefireşti pentru uzanţele limbii cât şi pentru că Dimitrie Cantemir n-a făcut, folosindu-i, decât să dubleze termeni deja existenţi, după cum arată chiar explicaţiile pe care le dă: nemilostiv/milos. Alteori însă – şi aceste cazuri sunt cele mai numeroase – neologismele folosite de el surprind prin forma lor actuală şi astăzi, deşi limba română le deţine nu de la Cantemir, ci de mai târziu. Iată-le, sunt 157 dintr-un total de 280 de noţiuni câte explică autorul: avocat, activitas, agora, alaiu, anatomic, anonim, antepahia, antidot, alhimista, argument, armistiţie, aromate, articule, Asia, astrolav, atomistii, atomuri, aftocrator, axioma, atheist, anomalia, austru, boala hronică, galactea, gheomandia, gheneralis, diathesis, dialog, dimocratie, dihonie, duhul vinului, evlavie, Evropa, Ethne, eclipsis, eleghii, Elada, energhie, exighisis, experienţia, exţentrum, epifonema, epitrop, ermafroditis, etimologhia, zizanie, Zefs, ithica, idea, idol, ieroglifia, interiecţie, ironic, cabala, catolichi, capituluri, categorii, catalog, cataracte, catargă, chentru, comedie, comitis, condiţii, corespondenţii, lavirinth, lacherda, laringa, lira, materie, Mediterană, melanholie, melodie, Mesopotamia, metalon, mctamorfosis, metafizic, metafizica, mod, monarhie, Musele, necromandia, orizon, palat, paradigma, paremie, parola, Pithianul, Pithii, pilula, piramide, platan, planeta, pompa, porii, porfiră, praxis, prezenţie, prezentuieşte, pretenţie, privat, privileghii, probă,

prognostic, profesui, polos arctic, polos antarctic, pronie, referendar, reţeta, ritor, salamandra, senator, sentenţie, scandal, schitii, schiptr, solichismos, stemă, sofisma, sferă, schizma, siloghismos, simptomatic, sinod, sinonim, simfonie, sistima, sirina, talant, temperament, tiranie, titul, tragodic, tractate, trigon, tropuri, tropicesc, tropic, fantazie, figură, fizic, fiziognomie, theatru, theorie, therapevtis, thronul, harmonie, himera, hiromandie, organ, ţircumstanţii, şerbet, ypervoliceşti, ypothetică, ypohondriac, ypothesis. În legătură cu aceste noţiuni, al căror sens nu diferă azi de al celor dat de Cantemir, sunt necesare câteva remarci de natură să ne lămurească intenţiile subtextuale ale autorului, ca şi modul său de lucru. Sfera semantică a neologismelor folosite de el vizează filosofia, psihologia, astronomia, geografia, politica, medicina, magia, stilistica ş.a., adică domenii prin care avea intenţia să lărgească, odată cu posibilităţile limbii, pe acelea ale însăşi culturii poporului său. Ca mod de lucru trebuie să remarcăm lipsa de unitate a prezentării. Astfel, substantivele apar cu forma întâlnită la un moment dat în text, fie de singular, fie de plural, de nominativ sau caz oblic. Verbele apar de asemenea la infinitiv, dar şi la diverse forme flexionare. Autorul menţionează cuvinte cu rădăcină comună, dar care aparţin diverselor forme gramaticale (substantive, verbe, adjective etc.), indică etimologia dublă (ex. provideţ – lat. şi slav) şi, în cazul polisemantismului unor cuvinte, menţionează principalele accepţii. De pildă, „articula lăt. = încheietura osului şi voroavei la capete“ (deci articol proclitic şi enclitic; articulaţie). Practic, deşi majoritatea acestor neologisme n-au intrat în limbă graţie efortului lui Cantemir, care n-a fost nici sistematic preluat în epocă şi nici de lungă durată ca demers individual, trebuie să relevăm intuiţia exactă a autorului, deoarece de la el, vreme de trei secole, limba română a fost permeabilă exact în sensul pe care el l-a bănuit, având în vedere nevoile sale de a se dezvolta armonios, cuprinzând toate sferele culturii şi al cunoaşterii umane. Faptul că majoritatea cuvintelor pe care le-a preluat provin din greacă, pe locul al doilea stând latina, ilustrează ordinea de importantă pe care-o acorda el în registru cultural

acestor limbi. Araba, turca şi slavona sunt cam la paritate, iar alte neologisme provenite din alte limbi: italiana, ebraica, polona, româna însăşi sunt rarităţi. Totuşi, faptul că Dimitrie Cantemir indică drept neologisme şi cuvinte româneşti atestă adresabilitatea universală a *Istoriei,* ideea că româna era suficient de puternică şi deci capabilă, ca şi oricare altă limbă, să furnizeze noi accepţii terminologice unor limbi mai vechi ori cu mai mulţi vorbitori. Egalitatea potenţială a limbilor, dintre care unele de veche cultură, altele mai noi, e o idee cantemiriană care merită relevată.

O serie de alţi termeni neologici folosiţi de Cantemir amintesc de cuvinte intrate în uz în limba română ori în alte limbi europene în diverse epoci. Aşa, de exemplu, el spune „antifarmac = leac împotriva otrăvii“, ceea ce aminteşte de rădăcina cuvântului farmacie. Dar face deosebirea între acest sens anume şi antidot, care este leac împotriva oricărei boli. De asemenea spune apothecariu pentru farmacist, însă nu foloseşte nicăieri cuvântul care indică prăvălia acestuia. Din aceeaşi sferă medicală Cantemir foloseşte un neologism moldovenesc pentru aparatul digestiv: „vase priimitoare“, explicându-l astfel: „stomahul, rândza, maţele şi toate măruntăile în carile întră bucatele“. De asemenea, în afară de greacă, folosită cu precădere pentru neologismul medical, Cantemir preia italienescul reţetă ca recunoaştere a importanţei medicinii italiene. Cât priveşte termenii referitori la cadrul general al medicinei, autorul indică şi etimologii latineşti: figură, temperament, probă, prezentie, mod, condiţii.

Unele cuvinte ale dicţionarului cantemirian au intrat în limbă cu alte sensuri decât le-a folosit el. De pildă, „afrodisău el. = cela ce îmblă după curvie, muierareţ“ are azi forma afrodisiac şi înseamnă ceva ce excită pornirile sexuale. Există de asemenea termeni folosiţi de Cantemir şi care au intrat mai târziu în limba română, cu acelaşi sens dar cu formă diferită. Astfel, el spune „ypoghei el. = cei ce lăcuiesc pe faţa pământului dedesupt şi vin talpele noastre la talpele lor“, adică apogeu, ceea ce implică ideea de sferă pământească, după cum rezultă şi din explicaţia lui Cantemir sau, conform

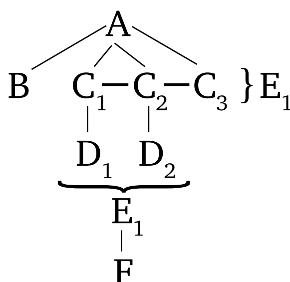
definiţiei actuale, punctul cel mai depărtat de pământ la care se află un astru pe orbita sa. La fel *comitis* este actualul cometă, *sam* arap. este actualul simun, *schiptiecesc* este sceptic etc. În sfârşit, deşi „românizaţi“ de autor, o serie de termeni n-au rămas în limbă. Aşa, de pildă, „politic“ care desemna polisul grecesc, „tot nărodul cetăţii“. O categorie aparte o formează termenii inventaţi de autor special pentru nevoile acestei cărţi prin aglutinarea unor rădăcini cunoscute: „Monocheroleopardalis el. = inorog, leu, pardos din trii numere într-un nume alcătuite“; „provotolicoelefas el. = oaie, lup, fil nume din trii numere alcătuit“. La cealaltă scară a cărţii, care indică cheia de lectură a numelor, aflăm de pildă că Monocheroleopardalis era Constantin Cantemir, tatăl autorului, nume compus deci din numele fiului său Inorogul (Dimitrie), dar nu şi Filul (Antioh). Intenţia satirică la adresa fratelui său e vizibilă şi în acest plan, iar sugestia *Batrahomiomahiei* cât se poate de activă. De altfel *Istoria ieroglifică* se încadrează într-o serie de tentative europene de valorificare a moştenirii greceşti, între *La secchia rapita* a lui Tassoni (m. 1650) să spunem şi *Gli animali parlanti* a lui Casti (n. 1724). După cum indică glosarul de termeni aflaţi la sfârşitul ediţiei din 1965 al *Istoriei,* o serie de neologisme n-au fost considerate de Cantemir ca atare şi deci nu le-a trecut în „scara“ de la început. Exemplificăm: adeverinţă, apostrof, atic, biliană, vetrelă, volatilis, vrajă, gramatică, devecuşi, diafora, dietă, elinesc, zefir, ital, ipopsie, chip, cină, ciudesă, ciulă, (a) contini, cunoştinţă, leică, latin, meidean, meschiu, meserniţă, nard, nigrit, (a) oglindi, ochean (ocean), parenthesă, parigorie, poetic, poetică (disciplina), poeticesc, pohfală, porumbreriu, pozvolenie, profitiie, procathedria, profasin, protasă, provlima, punct, răspublică, rediu, sagri, străluminos, sileabă (silabă), stihodvorţ (trubadur), stecla (sticlă), stelesc, tair, tâmplătoresc, topicesc, felnic, fiinţăsc, finic, formă, fortună, filosofia, fizica, (a) frundzeri, theofovie, therinos, hadâmb, hărariu, hendec, hereghiie, hluger, hof, holm ţircălam, ţenchiu, ţărmuros, ţievie, ţintă, şar, şepeliv, şifariu, ştiinţă împregiurstare, înalgios, înflăcios, înformui, îndrăpniciune, uştiurmurg ş.a. Alţi termeni, deşi folosiţi de Cantemir în cuprinsul cărţii, nu figurează nici

in dicţionarul său şi nici în glosarul alcătuit de P. P. Panaitescu şi I. Verdeş în ediţia menţionată. Exemplificăm: alfabita, arithmetica, astronomia, bostangiu, defterdar, elefterie, ethicesc, istoriograf, cetăţeni, lectică, mită, moimiţâ, mojicie, oraş, pamintea, perigrafiia, pirghelul, prinţii (adj. fem. genit. sg.) prolog, ptinon, strat, traghicesc, (a) invintiji, (a) ului ş. a. Încheiem aceste consideraţii asupra intenţiilor demersului neologistic cantemirian cu aprecierea lucidă a autorului însuşi, făcută în prezentarea dicţionarului de neologisme şi intitulată *Iarăşi către cititoru:* „spre cele mai adânc învăţături, prin hirişă limba a noastră a purcede a să îndrăzni, cu putinţă ar fi, precum toate alalte limbi de la cea elinească întâi îndămiănindu-să cu desprinderea îndelungă şi a limbii sale supţiiere şi a cuvintelor insămnare ş-au agonisit. Aşé cât, ce va să dzică ὑπόθεςης înţelege latinul, leahul, italul şi alţii, hypothesis, macar ca cuvântul acesta singur a elinii numai ar fi. Într-acesta chip, pre alalte învăţături grele trebuitoare numere şi cuvinte, dându ş te a le moldoveni sau a le români sileşte, în moldovenie elinizeşte şi în elinie moldoveniseşte.“ [67] Alte modalităţi de forţare a hotarelor limbii utilizate de Cantemir în această lucrare (şi in altele menţionate în acest capitol, dar pe care contemporanii săi nu le-au cunoscut) ţin de efortul sau concentric, pe de o parte de introducere masivă a neologismelor şi înţelepciunii altor culturi în cea română, pe de alta de modelare a limbii populare până la o face să exprime cele mai subtile nuanţe ideatice. Am ilustrat prima linie de atac prin comentarea dicţionarului de neologisme. Ar mai trebui poate adăugat faptul că textul e presărat cu cuvinte şi sentinţe moralizatoare scrise direct în alte limbi şi traduse de autor chiar în text, spre lămurire. De pildă, cuvântul grecesc δτρουϑοχαμλος (Struţocămila) are o etimologie arabă, indicată de autor ca atare şi transcrisa, în alfabet slavon uştiurmurg (cu echivalentul în araba sarazină adică în alfabet slavon devecuşi). Mai mult decât o intenţie etimologică, se vădeşte una de exprimare a echivalenţelor lingvistice între mai multe limbi, cum e cazul cuvântului „πτήνον (ptinon), evreieşe hof), arapeşte (tair), latineşte volatilis să cheamă, carile in limba noastra s-ar dzice zburătoare.“[68] Alteori

Cantemir reproduce versuri greceşti pline de învăţăminte pe care le traduce, fără a indica autorul şi lucrarea, cum se întâmplă cu aceste versuri din *Munci şi zile* a lui Hesiod: „Οὐ χαλὸν, ὦ φἰλε, ταντα λέγον ποτὶ τέχτονα φοιτῆν/Μηδέτι πἀντα᾿ ῾άλλου χρέ ἰσχέμεν ἀλλα χαὶ αὐτός/Τεχναθας δύρΐγφα πέλειδέ τοι εύμαρὲς ἔργον " („Nu ieste bine, o, priietine, pentru fietece pricină la meşter a merge. /Nici la toate altul să-ţi trebuiască, ce şi tu / fă fluierul, căci îţi ieste pré lesne lucrul“) [69]. Există şi situaţii, mai spre sfârşitul cărţii, când nu mai traduce expresiile greceşti şi nici măcar nu le mai transcrie în alfabet slavon, considerând probabil că cititorul se va fi iniţiat suficient. De pildă, „τῶν αὐτοματων“ e folosit în fluxul textului cu sensul „în mod automat“ fără ca autorul să-i uşureze în vreun fel cititorului sarcina de a pătrunde acest înţeles. Să se fi gândit Cantemir la faptul că lectura trebuie făcută în mod activ, că cititorul trebuie învăţat că citească prin chiar textul pe care-l are în faţă? N-ar fi deloc exclus.

Tentativa lui Cantemir de modelare a limbii populare face parte din acţiunea sa implicită de modernizare a limbii, acţiune asupra căreia nu emite consideraţii teoretice, deşi azi o percepem în consens cu afirmaţiile sale doctrinare. Aşa cum poate fi ea ilustrată în *Istoria ieroglifică,* modelarea limbii populare nu face decât să fixeze pilonii unui întreg demers viitor, pe care istoriografia cantemiriană îl va ilustra cu strălucire până la *Hronic,* ultima sa mare lucrare. În această privinţă *Istoria* concentrează „in nuce“, ca şi celelalte planuri ale ei, o serie de demersuri viitoare ce alcătuiesc, în ultimă instanţă, unitatea profundă a personalităţii autorului. Felul cum încearcă el să modeleze limba populară atacă atât structurile sale de suprafaţă, cât şi pe cele de adâncime. Considerăm structuri de suprafaţă pe cele care vizează nivelul formal al limbajului, tehnica frazării, iar structuri de adâncime pe cele privitoare la mentalitatea ce ghidează nivelul semantic al vorbirii. Pentru a ilustra modul cum forţează structurile de suprafaţă ale limbii vom folosi exemple sintactice deoarece aici se concentrează toate celelalte procedee gramaticale (familiile de cuvinte, flexiunea, trecerea de la o categorie

gramaticală la alta etc.). Iată, de pildă, această frază complexă: „Inorogul, macar că grijea care avea nici fantazie născută, nici după spurcată socoteala Hameleonului, adecă minciuna grăind, adevărul să scoaţă, ce din adevărate argumenturi a buni priietini înştiinţat era (însă pronia dumnădzăiască calcă socoteala muritorească), apoi dreptăţii sale lăsindu-să şi megalopsihii(i) sprejinindu-să, precum în desară la locul ştiut să va coborî, cuvânt dedé (că sângele carile ieste să cură în vine a rămânea cu anevoie ieste)" [70]. Propoziţia principală este Inorogul cuvânt dedé (A). Cea mai apropiată de aceasta e completiva directă: apoi dreptăţii sale lăsindu-să şi megalopsihii(i) sprejinindu-să precum în desară la locul ştiut să va coborî (B). Urmează concesivele: macar că grijea nici fantazie născută (era) (C_1); (macar că) nici după spurcată socoteala Hameleonului (era) (C_2); ce din argumenturi a buni priietini înştiinţat era (C_3). Următorul nivel de subordonare este al propoziţiilor care depind de alte subordonate. Astfel: care avea (D_1) este o atributivă ce depinde de C_1; adecă minciuna grăind, adevărul să scoaţă (D_2) este o altă atributivă ce depinde de C_2. În sfârşit, cele două paranteze conţin două incidentale, prima cu valoare concesivă: însă pronia dumnădzăiască calcă socoteala muritorească (E_1) şi a doua cu valoare cauzală: că sângele în vine a rămânea cu anevoie ieste (E_2). Acesteia din urmă i de subordonează o atributivă: carile ieste să cură (F). Iată deci etajele frazei:

Prima incidentală se referă numai la propoziţiile concesive, a doua priveşte întreaga frază, fiind un membru nedezvoltat al unei gândiri în esenţă bazată pe paralelism (termenul

„muritoresc“ inventat spre a-l echilibra pe „dumnădzăiesc“ vădeşte aceeaşi gândire), pe echilibrul termenilor aşa cum au indicat-o cu prisosinţă textele latineşti scrise de autor. Această sugestie a paralelismului, vizibilă în fraza analizată mai sus, nu este totuşi depăşită de ceea ce caracterizează toate scrierile lui Cantemir în limba română, inclusiv propriile lui traduceri din latină: un centru de greutate al frazei bazat pe propoziţia principală, în jurul căruia pivotează sateliţi mereu mai depărtaţi, propoziţii secundare şi dependentele lor.

O serie de alte modalităţi specifice literaturii populare sunt preluate de Cantemir într-un fel cu totul personal, astfel încât, deşi le recunoaştem ca atare prin înfăţişarea lor de ansamblu, ele diferă totuşi la o privire mai atentă. Iată, de pildă, acest bocet scris de autor fără aşezarea în formă de versuri: „eu m-am vechit, m-am veştedzit şi ca florile de brumă m-am ovilit. Soarele m-au lovit, căldura m-au pălit, vânturile m-au negrit, drumurile m-au ostenit, dzilele m-au vechit, anii m-au îmbătrânit, nopţile m-au schimosit şi decât toate mai cumplit norocul m-au urgisit şi din dragostele tale m-au izgonit“ [71]. El nu se referă la o persoană decedată (ca plângere a celui rămas) ci este plângerea unui om viu care se simte vitregit de dragostea prietenului său. E un fals bocet. În plus, ilustrând discursul unui personaj faţă de care autorul (de fapt personajul auctorial) îşi exprimă neîncrederea, acest fals bocet are şi o tentă avertizoare de „captatio benevolentiae“. Textul Cameleonului, întins pe aproximativ două pagini de carte, alcătuit în continuare în acest f el rimat şi ritmat, ca o incantaţie magică menită să-l vrăjească pe naivul Inorog, are în fapt intenţia de a justifica o trădare ca pe o reacţie la dragostea sa înşelată. Cantemir transcrie deci, cu mijloacele bocetului, un proces psihologic dintre cele mai fine, mai absconse şi mai străine poeziei populare. Deşi reconstituind versificaţia textului de mai sus întâlnim cu precădere metrica populară (6–7–8 silabe), totuşi ele sunt alternate cu altele de numai 4 silabe, necanonice, deşi rima lor e împerecheată cu a celorlalte dar ritmul, cel mai adesea, bisilabic (iambic). Procesul de folosire a folclorului numai ca suprafaţă de contact cu mentalitatea populară e

adâncit de Cantemir în următorul „blestem“, unde metrica nu mai e în nici un fel respectată, deşi întâlnim intenţia blestemului, dar combinată cu structura echilibrată a frazării: „Măsură-te minciună şi vedzi minciună decât toată minciuna mai mare. Cumpăneşte-te vicleşug şi cunoaşte vicleşug mai greu decât tot vicleşugul. Târâieşte-te boală şi simţi boală mai lângedă decât toată boala. Sai, moarte, şi gustă moarte mai amară şi mai omorâtoare decât toată moartea.“ [72]. O altă cale pe care a urmat-o autorul spre a forţa structurile de suprafaţă ale limbii este a falsei parabole, ca aceea a armăsarului atacat şi ucis de lup, parabolă povestită nu de autor spre a ilustra raportul dintre două personaje, ci povestită de un personaj dedublat (Vulpea) spre a falsifica imaginea celorlalte despre un alt personaj (Lupul). Aici ideea de falsă parabolă rezultă numai din context, nararea ei fiind rotundă şi curată din punctul de vedere al definiţiei noţiunii. În sfârşit, discursul diverselor personaje e din plin presărat nu numai cu sentinţe greceşti, ci şi cu ziceri populare româneşti, folosite în acelaşi mod necanonic ca şi celelalte genuri folclorice. De pildă: „precum aluatul mic într-o covată mare toată frământarea dospeşte, aşé un om rău într-o publică pre toţi cu răutatea lui amestecă“ [73]; „aşé şi din streinele pasiri izgonit să fiu (că precum să dzice cuvântul, că nevinovăţiia unuia oţapoc stă în ochiul altuia)“ [74]. Pe lângă toate aceste procedee care ilustrează în ce sens a lucrat Cantemir limba şi literatura populară, intenţionând să le rafineze spre a exprima scopurile concrete ale autorului (filosofice, politice etc.), scopuri ce necesitau sporirea complexităţii limbii pentru a deveni aptă să comunice mesajul, trebuie să mai adăugăm şi faptul că chiar autorul procedează prin asimilarea mijloacelor care-i şedeau la îndemână, producând chiar el versuri şi ziceri în stil popular (mai mult sau mai puţin deoarece, în virtutea ideii că cititorul trebuie educat, Cantemir ajunge până la alexandrini). Există în textul *Istoriei* două poeme care aparţin cu certitudine lui Cantemir şi ilustrează această calchiere care trimite cu gândul mai mult la epopee decât la versul popular. Prima dintre ele este o ironică oraţie de nuntă rostită cu prilejul căsătoriei Struţocămilei cu

Helge (fiica lui Brâncoveanu) de către nuntaşii ţânţari, greieri, albine, muşiţe, furnici şi broaşte (oameni din popor cu toţii în codul lui Cantemir, dar amintind în mod surprinzător de nunta eminesciană din *Călin–file de poveste)*

„Prundul Evfratului mărăgritariu naşte, _’_ _ _’_ _ _ _ _ _ _ _’_ _’_13 a
Cămila din iarbă cele scumpe paşte _ _’_ _ _’_ _ _ _ _’_ _’_12 a
Mâna Afroditii cunună împleteşte _’_ _ _ _’_ _ _’_ _ _ _’_12 b
Evfratul Evropii nou lucru scorneşte. _ _’_ _ _’_’_ _ _ _ _ _’_12 b

Din cele cu solzi Helgile iveşte _’_ _ _’_’_ _ _ _ _’_11 b
Norocul ce va toate biruieşte. _’_ _ _’_’_ _ _ _ _’_11 b
Cununa împletită norocul o tinde, _ _’_ _ _ _’_ _ _’_ _ _ _’_13 c
Capul fără crieri cu mâna o prinde. _’_ _ _’_ _ _’_ _ _ _’_12 c

O, Helge ficioară, frumoasă nevastă, _ _’_ _ _’_ _ _’_ _ _ _’_12 d
Nevastă, ficioară, ficioară nevastă, _ _’_ _ _’_ _ _’_ _ _ _’_ _ _12 d
Cămila să ragă, tâlcul nu-nţăleagă. _ _’_ _ _’_ _’_ _ _ _’_12 e
Margă la Athina ce ieste s-aleagă. _’_ _ _ _’_ _ _ _’_ _ _ _’_ 12 e

Ficioară nevastă, nevastă ficioară, _ _’_ _ _’_ _ _’_ _ _ _’_12 f
Peste şease vremi roadă să-i coboară, _’_ _’_ _’_’_ _’_ _ _’_11 f
Fulgerul, fierul, focul mistuiască. _’_ _ _’_ _’_ _’_ _’_11 g
Patul nevăpsit nu să mai slăvască. „[75]_’_ _ _’_’_ _ _ _’_ 11 g

Alexandrinii nu sunt perfecţi, versurile de 11, 12, 13 silabe alternează, accentele nu cad uniform, cezura nu e totdeauna respectată. S-ar putea ca autorul să fi avut în minte o anume melodie pentru aceste versuri, deoarece era şi compozitor, ce-i drept pentru muzica turcească, dar metrica aminteşte şi acolo de muzica modală grecească, iar aceasta are la origine poezia (măsura, ritmul). În textul de mai sus se vădeşte oarecare nehotărâre între scandare şi ritmul poeziei populare româneşti. Totuşi efortul lui Cantemir a fost considerabil, cu atât mai mult cu cât e primul de acest fel pe care-l ştim în istoria literaturii române. Două lucruri sunt respectate cu sfinţenie: rima împerecheată (în cazul b e vorba de fapt de două rime, dar transcrierea a făcut să pară una, deoarece e transcris e) şi accentul pe penultima silabă a versului. Cea de-a doua poezie scrisă de

Cantemir în *Istoria ieroglifică* e alcătuită exact după aceleaşi canoane ca şi prima, versuri de 11 sau 12 silabe, rimă împerecheată, accent regulat pe penultima silabă, în rest fluctuant.

Observaţia care se impune în legătură cu felul cum modelează Cantemir limba şi stilul popular prin ceea ce numeam mai sus acţiunea asupra structurilor de suprafaţă şi de adâncime este aceea că nu există o linie netă de demarcaţie între stilul său cultivat şi acela popular. Faptul că ideea însăşi de bocet, blestem, oraţie, parabolă este atacată, substituindu-i-se alte sensuri decât cele uzuale, vădeşte intenţia de a modifica mai mult decât mijloacele de expresie, adică limba şi stilul: vădeşte dorinţa de a influenţa mentalitatea însăşi a poporului care le permisese până atunci să funcţioneze în anumite tipare.

Structura Istoriei ieroglifice este ultimul aspect, dar nu cel mai lipsit de importanţă pe care-l vom aborda în cadrul acestei analize a lucrării. Ca şi celelalte straturi de semnificaţie analizate, ea concentrează un întreg drum creator, fiind deopotrivă expresia cercetătorului şi artistului care avea să devină Dimitrie Cantemir. Cartea începe asemenea unei lucrări ştiinţifice cu un cuvânt către cititor, pe care l-am menţionat în trecere mai sus. În el autorul oferă o serie de informaţii preţioase pentru lectură: aceea că e vorba despre o lucrare de istorie care nu s-a putut înfăţişa în forma ei firească din pricină că relatează evenimente contemporane ce ar putea prejudicia unora prin dezvăluirile pe care le face. O altă informaţie se referă la nivelul de generalitate al faptelor prezentate: ele nu ating problemele de fond ale unor ţări, ci pe acelea ale unor familii, ceea ce este important de relevat în legătură cu atitudinea lui Cantemir faţă de istoria ţării sale, care e plină de gravitate, spre deosebire de atitudinea satirică la adresa unor personaje. Ideea epopeii ca parodie se află şi în această distincţie. În sfârşit, o a treia informaţie se referă la concepţia însăşi a lucrării. Cantemir declară a fi scris cu scopul, de altfel vizibil, după cum am văzut, de a-şi educa cititorul „spre deprinderea ritoricească“, îmbrăcând deci adevărul istoric într-o haină care să poată permite fie lectura separată a planurilor (fără cheie), „stâlpul voroavei neamestecat a ţinea de vii pofti“, fie aceea istoriografică,

ghidată de scara tâlcuitoare, trimiterile fiind indicate în manuscris „pre margine cu câte doaî puncturi roşii“ (ca în cuvintele turceşti sau arabe când se indică folosirea vocalei). Această dublă adresare către cititor se face, la rândul ei, cu conştiinţa faptului că el o percepe din „mijlocul theatrului cititorilor“, adică dintr-un alt plan al realului decât cel relatat. Acest fapt impune autorului o sarcină în plus: „la simcea groasă ca aceasta prea aspră piatră, multă şi îndelungată ascuţitură să fie trebuit am socotit.“ Deci limba şi stilul trebuie în mod deosebit şlefuite spre a transmite cu claritate mesajul. Cea de-a doua parte a acestui mesaj către cititor informează asupra structurii lucrării înseşi. Astfel, aflăm despre dicţionarul de neologisme: arii semantice („loghiceşti sau filosofeşti“); din ce limbi de bază provin noţiunile („elineşti dzic şi letineşti“); cum se foloseşte dicţionarul (e alfabetic şi explicativ). Cât priveşte structura *Istoriei* sale, Cantemir o aseamănă istoriei lui Heliodor, cum am amintit, doar pentru că „mijlocul istoriii (este) la început şi începutul la mijloc iară sfârşitul scaunul păzindu-şi“, ca şi la Heliodor. Ceea ce este întru totul adevărat. Începutul real al conflictului fusese pe vremea domniei lui Constantin Cantemir, relatat în partea a VI-a a *Istoriei ieroglifice.* Acele fapte au provocat situaţia conflictuală de la Arnăut Chioi şi tot restul (întâmplări relatate în partea întâi şi care se desfăşoară până la sfârşitul cărţii). În sfârşit, Cantemir precizează că lucrarea are douăsprezece părţi şi nu mai vorbeşte despre scara tâlcuitoare de la sfârşit, menţionată implicit cu prilejul indicării dublei posibilităţi de receptare. Urmează dicţionarul de neologisme precedat de explicaţia scopului pentru care autorul lşa alcătuit. Deoarece ne-am referit la toate acestea nu mai revenim. În ce priveşte „părţile“ cărţii numite la fel ca în lucrările de istoriografie ale autorului, trebuie să remarcăm câteva chestiuni de principiu: personajele nu dialoghează ca în romanul modern, ci ţin discursuri după procedeul literaturii antice, respectând toate normele retoricii. Cartea este însă nu numai o înşiruire de discursuri care-şi răspund unele altora problematic şi evenimenţial, unul dintre personaje fiind auctorial, ci toate aceste discursuri sunt privite la modul obiectivat

de autorul însuşi, care intervine cu propriile sale corecţii. De pildă, „Adunarea dară a acestor doaî monarhii şi orânduiala acestor doaî soboare într-acesta chip după ce să orândui şi să tocmi, din trâmbe părţile cuvânt mare şi poruncă tare să făcu...“[76] Autorul şi nu personajele ghidează acţiunea de la un capăt la altul. El hotărăşte în mod arbitrar sfârşitul cărţii. Toate modalităţile neretorice ale stilului cantemirian la care ne-am referit (bocet, oraţie etc.) sunt implantate în fluxul discursului personajelor, colorându-le neaşteptat, dar păstrându-se structura de ansamblu. Acţiunea nu are unitate de timp, loc şi spaţiu; ba chiar trebuie să remarcăm o mare diversitate în toate aceste puncte, ceea ce contează pentru autor fiind nu armonia literară, ci adevărul istoric transpus în termeni mitologici şi ironici, după pilda lui Homer, la care ne-am referit mai sus. În finalul lucrării se află „Scara a numerelor şi cuvintelor ieroglificeşti tâlcuitoare“, precedată de un ultim avetisment către cititor intitulat *Iarăşi cătră cetitoriu.* În acest text autorul îşi permite o ironie la adresa propriei sale întreprinderi deoarece, conform anunţului iniţial, că mijlocul e pus la început şi începutul la mijloc, a „greşit“ şi scările, inversând poziţia dicţionarului de neologisme, care trebuia pus la sfârşit, cu aceea a cheii de lectură care era firesc să se afle la început. Intenţia parodică e o dată mai mult afişată. Două informaţii sunt considerate de autor necesare în acest avertisment final: aceea că „scara“ procedează printr-o dublă codificare: foloseşte nume de animale ori păsări (în principal) pentru fiinţe umane. În dreptul acestor nume, care atestă un prim nivel de codificare, sunt înşiruite cifre arabe ce reprezintă literele alfabetului slavon, care alcătuiesc numele reale („precum semnele arithmeticăi“), ceea ce constituie al doilea nivel de codificare. Numai prin înţelegerea acestui al doilea nivel de codificare se poate face legătura între personajul istoric şi cel literar, devine limpede intenţia satirică a autorului. În sfârşit, a doua informaţie vizează faptul că în această „scară“ cuvintele se pun în ordinea apariţiei în pagini şi nu în ordine alfabetică.

Scara propriu-zisă n-a fost analizată de cercetători – din câte ştim – ca demers unitar. Ea merită o scurtă oprire, pentru

că nu este uniformă în toate decodificările pe care le propune. Această lipsă de uniformitate provine din aceea că, pe de o parte, nu toate numele sunt dublu codificate, pe de alta din faptul că în unele cazuri nici nu e vorba de coduri, ci de cuvinte spuse în clar, ca într-un dicţionar de termeni, cărora autorul le dă definiţia ori explicaţia (când e vorba de metafore ample). Scara cuprinde peste 370 de termeni. Dintre aceştia majoritatea exprimă denumirile personajelor concepute ca nişte supranume capabile să evoce vitejia, spiţa nobilă ori fiind porecle ironice la adresa caracterului lor, în buna tradiţie a poreclelor moldoveneşti care au furnizat, până în ziua de astăzi, o parte a onomasticii româneşti: Lupu, Vulpe, Mâţă, Cotei etc. sunt cu totul 68 de nume de personaje (individuale ori colective) şi acestea sunt toate dublu codificate. În afara lor mai există câteva, exprimând denumiri geografice care fixează acţiunea în spaţiu. Restul termenilor sunt codificaţi simplu, fără apel la valorile numerice ale literelor. De pildă: Leul – partea moldovenească; Vulturul – partea muntenească; Jiganie = tot neamul moldovenesc; Pasire = tot neamul muntenesc. Prin aceşti termeni Cantemir desemnează stemele (aşa cum am arătat şi mai sus) şi popoarele celor două principate. În această a doua categorie, simplu codificată, se cuprind termeni folosiţi cu mai multe accepţii: codificări ale unor evenimente, zone geografice, proceduri filosofice, politice, etnografice, definiri ale unor termeni astronomici, financiari, de port etc. Vom încerca să distingem câteva din aceste accepţii date de Cantemir (categorial vorbind) deoarece totalitatea lor nu poate fi apreciată decât urmărind în paralel scara şi textul cărţii. Cea mai largă zonă de cuprindere a termenilor simplu codificaţi este privitoare la cele patru elemente primordiale menţionate de autor în textul lucrării, ba chiar alcătuind axul de susţinere al stratului ei filosofic. O serie de termeni au în vedere aceste patru elemente – apa, aerul, pământul şi focul. Iată, de pildă, ce aflăm despre sensurile atribuite focului, cel mai uşor element empedoclean, semnul spiritului: la Cantemir semnificaţia lui nu e unitară, ci polarizată, aşa cum se întâmplă de altfel în cazul tuturor celorlalte elemente. Aşadar focul exprimă binele, dar şi pedeapsa

supremă: „Scaun de foc – aşedzământul, viaţa poftii şi pedeapsa lăcomii“; „Bodzul focului – slava lumii“; „Focul, jeratecul – binele şi desfătările lumii“. Un lucru e sigur; în disputa dintre suflet şi trup, aşa cum figurase ea în *Divan (Istoria* se resimte serios de ideile filosofice ale aceluia) focul este numai partea trupului, a lumii. Sufletului îi revine dintre elemente aerul, adică cerul: „Vulturul ceresc – Dumnădzău Părintele“; „Taurul ceresc – Dumnădzău Fiiul“. Atât în cazul focului, cât şi al aerului, peste sensurile antice se suprapun cele biblice. În ce priveşte aerul, simbolistica lui e neuniformă, deoarece în formula „văzduhul a pasirilor“ conotează diferit, el fiind mediul muntenilor, spre deosebire de „pământul a dobitoacelor“, unde e vorba de mediul moldovenilor sau, mergând mai în profunzime, mediul lor spiritual, adică uşurinţa voroavei meşteşugite a muntenilor faţă de soliditatea spiritului de dreptate al moldovenilor. Locul cel mai însemnat dintre elemente îl ocupă apa, simbol al oraşului portuar care era Constantinopolul, capitala Imperiului ce-i supusese pe munteni şi moldoveni. Este evident, ca şi în cazul altor termeni ai scării tâlcuitoare, că autorul n-a raportat termenii unul la altul, nu şi-a judecat deci nivelul metaforic al receptării după ideea unităţii de viziune. Aşa, de pildă, Eufratul figurează mai întâi cu explicaţia „nesaţiul lăcomii“ pentru ca, mai jos, să întâlnim „Evfratul Evropii = Dunărea“, adică o comparaţie cu substrat geografic care implică, ce-i drept, dar într-un plan depărtat, şi ideea că la Dunăre Poarta proceda ca în cazul Eufratului. Cea mai bogată în nuanţe rămâne, fără îndoială, metafora referitoare la Nil, probabil fluviul cel mai mare pe care-l ştia Cantemir la acea dată. El uda regatul Misr (Egiptul cel atât de vechi prin cultura sa hieroglifică şi apoi alfabetică), regat ce stătuse în centrul atenţiei otomanilor, care-l cuceriseră cu preţul uciderii a sute de mii de oameni. Nilul apare în expresii cu următoarele explicaţii: ,.Nilul, apa = adunarea şi împrăştiierea lăcomiii“; „Fântânele Nilului = începătura şi învăţătura lăcomiii“; „Sorbitura Nilului supt pământ = furtişagurile carile fac lacomii în vinituri“; „Cataractele Nilului = zăticneala, opreala vinitului“; „Filosoful apa Nigris din Nil a să despărţi au aflat = un vezir celea ce fără

spravă din vinitul împărătesc să cheltuiesc au aflat“; „Nilul poate fi = Bogazul, limanul carile merge până la Vlaherna“; Fântânele Nilului ş izvoarele lacrămilor nepărăsite.“ Metafora este aproximativ bine fixată. În general ideea de Nil o implică pe aceea de lăcomie fără sfârşit, caracteristică Porţii, de unde şi identificarea cu Bogazul, dar şi cu lacrimile vărsate de cei oropsiţi prin lăcomia Porţii. Toate metaforele acvatice au legătură într-un fel sau altul cu această lăcomie otomană, imperiul însuşi fiind numit „Monarhia celor de apă“. Iată cum funcţionează gândirea lui Cantemir în această privinţă: „Năvoadele = lucrurile turceşti“; „Marginile gârlelor = Fănariul Ţarigradului“; „Năbuşirea apei = Adaogerea, înmulţirea vinitului“; „Lacul, balta Medra ş cheltuiala vezirilor“; „Marea despre apus = cheltuiala fără socoteală pierdută“; „Păscari = strângătorii dăjdilor, tefterdari, birari“; „Picăturile negre = preceţile zapisului“; „Vetrelele corăbiii = temniţa robilor de la catargă“; „Povestea corăbierului cu dulful = patima avutului mândru după cuvântul cel bun al săracului“; „Ostrovul Critului = unde jiganie fărămătoare dzic că nu să află“; „Grumadzii Boului = numele Bogazului de la Ţarigrad“; „Gârlele apelor = satele pre dinafara Ţarigradului“; „Înotatul apii = trecerea cu caicul“; „Solzii peştelui a rade = bani căptuşiţi, mincinoşi a face“; „Ocheanul apusului = moartea“; „Împăratul crocodililor = bostangi-başi, mai-marile grădinarilor“; „Apa vie şi apa moartă = puterea a face bine şi rău“; „Lacul Dracilor = Ţara Lachedemoniii“. Din aceste metafore acvatice (uneori se simte reminiscenţa basmului românesc (derivă o serie complementară, şi anume metaforele în legătură cu lăcomia. Ea e simbolizată fie prin Pleonexia, fie prin cetatea Epythimiei (Constantinopolul, simbol în legătură cu care Cantemir a făcut şi un desen), inima (şi ea fiind o măsură a lăcomiei în sens de aspiraţie continuă), lumea (ca în *Divan* semnul lumii e lăcomia, al spiritului cumpătarea).

O serie de alţi termeni prezenţi în „scară“ vădesc bogăţia registrului cantemirian în alcătuirea unui univers pentru lectura secundă a cărţii, deşi metaforele respective sunt capabile să semnifice pentru ambele nivele de receptare, ceea ce conferă o unitate nebănuit de mare a cărţii din punctul de vedere al

lecturii. Exemplificăm cu astfel de registre diverse: „Brâul ars ieste meideanul pe ceriu de la zodiacul Racului până la al Capricornului“ (deci Calea Lactee); „Siloghismul = mazilie unuia şi domnie altuia“; „Căderea la gramatică = sioveneşte *padej,* lătineşte *casus*”*;* „Cinci glasuri a lui Porfirie = temeiul loghicăi, neamul, chipul, deosăbirea, hiriş şi tâmplarea“; „Şcoala lui Dioghenis ş să chema filosofiia câinească, carii toate lucrurile fireşti dzicea că n-au ruşine“; „Laconeşte = pre scurt şi deplin ar grăi ce ar trebui“; „Apa lui M şi apa lui A; apa lui T = Marisa, Arta, Tuntze“; „Oaî de şerpe = minciunele scornite“; „Degete de trandafir = radzele soarelui roşii, de dimineaţă“; „Cheia a doaă monarhii = cetatea Beligradului“; „Dobitoc platonicesc = omul, dobitoc în două picioare“. Există prin urmare informaţii astronomice, filosofice, de gramatică, geografie, consideraţii politice personale (despre importanţa Belgradului ca punct strategic în conflictul dintre creştinism şi islamism) ba chiar şi prezentarea barocă, în stil european, a unor momente ale zilei. În afară de „degetele de trandafir“ citate mai sus scara conţine şi alte expresii asemănătoare, vădind lecturile occidentale ale autorului: „culegerea florilor din munţi“ pentru răsărit, „mănunchele albe din cele negre a alege“ pentru înserare etc. În ce priveşte „ouăle de şarpe“, este interesant de observat cât de precis l-au urmărit pe Cantemir anumite viziuni. Peste ani el va desena, pentru *Sistemul religiei muhammedane,* un copac simbolic răsărit din inima lui Othman. El va avea în loc de frunze capete de şerpi. Între scara *Istoriei ieroglifice* şi *Sistem* trecuseră şaptesprezece ani.

Concluzii Arta de a folosi cuvântul a fost pentru Cantemir mijlocul cel mai eficace prin care a comunicat posterităţii mesajul său complex, dar a fost şi expresia unui amplu context de epocă. Acest context l-a format pe Dimitrie Cantemir însuşi. A fost de aceea cu atât mai important să observăm cum aprecia autorul atât contextul respectiv, cât şi modul cum trebuie să-i răspundă. Am analizat în paginile de mai sus liniile directoare ale demersului cantemirian în această zonă relativ bine circumscrisă a artei de a folosi cuvântul, observând punctele ei de contact cu alte zone ale activităţii sale. Mai rămâne să

stabilim, din perspectiva cercetătorului de astăzi, cum s-a implantat întreg acest demers în cultura epocii respective, ce a însemnat pentru poporul şi veacul său.

Sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui de-al XVIII-lea a produs mari schimbări în raporturile lumii civilizate, atât pe glob cât şi în Eurasia, zona care-l interesa pe Cantemir. Încet şi sigur avansul Orientului către Occident, adică al Imperiului Otoman spre Europa cedează teren unor forţe noi, venite dinspre Occident, forţe culturale, dar nu numai (în această privinţă straturile succesive şi reciproce de asimilări alcătuiesc un peisaj mult mai nuanţat). Acestei clipe de echilibru înşelător îi aparţine Dimitrie Cantemir. El a sesizat limpede schimbarea vânturilor pe marea arenă a istoriei şi a încercat, cu toată puterea spirituală de care dispunea, să proiecteze trecutul şi prezentul poporului său în prim-planul problemelor acelei lumi aflată în plină mişcare. Calea de care a dispus aproape în exclusivitate pentru împlinirea acestui deziderat a fost aceea a cuvântului scris. Şi din punctul de vedere al culturii epoca sa era una de relativ echilibru între Orient şi Occident. O anumită permeabilitate bilaterală se observă la începutul secolului al XVIII-lea şi ea duce la comparaţii frunctuoase pentru efectuarea unor noi sinteze. Occidentul este interesat în mai mare măsură să-şi asimileze Orientul şi tentativa lui va culmina cu demersul lui Voltaire să spunem, din *Candide* sau *Micromégas,* dar şi cu moda „turqueries“, Acestea sunt semnele declinului baroc al interesului lumii occidentale medievale. Cât priveşte Orientul, el nu depăşise, în asimilarea Occidentului, marele moment al influenţei bizantine şi apoi greceşti păstrând, în ceea ce primea din Occident, mai ales filiera italiană. Padova era principala universitate a republicii Veneţia, fostă colonie bizantină. La Padova se formaseră majoritatea profesorilor greci ai marilor Academii ale Imperiului Otoman. În rest, Orientul continua să trăiască în spiritul resurselor propriului său trecut: India, Persia şi alte filoane mai vechi sau mai noi. Dimitrie Cantemir se situează la această conjuncţie de lumi mai aproape de Occident prin aspiraţii şi mai aproape de Orient prin datele iniţiale ale formaţiei sale, un Orient care asimilase însă antichitatea greco-latină şi Bizanţul.

În planul strict al cercetării limbilor primii paşi fuseseră făcuţi cu aproximativ un secol în urmă, prin tipărirea de dicţionare plurilingve. Aşa, de pildă, marele dicţionar al lui A. Calepinus, editat în 1605, cuprindea echivalenţe din 11 limbi. Diverşi învăţaţi europeni studiază fenomenele unor spaţii lingvistice îndepărtate încercând să le apropie de înţelegerea lor. Cantemir însuşi citează traducerea lui Saadi din persană în latină făcută la 1648 de Gentius. El era de asemenea la curent cu teoriile lingvistice formulate cu precădere de teologii occidentali, după care originea tuturor limbilor era turnul Babel, dar era la curent, de asemenea, şi cu cercetări laice, în special cu privire la importanţa limbii latine în dezvoltarea limbilor europene[77]. Avea în acest sens cunoştinţele gramaticienilor Academiei constantinopolitane, educaţi şi ei, mai toţi, la Padova şi Roma, formaţi în spiritul şcolii lui Teophil Corydaleu[78]. E de presupus că din biblioteca respectivei Academii nu lipseau lucrări de referinţă, cum ar fi Guillaume Budé – *Commentarii linguae grecae* (1529), unde este reluată teoria antică după care latina provine din greacă, ceea ce înseamnă că limbile romanice sunt în fond moştenitoare ale celei greceşti. Probabil, de asemenea, exista acolo G. J. Vossius – *Etymologicum Linguae Latinae. Praefigitur eiusdem de litterarum permutatione tractatus,* apărută la Amsterdam în 1662. Teoria turnului Babel ca origine a familiilor de limbi, formulată de Cantemir mai târziu, în cercetările de la Marea Caspică (1722), nu exclude posibilitatea ca el să fi cunoscut, în biblioteca imperială din Pertersburg, la care se referă în *Sistemul religiei...*, o lucrare ca aceea a lui W. Wotten – *Disertatio de confusione lingaurum extrictoribus turris Babylonicae,* apărută la 1715 ca anexă a colecţiei tipărite la Amsterdam de J. Chamberlaine cu titlul *Oratio dominica in diversas omnium fere gentium linguas et propriis cuisque linguae characteribus expressa una cum disertationibus nonnullis de linguarum origine varrisque ipsarum permutationibus.* Tot în biblioteca petersburgheză putea fi o altă lucrare, apărută la 1711, a lui J. J. Eccardus – *Historia studii etymolagici,* pe care-o putea folosi ca bază de desfăşurare a argumentărilor etimologice din *Loca obscura...*, *Istoria Imperiului Otoman, Sistemul*

religiei... ori *Hronic.* De altfel, chestiunea etimologiilor plutea în aerul epocii, o lucrare ca aceea a lui Gianbattista Vico – *De antiquissima Italorum sapientia* (1710) inspirată de *Cratylos* a lui Platon, merge pe ideea că etimologia unor cuvinte latineşti vădeşte principii filosofice capabile, la rândul lor, să ateste paralelismul necesar între cercetarea filosofică a ideilor şi ancheta istorică asupra faptelor. Ori, în principiu, acestea au fost şi afirmaţiile istoriografiei cantemiriene, modul de asamblare a ideilor sale filosofice şi istorice. O chestiune importantă asupra căreia Cantemir formulează puncte de vedere de natură să-l situeze la paritate cu cercetarea europeană de vârf este cea privitoare la importanţa culturală a limbilor arabe. În acest domeniu el moştenea întregul rafinament al cercetării gramaticienilor orientali. Un Al Bosnawi comentase pe misticul Muhyi din ibn Arabi. De asemenea, nu putea fi străin de întregul complex al relaţiilor culturale arabo-romanice. Încă în secolul al X-lea (982) un anonim persan *(Hudud al-alam)* menţiona spaţiul carpato-danubian. Gardizi, în *Zaim al-Akhbar* (1049 – 1053) reîmprospăta aceste informaţii. Dacă acele lucrări nu figurează între sursele *Istoriei Imperiului Otoman,* de pildă, nu este totuşi exclus ca Dimitrie Cantemir să le fi văzut la Constantinopol, căci el deplânge exact lipsa unor lucrări orientale potrivite cu subiectul său atunci când prefaţează *Sistemul religiei...* De asemenea putea fi informat în legătură cu traducerea arabă a lui Macarie Zaim făcută unei cronici româneşti pierdute, care nara evenimentele din Valahia dintre 1292 – 1664, ori cu notele de călătorie ale lui Paul din Alep, fiul patriarhului Macarie al Antiohiei, care-l însoţise pe acesta într-o călătorie în ţările române la jumătatea veacului al XVII-lea. Este oricum semnificativ faptul că chiar la 1705, când termină *Istoria ieroglifică,* apare la Iaşi traducerea în arabă a *Divanului.* De altfel, la Iaşi şi Bucureşti se mai tipăriseră cărţi arabe, după cum la Alep unele din cele slavo-române tipărite în principate se traduceau în arabă. De pildă, *Cartea orelor* apare la Bucureşti în 1702 în ediţie greco-arabă, iar *Paremiarul* publicat la Iaşi în 1683 în româneşte e tradus în arabă şi apare la Alep în 1708.[79] Este iarăşi adevărat că la Alep existau şi consulate europene (al Franţei,

Angliei, Olandei) care încercau să imprime culturii un aer occidental. Marile universităţi ale lumii turco-arabe cultivau – Cantemir însuşi spune asta – gramatica, metrica, retorica, logica, literatura. Faptul că Dimitrie Cantemir citează modelele de învăţământ şi cultură ale lumii arabe e semnul că le ştia valoarea, se formase în bună parte în spiritul lor, dar deţinea şi surse occidentale. Sf. Augustin, de pildă, pe care-l citează, era complet necunoscut lumii arabe.[80] Imperiul Otoman funcţiona, la începutul secolului al XVIII-lea, ca un agent de schimb între Orient şi Occident. În acest context nu pare deloc ciudat că Dimitrie Cantemir s-a ocupat, de pildă, de relaţia dintre arabă şi ebraică aproximativ în acelaşi timp cu Leibniz, care s-a referit la corelaţia ebraică-arabă în *Nouveaux essais sur l'entendement humain* scrisă în 1703, dar publicată abia în 1765. La fel, nu pare să fie deloc întâmplătoare alegerea lui Wissowatius şi Van Helmont (Tocilescu îi consideră minori) în formularea unor teorii cantemiriene şi combaterea altora. Ambii oglindeau în fond un întreg mod de a pune problema rolului filosofiei în cultura occidentală, chiar dacă nu erau originali în afirmaţiile lor. Dar, aşa cum recunoşteam în *Metafizica* lui Cantemir teoria lui Van Helmont despre un element primordial, „aierul", nu putem să nu recunoaştem în teoriile lui Van Helmont marea dispută care fusese a secolului al XVII-lea european: între raţionalismul cartezian şi monadologia lui Leibniz. Mai aproape de Leibniz cel din *Système nouveau de la nature et de la communication des substances, aussi bien que de l'union qu'il y a entre l'âme et le corps* (1695), *Fizica* lui Van Helmont a rezonat cu gândirea cantemiriană formată în spirit religios şi bizantin, cu certe influenţe ale filosofiei antice greceşti, aşa cum se defineşte ea în *Divanul* publicat la sfârşitul secolului al XVII-lea (inspirat şi de Wissowatius, din care copiază practic toată ultima parte). De altfel, în trecere fie spus, problema dualităţii suflet/corp sau lume fizică/lume spirituală era caracteristică atât Orientului ortodox, cât şi Occidentului catolic (şi creştin în general), fiind o moştenire a Evului Mediu. Aşa se face că, la mai bine de o jumătate de secol distanţă, Cantemir propune în *Divanul* aceeaşi soluţie

pe care Jan Amos Komenski o propusese la 1631 în *Labyrinth Sveta i Raj srdèe* (Labirintul lumii şi raiul inimii): renunţarea la binefacerile lumii în favoarea supravieţuirii spirituale. Interesul strict lingvistic transcende în activitatea lui Cantemir spre filosofie şi storiografie. Arta de a folosi cuvântul n-a fost o artă în sine, ci meşteşugul prin care umanistul se rostea despre lumea în care trăia şi despre sinele său în confruntare cu ea. Ceea ce omul politic nu reuşise să facă pe calea armelor, omul de cultură a făcut folosind drept armă cuvântul. Asemenea altor spirite luminate ale veacului său aparţinând poporului român ori altor popoare situate în zona interferenţei dintre Orient şi Occident – Nicolae Milescu, Constantin Duca, Constantin Cantacuzino Stolnicul, Alexandru Mavrocordat Exaporitul, Jan Comenius ş.a., Dimitrie Cantemir a ştiut că aceea era clipa cea mai favorabilă când un popor mic numeric dar mare prin spiritul său se poate impune în ochii unei lumi avidă să descopere valori care s-o salveze. Iar spiritul european care se definea atunci pe sine, ieşind din magma conflictelor religioase şi politice, ridica pilonii mereu mai siguri ai culturii în faţa oricăror vânturi contrarii. Nu altfel a făcut Dimitrie Cantemir, de departe cel mai însemnat personaj românesc al acelui început de veac.

Mesajul artelor

C*oordonate generale: muzica şi arta plastică* Există uneori, în activitatea de ansamblu a unei personalităţi creatoare, demersuri care marchează începuturile, coline singuratice părăsite apoi de paşii celui pornit în marea aventură a cunoaşterii. Acesta este cazul muzicii în existenţa creatoare a lui Dimitrie Cantemir. Sau mai pot fi tentative nefinalizate, neurmate în toate posibilităţile lor de dezvoltare, cărora le recunoaştem semnele ici-colo pe parcursul unei vieţi marcată în principal de alte repere. Acesta este, în cazul lui Dimitrie Cantemir, locul artelor plastice.

Muzica şi arta plastică nu constituie totuşi, dată fiind poziţia pe care le-am fixat-o mai sus, deocamdată ipotetic, cantităţi neglijabile ale personalităţii culturale cantemiriene. Rămâne încă de demonstrat în ce măsură prima dintre ele, atestând interesul pentru această artă, sapă în conştiinţa învăţatului o cale tipică şi pentru alte forme de cultură la care va avea acces, iar cea de-a doua va însoţi gândirea sa în toate punctele-cheie, făcând să ţâşnească la suprafaţă, din adâncurile conştiinţei, imaginea vizuală. În ambele aceste cazuri e vorba de sensibilitatea care a modelat permanent inteligenţa şi prezentarea lucidă a informaţiei.

Muzicianul Dimitrie Cantemir – teoreticianul şi compozitorul – s-a format, după cum mărturiseşte singur într-una din notele *Istoriei Imperiului Otoman,* în atmosfera muzicală a Constantinopolului şi după regulile muzicii orientale, studiind vreme de cincisprezece ani cu doi profesori de tanbur – instrument de coarde la care se cânta prin ciupire cu un plectru – anume Kiemani Ahmed, un renegat, şi Angeli, ortodox.[1] Cantemir a pornit la drum, pe lângă datele naturale – o bună ureche muzicală, mâini şi degete lungi, cunoscând de acasă

muzica populară românească şi, în chip mai mult întâmplător, muzica europeană. Aşa, de pildă, odată cu trecerea spre Poartă a lui Raphael Leszczynski, care s-a oprit la curtea lui Antioh, fratele mai tânăr, adică Dimitrie, face consideraţii pertinente cu privire la concertul prezentat de instrumentiştii solului polon. Cunoştea de asemenea muzica religioasă de tip ortodox, adică grecesc, bizantin. În capitala Imperiului curiozitatea sa atât de vie îl va fi făcut să se interezese nu numai de istoria muzicii orientale, ci şi de muzica europeană, date fiind relaţiile pe care le stabilise cu diverşi ambasadori europeni. Sinteza muzicală pe care a executat-o Dimitrie Cantemir se resimte de variatele sale cunoştinţe şi atestă o orientare a demersului muzical care va caracteriza apoi şi orientarea tuturor celorlalte demersuri ale sale în zona culturii.

În total, Dimitrie Cantemir a practicat muzica peste douăzeci de ani, la începutul carierei sale, şi n-a revenit la ea decât în ultimii ani de viaţă, când a inventat un instrument pentru măsurarea optică a duratei şi înălţimii sunetelor. El însuşi şi-a apreciat, către sfârşitul vieţii, activitatea de muzician în aceşti termeni lucizi: „Multe într-adevăr aş fi putut scrie şi arăta despre muzica ţărilor orientale, care poate că nu le este cunoscut acestor ţări (să nu mi se socotească acest lucru ca o slavă deşartă), pentru că m-am ostenit mai mult de douăzeci de ani în muzica orientală practică şi teoretică, dar cum mi-am pus în gând nu să învăţ, ci să spun ce li se predă şi ce învaţă ei, voi arăta lucrul pe scurt”.[2] Şi mai departe: „Când eram la Constantinopol am alcătuit, ducând-o precum nădăjduiam la bun sfârşit, o carte (pe care am închinat-o actualului sultan Ahmed, care se desfată foarte mult cu muzica şi e foarte priceput în ea), scrisă în limba turcă, supunând în ea indicaţiile teoretice ale întregii muzici la anumite reguli şi canoane sigure, iar notele le-am redat cu caractere arabe pentru o mai lesnicioasă întrebuinţare şi practică arătând (după cum sper) mai clar teoria, aşa că acum înşişi turcii spun că şi muzica practică şi cea teoretică a devenit mult mai uşoară şi mai limpede. Iar la Moscova am inventat şi un instrument matematic pe care şi prealuminata sa maiestate împărătească a binevoit a-l vedea şi n-a îngăduit

să fie hulit (căci el însuşi este foarte sârguitor şi priceput în muzica bisericească), în care arătam locurile mecanice şi matematice şi intervalurile tonurilor naturale, artificiale şi simple, compuse, ale semitonurilor şi altele, până la punctul numit de obicei indivizibil, cu care instrument pot fi arătate vizibil, fără eroare şi fără nici un ajutor al coardei aplicate, ci numai prin compas, locurile de la care trebuie să provină tonurile pline şi semitonurile etc." [3] Aprecierile la adresa lui Ahmed al III-lea şi ale lui Petru cel Mare nu numai că sunt făcute de pe poziţia maestrului, dar şi din perspectiva unor contacte directe. Trebuie amintit că, la numirea sa ca domn al Moldovei, prezentându-se în faţa sultanului, Cantemir a cântat o compoziţie proprie, un *semâ-î,* iar sultanul apreciind în mod deosebit acest lucru – autorul lui era *usta,* mare maestru al muzicii turceşti – i-a dăruit un caftan clasa Fakiré, ceea ce echivala cu titlul de paşă cu trei tuiuri, când domnii principatelor, ca şi ambasadorii creştini la Poartă nu depăşeau rangul de paşă cu două tuiuri (corespunzând unui caftan clasa Chilat). Era un ascendent la care Cantemir avea să renunţe peste câteva luni cu inima uşoară, considerând că pentru Moldova a sosit clipa cea mare a eliberării de otomani. În ce-l priveşte pe Petru I, e de presupus că discuţiile nu se refereau doar la muzica bisericească. Ivan Ilinski, secretarul personal al lui Cantemir, notează în jurnalul său personal că împăratul a primit, într-o vizită la Cantemir, traducerea din Agapit, executată chiar de Ilinski. Discuţia respectivă a avut loc în ajunul pregătirii campaniei de la Marea Caspică. În afara autoaprecierilor de mai sus cu privire la condiţia sa de muzician, Cantemir a mai lăsat posterităţii încă una, în care execută un adevărat tur de forţă cu privire la istoria muzicii orientale şi locul său propriu în acest complex: „Husein – Mecena muzicanţilor orientali. El a avut în foarte mare stimă pe Hodgea Musîkâr, orfeul perşilor, şi pe şcolarul acestuia, Gulam arabul. Toată Turcia şi Persia se delecta în melodiile şi cântecele lor până în timpul lui Mahomed sultanul când arta muzicii, uitată mai cu totul, nu numai a reînviat, dar încă s-a ridicat la cea mai mare perfecţiune prin Osman Effendi, nobil din Constantinopole. Acesta a lăsat după

sine mai mulţi şcolari artişti atât în muzica vocală cât şi în cea instrumentală. Anume în cea vocală a fost renumit unul Chafiss, supranumit Kiomur (Cărbune), apoi Buhurdji Ogli, Memish Aga, Kiuciuk Muesin şi Despihci Emir; iar în cea instrumentală au excelat doi greci, Kiemani Ahmed, un renegat, şi Angeli ortodox. (...) apoi un evreu cu numele Celebico; între turci, mai renumiţi au fost Dervish Osman şi Kurshungi Ogli, elevul său, şi alţi doi cu numele Tastei Ogli Sinik Mehmed şi Bardaci Mehmed Celebi; aceşti doi din urmă au avut instructor pe un anume Camboso Mehmed Aga şi după aceea împreună cu Ralakri Eupragiotul, nobil grec din Constantinopol, i-am instruit eu în unele părţi ale muzicii, mai ales teoretice şi într-un metod nou inventat de mine pentru a exprima cântecele şi doinele prin note, invenţiune necunoscută mai înainte turcilor. Am mai avut în afară de aceştia şcolari pe cari i-am învăţat muzica teoretică şi practică, pe Davul Ismail Effendi, mare trezorier al Imperiului şi pe Latif Celebi, chasinedarul său. Invitat de aceştia am compus o carte mică în limba turcească despre arta muzicii şi am dedicat-o lui Ahmed III, sultanului acum domnitor. Precum am înţeles, amatorii de muzică se servesc până în ziua de astăzi de regulile puse de mine în acea cărticică. (...) Şi pe temeiul adevărului pot să afirm că muzica turcească încât prin ritm şi proporţiunea cuvintelor este cu mult mai perfectă decât multe lucruri europene; cu toate acestea trebuie să mărturisesc că ea este foarte greu de înţeles; încât, în vasta cetate a Constantinopolului (...) abia vei găsi vreo trei ori patru cari să cunoască perfect fundamentele acestei arte. Dar cauză că muzicienii perfecţi sunt aici atât de rari provine din dificultatea de a putea cuprinde toate acele părticele de sonuri ce arabii le numesc *terküb,* despre cari Hodgea Musîkâr, pe urma lui Ptolemeu, zice că sunt infinite şi fără număr. (...); voi trata despre această artă într-un op separat după sistema şi opiniunea lumei orientale."[4] Sugestia din finalul acestui citat, referitoare probabil la aceeaşi lucrare nefinalizată, *Despre guvernarea otomană,* este importantă, deoarece, făcând-o la 1717, autorul anunţă şi *Sistemul pe* care avea să-l publice la 1722. În *Sistem* el se referă, după cum am văzut mai sus, din nou la muzică şi anunţă că va

trata acest subiect în lucrarea viitoare, alături de arhitectura civilă şi navală. Avea de gând deci să acorde artelor un spaţiu mai întins. În sfârşit, este interesant în citatul de mai sus, pe lângă încadrarea pe care şi-o face In muzica instrumentală turcească în calitate de elev şi profesor renumit, şi faptul că el compară tot timpul această muzică pe care o practicase cu aceea europeană, de care avea deci idee. De altfel fiii săi, mai ales fetele, cântau la clavecin. Despre Maria au rămas însemnări în acest sens.[8] Acest lucru este cu atât mai important cu cât marii muzicieni europeni ai momentului – Bach e cel mai important (1685–1750) – şi-au alcătuit sistemele fără raportare la alt tip de muzică decât cea pe care o practicau ei înşişi, deci fără o vocaţie sintetică de natură să depăşească graniţa europeană a domeniului. Bach şi-a alcătuit sistemul pentru un instrument – clavecinul – şi pentru un gen muzical – fuga [6] – Dimitrie Cantemir l-a alcătuit pentru tanbur, dar a indicat şi felul cum poate fi valorificat în concertul vocal-instrumental. De altfel Dervish Osman pe care-l citează mai sus inventase şi el o notaţie pentru muzica vocală, dar Cantemir nu se referă explicit la ea, fiind el însuşi compozitor de muzică vocală şi instrumentală. În tratatul său, pe lângă notaţia şi sistemul valabil pentru tanbur, precizează că, prin comparaţie, un concert vocal-instrumental e omofonic–modal (evident, foloseşte perifraze care trimit la aceşti termeni). De asemenea, Cantemir se referă în tratatul său la ansamblul orchestrei, adică la alte tipuri de tanbur (el şi-a scris sistemul pentru un tanbur cu două corzi duble şi una simplă) şi la alte instrumente (ney etc). Mai târziu, în *Istoria Imperiului Otoman,* problema instrumentelor muzicale va fi reluată pe larg, făcându-se distincţie între cele folosite în muzica numită cultă şi cele ce aparţineau muzicii militare: Musîkâr a cântat la „Siesdar (instrument muzical numit în arăbeşte Zabur, în greceşte Psalterion) (...). Instrumentul de muzică numit siesdar seamănă foarte mult cu harpa şi aci se şi numeşte siesadar sau Ἐζαχόρδον. Este cel mai minunat instrument de muzică şi se crede că însuşi David l-a inventat; dar astăzi puţini sunt cari să ştie cânta bine cu el.“ [7] Pentru muzica militară se folosea tobulhanaua, care avea

o compoziţie diferită de la un rang militar la altul. Iată tobulhanaua (de la *tobl* = tobă) unui vizir: „stă în nouă tobe; nouă zurnazeni sau care cântă în zurna, adică fluier; şapte boruxeni sau trompetari; patru zillzani, care bat în zil, o specie de discuri de aramă cari bătându-le unul de altul dau un sunet clar şi acut. ..)“[8] Cantemir face distincţie din punctul de vedere al armoniei între muzica de concert şi cea militară, ale căror principii erau diferite. În ce priveşte muzica militară, precizează că ea nu era neapărat de victorie, ci de marş. Avea menirea să întreţină ritmul armatei aflată în mers. În sfârşit, în spiritul aceleiaşi vocaţii sintetice, Cantemir se referă la muzica religioasă orientală şi creştină, la muzica populară, făcând cuvenitele distincţii şi apropieri. Astfel, în timp ce în Moldova „În colţul din dreapta al lăcaşului este corul psalţilor moldoveni, iar în cel din stânga al celor greci, care cântă cântările bisericeşti cu rândul în amîndouă limbile“[9], în Imperiul Otoman musulmanii erau aduşi la ascultare în alt chip: „Este un cântăreţ, muezin, care din înălţimea turnului geamiei numit Menare invită poporul la rugăciuni de cinci ori pe zi. Vinerea este şi un al şaselea Ezan, numit Selat, care se cântă două ore înainte de Nemazul sau rugăciunea de jumătatea zilei ((...); aşa e şi cu Temgidul, care se cântă înainte de rugăciunile de dimineaţă (.. .); amândouă sunt doxologie sau cântece întru lauda lui Dumnezeu (.. .)“[10]. În ambele biserici e vorba de muzică vocală, dar caracteristicile ei diferă, aşa cum e clar din citatele de mai sus şi cum precizează Cantemir în continuare pe parcursul descrierilor sale, lăsând să se vadă că în ambele cazuri, pe lângă substratul popular specific, e vorba şi de influenţe culte diferite: cea grecească şi a muzicii modale în cazul muzicii de cult din Moldova; cea orientală, mai ales persană şi arabă, în cazul muzicii turceşti. Substratul popular atestă în cazul muzicii din Moldova originea latină a poporului (oraţia de nuntă) sau chiar substratul dacic (căluşarii), iar în cazul celei turceşti substratul magic oriental: „Turcii şi persanii, adaptând întreaga muzică mişcării cereşti, o împart în şapte glasuri (care corespund celor şapte zile ale săptămânii); aceste şapte glasuri (sunete sau tonuri) iarăşi le împart în 12 *mekdam* (case sau lăcaşuri), cores-

punzând celor 12 luni şi zodiacuri; iar casele acestea le împart în 365 de *terkîb,* adică măsuri, după numărul zilelor anului întreg şi din toate acestea adună principalele *şobe,* adică intervale socotite drept cele patru anotimpuri şi drept acelaşi număr de elemente din care, după cum transmit vechii naturalişti, este alcătuită lumea fizică.“[11] Preţuirea pentru muzică a lumii orientale o depăşeşte cu mult, la nivel mediu vorbind, pe aceea a europenilor. Cantemir precizează că absolut toţi copiii, fete sau băieţi, învăţau la şcoală muzica. Este interesant de observat că Dimitrie Cantemir, punând în pagină caracteristicile de substrat ale muzicii româneşti şi turceşti, constată că în timp ce substratul primeia trimitea la nemijlocite experienţe de ordin istoric şi social, al celei de-a doua trimitea la o încărcătură cărturărească. Moldova era deci destinată să aparţină, şi prin aceste date muzicale, Europei, în timp ce Imperiul Otoman aparţinea Orientului. Aşa stând lucrurile este cu atât mai important de văzut în ce sens a fost îndreptat demersul teoretic şi sistematic al lui Cantemir în muzica turcească, ce linii considera că trebuie să păstreze şi ce înnoiri să producă în această zonă spirituală atât de importantă pentru ţinuta culturală a marelui imperiu.

În sfârşit, socotim că nu este cu totul lipsită de importanţă menţionarea din nou a legendei pe care Cantemir o consideră începutul absolut al muzicii: „Pe când executa ordinul uciderii celor 30 000 de perşi, îi vine rândul şi unui muzician. Acesta a cerut să fie dus în faţa sultanului. Nu doresc eu viaţa pentru mine ca om, dar ca învăţător al muzicii, ale cărei mistere încă nu le-am putut pătrunde pe toate, vă rog să-mi lăsaţi încă vreo câtva timp ca să mă pot mai bine perfecţiona în această artă divină, care dacă voi ajunge să fiu perfect în ea, n-o voi da nici pentru tot imperiul vostru. După aceea a fost îndemnat să dea o probă despre ştiinţa sa. (.. .) Impresionat, Murad, chiar din consideraţiune către acest muzicant, a dat ordin ca acei captivi cari mai erau în viaţă, nu numai să nu fie ucişi, ci să se lase cu toţii în libertate. După aceea Murad a luat pre lângă sine pe acest muzicant şi ducându-l la Constantinopol l-a ţinut în multă stimă. Şi într-adevăr, acele opere persane de

muzică, cari păreau a fi îngropate sub ruinele murilor Bagdadului, au reînviat prin el în toată Turcia.“[12] Parabola e foarte veche, de origine chineză, cunoscută îndeobşte, aşa cum am mai amintit, cu referire la pictor. Din ambele parabole rezultă că perşii au răspândit în lumea barbară a Orientului propria lor cultură. Pictura şi muzica au supravieţuit în marele imperiu ca moştenire persană, dar şi ca o continuare a artei bizantine, urmaşă, la rândul ei, a celei greco-latine antice. Astfel, după ce menţionează faptul că mai există pe malul mării un palat cu splendide picturi murale, rămas de pe vremea romanilor şi părăsit de turci din motive religioase (pictura murală era interzisă de *Coran),* Cantemir ţine să aducă în discuţie faptul că unul dintre sultani, poreclit Mest (Beţivul) reuşise să-şi picteze în întregime pereţii interiori ai palatului cu scene de vânătoare, de petrecere şi cotidiene în stil clasic. Această artă a antichităţii o preluaseră – zice Cantemir – în chip strălucit, conferindu-i o mare originalitate. El face o paralelă între arta picturii la perşi şi la turci, remarcând câteva lucruri interesante: „Arta picturii – care se numeşte în general Naks, iar zugrăvirea icoanelor Tasvir – şi întrebuinţarea ei este interzisă la turci, dar la persani vechiul obicei de a picta icoane şi oricare chipuri de pereţii caselor, pentru împodobire, n-a putut fi nimicit nici de puterea şi tăria *Coranului*” [14] De altfel, turcii înşişi cunosc excepţii în arta portretului: „Cu toate acestea la curtea sultanului şi această slujbă îşi are dregătorul ei care este Musewir başi (mai marele pictorilor). El n-are altă sarcină decât să picteze chipul sultanului nou urcat pe tron şi să-l pună spre păstrare în biblioteca seraiului. Şi astfel biblioteca dinlăuntrul palatului are şi acum chipurile tuturor sultanilor, de la Othman, primul sultan turc, până la actualul Ahmed, pictate In culori (pe cât au putut) naturale, pe care am obţinut să le copiem pe toate după originale, cu ajutorul prietenilor, cu multă sârguinţă, dar şi cu multă cheltuială (căci greu şi foarte rar se găseşte la turci un binefăcător, doar de va fi atras de daruri). Nu se vede în ele nici un fel de artă, însă asemănarea e cu adevărat uimitoare.“[14]. În legătură cu aceste portrete copiate se ştie că o parte s-au tipărit în alb-negru şi nu la dimensiunile reale în ediţia engleză

a *Istoriei Imperiului Otoman* din 1734, după manuscrisul dus acolo de Antioh Cantemir, odată cu harta Constantinopolului şi probabil cu desenele color ale sultanilor. Pictorul seraiului era pe vremea lui Cantemir Levni (care executase probabil şi copiile dispărute astăzi). Cantemir a fost el însuşi preocupat până târziu nu numai de pictură (a practicat desenul şi acuarela), dar şi de problema coloranţilor. La Dimitrovka, menţionează Ivan Ilinski în jurnalul său, prinţul descoperise şi voia să exploateze pe scară largă un colorant natural din piatră pentru culoarea negru (probabil grafit). În *Istoria Imperiului Otoman* autorul aminteşte la un moment dat despre faptul că tătarii din Crimeea erau vestiţi din pricina artei de a scoate din pietre culori naturale. Pentru desenele *Istoriei ieroglifice* Cantemir a folosit praf de aur şi de aramă (auriu şi roşu). Aprecierea pe care-o face în citatul de mai sus cu privire la lipsa de artă a portretisticii, în ciuda asemănării, se referă fără îndoială la faptul că, spre deosebire de pictura greco-latină, legile proporţiei corpului, mişcarea, draparea veşmântului erau chestiuni care nu-l preocupau pe pictor. El se orienta, în virtutea simbolismului care subzista în arta orientală, mai ales persană, după gradul de importanţă, pictând capul mai mare şi mai minuţios şi aşezând personajul astfel încât, chiar şi fără legendă, privitorul să poată deduce despre cine e vorba. Soliman I de pildă e înfăţişat cu celebrul cod de legi, *Kânun nâme,* în mână. În ce priveşte asemănarea, Cantemir era în măsură s-o aprecieze după ultimele patru portrete, căci locuise la Constantinopol sub ultimii patru sultani şi-i văzuse: Soliman al II-lea (1687-l691); Ahmed al II-lea (169l-l695); Mustafa al II-lea (1695-l703) şi Ahmed al III-lea (1703-l730).

Ceea ce pierduse în arta portretului, Cantemir recunoaşte plasticii otomane în alte domenii, dintre care consideră a fi de vârf pe următoarele: arta de a picta flori (pictorul astfel specializat se numea *nakkas;* arta legăturii de carte (care-l va influenţa pe Cantemir, cel mai bun exemplu fiind *Istoria ieroglifică);* arta de a scrie artistic pe pereţii interiori ai moscheilor; arta de a săpa arabescuri pe pereţii lor exteriori şi, în sfârşit, ca domeniu separat dar aflat în legătură cu acestea, arhitectura

civilă şi navală. Pe lângă arta cărţii, Cantemir a pictat în stil persan flori, în chip de chenar al unor desene, altele beneficiind de chenare în stil european, după cum caracteristicile desenului în ansamblul său sunt mai curând europene decât orientale. În ambele situaţii faptul este explicabil prin existenţa modelelor orientale (în prima parte a vieţii) şi apoi occidentale (în ultima parte).

Dimitrie Cantemir muzicianul. Unicul exemplar manuscris al tratatului de muzică scris de Dimitrie Cantemir în limba turcă este o copie a originalului, executată în epoca sa şi se păstrează la Biblioteca Arel a Institutului de Turcologie din Istambul sub titlul *Mecum' asî Kantemiroglu.* El este intitulat *Kitâbu ilm'i musikî* (Cartea ştiinţei muzicii). În secolul trecut au mai circulat încă şi alte copii manuscrise, lucrarea a avut foarte mare vogă, una dintre copii fiind semnalată de posesorul însuşi, muzicologul Rauf Yekta Bey. Avea titlul *Tarifa ilm'i musikî ala veţki mahsus* (Explicaţia ştiinţei muzicii într-un chip mai amănunţit). Traducerea în limba română s-a făcut după exemplarul din biblioteca Arel, în 1973, cu titlul *Cartea ştiinţei muzicii după felul literelor.* În afara tratatului cantemirian ea cuprinde o anexă cu o selecţie de melodii, unele compuse de Cantemir (în transcriere europeană), selecţie a autorului. Din sutele de melodii proprii puţine s-au mai păstrat la timp. Unele au fost reperate de Rauf Yekta la începutul secolului trecut ca melodii intrate în folclor, iar despre altele ştim din culegeri franţuzeşti de melodii făcute chiar în epoca lui Cantemir[1S] (una probabil a furnizat-o chiar el în timpul refugiului la Ambasada Franţei din perioada 1703–1705) ori din culegerea lui Hampar-sum, cel care a dat notaţia modernă a muzicii turceşti şi a folosit tratatul şi compoziţiile lui Cantemir drept sursă.

Tratatul cuprinde o serie de probleme la care ne vom referi pe rând, comparând rezolvarea propusă de Cantemir cu aceea din muzica orientală mai veche – Musîkâr şi Al Farabi – şi din muzica europeană contemporană lui – Bach. Prima şi cea mai importantă operaţie este aceea a decodificării terminologice prin echivalare cu codul muzical european de astăzi pentru ca

pătrunderea în structurile cantemiriene să poată fi inteligibilă. Unii termeni folosiţi de el au acelaşi sens ca în muzica europeană. Astfel, spune măsură, ritm, melodie, structură melodică, ton, jumătate de ton, mod, motiv, compoziţie. Alţi termeni au o formă identică cu cei europeni, dar alte accepţii. Cantemir numeşte armonie lanţul tonurilor care, venind unul după celelalt, alcătuiesc armonia asemănătoare cu a corpurilor cereşti". În muzica europeană armonia defineşte secţiunea pe verticală a muzicii, rezultată din convergenţa sunetelor către un centru tonal. Ea se caracterizează prin tonalitate, polifonie şi contrapunct. În perioada lui Cantemir muzica europeană se afla într-o perioadă de început a procedeelor armonice şi ale tonalităţii diatonice (la Bach mai supravieţuiesc influenţe modale). O serie de termeni cantemirieni au accepţie echivalentă cu unii termeni europeni, deşi sunt folosite alte cuvinte. Astfel el spune repaus sau oprire pentru pauză; voce pentru înălţimea sunetului; glasul tonurilor pentru tonalitatea dominantă (implicit nota care-o redă); înrudire pentru consonanţă; potrivnica nepotrivire pentru disonanţă; *taksim* pentru tehnica armonizării modurilor, practic pentru legile armoniei.

Prima în ordinea urgenţei şi cea mai importantă problemă pe care a rezolvat-o Cantemir a fost aceea a notaţiei muzicale. Până la el muzica turcească n-a avut notaţie proprie, lucrând cu notaţia arabă a lui Al Farabi, sau alte notaţii arabe (Cantemir îl citează pe Gulam). Un contemporan al său, pe care de asemenea îl citează (Devish Osman) inventase un sistem de notaţie valabil numai pentru muzica vocală, sistem despre care probabil nu ştia, deoarece nu-l pomeneşte. Prin sistemul său Cantemir a intrat în istoria muzicii turceşti ca întemeietor al notaţiei şi părinte al muzicii culte, fiind citat ca atare şi astăzi, sub numele Kantemiroglu (fiul lui Cantemir). El a folosit valoarea cifrică a literelor alfabetului, valoare la origine magică, după cum am arătat. De asemenea sugestionat de faptul că muzica însăşi era pentru orientali un teritoriu magic, de legătură a omului cu cosmosul, literele alfabetului arab i se vor fi părut de două ori potrivite pentru a indica sunetele muzicale. Spre deosebire de valoarea cifrică, literele nu se repetă în cazul

notaţiei muzicale cantemiriene atunci când se repetă, cu modificări, un anumit sunet. El e considerat alt sunet şi l-a redat prin altă literă. Dacă, de pildă, cifra 2 se scria în arabă ___ atunci 20 se scrie ___ iar 200 . În sistemul de notaţie muzicală, însă *re* este notat cu —, iar *re* de sus cu —. Cantemir a folosit 33 de semne pentru a indica sunetele care în notaţia europeană actuală se cuprind în două octave cromatice, după cum urmează: la p. 271. Prin urmare Cantemir înşiră tonurile şi semitonurile fără indicarea duratelor şi a pauzelor. Mai târziu, în Rusia, inventând instrumentul de indicare a *locului* de unde, vizual, din compas, după calcul matematic, apar toate aceste sunete, se va fi gândit la indicarea deosebirii dintre tonuri şi semitonuri. În tabelul ce mai jos tonurile se află în poziţiile l, *2, 4, 6,* 8, 10, 12, 15, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 31, 33 şi semitonurile în celelalte poziţii. Intervalele nu sunt indicate în nici un fel, deşi în cuprinsul tratatului e pomenită de pildă cvarta. Nu deosebeşte comma (diez de o comă mai sus ; bemol de o comă mai jos come mai jos) şi apotonul (diez de cinci come mai sus ; bemol de cinci come mai jos). Cantemir nu sesizează nici distincţia major/minor, care va constitui axul gândirii lui J. S. Bach. Acesta din urmă, procedând la reducţia echivalenţelor, face ca din cele 15 posibilităţi teoretice ale gamei majore sau minore să rămână 12. *Clavecinul bine temperat* cuprinde toate cele 24 de tonalităţi majore şi minore ale unei singure game, ca şi toate posibilităţile măsurii bazate pe 4/4. A redat tonul prin ___ şi semitonul prin ___. A notat măsura cu cifre arabe la cheie. Nici una din formele de notare n-a fost invenţia sa. Ceea ce a făcut, lucrând cu un sistem de notaţie preexistent, a fost să epuizeze posibilităţile de expresie ale instrumentului pentru nişte condiţii date. Cantemir s-a gândit la acelaşi lucru, dar mai înainte a propus sistemul de lucru, adică notaţia. Apoi a urmat o cale uşor diferită, ca rezultat al tipului diferit de muzică şi de instrument. Bogăţia mai mare a gamei cantemiriene exprimă în fond, în acest punct, un minus de sistematizare. Chiar folosirea a două game în loc de una, în linia tradiţiei orientale, exprimă acelaşi lucru. Practic, teoria tonalităţii este în sistemul cantemirian mult mai puţin

NOTA TURCEASCĂ	NUMELE LITEREI ARABE	NOTAȚIA ARABĂ	NOTAȚIA EUROPEANĂ	NOTA EUROPEANĂ	NR. CRT.
YEGIAH	YE			RE (D)	1
AȘÎRÂN	AYN-YE			MI (E)	2
'ADJEM AȘÎRÂNÎ	AYN-HE			FA (F)	3
'IRAK	KAF			FA DIEZ 4 COME	4
REHAVÎ	RA			FA DIEZ 5 COME	5
RAST	RA			SOL (G)	6
ZIRGÜLE	NUN			SOL DIEZ 4 COME	7
DÜGIAH	DAL			LA (A)	8
NIHÂVEND	HE-YE			SI (B) BEMOL 5 COME	9
SEGIAH	SIN			SI BEMOL 1 COMĂ	10
BÛSELIK	BE			SI	11
CARGIAH	CIM-ELIF			DO (C)	12
SABÂ	SAD			RE BEMOL 5 COME	13
'UZZAL	LAM			RE BEMOL 4 COME	14
NEVÂ	HE			RE	15
BÂYATÎ	BE-YE-ELIF			MI BEMOL 5 COME	16
HISAR	HA			MI BEMOL 4 COME	17
HÜSEYNÎ	HA-HE			MI	18
'ADJEM	AYN			FA	19
EVČ	ELIF			FA DIEZ 4 COME	20
MÂHÛR	MIM-ELIF			FA DIEZ 5 COME	21
GERDANIYE	KEF			SOL	22
ŠENHAZ	SIN-HE			LA BEMOL 4 COME	23
MUKHAYYER	MIM			LA	24
SÜNBÜLE	LAM-HE			SI BEMOL 5 COME	25
TIZ-SEGIAH	SIN			SI BEMOL 1 COMĂ	26
TIZ-BÛSELIK	BE-HE			SI	27
TIZ-CARGIAH	CIM			DO	28
TIZ-SABÂ	SAD-HE			DO BEMOL 5 COME	29
TIZ 'UZZAL	LAM-HE			DO BEMOL 4 COME	30
TIZ NEVÂ	HE			RE	31
TIZ BÂYATÎ	HE-YE-HE			MI BEMOL 5 COME	32
TIZ HÜSEYNÎ	HA-HE			MI	33

pusă la punct decât altele, să spunem a modurilor şi ritmului. Totuşi Cantemir indică în sistemul său de notaţie măsura. El foloseşte cifrele arabe de la l la 8 alăturate semnului notelor. Conform teoriei cantemiriene a măsurii există trei tipuri de măsuri: mare, mică şi foarte mică. Ele sunt valabile atât pentru „măsura statornică“ – prin asta se desemnează octava naturală – cât şi pentru „măsura schimbătoare“ – octava în care sunetele se pot fragmenta după multiplu de 2 sau 3. Pentru variaţia măsurii mari foloseşte cifrele de la l la 4, pentru cea mică de la l la 8, iar pentru cea foarte mică din nou de la l la 4, numai că cifra fiind aşezată între două semne indicând acelaşi sunet, simbolizează reducerea la jumătate a valorii sale. Prin urmare 8 indică nota întreagă, 7 nu se foloseşte, 6 înseamnă doime cu punct, 5 nu se foloseşte; 4 – doimea: 3 – pătrimea cu punct; 2 – pătrimea; l – optimea. De pildă, 525 înseamnă două optimi din *mi* în măsura foarte mică, în timp ce 5 înseamnă o pătrime din *mi* pentru măsura mare. Faptul că cifrele 5 şi 7, fără soţ, nu se pot folosi, vădeşte posibilităţi de fragmentare sonoră ca şi în muzica europeană, unde sistemul de fragmentare este de asemenea multiplu de doi sau trei. Ca şi europenii, Cantemir utilizează pentru măsură valori sonore de la notă întreagă la şaisprezecime.

Spre deosebire de Bach, care folosea, cum am arătat, cele 24 de posibilităţi majore şi minore ale unei octave şi, epuizând posibilităţile măsurii, ajungea la 48 de modalităţi de exprimare muzicală, Cantemir, lucrând cu două octave cromatice, folosind cele 16 tonuri şi 16 semitonuri pe care le cuprind, plus tonul de acordaj al instrumentului, ca şi variaţia măsurii, obţine 49 de moduri pentru tanburul său, ale cărui corzi (două duble şi una simplă) le considera asemănătoare cu vocea umană (de unde şi concertul vocal-instrumental la care-şi extinde consideraţiile). Iată cum apreciază el însuşi sistemul său faţă de muzica orientală, grecească şi europeană: „Grecii de asemenea au scris muzica cu litere, însă ei nu au cunoscut măsura şi ritmul, de aceea muzica este chioară şi şchioapă. Europenii şi ruşii au luat de la greci şi cântă după note, însă ei nu au cunoscut alte ritmuri în afară de *semâ'î* şi *sofyan,* de

aceea ei nu pot cânta în măsură peşrevurile şi bestelele care sunt compuse în alte ritmuri; aşadar şi la ei muzica este imperfectă. Din această pricină ne-am dat multă osteneală a aduce spre îndreptare greşelile (...)“[16]. Prin urmare ceea ce ambiţiona să obţină Cantemir era un sistem perfect, care să îmbine virtuţile celui oriental bazat pe cel grecesc, cu ale celui european. Semnele pe care le-a folosit pentru notaţia sa au atât valoare de exprimare a notei europene, cât şi a măsurii (cu ajutorul celor opt cifre arabe) şi a ritmului, această din urmă teorie fiind foarte atent tratată de Cantemir. Punctul de plecare al sistemului cantemirian este cel utilizat de Al Farabi, care nota sunetele naturale din două octave: (vezi tabelul de mai jos).

J. S. Bach a plecat tot de la modurile greceşti, dar aşa cum deveniseră ele în Evul Mediu european, prin adăugarea celor bizantine. Iată modurile care stau la baza sistemului lui Bach

DIMITRIE CANTEMIR	MODURILE GRECEŞTI	AL-FARABI	SISTEM EUROPEAN
YEGIAH	PROSLAMBANOMENOS	ELIF	
HÜSEYNÎ-AŞÎRAN	HIPATI HIPATON	BE	
IRAK	PARAHIPATI HIPATON	DJIM	
RAST	LICHAMOS HIPATON	DAL	
DÜGIAH	HIPATI MESON	HE	
SEGIAH	PARAIT MESON	VAV	
CARAGIAH	LICHANOS MESON	ZE	
NEVÂ	MESON	HA	
HÜSEYNÎ	PARAMENON	TI	
EVČ	TRITI DIAZOGMANON	YE	
GERDANIYE	PARNITI DIAZOGMANON	KEF	
MUKHAYYER	NITI DIAZOGMANON	LAM	
TIZ-SEGIAH	TRITI HIPERBOLOIAN	MIM	
TIZ-CARGIAH	PARNITI HIPERBOLOIAN	NUN	
TIZ-NEVÂ	NITI HIPERBOLOIAN	SIN	

(în paranteză indicăm tonica după notaţia europeană, cu alfabet latin (A ş la), majuscule pentru major, minuscule pentru minor sau minuscule cu apostrof pentru alte octave decât ale sunetelor naturale): eolian (A – a), devenit la Bach A; hipereolian (locrian – B-b), devenit la Bach B; hiperfrigian (F-f), devenit la Bach tot B; ionic (C-c), devenit la Bach C; hipoionic (G-g), devenit la Bach tot C. Celelalte provin din modurile diatonice greceşti: frigian (D), doric (E), hipolidian (F), hipofrigian (G). Dar, în timp ce Bach a preluat din modurile greceşti şi sugestia contrapunctului liniar, ceea ce i-a permis să rotunjească, după principii absolut logice, sistemul polifonic, Cantemir cedează sugestiilor omofonice orientale, definind astfel dominantele modurilor: „vocea specială se naşte din vocea totală, aşa cum ordinea universală ia fiinţă din mişcările felurite ale corpurilor cereşti; astfel melodia se produce din desfăşurarea în fel şi chipuri a vocii speciale, adică se rupe din vocea totală în bucăţi, bucăţi, ca nişte puncte provenite din vocea totală şi le împărţim sunetelor după cerinţe (...) potrivind numărul ritmului după măsura timpului şi cântăm după regulile compoziţiei“[17]. Aici Cantemir dezvoltă partea cea mai interesantă a sistemului său, precizând legile armoniei pentru muzica orientală. El defineşte astfel consonanţa: „înrudirea este atunci când se amestecă tonurile, modurile şi structurile şi nu se arată între ele împotrivire şi ostilitate.“[18] Consonante sunt, de pildă, sunete aflate la interval de octavă, cvartă, cvintă, terţă, ca şi toate tonurile perfecte. Disonanţa, numită de el aşa cum am arătat şi mai sus „potrivnica nepotrivire“, este „atunci când nu se amestecă tonurile cu structurile şi modurile.“ Cantemir exclude posibilitatea ca disonanţa să aibă valoare muzicală. Armonia este pentru Cantemir asemănătoare decalogului din teologie: *„Taksimul* din ştiinţa muzicii a fost comparat cu prefaţa teologiei; de aceea este îngăduit muzicienilor care sunt în putere să cânte într-un mod toate modurile, însă cu condiţia ca, intrând sau ieşind dintr-un mod într-altul, să nu arate nici un fel de nepotrivire şi să aducă tonurile şi modurile care sunt ostile prin calea perfectei armonii şi după regulile muzicii“. În continuare Cantemir se ocupă de

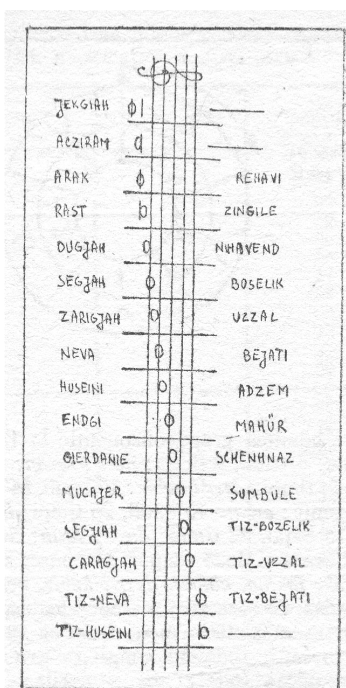
regulile transpoziţiei modurilor în linia orientală moştenită de la Musîkâr. Această concisă teorie a armoniei este bazată, ca şi la Bach, pe aspectul linear al modurilor greceşti. Dar ideea de contrapunct îi e necunoscută. Vorbind, de pildă, despre cele patru părţi ale peşrevului (gen instrumental), precizează că „nu este deosebire între *taksimul* cântăreţilor şi *taksimul* muzicanţilor“. Era deci vorba de omofonie. Cantemir a lucrat numai în zona muzicii cromatice cu bază tonală, în timp ce Bach şi toată muzica barocă au folosit contrapunctul linear, dominant în epoca polifoniei secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea european. Abia astăzi o parte a muzicienilor redescoperă valenţele neexplorate ale muzicii cromatice. Hindemith, de pildă, a postulat o teorie a armoniei şi tonalităţii bazată pe scala celor 12 semitonuri, fiecare notă fiind relaţionată în grade diferite cu o singură generatoare de ton[19]. Ori Cantemir îşi bazase şi el fiecare mod tot pe o singură generatoare de ton, prelucrând sistemul lui Al Farabi, influenţat de modurile pitagoreice, aşa cum se vede în tabelul de mai sus. La rândul său, Al Farabi n-a făcut decât să ofere o notaţie sistemului lui Musîkâr, întemeietorul sistematismului muzical. Musîkâr considera că există 12 moduri (după numărul zodiilor), le adăuga 7 glasuri (tonuri)) după numărul planetelor şi încă 4 secţiuni ale măsurii, după numărul anotimpurilor anului. Acestea alcătuiau *23* de modalităţi de exprimare muzicală, fără a socoti infinitele lor posibilităţi combinatorii („căci infinită e compoziţia părţilor“, ne spune Cantemir în *„Sistemul religiei...* bazat pe teoria lui Ptolemeu). Lor le adăuga Musîkâr 24 de structuri melodice, după numărul celor 24 de ore ale zilei, obţinând în final 47 de moduri. În comparaţie cu cele 48 ale lui Bach şi cele 49 ale lui Cantemir, fiecare folosind alte principii, variaţia nu este totuşi prea mare. Iată criteriile lui Cantemir de structurare a modurilor (deci teoria modurilor): moduri ale tonurilor grave ale sunetelor perfecte (sunt 7): irak, rast, dügiah, segiah, cargiah (tonul de acordaj al tanburului, el dă al 49-lea mod), nevâ, hüseynî; moduri ale tonurilor din octava acută (sunt 3): evè, gerdaniye, mukhayyer; moduri ale jumătăţilor de ton care merg de la acut la grav (sunt 5): šenhaz,

hisar, ‘uzzal, büselik, zengüle: moduri ale jumătăţilor de ton care merg de la grav la acut (sunt 4): kürdi, sabâ, bâyatî, ‘adjem; moduri închipuite („un mod care intră în înfăţişarea altui mod (...); nu se deosebesc prin voce, ci din instrument“; (sunt 2): bestenigian, efkend; moduri compuse (sunt 5): siinbule, mâhur, penSgiah, nikriz, nişabur; moduri cunoscute cu numele, dar necunoscute aievea („are nume, dar nu are ton anumit, aşa că se deosebeşte numai în mişcarea vocii. Glasul neavând un loc anumit, al lui, sau un motiv, trece asupra altui mod.“ Prin urmare acestor moduri Cantemir nu le distinge o dominantă, cu locul ei anume)[20]. E de fapt vorba de un singur astfel de mod: rehavî. În afara lor, consideră că există 22 de structuri uzitate cu numele de mod (nu se mai conduce după criterii magice, ci după posibilităţile instrumentului său. Musîkâr şi Al Farabi lucraseră cu *ud*-ul arab, care avea mai puţine coarde): išfahan, büziirk, hidjaz, gevešt, selmek, maye, ‘adjem-asîrânî, büselik asîrânâ, hüzzam, nihavend, nühüft, khorasani, hüseynî, hizzi, büselik, rahatelewah, ruy ‘irak, mekhalif ‘irak, sultani ‘irak, baba tahir, ‘arzbar, küèek, muberka, kargèar. Dispunerea modurilor se face după tonalitatea dominantă („axul cercului“, zice Cantemir, ca în teoria tonalităţii din muzica europeană). Nu sunt practic analizate unele moduri compuse şi majoritatea structurilor, posibile teoretic, dar neuzitate (aşa cum unele tonalităţi indicate de Bach nu mai fuseseră folosite niciodată – se pildă, A bemol major, B minor, C diez major, F diez major). Cantemir adaugă scării sistematiste a lui Musîkâr pe re de sus cu bemol patru comme mai jos, mi de sus cu bemol patru comme mai jos şi re acut cu bemol patru comme mai jos. Aceste prezenţe sunt dictate de necesităţile instrumentului, dar şi de înşiruirea logică a sunetelor. Cele 33 de semne ale notaţiei cantemiriene indică dominantele (şi nu tonicele) a 33 dintre moduri (primul tabel a indicat numele lor, care coincide cu al modurilor.

O acoladă necesară în acest punct se referă la faptul că Gr. Tocilescu, investigând arhivele cantemiriene din Rusia a găsit o foaie pe care era notată transcrierea europeană a modurilor cantemiriene după dominantă. Probabil ea nu aparţinea lui

Cantemir. Oricum, a făcut-o cineva din anturajul său deoarece în această transcriere figurează şi modurile adăugate de Cantemir scării sistematiste, cum ar fi, de pildă, uzzal. Dar, fie transcrierea e făcută pentru alt instrument, fie e făcută mecanic, fără cunoaşterea valorilor exacte folosite de Cantemir. Cel mai probabil e să fi fost făcută de Antioh, care se referă, într-o scrisoare către Voltaire [21], la faptul că posedă o culegere de melodii scrise de tatăl lui într-o notaţie asemănătoare cu cea grecească, dar pe care el n-a reuşit s-o descifreze. Iată conţinutul acelei foi aşa cum a reprodus-o Tocilescu.

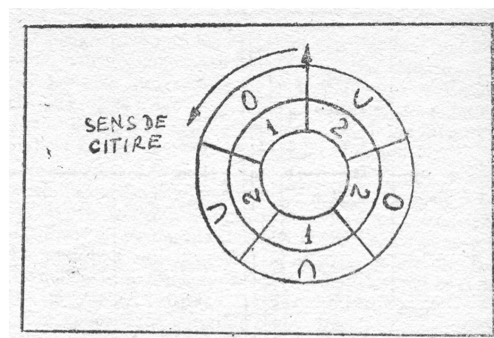
Nu comentăm această încercare de transpunere, cititorul poate confrunta singur cele două tabele, deoarece distanţele sunt suficient de mari, începând chiar cu redarea greşită a primei note a octavei – pentru ca autorul să fie exclus din această întreprindere.

În *Sistemul religiei muhammedane,* la mai bine de un deceniu de la scrierea tratatului, Cantemir se referă în aceşti termeni la teoria măsurii *(usul):* „În ce priveşte măsura, muzica orientală o depăşeşte cu mult pe cea apuseană. Căci are 24 de feluri sau genuri de măsuri (...) cu care măsoară mersul sau oprirea timpului.“ [22] Cantemir nu cunoştea prea bine posibilităţile muzicii europene, ele încă nici nu fuseseră investigate în profunzime, dar azi e cert că putea folosi măsuri la fel de fine. În *Clavecinul bine temperat* (Partea I, Preludiu şi fugă nr. 15 în G major), care a fost scris, ce-i drept, la mai bine de două decenii după sistemul lui Cantemir, se foloseşte măsura 24/16.

Teoria cantemiriană a modurilor nu poate fi bine înţeleasă decât în strânsă legătură cu aceea a ritmului, pe care autorul îl consideră, alături de măsură, cheia de boltă a muzicii orientale. El consemnează patru tipuri de bătăi ale ritmului, pe care le notează astfel: **O** – düm (tare); ∩ – tek (slab); ∩– teke (jumătate tare); ∩∩– teke-teke (jumătate tare, dar ornamentat). Sunt puse în pagină 27 de ritmuri cu precizarea bătăilor şi timpilor fiecărei bătăi (adică al numărului de picioare din metrica poeziei greceşti antice, preluată de muzica modală grecească). Este de remarcat, în privinţa teoriei ritmului, preocuparea mai accentuat logică a lui Cantemir (el trebuie că şi-a scris tratatul în timp, şi nu dintr-o dată), deoarece a îmbunătăţit teoria tradiţională persană a ritmului, care cuprindea 24 de ritmuri, cu încă 3: hezdej (14 bătăi, 22 timpi), khorezan (6 bătăi, 14 timpi) şi yek-darb (pe care nu-l putem deduce, deoarece manuscrisul tratatului are pagini lipsă şi conţine doar analiza a 16 ritmuri, făcută după acest model – ritmul düyek:.

Cantemir consideră că dintre toate ritmurile orientale muzica europeană foloseşte, am mai amintit acest lucru, doar *sofyan* şi *semâ't.* Poate nu întâmplător compoziţia sa dedicată lui Ahmed al III-lea atunci când a fost numit domn al Moldovei era un *semâ'î.* Iată ritmurile analizate de Cantemir cu precizarea bătăilor şi timpilor: *sofyan- 2* bătăi, 4 timpi *semă'î* – 5 bătăi, 6 timpi; *semâ'î–ilenk – 5* bătăi, 6 timpi; *düyek* – [5] bătăi, *8* timpi; *evfer* – 5 bătăi, 9 timpi; *fekhte* – 5 bătăi, 10 timpi;

frenkèin (trebuie să fie o transcriere deficitară – Cantemir însuşi spune că limba turcă nu admitea grup consonantic la iniţială) – 5 bătăi, 12 timpi; *mim-devri*: 6 bătăi, 9 timpi; *devr'i revan*: 6 bătăi, 14 timpi; *khorezan*: 6 bătăi, 14 timpi; *devr'ikebîr:* 10 bătăi, 14 timpi; *fer'muhammes*: 10 bătăi, 16 timpi; *evsat:* 10 bătăi, 26 timpi; *berefšan:* 12 bătăi, 16 timpi: *hezedj:* 15 bătăi, 22 timpi; *darb-i fetih*: 54 bătăi, 88 timpi. Cantemir mai analizează şi două timpuri compuse: *zad jir*, format din cinci ritmuri (*düyek, fakhte, cinber, devr-i kebîr, berefsan*) şi *derbeyn* (din *turki darb* şi *evfer*). Pe baza analizei individuale a ritmurilor Cantemir alcătuieşte un tabel sintetic metrico-ritmic valabil pentru toate situaţiile muzicii turceşti, indicând timpii pentru măsura statornică (mare, mică şi foarte mică). În tabel apar ritmurile pe care, prin absenţa paginilor, analiza nu le-a cuprins, dar lipsesc *sofyan* şi *semâ'î* (cu varianta *semâ'î-i lenk*), fără îndoială din pricina că pentru orientali erau foarte simple, iar pentru europeni cunoscute. Lipsesc de asemenea şi două din ritmurile adăugate de Cantemir sistemului tradiţional, anume *khorezan* şi *yek-darb*, fără îndoială pentru că le considera foarte rare. Cantemir însuşi a compus, experimental, în ritmul *yek-darb*, aşa cum se vede în culegerea de melodii de la sfârşitul tratatului, culegerea aparţinând a diverşi autori (doar 14 melodii sunt ale sale) şi pe baza căreia şi-a formulat teoria. Este posibil chiar ca această culegere să fi dus-o cu sine în Rusia, şi nu una a tuturor compoziţiilor proprii. Supoziţia se bazează pe afirmaţia lui Cantemir făcută cu diverse prilejuri, că are de gând

să reia problema muzicii orientale, ca şi pe afirmaţia fiului său Antioh că deţine melodii în notaţia tatălui său. Ori în acest scop respectiva culegere alcătuia un punct de referinţă necesar. În sfârşit, în tabelul ritmurilor nu figurează cele compuse. Ceea ce rezultă însă cu claritate este logica internă, matematică a dispunerii timpilor:

numele ritmului	măsura mare	măsura mică	măsura foarte mică
darb-i fetih	88	176	352
havi	32	64	128
sakil	48	96	192
cinber	24	48	96
remel	28	56	112
harîf	16	32	64
nam-sakil	24	48	94
muhammes	16	32	64
fer’ muhammes	16	32	64
berefsan	16	32	64
devr-i kebîr	14	28	56
nim-devri	9	18	36
evsat	-	36	72
devr-i revan	7	14	28
fakhte	10	20	40
durek	8	16	32
fenkcin	16	32	64
evfer	9	20	40
semâ’î-i rakks	-	10	20
semâ’î-i harbî	-	12	24
hezedj	22	44	88

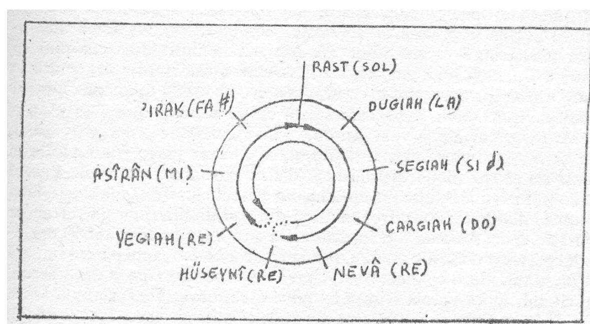
Tabelul exprimă totalitatea posibilităţilor ritmului după valoarea magică a cifrelor, ca şi după posibilităţile bătăii (măsurii europene), care urma matricea greco-bizantină, unde existau picioare bisilabice (troheu, iamb, spondeu, piric), trisilabice (dactil, anapest, amfibrah, bahic, antibahic, cretic, tribrahic, molos) şi compuse (tetrasilabice, pentasilabice)[23].

Vocaţia lui sintetică în teoria muzicii a mers aşadar în direcţia asamblării logice, plauzibile a teoriilor cunoscute şi nu a inovării pe baza unor noi principii. Fiecare parte a teoriei are valoare în sine, ca în toată muzica orientală, şi nu prin situarea ei în context, ca în cea europeană. Cantemir recunoaşte totuşi că nu se poate cânta după „regulile compoziţiei“ decât folosind împreună regulile care rezultă din teoria ritmului, măsurii, modurilor etc. Aşa, de pildă, spune: „Potrivind numărul ritmului după măsura timpului“ [24], deci numai indicând valoarea notei pe unitatea de timp în ritmul respectiv se poate cânta după regulile compoziţiei.

Aceste reguli ale compoziţiei sunt asemănate de Cantemir cu acelea ale compunerii cuvintelor unei limbi din literele alfabetului şi ale familiilor de limbi dintr-o limbă de bază: „Aşa cum limbile tuturor popoarelor s-au format din cele douăzeci şi patru de litere şi din acele silabe s-au alcătuit vocabularele limbilor, şi din vocabularele compuse s-au născut limbile tuturor popoarelor, ebraic şi arab şi grec şi latin şi italian şi slav şi celelalte, tot astfel din cele treizeci şi trei de sunete se nasc structurile melodice însemnate şi nemărginite, ca limbile tuturor popoarelor care cuprind orice se vorbeşte şi fiecare popor are vorbirea după limba proprie.“ [25] Acesta este punctul cel mai original al tratatului cantemirian, partea sa de contribuţie personală la teoria muzicii. Nimeni în muzica orientală sau occidentală n-a lucrat în virtutea acestui principiu de situare în paralel a două tipuri de limbaj uman: vorbirea şi muzica. Recunoscând astfel nu numai calitatea de limbaj a muzicii, dar şi posibilitatea unei structuri perfecte şi maleabile, care să poată cuprinde orice nuanţă, Cantemir o raportează la o posibilă unitate originară, aşa cum făcuse şi cu limbile popoarelor raportându-le la modelul unic de dinainte de turnul Babel. Ideea acestei armonii, care are drept substrat conştiinţa unităţii originare a lumii şi limbajelor sale, ar trebui să aibă ca efect, după Cantemir, câştigul şi în muzică a ceea ce se pierduse: posibilitatea tuturor oamenilor de a se înţelege între ei. Un astfel de sistem a vrut el să alcătuiască. De aceea invocă teoriile muzicale orientale, greceşti şi europene deopotrivă. Alfabetul

muzical, adică fonetica muzicii cuprindea în fond tot atâtea litere cât alfabetul slavon adaptat limbii române, îl considera deci capabil să cuprindă tipuri diferite de sensibilitate. Vorbind despre limbile popoarelor care s-au născut din una singură şi dintr-un alfabet iniţial, Cantemir nu le situează foarte exact pe familii lingvistice, ceea ce totuşi ştia, cum se vede din alte lucrări. Este semnul că valoarea acestui exemplu a fost doar aceea de a ilustra posibilităţile unei structuri alfabetice de a cuprinde părţile întregului, indiferent de apartenenţa lor. O astfel de paralelă făcută de autor este importantă deoarece indică o anvergură a gândirii umaniste fără îndoială superioară aceleia a lui Bach, care era în mai mare măsură tehnician. Ea indică, de asemenea, un mod de structurare a gândirii care va fi propriu tuturor domeniilor sale de cercetare, pretutindeni fiind vizibilă, într-un veritabil spirit rinascentist, vocaţia de a cuprinde întregul. În muzică, la fel ca în celelalte ştiinţe (pentru el muzica era, după sistemul antic şi bizantin de învăţământ, o ştiinţă, mai ales întrucât se raporta şi la matematică). Dimitrie Cantemir judeca întregul şi părţile care-l alcătuiau. Stabilea raportul părţilor între ele şi faţă de întreg. Dacă în sistemul muzical acest lucru n-a fost împins până la ultimele consecinţe logice, de vină era marea complexitate a materiei, ceea ce autorul recunoaşte. Imaginea lui despre întreg a fost parţial întunecată şi de sistemele prestabilite care l-au condiţionat. Dincolo de ceea ce numeam „fonetica“ muzicală, Cantemir îşi structurează tratatul după ideea generală a unei gramatici, vorbind despre morfologia şi sintaxa muzicii: „este necesar să descriem explicarea muzicii după *nume* şi *genuri,* apoi, arătând explicarea tonului, a glasului, a motivului, a structurii şi a modului, să facem analiza modurilor şi să deosebim structurile melodice.“[26] Prin urmare fonetica muzicală cuprindea alfabetul, adică sistemul de notaţie, morfologia cuprindea analiza modurilor şi structurilor gramaticale ale muzicii, iar sintaxa legile armoniei, ritmului şi compoziţiei. Sinteza muzicală pe care reuşeşte s-o execute pe baza acestui principiu în fond străin esenţei muzicii, este remarcabilă. O chestiune de mare fineţe ca aceea a transpoziţiei modurilor, de pildă, despre care am mai pomenit, evaluează

exact ambitusul modurilor, lucru de care Bach, nefiind un teoretician, nici nu s-a ocupat. Iată, de pildă, ambitusul modului *rast:* „Întinderea lui rast este: iese din tonul său, cu tonurile perfecte, până la hüseynî; de aici se întoarce din nou pe acel drum, coboară până la tonul yegiah, apoi, suind din nou, face oprire şi repaus în tonul propriu.“ [27]. Iată-l figurat:

În privinţa sintaxei muzicale, adică în principal a compoziţiei, Cantemir are în minte modelul peşrevului. De altfel culegerea finală este alcătuită în principal din peşrevuri. Acesta este miezul suitei instrumentale de concert. Autorul face distincţie între concertul persan şi cel turcesc: „Dacă peşrevul este compoziţia cântăreţilor turci, fiind creat în acest ritm, peşrevul are patru părţi, mărindu-se cu o parte care se numeşte zeyl*;* dacă este compoziţia cântăreţilor persani, având trei părţi şi fiind fără zeyl, se cântă perioada de trei ori (...) În compoziţia turcească perioada se repetă de opt ori, iar în compoziţia persană de şase ori.“ [28] De obicei modul primei părţi a peşrevului îi dă numele. Părţile a doua şi a treia se cântă în registru modulat acut, iar partea finală în registru grav. Peşrevul persan poate avea fie un refren diferit de cele trei părţi, fie chiar prima parte se constituie ca refren al celorlalte. Peşrevul de tip turcesc poate avea şi o coda pe lângă cele patru părţi, după modelele: AB, CD, DB, EB sau AB, CD, DB, EB, FB (coda). Este evident substratul magic care prilejuise adăugarea celei de-a patra părţi la peşrevul *sunnit* faţă de cel *şiit:* cifra 4 exprima în concepţia

otomană perfecţiunea. De aceea şi intervalul de cvartă era considerat perfect. Cantemir a compus şi peşrevuri în stil persan, ritmurile sale preferate fiind *darb-i fetih* (inventat de el), *sakil, muhammes, berefšan, devr-i kebîr, düyek*. În afară de peşrevuri a compus şi semâ-î-uri (nume al unei părţi din suita de concert, nu numai al unui ritm). Deşi tratatul este alcătuit după posibilităţile tanburului şi având ca model mai ales peşrevul, Cantemir ţine să facă, în cuprinsul tratatului, trimiterile la întregul „gramaticii" compoziţiei. El se referă la posibilităţile instrumentului *kemanèe* (tot un instrument cu coarde) şi enumeră genurile muzicale obişnuite într-un concert: „Sunt cinci genuri ale suitei vocale: *taksim, beste, nakiš", kiar, semâ-î"*[29]. (Aici *taksim* înseamnă preludiu, dar indică în fond principiile armoniei după care se ghidează întreaga suită.) Şi ţine să precizeze: „Nu este deosebire între taksimul cântăreţilor şi taksimul muzicanţilor" [30]. Am mai amintit despre faptul că muzica orientală era omofonică. Detaliem consideraţiile cantemiriene asupra părţilor concertului vocal, deoarece el însuşi a compus muzică vocal-instrumentală, după cum atestă câteva melodii care s-au păstrat şi ale căror cuvinte le vom reproduce mai jos. *Beste* avea patru părţi, ca şi peşrevul din suita instrumentală, fiecare parte fiind alcătuită dintr-un *ghazel* (două distihuri, al doilea repetabil la refren). *Kiar-ul* avea trei părţi alcătuite prima dintr-un ghazel cu refren silabic, a doua din trei distihuri fără refren, a treia din trei distihuri cu un refren pe post de coda. *Nakiš* era o formă combinată între *beste* şi *kiar,* cuprinzând partea a doua a kiarşului, prima parte a *besteşi,* apoi partea iniţială a *kiarşului.* Ceea ce dicta asemănarea cu *beste* sau *kiarşului* erau modul şi ritmul. Suita vocală sfârşea cu *semâ-î,* care avea fie formă de *beste,* fie de *kiar.* Ceea ce s-a păstrat din textele cantemiriene a fost semnalat de T. T. Burada (se cânta încă în Turcia la începutul secolului XX) după Rauf Yekta[31]: „Dacă ochii tăi ar putea vorbi, ar fi mai expresivi decât limba,/ O, luna mea! privirile tale sunt interpreţii ochilor tăi,/ Sprâncenele tale înseamnă câteodată îndurarea, / O, luna mea! ochii tăi omoară fără milă adoratorii tăi". Burada reproduce şi un alt text cunoscut tot după Rauf Yekta: „Aceea care-mi atrage

inima e veselă, elegantă şi ingenioasă, / Chiparosul meu! Cocheta mea! Vină iubita mea, vină secretul inimii mele! Cu ochii săi ea îşi poate exprima secretele inimii sale, /Fără scris şi fără vreun cuvânt"[32]. În ambele cazuri e vorba de traducerea după franceză a unui text turcesc. Marja de eroare trebuie să fie destul de mare, dar în ambele texte se observă o înclinaţie pentru aspectul psihologic ale sentimentului. Privirea e cea care vorbeşte cel mai mult. Trebuie să fi fost vorba, inevitabil şi de o artă a compoziţiei textului propriu-zis, pentru că, de pildă, referindu-se la traducerea făcută de Gentius după Saadi, Cantemir vorbea tocmai despre marea pierdere în registrul fineţii şi farmecului. Suita instrumentală, la care se referă de asemenea Cantemir în tratatul său, cuprindea doar trei părţi: *taksimul, peşrevul* şi *semâ-î-ul.* Iar suita vocal-instrumentală cuprindea *taksimul,* unul sau două peşrevuri (parte a orchestrei), apoi partea vocală *(beste, nakis, kiar, semâ-î)*. În sfârşit, orchestra „ţine tonurile de armonie, după care se încheia cu *taksimul* vocal[33]; ceea ce oferă unitate armonică întregului concert este respectarea aceluiaşi mod. În rest, chiar compozitorii puteau fi diferiţi. Cantemir încheie această parte de sintaxă muzicală descriind compoziţia orchestrei şi poziţia instrumentelor soliste *(ney* şi *tanbur)*. Deci instrumentul, la care se specializase Cantemir avea în orchestra turcească rolul viorii a II-a din orchestra europeană [34].

Tratatul muzical al lui Dimitrie Cantemir a fost folosit în Turcia până la notaţia modernă a lui Hamparsum. În unele locuri izolate el a continuat să fie folosit şi după aceea. La începutul secolului trecut el era încă utilizat la mănăstirea mevlevî de la Yeng Kapu, lucru explicabil, deoarece Cantemir compusese o arie a dervişilor mevlevî (în *Istoria Imperiului Otoman* şi în *Sistemul religiei...* acordă un loc aparte acestei secte de „învârtitori, numiţi astfel după un dans foarte rapid care caracteriza acest cult)". O serie de tratate muzicale turceşti, care i-au urmat acestuia, inclusiv al lui Hamparsum, dar şi al lui Hîzîr Aga, *Numirile modurilor în crearea melodiilor,* din secolul al XVII-lea, al lui Abdul Baki Dede (1765–1821) sau Hasim Bey de la sfârşitul secolului al XIX-lea se inspiră din

tratatul cantemirian[35]. În ce priveşte valoarea şi răspândirea melodiilor compuse de Cantemir, putem spune că multe din acestea au intrat în folclorul turcesc şi se cântau ca melodii populare, aşa cum am arătat, până în secolul nostru.

Activitatea de plastician a lui Dimitrie Cantemir cuprinde o serie de desene cu caracter simbolic sau doar artistic, ca şi înluminuri făcute pentru ilustrarea cărţilor sau hărţilor sale. Prima lucrare, *Divanul sau Gâlceava Înţeleptului cu Lumea,* publicată în româneşte şi greceşte de autor la Iaşi în 1698, conţine două desene: stema Moldovei şi reprezentarea Lumii şi a Înţeleptului.

Stema e încadrată într-un dreptunghi cu latura lungă pe orizontală, dreptunghi alcătuit din mici motive geometrice (două cerculeţe şi un oval înlănţuite prin repetare), pe liniile orizontale motivul fiind dublat la exterior de alt motiv miniatural: flori stilizate geometric. În acest chenar stema se află în centru, cu o încadrare proprie de forma aproximativă a unui cerc. În centrul stemei este capul de zimbru, desenat frontal, fără umbre, cu botul mai alungit decât de obicei, având între coarne o stea şi sprijinită de coarne o coroană regală cu crucea ortodoxă la mijloc. Sub capul zimbrului se află două spade încrucişate, una cu vârful în sus, cealaltă cu mânerul în formă de cruce ortodoxă. În punctul lor de încrucişare se află un desen gen arabesc, ca o fundă de legătură. Acest desen central e înconjurat de literele:

I

Я Л

Б Б

Ь Г

З М

Spaţiul rămas liber în interiorul cercului central e umplut cu patru desene identice, alcătuite după sistemul „în oglindă“, al axelor verticală şi orizontală. Sunt desene fără semnificaţie heraldică, la fel ca şi cele două mici motive florale geometrice aflate la capetele diametrului orizontal al cercului. În exterior, în dreptunghi, în colţul din stânga sus e scris **стї́χѵ́ръ цържіі**,

text precedat de o mică cruce cu braţe egale. Acesta este titlul versurilor cantemiriene aflate în fruntea lucrării şi dedicate stemei. În dreapta sus e scrisă dedicaţia: **Пρε χερбȣл стї́ъз**. În colţul din dreapta jos e desenat soarele ca o faţă umană văzută frontal şi înconjurată de raze egale, între care sunt intercalate săgeţi cu contur dublu. Sub acest desen, în semicerc, e scris: **соарлε кȣ лȣна прε чεрїȣ лȣчѫщε**, text precedat de o cruce cu braţe egale. Trebuie să menţionăm că obsesia acestei cruci a cutreierat şi textele, nu numai desenele lui Cantemir. Vorbind despre o stemă a Moldovei de pe zidurile cetăţii Suceava, care avea această cruce, autorul consideră că fusese gravată în perioada restaurării cetăţii de după al doilea descălecat. Crucea cu braţe egale o identifică în mod expres pe monede considerate de el romane şi asemănate constandelor[36]. În dreapta jos se află, într-un cerc mic, luna, văzută ca o faţă umană din profil, orientată spre soare. E înconjurată de raze în partea dinspre soare şi de săgeţi cu contur dublu în partea opusă. Pe semicerc, în josul ei, e scris **Iдεкѫ’нто лоѵл слъвнтъ трълщъ**. Întregul ansamblu seamănă cu un drapel, idee subliniată şi de faptul că în stânga sus, ca şi la mijloc, motivul floral-geometrizat al orizontalei e supradimensionat. Ceea ce putem remarca privind ansamblul acestui prim desen cantemirian este tenta lui simbolică. Pe de o parte, stemei însăşi i se adaugă elemente menite să plaseze această Moldovă simbolică într-un context cosmic şi sugerând apartenenţa ei la latinitate. Desenele aflate în interiorul cercului stemei, ca nişte aripi învăluind-o şi ieşind din suluri ca de papirus, ca şi motivele florale în volute de la capetele diametrului orizontal vădesc o cunoaştere a stilului medieval european al desenului şi indică de asemenea voinţa desenatorului de a încadra stema Moldovei într-o ambianţă care să ilustreze apartenenţa ei europeană. Sunt idei care ţâşnesc la suprafaţa creaţiei cantemiriene deocamdată prin intermediul imaginii, dar vor fi afirmate apăsat pe tot parcursul istoriografiei. Amănuntul luminări lunii de către soare, faptul că stema şi cei doi aştri se află înscrişi în cercuri, atestă o cunoaştere şi o situare astronomică a raportului soare-lună – pământ (acesta din urmă fiind Moldova simbolizată prin stema ei).

Celălalt desen care ilustrează ediţia princeps a *Divanului* are intenţia să simbolizeze însuşi conflictul fundamental al cărţii, acela dintre înţelept şi lume. Desenul cuprinde o întreagă pagină de carte şi chenarului e alcătuit din două linii duble între care sunt înscrise, în româneşte şi greceşte, versete considerate de autor ilustrative pentru simbolistica desenului: „Ce este omul că l-ai pomenit sau fiul omului că l-ai cercetat ; Micşuratu-l-ai cu puţin oarece decât îngerii, cu slavă şi cinste l-ai încorunat, aşezatu-l-ai peste lucrurile mânulor tale. Toate ai supus supt picioarele lui, oile şi boii, încă şi dobitoacele câmpului, paserile ceriului şi peştii mării.“ Autorul nu indică sursa, reconstituită de Virgil Gândea în studiul introductiv al Divanului, ed. 1974, ca fiind David, psalmul 8. Urmează trei citate cu indicarea surselor scrise cu literă mai mică: „Nepriiatenii omului căsaşii lui“ – Miheia, 3, 7 (corect 7,6 cf. Oct. Ghibu); „Înţelepciunea cărnii moarte” – Rom. 3,8 (corect 8, 6) „Ucide sufletele carile nu mor” – Iezechiel 3, 13.[37] Textul psalmului se află la marginea interioară a chenarului, începând de la jumătatea liniei de sus şi mergând spre dreapta, în jurul desenului. Textul e precedat de un mic desen floral-geometric, identic cu cel ce dublează orizontalele liniei de chenar a stemei. Citatele sunt date în continuare. Sub linia exterioară a chenarului dublu se află textul grecesc (identic cu cel românesc). La sfârşitul fiecărui citat sunt câte două puncte. Acest mod de atenţionare va fi folosit şi în *Istoria ieroglifică* pentru a indica trimiterile la scara tâlcuitoare. Figurile umane se află situate, fiecare, sub câte un arc romanic sprijinit de coloane (două arce şi trei coloane). Fiecare coloană e mai groasă jos şi mai subţire sus, cele laterale fiind lipite de linia chenarului. Jos au toate o bază trapezoidală cu motiv corintic, iar sus la fel, după principiul „în oglindă“, urmând mediana orizontală a desenului. Sus fiecare coloană se încheie cu ceea ce spaţial ar putea fi trei secţiuni de trunchi de con, figurate prin trei paralele echidistante de lungime inegală. Arcele bolţilor sunt desenate prin câte opt semicercuri concentrice. Cele două semicercuri de la interior pleacă de la partea de sus a coloanelor şi între ele se află haşuri duble. Următoarele trei pleacă de la desenele în

formă de lance aflate în continuarea coloanelor şi între ele sunt haşuri în formă de nervuri, care merg în continuare pe deasupra ambelor arce, fără a respecta simetria medianei verticale. Între a patra şi a cincea linie e un spaţiu alb. Între a cincea şi a opta linie, care se îmbină de la un arc la altul fără desen de mijloc, se află diverse motive alcătuite din linii şi puncte grupate diferit, dar care respectă simetria în oglindă a arcelor. La colţurile de sus şi la mijloc sunt arabescuri care întregesc desenul până la linia textului de chenar. Pe partea interioară a fiecărui arc se află o bandă ca de hârtie (cu capetele fluturând) pe care e scris câte un text, numai în româneşte. În stânga: **Десфрыъината лѹме саѹ сѹфлетѹлъ**, iar în dreapta **ѡмѹл ѧцелепт саѹ сѹфлетѹлъ**. Trebuie să remarcăm, încă din această primă lucrare cantemiriană, ceea ce atestă şi inscripţiile: autorul amesteca litere greceşti în alfabetul slavon. El nu scrie o, ci ω. Este, cum am văzut, o chestiune de doctrină. Reprezentarea prin figuri umane a trupului şi a sufletului se resimte de tehnica bizantină a icoanelor. În ambele cazuri pliurile veşmintelor, ca şi poziţia înţepenită a mâinilor şi picioarelor, amintesc de hieratismul bizantin. Unele sugestii de umbrire a faldurilor, indică totuşi tendinţa de a îmblânzi această fixitate, de a indica volumul, spaţialitatea corpurilor. Veşmântul Lumii este mai neîngrijit şi atârnă cu un colţ. Cel al Sufletului are pe poale un chenar dublu, la fel unul în talie. De asemenea personajul poartă o mantie imperială cu multe falduri. Lumea e reprezentată printr-un bărbat cu barbă lungă, neagră şi neîngrijită, cu pungi sub ochi şi riduri pe frunte, cu părul ciufulit. El ţine în mâna dreaptă o sabie cu vârful îndreptat, ca o ameninţare, către celălalt personaj. Sufletul e înfăţişat printr-un bărbat tânăr, cu plete lungi ca ale lui Făt Frumos, cu o coroană regească pe cap, asemănătoare celei din stema Moldovei. Cu degetul arătător al mâinii drepte sufletul arată spre această coroană, ceea ce constituie un fel de răspuns la gestul Trupului, deoarece capul celui de-al doilea personaj e uşor aplecat în direcţia celui dintâi şi către sabie. Prin această relaţie dintre personaje desenul lui Cantemir depăşeşte canoanele bizantine, resimţindu-se de influenţa desenului

oriental, aşa cum se poate vedea în portretele sultanilor din *Istoria Imperiului Otoman,* desene fără umbre, dar unde simbolistica avea un scop concret de informare. Arabescurile şi migala execuţiei indică de asemenea o bună cunoaştere a artei turceşti şi persane. În spatele Trupului, ca şi sub picioarele Sufletului, se află un cerc (sugerând o sferă, adică împărăţia pământească şi cerească) plin cu diverse imagini. Ele se văd bine în dreapta, fiind parţial acoperite de corpul personajului în stânga. Conţinutul lor e însă identic, în partea dreaptă sus a sferei se află soarele, văzut frontal, ca o faţă omenească, la fel ca în desenul stemei Moldovei. În stânga sus e luna, ca o faţă omenească văzută din profil şi privind spre soare. Ea are raze numai în partea opusă soarelui. În tot restul părţii de sus sunt desenate stele mai mari şi mai mici. Acest cer e separat de pământ printr-o bandă lată de nori vălătuciţi, aşezaţi orizontal. Pe pământ sunt figurate, ca în psalmul lui David citat în chenarul desenului, păsări zburând. În stânga se văd două animale, în prim plan e văzut din profil, dar cu capul din faţă, un bour cu coarnele desenate ca în stema Moldovei. În spatele lor, în planul doi, acoperişul ţuguiat al unei case. În dreapta se află un castel cu creneluri, după tipic medieval, cu turnuri şi al cărui zid din faţă e scăldat la temelie de valurile mării, ca la zidul palatului lui Cantemir de pe Bosfor figurat în harta Constantinopolului. La data executării acestui desen palatul respectiv încă nu-l avea, dar mediul acvatic era obişnuit în Constantinopol, fapt care explică alegerea lui drept simbol al prim-planului de jos al acestui desen din cercul de jos. În mijloc, la malul mării, se află un bărbat şi o femeie mână în mână, probabil Adam şi Eva, dat fiind faptul că e vorba de nuduri. După aşezarea celor două cercuri trebuie să deducem că Trupul dă la spate, desconsideră acest univers rotund al vieţii cereşti şi pământeşti (e interesant că „cerul“ nu e înfăţişat biblic, ci astronomic), în timp ce Sufletul îl stăpâneşte, se ridică deasupra. Celelalte trei citate aflate în chenarul desenului sunt concluzii în legătură cu viaţa dusă numai din perspectiva Trupului, concluzii ce aparţin fără îndoială Sufletului: să se lase locuit de plăceri trupeşti înseamnă pentru om să convieţuiască cu „nepriiateni“,

ceea ce ar fi o înţelepciune a cărnii generatoare de moarte. Între cele două desene ale *Divanului* există o relaţie minimă dar vizibilă. Sunt sugestii care vizează, dincolo de unitatea de viziune, o putere de simbolizare ce ne trimite cu gândul la ideile tânărului Cantemir, fost de-acum domn al Moldovei. Conştiinţa şi personalitatea sa creşteau cu intenţia de a câştiga tronul fortificându-şi în primul rând mijloacele spirituale. În ce priveşte concepţia plastică, ea este deopotrivă îndatorată, în această fază de început, manierei bizantine de referire la *Biblie* şi celei turceşti de concepere a personajelor. Se simte însă şi o intenţie combinatorie, simbolizantă, care este originală. O putere de a contopi aceste influenţe într-un univers distinct şi de a-l exprima cu mijloace plastice de asemenea sintetice.

Desenele executate în perioada asimilării de către Cantemir a *Fizicii* lui van Helmont atestă şi o serie de revelaţii pe care le-a avut sub aspect plastic. El ia cunoştinţă cu desenul occidental, intuieşte caracteristicile lui faţă de cel oriental, mai ales în privinţa a ceea ce a însemnat în arta desenului Evul Mediu. Pe fondul bine fixat al plasticii cantemiriene, care este îndatorat mai ales înţelegerii valorii simbolice a artei, pătrunde acest nou curent occidental, prevalent în perioada van Helmont. Cele două desene alcătuite în momentul cunoaşterii lucrărilor acestuia n-au pierdut pe deplin legătura cu concepţia filosofică de până atunci a autorului şi ca urmare există încă, şi la nivel de imagine, atestări ale acestei reminiscenţe de viziune. Din păcate, cunoscând aceste desene numai în versiunea tipărită de Tocilescu, n-am avut acces nici la culoare, nici la dimensiunile reale ale desenelor care ar fi permis, poate, o mai bună lectură a inscripţiilor latineşti aflate în cuprinsul lor. Aceste desene au fost comentate de profesorul Virgil Gândea, care însă n-a stabilit şi relaţia lor cu restul activităţii plastice a lui Cantemir. Primul dintre aceste două desene are formă circulară şi este încadrat într-un chenar format din câte două linii între care se află un spaţiu mai mare, alb. Liniile duble erau o obişnuinţă şi a primelor desene cantemiriene. În centru, cam pe linia diametrului vertical al cercului, se află desenat din profil un leu ridicat în două labe, una din acestea fiind pusă pe un disc

alcătuit din linii concentrice mai groase mărginite fiecare de câte două linii mai subţiri. În centrul discului e scris de mână „fons sapientiae in finibus.“. Cu una din labele din spate leul se sprijină pe vălătuci de nori, cu cealaltă păşeşte spre baza unei coloane. Pe capul leului se sprijină un personaj foarte asemănător celui din desenul *Divalului* (Sufletul), îmbrăcat aproximativ la fel, încoronat (dar coroana nu are în vârf cruce) şi îmbrăcat într-un veşmânt la fel drapat, dar fără mantie. N-ar fi exclus ca această imagine să sugereze chiar autoportretul lui Cantemir la acea vârstă. Personajul se sprijină de o coloană, ca şi în celălalt desen, dar o coloană liberă, care are la bază o construcţie cu mai multe nivele, iar sus un ornament stilizat. În jurul capului personajului e scrisă cu caractere latine, dar cu litere aruncate pe deasupra ca în slavonă şi cu m final indicat prin tildă, o inscripţie aşezată în cerc, pe care n-am putut-o descifra în întregime: „Pulcherrima virtus preateristam (?) (?) vitae“. În lungul trupului, în faţa personajului, e scris „Non movetur“. În mâna dreaptă personajul ţine un şarpe (e fără îndoială simbolul biblic al cunoaşterii) care se află orientat spre un mic stativ pe care se află o carte deschisă. Pe paginile cărţii e scrisă o sentinţă. Am distins „ars (?)-rii et (?) (?) (?) (?) sophia (?)“ Cu mâna stângă personajul arată spre lanţul unei fântâni cu cumpănă (amănuntul e din punct de vedere plastic interesant pentru amintirea peisajului moldovenesc). Ea are în faţă discul ţinut de leu, a cărui inscripţie am reprodus-o. Cumpăna are în chip de contragreutate o carte şi un compas uşor desfăcut, în lungul braţelor cărora scrie „capax mensurae“. În spatele fântânii, spre marginea din dreapta a cercului, se află un palat căruia i se văd doar ferestrele, dispuse pe două nivele, şi nici o intrare. El este frumos ornamentat în partea de jos şi de sus, are acoperişul în patru ape şi deasupra cinci tije aşezate patru în colţuri şi una la mijloc, purtând deasupra chivoturi, cel din centru fiind dublu. E fără îndoială un palat simbolic, care ignoră voit amănunte arhitectonice necesare, mai ales că sub le se vede ceata preafericiţilor, aşezaţi în profil, privind extatic în sus, unii chiar ridicând mâinile spre cer şi intonând cântece de slavă, dacă e să ne luăm după razele care

le ţâşnesc din gură. Ei Sunt înveşmântaţi cu haine lungi, ca ale personajului de lângă coloană. Unii stau în genunchi, alţii în picioare şi toţi Sunt aşezaţi cu spatele la centrul imaginii, sprijinindu-se, ca şi leul, pe vălătuci de nori. Sub aceste personaje (în număr de şase), în dreapta jos se află o corabie cu pânze umflate de vânt (cum trebuie că erau destule în porturile Constantinopolului, aşa cum a figurat autorul mai târziu şi într-o imagine laterală de pe harta Constantinopolului, în versiunea Zubov). Corabia are prora către privitor, bogat ornamentată, ceea ce iese din canoanele simbolisticii desenului şi indică o preocupare pe care Cantemir va păstra-o vie până târziu, în *Sistemul religiei,* pomenind despre faptul că are intenţia să trateze, într-o lucrare separată, despre arhitectura navală. E o corabie mare, cu două rânduri de vâsle şi trei arbori pentru velatură, mai curând în stil veneţian. De altfel, cum spune în *Istoria Imperiului Otoman,* organizatorul flotei turceşti fusese un veneţian pe nume Mezzomorto. E probabil corabia care duce în Paradis cetele credincioşilor. Dar sugestia biblică se pierde aproape în detaliile artistice ale desenului. În partea stângă a cercului, cu trunchiul paralel cu coloana centrală, se află un copac. Este desenat în stil persan, cu frunze mari, palmate şi fructe decorative, cu ramuri graţios şi simetric arcuite. De o parte şi de alta coroana este mărginită de inscripţia „fructus dulcissimus“. În lungul trunchiului e scris „radix amara“. La baza acestui pom al cunoaşterii, în stânga, e scrisă o sentinţă latină pe două rânduri, al cărui prim cuvânt pare să fie „Cognoscitur“. Pomul e înfipt într-o movilă pe care cresc smocuri de iarbă şi flori, se vede o intrare ca de peşteră, iar în stânga şi deasupra ei e scris un cuvânt latinesc pe care însă nu l-am putut descifra. Cu vârful acest pom atinge stativul unde se află cartea despre care am pomenit. La baza trunchiului e scris „ex justitia (?)“. Solul pe care se sprijină copacul are la bază nori în vălătuci. Ei separă, în acest desen, ca şi în cel din *Divan,* lumea de dincolo (mai mult în sens spiritual decât religios) de cea pământească. Sub aceşti nori, în extrema stânga jos e desenat un cap ca de înger, bucălat şi cu părul negru, din gura căruia se sugerează că ies cuvintele scrise pe desenul aflat în

continuare puţin mai jos. E vorba de o scară dublă, simbolizând vârstele omului pe decade. Până la 50 scara urcă, apoi până la 100 coboară, exact cum aflăm din textul *Divanului.* La începutul scării e un N şi la sfârşit un M (naşterea şi moartea). În unghiul scării, sub cifra 50, e scris „gradus incertus". Nu putem să nu constatăm că a fost vârsta la care a murit Cantemir însuşi. Pe partea urcătoare a scării e scris „nascitur", pe cea coborâtoare „moritur". Deasupra scării e un paralelogram indicat cu linie dublă (o vagă sugestie de privire în perspectivă dinspre capul de înger ne face să credem că autorul se gândea la un dreptunghi) în interior având inscripţia „ars humana brevitus e(st) *ţ* (?) infinitae. „Chiar în vârful scării stă o pasăre care cântă „citó, citó". Între scară şi corabie este figurată coasa morţii, simbol biblic, dar redat în stil foarte realist, cu vârful îndreptat spre scară. În unghiul dintre lamă şi tijă e scris „mori no(n) tardo bir." Din punct de vedere al simbolisticii legătura cu primul desen este neîndoielnică. Chiar faptul că autorul încearcă să se ajute cu texte explicative este revelator. În ce priveşte tehnica desenului, trebuie să remarcăm foarte realista execuţie a leului, corăbiei şi altor amănunte. Deşi lumina nu cade dintr-o anumită sursă, umbrele fiind în consecinţă puse (mai ales în ce priveşte leul) aşa cum i se părea desenatorului bine pentru reliefarea musculaturii, însăşi prezenţa lor este o noutate care atestă modificarea stilului. Axele desenului continuă să fie verticala şi orizontala care se întretaie în centru. Este interesant, în această alegorie, că leul e desenat ca în stema Moldovei pe care-o va descrie Cantemir de mai multe ori (în *Descrierea Moldovei, Istoria Imperiului Otoman* afirmă a fi fost descoperită pe zidurile Sucevei şi aparţinând celui dintâi descălecat).

Al doilea desen cantemirian al perioadei Van Helmont este în mai mare măsură european ca viziune, deşi relaţiile cu desenele precedente se păstrează, atât în ce priveşte tehnica de lucru, cât şi simbolistica. În cadrul dreptunghiular al unei pagini de carte se află desenat în chip de medalion un cerc care ocupă centrul jumătăţii de sus a imaginii. Axa orizontală a paginii e demarcată de un chenar alcătuit din câte două linii

duble (două linii duble alcătuiesc şi chenarul paginii) între care e scris „Ioan Demetrius Constan. Vayvo. pinxit“. Cercul de sus are un chenar lat, lipsă în partea de jos şi atingând în dreapta chenarul paginii. O linie mai groasă de contur e urmată de un spaţiu unde sunt desenate grupuri de câte două paralele separate printr-un punct. Urmează trei linii concentrice foarte apropiate, apoi, înscrisă în lungimea cercului, inscripţia „Homo est creatura vivens in corpore. Per animam immortalem ad honore Dei, secundum lumen, et ad imaginem Verbi Primi exemplari omnium causarum sigillata“. După o altă linie mai groasă urmează altă inscripţie pe toată lungimea cercului, începând de asemenea de la dreapta jos şi continuând spre stânga: „Initium sapientiae timor Domini sui incipita meditatione mortis et vitae aeternae Finis ultimus Sapientiae et vitae nostrae brabiu (?) cursus est charitas“. După cum se vede din texte, ideile *Divanului* nu-l părăsiseră, în virtutea lor se producea această nouă asimilare intelectuală care era Van Helmont. Textul în chenar aminteşte clar de tehnica desenului din *Divanul.* Dar limba latină atestă tentativa autorului de asimilare a unui standard european. Chenarul interior al medalionului este alcătuit din motive florale stilizate cuprinse în câte două linii duble şi dispuse după metoda în oglindă, urmând diametrul vertical al cercului. În centrul medalionului se află capul lui van Helmont, ca un fald al gulerului aşezat pe un triunghi echilateral cu baza de sus conturat cu o linie dublă la exterior şi una simplă la interior, între ele fiind înscris, de la dreapta spre stânga, „Ioannes Baptista Van Helmont“. E un desen executat în cel mai realist stil occidental, cu umbre indicând obrajii traşi, linia fermă a gurii, cu colţurile buzelor uşor lăsate în jos. Linia nasului e dreaptă, părul tuns scurt, lumina cade dinspre stânga. Pe jumătate acoperit de acesta se află un al doilea cap, ceva mai mare ca el (deci nerespectând legile perspectivei). E un om mai tânăr ca primul, cu părul lung, ondulat la fel ca acela din portretul de van Mour executat lui Cantemir însuşi în tinereţe. Linia mai senzuală a buzelor, obrazul cu mai puţine umbre, nasul drept, cu nările umflate, privirea scrutătoare indică fie pe Van Helmont la o vârstă mai

tânără, fie chiar pe autorul desenului. Acest al doilea cap se sprijină pe un cerc care are înscrise într-un spaţiu lăsat de două rânduri de linii duble, concentrice, ,,ranos. merc. Van Hel-“ Trebuie să remarcăm, în această parte de sus a paginii, renunţarea relativă la prezentarea desenului după legile simetriei axiale. Pe de o parte, cercul este asimetric aşezat, pe de alta, personajele din medalion sparg această simetrie şi, în plus ceea ce se află pe lângă medalion dezechilibrează şi mai mult imaginea. În colţul din stânga sus se află doar un sfert de cerc indicat prin trei linii concentrice între care sunt haşuri simple la exterior şi duble la interior, o corolă ca de floare în afară şi raze ca ale soarelui. În acest sfert de cerc e scris probabil cu caractere ebraice:———— În partea din dreapta, în spatele cercului, până aproape de centrul imaginii se vede o clădire cu două ferestre cu arc romanic şi grilaj de fier, ca al palatelor medievale, o cupolă cu frunze de acant în partea de jos şi ferestre mici cu acelaşi tip de arc. Un zid crenelat în spatele cupolei şi zidul de cărămidă sunt foarte clar desenate în stânga cupolei, unde e sugerat a fi unghiul clădirii. Partea de jos a paginii, aflată sub numele autorului, are desenul cuprins între două arce de cerc alcătuind forma unui ochi. În spaţiul rămas în cele patru colţuri se află motive florale uşor stilizate, dispuse după tehnica în oglindă a axelor verticală şi orizontală a acestei a doua părţi a desenului. Stilul acestor motive este mai curând oriental, de miniatură persană ori de fronton de titlu la începutul unei cărţi. Desenul central e mărginit de un chenar format din câte două linii duble, în spaţiul din mijlocul lor fiind scris cu litere aruncate pe deasupra, ca şi în inscripţiile din prima parte a desenului şi ca în primul desen al perioadei Van Helmont: „Natura est inversus Dei quo(d) resestid (?) qtiod est e (?) agit quod agere iussa est etc.” Pe semicercul de jos, tot de la stânga la dreapta e scris „Ex sola aqua et ferment, cunctaquae creduntur mista”. În interiorul desenului nu e scris nimic, la fel ca în cel din *Divanul.* El înfăţişează varietatea vieţii pe pământ, ca şi principiul creşterii prin fermentaţie, principiu al alchimiştilor occidentali din Evul Mediu. În partea dreaptă a desenului se află în picioare, cu faţa spre privitor şi spre centrul

imaginii, învăţatul. E îmbrăcat in veşmânt lung, european şi nu bizantin, poartă o scufie de tip germanic, ca în imaginile lui Memling, de pildă, ţine in dreapta un bol cu gâtul lung şi cu stânga îl arată, având arătătorul ridicat spre atenţionare. În stânga lui, jos, sunt două retorte, iar în spatele lor o coloană cu o bară orizontală deasupra. De aceasta sunt atârnate două vase în stil de ceainic şi jos, între ele, un uriaş alambic. Această ambianţă de laborator unde se experimentează principiul vital al fermentaţiei e transpusă în natură în restul desenului. Pe cer se vede soarele, principiul vital ca în vechile filosofii orientale, înfăţişat ca o faţă umană şi înconjurat de raze lungi, care ajung la coroana copacului aflat în centrul imaginii. În stânga lui e luna, aflată la primul pătrar şi înfăţişată strict astronomic. Copacul este realist înfăţişat şi trunchiul său se înfige în sol la malul apei aflate în spatele său. În apă se văd, de o parte şi de alta a trunchiului, doi peşti uriaşi, cu gurile căscate. Valurile apei, care pare să fie un râu, deoarece dincolo de ea sunt alte imagini de uscat, sunt desenate în mod ciudat, prin linii şerpuind pe orizontală şi nu în sensul presupus de curgere. Cantemir a indicat doar faptul că e vorba de apă. În prim plan, dincoace de râu, vedem diverse plante cu tulpini, frunze şi flori crescând din sol. Legea proporţiilor desenului nu e respectată, elementele lui păstrându-şi mărimea după gradul de importanţă simbolică. În partea din stânga a desenului este figurat un deal tăiat în secţiune în interiorul căruia, într-un coridor de mină indicat cu negru, doi oameni în picioare, îmbrăcaţi cu cămaşă vârâtă în pantaloni, unul cu spatele şi altul cu faţa, muncesc cu ciocanul şi dalta. La poalele dealului, pe dinafară, un al treilea, cu tichie pe cap, cară o roabă pe jumătate plină, iar în faţa lui se târăşte un şarpe. Deasupra acestui deal se vede un copac stilizat, ca o floare simetrică în stil oriental. În fundul, în stânga este o mare catedrală sau biserică, deasupra căreia zboară păsări. În faţa ei un bou, (ori bour!) privind spre orizontul îndepărtat, a cărui linie este indicată prin semne de vegetaţie (copaci). Observăm că în al doilea desen puterea de concentrare a simbolurilor e mai mare ca în celelalte, simetria imaginilor se raportează la axe diferite,

care sparg monotonia ansamblului, legile perspectivei sunt relativ respectate, mişcarea bine redată, tehnica umbrelor şi luminilor mai bine aprofundată. Ceea ce continuă să prevaleze este concepţia că desenul nu transmite prin sine însuşi un mesaj, ci el trebuie înscris chiar în desen sau, dacă nu, desenul se constituie ca ilustrare a unui mesaj scris sau ca ilustrare a unei concepţii exprimabilă în cuvinte. În toate aceste desene ale perioadei de început e vizibilă tentativa de sinteză a mijloacelor desenului oriental şi occidental, sinteză operată pe marginea unor idei filosofice pentru care *Biblia* a fost începutul, iar ştiinţele naturii urmarea.

Celelalte desene cantemiriene sunt ilustraţii ale unora din cărţile sau hărţile sale, mai precis legate de conţinutul acestora decât de activitatea de ansamblu a autorului, de modul lui de a gândi problemele generale, de a-şi ilustra opţiunile, sistemul valoric etc. Pentru *Istoria ieroglifică* există un singur desen, pe care Tocilescu l-a reprodus color. El a mai reprodus, alb-negru, pagina de titlu a cărţii, ca şi începutul ei. De asemenea, a reprodus semnătura cu caractere slavone a tuturor personajelor, „pasiri, dobitoace, şi jiganii", ca şi semnătura personajelor-principi: Leul şi Vulturul. E interesant că principele Moldovei e Leul şi nu Bourul, cum ar fi fost normal după stemă. Ne vom referi la toate acestea deoarece atestă, considerate împreună, o anumită concepţie despre arta cărţii. Desenul din *Istorie* simbolizează Constantinopolul aşa cum apare el în carte (scara tâlcuitoare), ca o cetate a desfrâului şi pierzaniei. Reminiscenţa desenelor şi ideilor anterioare se păstrează prin aceea că tentaţiile oraşului sunt considerate aducătoare de pierzanie pentru spirit, dând prioritate plăcerilor trupului. Titlul desenului, sus în centru, scris cu auriu, este **ЧЄТАТЪ ЄПІѲѴМІНН** (Cetatea Epithymiei, cu θ grecesc). În centru, pe axa verticală a desenului care acoperă o pagină de carte, se află figurat golful Cheraton ca un canal drept, văzându-se vărsarea celor două râuri care fac unghi la capătul său nordic (exact ca pe o hartă). Apa e indicată prin linii ondulate, continue şi paralele, care urmează linia malurilor ca în desenul precedent, fiind ici-colo întrerupte de mici vârtejuri spiralate. Aceeaşi tehnică

va fi folosită în harta Constantinopolului. De o parte şi de alta a canalului se află două chenare înguste cu mici motive în triunghi pe alb-negru. Dincolo de acest chenar, până la linia de margine a desenului, sunt, de o parte şi de alta, două benzi late umplute cu flori cu contur negru şi cu auriu în loc de umbre. Ele sunt lucrate foarte fin, nu există două flori la fel, iar stilul aminteşte barocul miniaturilor persane. Nu există paralelism între partea dreaptă şi cea stângă a chenarului floral. În centrul imaginii, în lungul canalului, e figurat un caic turcesc văzut de sus, cu câte 21 de vâsle de fiecare parte. Conturul corăbiei şi vâslele sunt desenate cu negru. În centrul ei se află un palat văzut în perspectivă, cu intrarea în partea dinspre privitor, cu un turn central înconjurat la cele patru colţuri de turnuri (patrulater, semn al perfecţiunii în islamism). Poarta de intrate, spre care duc câteva trepte, e şi ea mărginită, de fiecare parte, de câte două turnuri. În faţa palatului e o piaţă, în spatele său este un foişor înalt, sprijinit pe patru stâlpi, având un acoperiş plat şi peste el unul arcuit ca al construcţiilor chinezeşti (pagode) sau indiene. Deasupra acestui acoperiş e o turlă ascuţită cu profil cilindric şi cu două ferestre înguste. În afara acestui foişor palatul e conceput pe şapte-opt nivele suprapuse, cel mai mare număr de ferestre aflate alături fiind 5. Cantemir trebuie să fi văzut în Constantinopol asemenea palate, chiar dacă nu era vorba chiar de serai. Ceea ce semnalăm ca fiind important este faptul că în acest desen sunt luate în consideraţie legile perspectivei. Acoperişul palatului, ca şi toate acoperişele clădirilor din jurul lui, o aglomerare fără discontinuităţi, în perspectivă ca în pictura lui Giotto, sunt roşu închis, cu haşuri simple sau duble în partea umbrită. În general lumina vine din dreapta (de la apus, dacă, respectăm sugestia de hartă), dar nu există o regulă strictă, ideea fiind în motivele florale, ca şi la acoperişe, că umbrele trebuie astfel puse încât să dea spaţialitate desenului, iluzia de volum. Ferestrele (cele mai multe clădiri au mai multe etaje) sunt figurate cu bronz auriu. Unele clădiri au cupole, altele acoperişuri în două sau patru ape, ele însele fiind de formă pătrată sau dreptunghiulară. Toate clădirile au deasupra, ca şi palatul, câte un glob. Numai

palatul are creneluri de incintă în partea din spate. Corabia are la prora şi la pupa (convexă şi respectiv concavă), alte trei orificii de scurgere a apei. Deci pe fondul alb al foii Cantemir pune numai trei culori: negru, auriu, roşu, toate în culori naturale: praf de cărbune, de aur, de aramă, nedegradabile în timp.

Facsimilarea de către Tocilescu a paginii de titlu n-a fost întâmplătoare. Din păcate, în absenţa culorii, nu putem vorbi despre unitatea cărţii sub aspect coloristic. Dar, pentru că şi celelalte cărţi apărute în timpul vieţii autorului şi sub îngrijirea sa aveau desene – e vorba de *Divanul* şi *Sistemul religiei...* – putem emite consideraţii despre ceea ce considera Cantemir că trebuie să fie o carte. *Divanul* are pagina de titlu mărginită de un chenar format dintr-o linie dublă[38], la colţurile de sus, în exteriorul ei fiind aceleaşi mici desene floral-geometrice ca şi în cazul stemei sau desenului cu personaje (motivul care separă începutul de sfârşitul textului din chenar). În partea de sus, atât *Divanul* cât şi *Istoria ieroglifică* au o bandă orizontală cu chenar. În timp ce în prima lucrare acest motiv se afla deasupra titlului, având în centru crucea creştină, în a doua primul cuvânt al titlului e înglobat chiar în motivul floral. Ambele pagini respectă ideea simetriei în scrierea titlului, numelui autorului etc. Iniţialele cuvintelor sunt scrise cu o literă mai înflorită. În cazul *Istoriei ieroglifice* un motiv floral în arabesc, mai simplu ca cel descris mai sus, se repetă în cazul cifrelor arabe care decodifică numele autorului, închizând astfel pagina în partea de jos. Pagina de titlu a *Divanului* se închide şi ea cu un motiv geometric mai subliniat în partea de jos. Spre deosebire de acestea, *Sistemul religiei,* a cărui publicare a provocat atâtea dispute, a apărut cu pagina de titlu simplă, fără nici o înfloritură. De altfel autorul era atunci în expediţia Caspică. Este cert însă că el acorda în continuare mare importanţă titlurilor. Facsimilul paginii de titlu a textului – *In compendiolo universae logices institutionis. Proemiolum,* aflat în manuscris până la ediţia Tocilescu, indică aceeaşi grijă. Pagina de deschidere a textului propriu-zis al lucrărilor era iarăşi considerată de Cantemir foarte importantă. Atât *Divanul,* cât şi *Istoria ieroglifică* atestă acest fapt. Desenul de frontispiciu

al *Divanului* aminteşte de cel care încadrează stema Moldovei, iar cel al *Istoriei* este un vas cu flori, din el ieşind în stânga şi în dreapta lujeri înfloriţi desenaţi cu migală, ca şi florile din chenarul „Cetăţii Epitihymiei". Este limpede înţelegerea de către Cantemir a unităţii de prezentare a cărţii sub aspectul ilustraţiei. El nu folosea în aceeaşi carte stiluri care să se contrazică, de la un desen la altul. Fiecare început de capitol avea prima literă scrisă mai mare şi înflorit, încadrată într-un motiv floral care, de obicei, respecta caracteristicile literei, urmând linia ei de contur şi fiind alcătuit din forme mai curbe dacă era vorba de o literă cu bucle, sau din forme mai unghiulare dacă litera avea linii frânte. A-cesta e cazul tuturor celor trei lucrări publicate în timpul vieţii autorului. În cazul *Sistemului,* atunci când se repetă aceeaşi literă e folosit acelaşi motiv. În general motivele florale ale *Istoriei ieroglifice* le amintesc pe cele din al doilea desen al perioadei Van Helmont. Toate desenele de ilustrare a cărţilor sunt stilizate, lipsite de umbre, plane, fără volum. În cazul *Istoriei ieroglifice* nu poate fi lipsit de importanţă să remarcăm faptul că pe pagina de titlu e scris ICTOP¯A cu I iniţial latin. De asemenea, semnăturile tuturor personajelor sunt considerate opere de artă în sine. Fiecare nume e scris în slavona cu litere aruncate pe deasupra, foarte concentrat, încadrabil într-un dreptunghi, adică având literele ordonat înşiruite, cu linie fermă şi continuă, asemănătoare hieroglifelor. Ideea trimite la originile magice ale scrierii şi la caracterul ei emblematic. Numele celor doi monarhi e scris în acelaşi fel, cu litere mai mari, însoţite chiar de mici arabescuri. Pentru Cantemir acestea nu erau doar numele personajelor, ci amprenta caracterului lor. Este interesant de observat că semnătura însăşi, în clar, a lui Dimitrie Cantemir, cu alfabet slavon, respecta aceleaşi reguli, spre deosebire de cea cu caractere latine, mult mai modernă, europeană. Ambele există în finalul ediţiei tipărite de Tocilescu din *Encomium authorem* la *Fizica* lui Van Helmont.

Toate celelalte desene cantemiriene sunt reflexul preocupărilor sale istoriografice, ilustrând fie problema românească, fie pe cea otomană. Le vom aborda în ordinea în care este de

presupus că au fost desenate, dată fiind necesitatea de a ilustra o lucrare sau alta. Harta Moldovei, alcătuită la data scrierii lucrării despre Moldova, are în colţul din stânga jos scris titlul – „Principatus Moldaviae nova § accurata Descriptio delineate Principe Demetrio Cantemirio” – pe frontonul a ceea ce s-ar putea numi un cămin monumental, în stil european (englez). Deasupra căminului (în latină acelaşi cuvânt însemna căminul şi patria) se află doi îngeri, desenaţi tot în stilul european baroc cunoscut, care susţin o coroană princiară cu cruce la mijloc (ca în desenul stemei Moldovei din *Divan)*. Sub coroană e un ecuson oval şi gol (în limbaj heraldic simboliza principe care şi-a pierdut tronul). În dreapta titlului, în acelaşi chenar format din linii paralele, se află un personaj cu mantie regală, aşezat, purtând aceeaşi coroană ca şi cea de deasupra ecusonului gol. Iorga credea că e vorba de simbolul Moldovei. Dat fiind însă faptul că el n-a observat identitatea celor două coroane, credem mai curând că e vorba chiar de principele care a pierdut tronul Moldovei. Mai ales că personajul ţine în mână un sceptru şi e vegheat, din spate, de un centurion roman (semn al apartenenţei ţării la spaţiul latin) cu armură şi steag. În spatele personajului aşezat se află un caduceu. Caduceul era semnul păcii şi în acelaşi timp al lui Hermes, purtătorul de veşti. Prin el probabil Cantemir înfăţişa însuşi scopul desenului, dar şi al hărţii: acela de a vesti lumii despre soarta Moldovei şi a principelui ei. Lângă caduceu se află o coroană spartă la jumătate şi deasupra ei o inimă care luminează, pentru că în jurul ei se văd raze. Inima e desenată cu roşu, aşa cum mai sunt pe hartă doar punctul numit Stanilesty, unde se află o cruce culcată desenată tot cu roşu şi sub ea inscripţia: „Hic Russi pugnarunt cum Turcia A°. 1711“. Numai valul lui Traian mai e desenat pe hartă cu roşu. Această unitate coloristică vorbeşte cu discreţie despre cel mai dramatic moment din viaţa autorului şi, dincolo de momentul respectiv, încearcă să comunice lumii europene un mesaj al speranţei. Estetica de ansamblu a hărţii, ca şi aceea a cărţii constituiau pentru Cantemir o problemă importantă.

În afara acestui desen din stânga jos se mai află, în dreapta jos, încadrat într-un bogat chenar cu flori şi fructe (semn de

frumuseţe şi rod) două scări pentru măsurarea distanţelor pe hartă. Textul *Descrierii Moldovei* lămureşte semnificaţia acestor scări fără legendă. În cap. II Cantemir se referă la măsurătoarea în mile italiene şi ceasuri turceşti. Este important de observat, în ordinea tehnicii desenului, că Dimitrie Cantemir păstrează caracterul simbolic, dar schimbă maniera de prezentare. Canoanele desenului sunt cele occidentale, fără însă a se folosi de umbre şi de ceea ce ar indica volumele, perspectiva etc.

Harta Constantinopolului, alcătuită pentru a ilustra marea *Istorie a Imperiului Otoman,* pe lângă faptul că ea însăşi conţine amănunte de desen artistic şi simbolic, a avut, în versiunea gravată din 1720, două desene, unul în stânga sus, cel cunoscut sub numele de palatul lui Cantemir de pe Bosfor, al doilea la mijlocul laturii din dreapta a hărţii, înfăţişând o vedere a portului mare din Constantinopol. Cel de-al doilea desen a rămas până acum inedit, harta fiind descoperită de Paul Cernovodeanu în 1986 şi publicată în „Magazin istoric" 2/1989. Primul desen, al palatului, a fost preluat în harta tipărită în ediţia engleză a *Istoriei Imperiului Otoman* şi merită o privire mai atentă, deoarece înfăţişează o certă înnoire a mijloacelor plastice cantemiriene. Harta Constantinopolului în ansamblul ei prezintă câteva amănunte cu importanţă plastică. E vorba de faptul că cele mai importante clădiri sunt figurate miniatural, dar exact. De asemenea pâlcurile de copaci cu semnificaţie cât de cât strategică sunt desenate foarte atent, zidurile de incintă ale cetăţii sunt figurate cu linii paralele şi pentru porţi lăsate spaţii libere. Harta avea un cert scop strategic, ceea ce se vede şi din amănuntul surprinzător că absolut pe toate obiectivele hărţii, inclusiv coroanele copacilor, lumina vine din stânga, adică dinspre Occident. La fel se întâmplă şi cu desenul palatului şi al portului. Roza vânturilor care indică vestul are la vârf o mică cruce, în timp ce nordul e indicat cu o mică floare stilizată. Aşadar creştinătatea occidentală, Europa, trebuia să lumineze acest spaţiu al fostului Bizanţ. De asemenea pe hartă e indicată înălţimea şi caracterul abrupt al malurilor, diferenţa între apele joase de la ţărm şi cele de adâncime; delimitează prin haşuri diferite cotele de nivel,

indică localităţile cele mai apropiate de oraş, aflate de jur împrejur. Ba chiar deasupra rozei vânturilor e scris că din acel punct până la intrarea în Marea Marmara sunt 1025 de mile engeleze (în versiunea rusă distanţele sunt în verste). S-ar putea ca acest lucru să fie adăugat doar în versiunea engleză a hărţii, deoarece Cantemir a lucrat în geografia sa cu mile italiene. Desenul palatului fiind în sine lipsit de substrat simbolic, valoarea lui simbolică e doar aceea de a indica faptul că în inima Constantinopolului se află un loc unde europenii ar fi fost primiţi cu prietenie. De aceea autorul a folosit stilul european. E un desen unde putem analiza trăsăturile sale plastice mai mult decât la oricare altul. Perspectiva privitorului este mai ales frontală. Toate liniile prim-planului se unesc în vârful turlei centrale din planul secund, aflată deasupra intrării spre curtea interioară a palatului. Prim-planul ocupă jumătatea de jos a desenului, planul secund jumătatea de sus. Centrul de perspectivă a planului secund se află în afara desenului, pe axul care continuă linia drumului aflat în dreapta sus. E de presupus deci că autorul a realizat imaginea de ansamblu a palatului nu din memorie, ci privind din diverse unghiuri, de pe mare, din curte, de pe drumul care ducea spre palat, apropiindu-se progresiv de el. Obiectivele cele mai importante ale desenului se află în planul secund. E vorba de drumul mărginit de o parte şi de alta de un gard înalt, după toate probabilităţile din lemn, deoarece se vede lanţul indicat cu linie dublă care taie sus şi jos fiecare stinghie ascuţită la vârf. Palatul propriu-zis e înconjurat cu gard de cărămidă, îngrijit desenat, ca în desenul palatului din perioada Van Helmont aflat în spatele medalionului rotund cu chipul celor două personaje bust. Cărămizile din prim-plan sunt mai mari ca cele din planul secund. În prim-plan se vede şi grilajul care străjuieşte în partea de sus zidul înconjurător al incintei. În partea dreaptă sus a desenului (spre nord-est, desenul fiind orientat ca situare geografică – îi corespunde pe hartă pct. 101) e străjuit de copaci înalţi, cu coroana ca a plopilor. Palatul din dreapta, care acoperă o parte a zidului de incintă din fundal şi probabil intrarea dinspre drum, e construit cu coloane şi arce în stil romanic la parter. Temelia

e chiar pe malul mării, două ieşiri practicate în zid, una cu trepte şi una fără, ducând direct la apă. Deasupra acestor coloane ce delimitează parterul clădirii, mai înalt în stânga, unde se profilează patru arce mai largi ca celelalte opt aflate în continuare, se află alte etaje. În stânga sunt două etaje, având câte patru ferestre pe fiecare latură din cele două vizibile, etajul al doilea, cu podeaua mai lată ca plafonul celui de sub ei. Deasupra se află un acoperiş în patru ape, fiecare latură fiind în formă de triunghi echilateral, după cum se vede cea din faţă, cealaltă fiind deformată în virtutea legilor perspectivei. Aripa centrală a palatului din dreapta are un singur nivel, situat însă la jumătatea înălţimii între etajul I şi II al aripii din stânga. Pa faţadă sunt vizibile tot patru ferestre şi acoperişul e de acelaşi tip ca în stânga. Partea dreaptă are forma unui donjon după toate probabilităţile hexagonal, deoarece se văd trei laturi. Nu are nici fereastră, dar e de presupus că existau deschideri de observaţie. În extrema dreaptă palatul se continuă cu o îngrădire suplimentară, indicată cu haşuri duble şi care pleacă chiar de la zidul acestuia, având între sine şi mare, chiar deasupra ieşirii fără trepte către apă, o construcţie numai parter, din ea fiind vizibilă doar o fereastră şi o parte de acoperiş triunghiular. În spatele acestui palat se văd, probabil încastrate în zidul exterior al incintei, de o parte şi de alta a intrării, câte două turnuri subţiri ca de minaret, cu acoperişul conic. Palatul aflat în plan secund în partea stângă a desenului este situat mai departe pe linia mediană orizontală a desenului ca cel din dreapta, ceea ce de altfel reiese şi din faptul că în dreptul palatului deja descris se află, spre stânga, un alt gard, cu o poartă de intrare care are deasupra o construcţie probabil din lemn, în formă de fronton grecesc şi, lângă ea, în interiorul curţii palatului din dreapta, cât ţine înălţimea zidului, o construcţie cu acoperiş plat şi doar doi pereţi (al treilea fiind gardul însuşi, cu o uşă, o fereastră în dreapta şi trei în stânga. Umbra porţii ajunge practic până la zidul palatului din dreapta. E interesant de observat ce funcţie importantă în delimitarea dimensiunilor capătă umbrele în acest desen. Dacă admitem înălţimea stâlpului acestei porţi,

aflat pe verticala desenului, drept unitate de măsură a lungimii, ea este echivalentă, fiind în acelaşi plan, cu înălţimea patrulaterului mai somptuos, al palatului din dreapta. De asemenea, respectând proporţiile perspectivei, care sunt determinabile, are cam tot atât cât lungimea „căsuţei portarului" (cea) cu doi pereţi) şi se cuprinde cam de patru ori în linia care uneşte capătul de nord al curţii cu zidul grădinii din prim-planul desenului. Palatul din stânga, deşi aflat mai spre fundal decât cel din dreapta, pare mai îngust, construcţia sfârşind într-un plan mai apropiat de privitor decât a celuilalt. În afara intrării care-l uneşte cu palatul din dreapta, el mai are, spre nord, o intrare proprie, prin care nu puteau însă intra echipaje, ci doar oamenii care veneau din curtea mare a domeniului, mărginită în dreapta de un gard cu pomi (paralel cu drumul din dreapta sus), iar în stânga de o apă curgătoare cu direcţia nord-sud. În incinta domeniului, între gard şi drum, în dreapta, se vede o construcţie paralelipipedică, locuinţa slugilor sau grajduri. Dincolo de drum, în colţul din dreapta sus al desenului, se văd alte garduri, construcţii mai mici, cărări şi pomi. Poarta dinspre curtea domeniului, a palatului din stânga, se află chiar în centrul desenului. Ea are un acoperiş în formă de cupolă, cu marginea de jos dantelată în stil italian. Coloanele pe care se sprijină au capitel identic sus si jos. Dincoace de poartă şi probabil lipită de ea (privitorul nu poate distinge clar) se află o altă „căsuţă a portarului", cu uşa la mijloc şi câte o fereastră de o parte şi de alta, cu un horn în stânga, pe acoperişul în două ape, fiecare de formă dreptunghiulară. Palatul are trei aripi în formă de careu, aripile laterale fiind pe sfert lungi faţă de cea frontală. În faţă parterul are şapte arce romanice sprijinite de coloane înalte, ca şi cele ale parterului mai somptuos din palatul celălalt. Părţile laterale au la capete câte două arce romanice şi la fel pe latura interioară. Coloanele sfârşesc, sus şi jos, cu capiteluri de formă trapezoidală, după toate probabilităţile cu ornamente corintice ca ale acoperişului în formă de cupolă ale porţii din centrul desenului (ea amintind de unul din desenele perioadei Van Helmont). Este interesant de observat că acest al doilea palat se supune propriilor sale

legi de perspectivă, el fiind probabil desenat din incinta curţii pe care o are în faţă, de undeva de pe lângă bazin. Acest lucru este valabil pentru unghiul aripilor laterale ale palatului, dar nu şi pentru acoperişul lor sau al părţii din spate a palatului, construită probabil mai târziu ca partea din faţă, după cum pare lipită de ea. Cele trei perspective diferite cu care lucrează autorul creează o mare iluzie de adâncime în spaţiu, din cauză că punctele de perspectivă însele se află dispuse mereu mai în adâncime, pe nişte orizontale imaginare, prima spre privitor, în afara desenului, a doua aproape de planul lui median, iar a treia dincolo de linia mediană. Veridicitatea schematică a acestor perspective diferite e „îndulcită“ de regularitatea cu care cad umbrele. Construcţia palatului din dreapta e armonioasă, ideea de arc romanic se repetă, deoarece ferestrele celui de-al doilea etaj sunt încadrate în arce false, obţinute din stucatură şi delimitând pe verticală ferestrele aflate la primul şi al doilea etaj. Fiecare din părţile laterale ale palatului are câte un horn, iar partea din faţă are şi ea, la fiecare capăt, câte un horn. Partea adăugată palatului în spate e mai înaltă. Se vede ceea ce s-ar putea numi al treilea nivel. E de asemenea vizibilă linia rotunjită a acoperişului şi burlanul de colectare a apei. Observăm şapte ferestre, ca şi la cele două etaje ale aripii centrale a palatului. În extrema stângă mai e o fereastră, mai lată, aflată între stâlpii de susţinere ai pridvorului, în colţul din stânga în spate se află un turn identic cu turnurile de la intrarea în primul palat. Zidul din stânga, cel de incintă, are în el o poartă joasă, vizibilă doar graţie luminii care, intrând prin ea, proiectează pe pământ un oval. Această poartă duce la pârâu. Tot prim-planul desenului este ocupat de curtea din faţa palatului din stânga, de un bazin mărginit de zid, de o grădină în stil franţuzesc aflată în centru, în grădină se ajunge din curte, trecând printr-o poartă de formă de arc romanic, sprijinită de două coloane care susţin un acoperiş ce aminteşte de arhitectura italienească. Spre grădină coboară două trepte ce mărginesc o mică platformă de formă hexagonală. De o parte şi de alta a intrării se află un grilaj din fier, pe latura dinspre curte, în rest, spre bazin, fiind un zid din cărămidă.

Acesta merge până la linia de jos a desenului pe lungime de două treimi, o treime fiind bazinul şi o treime grădina. Pe cea de-a treia treime a liniei de jos se află deschiderea spre mare. După desen ne putem da seama aproximativ exact cum arăta palatul în realitate. Marea armonie a clădirilor, formele care-şi corespundeau la distanţă, indică gustul rafinat al celui ce-l locuia. Acesta este palatul în care se desfăşoară o parte a acţiunii din *Istoria ieroglifică,* pentru că autorul vorbeşte acolo despre faptul că era aşezat pe Bosfor („la marginea gârlelor") şi că, fiind căutat de bostangii, a scăpat fugind pe mare. În acest palat a avut loc întâlnirea secretă cu Şoimul (Toma Cantacuzino), unchiul soţiei sale, capuchehaie a lui Brâncoveanu şi viitor aliat în războiul din 1711. Probabil grădina era chiar realizarea lui Cantemir, deoarece în *Istoria Imperiului Otoman* o pomeneşte cu mândrie, după cum pomeneşte şi ce s-a întâmplat cu palatul după plecarea sa din Constantinopol. El a ajuns în mâna lui Ion Mavrocordat, împreună cu biblioteca şi colecţia de rarităţi arheologice pe care-o adăpostea. Apoi acesta a dăruit palatul unei fiice a sultanului Ahmed al III-lea, cu prilejul căsătoriei. Desenul palatului se află pe harta Constantinopolului în partea din stânga sus, mărginind legenda hărţii, în timp ce în partea dreaptă a legendei, depăşind axul vertical al hărţii se află un spaţiu dreptunghiular, mărginit de falduri ca ale unei cortine. În interiorul acestui spaţiu e scris în rusă (versiunea Zubov) titlul hărţii. Desenul palatului şi acela încadrând titlul au dimensiunile 10,5 x 8 cm. Pe desenul palatului, şi anume pe zidul din prim plan al grădinii, gravorul a scris: Грыдо Алеξїи Зȣбовъ все й Бȣрхе. Titlul hărţii în versiunea sa este următorul: Планъ Константинополя їли Царяграда іiже Прѣждѣ нарицашеся Вузантїа дре́плеже^м^ лѣта Тди^с^ѧ 1453, мц^с^а маїпѣ 29 де нарїсобанны Кнземъ Димитриемъ Кантемиромъ. În sfârşit, desenul portului aflat în partea dreaptă a hărţii (în versiune Zubov, inexistent în versiune europeană, unde, în locul său e completată harta, palatul fiind situat în dreapta jos), are dimensiunile 25 x 13 cm şi se află aşezat cu orizontala de sus cam la două treimi din înălţimea

hărţii. În partea dreaptă jos a acestui desen e scris „Гры. Але. Зȣбовъ: 1720“. Desenul e ghidat după mediana orizontală. Pe linia ei, în fundal, se văd siluete de clădiri cu minarete. Cerul ocupă jumătatea de sus a desenului cu vălătuci de nori aşa cum ne-au obişnuit şi alte desene cantemiriene, dar figuraţi mai realist, cu umbre obţinute în gravură prin haşuri foarte fine. Jumătatea de jos cuprinde suprafaţa mării. Noutatea acestui desen este, între altele, şi aceea a felului cum sunt figurate valurile. Tehnica e şi aici realistă, legile perspectivei sunt respectate. În prim plan, de la centru (mediana verticală) spre dreapta se află un caic turcesc cu şapte personaje, unele având turban, altele fes. Totul e desenat cu multă acurateţe, poziţia trupurilor în mişcare sau în repaus cât se poate de firească, umbrele puse exact acolo unde trebuie, deşi, la o privire atentă, e limpede că în acest desen nu există o unică sursă de lumină. Tot în prim plan se află, în stânga si în dreapta verticalei mediane, câte o caravelă cu velatura stinsă pe toate cele trei catarge, cu drapelele de formă triunghiulară, fâlfâind în vânt. Şi ele sunt foarte atent desenate, se văd frânghiile velaturii, prora împodobită cu ciocul ridicat spre stânga şi respectiv spre dreapta, după cum corabia e aşezată oblic în stânga sau în dreapta imaginii. În planul secund, cam la un sfert din înălţimea totală a desenului, numai în jumătatea de stânga, mai sunt două caravele, cea din extrema stânga aşezată din profil, cea aflată spre centrul imaginii văzută din faţă. În sfârşit, în planul al treilea se disting alte două caravele, ambele în jumătatea din dreapta a tabloului şi văzute frontal. Între planul trei şi fundal se mai pot distinge patru ambarcaţiuni mici, una în jumătatea de stânga şi trei în cea dreaptă. Orizontala de sus a acestui desen e împărţită în trei părţi, câte un sfert la capete şi jumătate la mijloc. Ghirlande de flori stilizate atârnă formând deasupra norilor două convexităţi mai mici spre margini şi două la centru, unde e circumscrisă aproape o jumătate de cerc în interiorul căruia se scrie: „Проспектъ Полуденнїи“. Florile geometrizate cu patru petale amintesc de perioada Van Helmont, iar cele două aripi care mărginesc acest titlu în partea de sus amintesc de primul desen cantemirian, cel al stemei

Moldovei din *Divanul*... În sfârşit, linia dublă a chenarului, mărginită la interior de acelaşi desen cu cerculeţe şi ovale mici înlănţuite trădează stilul propriu lui Cantemir. În sfârşit, pe lângă acest desen, în partea din stânga jos a hărţii, se află scala, deasupra căreia, pe toată lungimea, e un desen în arabesc făcut după tehnica „în oglindă“ respectând mediana verticală. La capetele scalei sunt mici coloane de susţinere ale acestui arabesc. În stânga scalei e scris: „Иже древле Верикїиское море нарицашеся.

Un alt desen care ilustrează istoriografia cantemiriană a fost făcut pentru *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane. E* vorba tot de un desen alegoric, foarte bine executat din punctul de vedere al mişcării corpurilor şi modelării veşmintelor în comparaţie cu celelalte desene executate de Cantemir în perioada sa constantinopolitană. Desenul e de formă dreptunghiulară, cu chenarul alcătuit din câte două linii duble între care se află un motiv repetabil în frunză de acant cu vârful spre exterior. Latura lungă este verticala desenului. Culcat în prim plan, cu faţa în sus, cu picioarele uşor arcuite, cu mâna dreaptă atârnând liber, degetele bine desenate, cu plete, barbă şi mustăţi, acoperit cu un veşmânt sumar în dreptul şoldurilor, un bărbat doarme profund. Pe pântecul lui se văd şapte capete de şerpi, care aparent îl sug. Cozile şerpilor sunt împletite în sus, alcătuind un trunchi ca de copac. Coroana copacului are ramuri de asemenea din trupuri de şerpi. Capetele lor răsărind din frunziş sunt fructele copacului. Frunzele Sunt mari, dantelate. Desenul e astfel conceput încât nu se poate vorbi de o singură sursă de lumină. La picioarele personajului, îndreptate spre dreapta, ca şi în colţul din stânga jos al desenului, se află ierburi şi flori, de asemenea foarte veridic redate, numai că, după legile perspectivei, prin relaţie cu corpul uman, sunt foarte mari, ca şi în desenele perioadei Van Helmont. Tufişul din dreapta a mai umbrit ca cel din stânga. În spatele trunchiului de copac, în semicerc, sunt aşezate trei personaje feminine, în picioare, îmbrăcate după moda europeană contemporană lui Cantemir. Toate sunt personaje încoronate cu coroane circulare, cu vârfuri de înălţime egală

(primele de acest tip în desenele cantemiriene). Cele de pe margini arată fiecare cu mâna stângă spre coroana pomului, dar numai personajul din stânga are capul ridicat spre ea, celelalte două îl privesc pe omul adormit. Deasupra capetelor lor scrie, de la stânga la dreapta: Asia, Africa, Europa. Alegoria a fost de mult decodificată, chiar autorul o povesteşte în *Istoria Imperiului Otoman.* Cel adormit e Othman I, întemeietorul Imperiului Otoman, iar personajele feminine sunt cele trei continente ameninţate de întinderea periculoasă (ca a viperelor) a Imperiului. În fundal, cam în dreptul taliei personajelor feminine, se află sugerată o pădure (aglomerare de trunchiuri şi coroane de copaci) iar în zare silueta unui oraş cu palate şi minarete. Planul fundalului nu depăşeşte capetele celor trei personaje, în timp ce copacul simbolic nu intră cu coroana decât pe jumătate în cadrul tabloului, alcătuit după regula simplă a simetriei verticale. Tehnica desenului dovedeşte o studiere atentă a anatomiei umane, o viziune rinascentistă asupra ansamblului (fundalul mai ales) ca şi a manierei de prezentare a personajelor, inclusiv a drapării veştmintelor. În sfârşit, în acest grup de desene în manieră europeană ar mai trebui menţionat unul care nu mai există. El a stat la baza unei tapiserii pe care Gr. Tocilescu a văzut-o, dar de la el încoace n-a mai fost identificată. Iată descrierea după Tocilescu: „Contele Uwarow posedă (...) o singură stofă bogat ţesută, care reprezintă România (adică Ţara Românească – n.n. E.Ţ.) şi Moldova prin două suplicante înaintea lui Petru cel Mare, călare, care le-ntinde mâna, călcând în picioare steagul semilunei. Compoziţiunea este a lui Cantemir. Mi-a promis a-mi da un desemn după această reprezentaţiune gigantescă."[39] Desenul şi tapiseria trebuie să fi fost executate înainte de 1718 (căderea Belgradului, când Cantemir, pierzându-şi speranţa că statele occidentale sau Rusia vor ajuta ţările române, a aderat la politica statului rus), ba chiar înainte de 1714, interval în care a continuat să acorde cea mai mare miză politică, dintre ţările creştine, Rusiei.

Ultimul grup de desene aparţine celui din urmă an al vieţii lui Cantemir. El conţine schiţele de lucru din expediţia caucaziană

şi harta zidului caucazian, descoperită în 1987 şi rămasă ca şi inedită. Un singur fragment al hărţii a fost publicat, în alb-negru, în ediţia princeps a lucrării lui Bayer – *De muro Caucaseo.* Fragmentul conţine doar un braţ al rozei vânturilor de pe harta originală. Vom analiza schiţele de lucru pe baza cărora şi-a schiţat Cantemir harta. Ele au fost publicate de Tocilescu pentru ilustrarea textelor din „Collectanea orientalia“ care se şi constituie, în bună parte, ca explicaţii ale desenelor. Aceste desene se grupează în câteva categorii distincte. Există şase desene care cuprind schiţe arhitectonice sau aflate în legătură cu arhitectura. Două dintre acestea conţin imaginea unor obiective arhitectonice văzute frontal: un turn de observaţie descoperit de Cantemir în munţi (după cum reiese din jurnalul său a şi dormit acolo o noapte) [40] şi un templu musulman văzut din faţă, fără minaret şi semilună deasupra, templu în interiorul căruia autorul intrase, deoarece vorbeşte în texte despre altarul şi coloanele lui în aceşti termeni: „13. In medio altaris in pariete meridionali est concavitas quam illi vocant Mihrast, signum quod in illam partem debent adspicere cum orant. 14. Cum mediae habeant inter se maius spatium testudines quoque, quae fulciuntur super illis columnas altiores”[41]. Imaginea turnului ne indică la bază o intrare cu arc romanic şi inscripţii în arabă (copiate de autor) de o parte şi de alta a uşii. Turnul e din cărămidă, indicată prin linii duble verticale aşezate între linii orizontale simple. În desenul palatului de pe harta Constantinopolului tehnica desenării zidului e aceeaşi. Turnul are, la intervale egale în înălţime, patru brâie de piatră şi, între ultimul şi penultimul brâu, ornamente florale în formă de rozetă. Acoperişul are forma unei emisfere conice, terminată la vârf cu o mică sferă cu vârf ascuţit, ca a turnului porţii centrale din desenul palatului lui Cantemir. Schiţa templului cuprinde poarta de intrare, de formă dreptunghiulară, deasupra căreia se află o arcadă specific orientală săpată în planul frontal al turnului cu profil pătrat. Între limitele ei, încadrată în dreptunghiuri, e indicat prin puncte locul unei inscripţii. Deasupra acesteia, încadrat în alt dreptunghi, e indicat locul altei inscripţii. De o parte şi de alta a zidurilor

laterale ale acestui turn al porţii sunt desenate două contraforturi de formă triunghiulară care fac trecerea de la profilul pătrat al turnului la cel circular al cupolei. De o parte şi alta a porţii sunt desenate, mai amănunţit în stânga, mai sumar în dreapta, dată fiind simetria desenului şi caracterul de schiţă de lucru, câte o intrare arcuită şi o poartă dublă. Alături o altă intrare cu arc oriental deasupra. În stânga, aflate la nivelul superior acestuia sunt aşezate pe o linie orizontală opt ferestre cu arc romanic. Deasupra lor două linii duble, peste care e pus un acoperiş plat, sugerat prin haşuri, aşa cum a procedat întotdeauna Cantemir când a desenat acoperişuri. Alte două desene se referă la coloanele acestui templu. Ele erau în bună măsură distruse de trecerea timpului şi Cantemir calculează înălţimea, grosimea şi distanţa dintre ele în funcţie de reperele dimensionale pe care le are, cel mai important fiind turnul porţii. Ceea ce n-a apucat să deseneze descrie în cuvinte care i-ar fi amintit, în cazul unui desen finalizat, ce trebuie să facă. De pildă, cu referire la ferestre, precizează: „Craticula in fenestris sunt ex latere in modum servum memi (...)". Cât despre turnul porţii, iată dimensiunile lui: „Alta cub. 22, lata cub. 7, quad. l, in cuius basi sunt ab utraque parte pedestali latitud. l, cub. quad. 2 longit. cub. 3." De asemenea, în descrierea generală a templului, face toate măsurătorile necesare: „Templi longitudo est 92 cubitorum, latitudo 24, quod fulcitur supra quatuor series columnarum."[42] Această precizie a măsurării indică preocuparea lui Cantemir de a-şi finaliza descoperirile într-o hartă finală, cu desene reduse la scară, fapt pentru care trebuiau cunoscute dimensiunile obiectivelor. Modul de lucru indică în plus o obişnuinţă nu numai de a desena după natură, ci şi de a lucra cu obiective arhitectonice şi de a face constatări arheologice (la nivelul epocii, evident). Există două desene ale coloanelor – Cantemir însuşi trimite la ele – „reliquae reliquarum columnarum depressiores, uno cubito, ut in figura." [43] În primul desen ele apar cu imaginea contemporană lui Cantemir, care schiţează adâncimea gropilor dintre ele, nivelul apei (sau molozului) ca şi înălţimea coloanelor rămase la suprafaţă. Autorul indică, de asemenea, cât

din lungime ar putea fi acoperit de moloz şi cum s-ar fi putut continua coloanele, apreciind acest lucru după criterii pe care textul nu le explică, dar care par a fi legate de legea proporţiilor, aşa cum o ştia bine Cantemir. Un al doilea desen indică reconstituirea ansamblului de coloane al templului cu situarea lui în spaţiul geografic, într-o schiţă de hartă. Munţii apar în partea de jos a desenului (sudul), având contur asemănător celor din profilele Caucazului găsite de G. Vâlsan la Paris ţi cu cele indicate de autor pe harta zidului („Mur auprès du Derbent“), la dreapta sunt indicate aglomerări de pietriş, iar la stânga e figurat felul cum se continuă, plecând de la templu, zidul care merge în unghi drept (nord-sud, apoi est-vest). Desenul coloanelor indică doar un fragment al jumătăţii din dreapta, cea din stânga fiind doar uşor sugerată. Coloanele au o bază dublă faţă de capitel şi două brâie care le împart în mod inegal înălţimea, 1/4 jos, 2/4 la mijloc, 1/4 sus. Ceea ce nu este clar din desen, textul lămureşte astfel: „In qualibet serie sunt columnae 20 summa omnium 60, verumtamen columnae, quae sunt ad parietem excurrunt ex pariete saltem dimidia parte.“[44] Coloanele, laturile lor, spaţiul dintre ele sunt măsurate: „4) Ab ianua templi in latus ad primam columnarum seriem, spatium est sex cubitorum, quadr. l dig. 3, in latumi 5) c. l dig. 3. At his ad tertiam seriem spatium 9 cubit. absque 5 digitis. A tertia serie ad quartam similiter ut in priori; 6) Spatium inter columnas in longum 3 cubit. 2 quad. absque 2 digit. 7) Columnae omnes sunt quadratae, cuius latus l cub. quad. 2 dig. 4; 8) Ianua exterioris ingressus lata 2 cub. quad. 3 alta 4, cub. quadr. l, dig; 7”.[45] Cu astfel de explicaţii al doilea desen al coloanelor devine mai limpede. Cantemir le indică în desen în secţiunea fundamentului clădirii, spaţiate între ele şi dispuse în serii. El a întreprins şi cercetări în legătură cu arhitectul constructor, folosindu-se de inscripţiile pe care le-a găsit, ca şi de alte surse scrise, deci nu de argumente arheologice propriu-zise, care să-i dateze obiectivele: quod quando fundatum et a quo nulla notitia neque signum, restauratum tamen a Rege Persiae ... (loc gol în text) A.H. 770. Cuius architectus fuit Tadziaddin et supra templi fores cuius nomen Arabicis litteris in nitido lapide

insculptum clare legitur."[46] Urmează inscripţia arabă, pe care autorul o explică a fi numele arhitectului, la fel de clar scris cum fusese şi numele poporului persan („cum fuisse hominem Persicae nationis, nominis cui etymon significat Corona legis."). El stabileşte poziţia acestui templu faţă de râu şi, de asemenea, faptul că există două stadii de vechime a construcţiei: „Hic loci quinque incolae Vezy de nomine inibi in mare confluentis rivuli dicebant, secundum delineationem apparebant."[47] Analiza sa merge mai în profunzime chiar când nu e ilustrată cu desene. El găseşte un pod peste râu, pe care-l consideră nou, dar şi alte vestigii ale zidului, în afara templului, ca, de pildă, arce de poartă şi resturi ale structurii zidului: „Pons vero erat novae et recentissimae structurae. Altitudo collis extollebatur ad 40 circiter orgyas, sed parte, qua ad mare spectabat, potendebatur in declive. În montis cacumine videtur fuisse arx, ut est delineatum. Sex in locis apparebat muri structura. Fundamenti latitudinem ipsa sua Majestas dimensa est, ad 4 orgyas. Arcis vero circiter 25. Murus totus irregularis erat, quia reductus erat secundum collis obliquitatem. Par urbis, quae spectabat ad orientem, distabat a mari orgyis 30",[48] Din acest text se vede că aprecierile de vechime erau subiective. E invocat chiar Petru I care ar fi făcut măsurători la Derbent, importanţa strategică a zidului în trecut, iar pentru războiul ruso-persan, importanţa lui ca argument în favoarea creştinilor. Desenul şi textele lui Cantemir par să fi alcătuit un raport al său către împărat, alcătuind esenţa misiunii autorului la marea Caspică (în rest a avut sarcini de propagandă). Un alt desen din grupul de şase desene arhitectonice înfăţişează fundamentul celui de-al şaptelea turn, aflat spre mare, al zidului Derbentului (unii cercetători îl confundă cu zidul caucazian din cauza lucrării lui Bayer alcătuită pe baza notelor lui Cantemir, deşi nu este deloc acelaşi lucru. Cantemir însuşi nu confundă cele două ziduri). Dimensiunile şi profilul sunt indicate în text. La fel poziţia în funcţie de punctele cardinale şi de Derbent: „Lapis in muro urbis Derbendi ad plagam meridiem spectans, in quadam turri, quadrata, altus ad 4 ulnas a fundamento. Longus duorum cubitorum latus unius absque 1 /8 mari haec turris

numeratur septima."[49] Fundamentul turnului are formă dreptunghiulară, mărginită pe laturile mici de câte un profil trapezoidal, cu paralela mai scurtă spre latura dreptunghiului. O linie dublă (atât de caracteristică desenelor cantemiriene) mărgineşte întregul profil, altă linie dublă mărgineşte fiecare din cele trei profile componente. De asemenea baza stâlpilor e, ca şi fundamentul zidului interior, asemănătoare unei hieroglife. Lui Cantemir îi pare că e vorba de o parte antică a zidului: „Haec apparentia urbia antiquae fundamenta visebam in loco in colis Bitly Baluk dicto."[50] O parte dintre intuiţiile cantemiriene s-au verificat în timp. Despre vechea arhitectură a zonei din jurul Caucazului – Colhida, Albania, Iberia-Kartli şi regatele armene, în intervalul secolelor IV–I î.e.n., apoi în primele secole ale erei noastre, cuprinzând deci intervalul de la cuceririle lui Alexandru Macedon la cele romane, când au pătruns în zonă influenţe elenistice şi creştine, cultura de tip roman, ştim astăzi, din cercetări ulterioare acelora ale lui Cantemir, că „una din formele caracteristice ale arhitecturii colhidiene (era) construcţia în formă de turn, cu baza lată cu patru (sau mai multe) laturi şi îngustându-se treptat către vârful deschis (...)"[51] Ori Cantemir a găsit turnuri, mai noi evident, pentru că erau din cărămidă, dar unde formele vechi încă subzistau. În ce priveşte zidul, pe care el îl consideră a fi edificat pentru prima oară de Alexandru Macedon, săpături arheologice ulterioare au dovedit că fiecare cetate era înconjurată „de două rânduri de ziduri, groase de 3 m, împrejmuite în exterior de un val de pământ; fiecare deal, înzestrat cu câte o citadelă, avea câte un zid de incintă propriu încă de pe vremea lui Artaxias. „Citadelele de pe dealuri comunicau între ele prin coridoare speciale, care făceau legătura atât cu citadela principală, cât şi cu valea Araxului, care trebuia apărată ca o posibilă cale de acces. Punctul central al oraşului era apărat de un sistem de ziduri cu contur triunghiular, întărite cu contraforturi şi turnuri puternice (,..)"[52] Credem că zidul descoperit de Cantemir va fi făcut parte din acest sistem de fortificaţii, mai ales că el găseşte contraforturi şi turnuri încastrate în zid. Cantemir nu deţinea atunci date, de pildă, despre creştinarea timpurie a Armeniei,

dar intuiţia l-a făcut să considere, bazându-se pe descoperirile sale în teren, că acolo există influenţe romane (desenează schiţe de clădiri cu arc romanic) şi greceşti (încă ale lui Alexandru cel Mare) care atestă anumite priorităţi faţă de persanii veniţi mai târziu. În sfârşit, ultimele două din aceste desene indică detalii arhitectonice care se referă la tehnica de construcţie, ceea ce i se pare un criteriu important pentru datarea obiectivelor şi stabilirea apartenenţei lor la cultura grecească sau persană. Vorbind despre o serie de monumente funerare, asemănătoare între ele, găsite la Derbent, după analiza inscripţiilor pe care le cuprindeau, scrise cu caractere *Nesh* (le reproduce) se referă la cele două metode de aşezare a pietrelor funerare (şi desenează). După prima metodă piatra verticală, mai lată, rotunjită sus, se sprijină pe cea orizontală printr-o piesă trapezoidală. După a doua metodă piatra verticală, mai îngustă, tot rotunjită sus (un tumulus) se sprijină de cea orizontală printr-un contrafort lateral, tot din piatră. Cantemir nu le măsoară, considerându-le mai curând mărturii de apartenenţă geografică, decât de vechime culturală şi a civilizaţiei. Caracterele Nesh formau scrierea turcească obişnuită în vremea sa. Cel de-al doilea din aceste ultime desene arhitectonice indică însă ceea ce Cantemir consideră a fi existat în trecut, anume baza unor foste coloane ale porţii Kyrclar: „ab inferioris liminis basi fuisse columnas arectas in hunc modum”[53] şi desenează o coloană cu diametru identic de sus până jos, fără capitel sau bază, detaliind din ea un fragment prin linii paralele între care se află linii punctate, probabil cu desene geometrice. Un al doilea tip de coloană e de formă piramidală, cu vârful îngust în jos (sau poate în formă de trunchi de con), alcătuită din secţiuni fără continuitate una cu alta. La partea de sus aceste coloane sfârşeau cu capete de animale antropomorfe, după cum detaliază Cantemir în partea dreaptă a desenului.

Un al doilea grup de desene cantemiriene executate în expediţia de la Marea Caspică reproduce pictură murală însoţită sau nu de inscripţii uneori cu explicaţiile autorului în latină. Figurile pe care le reproduce sunt considerate de Cantemir

fie hieroglifice, fie totemice. Iată explicaţia dată de Cantemir unui grup de desene: „Inter 14 et 15 turrim in muro aperte videbatur duae figurae animalium Hieroglyphicae formae, sed ad modum ruditer insculptorum, et ut coniiciebam, illi lapidas erant ex antiquis ruderibus, in recentiori structura adaptati. Erant autem figura versus occidentem rescipientes ita”.[54] Desenul arată un fel de animale-tip, esenţializate, mai ales cai. La fel reproduce o pasăre cu două capete şi arată neştiinţa în a decodifica imaginea: „nihil tamen hanc figuram repraesentabat.”[55] Cercetări arheologice ulterioare au atestat vechimea imaginilor pe care Cantemir le desprindea atunci din negura veacurilor, ştiind că e vorba de lucruri foarte vechi. Iată mărturia contemporaneităţii noastre despre trecutul acelei zone: „Popoarele caucaziene, asemenea altora din preajmă, sciţii, perşii, sarmaţii au manifestat un ataşament deosebit faţă de acest animal, însoţitor fidei al omului în războaie, la vânătoare şi în munca paşnică; calul era considerat un animal sacru (...)”[56] În ce priveşte figura cu două capete, ea pare să fie şi mai veche, deoarece întâlnim printre consideraţiile arheologiei mai noi: „Figurinele zoomorfe (...) reprezintă fie animalul ca atare, fie două animale adosate şi cu trunchiul comun, – procedeu ce fusese curent în arta pre-urartu şi urartu, în culturile protoiraniene şi în arta ahemenidă, menţinut în această parte a regiunii transcaucaziene, sau introdus prin influenţele sudice.“ [57] În legătură cu alte desene pe care le reproduce, Cantemir consideră a fi hieroglife şi mai vechi, dar, neştiind istoria zonei, crede că e vorba de hieroglife de pe vremea grecilor şi egiptenilor. Format în spiritul culturii greceşti, el reafirma ideea după care grecii, odată cu preluarea de la egipteni a alfabetului, au transmis, prin propria lor cultură, – valorile vechiului alfabet egiptean hieroglific. Apoi romanii, moştenitori ai culturii greceşti, au asigurat comunicarea mai departe în timp a sursei iniţiale: „Babul-Kiam h.e. porta extremi indicii (...) revera hieroglyphica adparent sculpturae, quae tempore antiquo Graeci ab Aegyptis erant mutati, ut in multis Romae Constantinopi in allisque obeliscis et columnis videre est.”[58] Alteori Cantemir reproduce alături de inscripţii pe care nu le poate descifra şi

desene considerate de el magice, de la interpretarea cărora se abţine. Astfel, în legătură cu două animale ale căror coarne devin raze solare, sau altele care au în spate discul solar, înfăţişat ca o faţă umană, spune: „In inferiori vero lapide exprimebantur figurae talium animalium cum talii illegibili subscriptione." În alt loc descoperă clare inscripţii greceşti. Oricum figurile şi literele împreună au fost explicate de cercetători mai târzii fără ca vreunul să fi ştiut de cercetările lui Cantemir, inedite şi azi pentru arheologii zonei respective – astfel: „Introducerea cultului lui Apollo, de pildă, întâlnind vechile culte solare din regiunea caucaziană, cu simbolistica respectivă, dă naştere unor reprezentări în care se alătură concepţiile şi modul de redare ale celor două lumi. Una din cele mai importante reprezentări ale acestui cult pentru perioada respectivă este cerbul, redat cu coarnele bogat ramificate în linii şerpuitoare, simbolizând razele soarelui în concepţia locală, în timp ce trunchiul este înfăţişat destul de realist şi cu o marcată sugerare a volumului (.. .)".[89] În acest fel, aparent fără nici o intenţie, Cantemir justifică războiul ruso-persan, considerând că Petru I venea ca apărător al unor vechi civilizaţii, ce se cereau salvate de cuceritorii lor mai noi, în numele apartenenţei lor la un bazin cultural comun cu acela al creştinătăţii. Era o idee cantemiriană care, fără a-şi vădi justeţea în timp, atestă totuşi marea unitate a gândirii sale. Cazania creştină în limba persană, alcătuită de Cantemir, din care se păstrează prima coală, răspândită în rândul populaţiilor locale, era în fapt ilustrarea aceleiaşi idei. Autorul reproduce, de pildă, două desene unde vechile simboluri magice sunt preluate de musulmani şi devin însemne distinctive ale imamilor. E vorba de un leu cu capul spre stânga imaginii, văzut din profil, simbol obsesiv la Cantemir în legătură cu romanitatea, în spatele lui se vede discul solar, aşa cum am spus ceva mai sus, înfăţişat ca un chip uman. Sub desene Cantemir scrie „Insignia larbassiorum." La Tarku şi Derbent descoperă alte asemenea „insigne" (insemne de imam).

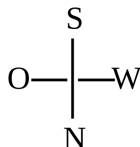
Al treilea grup de desene reproduce imagini musulmane, încercând să detaşeze ascendentul şiiţilor (perşii) în zonă

asupra sunniţilor (otomani), deci oricum faptul că Imperiul Otoman n-ar fi putut revendica, sub aspect religios, prioritatea asupra zonei. O insignă de imam reprodusă în două desene, are în centru o inscripţie arabă (pe fiecare desen alta după cum e vorba de avers sau revers) şi explicaţia autorului mai jos: „Duo sunt talia signa, unum ferreum aliud aeneum: in utriusque medio inscriptia vedentur nomina Dei Muhammedi et Ali in superiore parte tres radios habet, aeneum verso est deauratum.“ [60] În continuare, desenând sabia cu două vârfuri a lui Ali, figurată pe alemul şiit, Cantemir readuce în discuţie figura leului, de această dată cu semiluna în gură: „Argenteum triangulare cum sphaera deaurata in marginibus cui inscrip-videntur preces quaedam ex Corano, at in medio eiusdem ex una parte leo, inscriptus est, cuius tergo adhaeret semiluna alba cum radiis circumcirca leonis adsunt nomina Dei Muhammedi et Ali: ex altera parte in medio videtur bini mucronis talis.”[61] Cantemir desenează sabia, detaliind alemul cu semnul distinctiv al imamului, o sabie şiită, cu vârful despicat în două. Chiar pe desen Cantemir a scris în latină: „Signum bellicum Imamorum Derbendiensium.“ Obiectul a fost şi măsurat, deoarece în lungul desenului e scris „Longitudo Arschin. 2“ şi lângă tijă, tot în lungul ei, „Latitudo versch. 2“. Pe ovalul aflat sub alem autorul a scris în latul desenului „Latitudo Io versch.“ ţi în lungul lui „Longitudo Archin. Ǔ“. Sub ovalul pe care se sprijină alemul se află legătura lui, în formă de bilă, cu tija inferioară a sceptrului. Între această bilă şi cea aflată mai jos autorul scrie în lung: „Long. 3/4 Arch.“ Sunt unităţile de măsură ruseşti, arşinul şi verşocul. Alături, legenda desenului ne spune că era vorba de un sceptru absolut contemporan lui Cantemir, aparţinând şamanului Sefer şi amintind de supunerea lui puterii imamului: „Signum hoc ferreum est, longitudo eius 4 Archin fabricatum est Ao. H. 1116 (A. Christo 1704) fecit id Ragim Schamachens Schamachensis eius dominus vocabatur Sefer (..,)“[62]

Acesta este grupul de schiţe din expediţia caspică în posesia căruia ne aflăm. Pe baza textului explicativ ar putea fi reconstituit desenul amănunţit al unor mari obiective cu valoare

arhitectonică şi arheologică, unele dispărute între timp. Aceste texte cantemiriene n-au fost niciodată traduse în limba română. Şi totuşi ele conţin un reper cu totul deosebit al activităţii savantului: definitivarea pe bază de date concrete, de teren, nu numai a unei teorii asupra geografiei şi istoriei locului, teorie a cărei amploare aminteşte de *Descrierea Moldovei,* ci şi definitivarea unei ţinute riguros ştiinţifice, în care teoria era rezultatul abstractizării şi generalizării unor informaţii de natură practică. Între primele desene cantemiriene, simbolice şi alegorice, ori cu valoare strict artistică, şi acestea din urmă sunt mari distanţe, traversarea unui drum spectaculos, de la conceperea artei ca ilustrare a unor idei, la aceea a artei ca semn al unei realităţi. Este un drum la fel de lung ca cel pe care istoriograful sau geograful Cantemir l-a străbătut de la primele tentative de a ilustra prin scris sau hărţi teorii preexistente, până la ştiinţa de a argumenta şi generaliza faptele istorice şi geografice astfel încât, pe baza lor să fie extrase legităţile care ghidează realitatea şi prin cunoaşterea cărora omul îşi poate modifica viitorul. De altfel, pe baza acestor preţioase cercetări cantemiriene geograful G. F. Miller a şi alcătuit harta Derbentului şi a zidului caucazian aflată în vol. al III-lea al albumului de hărţi, schiţe, desene şi planuri din Cabinetul lui Petru 1[63]. Această hartă, lungă de 142 cm şi lată de 32,12 cm în stânga şi 35,2 cm în dreapta, este lucrată în acuarelă cu multă atenţie, zidul cu galben, râul cu verde, acoperişurile caselor cu roşu (ca şi braţele rozei vânturilor). Toate nuanţele sunt palide. Pe spatele acestei hărţi e scris „Derbent Nr. 80“ cu creionul. Zidul Derbentului, cu turnurile şi cărămizile desenate atent, aminteşte descrierile cantemiriene din *Collectanea orientalia.* Detaliile arheologice, de artă şi etnografie, inscripţiile n-au fost luate în consideraţie. Probabil Miller a avut la dispoziţie şi alte surse de informare decât cercetările cantemiriene. În stânga sus, sub scala care poartă gradaţii de la 50 la 200, fără nici o explicaţie, este scris în rusă că planul aparţine oraşului rusesc Derbent. Ori Derbentul a devenit rusesc din 1725. În dreapta jos e o altă scală, cu cifre de la 50 la 500. În dreapta ei, în rusă, ni se indică faptul că

unităţile de mărime sunt ruseşti. Deasupra acestei scale probabil Scumacher, care a înregistrat harta, a scris cu creion „Derbent in Bersien No. 80“. Roza vânturilor are următoarele litere:

Deci nordul e în partea de jos, iar iniţialele trimit la denumirea germană a punctelor cardinale. Marea Caspică e figurată în extrema stângă a hărţii, unde zidul Derbentului se pierde în nisip. Harta lui Cantemir „Mur auprès du Derbent” e reprodusă identic în jumătatea stângă a acestei hărţi. Ea e simplificată în sensul că nu sunt precizate, pe porţiunile de zid, lungimile lor. Cele şase toponime latineşti sunt traduse în rusă (fiind singurele de pe întreaga hartă a lui Miller), dar traduse cu uşoare modificări. Aşa „Pirdemysky“ devine „Пирдемискїй“; „fl. Otai“ este „Река Еаї”; „fl. Suludere et Otai” este „река Сулудере-Еаї”, „Kiosis” devine „Qиосъ“ iar Kimach“ – „Qимахъ“. N-am făcut decât, prin descrierea acestor preocupări ale ultimului an de viaţă al lui Dimitrie Cantemir, preluate de geografi şi intrate în fondul de informare al lui Petru I, să atragem atenţia o dată în plus asupra mutaţiilor profunde pe care le suferise omul de cultură şi creatorul.

Locul muzicii şi artei plastice în activitatea lui Cantemir
Problemele cele mai importante pe care le-au pus, dintotdeauna, muzica şi arta plastică au fost acelea de rezolvare spirituală şi emoţională ale sugestiilor spaţiului şi timpului, de răspuns uman dat acestor două dimensiuni care-l transced. Marile stiluri ale culturii au avut înfăţişări diferite unul de altul – pe de o parte în muzică, pe de alta în plastică – şi din pricina modalităţilor diferite în care soluţionau chestiunea relaţiei dintre om pe de o parte, spaţiu şi timp, pe de alta [64]. Privind din această perspectivă activitatea de muzician şi de plastician a lui Cantemir, complement al întregii sale activităţi creatoare, socotim că putem extrage concluzii care ţin atât de apartenenţa

lui la un stil cultural, cât şi de coordonatele însele, specifice, ale spiritului său creator, coordonate capabile să indice unitatea profundă a fiinţei interioare care a fost Dimitrie Cantemir.

Atât muzica, la nivel teoretic, adică sistemul de notaţie, cât şi practic, deci compoziţiile, şi nu mai puţin desenul practicat de Cantemir atestă o matrice formativă comună: în faţa spiritului cercetător al autorului se punea problema marii frontiere Orient–Occident, frontieră temporală şi spaţială pe deasupra căreia trebuia să practice o cale de acces în ambele sensuri, dar, dincolo de această cale necesară supravieţuirii, trebuia să aleagă, să opteze pentru una dintre cele două formule încă prea net separate spre a convieţui armonios înăuntrul fiinţei umane. Din acest punct de vedere tentativa muzicală a lui Cantemir trebuie înregistrată ca primul efort susţinut de sinteză armonioasă a mijloacelor sonore în jurul axului central al timpului interior. Concluziile pe care le-a tras autorul prin desăvârşirea acestei sinteze l-au dus către perceperea duratei ca timp istoric. Funcţia simbolică a timpului trăit de un oriental, percepută de Cantemir ca diferită şi superioară funcţiei simbolice a timpului trăit de occidental, l-a făcut să opteze pentru durata în care se înscria spiritul Orientului. Vechi cosmogonii, mitologii şi filosofii asigurau emoţiei produse prin muzică o rafinare a nuanţelor pe care, considera autorul, un occidental nici n-o poate bănui. Această valorificare logic completă a timpului emoţional a generat nu numai opţiunea muzicală a lui Cantemir, fiindcă el propune Europei un sistem complet, unitar şi armonios de valorificare a posibilităţilor Orientului la nivel sonor – ci a şi consolidat, în bună măsură, matricea formativă a spiritului său, pe care o redescoperim în marile preocupări ale istoriografiei. Funcţia simbolică principală a timpului emoţional al muzicii a fost pentru Cantemir aceea de a-i releva logica şi armonia lumii pe care-o avea de străbătut, de descoperit şi de cunoscut. A încercat să rezolve, pe aceeaşi cale a muzicii, o parte din metodologia de acces către această lume. Cercetând sistemul său muzical nu facem decât să pătrundem progresiv în inima acestei metodologii axată pe logică şi raţiune. La orizontul

superior al muzicii preconizate de Cantemir se iveşte un Orient ordonat după raţiunea antichităţii greceşti, cea care subordona sufletul spiritului, în marea lumină numită mai târziu apolinică, dar şi spiritul sufletului în infinitele nuanţe baroc-dionisiace ale acestei lumini. O astfel de metodologie a spiritului cantemirian, de esenţă raţională, comună cu metodologia generală a spiritului european, moştenitor şi el al antichităţii greceşti, i-a şi asigurat calea de acces cea mai largă spre Europa acelui veac, când unitatea culturii occidentale îşi desprindea încă traseele fundamentale din magma unor lupte politice şi religioase.

Plasticianul Dimitrie Cantemir şi-a fost lui însuşi mai puţin vizibil decât muzicianul. O cunoştinţă de sine inegală a ghidat cele două demersuri. În timp ce muzicianul s-a autoanalizat prin teoria sa muzicală, şi-a găsit traseele spirituale şi emoţionale, a intrat în rezonanţă cu lumea, plasticianul s-a considerat, până aproape de sfârşitul carierei, un auxiliar al creatorului. Abia ultimele desene îi dezvăluie posibilitatea de a inova, pe această cale până atunci insuficient explorată, o pistă nouă către întregul creaţiei sale. În mod paradoxal, într-o civilizaţie bazată pe cultura imaginii, cum este civilizaţia omenească, Dimitrie Cantemir s-a comportat mai ales ca un auditiv şi a intuit târziu importanţa primordială a semnalului vizual. Ar fi de analizat întreaga sa atitudine, inclusiv istoriografică, din această perspectivă. Din pricina acestui comportament desenul a şi fost pentru Cantemir în cea mai mare parte a vieţii o problemă de interpretare spirituală, de „vizualizare“ printr-un spaţiu filosofic a spaţiului real ecranat de acesta. Abia târziu , spre sfârşitul vieţii, după ce toate celelalte experienţe legate de problema .spaţiului – inclusiv experienţa politică – fuseseră traversate, Cantemir a făcut marea descoperire asupra felului cum trebuie raportat omul la acest obiectiv. A proiectat un drum de legătură, de la spaţiul simbolic al artei plastice ca semn al realităţii la spaţiul geografic real şi de la el la timpul istoric. Regăsirea acestei dimensiuni fundamentale a spiritului cantemirian – timpul – pe coordonatele spaţiului real rămâne marele câştig al desenului cantemirian. Odată cu regăsirea acestui timp istoric Cantemir a parcurs rapid drumul spre timpul

interior, unde existau imaginea Greciei şi a Romei, apoi a Bizanţului. A refăcut drumul de la Orient spre Occident, adică şi-a reconstituit pe alte coordonate propria sa matrice formativă.

Ar mai rămâne de abordat, în ce priveşte muzica, dar şi arta plastică, o chestiune care a ocupat mult loc în creaţia cantemiriană, atât în aceste domenii, cât şi în celelalte. Este vorba despre religie. Dimitrie Cantemir nu era un religios în sensul de credincios practicant, ci un doctrinar al religiilor creştină şi islamică. Atât sistemul muzical cât şi desenele atestă o fază mai de început în tratarea de către autor a problemelor religioase. În ambele demersuri e vizibil impactul universului *bizantin* (în plastică în faza ei de început), adică tentativa de a impune lumii ideea despre valoarea spaţiului spiritual din care făceau parte şi principatele române. Cantemir exprimă, la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui de-al XVIII-lea, prima sinteză fundamentală prin care se defineşte în cultura română opţiunea europeană în defavoarea celei orientale. A fost o opţiune bazată pe o mare sinteză între cele două spaţii spirituale. De asemenea, nivelul emoţional şi cel logic şi-au spus deopotrivă cuvântul în a afirma faptul că se apropie momentul istoric când cultura statelor mici se poate impune în faţa Orientului şi Occidentului deopotrivă.

Concluzii

Conştiinţa modernă a ţâşnit din matricea miturilor ce amintesc preistoria şi deopotrivă din metafizica medievală, cu întreaga ei încărcătură de eresuri, dar şi de intuiţii profunde, generatoare de mari forme simbolice ale acestei conştiinţe: artele, religiile, ştiinţele. Această conştiinţă a elaborat, la începutul veacului al XVIII-lea, un nou concept de cunoaştere ce atestă maturizarea raţionalismului: de la Descartes şi Leibniz la Kant şi Hegel e făcut pasul spre conceptul modern al ştiinţelor, mai ales al istoriei. Trecutul şi prezentul sunt aşezate astfel faţă în faţă dintr-un unghi neaşteptat: al judecăţii trecutului de către prezent sub aspectul procesului de formare a conştiinţei, adică – în ultimă instanţă – a ceea ce numeam mai sus, în descendenţă Cassirer, a formelor ei simbolice.[1]

Dimitrie Cantemir a aparţinut acelui veac de început în aventura formării conştiinţei moderne. Prin urmare morfologia spiritului cantemirian concentrează formele simbolice prin care el a înţeles lumea, a transmis contemporanilor şi posterităţii un mesaj despre înfăţişările ei. Aceste forme – în fapt zonele cunoaşterii pe care le-a abordat – i-au permis lui Cantemir să se implanteze cu propriul spirit în lumea veacului său graţie unor metodologii diversificate pentru fiecare domeniu de care s-a ocupat, al artei ori al ştiinţei. Dacă ne raportăm la aceste metodologii, încercând să extragem fundamentele unităţii lor subtextuale, atunci o astfel de critică a raţiunii aplicată fiecărui domeniu devine, prin lectura unitară a universului cantemirian, o critică a culturii al cărei ultim resort ar fi dezvăluirea însăşi a conştiinţei auctoriale. Plecând de asemenea de la metodologia ştiinţelor şi artelor în viziunea (sau versiunea) lui Cantemir se poate reconstitui, prin confruntare cu alte demersuri

de epocă, o teorie generală a formelor de expresie ale culturii române, adică morfologia ei în acel moment de început al epocii moderne româneşti care ne-a creat, peste trei veacuri, pe noi înşine.

Dimitrie Cantemir a procedat concentric în privinţa atingerii unui anumit standard al cunoaşterii. Nu se poate vorbi, în acest sens, decât în linii mari de o progresie temporală de la simplu la compus, de la unitatea unui domeniu abordat la unitatea personalităţii creatoare. Ceea ce ni se pare cert este faptul că umanismul de tip bizantin i-a oferit în această privinţă cel mai larg cadru de acţiune, educaţia raţionalistă cea mai sigură metodă de pertinenţă în structurile cognoscibilului, iar rezultanta vizibilă cu ochiul liber până astăzi a fost enciclopedismul său aplicat la relaţia Orient–Occident. Putem considera toate aceste chestiuni ca fiind tranşate şi unanim recunoscute în urma celor aproape trei veacuri de cercetare a întreprinderii cantemiriene. Ceea ce ne interesează acum, în pragul încheierii mileniului doi, este în ce măsură demersul lui, situat mai la începuturile culturii româneşti, ne aparţine încă şi merită să fie comunicat viitorului ca parte integrantă a spiritualităţii acestui popor. Ne interesează prin urmare, în primul rând, o critică a raţiunii cantemiriene în sens kantian, adică stabilirea unităţii metodologice a demersului său întreprins în diversele sfere ale cunoaşterii. Zona cea mai îndepărtată în timp la care a apelat Cantemir a fost aceea a magiei şi miturilor, cunoscute fie pe cale livrescă, fie prin anchete personale (pe care azi le numim etnografice), adică prin integrarea a ceea ce folclorul şi obiceiurile mai păstrau (şi putea fi detectat) din acest strat de profunzime al cunoaşterii omeneşti. Concluziile pe care le-a desprins pe baza acestei duble investigări au fost de natură să-l convingă că atât lumea Orientului cât şi cea a Occidentului au înglobat în structura culturii lor din veacul al XVII-lea acest strat al cunoaşterii magice şi mitologice. Şi dacă există, evident, din acest punct de vedere, frontiere care le separă (Cantemir considera, de pildă, că magia literală şi a cifrelor e mai ales un dat al culturii orientale contemporane lui şi mult mai puţin al celei occidentale),

există şi un fundament comun care le apropie: cel pe care l-a concentrat *Biblia,* baza religiilor islamică şi creştină. Această bază a oferit repere culturale asemănătoare, de pild, pentru evoluţia limbilor, idee pe care Cantemir a folosit-o din plin în formularea propriei sale teorii asupra evoluţiei acestora. În ce priveşte problema miturilor, autorul e convins că ele separă net Orientul de Europa şi că, din acest punct de vedere, teritoriul vechii Dacii, locuit în vremea sa de români (şi accentul cade în mod firesc asupra Moldovei unde cunoştea mai bine situaţia) aparţine fără putinţă de tăgadă Europei. Explicaţia pe care a găsit-o pentru această stare de lucruri a fost aceea că, în timp ce Dacia era parte, ca şi Europa occidentală, a Imperiului Roman şi apoi a zonei de influenţă bizantine, stepele Asiei n-au intrat niciodată pe deplin sub controlul romanităţii, au rămas în afara unei influenţe culturale sistematice, traductibilă prin noţiunea de romanizare. Concluziile care s-au impus cu necesitate spiritului cantemirian, numai dacă privim această formă simbolică a culturii sale rezumată la cunoaşterea magico-mitică, l-au dus în mai multe direcţii: teoria limbilor, exegeza religiilor, istorie. În ce priveşte teoria limbilor Cantemir a folosit – ca şi în cazul mitologiei şi magiei – comparatismul, fără îndoială cea mai solidă dintre metodele sale de lucru. A ajuns astfel la concluzia că poporul de pe teritoriul fostei Dacii vorbeşte aceeaşi limbă cu alte popoare europene, o limbă de origine romanică, fapt ce verifica ideea apartenenţei sale la Occident. Referirile autorului la alte familii de limbi, egale cu limbile romanice prin expresivitate şi potenţial creator, atestă credinţa sa în şansa teoretic egală a fiecărei limbi de a afirma o mare cultură. El încearcă în concluzie, folosind modelele înaintaşilor (Homer şi Cicero sunt cele mai pregnante) să facă proba puterii limbii române de a-şi afirma potenţialul creator. Această cale l-a dus spre literatură. Baza religioasă de construcţie a teoriei unitare a limbilor (ideea originii lor în Turnul Babel) afirmă, în ordinea conştiinţei, un moment premergător aceluia al înţelegerii deosebirilor profunde dintre Orient şi Occident în probleme propriu-zise religioase. O teorie cantemiriană a religiilor atestă primul mare moment al înţelegerii urmărilor

produse în cultura română din cauza divergenţelor dintre cele două blocuri spirituale. Ar fi greşit să considerăm că el identifică în toate punctele aceste divergenţe ca fiind acelea dintre islamism şi creştinism. Pe de o parte, autorul a înţeles că marea suprafaţă geografică pe care o acoperă fiecare din aceste religii a avut ca urmare imposibilitatea de a fi ţinute sub un control centralizat, ceea ce a permis diversificarea lor internă. În acest punct Cantemir afirmă nu numai principalele divergenţe interne ale islamismului (şiiţi/sunniţi) şi creştinismului (ortodocşi/catolici) ci şi pulverizarea în secte mai mult sau mai puţin marginale a fiecăreia dintre ele. Pe de altă parte, el a înţeles că şi „boomul“ iniţial reprezentat în ambele religii de folosirea *Bibliei* s-a concretizat prin tentative diferite: în timp ce islamismul a încercat să armonizeze atât de diversele credinţe ale Orientului oferind, pe baza *Bibliei, o* nouă sinteză textuală – *Coranul* – creştinismul a lucrat chiar cu textele biblice, încercând să Ie acordeze în permanenţă cu realităţile istorice (evident cu implicite mişcări de progres şi de recul. El citează, de pildă, pe Luther, hughenoţii). Şi din acest punct de vedere vechea Dacie (şi în speţă Moldova, judeca autorul în parametrii statelor feudale româneşti) aparţine Europei, calea sa fiind aceea a depăşirii statutului teoretic, textual al religiei spre implicarea ei în fenomenul istoric. Din această cauză puterea religioasă trebuia subordonată celei laice, domnului. Cele două atitudini opţional diferite ale Orientului şi Occidentului în probleme religioase i-au prilejuit lui Cantemir marile deschideri spre filosofie şi istorie. Prin urmare, alături de mitologie şi magie ca forme simbolice ale conştiinţei, religia este cea de-a treia care-i permite lui Cantemir accesul spre înţelegerea ştiinţei istorice. Cât despre filosofie, ea a constituit în formula spiritului cantemirian un punct de conştientizare a propriului său demers şi de implicare a lui în marile orizonturi culturale. Fie şi numai prin acest fapt şi Cantemir se prezintă, spiritual, ca o conştiinţă modernă. Nu este de aceea întâmplător faptul că, în ordine cronologică, filosofia constituie începutul preocupărilor cantemiriene, locul geometric de unde se desfac toate celelalte căi de acces spre inima cognoscibilului. Interesul lui Cantemir

pentru ceea ce astăzi numim ontologie şi epistemologie a fost într-un sens critica propriei sale raţiuni şi ar fi un subiect interesant: acela al dezbaterii acestei „auto-critici“ în comparaţie cu ceea ce înregistrează cititorul de astăzi drept unitatea metodologică a formelor simbolice ale conştiinţei cantemiriene, adică unitatea spiritului său sub aspectul esenţei (în sens fenomenologic). Nu mi se pare iarăşi deloc întâmplător faptul că după filosofie, tot în ordine cronologică, au urmat literatura şi celelalte arte. Era afirmarea liniei orientale şi formaliste a formaţiei sale – aceea a primatului textului asupra realităţii şi afirmarea principial-umanistă a egalităţii spirituale a oamenilor şi deci a egalităţii capacităţii lor expresive. Această egalitate era argumentată cu ajutorul celor mai vechi sfere ale cunoaşterii: magia şi mitologia. Faptul că tratatul cantemirian de muzicologie are la bază sistemul alfabetic ne lasă să înţelegem că autorul intuise (chiar teoretizează în acest sens) originea comună, spirituală, a limbajelor culturale. În ce priveşte arta plastică, tot o descoperire timpurie a lui Cantemir, ea a tradus mai mult decât o preocupare mimetică: o incitare a logicii formale şi spiritului analitic al autorului. Căile de unificare metodologică sunt însă, în comparaţie cu restul formelor simbolice ale conştiinţei sale, de natură diferită, atestând totuşi traversarea aceleiaşi experienţe filosofice. Aceste căi nu se raportează la unitatea raţională a spiritului cantemirian, ci la însăşi matricea sa formativă. Unitatea logică se arată a fi în fond determinată de aceea formativă, vizualizând această matrice în arta plastică, deci procedând prin completarea spaţiilor libere într-un posibil tablou al sistemului artelor (sonore şi vizuale). Astfel, alături de literatură şi muzică a fost adăugat desenul. Faptul că sistemul artelor era o descoperire cantemiriană timpurie nu-l scuteşte de intuiţia a ceea ce a devenit mai târziu pentru el calea regală: ştiinţa istoriei. Toate formele simbolice ale conştiinţei sale care corespund artelor sunt impregnate de substanţa istoriei datorită faptului că autorul procedează prin înglobarea progresivă a plusului de cunoaştere dobândit pe parcurs într-un întreg care se lărgeşte continuu, de la sfera magiei şi mitologiei la aceea a religiei şi artelor, apoi la a ştiinţelor, categorie în care intră

istoria cu toate auxiliarele ei (în versiune cantemiriană): numismatica, heraldica, geografia, arheologia (cu aspectul ei modern arhitectura). Evident, astfel prezentat, sistemul ştiinţelor este la rândul său incomplet, înfăţişându-ne doar principala linie de interes a autorului. Dar raţionalismul său funciar, bazat pe logica aristotelică, l-a făcut să încerce o acoperire a întregii suprafeţe a ştiinţelor aşa cum existau ele în cultura epocii. Interesul lui Cantemir pentru ceea ce numea generic, în spirit aristotelic, „fizica", adică ştiinţele naturii, mergea de la matematică la ştiinţele aplicative: medicina, ştiinţele naturale, finanţele, jurisprudenţa, construcţiile (poduri, nave, clădiri), diografia (adică geografia plus geodezia) etc. El s-a construit astfel rotund mai curând în sens occidental decât oriental, din moment ce remarcă toate carenţele studiului ştiinţelor în Imperiul Otoman. În plus, procesul de trecere de la înţelegerea formalistă a formelor conştiinţei la înţelegerea lor substanţialistă (ca produse ale realului) atestă un drum al gândirii cantemiriene de natură să-l proiecteze din Orientul în care se formase în mijlocul unei Europe aflată în plină tornadă spirituală impusă de cea mai fierbinte realitate: aceea politică. Dincolo de determinismele care stau la baza politicii şi care nu mai intră în calculul acestor concluzii, ghicim acest ultim sens politic al construcţiei de sine a lui Cantemir. El n-a fost prin vocaţie un om politic, ci pentru că a încercat un răspuns în ordinea spiritului la o stare reală. Era, dintr-un punct de vedere, prin tentativa sa politică, un fel de a se exprima ca european în peisajul Imperiului Otoman şi în sens mai larg al Orientului. Sistemul artelor şi al ştiinţelor, accesul la zona religiilor au fost pentru Cantemir nu doar forme simbolice în sine ale conştiinţei, ci forme orientate spre cuprinderea politicului. Acesta a reprezentat punctul de racordare al spiritului la realitate, al omului la lumea în care trăia. Faptul că a venit spre universul politic din sfera culturii şi apoi s-a întors din nou la ea, nu numai că atestă vocaţia lui reală de om de cultură, dar a şi permis posterităţii să-l recepteze graţie creaţiei culturale, operând astfel corecţiile necesare într-un demers politic mai greu de explicat în absenţa acestei opere.

Pasul următor al acestor concluzii, după circumscrierea amplitudinii conştiinţei culturale cantemiriene, se referă la situarea ei alături de alte demersuri similare ale începutului de secol optsprezece. Acest pas e determinat de dorinţa de a înţelege atât semnificaţia pe care-o acorda autorul conştiinţei culturale cât şi pe aceea pe care-o intuim astăzi, după trecerea a trei veacuri. Condeele de primă mărime ale Europei timpului dialogau în principal în continuarea lui Descartes pe tema priorităţii raţionalismului sau empirismului (ambele cu numeroase nuanţări de la autor la autor) ca metodă fundamentală a spiritului uman. În funcţie de această metodă era dezbătută o altă chestiune nu mai puţin importantă: a liberului arbitru, adică a posibilităţilor voinţei omeneşti de a afirma un punct de vedere în faţa divinităţii. Strict problematic Cantemir n-a fost absent la dezbaterea nici uneia din aceste mari teme, deşi formaţia sa preponderent bizantină l-a făcut să recepteze raţionalismul sub forma aristotelismului scolastic, iar problema liberului arbitru prin confruntarea doctrinelor islamică şi ortodoxă. Unghiul de abordare al religiei de către Europa occidentală focalizează atât pe adepţii liberului arbitru cât şi pe adversarii săi alcătuind însă numai rama plină de culoare a unui tablou variat, în interiorul căruia se cuprind o serie de alte mari probleme: împărţirea creştinismului occidental în mai multe confesiuni, supunerea ori nesupunerea faţă de papalitate ori rege ş.a. Şi aici Cantemir, a fost prezent, intuind esenţa problemei şi tratând-o din nou adecvat la zona care-l interesa: islamism/ortodoxie. Pe această cale a religiei se face în Occident, în cel mai direct sens, legătura cu problemele acute ale istoriei. Ele nu sunt, în Europa vremii, probleme ale stabilirii continuităţii şi unităţii popoarelor cu propriul lor trecut, cât probleme ale prezentului, adică ale discernerii, din mulţimea de evenimente, a celor semnificative pentru definirea conduitei optime, care să asigure supravieţuirea şi avansul politic al forţelor angrenate într-un sistem de relaţii bazate pe conflict. Exemplificăm: Gianbattista Vico, spirit istorist, anticartezian, a scris deopotrivă *De nostri temporis ratione,* referindu-se la relaţia antic/modern în probleme de învăţământ, *La scienza nuova,* unde-şi defineşte

metoda istoristă bazată pe studiul miturilor, monumentelor şi limbilor ca păstrătoare de mărturii (Cantemir nu preconiza altă metodă decât aceasta) şi, în sfârşit, *De rebus gestis Antonii Caraphaei,* dedicată lui Antonio Carafa, o figură marcantă a Ligii de la Augsburg, comisar general al armatei habsburgice. Locke, la rândul său, a lăsat şi el mărturii în aceste principale orientări ale culturii europene scriind *Reasonableness of Christianity as delivered in Scripture,* unde apără nobleţea fiinţei umane în faţa acuzelor teologice care afirmau corupţia ei (după Adam) deschizând astfel calea unor erezii ce vor rodi neaşteptat, mai ales pe pământ englez, până la apropiatul de noi *De ce nu sunt creştin* al lui Bertrand Russell. Împotriva cartezienilor de la Cambridge Locke a scris *Essay on concerning Human Understanding,* oferind soluţia empirismului, graţie căreia nu există adevăruri înnăscute, fie ele teoretice ori practice. Cât despre problemele momentului istoric, el propune teza contractului social în *Two Treatisess of Government.* În acelaşi interval de timp Leibniz îi dedică lui Eugeniu de Savoia celebra sa *La Monadologie* unde afirmă existenţa unei substanţe simple şi indivizibile care stă la baza alcătuirii universului fizic şi spiritual. Cantemir susţine şi el, în continuarea, ce-i drept, a lui Van Helmont (care l-a impresionat tocmai în calitatea lui de model european) existenţa unei astfel de substanţe (căutarea ei era un bun comun al Europei), pe care-o numeşte „gas“. Dar problemele istoriei şi ale religiei se află puse în relaţie la Cantemir în cu totul alt fel decât o făceau autorii europeni. Sesizând problema, el îi oferă tratarea şi rezolvările adecvate spaţiului de joncţiune Orient-Occident căruia aparţinea Moldova. Ori, pentru acest spaţiu, problema cea mai acută din punct de vedere istoric era, în acel moment, mai mult a supravieţuirii decât a avansului. În acest sens trebuie înţeleasă tentativa cantemiriană de a demonstra unitatea şi continuitatea poporului român pe teritoriul fostei Dacii. În Europa occidentală alte voci se adaugă celor menţionate, cu nuanţări de poziţii ori introducerea unor teme noi, aflate însă în legătură cu cele de mai sus. Malebranche scrie dialogurile între discipol şi divinitate, o temă comună Orientului şi Occidentului creştin

(la Cantemir, în *Sacrosanctae Scientiae*... întâlnim dialogul învăţăcelului cu Caritatea trimisă de divinitate), intitulate *Méditations chrétiennes et metaphysiques,* dialoguri unde raţionalismul cartezian e implantat pe terenul jansenist al Port-Royalului, fiind considerat o cale de cunoaştere egală cu aceea a credinţei. Curajului lui Malebranche de a fi supus analizei conceptele-tabu ale creştinismului i s-a datorat punerea la index a lucrării sale *Traité de la nature et de la grâce.* Aflat într-o situaţie mai bună decât el, Bossuet n-a contribuit totuşi mai puţin la subminarea autorităţii religiei prin recunoaşterea faptului că şi papalitatea e supusă erorii ca orice putere laică *(Sur l'unité de l'Eglise)*. Nu revenim asupra felului complex în care Cantemir abordează problemele creştinismului ortodox, punându-l adesea în relaţie cu cel catolic şi nici problemele islamismului. Dar este de remarcat faptul că el trata astfel chestiuni care erau la ordinea zilei în Occident, era orientat deci după luminile lui atunci când le-a luat în discuţie. Nu putem face abstracţie, fireşte, de formaţia sa, care era clar circumscrisă spaţiului post-bizantin şi oriental, şi care i-a condiţionat net aspiraţia europeană. De pildă, dialogul Sufletului cu Trupul din *Divanul*... aminteşte de tema atât de frecventă în Orient. Pe la 1700 a fost scrisă *Jivanandana,* o dramă alegorică a indianului Ânandâraya-makhin, unde sufletul văzut ca un rege (precum în desenul cantemirian din *Divanul*...) luptă cu armata bolilor. Dar important este să relevăm tocmai această aspiraţie occidentală a umanistului român.

Faptul că spaţiul cultural european se defineşte folosindu-se de Orient ca de o substanţă fotografică revelatoare a propriului său specific devine din ce în ce mai pregnant la începutul veacului al XVIII-lea. În 1720 apare *Lettres persanes* a lui Montesquieu, relatând impresiile a doi persani aflaţi la Paris între 1711 – 1720 (adică de la războiul de la Prut la terminarea războiului nordului şi pregătirea campaniei ruso-persane). Era numai debutul unei acţiuni pe care Voltaire va amplifica-o miraculos, aducând în mediu european nu numai pe Zadig (care traversând Babilonul, Asiria, Egiptul, Arabia ş.a. e salvat, în chip semnificativ, de ruşi), dar şi impresii ale huronilor din

America, ba chiar ale unui locuitor de pe planeta Sirius. La rândul său, Orientul încearcă să fixeze în lentila sa depărtată imaginile înşelătoare ale necunoscutului Occident. Arai Hakuseki scrie despre judecarea unui misionar catolic venit în Japonia păstrând, dincolo de refuzul religios, semnele unei reale simpatii umane. În acest perimetru al interesului cultural în primul rând al Occidentului pentru Orient trebuie situată din nou problema antic/modern care a făcut epocă la vremea respectivă în cultura europeană. Amplul proces al asimilării autorilor greco-latini, valabil altminteri şi în culturile care urmau formula Bizanţului, este însă dublat în Europa de formarea spiritului critic şi enciclopedic, datorată în bună măsură tot raţionalismului, spirit care e responsabil, în ultimă instanţă, de iniţierea unei formule culturale ce desprinde Europa de modelul greco-latin şi permite prefigurarea modelelor culturale moderne, diferite de la popor la popor. De pildă, Boileau se inspiră din Juvenal în *Satirele* sale, dar creează o *Artă poetică* specifică pentru spiritul francez: raţiunea, fortificată prin studiul anticilor, este criteriul naturalului. Dryden optează şi el pentru regula antică a unităţii de timp, loc şi spaţiu, dar o pune în slujba istoriei contemporane. În *Essay on Dramatic Poesy* momentul e acela al bătăliei anglo-olandeze de la 3 iunie 1665. Metastasio se inspiră din *Eneida* (şi nu e singurul) pentru *Didona abbandonata,* Fénelon din Homer (şi iarăşi nu e singurul) pentru *Aventurile lui Telemac,* Jacoppo Martello din Euripide (temă la fel de activă ca şi celelalte) pentru *Ifigenia în Taurida.* După Racine, alte subiecte provenite de la autorii antici (Andromaca, Atalia) ori vădind interesul pentru Orient (Baiazid) încep să fie tratate frecvent. În sfârşit, încă o temă majoră pentru autorii primei jumătăţi a veacului al XVIII-lea (de la care Cantemir nu va absenta) este epoca lui Alexandru cel Mare, şi el cuceritor al Orientului. Pe acest fond tematic sfera literaturii se defineşte din ce în ce mai pregnant prin genurile ei de rezistenţă până astăzi: teatrul, romanul, poezia (mai ales epică) şi critica (unde se cuprindeau eseul, dar şi ceea ce azi numim teoria şi estetica literaturii). Un loc aparte 7îl ocupă studiul limbilor. Apar dicţionare, enciclopedii, tratate. Dimitrie Cantemir s-a manifestat prin creaţia sa ca afirmând o anume linie culturală

datorată profesorilor lui formaţi în Europa. A procedat, de asemenea după regula comunicării optime a mesajului pentru contemporanii săi, deci informându-se el însuşi în legătură cu ceea ce constituia pentru aceştia cel mai mare interes. Din aceste motive, care nu ţin de esenţa însăşi a mesajului – el fiind unul fundamental patriotic – ci de contextul cultural şi istoric, Dimitrie Cantemir a concentrat în creaţia sa literară, filosofică, istoriografică etc. modalităţile optime care-l fac comunicabil. Construindu-şi propriul spirit, el a vrut să construiască spiritul însuşi al culturii române. N-a fost original în afirmarea a ceea ce numeam mai sus esenţa patriotică a mesajului. Chiar temele principale ale istoriografiei, ba chiar ale literaturii şi filosofiei româneşti fuseseră puse de înaintaşi ori contemporani. Dar Cantemir a fost fără putinţă de tăgadă primul care a stabilit locul acestei problematici într-un ansamblu mai larg, de proporţii continentale şi a stabilit-o prin raportare la fluxul cultural dintre Europa şi Asia, evidenţiat din cele mai vechi timpuri până în vremea sa. Şi a făcut acest lucru sesizând că apartenenţa europeană (intuită şi de Miron Costin, Stolnicul Cantacuzino şi alţii) devenise o chestiune nu numai de situare culturală, ci şi de existenţă independentă a culturii poporului său. Era un moment bine înţeles, deşi demersul său politic a dovedit un calcul greşit al vitezei proceselor. Abia Şcoala Ardeleană, abia 1848, abia războiul de independenţă vor dovedi pe deplin justeţea intuiţiilor sale de om de cultură şi în primul rând de istoric. Nici muzica europeană a vremii nu făcea, în cea mai mare parte, excepţie de la regula prelucrării motivelor antice. Antonio Caldara scrie *Andromaca* şi *Ifigenia în Aulida* (opere), Haendel *Athalia* (oratoriu). Nu este mai puţin adevărat că aceea a fost deopotrivă epoca lui J. S. Bach şi a primului tratat de muzică european care sintetiza experienţa muzicii greceşti (aşa cum a făcut şi Cantemir în tratatul său): G. A. Angelini-Bontempi – *L'Histoire de la musique dans laquelle sont rassemblés toutes Ies connaissances sur la théorie et la pratique de la musique harmonique selon la doctrine des Grecs,* 1695. Ambiţia sintetică nu i-a lipsit nici lui Cantemir. El a folosit experienţa grecească a muzicii spre a organiza într-un sistem muzica orientală şi, în

ciuda tuturor caracteristicilor inerente obiectului tratat, demersul muzical cantemirian se înscrie în aria celor europene prin voinţa de a valorifica sintetic trecutul grecesc şi oriental deopotrivă. Modernizarea muzicii orientale în versiune Cantemir atestă nu numai tentativa sa de a-i „europeniza" prin sistematizare procedurile, ci şi pe aceea de a prezenta Europei un fenomen infinit mai complex decât cel de care dispunea ea însăşi, un adevărat model de perfecţiune. O spune chiar autorul, în mai multe rânduri.

În sfârşit, dacă privim acum de la distanţa pe care ne-o impune analiza operei lui Cantemir întreprinsă graţie unor termeni de contrast ori de asemănare, de natură diferită, după domeniul aflat în discuţie, putem observa că unicitatea lui pentru cultura română nu rezultă din aceea că s-a afirmat în principal în alte spaţii culturale decât cel românesc, cât din aceea că a supus fenomenul românesc unui foc concentric, venind spre el cu o încărcătură spirituală de care poate au dispus unii conaţionali, dar nici unul n-a vizat drept obiect de cercetare tocmai acest fenomen. Cantemir a pus temelia conştiinţei de sine a culturii române în calitate de cultură europeană. Într-o vreme când Occidentul îşi definea el însuşi acest spirit european, Dimitrie Cantemir a traversat experienţa unei sinteze personale între cele două spaţii culturale – oriental şi occidental – şi a intuit în profunzime caracteristica europeană a culturii poporului său. Acesta este meritul lui cel mai mare, pe care urmaşii însă, necunoscându-i opera, nu l-au luat în considerare. Cât despre unitatea spirituală a Europei, ea a rămas o problemă activă până astăzi. Cu destul de puţină vreme în urmă Ştefan Zweig spunea, referindu-se la corespondenţa lui cu Romain Rolland în timpul celui de-al doilea război mondial, că spiritul european va supravieţui cataclismului politic prin unitatea lui culturală[2]. Or această unitate se făurea atunci, pe vremea lui Cantemir. El a contribuit la conştientizarea apartenenţei spaţiului românesc la această unitate. Îi datorăm faptul de a fi deschis peste timp arcul de cerc care ne situează în plină lumină europeană şi ne permite să păstrăm activ spiritul critic al culturii române, consolidată pe linia mediană dintre Orient şi Occident.

ANEXĂ

Sursele ştiinţifice folosite de Dimitrie Cantemir

Gândirea ştiinţifică a lui Dimitrie Cantemir a progresat în timp. În paginile de tinereţe – *Divanul, Istoria ieroglifică,* filosofia sursele sunt folosite implicit, fie cu citarea numelui autorului, fie chiar fără o astfel de citare. Aşa, de exemplu, solzii Cameleonului, personaj al *Istoriei ieroglifice,* îşi pot modifica înfăţişarea după culorile spectrului solar (Cantemir insistă asupra culorilor primare), semn al cunoaşterii celor mai noi descoperiri în domeniu. Newton demonstrase descompunerea luminii în deceniul şapte al secolului al XVII-lea, iar Cacavela, care studiase la Oxford, trebuie să fi fost în cunoştinţă de cauză. Trebuie să observăm însă că, pe măsura trecerii timpului, citările devin mai exacte. Cam din 1714 întâlnim în *Monarchiarum...* menţionat autorul, titlul, paragraful. Bogăţia de informaţie culminează în *Hronic,* revăzut probabil după acuzaţiile la adresa surselor *Sistemului religiei* formulate de Sf. Sinod. Totuşi pentru Cantemir n-a fost niciodată clară deosebirea dintre sursele de ordinul întâi şi cele preluate prin intermediul acestora. Aşa, de pildă, îl citează în *Historia Moldo-Vlachica* pe Aurelius Victor fără a-i informa pe cititori că preia această sursă de la Petavius. Îl citează de asemenea pe Sambucus, editorul lui Bonfinius, la egalitate cu acesta, ca şi pe Abraham Backsachay, care figura în apendicele ediţiei Sambucus din Bonfinius. Putem reconstitui puţine ediţii de bază din cele cu care a lucrat Cantemir, în special după lista editorilor epocii (unii menţionaţi de Cantemir, alţii însă nu).

Operaţia de depistare a surselor cantemiriene a fost îngreunată şi de alţi factori. Pentru lucrările scrise în limba română e vorba de românizarea numelor proprii prin transcriere fonetică şi modificarea terminaţiilor în stilul graiului epocii. Aşa, de pildă, dacă în cazul lui Iosif Iudeul *(Sistemul*

religiei) e clar că trebuie să fie vorba de Flavius Josephus, iar Triverie *(Hronic)* poate fi Trithemius, n-am depistat cine pot fi Chirie, Cravţius ş.a. şi nici ce înseamnă letopiseţul leşesc, franţuzesc etc. Un alt factor producător de confuzie vine din aceea că Dimitrie Cantemir însuşi n-a receptat corect o serie de personaje şi numele lor. Aşa, de pildă, el vorbeşte despre Agesilau sau Teodoric ca istorici, când ei au fost regi. Confundă uneori sursele bizantine cu cele latine, ceea ce este un indiciu al faptului că a preluat informaţia din ediţii medievale occidentale, publicate în latină chiar când originalele erau greceşti. O confruntare a dicţionarului de surse alcătuit de Cantemir însuşi pentru *Hronic* cu cel aflat mai jos sperăm să fie edificatoare în acest sens.

În sfârşit, câteva cuvinte despre dicţionarul de surse cantemiriene prezentat aici. O tentativă de acest tip nu s-a mai făcut. Ea nu este exhaustivă din pricina greutăţilor uneori insurmontabile de identificare a numelui corect, a unor informaţii corecte în legătură cu unele nume sau a caracterului redundant al preocupărilor unor autori în raport cu alţii (surse de mâna a doua sau a treia). Aşa cum se prezintă, acest dicţionar ilustrează formaţia lui Cantemir ca personaj de legătură între spiritualitatea Orientului şi a Occidentului prin folosirea informaţiilor oferite de întreaga sa creaţie. Vom indica pentru fiecare autor perioada în care a trăit, ansamblul oferind un indiciu despre evantaiul temporal al surselor cantimiriene, principalele lucrări ale autorilor, ca indiciu al ariei de preocupări ştiinţifice la care era racordat umanistul român de la începutul veacului al XVIII-lea şi, când e posibil, vom indica şi ediţia cu care a lucrat autorul. În sfârşit, vom preciza în ce lucrare se referă Cantemir la autorul respectiv ca indiciu al frecvenţei unor surse în dauna altora. Pentru volumele apărute de curând în ediţiile de *Opere* de la Editura Minerva şi Editura Academiei, profesorul Virgil Gândea şi Dan Sluşanski au avut în vedere şi acest aspect al problemei, oferindu-ne adevărate piste de acces spre sursologia cantemiriană.

Siglele lucrărilor cantemiriene aşa cum apar în acest dicţionar sunt următoarele: D *(Divanul);* C *(Cartea ştiinţei muzicii);*

L *(Logica);* M *(Metafizica);* Mh. *(Monarchiarum);* P *(Panegyricum);* I.i. *(Istoria ieroglifică);* Sc. *(Scrisoarea despre conştiinţă).;* D.M. *(Descrierea Moldovei);* L.O. *(Loca obscura);* HMV *(Historia Moldo-Vlachica);* D.a. *(De antiquis et hodiernis nominibus Moldaviae);* H *(Hronicul);* I.I.O. *(Istoria Imperiului Otoman);* S.R. *(Sistemul religiei);* C.O. *(Collectanea orientalia);* M.C. *(De muro Caucaseo* tipărită de Bayer după textele lui Cantemir; hr. (hărţile cantemiriene); J. *(Jurnal)*.

A

Abrahamus Ecchelensis (sec. XVII) – sirian, profesor la Roma; *Chronica Orientalis* (MC)

Abu'l Su'ûd Muhammed al Amidï (sec. XVI) – jurist de origine kurdă, autor al codului de legi al lui Soliman Magnificul, numit *Kanun-nâme* (IIO, SR)

Acrasius (Awabi Aqtaši) (sec. XVI–XVII) – istoric persan – *Derbent-nâme* (CO, MC)

Aemilianus, Q. (sec. XV) – *Encomiasticon ad Friedericum imp. et Maximilianum I regem Romanorum Libri quibus praecipue electio praedicati regis resque eorum gestae Brugas Fladrorum a. 1488 celebrantur* (H)

Agapit II (sec. X) – papă; *Epustula ad Gerardum Laureaconsem arhiepiscopum. Dissidium ecclesiarum Laureacensis (hoc est Pataviensis) et Salisburgensis componit. Salisburgensi occidentalem Panoniam attribut, Laureacensi, utpote antiquiori, benedictionis et sedis honorem, orientalem Pannoniam, regiones Avarorum, Moravorum, Sclavorum, potestatem libere praedicandi per omnes Sclavorum terras, episcopos ibi ordinandi omniaque auctoritate apostolica constituendi* (J)

Agathias Scholasticus Myrinaeus (sec. VI) – istoric grec; *De bello Gothorum* (Hr.)

Aimoinus monachus Floriacensis (sec. XI) – călugăr francez; *Historia Francorum seu Libri V de gestis Francorum* (H)

Albertus abbas Standensis (sec. XIII) – călugăr benedictin: *Chronicon ab initio mundi usque ad a. 1256* (seu *Chrocnicon Danorum sive rerum Danicarum ab. a. 1214-1252)* (MC)

Alfragranus, Mohammed (sec. XIV) – *Vocabuario italiano-turchesco* (MC)

Alfarabius (sec.X) – filosof arab; comentarii la Aristotel; *Ihşâ' al-'ulûm* (Numărătoarea ştiinţelor) (C)

Ammianus, Marcellinus (330–400) – *Rerum gestarum libri XXXI* (continuă istoriile lui Tacit) (HMV, D. a, H)

*** *Annales Posonienses a. 997–1203 (H)*

*** *Annales Sicula. 1027-1282* (H)

Anonymi Belae regis notarii – *Cesta Hungarorum* (sec. XIV) (H)

Appianus (§ 100– § 161) – Ρωμαιχαι ίστορίαι (Istorie romană) (H, M, M.C).

Apollonios din Rhodos (sec. III î.e.n.) – Αργοναυτχά (Argonauticele) (H)

Arhimede (sec. III î.e.n.) – Κύκλον μέτρδις (Măsura cercului); Περι σφαιρας χυλίνδρον (Despre sferă şi cilindru) (S.R.)

Aristobulus din Cassandria (sec. IV î.e.n.) – istoric grec contemporan cu Alexandru cel Mare. Nu s-a păstrat nimic. E sursa lui Arrianus (M.C.)

Aristotel (sec. IV î.e.n.) Περί ψυχῆς (Despre suflet), Τά μετὰ τα φυσιχά (Metafizica), Οργανòν (Organon), Φυσιχα ἢ φυςιχῆς 'αχροάσεως (Fizica) ş.a. (Mh, L, SR, M, H)

Arrianus, Flavius (sec. II) – Ανάβανισ Αλεζάνδροδ (Anabasis), Περιπολοίς Πόνθου Ευζείνον (Periplus Ponti Euxini) (H)

Augustin, Sf. (Aurelius Augustinus) (354-430) – *Confessiores, De doctrina christiana, De libero arbitrio, De Musica libri* (D, S.R., H)

Aurelius Victor, Sextus (sec. IV) – *Liber de Caesaribus* (HMV, H)

Ausonius, Decimus Magnus Burdigalensis (sec. IV) – *Eglogarum liber? Epistoale* (H)

Autissiodorensis Robertus Canonicus S. Mariani (Robert de Nevers) arhiepiscop – *Chronicon Autissiodorense sive Anonymi (Roberti) monachi S. Mariani Autissiodorensis Chronoogia* (D.a., H)

Avicenna (Ibn Sina) (980-1037) – *Al Qânûn fi't-Tibb* (Canonul medicinei); *Risala fi n-nafs* (Scrisoarea despre suflet) (S.R.)

B

Baksachay, Abraham (sec. XVII) – *Chronologia de regibus Hungaricis,* apendice la Bonfinius, ed. Sambucus Basileae, 1568; (HMV, D.a., H)

Baronius, Cesare (1538–1607) – *Annales ecclsiastici* (H)

Bellarminus, Roberto (sec. XVI) – *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos* (H)

Bieiski, Jan (1540-1599) – *Kronika Polska,* ed. II 1597 – preluat prin Grigore Ureche (HMV, D.a., H)

Birghevî, Mehemmed (1522–1573) – a întemeiat un ordin religios; *Vasiyet nâme* (Cartea Testamentului) (S.R.)

Bonfinius Ausculanus, Antonius (§ 1434-1503) – *Reruum Hungaricarum decades libris XLV comprehense ab origine gentis ad annum 1495,* ed. Sambucus Baiseae, 1598 (a II-a) (HMV, D.a., H).

Bongars, Jacques (1554–1612) – diplomat, editor; *Cesta Dei per Francos,* a editat: Justinus, Pompeius, Trogus, *Collectio Rerum Hungaricarum scriptorum* (HMV)

Busbequius (Busbeq, Augier Ghislain de) (1522-1592) – ambasador al Franţei la Poartă; *Legationis Turcicae epistolae quatuor* (S.R.î, H)

C

Cacavela, Ieremia (1643 – ?) – *Institutio logices ad mentem neotheoricum philosopharum: Πραγματεία περι τῶν πέντε διαφορῶν περί ῶν ἡ τὴν ρωμαϊχήν* (Cercetare asupra celor cinci deosebiri dintre biserica greacă şi cea romană), Oxford, 1667; *Ἔχθεσις περί τῶν τῆς ʼανατολιχῆς ἐχχλνησίας δογματων* (Expunere asupra dogmelor bisericii orientale) (IIO, DM, I.i., M)

Caesar, Octavianus (sec. I) – *De bello gallico* (HMV)

Callimachus, Experiens (Philipuus Buonacursius sau Buonacorsi) (sec. XV) *Historia de his quae a Venetis tentata sunt, Persis ac Tartar s contra Turcas movendis; Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum Poloniae et Hungariae regem; Vita Attilae seu de gestis Attilae* (anexă la ed. din 1690 a lui Bonfinius) (HMB, D.a., H)

Calvin (1509–1564) – *Institution de la religion chrétienne* (LO)

Calvisius, Sethus (sec. XVII) – *Opus chronologicorum ad annum MDCLXXXV,* (HMV, D.a., IIO, SR, H)

Cantacuzino, Stolnicul Constantin (1650-1716) – *Indice topografico del Principate di Valachia* (hr.); *Istoria Ţării Româneşti* (H)

Cantemir, Dimitrie (1673 –1723) – *Descrierea Moldovei, Hronicul* (S.R., I.I.O.)

Cassiodorus, Aurelius Magnus (sec. V-VI) – *Libri XII de rebus gestis Gothorum seu De origine actuque Getarum* (Pierdută); *Chronicon* (H)

Cedrenos, Giorgios (sec. XI-XII) – *Συνοψις ἱστοριῶν* (trad. de Fabrotus în latină şi prefaţată – *Chronicon a creatione mundi usque ad a.* 1057) (HMV, D.a., S.R, H)

Chalcocondylas, Laonikos (1430-1480) – *'Απόδειξεις ἱδτοριῶν* (Istoria decadenţei imperiului grec) *De rebus Turcicis* (1298–1462), ed. II, 1690 cu titlul *Historiae,* trad. Conrad Clauser (ed. I, 1650, trad. lat.) (HMV, D.a., H)

Choniates, Nicetas (? – 1213) *Χρονιχή διήγηςις* (Byzantina historia annorum 88 – 1118–1206) – ed. C. An. Fabrotus, 1647. Citat prin Petavius

Cicero, Marcus Tullius (106–43 î.e.n.) – *Catilinarae orationem; De Republica* etc. (D.a., I.i., SR, H)

Claudianus, Claudius (sec. IV î.e.n.) *Carmen apologeticum* (MC, H)

Cluverius, Philippus (1580-1623) – geograf german; *Introductio in universam geographicam tam veteram quam novam* (ed. Johannes Buno, 1683, cu harta „Daciarum Moesiarumque Vetus Descriptio"); *Descriptione Universae Scitiae* (trad. şi edit. de Johannes Buno, 1697) (HMD, D.a., H)

Copernic, Nicolaus (1473 – 1543) – *De revolutionibus coelestium libri* (SR)

*** *Coranul* (I.I.O., LO, SR)

Costin, Miron (1633 –1691) – *De neamul moldovenilor; Letopiseţul Ţării Moldovei* (I.I.O., SR, H)

Costin, Nicolae (1660–1712) – *Letopiseţul Ţării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601* (DM, D.a., H)

*** – *Cronica modo-rusă* (versiune a cronicii scrise la curtea lui Ştefan cel Mare) (H)

*** – *Cronica muntenească anonimă* (probabil a lui Radu Greceanu (H)

*** – *Cronica muntenească scrisă greceşte de Şerban logofătul* (probabil a lui Şerban Greceanu) (H)

Curopalata, Georgio Codinus (de fapt sub acest nume o compilaţie anonimă – *Χρόνιχα*(Cronica de la Facerea Lumii la căderea Constantinopolului); *Πάτρια* (tratat despre Alexie Comnenul) (D.a., H)

Cuspinianus, Johannes (Spiesshaymsr, Johann) (1473–1529) – *Historia Monarchiorum, ducum et archiducum Austriae; De Caesaribus atque Imperatoribus Romanis opus insigne* (D.a., HMV, H)

D

De la Coix, Sieur (?–1704) – secretar al ambasadei Franţei la Constantinopol – *Memoires du Sieur de La Coix, contenans diverses relations trés curieuses de l'Empire Othoman* (1684) (IIO)

del Chiaro, Antonio Maria (sec. XVII) – *Storia delle moderne rivouzioni della Valachia con la descrizione del paese, natura, costumi, riti e religione degli abitanti,* 1718 (DM)

Democrit (sec. VI–V î.e.n.) – *Μέγας διάχοδμος* (atribuit – Marea cosmologie) (SR)

Dexippus, Atheniensis (sec. III e.n.) – *Chronicon universalis* (MC)

Diodorus, Siculis (§ 90–20 î.e.n.) – *Βιβλιοθήχη ίστοριχή* (Biblioteca istorică) (MC)

Dion Cassius, Cocceianus (§ 155–235) – *'Ρωμαϊχη ίσοπία* (Istoria romană) – citat prin Petavius (HMV, D.a., H)

Dionysius, Halicarnassensis (?– ?) – *'Ρωμαϊχη αρχαιολογία* (Antichităţi romane) – sursă pentru Appianus şi Plutarch (H)

Dionysios, Periegetul (sec. II) – *Οιχουμένης περιήγησις* (Orbis descriptio) (HMV, D.a., H, MC)

Dlugosz, Jan (sec. XV) – *Historiae Polonicae libri XII ab antiquissimi temporibus* (HMV, D.a., H)

Dubravius (sec. XVII) – *Historia Bohemica* 1687 (D.a., H) Duns Scotus, John (1265 – 1308) – *De rerum principio* (H)

E

Ephraemos (sec. XIII) – *Χρονιχα*(Cronica până la 1261) (H)

Empedocles (sec.V)– *Περὶ φυσεως* (Despre natură); (M, I.i.)

Epictet (§ 50–138) – *'Εγχειρδιον* (Manual) (S.R.)

***– *Esrar-i Cefr-i Rúmúz* (Apocalipsul musulman) (S.R.)

Euclid (III î.e.n.) – *Στοιχεῖα* (Elementele) (S.R.)

Eusebius din Cesareea (265–340) – *Εχχλησιατιχή ίστορία* (Historia ecclesiastica); *Παντοδαπή ιστορία* (Chronographia); *Vita Constantini Magni imperatoris Grecae Libri* IV (D.a., H)

Eusthatius din Tessalonic (sec. XII) – comentarii la Dionisie Periegetul; *Λόγος ἐις τόν χραταιὸν χαὶ ἄγηον βασιλέα, χύριαν Μανουήλ* (Allocutio I ad imperatorem Manuelem Comnenum) (D.a., H, MC)

Eutropius (sec. IV) *Breviarum ab Urbe condita* (preluat prin intermediul lui Petavius) (H) Evagrius Scholasticus (sec. VI) – *Historiae ecclesiasticae libri VI,* ed. 1673 (trad. din greacă) (HMV, SR, H)
*** – *Evanghelia* (SR, LO)
*** – *Evanghelia copilăriei lui Isus* (aprocrif) (SR)
Ewlija Èelebi (sec. XVII) – *Şijahet-name* (Istorie comparativă cu cele europene) (IIO)

F

Filon din Alexandria (20 î.e.n. – 54 e.n.) – *'Υπομνήματα τῶν βίβλος* (Comentarii la legea sfântă) (H)
Flavius, Josephus (§ 37–97) – *Ιουδαϊχὴ ἀρχαιολογια* (Antichităţi iudaice) (D.a., SR, H, MC)

G

Galenus (§ 122–199)–De *naturalibus facultatibus; Περὶ χρατεων* (Despre temperamente) (SR)
Gentius, Georg (1618–1687) – a tradus şi editat Saadi – *Gulistan,* Olanda, 1651 (SR)
Gervasius, Tilberiensis (Gervaise de Tilbery) (sec. XIII) – *Otia imperialia seu Liber de mirabilibus mundi seu Descriptio totius orbis per 3 decisiones dicta* (MC)
Giggaeus, Antonius (?–1632) – orientalist lombard; *Thesaurus linguae arabicae,* 1632 (MC)
Glikas, Michail (sec. XII) – *Βιβλς χρονιχή* (Annales a creatione mundi usque ad a. 1118) (H)
Godefridus, Viterbiensis (sec. XII) – *Speculum regum seu de genealogia regum et imperatorum o diluvii tempore ad Henricum VI imperatorem libri II script. c.a. 1183* (H)
Gregoras, Nicephor (1295–1360) – *'Ρωμαιχὴ ίστορία* (Istorie bizantină); *'Ιστορία των Αντοχρατόρων Μιχαὴλ χαί Ανδρονίχου* (Istoria împăraţilor Mihail şi Andronic), editată în latină în 1666. (IIO, D.a., H)
Gregorius din Tours (538–954) – *Historia ecclesiastica Francorum* (ca apendice la Bonfinius, ediţia 1690) (HMV, H)
Gregorius I Magnius (435?–604) – papă; *Moralium libri; Dialogarum libri* (H)

H

Hafiz (Chams ed-Din Muhammad) (§1320-1389) – *Dïwän* (I.I.O., SR)
Hegesippus (sec. II – *Ὑπομνήματα* (Comentarii) (H)
Heliodor (sec. III). – *Αιθιοπιχῶν* (Etiopicele) (I.i.)
Hellanicos (sec. V î.e.n.) – fragment dintr-o lucrare despre obiceiurile barbarilor (H)
Heraclit din Efes (sec. VI–V î.e.n.) – *Πεςι φύσεως* (Despre natură) (SR)
Herbelot, Barthelemy d' (sec. X VII- XVIII) – *La Bibliothèque orientale,* 1697 (SR)
Herodot (§484-425 î.e.n.) – *Ἱστορίαι* (Istorii) (H, MC)
Hesiod (sec. VIII–VII î.e.n.) – *Θεογονία* (Theogonia), *Εργα χα Ἡμεραι* (Munci şi zile) (H)
Hezarfenn, Husejn (sec.XVII) – *Ôenqîh-i tewarîch-i mulûk* (Istoria lumii) (I.I.O., D.a.. H)
Hippocrat (sec. V–IV î.e.n.) – *Αφορισμοί* (Aforisme) (SR)
***– *Historia miscellanea* (anexă la *Historia Romana* de Paulus Diaconus) (HMV)
Homer (sec.VIII î.e.n.) – *Ὀδύσσεια* (Odiseea): *Ἰλίας* (Iliada); *Βατραχομυομαχια* (Batrahomiomahia) (I.i., SR, H)
Horatius, Flaccus Quintus (65–8 î.e.n.) – *Satirae; Ars poetica; Carmen secularae* (I.i., I.I.O., SR)
***– *Humajun-nâme* (Istoria şahului persan Humajun) (I.I.O.)
Husejn. Ali (sec. XVII) – *Ta' rîch-t umûmi* (Istoria lumii) (H)
Hydatius. Lemnicensis (sec. V) – *Χρονιχόν* (Chronicon) (HMV, H)
Hyeronimus, Eusebius (Ieronim, Sf.) (344-420) – *Commentarii in Vulgata; De viris illustribus* (H)

I

Ilias, Miniatis (1669-1714) – *Predici* (IIO)
Ioan, Damaschenul (sec. VII–VIII) – *Λόγοι τρεῖς ᾿¯πολογητιχοὶ ὣρός τούς δεαβάλλουιας τάς ἁγίας ᾿ιχόνας* (Contra iconoclaştilor) (LO)
Ioan, Hrisostomul (Ioan Gură de Aur) (345/47–507) – *Liturghia: Ecfonisul după a treia aducere* (DM, SR, Sc.)

Iordane (n) Sc. sec. VI) – episcop de Ravenna; *De orgine actibusque Getarum sive Gothorum* (foloseşte ca surse pe Dion Chrysostomos, Cassiodorus, Eutropius Hyeronimus) (HMV, H)
Isidorus, Hispalensis (Isidor din Sevilla) (570–636) – *Historia de rebus Gothorum, Vandalorum et Suevorum ab. a Chr. 176–628; Etimoogiae; De scriptoribus ecclesiasticis* (HMV, H)
***– *Iskandar-nâme* – distihuri despre Alexandru Macedon inspirate de *Alexandria* lui Pseudo-Callisthenes (S R)
Isocrate (436 – 338 î.e.n.) – *Παναθηναιχός* (Panatenaice); *Παναηγυριχος* (Panegirice) (P, H)
Iulian Apostatul (331 – 363) – *Μισοπωγων ἤ Αντιοχινός* (Misopogon) (HMV)

J

Justinus (100–§163/167) – sfânt; Λόγοη τρεῖς ʼαπολογητιχοὶ ῶρός τούς δεαβάλλουιας τάς ἁγίας ʼιχόνας (Apologia Senatului roman în favoarea creştinilor) Sursă a lui Pompeius Trogus. (HMV, H, MC)
Justinian (sec. VI)–împărat roman; *Corpus Juris Civilis* (IIO, SR, H, MC)
Juvenalis Decimus Junius (§55–135) – *Satirae* (SR, H)

K

Kantakuzenos, Ioannis (sec. XIV) – *ʼΙστορίαι* (Historiarum libri seu De rebus ab Andronico Paleologo iun. necnon a se gestis libri IV a. 1320– 1357); *Χρονιχόν* (Chronicon ab Adamo usque ad annum 519); *Historia Gothorum vel De rebus Geticis* (HMV, D.a., H, IIO, SR)
***– *Книга степенная (царского родословии и её значение))* (din sec.XVI) – (D.a.)
Kodlubek, Vincentius (sec. XII–XIII) – *Historia Polonica* (H)

L

Lazius, Wolfgang (sec. XVI) – *Hungariae tabula* (în *Theatrum orbis terrarum,* care cuprinde 87 de autori prelucraţi de Ortelius) (D.a.)
***– *Letopiseţul cantacuzinesc* (D.a., H)

Leunclavius, Johannes (Löwenklau, Hans) (sec. XVI) – *Annales Sultanorum Othmanidum a Turcis in lingua scripti* (H)
Libanius (314-393) – *Epistulae* (SR, H)
Liudprand (Luitprand) (920–972) – episcop de Cremona; *Antopodoseos seu Rerum per Europam gestarum libri VI* (H)
Lonicer, Philippus (sec. XVI) – *Chronicon Turcicorum* (IIO)
Lucretius Carus, Titus (98 – 55 î.e.n.) – *De rerum natura* (SR)
Luther, Martin (1483–1546) – *De vita christiana; Se servo arbitrio* (SR, LO)

M

Macrobius Ambrosius, Theodosius (sec. V e.n.) – *Saturnalia* (H)
Maimbourg, Louis (1610– 1686) – istoric; *Histoire de l'Arianisme; Histoire de grand schisme de l'Occident* (citat prin Moreri) (HMV, H)
Manasses, Constantin (sec. XII), – mitropolit, poet; *Συνοψις ἱστοριχη* (Breviarium historiarum a creatione mundi usque ad a. 1081); *Carmen politicum in Justinum Magnum imperatorem* (H)
Marinus, Sanutus Junior (sec. XVI) – *Historia de regno di Romania sive regno di Morea* (H)
Mavrocordat Exaporitul, Alexandru (1641–1709) – *Commentarii in Aristotel ; Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis sive de natu usu pulmonum* (I.i., IIO)
Mela, Pomponius (sec. I) – *De chronographia seu De orbis situ libri* (sursă a lui Pliniu cel Bătrân pentru *Historia naturalis)* (H)
Melanchton (1497–1560) – *Chronicon Carionis* (completat de Kaspar Peucer, preluat prin Toppeltin) (HMV)
Meninski, Franciscus à Mesgnien (sec. XVII) – *Thesaurus de linguarum orientalium turcicae, arabicae et persicae,* I – IV (IIO, SR)
Mercator (Kremer), Gerhard (1512–1594) – *Tabulae geographicae ad mentem Ptolemaei; Atlas minor* (CO, hr.)
Michalo, Lituanus (sec. XVI) – *О нравах татарлитовцев и москвитян* (I.I.O.)
Miechowius, Adam (sec. XVI) – *Chronica Polonorum a Lecho usque ad. a. 1506 Libri* IV (H)
Mirkvand sau Mîrhond (Muhammad ibn Khawând Shâh) (1443–1498) – iranian; *Ravizat al-şafa* (Istorisiri) (H)
Misail, Călugărul (?–?) –interpolator în cronica lui Gr. Ureche (DM, D.a.)

Morery, Louis (1643–1680) – *Le Crand dictionnaire historique ou Melange curieux de l'histoire profane et sacrée* (HMV, D.a., H, DM)
Movilă, Petru (Eusebie Pimen) (l596–1647) – mitropolit al Kievului; *Mărturisirea ortodoxă* (LO)

N

Nauclerus, Johannes (sec. XIII) – *Χρονιχὸν* (Chronicon) (e sursa lui Petavius) (D.a., H, SR)
Negri, Domenico Maria (sec. XVI) – *Cosmographiae commentariorum* (Geografia) (D.a.)
Newton, Isac (1642–1727) – *Philosophia naturalis principia mathematica* (I.i.)
Ni'mentullah ben Ahmed (sec. XVI) – a tradus din persană în turcă istoria lui Timurlenk (IIO)
Nottaras, Hrysanthos (sec. XVII–XVIII) – *'Iζαγόγε ίς τα γεογραφύχα χαὶ σφάιριχα* (Introducere în cele geografice şi sferice) (IIO)

O

Olahus, Nicolaus (1493–1568) – *Hungaria sive de originibus gentis, regionis, situ, divisionis, habitu atque opportunitatibus* (fragm. *Attila* în anexa lui Bonfinius, ed. 1690) (HMV, D.a., H, I.I.O.)
Onesikritus (sec. IV î.e.n.); – nu s-a păstrat; a fost sursa lui Pausanias şi a lui Plutarh, Diodor Siculis. (MC)
Orbini, Mauro (sec. XVII) – *Il regno degli Slavi* (H)
Orichovius (sec. XVII) – a*nnales,* 1712 (HMV, D.a., H)
Origenes (185–255) – *Κατά κελσον* (Contra lui Celsus); *Ωριγενους τω ν εν τα Θέιας Γραφας έξηγηιχῶ ν ἄπαντα* (Comentarii asupra Sf. Scripturi) (SR)
Orosius, Paulus (sec. IV) – *Historiae adversus paganos libri septem,* 1500 (HMV, H)
Ortelius, Abrahamus (1527–1598) – editor la Anvers; *Theatrum de orbis terrarum; Thesaurus geographicus; Synonimia geographica* (HMV, D.a., H)
Otfried (sec. IX) – *Liber Evangeliorum* (LO, SR)
Ovidius Naso, Publius (43 î.e.n. – 18 e.n.) – *Epistulae ex Ponto; Tristia; Metamorphoses* (IIO, HMV, D.a., DM, SR, H)

P

Pachymeris, Georgios (1242–§ 1310) – *Συγραφιχα ἱστορίαι Ἀνδρῦνιχος Παλαιολογος* (Istorii compuse despre faptele lui Andronic Paleologul (Tipărită de du Cange şi Jean Boivin) (D.a., H)
Pahomie logofătul (sec. XV) – *Русскии хронографъ* (HMV, D.a.)
Palamas, Gregoras (1296–1359) – *Θεοφανης ἤ περὶ Θεοτητος χαι τοῦ χατ' αὐτήν ἀμεθεχτου τε χαι μεθεχτοῦ* (Theophanes) (DM)
Paulus, Diaconus (Paolo Varnefride) (sec. VIII) – *Historia Longobardorum; Historia Romana* (HMV, H)
Pausanias, Periegetul (sec. II) – *Περιήγηδι τῆς Ἑλλάδος* (Periegeza sau descrierea Greciei) (H)
Petavius, Dionysius (Denis Petan) (1583–1652) – *Rationarium temporum; De libero arbitrio* (HMV, D.a.)
Peucer, Kaspar (1525–1602) – *Elementa doctrinae de circulis coelestibus et primo motu* (HMV, H)
Philon din Alexandria (§20 î.e.n.– §54 e.n.)–comentarii la Legea sfântă (H)
Phrantzes, Georgios (1401 –1477) – *Χρονυχόν* (Chronicon maius libri IV) (IIO, D.a., H)
Piccolomini, Aeneas Sylvius (1405–1464) – papa Pius al II-lea; *Germania in qua continentur gravamina Germanicae nationis; Historia Bohemica seu De Bohemorum origine ac gestis historia; Historia de Europa;De Lithuania; Libellus de ortu et authoritate imperii Romani* ş.a. (HMV, D.a., H, DM)
Platon (428-437) î.e.n.) – *Τό συμπόσιον* (Banchetul); *Κριτίας ἤ Ατλαντιχός* (Legile) (HMV, H, SR)
Plinius cel Bătrân (28-79) *Naturalis historia libri XXXVI* (HMV, D.a., H, MC)
Plinius cel Tânăr – (62– § 114) *Panegyricus Trajano dictus* (D.a., H, P)
Plutarh (46-120) – *Βίου παράλληλος* (Vieţile paralele) (HMV, D.a., H, MC)
Polybios (201-120 î.e.n.) – *Ἰστορίαι* (Istorii) (H, MC)
Pontanus, Jacques (sec. XVII) – *Chronicon;* l-a editat în latină pe Ioannis Kantakuzenos (HMV)
Porphyrios (234–305) – *Κατα χριστιανῶν* (Contra creştinilor) (L, SR, I.i.)
*** – Повесть временныхъ летъ (sec. XII) (H)
Probus, Marcus Valerius (sec. I) – *Scholia in Virgilium* (H)
Procopius din Cesareea (sec. VI–VII) – *Ἱστορίχόν* (Istoria războaielor lui Justinian) (HMV, D.a., H, MC)

Prokopovici Teofan (1681–1736) – *Слово о власти и чести царской; Права воли монаршей* (LO)
Prosperus din Aquitania (403–463) – *Epitome chronicon; De providentia divina* (H)
***- *Psaltirea* (DM)
Pseudo Dionysios Areopagita (sec. I) – *Περὶ τῆς εχχλησιαστιχῆς ἱεραρχίας* (Despre ierarhia religioasă) (SR)
Ptolemeus, Claudius (§ 90–168) – *Γεωγραφιχὴ ὑρήγησις* (Îndreptar geografic) (IIO, SR, A, MC)
Pyrrhon din Elis (365–275 î.e.n.) – filosof sceptic grec interesat de epistemologie (SR)
Pythagora (sec. VI î.e.n.) – *Μετεμψύχωδις* (Metempsihoza); *Χρυσα ἔπη* (atribuit) (Versuri de aur) (IIO, L, SR, P)

Q

Quintus Curtius, Rufus (sec. I) – *Historiae Alexandri Magni* (D.a., H)

R

Riccioli, Johannes Baptistus (sec. XVI) – *Chronicon magnum* (citat prin intermediari) (HMV, H)
Rufinus, Tyrannius (395–408) – *Historia ecclesiatica Eusebii conversa et duobus libris aucta* (HMV, H, MC)
Rycaut, Paul (sec. XVII) – *The present State of the Othman Empire* (tradusă în rusă, din polonă, de A. P. Tolstoi, cu titlul *Монархия турецка,* dar tipărită abia în 1741; tradusă în italiană în 1672 cu titlul *Storia dello stato presente dell'Imperio Ottomano)* (IIO, SR)

S

Sabbelicus (Sabbelico, Marco Antonio) (sec. XIV) – *Carmen genethliacum Venetae seu Rerum Venetarum panegyricus.* (Cunoscut prin Calvisius) (HMV, D.a., H)
Sabbelius (sec. III) – teolog creştin de origine libiană. L-a influenţat pe Origen (H)

Sa'd ed-Dîn (Mehmed Es'ad) (1536-1599) – *Tág ûl- tewârïch* (Cununa istoriilor) (SR, H)

Sa'di Efendi din Larissa (sec. XVII) – *Idjmal al tewârïch* (Synopsis historiarum) (I.I.O., H)

Sa'di Muslih al-Dïn (Musladinus Saadi) (1184–1290?) – *Gulistan* (SR)

Sambuccius, Ioannes (Sambucus) (1531–1584) – *Transylvania* (hartă în atlasul lui Ortelius; anexă la Bonfinius). (HMV, D.a., H)

Sansovino, Francesco (1521 –1583) – *Annali Turcheschi* (I.I.O.)

Sarnièki, Stanislas (Sarnitius) (1530–1593) – *Annales sive de origine et rebus Polonorum et Lithuanorum* (HMV, D.a., H)

Scaligero, Giuseppe Giusto (1540–1609) – a reconstituit *Chronicon* al lui Eusebius de Cesareea; *De emendatione temporum* (despre sistemul lui Copernic); *Thesaurus temporum* (H)

***– *Scriptores Historiae Augustae* (coautori: Iulius Capitolinus, Spartianus, Vulcacius Gallicanus, Aelius Lampridius, Trebellius Pollio, Flavius Vopiscus) (HMV, D.a., H)

***– *Scriptura* (H)

Seneca, Lucius Annaeus (4 î.e.n.–65 e.n.) – *Naturales questiones* (H)

Sidonius Apollinaris, Caius Modestus (430–487) – *Epistolae; Carmina* (H)

Sigebert de Gembloux (§1030–1112) – *De viris illustribus; Liber de scriptoribus ecclesiasticis; Chronographia* (H)

Sigonius, Carolus (sec. XVI) – *Historiae de Occidentali Imperii* (D.a., H) Simion Dascălul – interpolator al cronicii lui Grigore Ureche (D.a., H)

Sinnich, John (Sinnikios) (sec. XVII) – canonic la Bruges; – *In eminenti* (s-a opus Bulei lui Urban VIII) (H)

Skylitzes, Johannes (sec. XI) – *Επιτομη ίστοριῶν* (Breviarium historiarum a. 811-1057) (D.a.)

Socrate (§ 380– § 450) – *Historia ecclesiastica* (rămas prin Platon) (SR, H)

Solinus, Caius Iulius (sec. III) – *Collectanea Rerum Memorabilium* (H)

Sozomenuso Parisiensis (sec. XV) – *Chronicon universale a creatione mundi ad sua usque tempora* (H)

*** – *Степенная книга-памятник русской исторической литературы* (H)

Stephanus Byzantinus (sec. VI) – *Ετχνιχόν* (Etnica) (D.a., HMV)

Strabo (63 î.e.n.–19 e.n.) – *Γεογραφιχά* (Geografia) (HMV, D.a., SR, H, MC)

Strijkovski, Maciej Osostewicius (sec. XVI) – *Chronica Polska Litewska* (H)
Suetonius, Caius Silentius Tranquillus (§75–150) – *De gramaticis et rhetoribus; De viris illustribus* (HMV, D.a.)
Suidas (sec. X) – *Ëåîé÷üí* (Lexicon) (HMV)
Szamosközy, Istvan (Stephanus Zamosius) *(sec. XVI)* – *Analecta lapidum vetustorum et nonnularum in Dacia antiquitatum* (HMV, D.a., H)
Symocattes, Aegyptius Theophylactus (sec. VII) – *Éóôïñßá ïV÷ïõìåíéêç* (Chronicon universale) (SR, H)
Syncellus, Georgius (sec. IX) – *Chronologia ab Adamo usque ad Diocletianum* (MC)
***– *Shanshun-nâme* (Istoria lui Samson)
***- *Sehadi* (sec. XV) – *Đach nâme* (IIO)

T

***– *Tabula Iliaca Capitolina* (tăbliţe cu basoreliefuri reprezentând scene din poemele homerice) (H)
Tacitus, Cornelius P. (§55–§ 120) – *Annales; De origine et situ Germanorum Historiae* (HMV, D.a.)
Tertu11ianus, Quintus Septimius (155/60–230) – *Ad nationes; Praescriptione haereticorum* (H)
***- *Tewarich-i bin-i Aya Sofia* (Istoria zidirii Sf. Sofii) (IIO, SR)
Thales din Milet (624–547 î.e.n.) – *Τῆς ἐββλισιαστιχῆς ἱστορίας* (Istorii ecleziastice) (S R)
Theodoret al Cyrului (§386–458) – *Historia ecclesiastica 325–427 Libri V* (HMV, D.a.)
Theophanes Confessor (752–817) – *Χρονογραφία* (Cronografia) (A fost continuat de Cedrenos) (MHV, SR, H)
Theopomp (378 – 304 î.e.n.) – *Ελλήνιχα* (Istorii elenice); *Φιλλίππιχα* (Filipice) (H)
Thököly, Imre (1657–1705) – hărţile sale unde e cuprinsă şi Transilvania (I.I.O., H)
Timaios (§ 356 – 260 î.e.n.) – *Ἰτνλιχα χαὶ Σιχελιχά* (Italica) (H)
Titus Livius (69/59 î.e.n. – 17 en) – *Ab Urbe condita libri* (D.a., H)
Toppeltin (de Mediaş) Laurentius (Töppelt) (1641–1670) – *Origines et occasus Transylvanorum* (D.a., HMV, H)
*** – *Tora* (SR)

U

V

W

X

Y

Yazidji Oghlu Mehmed (sec. XIV) – *Risâle-i Muhammedije* (SR, IIO)

Z

Zacutus Lusitanus, Abrahamus (?– ?) – citat prin Calvisius (SR, H)
Zonaras, Ioannes (sec. XI–XII) – *Χρονιχόν* (Compendium historiarum a creatione mundi usque ad orbitum Alexii Comneni Libri) (HMV, D.a., H)
Zosimus (sec. V) – *Historia Romana sive Historiae novae libri* VI (D.a., H)

NOTE ŞI COMENTARII

Prolegomene

[1] Descrierea aparţine lui Philippe Dupont, secretarul regelui Poloniei Ioan Sobieski, cel care a luptat în Moldova cu Constantin Cantemir la 1686. Cf. Ion Minea, *Iaşii în vremea Cantemireştilor,* în *Viaţa românească,* Iaşi, f.a.; *Călători străini despre ţările române,* vol. VII, Bucureşti 1983.

[2] Descrierea aparţine lui Raphael Leszczynski, tatăl viitorului rege Stanislav al Poloniei. Cf. Ion Minea, *lucr. cit.*

[3] Ion Neculce în *Letopiseţul Ţării Moldovei,* ca şi Dimitrie Cantemir în *Vita Constantini Cantemiri...* afirmă acest lucru.

[4] Ieremia Cacavela era preot grec, originar din insula Creta. A studiat la Lipsca având profesor pe elenistul Ioan Olearius (1639–1713), apoi la Viena (şi la Cambridge). A scris în greaca bizantină *Cercetare asupra celor cinci deosebiri între biserica grecească şi cea romană* (Oxford, 1667). A stat la curtea lui Şerban Cantacuzino, viitorul socru al lui Dimitrie Cantemir, apoi la Sibiu şi Făgăraş. Din 1690 a fost corector al tipografiei din Iaşi pentru cărţile în limba greacă. Cantemir a copiat în întregime lucrarea lui Cacavela *Institutio logices ad mentem neotheoricum philosophorum* (Doctrina logicii în spiritul filosofilor neotheorici). Cam toate lucrările lui Cantemir de până la 1700 se resimt de influenţa lui Cacavela, nestudiată încă în toată amploarea ei. Scrisoarea lui Cantemir către dascăl, pusă în faţa lucrării *Sacrosanctae scientiae...* este edificatoare în acest sens. Cacavela a făcut parte din seria de învăţaţi greci care a pătruns în principate după marea reformă a lui Coridaleu cu intenţia de a contracara influenţa catolicismului (intrată mai ales prin iezuiţii polonezi), orientând politica Balcanilor în sens anti-otoman şi filo-ortodox. Castriot, cel ce a condus tratativele precedând războiul de la Stănileşti ca trimis al lui Brâncoveanu, Condoidi, profesorul copiilor lui Dimitrie Cantemir, care l-a urmat pe acesta în Rusia, Policala, medicul care transmitea informaţii prietenilor din Constantinopol, fac parte din aceeaşi serie. Vezi şi Ariadna Camariano-Cioran – *Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés roumaines*", în „Revue des études sud-est européennes“, t. III, l– 2/1965 şi Paul Cernovodeanu. *Jérémie Cacavela et le protestantisme* în “Revue des études sud-est européennes t. XVIII, 2/1980.

[5] Ana Bantaş, mama lui Dimitrie şi Antioh Cantemir, era a treia soţie a lui Constantin Cantemir şi nepoata Anastasiei, soţia lui Gheorghe Duca, al cărui fiu, Constantin, fusese educat el însuşi la Academia Patriarhiei din Constantinopol. Cf. P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir, Viaţa şi opera,* ed. Academiei RPR, 1959.

[6] Cf. Dimitrie Cantemir, *Vita Constantini Cantemiri,* ed. Minerva, 1973.

[7] Dascălii de la Academia Patriarhiei din Constantinopol erau educaţi cu precădere în apus, mai ales în Italia, unde se aflau, la Padova şi Veneţia, centre puternice de cultură de origine bizantină (iradiere produsă odată cu căderea Bizanţului). Unitatea dintre Orient şi Occident, care primise o lovitură serioasă prin schisma religioasă, se reface astfel în plan cultural având cel puţin un pretext religios comun: nevoia de a se apăra de islamism. Pentru că toate cuceririle Imperiului Otoman erau făcute în numele religiei mahomedane, care trebuia să câştige teren. Cf. Charles Diehl – *Byzance. Grandeur et decadence,* Flammarion, 1919

[8] Mihai Racoviţă fusese căsătorit cu Safta, soră numai de tată cu Dimitrie Cantemir. Apoi s-a căsătorit cu Ana, fiica lui Dediu Codreanu, pârcălab de Galaţi, adică Helge din *Istoria ieroglifică.* Dimitrie Cantemir a iubit-o.

[9] Toma Cantacuzino era văr cu Casandra, soţia lui Cantemir. Ea era fiica lui Şerban Cantacuzino, domnul Ţării Româneşti (1678–1688), iar Toma fiul lui Mihai. Fiii stolnicului au fost Şerban, Mihai şi Ştefan, acesta din urmă domn al Ţării Româneşti între 1714–1716, ucis împreună cu tatăl său la Constantinopol. Toma a dorit să ajungă domn al Moldovei, motiv pentru care s-a aliat cu ruşii în conflictul de la Prut din 1711. În caz de victorie deplină a Rusiei (luarea Constantinopolului) i s-a făgăduit tronul Bizanţului. A emigrat în Rusia, unde a murit în 1721 în satul Truhmov cu gradul de general în armata rusă. Cantemir a fost la înmormântarea lui şi a avut grijă de fiul său. Prietenia lor data din 1703, de la Constantinopol, când au loc evenimentele relatate în *Istoria ieroglifică,* unde Toma apare cu numele Şoimul.

[10] Domnii Principatelor române erau asimilaţi în armata otomană rangului de paşă cu două tuiuri, arma ieniceri (infanterie). Numai Dimitrie Cantemir a primit rangul de paşă cu trei tuiuri, ca răsplată pentru buna lui specializare muzicală. La urcarea pe tron, prezentându-se sultanului Ahmed al III-lea, mare amator de muzică, i-a cântat o compoziţie proprie.

[11] Alexandru Mavrocordat (1641–1709) a fost mare dragoman (prim translator) al Porţii. Grec educat în Italia, contemporan cu Harvey, a scris un tratat despre circulaţia sangvină periferică la om. A fost profesor la Academia Patriarhiei din Constantinopol unde a fost elev, între alţii, Dimitrie Cantemir. Alexandru Mavrocordat preda filosofia, gramatica şi retorica. Alexandru era fiul lui Panteli, nobil grec scăpătat, şi al Ruxandrei, fosta soţie a domnului muntean Alexandru Cuconul. A studiat la Padova de la 12 la 26 de ani. A fost doctor în medicină şi filosofie. A practicat medicina şi a scris un tratat despre circulaţia sângelui în spiritul lui Harvey. Ca dragoman a mediat tratativele de la Carlowitz, unde, fiind acuzat de filo-creştinism, s-a refugiat la Viena, reîntorcându-se după câţiva ani, iertat, la Constantinopol. Fiul său Nicolae a fost domn al Moldovei înainte şi după Dimitrie Cantemir, apoi domn al Ţării Româneşti după Ştefan Cantacuzino. Cu el încep domniile fanariote în Principate. Ion, celălalt fiu, a fost dragoman al Porţii. Acesta a intrat în posesia averii lui Cantemir de la Constantinopol (al cărei inventar

e dat în *Istoria Imperiului Otoman)*. Deoarece cei doi fraţi au folosit consecutiv acelaşi medic, care, după moartea lui Nicolae, a vândut bunurile acestuia lui Louis XV, s-ar putea ca o parte din ceea ce aparţinuse lui Cantemir să fi ajuns în Franţa. În sfârşit, ultima incidenţă pare să fie cea dintre Vanderbech, aflat la curtea lui Nicolae Mavrocordat şi care, ulterior, ajuns în Rusia ca medic al fiilor lui Cantemir, s-a oferit să traducă în latină, pentru Academia din Berlin, cu modificări proprii, versiunea românească probabil a *Hronicului* lui Cantemir cu titlul *De Dacia*. Traducerea nu s-a realizat. Cf. Paul Cernovodeanu – *Alexandros Mavrokordatos Ex Aporiton* în "Diplomaţi iluştri", Bucureşti, Editura Politică, 1983 şi Paul Cernovodeanu şi N. Vătămanu – *Un médicin princier moins connu de la période phanariote: Michel Schendos Van der* Bech (1691–env. 1736) în *Balkan Studies* v. 18, Tessaloniki, 1/1977.

[12] În 1684 s-a înfiinţat, sub egida Papei, „Liga sfântă". Au făcut parte: Austria, Polonia, Veneţia. I s-a alăturat în 1686 Rusia. Scopul ei era combaterea expansiunii otomane în Europa. În acelaşi timp, „Liga de la Augsburg", din care făceau parte Imperiul Habsburgic, Suedia şi s-au alăturat apoi Anglia şi Olanda, a luptat contra supremaţiei Franţei (principala aliată la un moment dat a Imperiului Otoman) în Europa. Franţa a pierdut în urma bătăliilor din perioada 1688–1697 cea mai însemnată parte a prestigiului său politic european. Cf. Constantin Rezachevici – *Constantin Brâncoveanu,* Bucureşti, Editura Militară, 1989.

[13] Marele război nordic (1700–1720) s-a purtat între Rusia, aliată cu Danemarca, Saxonia şi Polonia, împotriva Suediei. La un moment dat Carol al XII-lea al Suediei s-a refugiat în Buceag, apoi la Târgovişte (în 1711). După moartea lui, în 1718, a venit pe tron Ulrike Eleonora. Pregătirea păcii a fost ultimul ei act politic în legătură cu acest război. Rusia a obţinut ieşire la Marea Baltică, primind Estonia, Livonia, Ingemarland şi o parte a Careliei. Ducatul de Schleswig-Holstein a revenit Danemarcei. Suedia a luat o parte a Finlandei. Rusia a început pregătirile pentru campania caspică încă înainte de încheierea păcii (30 august 1721), aşa cum reiese din jurnalele lui Cantemir şi Ivan Ilinski, secretarul său particular. Vezi Ecaterina Ţarălungă în *Manuscriptum* 2/1987 şi Constantin Şerban în *Studii. Revistă de istorie,* VIII, 5–6/1955

[14] Cernîşev, Grigori Petrovici (1672–1742). A participat la luptele de la Poltava (1709), Vîborg (1710), Stănileşti (1711 – era comandant de brigadă), campania finlandeză (1713–1714). Din 1718 a fost membru al Colegiului Amiralităţii, apoi coleg de Senat cu Dimitrie Cantemir.

[15] *Istoria Imperiului Otoman* scrisă de Cantemir se încheie în chip semnificativ la 1711. Într-una din cele mai ample note scrisă spre sfârşitul ei e descris războiul de la Prut, bătălia decisivă de la Stănileşti, avantajele otomanilor în ce priveşte numărul, tactica de atac şi principiile religioase care-i ghidau. El trage concluziile folositoare europenilor aşa cum i se impuneau la 1717, anul scrierii *Istoriei,* cu puţin înainte deci de războiul din 1718.

[16] Tratatul de la Luţk, conceput sub forma unei diplome a ţarului către Dimitrie Cantemir, are originalul în limba rusă, urmat de traducerea latină. Originalul se află la Biblioteca Saltîkov-Scedrin din Leningrad şi a fost tradus în limba română în 1973 în *Studii. Revistă de istorie* t. 26, nr. 5 de către Maria Holban şi L. Demény. Diploma cuprinde şaptesprezece puncte, adică mai multe decât menţionează Ion Neculce în *Letopiseţul* său. Prin urmare Cantemir i-a înştiinţat pe boieri doar rezumativ în legătură cu tratatul. Preambulul Diplomei precizează astfel motivul alianţei: „am poruncit oştilor noastre să intre pe teritoriul stăpânit de turci sub comanda noastră proprie, nădăjduind că cel prea înalt ne va da biruinţă împotriva acestui perfid călcător de jurământ şi duşman comun, nu numai al nostru, ci al întregii creştinătăţi, şi nu ne va izbăvi numai de gândurile lui cele rele îndreptate contra noastră, dar va binevoi ca prin armele noastre creştine să elibereze şi alte multe popoare creştine care gem sub jugul său barbar. De aceea noi, ca monarh creştin şi drept credincios, am hotărât să luăm asupra noastră această strădanie, necruţând nici propria noastră fiinţă pentru salvarea numelui Domnului. Şi când a văzut apropierea oştilor noastre, prea strălucitul domn şi principe al ţării Moldovei, Dimitrie Cantemir, ca un creştin drept credincios şi luptător pentru Isus Hristos la această chemare a mântuitorului nostru, a socotit că este bine să preia alături de noi această strădanie pentru eliberarea neamului moldovenesc aflător sub înalta sa cârmuire (...)". În continuare sunt expuse punctele tratatului: jurământul de credinţă al domnului, boierilor şi poporului faţă de protecţia rusă în vederea luptei împotriva duşmanului comun: – acţiunea unită a trupelor ruse şi moldovene sub conducerea şi cu stipendiul ţarului în cazul războiului de la Prut; – recunoaşterea domniei ereditare a Cantemireştilor; – întărirea punctului de mai sus; – abrogarea altor promisiuni ce contravin punctului de mai sus; – cârmuirea treburilor ţării o face domnul Moldovei; – veniturile oraşelor intră în vistieria personală a domnului Moldovei; – boierii şi ceilalţi supuşi ai Principatului Moldovei se supun domnului Moldovei; – Teritoriul Moldovei, cuprins între „Nistru, Cameniţa, Bender cu tot ţinutul Bugeacului, Dunărea, graniţele ţării Munteneşti şi ale Transilvaniei şi marginile Poloniei" să fie sub stăpânirea domnului Moldovei; – legislaţia şi judecarea pricinilor se fac după vechiul tipic al ţării; – cetăţile sunt prevăzute cu garnizoane domneşti şi, numai cu voia domnului, în caz de primejdie, pot interveni trupele ţariste; – în cazul unui tratat ruso-turc, Rusia promite să ceară Imperiului Otoman desprinderea Moldovei de Poartă şi protejarea ei de către ţar; – în caz de pierdere a războiului domnul se putea refugia în Rusia, unde urma să primească echivalentul bunurilor pierdute; – domnul moldovean urma să primească în Rusia, prin refugiu, palate ca cele lăsate la Constantinopol; – Ţarul promite respectarea tratatului pentru sine şi urmaşii săi – ţarul promite să-l apere pe domnul şi poporul Moldovei de duşmanii săi şi să nu-l părăsească niciodată. Deoarece descrierea manuscrisului acestui tratat nu s-a făcut niciodată, o facem mai jos. Coperta este din piele roşie (23,3 X 35,5 cm) cu

o linie aurie la 0,5 cm spre interior. La colţuri şi pe cele două laturi lungi sunt mici flori aurii. Paginile au dimensiunile 22,5 X 34,5 cm. După pagina de titlu, scrisă ulterior, probabil la donarea de către poetul Derjavin, urmează textul rus al diplomei (paginile 1–8) încheiat cu parafa în ceară roşie a lui Petru I şi semnătura sa. Paginile nu sunt numerotate, fiecare articol e indicat prin cifră arabă pusă la jumătatea rândului. Urmează (pp. 9–13, faţă şi verso, ca şi versiunea rusă) textul latin al tratatului, semnat de copist, cu litere de tipar, PETRUS, iar puţin mai jos, e iscălit probabil traducătorul „Comes Golowkin". Punctele tratatului sunt scrise unul după altul, fiind separate între ele doar de cifra latină care le numerotează. Deoarece în traducerea românească punctul al XVII-lea al tratatului nu e indicat, îl menţionăm ca atare: „XVII. Idem Ius Iurandum et puncta, manu Propria Subscripta ad Nostram Csaream Majestatem transmiserit, Iuxta..."

[17] Gr. Tocilescu a descoperit reprodusă în *Jurnalul* lui Petru I o scrisoare a lui Nicolae Mavrocordat către sultan datată 3 septembrie 1711, din care traduce un fragment : „dar a fost (Cantemir – n.n. E.Ţ) aşa de deştept şi de cu minte încât şi pe muscali i-a vârât în bucluc, şi pe când gândea că are să facă mare rău turcilor, i-a făcut să biruiască pe duşmanii lor, iar pe muscali, pe care trebuia să-i potolească, i-a făcut să-ncheie o pace ruşinoasă. Aşa ajungând lucrurile, trădarea lui (Cantemir) s-a dus la fund, iar nevinovăţia şi corectitudinea noastră s-a făcut cunoscută împăratului". Probabil scrisoarea fusese scrisă spre a fi interceptată de partea rusă în vederea unei eventuale extrădări. Se conturează, încă din perioada contemporană lui Cantemir, o puternică atitudine denigratoare faţă de demersul său politic, umbrind motivaţiile de profunzime ale gestului. Păstrându-l, ţarul a intuit valoarea umanistului moldovean şi nu i-a îngăduit călătorii în Europa nici mai târziu, când acesta i-a cerut-o în mod expres.

[18] Ion Neculce, mare hatman al Moldovei, s-a refugiat şi el în Rusia, la Harkov, împreună cu patru mii de oşteni. A reuşit să se repartizeze, după un stagiu polonez şi, în *Letopiseţul* său, vorbind despre îngrădirea libertăţilor în Rusia vremii, deplânge soarta celor rămaşi fără de ţară. Cf. Ion Neculce, *Opere,* Minerva, 1982.

[19] Copia *Hronicului vechimii a romano-moldo-vlahilor* care se afla la Constantin, fiul cel mai mare al lui Dimitrie, s-a vândut la licitaţie odată cu bunurile acestuia, decedat fără urmaşi. Astfel a ajuns la un negustor vienez care a revândut manuscrisul lui Ioan Inocenţiu Clain. Acesta l-a donat Bibliotecii Seminarului din Blaj, unde a fost cartea de căpătâi a tuturor viitorilor reprezentanţi ai Şcolii Ardelene. Puţini ştiu că şi Ion Budai-Deleanu a scris o istorie, inspirată de acelaşi text cantemirian. Ea este încă inedită şi se află, fragmentar, la Biblioteca Academiei Române, ms. lat. 114, cu titlul *Historia de Valachorum Origine,* 159 file. Virgil Cândea, care a stabilit cum a ajuns la Blaj manuscrisul cantemirian (în *La diffusion de l'oeuvre de D. C. en Europe du Sud-Est et au Proche Orient,* în *Revue des études sud-est eutropéennes,* 2/1972, t. X), nu se referă decât la Samuil Micu Clain – *Brevis historica*

notitia originis et progressu nationis dacoromaniae. Aceeaşi versiune a *Hronicului* a stat la baza ediţiei româneşti de la Iaşi din 1837. Mai târziu, în ediţia de *Opere* a Societăţii Academice, *Hronicul* s-a editat prin confruntarea ediţiei din 1837 cu copia de mână adusă de Tocilescu în 1878. Ediţia aceea, din 1901, este ultima de care beneficiem. Manuscrisul original a fost descris de Tamara Ursu în lucrarea *Limba Hronicului lui Dimitrie Cantemir,* Editura Ştiinţa, Chişinău, 1973. Cota actuală – ЦГАДА (Arhiva de Stat pentru Acte vechi a URSS) este Ô 181 N° 1420 – 1° Muzeul Literaturii Române deţine o copie fotografică a manuscrisului.

[20] Gr. G. Tocilescu (1850–1909) a fost delegat prin scrisoarea Societăţii Academice din 4 octombrie 1877, în timpul războiului de independenţă, să meargă în Rusia – acordul acesteia fusese obţinut – pentru a face investigări în legătură cu manuscrisele cantemiriene şi a copia orice document despre istoria ţarilor române din secolele al XV-lea, al XVI-lea, al XVII-lea. Vreme de aproape patru luni Tocilescu, lucrând cu zece copişti, mergând în mai multe locuri, a desfăşurat un volum de muncă impresionant. Ceea ce se referă la Cantemir a fost sintetizat de el însuşi în cunoscutul *Raport asupra misiunii în Rusia* adresat Academiei şi tipărit în 1878. În afara lui există însă, la Biblioteca Academiei, o arhivă de manuscrise cu privire la Cantemir, intitulată *Dimitrie Cantemir. Note şi încercări de studiu,* I, II, 1548. Ea este importantă pentru cercetători deoarece indică îndreptarea studiului asupra unui anumit scop: scrierea unei monografii despre Cantemir. Tocilescu a căutat deci o serie de argumente cu privire la unitatea personalităţii acestuia, neconţinute în raport. Implicit, aceste argumente sunt replici la alte puncte de vedere cu privire la Cantemir. Vom face menţiuni la ele atunci când o chestiune sau alta intervin în discuţie. Informaţii în legătură cu Cantemir se găsesc însă şi în alte arhive ale lui Tocilescu (referitoare la activitatea acestuia, evenimentele din perimetrul epocii sale şi legate de el, corespondenţă în legătură cu el), după cum urmează: mss. rom. 5151, arh. Tocilescu II varia 3, III varia 1 şi III varia 2. Descrierea pe pagini a acestor arhive s-a făcut de către subsemnata în *Revue roumaine d'histoire,* 9/1989, ca şi în revista *Transilvania,* nr. 6, 7, 8/1988.

[21] Cf. Virgil Cândea, vezi nota nr. 19.

[22] Discuţiile aprinse în jurul dicţionarului Academiei, care au adus câştig de cauză adepţilor scrierii etimologizante, au provocat, între altele, şi demisia din Academie a lui Titu Maiorescu, adept al fonetismului. Această direcţie a avut însă şi aspecte pozitive. Unul dintre ele a fost chiar delegarea lui Tocilescu pentru investigări istoriografice. Ea făcea parte dintr-un ansamblu mai larg de preocupări, care s-a soldat cu publicarea *Documentelor Hurmuzachi.*

[23] Vezi şi nota nr. 4. Manuscrisul a fost găsit de Tocilescu în biblioteca Academiei teologale din Moscova, copiat de mâna lui Cantemir. Totuşi, neaparţinându-i Tocilescu nu l-a copiat. Nu posedăm indicii despre poziţia actuală în arhivele sovietice a acestui manuscris sau a altora copiate de Cantemir după Cacavela, Van Helmont, Wissowatius.

[24] Jean Baptiste van Helmont (1577–1644) – chimist şi fizician belgian. Teolog. Dimitrie Cantemir a fost influenţat, graţie lui Cacavela şi profesorilor săi de la Constantinopol, de fizica acestuia, mai ales în *Sacrosanctae scientiae*... În ansamblul manuscriselor cantemiriene cele scrise de mâna lui Cantemir au fost distinse de Tocilescu după felul cum erau legate, coperţi de piele cu stema Moldovei pe prima din ele, imprimată în aur. Cu privire la lucrarea menţionată mai sus Tocilescu afirmă: „Prostiile acestea le-a copiat după *Fisica* lui van Helmont care explică natura, înjurând pe Aristotel, prin trei elemente – 'terra, aqua, aer'; mai cunoaşte şi progymnasmele meteorilor, gasul apei, blasul meteorilor, chipul dospirei drept causa formelor mijlocind „magnum oportet' şi chiar un 'Blas Humanum'" (mss. rom. 5148, p. 450). Aceste căutări ale fizicii europene au influenţat gândirea logică a lui Cantemir, au avut reminescenţe şi în desenele sale.

[25] Scrisoarea lui Cantemir pusă în fruntea lucrării menţionate e indicată de Tocilescu în raportul său cu ambele titluri cu care figura în arhiva Academiei teologale din Moscova: al versiunii latine şi al celei româneşti, ambele aparţinând lui Cantemir: *Encomium in authorem doctrinae eius – Laudă către izvoditoriu şi către virtutea învăţăturii lui.* În afara acestor texte, a mai existat o scrisoare de dedicare către Cacavela, rămasă inedită. O reproducem în traducerea lui Tocilescu (parafrazată): „Îi aduce aminte frumoasele momente petrecute împreună supt ochii veghetori ai tatălui său, plin de o iubire mai mult ca paternă. Din nefericire însă, dânsul i-a fost răpit prea de timpuriu şi l-a lăsat pe el, un alt Iosif, nu în paza fraţilor, dar înconjurat de perfidia amicilor de la Bosfor, cari nu sunt mai prejos decât robia egipteană. Consecinţa naturală a fost că se găseşte fără fraţi şi surori, fără bunuri şi slugi şi, ce(e)a ce este mai apăsător, fără Cacavela ca (sic) conducător într-un timp unde mai nu intrase în pubertate. Numai D-zeu va judeca de ce-1 persecută pe dânsul o astfel de nefericire care însă, mulţumită lui D-zeu, acum trei ani s-a schimbat, căci cinstea părintească a fost redobândită, fratele său a fost pus în dreptul său, adică de principe şi aceasta îi înlesneşte reîntoarcerea dorită în patria iubită, precum şi dobândirea bunurilor pierdute. (...) Dar nici acel timp n-a fost lipsit de griji şi necazuri, pentru că pentru iubitul său frate a trebuit să stea multă vreme la Înalta Poartă şi să se ocupe cu treburi milităreşti, astfel încât nu a putut face nimic pentru amicii săi şi sufletul său a fost totdeauna neliniştit. După ce isprăvise atâtea lucrări şi astfel de mari, iată că nici acum nu este lăsat liber încă, pentru că s-a însurat şi de capul său se ţin noi griji pentru întreţinerea casei. În sfârşit însă, vrea să-şi aducă aminte despre învăţăturile dobândite de la învăţătorul său, voeşte să scrie despre adevărul simplu şi unic, cu toate că înţelege că-i lipseşte mult în privinţa logicei, fizicei şi chiar a gramaticei, din care punct se compară cu un latin vorbind (cu) barbarisme şi solecisme pentru că trăieşte în exil între sciţi. Mărturiseşte că nu are idei prea desluşite, ci fantasii şi imaginaţiuni, dară totuşi, răsfoind volumurile acoperite cu praf ale învăţaţilor păgâni, găseşte că dânşii laudă într-adevăr numele ştiinţei, dară ştiinţa nu

o posedă ei, operele lor fiind pline de minciuni şi contradicţiuni. Mirat de aceia, nu ştia dintâi ce să facă. Dar în urma urmelor, sedus de un fel de îndrăzneală, el, care nu poate să tragă bine 'o semilinea', atât este de străin picturei, se hotărăşte să zugrăvească icoana adevărului care este de nezugrăvit. Prin ce mijloace însă? Nicidecum prin cunoştinţe fisice, nici intelectuale (poate metafisice?) care toate sunt înşelătoare şi parcă ablative (?!) ale minţii iluminate; de aceea nu va urma decât ştiinţa sfântă înaintea căreia s-a(r) îngenunchea, reducând rezultatele teologice şi ale fisicei la adevărul cel mai simplu. Aceasta voieşte şi de aceea îi trimete lui volumul întâi, cuprinzând principiile ştiinţei sacre, iar în finele scrisorii întrebuinţează compositele verbului mitto: tomum praemitto, legas... aemitto, iudices submitto, sententiam feras permitto, quod tibi idem mihi satis fore promitto, quod omitto, demitto şi . . errorem comitto, dimitte et correctum remitte atque transmitte" (pp. 443–445). Poziţia actuală în arhivele sovietice a lucrării şi scrisorii nu ne sunt cunoscute.

[26] În legătură cu preocupările muzicale ale lui Dimitrie Cantemir, fiul său Antioh scria într-o epistolă către Voltaire de pe vremea când era ambasador al Rusiei la Paris: „Les notes que mon père inventa pour la musique turque sont plustôt ressemblantes aux greques qu'a celles dont on se sert en France. J'ai à Moscou un livre entier de pièces de musique ecrites en de pareilles notes et composées par mon père, mais par malheur je ne suis pas capable d'en donner la clef." Acest pasaj e reprodus de Gr. Tocilescu după *Sbornic,* St. Petersburg, 1903, v. l, p. 38. Reproducerea se află la p. 217 a arhivei sale în legătură cu Cantemir (mss. rom. 5148). Culegerea menţionată în textul de mai sus n-a fost încă găsită. O parte a compoziţiilor cantemiriene s-a reconstituit după melodiile copiate în secolul trecut în Turcia din surse orale, deoarece se aflau încă în circulaţie. În România s-a reprodus o selecţie a compoziţiilor cantemiriene în anexa tratatului muzical tipărit în 1973 la Editura muzicală. Ea cuprinde însă melodii strânse chiar de Cantemir în vederea ilustrării tratatului său.

[27] Trebuie să remarcăm faptul că Dimitrie Cantemir a semnat tot timpul Димитрие Кантемир, iar în latină Demetrius Cantemir. În timpul vieţii autorului alţi autori care se referă la el îl numesc tot Димитрие Кантемир. Ulterior, pe teritoriul URSS s-a impus scrierea Димитрий Кантемир, a cărei explicaţie n-o discernem.

[28] Vezi nota nr. 16.

[29] La Biblioteca Academiei din Leningrad secţia manuscrise cota ПІБ N. 150 se află manuscrisul autograf, format 29,8 x 19,8 cm. În stânga sus e lipită o inimioară de hârtie (6,5 × 5 cm) în interiorul căreia e scrisă în rusă, cu tuş negru dedicaţia lui Şerban Cantemir, cneaz, aflat în detaşamentul Preobrajenski (avea şapte ani) către ţarul Petru Alexeevici. Urmează, cu prima pagină de interior, scris faţă-verso, textul grecesc al *Panegiricului.* Manuscrisul e complet, scris de mâna lui Cantemir, fiecare pagină încadrată într-un chenar tras cu tuş negru (29,3 × 19,5 cm). Textul începe la pag. *2*

(pe dreapta şi se termină la p.10 verso, unde e desenul cu globul şi explicaţia în greceşte. La pagina 11 e desenul cu globul şi explicaţia în limba rusă (pagină de dreapta). Pagina 11 verso e liberă. La pagina 12 începe textul latin al lucrării *Monarchiarum phisica examinatio,* scris tot de mâna lui Cantemir, cu acelaşi tuş negru, în acelaşi chenar. Ca în toate scrierile latine ale lui Cantemir sunt litere aruncate pe deasupra. Ex.: desolationŭ ş desolationes. Ca şi în cazul textului grec, primul cuvânt al fiecărei pagini e scris în dreapta jos, în afara chenarului, pe pagina precedentă (numerotarea aparţine înregistrării în bibliotecă). În afara chenarului, în stânga la pagini de stânga şi în dreapta la pagini de dreapta, sunt scrise trimiterile bibliografice implicate în textul lucrării; indicaţia se face prin diverse semne: o cruce cu braţe egale, trei puncte, o cruce cu braţe inegale, o cruce cu capetele barate. Deoarece lucrarea n-a beneficiat de nici o ediţie ştiinţifică, ne considerăm datori să ne referim la aceste note cantemiriene care oferă o imagine asupra referinţelor sale filosofice la 1714. Astfel, la pag. 12 sunt două indicaţii: Daniel c. f; Daniel c. 11. Cuvântul scris jos şi care se va repeta pe pagina următoare este *post;* pag. 12 v. – „is (?) eriam"; cuv. repetabil *designat;* pag. 13 – „Histor. Tadzittevarich", cuv. repetabil – *merae;* pag. 13 v – la primul rând, la cuv. „= ubrationes" sunt puse trei puncte (...), iar în afara chenarului repetate şi scris: „parefacut" cuv. repetabil *hoc,* după care pe pagina următoare urmează „infaillibile axioma, omnia quae... "; p. 14 – nici o indicaţie; cuv. repetabil *charus;* pag. 14 v – la mijlocul paginii: cruce care se află în text la cuv. Aphricani (+) – „Arabice aspirativa" (în rest textul e tradus în rusă); cuv. repetabil *in qua;* pag. 15 – indicaţia la cuv. „pars" e dată în josul paginii: „dexterum enim unius cuius que dicimus unde principium est eius qui secundus locum fit motus; circulationis autem coeli principium est, unde astrῶ (?) ortus sunt: quare hoc origo (?) erit (?) dextῶ ubi autem occasus, sinistrῶ. De Coelo, Libr. 2, tex. 15" ; cuv. repetabil *occidetem;* pag. 15 v – o notă e pe stânga, dată la cuv. „dilatando": „Hircus ante Caprarῶ (?) (... [?] inferius interpretatur Prim Regem Gra...(?) id est Alexandrῶ Magnῶ macedone). De uno autem ex eis egressum est cornu unum modicῶ, et (?) est grando contra meridiem, et cõtra Oriente et cõtra fortitudinem (ubi obscurădi Aquilonis nullῶ fieri metionem) Dan. c. 8. Parantezele aparţin lui Cantemir. La cuv, „progredi" nota e dată în josul paginii (fiind de fapt prima notă a paginii): „Cõfirmatur hac Ieremia ex Sacris biseri(ci)s qua pertinent Deu creasse hominem et paradisum, in quo eu collocaverat, in plaga Orientali (?) ex descriptione ex... (?) fluminῶ, ex fluvio paradisi in 4 (?) divisorῶ. Gen. c. 2 et cap. (?)Benedixi... (?) illis Deus et (?) Crescire et multiplicamini et replere terra et subiicite eam unde clarescir ab oriente primum incepisce morus Domini in aias mundi partes"; cuv. repetabil *moru;* pag. 16 – notă la cuv. „Asia": – „quidem"; cuv. repetabil *natura* = (prin semnul egal Cantemir indică despărţirile în silabe) pe pagina următoare cuv. este „naturalibus"; 16 v – notă la cuv. „crescitur": – „Huius Regni tyrănici ort, probŭ potest intelligi ex code Daniele c 11 ver. 37", cuv.

repetabil „Harῶ"; pag. 17 – autorul a uitat să repete „Har" şi l-a scris în afara chenarului, stânga sus, astfel: Har = averna"; în dreptul rândurilor patru şi cinci de jos e scris „Actus Apost. c. l; cuv. repetabil „esse". Toate „s"-urile sunt redate prin ῶ. La pag. 17 verso e dată notă la paragraful care sfârşeşte cu „forse": „Huic cõclusioni fa... et vaticinium eius Danielis. c. 11 ferit totus et praecipe, ver. 15 (?) et compariabit aggerem et capi... urbes munitissimas et brachia Austri (?) nõ sustinebutet cõsurgent electi eius resistendῶ et nõ erit fortitudo. Er. ver: 40. Et in tempore praefinito praeliabitur adversus cum rex Austri et quasi tempesius veniet (?) cõtrailla (?) Rex Aquilonis in currubus (?) et in classe magna ingredietur terras et per... sebit et... troibis verrῶ gloriosam (id est Ierusale) et ver. 42. Et mittet manῶ suå in terras et terra A'gypti nõ effugiet. et. ver. 43 et dominabitur thesaurῶ auri et argeti et in omnibus pretiosis A'gypti, per Lybiam quo... et Aethiopyă transibit et ver. 44. Et fama turbavit eum ab Oriente et ab Aquilone et (?) in multitudine magna. Ut conterat (?) et interficiat plurimos. Ver. 45. Et figer tabernaculum suum Agadno (?) inter maria super montem inclus et sanctum"; cuv. repetabil = *teres* (de la „veteres"); pag. 18 – în dreptul penultimului rând, pe stânga e scris „(sal. 84", iar la cuvântul „augurandur" din text e pus semnul... şi în josul paginii, în dreptul aceluiaşi semn, e scrisă nota: „In huius Aquilona... is monarchiae fine, ex vaticinis, eiusdem Danielis aperti (?) secudῶ Domine Iesu Christi intelligitur. In tempore inquit illo consurget (?) Michael Princeps magnus, qui pro filius populi tui, et veniet tempus quale no fuit ab eo ex quo generes esse cùgerunt usque ad tempus illud, et in ternpore illo saluabitur populus tuus, omnis qui inuŭtus fuerit scriptus in libro. Et multi de his, qui dormiût in verrae, evigilabunt (?) alii in vită aeternŭ et alia in opprobrium ut videunt tempe... Qui autŭ docti fuerint fulgebunt quasi splendor firmameri et qui ad justitia erudiunt multos, quasi stellae (?) in perpetuas aeternitates. c. 12, ver. 1,2, 3 et tandŭ finem suae Prophetiae ponit."; cuv. repetabil: = *bitur* de la „sculabitur"; pag. 18 v şi ultima a textului latin are chenarul desenat în acelaşi fel ca la textul grec al *Panegiricului,* dar fără glob. Nici o notă. Paginile 19 şi 19v sunt libere. De la pagina 20 începe versiunea slavonă a lucrării, fără chenar tras în tuş, deşi textul se încadrează perfect într-un posibil chenar. Notele se află pe margini, traduse de asemenea din latină. La fel primul cuvânt al paginii e scris în dreapta jos pe pagina precedentă.

[30] Versiunea latină se află în *Studii şi cercetări de bibliologie,* ed. Academiei RSR, V/1963, iar traducerea românească în *Studii,* V, nr. 1/1951, ambele fără aparat critic şi indicarea depozitului de origine al manuscrisului.

[31] În ce priveşte primirea lui Cantemir în Academia din Berlin, interesele sale erau diferite de acelea ale conducerii Academiei. Astfel, în procesul verbal al şedinţei din 31 mai 1714 al „clasei literatură-orientalistică", prezidată de D. Jablonski, se face precizarea: hospodarul exilat al Valahiei ar dori să fie primit în Societate şi se oferă să pună la îndemână ştiri orientale pe care le posedă. El ar avea o istorie completă a împăraţilor turci cu

portretele lor, pe care tradusă în latineşte ar vrea s-o editeze cu observaţii scurte." Ulterior, în şedinţa Consiliului Academiei din 11 iulie 1714, spre sfârşitul procesului verbal, se menţionează următoarele: "Secretarul relatează din scrisorile sosite de la baronul von Huyssen cum hospodarul valah solicită să fie primit în Societate. După citirea acestor scrisori, alături de care se află şi aceea a Hospodarului către baronul Huyssen, se hotărăşte că deşi atât în general, cât şi în privinţa titlului solicitat nu există nici o rezervă, totuşi ar trebui aflată părerea domnului Protector în această chestiune." În perioada respectivă Protector, adică reprezentantul personal al lui Friedrich I, era baronul Marquard Ludwig Printzen. Von Huyssen se afla în anturajul lui Petru I. În timp ce Cantemir dorea să comunice Europei un set de informaţii care să sprijine acţiunea antiotomană, Friedrich avea un dublu scop: să-i ţină la respect pe otomani şi să-i păstreze supremaţia în Europa, evident şi în faţa Rusiei. Von Huyssen era prieten cu Jablonski. Menţiunea o face M. Schendo Vanderbech în biografia dedicată lui Von Huyssen. În 19 oct. 1725 von Huyssen trimite Academiei ştiri despre traducerea de către Vanderbech a *Daciei (Hronicul)* Cf. Emil Pop, în *Studii Revistă de istorie,* t. 22/1969, nr. 5. Dimitri Maximovici Kneajevici scrie în 1771 în ***Выписки о рукописи Дмитрия Константиновичя Кантемира «Древняя и новая история о Дакии»*** " că textul latin al lucrării s-a pierdut în naufragiul de pe Caspica.

[32] Acelaşi lucru s-a spus şi despre *Hronic.* Lucrările pe care Cantemir le-a promis Academiei au fost, în ordine: – o traducere în latină a unei lucrări despre istoria poporului român. El n-o numeşte, dar contextul permite să ne gândim la *De neamul moldovenilor* al lui Miron Costin. Gr. Tocilescu a şi găsit în timpul misiunii sale textul acestei lucrări adnotat de mâna lui Cantemir. Ulterior, dându-şi seama că problema trebuie mai bine argumentată şi circumscrisă în parametri mai largi, Cantemir a scris propria sa lucrare: *Descriptio Moldaviae*; – o istorie a Imperiului Otoman (vezi nota nr. 31), – *Hronicul...* cu titlul *De Dacia.*

[33] A. P. Volînski a fost guvernatorul Astrahanului în timpul războiului ruso-persan (1721 – 1723). A lăsat un jurnal de campanie. V. P. Lîşţov, în foarte serioasa analiză pe care-o face campaniei caspice, intitulată *Campania persană a lui Petru I* (**Персидский поход Петра I-ого**)), editat de Universitatea din Moscova în 1951, citează din acest jurnal în legătură cu capitolul *Apărarea intereselor negustorimii ruse.*

[34] Cf. Virgil Cândea, *Life Story of a Manuscript* în *Revista de studii sud-est europene* XXIII 4/1985; originalul se află la Harvard University Houghton Library.

[35] S-a vorbit despre o ediţie rusă restrânsă, pentru uzul lui Petru I, făcută de Dmitri Gozin, deoarece afirmaţia a fost făcută în epocă de către Weber, rezidentul de Saxa pe lângă Petru I, în jurnalul său. Cf. P. P. Panaitescu în „Revue des études slaves", VI, 1 – 2/1926, art. *LePrince Demetre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand.*

[36] Alexei P. Zubov era gravorul curţii lui Petru I. El a gravat şi alte hărţi ale Mării Caspice executate în aceeaşi perioadă de timp cu campania persană

şi aflate în albumele cabinetului lui Petru I. Toate desenele lui Cantemir au fost gravate de el. A avut un frate, tot gravor, V. P. Zubov.

[37] Vezi nota nr. 32.

[38] Vezi nota nr. 19.

[39] Actual manuscrisul original se află în arhiva Institutului de orientalistică din Leningrad (înfiinţat în 1931, prescurtare prin iniţiale – ËÎÈÂ).

[40] Fondul Nicolae N. Bantîş-Kamenski se află la **ЦГАДА,, Ф** 181, N° 1329. Acesta era nepotul după mamă al domnului, orientalist de marcă al Rusiei; a lucrat la Arhivele Ministerului de Externe Rus, căruia i-a şi donat un însemnat fond de manuscrise cantemiriene.

[41] În *Revue des études Roumaines* 1/1953, Paris – Gr. Nandriş, *Rumanian Exiles in 18-th Century Russia.*

[42] Cf. Şt. Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia,* Cultura Naţională, Bucureşti, 1925, cap. I. Acolo se precizează că Moldova a participat la război cu trei regimente: al lui Nicula, Abaze, Cârje. Între schiţele de bătălii din Cabinetul lui Petru I se află şi planul luptei de la Stănileşti (inedit, lucrat probabil de Miller, cu scrierea în germană – cota **Ф** 266, nr. 3, pag. 42, planul nr. 168). Acolo se vede exact locul marginal ocupat de moldoveni în ansamblu. Neculce. În *Letopiseţul* său, vorbind despre episodul exodului, se referă la Şeremetev care i-a înşelat aşteptările nerespectând clauzele acordului. Acesta avea, cf. Gr. Tocilescu, arhiva Cantemir, un fiu prizonier la turci pe care spera să-l recapete făcând (cât se putea) jocul acestora. Astfel, s-a opus intrării lui Cantemir în arena politică rusă pretextând că turcii ar rupe alianţa cu Rusia. Fiul său a fost repatriat, dar a murit în drum spre Moscova.

[43] La pag. 160 a arhivei Cantemir Tocilescu dă inventarul manuscriselor, facsimilelor şi cărţilor depuse de el la Biblioteca Academiei: A. *Hronicul; 2 vol.*, 2 facsimile; B. *Compendiolum* – un facsimil; C. *Loca obscura* – un facsimil; D. *Ioannis Baptistae* – un facsimil; E. *Sacrosanctae* – un facsimil; F. *Vita Constantini – ;* G. *Collectanea orientalia;* H. Documente istorice din Arhiva Ministerului de externe din Moscova; I. Documente din Arhiva Senatului; J. Documente din Arhiva Sf. Sinod; K. Slovar slavo-român; L. *Panegyricum;* Manuscris rus О Молдавии; N O foaie de pergament; **O.** ***Журналь Петра Великого,*** 2 vol., Petersburg, 1770; **P.** ***Книга систима или состояние мухаммеданских религии*** Petersburg, 1722; R. – T. patru lucrări în limba rusă ale căror titluri sunt greu descifrabile.

[44] Ivan Ilinski a fost secretarul particular al lui Dimitrie Cantemir în Rusia. A lăsat un jurnal, intitulat *Notationes quotidianae,* important pentru ultima parte a vieţii lui Cantemir. Arhiva Ivan Ilinski, în totalitatea ei, n-a fost însă niciodată studiată din perspectiva lui Cantemir. Ea se află depusă la **ЦГАДА**. Vezi şi nota nr. 13.

[45] Antioh Cantemir, fiul domnitorului, îi scria lui Voltaire în 1739, pe când era la Paris: „Mon père avoit reçu du grand Seigneur deux diplomes

(dont j'ai encore à Peterbourg les originaux) pour les Principautés de Moldavie et Valachie, mais il n'est jamais entré en possesion de cette dernière, ayant été obligé de se sauver avec l'empereur Pierre le Grand après le traité de 1711." Acest text a fost găsit de Tocilescu în *Сборникъ…*, St. Petersburg, 1903, p. 138 (acesta fiind probabil unul din cele patru titluri menţionate în nota precedentă ca fiind greu descifrabile, dintre cele depuse de Tocilescu la Biblioteca Academiei Române). Cantemir însuşi pomeneşte în Notele *Istoriei Imperiului Otoman* de aceste diplome. G. F. Miller, a cărui arhivă se află la **ЦГАДА, Ф** 199 N° 149, r. 3,N° 5, afirmă că traducerea în latină a lucrării a făcut-o Ilinski, Groznîi a tradus-o apoi în rusă, iar Bayer a pregătit-o pentru tipar. Astfel pregătită a luat-o Antioh în Anglia, în legătură cu cele două diplome care prefigurau unirea principatelor, urmaşii lui Cantemir au sperat să fie respectat acel punct din tratatul de la Luţk care prevedea domnia ereditară a Cantemireştilor. Dar în 1739, intrând în Iaşi cu armatele ruse, Dumitraşcu şi Constantin, nepoţii de frate ai lui Dimitrie Cantemir, n-au primit învestitura.

[48] Memoriul prin care Cantemir cere ţarului acest lucru a fost adresat în 1718. Spicuim din ei (traducere Şt. Ciobanu, *lucr., cit.)* „cred că este foarte necesar să plec în Polonia în primăvara aceasta, de unde aş putea anunţa acest popor (...). Polonia este o republică liberă şi orişicine poate intra şi ieşi din ea liber, ceea ce este cunoscut tuturor. Noi avem familia noastră (rubedenia) în Transilvania şi ar trebui să avem din partea Maiestăţii Sale Imperiale paşaport cum că noi am avea nevoie să mergem din Polonia în Transilvania; şi mai cu seamă că avem acolo o soacră, care are aproape şaptezeci de ani şi care cere prezenţa mea acolo pentru facerea unui testament. (...) În afară de aceasta noi avem o sumă de bani comună, parte din care se găseşte cu iscălitură la Cesarul Leopold, parte la soţia lui Brâncoveanu luată de mine fostul(ui) domnitor al Munteniei (...)" (pag. 136). Soacra sa, soţia lui Şerban Cantacuzino, îşi pierduse bunurile proprii în urma refugiului în Transilvania (prin venirea lui Brâncoveanu). Ea ceruse sultanului Mustafa al II-lea, în 1697, recăpătarea bunurilor, dar fusese condiţionată de stabilirea la Constantinopol. (Cf. Tahsil Gemil – *Relaţiile ţărilor române cu Poarta Otomană în documente turceşti,* Dir. Gen. a Arhivelor Statului, Bucureşti, 1984, p. 443). Soţia lui Şerban se afla acolo împreună cu un băiat şi două fete (una din ele fiind Casandra, viitoarea soţie a lui Cantemir) şi a preferat să trăiască din ceea ce primea de la Leopold şi din ceea ce obţinuse Cantemir, în urma căsătoriei, de la Brâncoveanu (acţiune relatată în *Istoria ieroglifică).*

[47] Dimitrie Cantemir a cerut ţarului permisiunea de a se căsători cu Anastasia Trubeţkaia în aceşti termeni: „Un filosof oarecare arab a fost întrebat de la cine a învăţat filosofia. A răspuns că de la orbi. Fiind întrebat din nou: dar cum ai căpătat ştiinţă atât de desăvârşită a lucrurilor naturale de la cei care n-au ochi? A zis că imitându-i pe orbi niciodată n-am călcat cu piciorul înainte de a cerceta cu cârja drumul!' Asemenea exemplu şi eu,

robul Maiestăţii Voastre, am urmat aproape şase ani în căutarea cunoaşterii lucrurilor naturale. Apoi Dumnezeu cum cred, care a îndreptat calea mea, cu permisiunea preamilostivă a Maiestăţii Voastre a pus capăt acestui exemplu de bojbăială şi din trei fete ale prealuminatului principe Trubeţkoi cu consimţământul părinţilor şi al însăşi miresei, am ales-o pe cea mai mică de la naştere, principesa Anastasia (...)" (Cf. Şt. Ciobanu, *lucr. cit.)*

[48] În aceeaşi *Anexă* a lucrării lui Şt. Ciobanu ca şi scrisoarea de mai sus există reprodusă în traducere şi cererea lui Cantemir adresată ţarului în februarie 1721, din care reproducem: „Al zecelea an de când eu, aflându-mă sub protecţiunea Maiestăţii Voastre monarhale, îmi petrec viaţa fără nici un rost, fără nici un serviciu recunoscut." Trebuie să precizăm că la 21 ianuarie 1721 Cantemir primise învestitura de senator şi consilier intim al împăratului.

[49] Motivele pentru care Sf. Sinod nu voia să accepte publicarea lucrării (autorul nu da sursele exacte ale afirmaţiilor sale; lucrarea nu era prevăzută cu prefaţă explicativă), ca şi replica lui Cantemir *(Coranul* ca sursă e indicat în text, precum şi explicaţiile de orice fel) sunt menţionate de Gr. Tocilescu în arhiva Cantemir nr. 5148, pp. 211-212.

[50] Traducerea aparţine Pr. Prof. Teodor Bodoge şi se află în *Biserica ortodoxă română* nr. 9–10/1973. În legătură cu temerile lui Cantemir referitoare la acţiunea lui Teofan Prokopovici de alunecare spre catolicism (fie şi ca metodologie a educaţiei) se pare că ele nu erau complet nejustificate. Gr. Tocilescu a găsit în *Jurnalul lui* Petru I o însemnare despre împăcarea bisericii ruse cu cea apuseană (p. 605 v a arhivei Cantemir).

[51] André Miquel în lucrarea *L'Islam et la civilisation, VII-e–XX-e siècle,* Librairie Armand Collin, 1968, afirmă că aspectul religios s-a impregnat în principiile de organizare a statului, în armătura raporturilor dintre putere şi popor, în codul tranzacţiilor comerciale, în artă şi comportamentul cotidian. Acest caracter religios dă, în ciuda diferenţelor de epocă şi teritoriu, unitatea civilizaţiei de tip islamic. În perioada pe care a traversat-o Dimitrie Cantemir zona sa de influenţă se întindea de la hotarul Chinei la Marea Caspică, ţările române, Viena, Spania, nordul Africii, Maroc, Iran şi Afganistan. Graţie marilor descoperiri geografice din secolul al XVI-lea, creştinismul se întindea până în Americi şi încerca să câştige poziţii în Extremul Orient.

[52] A se vedea în acest sens şi comunicarea lui Sebastian Mariner *La difusion del christianismo como factor de latinización* în volumul *Assimilation et resistence à la culture la gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VI-e Congrès International d'Etudes Classiques,* Madrid, 1974, care explică din ce motiv popoarele occidentale creştine au adoptat latina, iar cele orientale şi-au păstrat limba respectivă (georgienii, armenii, copţii): pentru că, în timp ce Orientul avea o cultură superioară Imperiului Roman, Occidentul n-o avea. Din acest punct de vedere Dacia aparţinea Occidentului.

[53] V. F. Gnuceva în *Географический Департамент А.Н. XVIII-го века,* А.Н.С.С.С.Р., 1946, menţionează la nr. 165 ca intrată în Arhiva

Academiei de Ştiinţe (şi nu a Bibliotecii Academiei) din Leningrad lucrarea „Tractus Orientalis Caucasi cum vestigiis muri veteris in eo ducti, descriptus a Celsissimo Principe Demetrio Cantemiro.“ Ar putea fi denumirea actuală a lucrării *Collectanea orientalia.* În subsol apare indicaţia „Th. S. Bayer – *De muro Caucaseo commentarii";* ar putea fi vorba şi de textul cunoscut al acestui autor. Totuşi, Bayer şi-a publicat textul în 1726, iar acest text e datat 1728.

[54] În vol. al III-lea al *Albumului de schiţe, hărţi, desene şi gravuri* provenite din Cabinetul lui Petru I, Aflat la Biblioteca Academiei de Ştiinţe din Leningrad, F 266, se află planul Derbentului (1420 x 352 mm la un capăt şi 321 mm la celălalt). El cuprinde zidul de incintă al Derbentului, Derbentul însuşi, ca şi zidul caucazian aflat între munţi şi mare. Harta color (acuarelă) a fost executată probabil de G. F. Miller titlul (în limba rusă), referindu-se la „oraşul rusesc Derbent“. Această hartă e alcătuită pe baza unei sinteze de informaţie între *Collectanea Orientalia* (textele cantemiriene despre zona caucaziană) şi harta lui Cantemir numită de Delisle, care a primit-o în setul dat de Schumacher (şeful cabinetului de hărţi al lui Petru I), *Mur auprès du Derbent.* Harta lui Cantemir, cu toponimele scrise în latină, a fost tradusă de Miller în rusă, fără nici o altă adăugire. Zidul Derbentului e alcătuit după descrierea cantemiriană şi probabil văzând schiţele lăsate de acesta. George Vâlsan a publicat versiunea Delisle a hărţii, identică originalului.

[55] În afara tratatului de muzică orientală toate celelalte manuscrise cantemiriene s-au aflat în Rusia, fie pentru că au fost luate de domn în exil, fie au fost scrise chiar acolo. Dintre acestea, o parte au ajuns în afara graniţelor Rusiei (în copii de epocă) fie graţie Academiei din Berlin, al cărei membru fusese Cantemir şi care a continuat să se intereseze de creaţia sa şi după 1723 (von Huyssen şi Vanderbech au fost Principalii furnizori de informaţii), fie datorită lui Antioh fiul, care a luat cu sine manuscrise şi hărţi ale tatălui atunci când a plecat în misiune la Londra şi Paris. Alte copii, aflate, în posesia lui Constantin, fiul cel mare, decedat fără urmaşi, s-au vândut la licitaţie la moartea sa şi unele au ajuns iarăşi în afara graniţelor Rusiei. În sfârşit, cele din Rusia au rămas în posesia lui Nicolae Bantîş-Kamenski (cele care fuseseră la Antioh), a lui Th. S. Bayer (în principal de la Constantin), a Mariei şi a lui Şerban Cantemir, a lui Ivan Ilinski, secretarul lui Cantemir. Bantîş-Kamenski şi-a donat fondul în 1783 Arhivelor principale ale ministerului de externe din Moscova (azi Arhiva Centrală de Stat pentru Acte vechi a URSS de pe lângă Consiliul de Miniştri). În afara lor, fondul Bantîş-Kamenski însuşi se află la aceeaşi arhivă (iniţialele în rusă sunt **ЦГАДА**) Arhiva F. G. Miller conţine indicii despre devenirea manuscriselor duse de Antioh în Anglia şi vândute !a licitaţie la moartea acestuia în 1744. N-am depistat unde se află fondul Bayer, fondul Maria Cantemir. În schimb am depistat faptul că fondul Şerban Cantemir (manuscrise care au aparţinut tatălui său) se află la **ЦГАДА, Ф** 181, N° 1363. În acelaşi fond, dar la nr. 1419, l se află originalul *Istoriei ieroglifice.* Fondul Ivan Ilinski l-am mai menţionat în note, se află tot la **ЦГАДА**. În afara acestor filiere, Arhiva Sf.

Sinod a deţinut, alături de arhiva Academiei teologale din Moscova, principalele lucrări cu subiect religios sau filosofic. Mai trebuie menţionată aici o cale de ieşire a manuscriselor cantemiriene spre Occident: e vorba de relaţiile sale cu pietiştii din Halle, favorizate de Nausios, un grec cunoscut de Cantemir de pe vremea Academiei Patriarhiei din Constantinopol şi ajuns în Rusia. Poziţia actuală în arhivele sovietice a manuscriselor cantemiriene, fără a fi determinat exact toate cotele şi fără a fi identificat titlu cu titlu, este următoarea: Moscova – Arhiva Centrală de Stat pentru Acte Vechi, Biblioteca „V. I. Lenin“, Institutul de cercetări literare al Academiei de ştiinţe, numit şi Casa Puşkin (a colectat şi exponatele muzeului Dimitrovka); Leningrad: – Arhiva Academiei de Ştiinţe (documente ale Cancelariei şi ale departamentului de geografie), arhiva Bibliotecii Academiei de Ştiinţe (secţia manuscrise şi cartografie), Arhiva flotei (documente din campania caspică), Arhiva Institutului de orientalistică, arhiva Institutului de istorie (documente de istorie şi geografie), arhiva Bibliotecii publice „Saltîkov-Scedrin“, arhiva Muzeului de artă al Academiei de Ştiinţe, arhiva Muzeului de stat de istorie, galeria „Petrovsk“ şi departamentul de geografie, ambele de la Ermitaj. Au mai fost semnalate diverse depozite la Irkuţk, Kazan şi Harkov, dar n-am avut acces la nici o informaţie certă în această privinţă. Menţionez principalele fonduri pe care le-am putut depista (şi n-au fost semnalate mai sus): la Moscova – Institutul de cercetări literare – Ф 366 op. 12, 15, 33, 34, 41 – arhiva M. E. Saltîkov-Scedrin şi colecţia I. A. Şleapkin: Biblioteca „Lenin“ – *Loca obscura...* a lui Dimitrie Cantemir, N. 277; ЦГАДА – copia *Descrierii Moldovei* facută pentru Ecaterina a II-a – Ф 199 nr. 143 – 5; tot la ЦГАДА – o copie după lucrarea lui Cantemir, intitulată *De vita et rebus gestis Constantini Cantemiri,* apoi la cota ∅ 181 N 1363 – 1, versiunea italiană a *Istoriei Imperiului Otoman* tradusă de Antioh Cantemir (originalul figurează în *** – *Наследие Дмитрия Кантемира и современность,* Chişinău, 1976 ca aflându-se la Institutul de orientalistică din Leningrad). De precizat că tot la ЦГАДА se află şi manuscrisele lui Nicolae Milescu Spătarul, la cotele: Ф 62 on.1, eg. xp. 1. 16,74; Ф 68, on. 1, 1679, eg. xp. 1 ; Ф 89 on. 1, 1677-1681; Ф 1167, on. l, 7188/180. eg. xp. 2037 Опись; Ф 1343 on. 29, eg. xp. 5907; Ф 138, 1699, eg. xp. 12; Ф 9 omg. 2, кн 1. La Leningrad, la Arhiva Academiei de Ştiinţe, la cotele Ф 3 on. 1 N.° 4 şi Ф 3 on. 1 N.° 2330 se află opisurile Arhivei Academiei la 1725, 1728; la Ф 3 on. 10 N.° 2/1, 2/2 se află *Catalogul Delisle,* la Ф 3 on. 10 N. 4 şi Ф 3 on. 10 N. 171 este inventarul hărţilor trimise lui Delisle de Schumacher şi apoi de urmaşul său în funcţie. Schwartz; la cota Ф 751 on. 1 N. 2 este Catalogul manuscriselor Arhivei Academiei întocmit de N. M. Karataev în 1927; la разд. IV, on, l –10, N. 439 se află manuscrise inedite; Ф 142 on. 3 N. 19 – F. A. Jili, cu sodele Ermitajului, opisează biblioteca de cărţi a lui Petru I; Ф 158 on. l N. 216 – conţine Catalogul cărţilor aduse de Petru I din călătoria în Franţa şi Olanda (1716-1717); F. 138 on. 1 N. 216 – Catalogul cărţilor intrate în Biblioteca Academiei imperiale în 1725; F. 103–139 – Corpus Historiae Byzantinae; Ф

158 on. l, N. 211 – Catalogul cărţilor intrate în Biblioteca Academiei imperiale în 1717. La arhiva Flotei se află fondul Apraxin, la nr. 246, şi alte gravuri manuscrise. La Biblioteca Academiei de Ştiinţe, cota F. 266, se află hărţile, planurile, schiţele, desenele şi gravurile Cabinetului lui Petru I, opt volume (o altă parte a colecţiei e la Ermitaj, arhiva flotei, Muzeul de artă al Academiei din Leningrad, Muzeul de stat de istorie din Leningrad). Tot la Biblioteca Academiei de Ştiinţe se află două exemplare gravate ale hărţii Constantinopolului executate de Cantemir – cote V. P. K/46 şi V.P.K/47; la cota pyê. om. N. 738–13 se află harta lui Cantemir cu titlul dat de Delisle: „Mur auprès de Derbent par Prince Cantemir" La cota F. 354 este catalogul manuscriselor în limbi străine; Lucrarea lui P.A.Tolstoi – *История управления Империи Оттоманской* se află la Nr. 34.5. 28, (probabil de inventar); la nr. 23 se află *Камерный каталог* (e vorba de catalogul Cabinetului lui Petru I alcătuit la 1742); la N. 158 se află catalogul manuscriselor întocmit în 1768. Tot la Biblioteca Academiei de Ştiinţe se află, la secţia manuscrise, nr. 44, Teofan Prokopovici – *Краткие сказания.* La Institutul de orientalistică din Leningrad se află manuscrisul autograf al *Descrierii Moldovei,* Ф 25 on. l, N. l – 9 (ediţia rusă a lucrării este la „Muzeul Cărţii" din cadrul Bibliotecii „Lenin") şi manuscrisul *Vieţii lui Constantin Cantemir.* Conform *Catalogului Camerei* din 1742, manuscrisul *Istoriei Imperiului Otoman* a aparţinut Bibliotecii Academiei de Ştiinţe. El a fost predat în 1930 Institutului de orientalistică, după cum acolo au fost depuse şi manuscrisele văzute de Tocilescu la Muzeul Asiatic, după cum o parte a arhivei Sf. Sinod se află azi la Biblioteca „Lenin". Tot acolo se află fondul S. F. Uvarov, cota Ф 519, N. 744 – 1–7, 9–12. În lucrarea *История Государственной Библиотеки С.С.С.Р. В.И.Ленина,* 1962 am găsit indicat un fond Cantemir la И.Н.А. С.С.С.Р. cota Ф 25, 9 eg. xp. нач. XVIII – ăо века. La Biblioteca Academiei de Ştiinţe din Leningrad se mai află: la N. 142, *Jurnalul* lui Petru I – perioada caspică (manuscrisul) ; N. 303 şi 404 – culegerea copiilor, ucazurilor şi actelor de instrucţie din perimetrul anilor 1710–1725. De la această bibliotecă au plecat în 1932 la Ermitaj o seamă de acte care privesc războiul de la Prut (numerele 100, 107, 116). La aceeaşi bibliotecă, la cota F 275 se află *Сборник рукописи поступила в БАН в 1941 г.* La Biblioteca publică Saltîkov-Scedrin se află fondul M.M. Speranski (N. 731), cuprinzînd o sumă de documente româneşti din secolele XVI – XIX. La nr. 2222 al acestui fond se află scrisoarea lui Jean Compiniano (Ion Câmpineanu) trimisă în 1836 din Bucureşti lui Speranski în legătură cu testamentul ultimului Cantemir din Rusia (tot Dimitrie). La cota Ô 247 N. 60 a secţiei de manuscrise a acestei biblioteci se află originalul şi traducerea latină (făcută de contele Golovkin) a tratatului de la Luţk. În sfârşit, trebuie menţionate două opisuri care indică multe documente Cantemir, deşi ele sunt mai vechi şi n-am descoperit poziţia actuală a acestor documente în arhivele sovietice: *Описания дѣлъ Морского Министерства за время съ половины XVII до начала XIX столѣтпя,* tipărit în 1877, cuprinzând documente din perimetrul

anilor 1711 – 1715 şi 1720 – 1722 şi *Опись документовъ и дѣлъ хранящихся въ сенатскомъ архивѣ*, Ст. Петербургъ, p. 2, 1909, conţinând documentele semnate de Dimitrie Cantemir în calitate de senator.

[56] Tolstoi, Piotr Andreevici (1645–1729) – om de stat rus, diplomat, conte. I-a ridicat pe streliţi contra lui Petru I. După căderea Sofiei Alexeevna, sora acestuia, a trecut de partea lui, fără a se bucura de prea multă încredere. A participat la a doua campanie a Azovului (1696). A studiat doi ani în Italia arta maritimă. Între 1702–1714, ambasador la Constantinopol. De două ori închis la Şapte Turnuri, o dată în ajunul războiului din 1711. E de presupus că relaţiei cu el i-a datorat Cantemir opţiunea de a se alia cu Rusia. De altfel, contele Tolstoi avea misiunea de a apropia de Rusia creştinii din Imperiul Otoman. În 1714 a devenit senator. Între 1716–1717 l-a însoţit pe Petru I în călătoria prin Europa, ceea ce lui Dimitrie Cantemir nu i s-a admis. A obţinut readucerea din exil a lui Alexei Petrovici, fiul ţarului şi adept al întoarcerii Rusiei la viaţa religioasă tradiţională de dinaintea reformelor tatălui său. În 1718 a condus anchetarea acestuia (ucis), ceea ce i-a câştigat încrederea ţarului. Între 1716–1726 a condus Cancelaria secretă. În 1725 a sprijinit ridicarea pe tron a Ecaterinei I, făcând parte din echipa Menşikov. A fost deportat sub Petru al II-lea. A murit călugăr. Antioh Cantemir, fiul lui Dimitrie, a sprijinit partida adversă lui Menşikov, care a adus-o pe tron pe Anna Ivanovna, nepoata lui Petru I. Aceasta l-a răsplătit trimiţându-l ambasador în Anglia.

[57] Apraxin, Feodor Matveevici (1661–1728) – amiral rus, din 1708 colaborator apropiat al lui Petru I. Frate al împărătesei Maria, soţia ţarului Feodor Alexeevici, fratele lui Petru I. Conte din 1709. A comandat un corp de armată în Finlanda. Între 1712–1728 a administrat Estlandia (Estonia), Karelia ş.a. Din 1714 a comandat flotila de galere care s-a distins în bătălia de la Gangut cu suedezii. Din 1718 preşedinte al Colegiului Amiralităţii. În timpul campaniei persane a comandat flotila de Caspica şi a răspuns de partea militară a expediţiei. Între 1723 – 1727 a comandat flota baltică.

[58] Delisle a dus în Franţa această schiţă de hartă. De altfel Franţa începuse de aproape un secol cartografierea sistematică a lumii. Cât despre dorinţa lui Cantemir de a-l însoţi pe ţar în Europa, vizibilă în corespondenţa sa, ea l-a făcut şi să menţioneze Olanda alături de Franţa. Cunoştea calitatea tipăriturilor olandeze şi faptul că, în acei ani, ţara câştigase foarte mult prestigiu politic, devenind o putere de prim ordin. Cantemir nu sesizează importanţa coloniilor în acest ansamblu de cauze şi efecte. Mai târziu, trecând spre Londra, fiul său Antioh s-a oprit în Olanda unde probabil a dat la tipărit harta Moldovei realizată de tatăl său. Gravura executată astfel se află în prezent tot în Franţa, achiziţionată de geograful D'Anville, cel care a alcătuit primul atlas complet al Europei. Un exemplu perfect conservat se află la British Library, Map Roum. K 113.73 – CXIII 164 cu titlul *Principatus Moldaviae* nova § *accurata Descriptio Delineate Principe Demetrio Cantemirio,* Amsterdam, 1737, chez François Changuion (cf. Paul Cernovodeanu).

[59] Gr. Tocilescu a tradus o scrisoare a lui Cantemir către ţar datată 14 iulie 1722, trimisă din Astrahan. Iată un fragment edificator: „Să binevoieşti a da de ştire împărăteştii Măriri a Sale: manifestul care acuma se tipăreşte pe limba turcească fi-va iscălit de mâna cuiva sau nemica din acestea nu trebuie? Asemenea ce lună şi zi şi locul unde s-au tipărit să însemnăm într-însul? Jumătate de manifest pe o parte de coală s-a(u) tipărit până acuma până la vreo mie, iară astăzi şi cea albă jumătate se va tipări pe cea albă parte de coală. Pentru aceea voi să ştiu: tocmai o mie trebuie tipărit(e) sau mai mult(e), ca până mâine să fie totul gata" (Cabinetul II, nr. 60, p. 13 – Arhiva Petru I) arh. Tocilescu nr. 5148, p. 200.

[60] Cf. facsimilului publicat de Gr. Nandriş, lucr. cit., după pagina aflată la Hunterian Museum Library din Glasgow (care a stat probabil la baza reconstituirii caracterelor de literă ale tipografiei lui Cantemir) Nandriş opinează că respectiva pagină fusese trimisă la aviz Sfântului Sinod Rus şi afirmă că Tocilescu ar menţiona-o în *Raportul* său, ceea ce este fals. De asemenea menţionează, iarăşi greşit, că respectivul *Raport* s-a publicat în ediţia de *Opere* a Societăţii Academice. Ceea ce este însă adevărat, e faptul că Tocilescu nu era străin de existenţa unui alfabet cu caractere orientale. El l-a găsit într-un manuscris legat în piele şi care conţinea: *Notationes Quotidianae* a lui Ivan Ilinski; un manuscris al lui Antioh; un manuscris de Georgio Gentium – *Teatrum de Persico,* Amstelodami, 1561; o listă de titluri cantemiriene, în număr de şase („Ex libello Principis"); caracterele de literă ale tipografiei orientale (cf. Arh. Tocilesccu 5148, p. 179).

[61] E vorba în principal de „Büsching Magazin" din Berlin, un fel de gazetă mondenă, dar cuprinzând şi ştiri politice, unde se află informaţii din perioada pregătitoare a campaniei (balul de adio unde Cantemir s-a costumat în vizir), jurnalul maiorului von Klugenann, participant la expediţie, jurnal scris în 1722 şi publicat apoi, acte de cancelarie ruseşti găsite şi traduse de Tocilescu în arhiva sa. Cât despre Bantîş-Kamenski, acesta nu era deloc un amator în problemă, specialitatea sa fiind relaţiile Rusiei cu popoarele orientale. Între altele, consilierul aulic Bantîş-Kamenski a scris *Словарь достопамятныхъ людей Русской земли* unde, la pp. 34–42, e vorba despre Dimitrie Cantemir. Probabil acesta e titlul neidentificat în lista lui Tocilescu de lucrări aduse pentru Biblioteca Academiei (vezi nota 43). Fiul orientalistului N. N. Bantîş-Kamenski, D. N. Bantîş-Kamenski, a scris *Деяние знаменитыхъ Палководцев и Министров служивщихъ о Царствование Государя Императора Петра Великого* Moscova, 1812, unde se află, în vol. II, o biografie a lui Dimitrie Cantemir.

[62] Constantin Şerban – *Contribuţii la repertoriul corespondenţei lui Dimitrie Cantemir* în „Studii. Revistă de istorie", t. 26, nr. 5/1975.

[63] Articolul IV al testamentului lui Cantemir sună astfel: „Din veniturile satelor mele, din alte întreprinderi şi din salariul Maiestăţii Voastre (dacă va mai rămâne) să se dea trei mii de ruble pe an pentru instrucţia copiilor, faţă de care să arătaţi mila Măriei Voastre şi să-i trimiteţi în alte ţări, unde

va crede Măria Voastră (...)“ (Cf. Şt. Ciobanu, *lucr. cit.,* p. 139). La 25 mai 1724 Antioh, în vârstă de 16 ani, cerea ţarului respectarea acestui aliniat: „Prealuminate, atotputernice împărate şi autocrat a toată Rusia, Petru cel Mare, părintele patriei, stăpâne prea milostiv, am mare dorinţă de a studia şi simt înclinarea de a căpăta ştiinţă prin limba latină, şi anume ştiinţa istoriei celei vechi şi nouă, geografia, dreptul şi ceea ce are legătură cu politica statului. Nu puţine înclinări am şi către matematică între altele către miniatură. Dar întrucât sus numitele ştiinţe se capătă mai uşor şi cu mai mult succes în academiile celebre din ţările vecine, se cere şi şedere de mai mulţi ani acolo şi întreţinere bănească (...) De aceea prea supus rog să ordone stăpânirea voastră să mi se dea drumul mie preaplecatului în ţările vecine pentru a-mi însuşi ştiinţele sus amintite (...)“ (Şt. Ciobanu, *lucr. cit.,* p. 130). În 1724 s-a înfiinţat Academia din Petersburg, în urma unei corespondenţe dintre ţar şi Leibniz, Academie unde a studiat Antioh.

[64] În legătură cu planul lucrării noastre se cuvine să recunoaştem că impulsul originar a fost furnizat de Gr. Tocilescu. Iată planul lucrării aşa cum o vedea el: „1. Biografia lui Cantemir – copilăria şi tinereţea lui; 2. Cant(emir) domn şi tragedia de la Prut; 3. Politica lui Cantemir în comparaţie cu a înaintaşilor şi contimporanilor lui. Rusia în faţa popoarelor creştine din Orient; 4. Cantemir în Rusia; activitatea şi rolul lui. Însemnătatea ce o are acolo pe toate domeniile; societatea unde trăia. Căsătoria, familia sa. Rezumatul vieţii sale: iubire de patrie, neatârnarea ei de jugul otoman. Către aceasta deschid o parte din operele sale. Trecem acum la scrierile sale. 1. scrieri filosofico-morale, religioase, theologico-didactice *(Divanul lumii, Theologo-phisica, Catehismul,* cele pierdute – scrieri mici). 2. geografice, topografice, antiquaria *(Descrierea Moldovei, Collectanea orietalia).* 3. istorice: a moldovenilor, a turcilor – *Alchoranul.* 4. literare-sociale *(Ieroglyfica).* 5. muzicale, artistice; instrumentul descoperit de el, notaţiunile muzicale. Apoi să vorbim de fiecare în parte. 6. Philosophice: care este doctrina filosofică a lui? (...)“ Tocilescu n-a apucat să finalizeze acest plan. În sfârşit, se cuvine ca cititorul să cunoască şi principalele coordonate ale activităţii lui Grigore G. Tocilescu (1850–1909). Strănepot al lui Nicolae Bălcescu (cf. Paul Cernovodeanu, *Documente privitoare la înaintaşii lui Nicolae Bălcescu* în *„Caietele Bălcescu“,* IX–X, Bălceşti pe Topolog, 1984. A studiat la Viena şi Praga. A fost licenţiat în drept şi doctor în filosofie. În 1878 a cercetat în Rusia arhivele cantemiriene vreme de aproape patru luni, căutând şi orice alte documente referitoare la ţările române. Ştia slavonă, rusă, latină, polonă, greacă, franceză, italiană. A fost epigrafist şi arheolog. În 1880 a publicat *Dacia înainte de romani.* Şi-a adus o contribuţie însemnată la alcătuirea volumelor cunoscute sub numele *Documentele Hurmuzachi.* Din 1881 a fost profesor de istorie antică şi epigrafie la Universitatea Bucureşti. Din 1890 a fost membru al Academiei Române. A fost director al Muzeului de Antichităţi din Bucureşti, inspector general în Ministerul Instrucţiunii. A fost director al Marelui dicţionar geografic al României. A întemeiat „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie.“ A fost membru al Academiei ruse, al Academiei franceze ş.a.

Cadru general

[1] Mai târziu Guyana olandeză în America de Sud.

[2] Aflat la nord-estul Americii de Sud, ca şi Surinam.

[3] Cu începere din 1714 Irlanda intră în componenţa Comomnwealth-ului în formula uniune personală.

[4] Spaniolii au pătruns în istmul Panama în 1513, în perioada marilor descoperiri geografice. De la triburile locale au aflat despre existenţa, în sud, a imperiului incaşilor.

[5] După modelul Angliei, care înfiinţase în 1600 Compania Indiilor Orientale. Acelaşi tip de companie e înfiinţată în secolul al XVII-lea şi de către Olanda, devenită mare putere maritimă.

[6] Imperiul Otoman se întinsese încă din secolul al XVI-lea în tot nordul Africii. Tendinţa Angliei este de a bloca întinderea lui spre sudul continentului, unde are, deopotrivă, de rezistat faţă de expansiunea zonei de influenţă a altor ţări europene, în principal Portugalia, Spania, Franţa.

[7] Dimitrie Cantemir descrie, într-o notă aflată spre sfârşitul *Istoriei Imperiului Otoman,* situaţia acestei zone imediat după războiul ruso-turc de la Prut din 1711, când Rusia pierde posesiunile de la Marea de Azov, dar nu-1 extrădează pe Cantemir. Conflictul Azovului data însă de la începutul secolului al XVI-lea, când hanatul Crimeii se desparte de Hoarda de aur – cum era numit imperiul lui Gingis Han – şi-şi stabileşte capitala la Astrahan. Tătarii (musulmani mongolitici) de Crimeea sunt supuşi Rusiei de către Ivan cel Groaznic (1533–1585). În *Vita Constantini Cantemiri...* e descrisă situaţia Crimeii la 1687. Cu prilejul expediţiei ruse de la Marea Caspică, din 1722–1723, la care a participat şi Dimitrie Cantemir, acesta surprinde în jurnalul său, ca şi în investigările de teren, situaţia conflictuală a momentului. Oricum, Astrahanul nu mai intra în discuţie, fiind adjudecat Rusiei.

[8] Dimitrie Cantemir reproduce, în *Vita Consantini Cantemiri...*, Câteva versuri, din câte ştim primele cuvinte româneşti scrise cu alfabet latin. Ele sunt: „Constantine/Fudze bine/Niczi ai casa,/Niczi massa,/Niczi draga dzupiniasa" (Ed. Minerva, col. *Scriitori români,* 1973, p. 118).

[9] Dimitrie Cantemir l-a cunoscut pe Imre Thököly în exilul constantinopolitan al acestuia (unde a şi murit). În *Istoria Imperiului Otoman* reproduce, într-o notă extinsă, cuvintele lui Thököly dintr-o discuţie avută cu Cantemir: „Ce putem face frate? A plăcut lui Dumnezeu ca să ne supunem unui domn care prin faptele sale se arată că seamănă foarte mult cu emblema sa, adică cu semiluna. Falsul lor profet s-a înşelat în mai toate punctele doctrinei sale; dar eu cred că un spirit adevărat profetic a vorbit din el atunci când a dat sectanţilor săi luna de emblemă a armelor lor." *(lucr. cit.,* S.A.R., 1876, p. 445). Radu Popescu, în *Istoriile* sale, cât şi alte cronici munteneşti, îl menţionează pe Thököly în contextul alianţelor lui Brâncoveanu cu Habsburgii, dar nu sesizează exact sensul demersului său de eliberare a Ungariei de coroana habsburgică. Thököly considera, evident,

Transilvania ca aparţinând Ungariei, în timp ce Cantemir afirmă apartenenţa ei la spaţiul vechii Dacii cucerite de romani, leagăn al formării şi dăinuirii neîntrerupte a poporului român. Faptul că au circulat în Transilvania şi puncte de vedere care susţineau unirea ei cu Habsburgii (cum a fost, de pildă, cel al lui Ioan Maiorescu) se explică atât în contextul luptei antiotomane care i-a apropiat în final şi pe Cantemir de Thököly, cât şi în acela mai special al Transilvaniei, care dorea să-şi păstreze independenţa faţă de Ungaria. Vezi Paul Cernovodeanu – *Imre Thököly el ses lieus avec les Pays Roumaines* în *Revue roumaine d'histoire,* XXI, 1/1982.

[10] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 12.

[11] Creştinismul a ieşit din limitele mediteraneene şi europene la sfârşitul secolului al XV-lea prin misiunile catolice din Etiopia şi Asia mongolică. Succesele islamismului în Africa şi Asia centrală (hanatele turco-mongole) şi în Europa (califatele din Spania) nu par îngrijorătoare, cel puţin în secolul al XVI-lea, când creştinismul cucereşte Americile. Atunci începe însă şi criza în sânul bisericii creştine înseşi. Luther face să izbucnească o revoltă (1517) contra bisericii romane. Prin Calvin reformismul câştigă teren. După Conciliul de la Trenta (1535–1563), catolicismul de tip roman îşi defineşte dezacordul faţă de protestanţi. Şi cum problema religioasă era şi una de stat, sfârşitul secolului al XVI-lea este marcat de lupta pentru refacerea echilibrului politic şi religios al Europei, dar sub dominaţia uneia dintre puteri. Astfel se explică în principal diviziunea germanilor, lupta Franţei cu Habsburgii şi cu Anglia, a Suediei cu Danemarca, Brandenburgul şi Rusia. În sfârşit, după războaiele nordului, pare să câştige teren, în politica europeană, principiul laic al echilibrului de forţe.

[12] Acest aspect reiese şi din *Letopiseţul Ţării Moldovei* al lui Ion Neculce.

[13] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 12.

[14] Dinastia Ming, care a stăpânit China de la mijlocul secolului al XIV-lea, a răsturnat de la putere pe mongoli. Ea a trebuit să facă faţă, din secolul al XVI-lea, navigatorilor europeni şi misionarilor iezuiţi. În 1644 pe tronul Chinei vine o dinastie manciuriană care-şi întinde protectoratul şi asupra Mongoliei. Dimitrie Cantemir nu pomeneşte în lucrările sale despre China. Singurul loc unde apare menţionată este *De muro Caucaseo,* dar probabil era vorba despre o relaţie stabilită de Bayer între zidul caucazian şi cel chinezesc.

[15] Radu Popescu în *Istoriile domnilor Ţării Româneşti* acordă un spaţiu întins relatărilor privitoare la Heissler. El discută evenimentele legate de intrarea acestuia în Muntenia pe fondul conflictului dintre Brâncoveanu şi partida Bălenilor: „Bălean Costandin aga, ginerile lui Şărban Vodă, fiind lângă Heizeler, multe zavistii punea împotriva domnului şi a ţării, îndemnându-l totdeauna ca să să pogoare cu oştile să ia ţara“, (în *Cronicari munteni,* vol. I, EPL, 1961, p. 468). De teama deci a revenirii la putere a partidei lui Şerban Cantacuzino, socrul lui Dimitrie Cantemir, ca şi de teama că Habsburgii vor supune ţara, Constantin Brâncoveanu „s-au unit cu Tiukili grof care

avea câtăva seamă de oşti de unguri din ţara de sus şi amândoi aceşti domni au cerut de la împăratu' turcescu oşti turceşti şi tătărăşti să meargă în Ardeal să bată pe nemţi." (ed. cit. p. 471). Într-adevăr, Thököly iese victorios, iar Heissler e prins. Thököly se încoronează principe al Transilvaniei în satul Cristian de lângă Sibiu. Pentru scurtă vreme însă deoarece markgraful Ludwig de Baden intră cu armata şi-l alungă. De remarcat în citatul de mai sus că Transilvania e numită de Radu Popescu „ţara de sus", în timp ce Muntenia era „ţara de jos". Acest lucru denotă conştiinţa descălecării şi a unităţii celor două ţinuturi. Vezi şi Constantin Rezachevici – *Constantin Brăncoveanu,* Bucureşti, Editura Militară, 1989.

[16] Cf. Dimitrie Cantemir – *Vita Constantini Cantemiri...*

[17] În toate lucrările lui Cantemir vom întâlni, mai mult sau mai puţin explicit, acest aliniat al necesităţii alegerii domnului de către boierii ţării, aşa cum fusesse pe vremea glorioasă a lui Ştefan cel Mare. Chiar tratatul de la Luţk consfinţeşte acest deziderat. (Vezi *Prolegomene,* nota nr. 29).

[18] Dimitrie Cantemir a fost trimis de către tatăl său să stea martor la uciderea lui Miron Costin. Domnul se temea că acesta, printr-o politică filopolonă (era naturalizat nobil polon) şi filo-creştină în general, va reuşi să-l detroneze, deoarece era suspus turc. Totuşi Dimitrie Cantemir, care era atunci adolescent, n-a recunoscut ai apoi niciodată acest episod relatat de Ion Neculce. În *Vita Constantini Cantemiri...* el încearcă să explice gestul tatălui său ca fiind dictat de necesităţile politicii interne a Moldovei. În plan cultural Miron Costin a fost pentru Dimitrie Cantemir cel mai bun istoriograf al ţării.

[19] De fapt Imperiul Habsburgic. Vezi *Prolegomene,* nota nr. 59, în legătură cu părerea lui Dimitrie Cantemir despre aceste călătorii.

[20] În mai multe note ale *Istoriei Imperiului Otoman* Cantemir vorbeşte despre istoricii turci care i-au furnizat informaţii pentru lucrarea sa şi despre ţinuta istoriografiei turceşti care pronunţă adevărul, cel puţin cea destinată bibliotecii seraiului. Cantemir a considerat-o în acest sens un model pentru el însuşi în opera de edificare a continuităţii spirituale a poporului său. De istoriografia turcească s-a ocupat Franz Babinger în *Originea şi fazele istoriografiei otomane (Revista Fundaţiilor Regale* din 4 aprilie 1938). Mulţi cercetători au încercat, de-a lungul timpului, să răspundă acuzaţiei pronunţate de J. de Hammer în *Journal asiatique,* t. IV, Paris, 1824, la adresa *Istoriei Imperiului Otoman* a lui Cantemir. Autorul susţine că multe din numele de istoriografi turci pronunţate de Cantemir, între care şi Es'ad Efendi, sunt inventate. Ion Matei a încercat să răspundă special acestei ultime probleme în articolul Le *maître de langue turque de Dimitrie Cantemir – Es'-ad Efendi* („Revue des études européennes", t. X, nr. 2/1972). În *De muro Caucaseo,* neluată în consideraţie de Ion Matei, Bayer vorbeşte despre Tadj Altavalich Saadi Efendi, evident o preluare deficitară de la *Tadj-el Tevarich* (Coroana istoriilor) a lui Hodja Sa'd ed-din.

[21] Cantemir scrie o notă copioasă în *Istoria Imperiului Otoman* în legătură cu revoluţia relaţiilor comerciale produsă pentru Poartă prin folosirea

scrisorilor de credit. Era vorba, în primul rând, de perceperea tributului individual, dar şi, în anumite situaţii, a celui public. De altfel problema sistemului monetar se bucură în lucrarea lui Cantemir de cea mai atentă cercetare. El vorbeşte despre organizarea monetăriilor, în ce locuri, cine şi în ce condiţii putea bate monedă, ce materie primă se putea folosi, cum arătau monedele, ce valori aveau în comparaţie cu alte monede folosite pe teritoriul românesc. Fără îndoială multe informaţii proveneau de la elevii săi întru arta muzicii, haznedari ai Imperiului. Cantemir a participat la lupta de la Zenta şi a descris-o în *Istoria Imperiului Otoman.*

[22] *Istoria* lui Hammer conţine un plan al bătăliei de la Zenta.

[23] Port în golful Bengal, aflat pe coasta de sud-est a Indiei.

[24] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 11.

[25] Dimitrie Cantemir îl pomeneşte de mai multe ori, în notele *Istoriei Imperiului Otoman,* pe Rami Reis Efendi. Astfel, la p. 603, ed. cit., se referă la faptul că Mehmed Paşa supranumit Rami şi-a datorat faima, în foarte mare măsură' lui Nefi Oglu (şfiul exilatului), fiu al cunoscutului Kioprülü Ahmed Paşa, foarte versat în diplomaţie. Mai departe, între notele capitolului următor, al III-lea din cartea a V-a, Cantemir precizează că Mehmed Paşa a primit supranumele Rami din partea Academiei poeţilor, deoarece făcuse şcoală în acest domeniu. Iar Husein Paşa l-a făcut Reis Efendi, rang diplomatic. Cantemir consideră că, în ce priveşte pacea de la Carlowitz, ca şi alte situaţii politice unde Rami trebuia să decidă, el n-a făcut decât să exprime punctul de vedere al interpretului său, Alexandru Mavrocordat, care, fiind şi creştin, n-avea dreptul să se exprime public. Rami Reis Efendi a fost paşă în Egipt şi şi-a sfârşit zilele exilat în insula Cipru.

[26] A se vedea la *Ilustraţii* harta Europei la 1715.

[27] Pe harta menţionată în nota precedentă „oraşele de barieră".

[28] Radu Popescu în *Istoriile* sale relatează despre suplimentul de tribut plătit de Muntenia din cauza războiului cu perşii şi despre înţelegerea dintre Rusia şi Poartă: „şi au rămas oştile moschiceşti în Persia cu ţariul lor şi oştile turceşti cu paşii lor ce s-au rânduit şi moscalii să fiie dă ajutor, Şahtamaz împotriva Meruveizului şi câte locuri vor dobândi dăspre hotariul Împărăţiii turceşti." (ed. cit., p. 542). Radu Popescu găseşte şi prilejul de a aminti în acest context de Dimitrie Cantemir şi Toma Cantacuzino. În legătură cu primul conchide: „dar s-au înşălat prea rău, că ş-au pierdut şi cinstea domniii şi mila împărătească şi patriia lui şi mai pre urmă şi sufletul ş-au pierdut, că din pricina lui multă robiie şi mult sânge s-au născut în Moldova şi el au murit în streinătate..." (ed. cit, p. 543).

[29] În secolul al XVII-lea a fost strânsă ca într-un cleşte de atacurile concentrice ale Suediei, Brandenburgului, Prusiei şi Rusiei. Ea încearcă alianţa cu Franţa, îndeosebi pe cale directă. Totuşi nu va reuşi să reziste dezmembrării decât până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

[30] Ion Neculce descrie în *Letopiseţul* său refugiul la Bender al lui Carol al XII-lea al Suediei, blocat acolo după bătălia de la Poltava din 1709. O altă

sursă de informaţii importantă a acestui moment o constituie scrisorile bailului veneţian la Constantinopol. Deoarece ţările române îşi reglau problemele băneşti faţă de Poartă prin băncile din Veneţia, aceasta era interesată direct în urmărirea situaţiei politice a zonei. Vezi Ecaterina Ţarălungă în „Manuscriptum" nr. 2/1988, prezentare şi reproducerea scrisorilor.

[31] Vezi *Prolegomene* nota nr. 2. De asemenea *Călători străini în ţările române* vol. VIII, Bucureşti, 1983, p. 172-184

[32] În *Notationes quotidianae* a lui Ivan Ilinski, întâlnim la data de 17 iulie 1721 (traducerea lui Tocilescu): „Herţogul de Golştinia cu toţi miniştrii săi a prânzit la noi şi a(u) danţat şi a(u) cinat." Vezi *Manuscriptum* 2/1987.

[33] Vezi *Prolegomene.* Titlul de Dominus s-a dat împăraţilor romani numai după Tiberiu. În greceşte echivalentul e cel care s-a încetăţenit în Rusia:

[34] La ziua de 5 sept. 1722 găsim însemnat în jurnalul lui Cantemir: „Andreevnii, (cazaci) a(u) trimis oameni la suveran prin care exprimă dorinţa de a primi protecţie rusească. „Iar la 6 sept.: „Naipul Derbentului a descoperit Suveranului rus intenţiunea a opt oameni de a-l ucide", La 27 sept..: „Armata a sosit la tranşamentul din Astrahan. Acolo s-a primit ştiinţa că Zurkai cu 10.000 de ostaşi a sosit la râul Rubas. Ai noştri însă s-au apărat voiniceşte, a(u) ucis 700 inamici, pe mulţi a(u) rănit şi a(u) luat stindarde." Vezi *Manuscriptum* 2/1987

[35] În notele *Istoriei Imperiului Otoman* Cantemir întreprinde o analiză extrem de amănunţită a armatei turceşti: istoricul formării ei încă de la primii sultani şi îmbunătăţirile aduse pe parcurs, corpurile de armată cu ierarhiile ostăşeşti respective, cărora li se dau echivalenţele în termeni europeni; principiile teoretice după care se conducea armata (înnoirea cadrelor, avansarea, plata şi hrana ostaşilor etc.); tactica şi strategia de luptă; comportamentul înainte, în timpul şi după atac, fie el sfârşit cu o înfrângere, fie cu o victorie; doctrina militară; principalele aglomerări militare pe întinsul Constantinopolului şi în împrejurimi (cazărmi, pulberării, fortificaţii ş.a.). Pe harta Constantinopolului executată de Cantemir se indică, pe lângă obiectivele strategice, şi curenţii marini de pe Bosfor. Vezi şi Constantin Rezachevici – *Constantin Brâncoveanu,* ed. cit.

[36] Cea de-a doua jumătate a secolului nostru a deschis perspective noi cercetării Evului Mediu. Ideea că el a fost perioada întunecată a civilizaţiei omeneşti, care a neutralizat pentru urmaşi o bună parte din câştigurile Renaşterii este astăzi amendată prin recunoaşterea faptului că atunci s-au produs principalele invenţii şi descoperiri care au stat la baza sistemelor economice şi ştiinţifice ale lumii moderne. Dacă arta n-a avut de câştigat în mod deosebit, civilizaţia în ansamblul ei a făcut în Evul Mediu neîndoielnici paşi înainte. Trimitem pentru argumentările foarte la obiect ale acestor idei la lucrările lui Fernand Braudel – *Jocurile schimbului,* (trad. Meridiane, 1985, 2 vol.) şi Jacques la Goff – *Pentru un alt ev Mediu* (trad. Meridiane, 1986, 2 vol.). Descoperirea circulaţiei sangvine la om de către Harvey şi a celei capilare de către Malpighi fac parte din seria despre care spuneam mai sus că a stat

la baza sistemelor ştiinţifice ale lumii moderne. Alexandru Mavrocordat şi Constantin Duca au scris pe acest subiect.

[37] Dimitrie Cantemir înregistrează, în legătură cu educaţia la turci, faptul că sistemul ştiinţelor era acelaşi cu al antichităţii greceşti, care şedea şi la baza educaţiei medievale europene. În ceea ce priveşte propria sa formaţie, trebuie să remarcăm faptul că spiritul ştiinţific s-a exprimat printr-o bună cunoaştere a matematicii (el însuşi menţionează acest fapt într-o notă a *Istoriei Imperiului Otoman),* topografiei, geografiei şi istoriei, prin cercetări lingvistice, etnografice, etnologice şi de folclor, prin investigări arheologice. În acest sens van Helmont, prin opera sa, a fost doar punctul de pornire al unui drum lung, pe parcursul căruia distingem o serie de viraje ce l-au apropiat de Cantemir de spiritul ştiinţific european.

[38] Dimitrie Cantemir s-a format în spiritul logicii aristotelice şi al comentariilor ortodoxiei greceşti cu privire la ea. Această îmbinare a alcătuit fundamentul primelor sale lucrări şi baza deasupra căreia se vor stratifica rezultatele propriei sale experienţe în munca ştiinţifică, în viaţa politică şi culturală a epocii. Chipul de maturitate al lui Cantemir, din ultimele lucrări, diferă substanţial de acela al logicianului primelor lucrări şi rămâne unul din dezideratele acestui studiu de a proba această evoluţie.

[39] Dimitrie Cantemir a executat desene artistice al căror sens metaforic sau emblematic este evident. Ele îmbină tehnica miniaturii orientale cu tematica vârstelor atât de caracteristică Evului Mediu european. În ce priveşte preocupările muzicale, există indicii despre faptul că autorul a fost interesat să compare muzica orientală cu cea europeană.

[40] Cf. Th. Dimaras, *Istoria literaturii neogreceşti,* ELU, 1968.

[41] Vezi în acest sens Virgil Cândea – *Sources byzantines et orientales concernant les Romains* în *Revue des etudes sud-est européennes,* t. XVI, 2/1978; *Une politique culturelle commune roumaino-arabe* în „Bulletin AIESEE" III, 1/1965; *Echos de la culture roumaine chez les slaves du Moyen Âge* în *Bulletin AIESEE* III 2/1965.

[42] Ariadna Camariano-Cioran, *sur Ies relations roumaino-crétoises,* AÈINAI, 1968 şi *Jérémie Cacavela* în *Revue des etudes sud-est européennes* t. III, l–2/1965 şi Paul Cernovodeanu – *Jérémie Cacavela et le protestantisme* – în *Revue des etudes sud-est européennes,* t. XVIII, 2/1980.

[43] Mihail Guboglu, *L'historiographie ottomane des XV-e – XVIII-e siècles. Bref aperçu* în *Revue des etudes sud-est européennes,* t. III, 1 – 2/1965.

[44] Dimitrie Cantemir n-a apucat să scrie, aşa cum anunţă în finalul *Hronicului,* istoria unitară a principatelor Moldova şi Ţara Românească de la formarea poporului român până în vremurile contemporane lui. Dorinţa de a împlini istoriografic ceea ce începuseră predecesorii şi contemporanii lui din ambele principate este evidentă în afirmarea acestei intenţii de sinteză. O parte din acest deziderat este împlinit prin bogatul registru de note al *Istoriei Imperiului Otoman,* ale cărui evenimente sunt relatate până la războiul ruso-turc din 1711.

[45] Radu Popescu acordă o mare importanţă domniei lui Mircea, considerându-l cel mai de seamă domn din trecutul ţării, un model pentru urmaşi.

[46] Peste ani, Nicolae BÎlcescu va analiza în următorii termeni fapta lui Mircea: „La 1393 părinţii noştri, după ce luptară mai multe veacuri pentru independenţa lor, cu atâtea potoape de naţii barbare ce se vărsară pe pământul nostru, văzându-se slabi şi ameninţaţi totodată de unguri şi de turci, se învoiră cu Mircea cel Bătrân, domnul lor cel vestit şi împreună închinară ţara turcilor cu făgăduinţă ca să-i ajute în războiul ce aveau cu ungurii Iată: Hati Humaiun din anul 1393 ce le dete sultanul Baiazet poreclit Ilderim: 1. Prin înalta noastră milostivire noi ne învoim ca ţara de curând supusă prin puterea noastră nebiruită să se cârmuiască după însuş legile sale şi că domnul Ţării Româneşti să aibă dreptul de a face război sau pace şi acela de viaţă şi de moarte asupra supuşilor săi. (...) 4. Domnii creştini se vor alege de mitropolit şi boieri (...)" În schimb tributul prevedea 3000 de „bani roşii de ţară" anual. Concluzia lui Bălcescu era următoarea: „Acest tratat prin care ţara îşi păstrează dreptul de a se guverna cu legile sale, dreptul de a face război sau pace, dreptul de a-şi alege pe Capul Naţiei îndatorindu-se numai la un uşor tribut nu poate fi privit după dreptul gintelor (neamurilor) altfel decât ca un tractat de protecţie." (Cf. *Convorbiri literare* 12/1883, pp. 1028–1029). Intenţia lui Bălcescu era aceea de a demonstra, pe fondul luptei de independenţă promovate de paşoptişti, că otomanii nu aveau drepturi teritoriale asupra ţării. Cu mulţi ani înainte, referindu-se la raporturile lui Ştefan cel Mare cu Poarta, Dimitrie Cantemir susţine acelaşi lucru. De altfel prin tratatul de la Luţk el a încercat să reediteze condiţiile tratatului lui Ştefan cu Poarta, obţinând în plus de la Rusia, faţă de condiţiile predecesorului, protectorat fără plata nici unui tribut. Vezi *Prolegomene,* nota nr. 16.

[47] Radu Popescu descrie în *Istoriile* sale revenirea lui Ieremia Movilă în Moldova şi venirea lui Simion Movilă în Muntenia cu ajutor polon. În această situaţie Mihai Viteazul a fost împins spre Transilvania, unde sfârşitul pe care i-l pregătea Basta este astfel motivat: „De toate părţile munciia în tot chipul, ca doar s-ar mântui să nu le fie crai un rumân, precum le era." *(lucr. cit.,* vol. I, p. 329).

[48] Trebuie adusă aici din nou în discuţie lupta de independenţă a ungurilor faţă de Habsburgi, rămasă una din liniile de forţă ale politicii regatului ungar până în vremurile contemporane lui Dimitrie Cantemir. Vezi mai sus nota nr. 9

[49] Franţa însăşi a practicat sistemul de alianţe cu Poarta pentru a rezista adversarilor săi europeni. Cât despre Transilvania, dorinţa ei de a-şi păstra independenţa s-a manifestat prin alianţe alternative cu regatul ungar, cu turcii sau cu austriecii.

[50] Dimitrie Cantemir considera că Bogdan îl precede în timp pe Dragoş, ba chiar că-i era tată. În *Hronic,* apărând originea nobilă a românilor, vorbeşte astfel despre al II-lea descălecat: „cu Domnii săi, iară nu cu strânsură de

păstori, precum măzacii pomenesc, s-au întrunat la locurile sale cele de moşie; adecă Dragoş Vodă ficiorul lui Bogdan Vodă, cu o parte în Moldova, iară Radul Vodă Negrul sau frate, sau văr lui Dragoş Vodă, cu alta în ţara Muntenească.“ (lucr. cit., p. 475). În continuare Cantemir combate părerea lui Nicolae Costin, care se raliase aceleia a lui Bonfinius, ambii situându-l pe Bogdan mai târziu în timp faţă de Dragoş. Adevărul stabilit de istoricii contemporani este că Bogdan a venit în Moldova după Balc, care-1 urmase pe Dragoş. În ce-l priveşte pe Radu Popescu, acesta îşi începe *Istoriile* afirmând că Radu Negru a venit de la Făgăraş în Muntenia. El nu face nici o legătură cu originea comună şi maramureşeană a românilor din cele două principate dunărene. În comparaţie cu el ne apare evidentă tentativa lui Cantemir de a construi o teorie unitară, plauzibilă şi argumentată despre originea, formarea şi continuitatea poporului român între graniţele vechii Dacii. De aici rezultă că o serie de afirmaţii polemice faţă de mai mulţi istorici străini şi români ai epocii.

[51] Dimitrie Cantemir îl apreciază pe Ştefan cel Mare în aceşti termeni: „domnia lui a fost epoca norocoasă a Moldovei şi punctul cel mai de sus al înălţării ei, după care încet, încet a început să dea înapoi, până ce a ajuns la această stare de sărăcie în care este acum.” (*Descrierea Moldovei,* Ed. Academiei, 1973, p. 125).

[52] Faptul că trei Movileşti – Ieremia, Simion şi Alexandru – au fost recunoscuţi, ba chiar impuşi domni fie în Moldova, fie în Ţara Românească atestă – din partea polonezilor sau otomanilor – conştiinţa faptului că era vorba de un singur popor. Mai târziu acest precedent, ca şi altele, vor fi folosite pentru susţinerea drepturilor la domnie în virtutea apartenenţei la acelaşi popor. Dimitrie Cantemir însuşi, pretinzând tronul Munteniei pentru sine, în timp ce Antioh l-ar fi avut pe al Moldovei, se înscria în această linie. Vezi *Prolegomene,* nota nr. 45.

[53] Radu Popescu descrie, în *Istoriile* sale, în capitolul referitor la a doua domnie a lui Grigore Ghica vodă, izbucnirea conflictului dintre Cantacuzini şi Băleni.

[54] Nicolae Iorga în lucrarea *Despre Cantacuzini. Studii istorice basate în parte pe documentele inedite din arhiva d-lui G. Gr. Cantacuzino,* 1902, aduce precizări însemnate nu numai în legătură cu genealogia familiei Cantacuzino, care a domnit în ambele principate dunărene, ci şi în legătură cu uciderea postelnicului Cantacuzino, ceea ce a dus la declanşarea conflictului dintre Băleni şi Cantacuzini (20 dec. 1663). Grigore Ghica aparţinea unei familii albaneze la origine, care a dat mulţi domnitori Principatelor: în Muntenia: – Gheorghe Ghica (1659–1660); Grigore I Ghica (1660-1664; 1672-1673); Grigore II Ghica (1733-1735; 1748-1752); Matei Ghica (1752-1753); Scarlat Ghica (1758-1761; 1765-1766); Alexandru Scarlat Ghica (I) (1768); Grigore III Ghica (1769-1769), Grigore IV Ghica (1822-1828), Alexandru Ghica (1834-1842). În Moldova – Gheorghe Ghica (1658-1659), Grigore II Ghica (1726-1733; 1735-1739; 1739-1741; 1747-1748), Matei Ghica (1753-1756),

Scarlat Ghica (1757-1758), Grigore III Ghica (1764-1767; 1774-1777), Grigore Alexandru Ghica (1849-1854; 1854-1856). Administraţia militară rusă din 1739 şi 1853 în Moldova şi 1769–1774 şi 1828–1834 în Muntenia a găsit pe tron, de fiecare dată, câte un Ghica. Unirea principatelor a pus capăt acestei dinastii.

[55] Dumitraşcu Cantacuzino, domn al Moldovei (1673; 1684–1685) a fost naşul lui Dimitrie Cantemir, dăruindu-i finului său la botez câteva sate pe valea Iliei. Constantin Cantemir era la naşterea fiului mare clucer şi avea 59 de ani.

[56] Familia Cantacuzino, grecească la origine (familie domnitoare a Bizanţului) a dat principatelor române mai mulţi domni, după cum urmează: în Muntenia: Şerban Cantacuzino (1678-1688), Ştefan Cantacuzino (1714-1716); în Moldova: Dumitraşcu Cantacuzino: (1673; 1684–1685). Trebuie amintit şi că lui Toma Cantacuzino i s-a promis în schimbul alianţei cu Rusia la 1711, în caz de victorie definitivă, tronul Bizanţului (vezi *Prolegomane,* nota nr. 28). Constantin Brâncoveanu, fiul lui Papa şi al Stancăi din Brâncoveni, fusese şi el făcut principe al Imperiului Rus (cf. Gr. Tocilescu, arh. 5148, p. 203). Diploma acordată de Petru I în ianuarie 1701 lui Constantin Brâncoveanu prevedea refugiul acestuia, la caz de nevoie, în Ucraina. A fost publicată în *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-начале* XVIII вв., t. III (1673–1711), Moscova, 1970. Prin înrudirea cu Cantacuzinii graţie căsătoriei, Dimitrie Cantemir viza şi o alianţă politică de natură să ofere propriei sale familii prerogativele unei dinastii.

[57] Familia Duca, şi ea grecească la origine (din Rumelia), după cum precizează Cantemir însuşi în notele *Istoriei Imperiului Otoman,* a dat principatelor române următorii domni: în Muntenia: Gheorghe Duca (1673–1673); în Moldova: Gheorghe Duca (1665-1666; 1668-1672; 1678-1683), Constantin Duca (1693-1695; 1700-1703). Este interesant de amintit că Antioh Cantemir, fratele mai mare al lui Dimitrie, a fost logodit cu Maria, sora lui Constantin Duca, dar ea a murit înainte de căsătorie. Ceea ce nu s-a întâmplat cu o altă fiică a acestuia, devenită soţia lui Nicolae Costin (Cf. Ion Neculce – *Letopiseţul...*).

[58] Familia Cantemir era la origine răzeşească, ridicată la ranguri boiereşti datorită meritelor ostăşeşti. Jocul complicat al politicii l-a făcut pe Dimitrie să atribuie o origine nobilă şi tătară familiei sale, probabil în urma faptului că hanul tătar l-a sprijinit pentru a lua domnia. Primul domnitor al familiei a fost tatăl său Constantin (1685–1693). Antioh, fratele mai mare al lui Dimitrie, a fost domnul Moldovei în două rânduri (1695 -1700; 1705 -1707), iar Dimitrie a fost ultimul domn al familiei (1693-martie–aprilie; oct. 1710–iulie 1711).

[59] Conform *Istoriei ieroglifice,* Mihai Racoviţă a fost impus domn al Moldovei (1703-1705; 1707-1709) de către Brâncoveanu pentru că-i era rudă prin Cantacuzini. Acelaşi Racoviţă fusese şi cumnatul lui Dimitrie Cantemir prin căsătoria cu sora acestuia după tată (Dimitrie şi Antioh erau

fraţi şi de mamă: fiii Anei Bantaş). Neînţelegerea dintre Cantemireşti şi Brâncoveanu îl face să afirme în legătură cu una din cronicile muntene (probabil cea anonimă despre Brâncoveanu ori a lui Radu Greceanu): „Ştiu eu prea bine că este o carte întreagă şi foarte voluminoasă în care se cuprinde viaţa şi genealogia sa scrisă la ordinul său de unii învăţaţi pe cari îi ţinea în soldă cu mari speze” *(Istoria Imperiului Otoman,* ed. cit., p. 264). În finalul notei respective, vorbind despre uciderea lui Brâncoveanu şi a fiilor săi, Cantemir dă drept pozitivă, ştirea că mai trăieşte un nepot al acestuia, care deci poate moşteni averea depusă la băncile din Viena şi Veneţia, ca şi tronul Munteniei. În ce-1 priveşte pe Mihail Racoviţă, în *Descrierea Moldovei,* cap. II precizează că, venit domn după Nicolae Mavrocordat, între 1715 – 1726, „şi astăzi încearcă să menţină cât de cât în ascultare Moldova izbită şi călcată den toate părţile.“

[60] Pe vremea lui Cantemir, după cum spune în *Descrierea Moldovei,* tributul ţării era de 65 000 de galbeni. În plus se plăteau mucarerul mare (o dată la trei ani pentru reconfirmarea în domnie) şi mucarerul mic (anual), numeroase peşcheşuri la sărbătorile oficiale sultanului, sultanei valide şi înalţilor demnitari ai Porţii.

[61] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 11 în legătură cu familia Mavrocordat şi cu domniile fanariote.

[62] Iată un fragment din scrisoarea lui Cantemir către Petru I din ianuarie 1718: „Prea puternice şi preamilostive stăpâne împărat (...) 1. Fratele meu cel mare după naştere împreună cu întreaga sa familie se găseşte încă în viaţă la Constantinopol, dar pe zi ce merge parcă moare, fiindcă după ce a fost amendat cu o sumă mare de bani, i s-a ordonat să nu se arate niciodată pe străzi sau să iasă din casă (...) şi toate acestea din cauza mea (...); 3. iar eu rog pe maiestatea voastră imperială să mi se îngăduie să-1 fur de la Ţarigrad dacă se va putea pe fratele meu împreună cu familia lui şi să-l aduc sub protecţia maiestăţii sale imperiale. De asemenea şi doi fii ai surorii mele, cari au rămas în ţara română, temându-mă să nu fie furaţi de către păgâni, să mi se permită a-i aduce din Moldova“ (Cf. Şt. Ciobanu, *lucr. cit.,* p. 102). Până la urmă au ajuns în Rusia fiii lui Antioh şi nepotul după mamă (Bantîş), venit din Moldova. Antioh a primit până la moarte 6000 de ruble anual din averea fratelui său Dimitrie (conform testamentului). O altă scrisoare a lui Cantemir din ianuarie 1718, edificatoare pentru momentul de prag psihologic al autorului ei, se referă la dorinţa de a fi ajutată Moldova în situaţia în care se declanşase războiul turco-austriac: „3. (...) iar anul trecut au fost luaţi în robie 80.000 de suflete şi au fost stricate bisericile şi sfintele mănăstiri incendiate şi arse şi în special mănăstirea noastră, punându-i-se mină, a fost distrusă şi osemintele părintelui nostru scoase şi profanate. 4. Începându-se războiul între Cezar şi Sultan, foarte mulţi din bieţii moldoveni se omoară şi se ruinează în fiecare zi cât din partea Cesarilor (austriecilor), atât şi din partea turcilor şi a tătarilor, astfel că toţi au ajuns o ruină de nesuferit. Poporul moldovenesc ajungând la o aşa mare nenorocire,

câteva luni în urmă mitropolitul a trimis să ceară (ajutor) pe un arhimandrit, iar acum a sosit la Kiev arhiepiscopul de Roman, după cum am fost înconştiinţat de către el printr-o scrisoare. Boierul de prim rang Sturza a trimis aici pe doi fii ai săi, iar ceilalţi boieri refugiaţi unii în Transilvania, iar alţii în Polonia şi în alte ţări, îmi scriu şi roagă mila maiestăţii voastre imperiale să nu lăsaţi acest popor (...)“ (Cf. Şt. Ciobanu, *lucr. cit.,* p. 103). Rusia era însă ocupată cu finalizarea războiului nordului. După 1718 Cantemir a făcut, aparent, o întoarcere de 180°: s-a căsătorit cu Anastasia Trubeţkaia şi a intrat în politica statului rus.

[63] Ultimul dintre Cantemirii care a trăit în Rusia, pe nume tot Dimitrie, a murit în 1819, considerându-se domn al Moldovei. El era fiul unui Constantin Cantemir şi al Sofiei Bogdanovna născută Passek. care era după mamă o Cantacuzină. La moartea acestuia bunurile sale au revenit Cantemirilor care mai trăiau la Constantinopol, executor testamentar fiind desemnat Jean Compiniano (Ion Câmpineanu), boier muntean. Acesta îi scria în 1836 lui M. M. Speranski, de la Bucureşti, în legătură cu execuţia testamentului. Cf. *Записка по дѣлу о имѣнпи Князa Кантемира,* Москва, Тип. Н. Степанова, 1835 şi Ion Câmpineanu – *Приложение–записка о деле по духовному завещанию кн. Кантемира,* biblioteca Saltîkov-Scedrin, Leningrad, secţia manuscrise, fondul M. M. Speranski, Nr. 731 – 2222.

[64] În capitolul al VII-lea din partea I a *Descrierii Moldovei,* Cantemir oferă o descriere exactă a situaţiei contemporane a Moldovei (decăderea economică, militară etc.). Are o remarcă amară despre faptul că până şi denumirea corpului ofiţeresc era calchiată după denumirile otomane.

[65] În *Descrierea Moldovei* Cantemir enumără şi defineşte atribuţiile a peste şaptezeci de ranguri boiereşti. Sensul demersului autorului în această privinţă este acela de a dovedi că s-a pierdut gloria trecută a boierimii pământene, al cărei statut preexista celui de-al doilea descălecat. Pe lângă faptul că funcţiile publice presupuneau în acelaşi timp şi atribuţii la Curtea domnească, ceea ce era caracteristic Evului Mediu european, organizarea (adesea şi denumirea) funcţiilor Divanului, ca şi sistemul de promovare erau calchiate după cel otoman.

[66] Antim Ivireanul (1660–1716) a fost adus în Muntenia ca tipograf şi a devenit, călugărindu-se, promotor al ortodoxiei greceşti în luptă cu infiltrarea catolicismului şi protestantismului, ca şi a influenţei islamice. A atins astfel cel mai mare rang bisericesc: mitropolit al Ţării Româneşti. Radu Popescu relatează în *Istoriile* sale despre implicarea lui Antim în războiul ruso-turc din 1711 alături de Toma Cantacuzino (ceea ce l-a făcut să-şi piardă viaţa). În ce-l priveşte pe Dosoftei (1624–1693), mitropolitul Moldovei, în conflictul polono-turc din 1686 a optat pentru poloni. El s-a retras odată cu Sobieski, ducând cu sine arhiva Mitropoliei şi moaştele Sf. Ioan Nou. Arhiva s-a pierdut, moaştele n-au fost returnate, iar Dosoftei a murit în semicaptivitate la poloni. Cantemir pomeneşte în *Istoria Imperiului Otoman* despre acest fapt. Atât

Antim cât şi Dosoftei au avut deci o activitate politică ce viza independenţa principatelor faţă de Imperiul Otoman.

[67] Există o diferenţă sesizabilă între cele două biografii de epocă – a lui Ion Neculce şi a lui Dimitrie Cantemir – făcute domnitorului Constantin Cantemir. Viziunea fiului, idealizată, avea un scop politic: sprijinirea propriei sale ascensiuni.

[68] În legătură cu Ieremia Cacavela vezi *Prolegomene,* nota nr. 4. În *Istoria Imperiului Otoman* Cantemir acordă o mare importanţă insulei Creta, nu doar pentru că acolo se născuse Cacavela. Autorul face o descriere a insulei asemănătoare ca schemă cu aceea a Moldovei, deşi, evident, mai restrânsă. El insistă asupra importanţei insulei în bazinul Mediteranei pentru că furniza Porţii inteligenţe şi pentru că acolo erau deportaţi indezirabilii. Dimitrie Cantemir relatează în *Istoria ieroglifică* despre faptul că Iui însuşi i se pregătea, în ajunul primei domnii a lui Mihai Racoviţă, o deportare în Chios. De altfel, insula Creta n-a fost singura care a prezentat importanţă pentru Poartă şi pentru principatele dunărene care-i erau supuse. Vezi Mihai Berza, *Rellations culturelles entre les îles Ioniennes et les Pays Roumains* în vol. *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti,* Ed. Eminescu, 1985.

[69] În ţările române umanismul n-a putut intra în formula Renaşterii occidentale deoarece lipsea baza orăşenească şi ideologia religioasă a aceleia. El a pătruns prin formele feudale graţie contactelor boierimii cu diverse şcoli culturale ale Europei centrale şi răsăritene. Coordonata sa principală a fost înclinaţia către studiile clasice.

[70] Cf. *Rapporti culturali italiano-romeni nel settecento* în Mihai Berza, *lucr. cit.*

[71] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 25

[72] Dimitrie Cantemir a stat la Constantinopol ca ostatic al tatălui său (1688–1693), capuchehaie a fratelui său Antioh (1695-1700; 1705-1707) şi pretendent la tronul Moldovei (1693-1695; 1700-1705; 1707-1710).

[73] Patriarhia din Constantinopol s-a reorganizat la 1624, sub Chiril Lukaris, patriarh care i-a dat conducerea ei lui Teophil Coridaleu. Acesta aparţinea celei de-a doua perioade de deschidere Orient–Occident (1600–1760), aceea a umanismului şi trecerii spre epoca modernă. Chiril Lukaris însuşi era originar din Creta (vezi nota nr. 68), una din coloniile cele mai puternice ale refugiaţilor bizantini, a doua ca importanţă după Veneţia. De altfel, mulţi cretani au studiat la Padova, care era universitatea oficială a republicii veneţiene. Cantemir observă în *Istoria Imperiului Otoman* şi fenomenul invers: Chiosul era o colonie veneţiană. Coridaleu a avut la Padova profesor pe Cremonini. Reorganizarea de către el a Academiei Patriarhiei din Constantinopol, ca şi a învăţământului în Orientul ortodox, a dus la acuzarea sa de către Meletios Syrigos pentru pactizare cu calvinismul. Chiril Lukaris l-a susţinut atunci, dar a plătit cu viaţa tentativele de înnoire ale bisericii orientale. Vasile Lupu n-a fost străin de acest lucru, încercând o mişcare de eliberare de spiritul grecesc al bisericii şi de punere pe baze

laice a învăţământului naţional. Dar vreme de încă două secole învăţământul în Orient s-a desfăşurat după programul stabilit de Coridaleu (Cf. Cléobule Tsourkas, *Le Débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Coryidalée (1563-1646)* Bucureşti, Imprimeria Naţională, 1948.

[74] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 11.

[75] La Academia Patriarhiei se studiau: filosofie, gramatică, fizică, medicină, literatură universală, scolastică, poetică, limba greacă şi latină etc. Cât despre sistemul ştiinţelor în învăţământul turcesc el era următorul: oratorie (Ilmi Kielam), logică (Ilmi Mantik), gramatică (Ilmi Sarf), sintaxă (Ilmi Nahum), filosofie (Ilmi Nadjiam). matematică (Ilmi Hendese), geografie (Ilmi Ikografie), aritmetică (Ilmi Rakam), poezie (Ilmi Shir) etc. Ambele sisteme sunt descrise de Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman.* El însuşi fusese educat în spiritul amândurora.

[76] În privinţa afirmării ideii de romanitate a poporului român, trebuie să remarcăm cât de îndatorat îi este Cantemir lui Miron Costin. Tratarea problemei româneşti în ansamblul său se resimte de această influenţă.

[77] Cf. Paul Cernovodeanu – *Dimitrie Cantemir vu par ses contemporaines* în *Revue des etudes sud–est européennes,* t. XI, 4/1973.

[78] După P. P. Panaitescu – *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera.* Editura Academiei RPR, 1958, prima şedere la Constantinopol a lui Cantemir a fost între 1688 – 1691 şi nu între 1688–1693 cum afirmă Cantemir însuşi în *Sistemul religiei muhammedane.*

[79] Ion Neculce descrie şi apreciază, în *Letopiseţul* său, prima domnie a lui Dimitrie Cantemir în aceşti termeni: „Atunce au spus a tot nărodul c-au murit Cantemit vodă. Ce slujitorii au şi-nceput a striga că altul nu le trebuie să fie domnu, fără cât Dumitrasco bezădé, ficiorul lui Cantemir vodă. Ce boierii şi ţara nu cutedza să dzicâ într-alt chip, că să temé de slujitori, ce numai le căuta să priimască şi să dzică cum dzic slujitorii. (...) După ce-au îngropat pe Cantemir vodă au şedzut în scaonul domnescu fii-său Dumitraşco beziadé de au domnit 3 săptămâni. Ş-au vinit un capegiu de la Poartă de-u luat pe Dumitraşco-vodă beizadé. (...) Ce, după ce l-au dus la Poartă, stătut-au muntenii şi cu Constantin Duca-vodâ cu multe pricini asupra ficiorilor lui Cantemir-vodă, de le ceré multă somă de bani. Ce nemică nu le-au putut strica, că s-au pus tare acel capegiu-baş pentru dânşii." (ed. cit., p. 189 – 190).

[80] *Cronica anonimă despre Brâncoveanu* relatează astfel subtextul pierderii primei domnii de către Dimitrie Cantemir: „dând şi rugăciunea domnului în ştire, care să ruga pentru Constantin beizadea, feciorul Ducăi vodă să-l facă domn, pentru ca va să-l facă ginere şi cheltuielele domniii s-au făgăduit că le va da domnul Constantin vodă Brâncoveanul. Şi mergând caimacamul la vizirul au nevoit şi au făcut treaba după cum au vrut domnul Constantin vodă şi au trimis turc, agă, de au luat pe feciorul lui Cantemir vodă, pă Dumitraşco, de-1 duseră la Poartă (...)" *(Cronicari munteni, vol.* III, ed. cit., p. 304)

[81] Vezi mai sus nota nr. 18.

[82] Ov. Densusianu a descoperit, tipărită în *Neuer Bucher Saal der gelehrten Welt,* Leipzig, 1714, t. IV, pp. 377-378, o scrisoare adresată de Dimitrie Cantemir Academiei din Berlin, puţin înainte de alegerea sa în prestigiosul for. Această scrisoare a fost reprodusă în „Revista critică literară“, Iaşi, 1894, nr. 1, p. 63. În aceeaşi scrisoare sunt menţionate, ca o datorie de conştiinţă, lucrările despre poporul român şi informarea europenilor despre decăderea Imperiului Otoman: „De origine gentis., de colonis videlicet a Traiano Rom. Imperatore in Dacia locatis, vernacula lingua apud nos libellus extat, qui tempore opportuno in sermonem latinum translatus (...)“ Această frază se referă probabil la versiunile de lucru ale *Hronicului,* scrise în latină.

[83] *Historia Moldo-Vlachia* şi *De antiquis et hodiernis nominibus Moldaviae* sunt primele schiţe ale lucrării. În *Hronic* însă îi informează pe cititori în legătură cu proiectul de ansamblu privitor la istoria naţională: „Fost-au dară gândul şi nevoinţa noastră ca tot trupul *Hronicului* acestuia în două tomuri (adecă mari cărţi) să-l împărţim. Deci tomul dintâi (pre carile în ceastă dată vi-l dăruim) să să numască *Hronicul' a vechimii Roamno-Moldovlahiii.* Carile începînd de la descălecatul Dachiii cu romani, adecă de la Traian marele împărat şi de la anul domnului şi mântuitorului nostru lui Is. Hr. 107, cursul istorii până după prada lui Batie hanul tătărăsc şi până la înturnaré lui Dragoş în ţara Moldovii şi lui Radul Vodă Negrul în ţara Muntenească, care s-au tâmplat pre la anul de la Hs. 1274 duce; iară al doilé tom să înceapă de când curăţindu-să locurile aceste de tătari şi de toate năpăzile altor varvari şi precum zisăm pomeniţii domni întorcându-să pre la locurile lor din bejeniile Ardialului, cu deosăbite tituluri a domnilor de Moldova şi a domnilor munteneşti, a să vesti au început; şi să tragă rândul anilor şi poveste domnilor până la vremile noastre.“ *(lucr. cit.,* p. 50)

[84] Paul Cernovodeanu, împreună cu Alvina Lazea şi Mihai Carataşu au publicat în *Studii. Revistă de istorie* t. 26 5/1973 mai multe scrisori inedite ale lui Dimitrie Cantemir. Cea din 6 februarie 1696 scrisă în limba greacă e adresată lui Ralachi Cariofil, mare retor al Patriarhiei din Constantinopol, făcându-i cunoscută restituirea a 500 de galbeni din suma datorată de Antioh, fratele său, prin mijlocirea lui Scarlatache Ruset, mare hartofilax al Patriarhiei, nu altul decât Cameleonul din *Istoria ieroglifică.* O alta, din 4 mai 1706, în turceşte, e adresată chiar lui Scarlatache. În ea Cantemir vorbeşte despre pregătirile de război ale hanului tătar din Crimeea şi încercările de a-i atrage pe turci într-un război contra Rusiei. În continuare îl roagă să transmită vizirului daruri din partea sa personal. Cantemir deci nu numai că urmărea marea politică, dar îşi şi făcea relaţii pe cont propriu.

[85] Damad Ibrahim a fost în perioada 1713–1730 sfetnicul sultanului Ahmed al III-lea (1703–1730). Era căsătorit cu o fiică a sultanului şi a avut drept reşedinţă palatul de pe malul Bosforului construit de Dimitrie Cantemir (parţial) şi figurat pe harta sa a Constantinopolului. Înaintea lui Ibrahim Paşa palatul a aparţinut lui Ion Mavrocordat, fiul Exaporitului şi fratele lui Nicolae. E de presupus că el fusese dăruit fiicei sultanului la nuntă, pentru

a obţine favoruri politice, deoarece în 1714 tronul muntenesc se anunţa vacant. Totuşi Ion Mavrocordat a ajuns pe tron abia după lichidarea Cantacuzinilor şi după un an de domnie a fratelui său Nicolae. E de presupus că Ion Mavrocordat nu renunţase şi la bunurile din palatul lui Cantemir (cărţi, piese arheologice). La moartea lui o parte au intrat în posesia lui Eugeniu de Savoia, altele au fost vândute la licitaţie de către medicul său lui Ludovic al XV-lea al Franţei. Cantemir dă inventarul bunurilor sale din acel palat în *Istoria Imperiului Otoman.*

[86] Devlet Ghirai al II-lea, han tătar (1704–1713). Dimitrie Cantemir avea motive să-i fie recunoscător deoarece sprijinise pe lângă sultan candidatura sa la tronul Moldovei. Fiul păstra astfel un tip de relaţie pe care-o folosise şi tatăl: Constantin Cantemir fusese ajutat să se impună domn de hanul Selim Ghirai I (1670–1677; 1684-1691; 1702–1704). Se explică, în acest context, ascendenţa tătară şi nobilă pe care-o făureşte Dimitrie Cantemir pentru familia sa în *Vita Constantini Cantemiri...* Probabil nu este întâmplător că Devlet Ghirai şi-a pierdut tronul odată cu venirea lui Damad Ibrahim în funcţia de mare vizir. Acesta va fi ştiut de la Ion Mavrocordat istoria venirii pe tron a „trădătorului“ Dimitrie Cantemir. Vezi mai sus nota nr. 85

[87] Vezi mai departe capitolul despre arta plastică executată de Cantemir.

[88] Şerban Cantacuzino, socrul lui Dimitrie Cantemir – susţine acesta – ar fi fost mazilit din cauza alianţei cu Habsburgii în lupta antiotomană. N-a apucat să plece în deportare în arhipelagul grecesc, fiind otrăvit de fratele său, Constantin Cantacuzino stolnicul şi nepotul lor Constantin Brâncoveanu. Afirmaţia lui Cantemir este neverificabilă, dar ne apare mai clar pe fondul acestor antecedente, de ce el a optat politic pentru alianţa cu Rusia şi nu cu Habsburgii.

[89] În legătură cu părerea lui Cantemir despre Rami Reis Efendi (Rami însemnând rangul suprem pentru poeţi, iar Reis funcţia de mare cancelar al Porţii), vezi mai sus nota nr. 25. Comparativ cu această părere, Radu Popescu informează concis: „Iar la leat 7207, a găsit împăratu' pe Reiz-efendi şi pe preaslăvitu' Alixandrul marele dragoman, de i-au trimis să facă pace cu nemţii, carii strângându-se şi despre partea nemţilor şi despre partea turcilor, la Careloveţi şăzându, în câtăva vreme au aşăzat pace în 25 de ani.“ *(Cronicari munteni, vol.* I, ed. cit., p. 477)

[90] Într-o notă substanţială a *Istoriei Imperiului Otoman* Dimitrie Cantemir se referă la extravaganţele lui Ferriol care nesocotea protocolul Porţii în virtutea faptului că era ambasadorul Regelui Soare. În ciuda acestui fapt însă, Cantemir l-a preţuit pentru ajutorul pe care i l-a dat în timpul evenimentelor relatate în *Istoria ieroglifică.* În nota respectivă acţiunea romanului e relatată în clar: „Pe când eram în Constantinopol perpetuul meu inamic, Constantin Brâncoveanu, exprincipele Ţării Româneşti, corupsese cu mari daruri pe vizirul Damad Hasan Paşa ca să mă trimită în exil la insula Chios. Un bun amic al meu, defterdarul Firari Hasan Paşa, mă avizase din vreme spre a preveni pe Bostangi Başi care trei zile în urmă primise ordin de a-mi

înconjura a treia noapte casa cu bostangiii săi. Eu m-am regufiat în ospelul ambasadorului Ferriol care m-a primit cu toată politeţea posibilă. Vizirul înţelegând că sunt aici a trimis pe un aga al său la Ferriol pentru a mă extrăda. Acesta însă-răspunse: Eu n-am nici un Bogdangi-beizadé în casa mea; şi când l-aş avea încă nu l-aş extrăda; căci nu vreau a macula onoarea regelui, domnului meu, printr-o crimă atât de laşă". Răspuns şi mai aspru primi capuchihaia principelui Brâncoveanu care veni din partea acestuia cu o scrisoare către Ferriol în care îl rugă să nu ţină ascuns pe inamicul său declarat şi să nu-l scutească contra justei sentinţe a vizirului. „Mă surprinde – zise Ferriol – cu ce frunte poate Brâncoveanu să ceară acest lucru de la mine când ştie prea bine că şed în casa regelui Franţei şi nu a mea; când ştie că regele, domnul meu, are inima atât de îndurătoare, către cei asupriţi, mai ales aceştia creştini fiind, încât nu mi-aş face nici un scrupul de a-i da şi lui azil când ar ajunge nefericirea de a fi scos din principatul său şi de a-l lua sub protecţiunea sa şi de a-l scuti contra mâniei şi indignaţiunii vizirului şi a sultanului. Este dar în contra interesului său şi tare greşeşte când vrea a viola drepturile şi privilegiile unei case ce poate odată să-i servească şi lui de azil". În *Istoria ieroglifică* Ferriol e numit Cocoşul galic.

[91] În arhiva lui Gr. Tocilescu intitulată *Note şi documente istorice,* B.A.R., nr. 5151, e indicată la p. 332 „cronica română a lui Basil Cămăraş", descoperită în conspect în „Registrul I al cărţilor şi afacerilor din timpurile cele mai vechi ale Moldovei şi Valahiei de la an. 1643 – 1700 făcută de Consiliarul Cancelariei Nicolae Bantîsch Kamenski", 1790 (deci în Arhivele principale ale Ministerului de Externe din Moscova, ceea ce înseamnă că azi ar fi la Arhiva centrală de Stat pentru acte vechi a URSS). În respectiva cronică, intitulată *Historia Ţerilor Româneşti şi Moldovei extrasă din diferite jurnale de Basil Camaraş* (traducerea din rusă a titlului aparţine lui Tocilescu) la p. 339 v, la anul 1701, informaţia nr. 1: „Trimiterea a) – unei scrisori a împăratului Petru I către principele muntean Constantin Brâncoveanu şi la cei doi unchi ai săi Cantacuzini; le dedea un certificat pentru serviciile ce adusese(ră) Rusiei şi le promitea ajutor contra Porţii la caz de necesitate şi refugii în Mica Rusie; b) – scrisorile către Hospodar ale boiarului Golovin". Cei doi Cantacuzini erau probabil Constantin şi Mihai. Tocilescu a copiat din registrele indicate până la p. 344 v, unde întâlnim indicii despre scrisoarea lui Cantemir din 2 ianuarie 1722 trimisă lui de Chateauneuf la Paris, „repetându-i cunoştinţa lui veche şi anunţându-i dorinţa lui d'a trimite pe fiul său Constantin în Franţa". Pe margine, cu creion roşu, Tocilescu scrie „copiat". Textul nu există în arhiva sa. Deoarece o parte din textele indicate astfel de Tocilescu au fost publicate de Şt. Ciobanu în lucrarea sa, s-ar putea ca între manuscrisele acestuia din urmă să fie şi documente rămase nepublicate. În legătură cu diploma către Brâncoveanu vezi mai sus nota nr. 56.

[92] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 42.

[93] Vezi mai sus nota nr. 62.

[94] Vezi mai sus nota nr. 9.

[95] Gr. Tocilescu a consemnat, în arhiva aflată la secţia manuscrise a B.A.R. sub nr. 1515, faptul că a găsit informaţii despre emiterea de către Petru I a unei diplome destinată lui Constantin Brâncoveanu. Vezi şi notele nr. 56 şi 91. Facem această precizate deoarece în recentul dicţionar cronologic intitulat *Politica externă a României,* Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1986, această diplomă este dată ca incertă. Ori ea s-a publicat în 1970.

[96] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 9.

[97] Ion Neculce, în *Letopiseţul Ţării Moldovei,* la domnia întâi a lui Antioh Cantemir, descrie astfel momentul când Dimitrie a cerut mâna Casandrei Cantacuzino: „Logodise Dumitraşco beizădé cu o fat-a lui Şerban-vodă din ţara Ungurească, cu taină. Şi prinsăsă muntenii de veste şi-i sta pedică despre nemţi, că nu lăsa pe doamna lui Şerban-vodă să i-o de. Şi-ncă mai mare vrajbă dintr-acee să facé." *(lucr. cit.,* ESPLA, 1955, p. 206).

[98] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 56.

[99] Antioh Cantemir fiul se referă într-o scrisoare către Voltaire la faptul că deţine diplomele sultanului în legătură cu cele două principate dunărene a căror conducere fusese oferită tatălui său. Vezi *Prolegomene,* nota nr. 45.

[100] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 31.

[101] Prima academie din Europa s-a înfiinţat încă în 1635 la Paris. Academia din Berlin s-a înfiinţat în 1700, după model francez, cu denumirea Societas Scientiarum Brandenburgica (Societatea brandenburgică a ştiinţelor) graţie strădaniei lui G. W. Leibniz. Academia din Pelersburg s-a înfiinţat în 1726, în urma unei corespondenţe a lui Petru I cu Leibniz. La Arhiva de manuscrise a Bibliotecii Academiei de Ştiinţe din Leningrad se păstrează o scrisoare trimisă de către Leibniz lui P. K. Areskin din Hanovra în 1716, după călătoria ţarului în Franţa şi Olanda, când Leibniz îl însoţise pe acesta o parte din drum. (**AAH. CCCP III** 1 on. 3, g. 4). În afară de Dimitrie Cantemir au mai fost membri ai Academiei berlineze şi alte persoane din anturajul lui Petru I: Heinrich Huyssen, care l-a şi recomandat Academiei pe Cantemir, Mihail Skendo Vanderbech, fostul medic al lui Nicolae Mavrocordat, care promisese să traducă în latină *Hronicul* cu titlul *De Dacia,* f. S. Bayer, care a prelucrat în al său *De muro Caucaseo* informaţia culeasă de Cantemir în expediţia caspică. Vanderbech a devenit membru al Academiei în 1726, iar Bayer în 1730, după ce se făcuseră cunoscuţi prin prelucrarea informaţiei provenite de la Cantemir. Vezi şi Emil Pop, *Dimitrie Cantemir şi Academia din Berlin,* în *Studii. Revistă de istorie,* t. 22/1969, nr. 5 şi Paul Cernovodeanu et N. Vătămaru – *Un médicin princier moins connu... ,* articolul citat în *Prolegomene,* nota nr. 11.

[102] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 31.

[103] Cf. G. Vâlsan – *Opera geografică a principelui Dimitrie Cantemir* în *Lucrările Institutului de geografie al Universităţii din Cluj,* vol. II, 1925. N. I. Delisle împreună cu J. G. Lubernois şi D. Bernoulli au primit la 9 ianuarie 1733 de la Schumacher, cel ce înregistrase cu începere din 1717, titlurile intrate în cabinetul de hărţi al lui Petru I, un set de hărţi menite să contribuie

Ia alcătuirea de către geografii francezi a atlasului Europei. În *Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела Библиотеки Академии Наук, Выпуск (XIII –ăо века)* Moscova – Leningrad, 1956 se menţionează (p.14) că toate hărţile trimise astfel în copie se păstrează în *Registrele* publicate ale materialelor cartografice din intervalul 1719–1734 (**ААН Ф** 3 on. l Nr. 2330) sigla DL (Delisle). Harta zidului caucazian a lui Cantemir, rămasă cvasi necunoscută şi descoperită în 1986 de Paul Cernovodeanu, are pe dos, scris de mâna lui Delisle – „Mur auprés du Derbent par Prince Cantemir". Ea se află la Biblioteca Academiei de Ştiinţe din Leningrad, cota 738–13 (secţia manuscrise). A şi fost folosită în epocă, fiind înglobată într-o altă hartă manuscrisă a Cabinetului Iui Petru I. Ea există în vol. 3 al *Albumului de planuri, schiţe, desene, hărţi şi gravuri* (AH–F. 266), planul nr. 179).

[104] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 57.

[105] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 47.

[106] Menşikov, Alexandr Danilovici (1673–1729) – om de stat şi militar rus. Conte din 1702, prinţ din 1707, generalissim din 1727. fiu al unui grăjdar de curte, ordonanţa lui Petru I din 1686. În vremea războiului nordului (1700–1721) a comandat unităţi de infanterie şi cavalerie. Între 1718–1724 preşedinte al colegiului militar. După moartea lui Petru I a urcat-o pe tron pe Ecaterina I, soţia ţarului, devenind practic cârmuitorul Rusiei. În 1727 a vrut să-şi căsătorească fiica, pe Maria, cu Petru al II-lea, nepotul ţarului. Camarila acestuia, după moartea lui Petru al II-lea, l-a deportat pe Menşikov la Beriozov (unde a murit călugăr), aducând-o pe Anna Ivanovna, fiica lui Ivan al V-lea, nepoata lui Petru I. Antioh, fiul lui Cantemir, a fost amestecat alături de contele Trubeţkoi, fostul socru al tatălui său, în aducerea pe tron a Annei. Astfel a căpătat rangul de ambasador al Rusiei la Londra, mergând în Occident, unde a şi murit la 44 de ani (la Paris). Graţie lui Antioh s-au tipărit singurele lucrări pe care le-au cunoscut europenii contemporani lui Cantemir: *Descriptio Moldaviae* (şi harta Moldovei), *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Ottomanicae.* Ele i-au asigurat lui Cantemir pentru totdeauna, în ochii europenilor, faima de savant.

[107] Vezi mai sus nota nr. 32.

[108] Au existat două persoane cu acest nume. Agapit I, papă între 535 – 536. A murit la Constantinopol, fiind adus şi îngropat la Sf. Petru din Roma. A scris lucrări prin care a reglat afacerile ecleziastice în diverse părţi ale lumii. Putea fi vorba despre informaţii de acest tip pe care ţarul le-a obţinut prin Cantemir ca o justificare necesară a războiului ruso-persan. Sau Agapit al II-lea, papă. A trăit în sec. X şi a scris despre Panonia, regiunile avarilor, moravilor, sclavonilor. Aceste lucrări i-ar fi putut fi prezentate de Cantemir ţarului ca argumente ale drepturilor Daciei pe fondul mai larg al problemelor de care s-a ocupat în *Hronic.*

[109] În *Monarchiarum Phisica examinatio* Cantemir formulează o teorie a naşterii, creşterii, îmbătrânirii şi morţii imperiilor (asemenea organismelor

vii). În plus, ele descriu în timp o mişcare planetară a perioadelor de înflorire de la sud spre nord.

[110] Ideea este demonstrată de Cantemir în *Hronic.*

Dimitrie Cantemir – istoriograf

[1]*Hronicul a vechimii romano moldovlahilor* în *Operele Principelui Demetrim Cantemirm,* t. VIII, Bucureşti, 1901, p. 171. Am corectat tacit scrierea etimologizantă a epocii.

[2] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 46. În afară de aceasta, orientarea spre Europa a lui Cantemir se vede şi dintr-o serie de alte documente. Spicuim din scrisoarea adresată ţarului şi datată februarie 1721 următoarea plângere (e vorba de Condoidi, dascălul fiilor săi): „Profesorul pe care l-am adus din Moldova pentru a-mi instrui copiii în limba grecească, latinească şi italienească, astăzi în urma ordinului Majestăţii Voastre e luat la Ministerul de Culte." (Cf. Şt. Ciobanu, lucr, cit., p. 109). În arhiva Gr. Tocilescu mss. rom. nr. 5151 de la Biblioteca Academiei, p. 344v, se află menţionată scrisoarea din 2 ianuarie 1722 adresată de Cantemir lui Chateauneuf la Paris cu rugămintea de a-l primi în Franţa pe fiul său Constantin pentru studii. Tocilescu indică marginal „copiată". N-am găsit-o. Vezi *Prolegomene,* nota nr. 63.

[3] André Malraux, *La téntation de loccident,* Bernard Grasset, 1926, Paris.

[4] Okakura Kakuzo, *The Book of Tea.* Duffield § Co., New York, 1906.

[5] Orientalist a fost considerat Cantemir în principal pentru că a devenit membru al Academiei din Berlin la clasa literatură-orientalistică. Ea era, în dezvoltarea de atunci a Academiei, cea mai adecvată. Celelalte secţii erau: fizică, medicină, chimie; matematică, astronomie, mecanică; limbă germană, (cf. Emil Pop, *Dimitrie Cantemir şi Academia din Berlin* în *Studii. Revistă de istorie,* t. 22/1969, nr. 5).

[6] Gianbattista Vico, *La Sienza n(u)ova* (1725-1744).

[7] Louys Morery (1643 – 1680), *Grand dictionnaire historique ou Mélange de l'histoire profane et sacrée,* 1674. Cantemir a folosit o versiune italienească.

[8] Dimitrie Cantemir a folosit în mod cert *Tadj el tevarich* (Coroana istoriilor) a lui Hodja Sa'd ed-din, cronica lui Ali Efendi din Philipopole, istoria anonimă numită *Muhammediye,* alte surse arabe şi persane, unele rămase neidentificate, lucrările celebrului Husein Hezarfenn (cf. Franz Babinger – *Izvoarele turceşti ale lui Dimitrie Cantemir* în *Arhiva românească* t. VII, 1941 şi Minai Guboglu, *L'historio-graphie ottomane des XV-e–XVIII-e siècles. Bref aperçu* în *Revue des etudes sud-est européennes,* t. III, 1–2/1965). Faptul că Hammer în *Journal asiatique* îi contestă lui Cantemir (în t. IV, Paris, 1824), exactitatea ştiinţifică, nu-l împiedică totuşi să-l folosească fără a-l cita totdeauna, construindu-şi în fond lucrarea în replica faţă de a predecesorului. Atunci când e vorba despre Moldova foloseşte direct

informaţia provenită de la Cantemir. Treisprezece din cele 18 volume ale *Istoriei Imperiului Otoman* a lui Hammer (ediţia franceză) care cuprind perioada tratată de Cantemir în *Istoria* sa, au surprinzător de multă informaţie cu privire la Moldova. Autorul român este chiar citat pentru domnia lui Constantin Cantemir (vol. 12, 1838, p. 188) cu inexactităţi evidente: „Demetrius Cantemir lui-même chef de parti comme son grand-père (...)”.

[9] Dimitrie Cantemir citează *Letopiseţul* lui Gr. Ureche cu interpolările lui Simion Dascălul şi Axinte Uricariul, *De neamul moldovenilor* a lui Miron Costin, *Letopiseţul* lui Nicolae Costin, cronica despre Cantacuzini (fără a preciza vreun autor). Evident, istoriografia privitoare la problema românească era mult mai bogată. Fie şi citarea rapidă şi este edificatoare: cronica lui Ştefan cel Mare, cea a lui Macarie, Azarie, Eftimie, apoi Ion Neculce, stolnicul Constantin Cantacuzino, anonimul cantacuzinesc, Radu Popescu, Radu Greceanu, anonimul brâncovenesc, cronica Ghiculeştilor, Muste, Pseudo-Muste, Alexandru Amiras, Mitrofan Gregoras, Nicolae Chiparissa, poema lui Palamed ş.a.

[10] Cantemir echivalează pe Aladin I din istoriile turceşti cu Azatines I, împărat de Iconium (cf. Nicephor Gregoras). Trebuie să precizăm că, în mod susţinut, *Istoria* lui Cantemir, inspirată de surse turceşti, procedează prin compararea cu cele europene, bizantine, antice pentru echivalarea denumirilor din punct de vedere lingvistic, geografic şi istoric. Procedând în acest fel Cantemir nu făcea decât să se înscrie în linia preocupărilor istoricilor europeni contemporani care defrişau astfel întinse zone ale cunoaşterii trecutului şi planetei. Vezi la sfârşitul acestei lucrări *Dicţionarul* surselor *ştiinţifice cantemiriene.*

[11] Lucr. cit., p. 39.

[12] Sclavonia era denumit spaţiul care cuprindea teritoriul locuit de slavii de sud.

[13] *Lucr. cit.,* p. 28.

[14] *idem,* p. 62.

[15] În *Descrierea Moldovei* şi *Hronic,* ca şi în lucrările de istoriografie de mai mică întindere, problema domniei lui Ştefan cel Mare e atinsă ca o justificare pentru acţiunea antiotomană pe care contemporanii său aveau datoria s-o continue. În *Manifestul către popor* din 1711 Cantemir şi-a justificat propria sa acţiune cu acelaşi argument: „sub ejus dominium ejusque Prophetae Mahometis previo juramento ipsi praestito Dominus Magnificus Bogdan Palatinus filius Stephani Palatini plenarius possesor et circa conditiones pacis tractavit” (cf. *Documente privitoare la istoria românilor, vol.* I (1518–1780) culese de la Paris de Gr. G. Tocilescu şi Al. Odobescu, sau numită şi „Documentele Hurmuzachi“, Bucureşti, 1886, p. 936). Vezi *şi Prolegomene, nota* nr. 21.

[16] În fapt remarca e făcută de Miron Costin în *De neamul moldovenilor,* ceea ce Cantemir nu precizează. Este important de amintit că pentru Cantemir Miron Costin a fost un model istoriografic. Vezi *Prolegomene,* nota nr. 32.

[17] În expediţia pe care a întreprins-o la Derbent în 1721, cercetând zidul caucazian, poarta de trecere între nordul şi sudul continentului, Cantemir a continuat să se ocupe de această problemă. Astfel, el a desenat sabia cu două vârfuri, simbolul lui Ali, afirmând deci că zona aparţinea şiiţilor (perşilor) şi nu suniţilor (turci).

[18] Vezi documentele aflate la Arhivele Statului: 18 dec. 1710 (nr. 141-28): Dimitrie Cantemir înnoieşte şi întăreşte mila ce au preoţii, diaconii şi ţârcovnicii care sunt la toate bisericile din târgul Iaşi ca să fie în pace de dajdia împărătească, domnească, vlădicească, de colacii vlădiceşti şi de orice dări şi angarii. 27 dec. 1710 – (nr. 13–224) Dimitrie Cantemir împuterniceşte pe Ştefan Luca biv treti logofăt a-şi căuta ţiganii oriunde-i va găsi şi a-i aduce la casa lui. l ian. 1711 – (nr. 47, 48, 49–CDXXVI) – Dimitrie Cantemir întăreşte lui Ion Abaza fost al doilea paharnic stăpânirea asupra Siliştei Borzeşti pe Jijia şi Codrenii din ţinutul Dorohoi, cu mori şi heleşteu în Iubăneasa, parte din moşia Filipeşti, ţin. Suceava şi un loc de casă în Suceava, lângă biserica Voivodenie – danii ale acestuia de la vara sa Maria Niculescu serdăreasă, fata lui Dumitru Nacu fost mare paharnic şi de la Isaia Nacu, călugări, unchiul lui Ion Abaza. 5 ian. 1711 – (nr. 65–227) – Dimitrie Cantemir pentru scutirea breslei mişeilor calici din târgul Romanului de cai de olac, de podvode şi altele. 9 ian. 1711 – (nr. 47–214) – Dimitrie Cantemir scrie lui Luca paharnicul şi lui Alexandru căpitan de Fălciu să meargă la bălţile de la Luciul şi să aleagă pe ale mănăstirii Solca de ale paharnicului Constantin. 12 ian 1711 – (nr. 70–189) – Dimitrie Cantemir împuterniceşte pe Sandu Vârnav pârcălabul de Orhei, pe Pavel Vârnav şi pe Apostol Dabija a opri pe seama lor o moară de la Secueni. 16 ian. 1711 – (nr. 28 A şi B–CLXXXIX) – Dimitrie Cantemir porunceşte lui Ştefan Catargiul vel clucer să cerceteze pricina lui Ioanichi călugărul şi a fratelui său Lupaşco, nepoţii lui Ştefan căpitan ce au cu nişte răzeşi de Dimiiani care le calcă hotarul moşiei lor Săneşti. 30 ian. 1711 – (nr. 86–54) – Cartea lui Dimitrie Cantemir prin care scuteşte de dăjdii pe preotul, diaconul şi pe ţârcovnicul de la biserica din satul Tomeşti de la ţin. Tutovei. 7 febr. 1711 – (nr. CCCLV–14) – Dimitrie Cantemir întăreşte vel vornicului Ion Sturza stăpânirea peste bucata de loc din Târgul Baia dăruită de Mihai Vodă. 13 febr. 1711 – (nr. CCCLV–15)– Dimitrie Cantemir redă lui Ion Sturza vel vornic de Ţara de Sus moşia din cuprinsul Târgului Baia pierdută în timpul domniei lui Nicolae Voievod. 8 martie 1711 – (nr. 10–6) – Dimitrie Cantemir împuterniceşte pe jupâneasa Alexandra şi Maria a-şi căuta nişte ţigani. 18 mai 1711 – (85–CLXI) – Dimitrie Cantemir porunceşte lui Dumitraşco Racoviţă biv hatman ca să nu-l mai tragă la vecinătate pe Ştefan şi să-i dea înapoi vitele ce i le-a luat. Toate aceste documente, ca şi altele, indică orientarea politicii interne cantemiriene în raport cu mica şi marea boierime, cu răzeşii şi ţiganii sclavi, cu proprietatea bisericească.

[19] În ediţia engleză a *Istoriei Imperiului Otoman* a lui Cantemir, din 1734, există portretul lui Soliman Canuni înfăţişat cu o carte în mână: codul său de legi.

[20] Arnaudia se numea teritoriul actual al Epirului şi Albaniei.

[21] *Lucr. cit.,* p. 273.

[22] *Idem,* p. 275. Se vede de aici cât de multă importanţă acorda Cantemir păstrării mărturiilor despre trecutul istoric pentru afirmarea drepturilor ţării în lumea contemporană lui.

[23] Nici unul din articolele tratatului de la Luţk nu se referă la eventuale relaţii băneşti între cele două ţări. Dar armata moldoveană a fost plătită, în timpul războiului din 1711, de către ţar (art. II al tratatului). În rest, toate libertăţile ţării rămân neatinse. Exemplificăm: „XI – Pământurile principatului Moldovei vor fi sub stăpânirea domnului potrivit cu vechea hotărnicie a Moldovei, care este cuprinsă între râul Nistru, Cameniţa, Bender cu tot ţinutul Bugeacului, Dunărea, graniţele ţării Munteneşti şi ale Transilvaniei şi marginile Poloniei, după delimitarea făcută cu acele ţări; XII – Cetăţile principatului Moldovei şi oraşele şi orice alte locuri întărite să fie păzite şi prevăzute cu garnizoane domneşti sau, cu învoirea domnului, după nevoie, de ale maiestăţii noastre ţariene“ (Cf. *Studii. Revistă de istorie* t. 26/1973, nr. 5. Trad. de Maria Holban şi L, Démény). Originalul tratatului se află la Biblioteca publică Saltîkov-Scedrin din Leningrad, Ф 247 N. 60, cu titlul în original adăugat pe o foaie de hârtie în faţa textului – *Подлинный Дипломъ данный Государемъ Императоромъ Петромъ Великомъ (во время предыванпй его въ Городъ Луцкъ) 13 Апреля 1711 года, Волосскому Господарю Князю Димитрию Кантемиру, на принятпе его со всемъ Волоскимъ Княжествомъ подъ покровителъствомъ Россïи; – при семъ находится и Латинской переводъ съ сего Диплома*». Textul a fost dăruit bibliotecii în decembrie 1813 de poetul Gavril Romanovici Derjavin. Vezi *Prolegomene,* nota nr. 16. Biblioteca nu posedă un text al tratatului semnat de Dimitrie Cantemir. Contele Golovkin era un personaj cultivat, care a întreţinut apoi cu Dimitrie Cantemir corespondenţă filosofică. Acestuia i-a trimis învăţatul principe cunoscuta „scrisoare despre cunoştiinţă“, scrisă în latină şi a cărei dată nu e precizată, dar denotă o spirituală şi îndelungată comunicare între cancelar şi principe. Revenind Ia Tratatul de la Luţk, se cuvine să remarcăm faptul că, pe lângă poziţia exprimată de el şi reflectând intenţiile Rusiei (preambul, art. I, II), există manifestul către armată şi popor semnat de Cantemir (în limba română şi latină). Versiunea latină se află în *Documentele Hurmzachi vol.* I, aşa cum am mai menţionat la nota nr. 15 a acestui capitol. În manifest Cantemir compară situaţia glorioasă din vremea lui Ştefan cel Mare cu aceea de decădere din vremea sa, aşa cum va face şi în *Descrierea Moldovei* şi notele *Istoriei Imperiului Otoman,* pentru a motiva alianţa prin conştiinţa faptului că numai o mare putere se poate opune unei mari puteri.

[24] *Lucr. cit.,* p. 279.

[25] *Idem,* p. 297.

[26] Obsesia domniei ereditare a lui Dimitrie Cantemir, finalizată conform art. III şi IV din tratatul de la Luţk, îşi caută argumente şi în domnia tatălui

său. Faptul este istoriceşte nedovedit. De asemenea a rămas nedovedită afirmaţia lui Antioh fiul că lui Dimitrie Cantemir sultanul îi oferise principatul Moldovei, în timp ce lui Antioh i-l oferise pe al Munteniei.

[27] La bătălia de la Zenta a participat Dimitrie Cantemir însuşi, motiv pentru care supralicitează importanţa ei.

[28] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 2 şi *Cadru general,* nota nr. 31.

[29] Gr. Tocilescu face (arh. II varia 3 pp. 215–221) inventarul documentelor ruseşti copiate de el din Arhiva Ministerului de Externe din Moscova, Arhiva Senatului, Arhiva Ministerului de externe din Petersburg şi Arhiva imperială din Moscova; inventarul copiilor fotografice (xilografii) executate de el în Arhiva imperială din Moscova, ca şi inventarul copiilor de documente româneşti publicat în *Catalogul .manuscriptelor româneşti, vol.* II conţinând documentele aduse de Tocilescu din misiunea sa în Rusia. Deşi n-am găsit aceste documente inventariate – în special scrisori – simpla citire a listelor (secolele XIV–XVIII) ne lasă să vedem cu claritate rolul lui Mazeppa în acest conflict (cf. Ecaterina Ţarălungă, *Dimitrie Cantemir în arhivele Gr. Tocilescu,* în *Transilvania 6, 7,* 8/1988).

[30] Vezi mai sus nota nr. 26.

[31] Pe lângă pierderea Azovului, Rusia a fost obligată să distrugă fortificaţiile din zonă. În plus, pierderea de vieţi omeneşti a fost mare. După cum reiese din *Opisul sotniei Konotop din anul 1711,* tipărit de A. Lazarevsk la Cernigov în 1892, arhivele militare respective au peregrinat de la Cernigov la biblioteca din Kiev a comisiei arheologice şi apoi la arhiva colegiului militar al Ucrainei din Harkov. Unităţile armate ruseşti implicate în războiul de la Prut au fost canalizate spre Ucraina deoarece erau în general ucrainene. În vol. VI al *Documentelor Hurmuzachi* (1700–1750), Socec, 1878, la p. 99, planul bătăliei de la Stănileşti indică în stânga sus: „Rex Sveciae cum Voivoda Kyowsky et Cosaccis". Aşa se explică nu numai peregrinarea arhivelor, ci şi de ce oastea moldovenească în retragere s-a îndreptat tot spre Ucraina, iar primul domiciliu rusesc al lui Cantemir a fost Harkov (1711–1714). Acolo, conform arhivei cu nr. **Ф** 248 on. 58 n. 8, pp. 67–1005 aflată la Arhiva Centrală de Stat pentru acte vechi a URSS din Moscova, a primit mai multe sate. Menţionăm Bulatnikov, care va fi botezat Antiohia şi Ciornaia Greazi, care va fi botezat Constantia, după numele celui mai mic şi celui mai mare dintre fii. În 1712 Cantemir a călătorit la Petersburg (prin Moscova) spre a participa la o recepţie dată de cneazul Cerkaski (cf. ***Сборник русского исторического общества,*** LXI, p. 176). Acolo se afla, ca din întâmplare, ambasadorul englez. Călătoria a durat din 7 febr. 1712 până la sfârşitul lui iulie acelaşi an. Dacă drumul de la Harkov spre capitală a fost însoţit de rapoarte foarte dese semnate de Makulov, care informau despre etapele călătoriei, comportarea suitei (cam o sută de persoane) etc, la întoarcere Cantemir însuşi scrie, după ce obţinuse să primească un stipendiu de 6000 de ruble anual şi să se mute la Moscova. Contele Golovkin l-a ajutat în acest sens (p. 179 a arhivei citate). Casandra Cantemir s-a îmbolnăvit în urma acestei călătorii,

în toamna lui 1712. A decedat în 1713. Arhiva comentată mai sus a fost investigată de Elena lonescu, iar rezultatele publicate în *Muzeul Naţional,* I/1974.

[32] În arhiva Tocilescu II varia 3 aflată la BAR sunt copiate mai multe scrisori ale bailului Veneţiei la Constantinopol trimise dogelui în intervalul 18 oct. 1670– febr. 1760. Ele au fost copiate cu ajutorul unui copist, în perioada când Tocilescu, implicat în alcătuirea colecţiei Hurmuzachi, s-a întors de la Paris oprindu-se pentru săpături arheologice pe insula Torcello de lângă Veneţia. În legătură cu uciderea lui Brâncoveanu descoperim că antecedentele erau create încă din 1703, de pe vremea evenimentelor relatate de Cantemir în *Istoria ieroglifică.* Acesta din urmă, descriind întâlnirea moldovenilor cu muntenii (animale şi păsări) îl aşază pe Brâncoveanu între boierii de rangul doi. Scrisorile veneţiene motivează astfel respectiva călătorie: „Il Bassarabachi passera in Valachia. Ebbe l'udienza dal Primo Visir avendo esibito di accrescer 120 borse alle 273 che corrispondeva annualmente quella Provincia." (p. 190 v.) Iar sfârşitul lui Brâncoveanu: „Il vecchio Principe di Valacchia fu decapitate con tutti i suoi figliuoli maschi alla presenza del Gran Signore. (...) Furono fatte tradure le carte che furono portate dalla Valacchia per quello riguarda i depositi che aveva quel Principe sopra i banchi di Venezia." Amintim, în acest context, că principatele dunărene îşi plăteau tributul către Poartă prin băncile veneţiene. De aceea războiul de la Prut şi domnia lui Cantemir au intrat de asemenea în vizorul Veneţiei (cf. Ecaterina Ţarălungă în *Manuscriptum* 2/1988).

[33] E probabil ca Dimitrie Cantemir să fi cunoscut *Poema lui Palamed.* Pe Ioan Cariofil îl citează în *Istoria Imperiului Otoman.* N-ar fi iarăşi exclus să fi auzit de Mitrofan Gregoras aflat în proaste relaţii cu Nicolae Mavrocordat şi care a scris *Cronica Ţării Româneşti (1714–1716). E* puţin probabil să fi auzit de Alexandru Amiras şi Nicolae Chiparissa. Cât despre mărturiile orale ale unor munteni, ele sunt menţionate în *Hronic* şi se referă la ruinele podului lui Traian de la Dunăre.

[34] Vezi cap. *Cadru general,* paragr. *Occidentul şi Orientul.*

[35] La Biblioteca Academiei de Ştiinţe din Leningrad, F. 266 se află *Albumele cu schiţe, hărţi, planuri, desene şi gravuri* ale Cabinetului lui Petru cel Mare. Ele indică exact deschiderile Rusiei la momentul respectiv. Iată conţinutul pe scurt al celor opt volume: – schiţe arhitectonice şi de fortificaţii defensive cu explicaţii în franceză şi germană, unele traduse în rusă. Ex. „Methode nouvelle, universelle et facile de fortifier toutes les sortes de places tant regulières qu'irregulières sur le côté extérieur ou sur l'intérieur." E interesant un tabel al echivalenţelor unităţilor de măsură pentru lungime care cuprinde Franţa, Anglia, Italia, Portugalia, Spania, Ţările de Jos, Germania, Danemarca, Rusia, dar nu şi Imperiul Otoman. Găsim schiţe de nave de luptă cu insistenţă asupra tehnicii de stabilizare pe apă. Informaţia preponderentă e în limbile engleză şi rusă, schiţe arhitectonice (faţade, scări, cornişe, apartamente cu amplasarea optimă a mobilierului, palate, grădini, detalieri pe etaje). Informaţia e dată în germană (şeful cabinetului era între

1717–1730 Schumacher), italiană, daneză, franceză şi rusă. Se insistă asupra calculului de rezistenţă, întâlnim apoi bastioane, planuri de cetăţi fortificate, citadele (Tours, Grave, Charleroy, Bonn, Mainz, Mittau, Schlüsselburg etc.) cu informaţia în franceză, daneză, germană, rusă; planurile unor bătălii celebre (ex. 12 iulie 1695-Namur; 27 apr. 1709-Narva; 27 sept. 1703 – Limbourg; 11 febr. 1695 – Copenhaga ş.a.), unele din acestea făcând parte din grupul de hărţi date de Schumacher lui Delisle. Trebuie să menţionăm că în acest album se află şi planul bătăliei de la Stănileşti, inedit până astăzi, cu textul explicativ în limba germană. Pe el se poate vedea poziţia ocupată de moldoveni în ansamblul bătăliei. Sunt desenate modele de armament: tunuri, bombardiere etc. În sfârşit, albumele Cabinetului conţin harta vărsării în mare a unor fluvii, cu informaţia în franceză, germană, rusă şi daneză. Delisle a studiat şi o parte din aceste hărţi. Aşa cum rezultă deci, orientarea Rusiei era net europeană şi nu, cum crezuse Cantemir, axată pe conflictul religios cu Imperiul Otoman. De altfel, în calitatea sa de senator el va lua cunoştinţă de acest fapt. În ***Описание дѣлъ архива Морского Министерства за время съ половины XVII до начала XIX, столѣтпя,*** t. 1, Petersburg, 1877, întâlnim alături de documente referitoare la anul 1711 şi la şederea lui Cantemir la Harkov (pp. 26, 30, 518, 535, 609, 613, 621, 627, 628, 629), altele care ilustrează activitatea sa de senator, în special în pregătirea expediţiei caspice. Înţelegerea reală a deschiderilor europene ale Rusiei şi-a spus cuvântul inclusiv în creaţia lui Cantemir, în special în registrul de note al *Istoriei Imperiului Otoman,* dar şi în adresabilitatea *Descrierii Moldovei* şi a versiunilor latine ale *Hronicului.*

[36] Un fapt necunoscut de Cantemir era diploma primită în 1701 de Brâncoveanu din partea Rusiei. Vezi *Cadru general,* nota 56. Trebuie să remarcăm, dacă aşa au stat lucrurile, politica identică desfăşurată de Rusia faţă de ambele principate române. Documentele originale n-au fost găsite până azi.

[37] În arhiva 5148 II a lui Gr. Tocilescu aflată la BAR, p. 606 e reprodus în traducere un fragment din scrisoarea trimisă sultanului de către Nicolae Mavrocordat la 3 sept. 1711 şi referitoare la Cantemir: „dar a fost aşa de deştept şi de cu minte încât şi pe muscali i-a vârât în bucluc (...)" Vezi *Prolegomene,* nota nr. 17.

[38] Cf. Gheorghe Bevziconi – *Călători ruşi în Moldova şi Muntenia,* Institutul de istorie naţională din Bucureşti, 1947. Mai trebuie de asemenea remarcate, în acest context, alături de jurnalul lui del Chiaro, însemnările lui Philippe le Masson du Pont, inginer militar al lui Ioan Sobieski şi De la Croix, secretarul marchizului de Nointel la Ambasada Franţei din Constantinopol. Primul vorbeşte cu detalii despre campania din Moldova din 1686, de pe vremea lui Constantin Cantemir, al doilea descrie ceremonialul instalării domnilor şi funcţiile boiereşti în Moldova în stilul de mai târziu al *Descrierii Moldovei.* Vezi *Călători străini în ţările române,* vol. VII, Ed. Şt. şi enciclopedică, 1980. În ce-l priveşte pe al doilea autor, s-ar putea ca Dimitrie Cantemir să-l fi

cunoscut personal în perioada refugiului la ambasada franceză. Respectivul a decedat probabil în 1704.

[39] Cantemir citează în Hronic (dicţionarul de nume şi text) aceste surse cu care polemizează: interpolările lui Simion Dascălul şi Misail Călugărul din *Letopiseţul* lui Ureche, Bielski, Kovaczoczy Fárkas, Dlugosz, hronograful bulgăresc, hronicul slovenesc, ***Книга степенная (царского родословии и её значение),*** letopiseţul cantacuzinesc, Mauro Orbini, Orichovici, Pahomie logofătul cu ***Русский хронографъ,*** Sarnièki, Strijkovski, Cronica muntenească scrisă greceşte de logofătul Şerban.

[40] E vorba despre *Cartea genealogică a Rusiei (Русская родословия книга).* Familia Cantemir a fost trecută în această carte (cf. ed. a II-a, 1895).

[41] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 47; Ecaterina Ţarălungă, *Le rôle de la mer Méditeranée dans l'historiographie de Dimitrie Cantemir* – în *Travaux du VI Congrès international des etudes sud–est européennes,* Sofia, 1989.

[42] Vezi mai sus nota nr. 39.

[43] Gibbon – *The History of the decime and fale of the Roman Empire e o* lucrare construită ca şi *Istoria* lui Cantemir după ideea creşterii şi descreşterii. În textul menţionat mai sus în nota nr. 8 din „Journal asiatique" şi intitulat *Sur l'histoire-ottomane du Prince Cantemir,* Hammer se referă şi la punctul de vedere al lui Gibbon despre *Istoria* lui Cantemir luându-şi-l ca aliat şi încercând să replice, pe această bază, orientalistului englez Sir William Jones, care spunea despre Cantemir: „He was educated at Constantinople and acquainted from his earliest youth, with the genius and manners of the Turcs, and as he was eminently skilles in the Arabic, Persian and Turkish languages, he was enabled to draw its knowledge of their affairs from the fountainhead; nothing is asserted in it that has the apparence of falshood, nor any essential thing omitted that has the least collur of truth." *(Prefatatory discourse to an essay on the history of the Turks,* Appendice A to the memoirs of the life. writings and correspondence of S. W. Jones by L. Teignomouth, London, 1806, pp. 495 – 498).

[44] E vorba de Abraham Ecchelensis, bibliotecar al Vaticanului în secolul al XVII-lea, alcătuitor al Catalogului de surse orientale al bibliotecii Vaticanului valabil şi astăzi. Vezi dicţionarul de surse de la sfârşitul acestei lucrări.

[45] Vezi *Cadru general,* nota nr. 68.

[46] Reproducem consideraţiile lui Gr. Tocilescu în legătură cu caracterele de literă şi manifestele tipărite la Astrahan: „Din notiţele lui Ilinski traducătorul, fost secretar particular la Prinţul Cantemir, se vede că la 14 aprilie anul 1722 prinţul a fost la Preobrajenski şi tot atunci a fost poruncă să facă model pentru literele turceşti. În expediţii (contra perşilor) s-au fost trimis literele pentru a se tipări pe Volga manifesturile. Greu de gândit ca aceste manifesturi să se păstreze până acuma în original; dar pentru tipărirea lor s-a păstrat o scrisoare a prinţului Cantemir către secretarul Cabinetului Makarov datată 14 iulie 1722. Vezi *Prolegomene,* nota nr. 59. Toate caracterele

de literă ale tipografiei se află astăzi la Hunterian Museum Library – Glasgow sub titlul de înregistrare *Alphabetum Arabicum ex typographia Demetrii Cantemiri Principis Moldaviae.* Titlul rus al alfabetului indică data de 9 ian. 1723. Tot la Hunterian Museum Library, N. 2111 Fasciculus ms. orientalium se află prima pagină a catehismului. E bilingvă, cu caractere arabe şi ruse, fiind probabil exemplarul trimis spre aprobare Sf. Sinod. Are titlul de înregistrare *Demetrii Cantemiri Principis Moldaviae intium Catechisi Turcici et Russici* (cf. Gr. Nandriş – *Rumanian Exiles in 18-th Century Russia,* în „Revue des études roumaines” 1/1953).

[47] Aflăm din jurnalul cantemirian pe 1722 că autorul a naufragiat în octombrie aflându-se pe corabia lui A. P. Volînski, guvernatorul Astrahanului, care a lăsat un jurnal asupra expediţiei caspice intitulat, ca al lui Petru cel Mare, *Походный журналъ.* Cantemir a murit de diabet.

[48] Texte publicate în *Manuscriptum,* 2/1987, de Ecaterina Ţarălungă.

[49] V. P. Lîştov – *Campania persană a lui Petru I (1722–1723),* Consiliul Universităţii din Moscova, 1951.

[50] *Lucr. cit.,* p. 118. Vezi mai sus şi nota nr. 46. Lîştov spune iunie în loc de iulie, fără a-1 pomeni deloc pe Cantemir.

[51] *Idem,* p. 119

[52] *Ibid.,* p. 123

[53] Actele de la Arhivele Statului din Bucureşti şi Iaşi cu privire la danii de moşii, .acte semnate de Cantemir în calitate de domn. Vezi şi nota nr. 18.

[54] Cf. *Описъ документовъ и дѣлъ хранящихся въ сенатскомъ архивѣ,* omg. I, t. I, St. Petersburg, Tipografia Senatului, 1909, conţine inventarul documentelor Senatului din perioada 1721–1722 semnate şi de Dimitrie Cantemir. Sunt 29 de documente, douăzeci din 1721 (începând cu 3 martie, restul din 1722, sfârşind cu 2/3 mai). Primul document, nr. 462, e semnat de Menşikov, Golovin, Matveev, Şafirov, Tolstoi, Apraxin şi Cantemir şi se referă la o dispoziţie în legătură cu plata trupelor generalului Volkov în vederea plecării la Novgorod. Ultimul document, nr. 539, se referă la un ucaz imperial citit de Alexei Makarov în vederea deplasării ţarului de la Moscova la Kolomna. Semnează Golovkin, Dolgoruki, Tolstoi, Şafirov, Cantemir, Matveev.

Probleme de geografie

[1] În Arhiva Academiei de Ştiinţe din Leningrad, разд. II оп. 1 N. 126 se află în manuscris lucrarea lui **П.И.** Рычков – *Краткие известие о татарах и о нынешнем состоянии тех народов которое* ***в Европе*** *под имен татар разумеются.*. Ea oferă indicii de preţ despre accepţiile imprecise ale numirii de tătar în viziunea europenilor. Din acest punct de vedere Dimitrie Cantemir se comportă ca un european. Extremul Orient nu-i era cunoscut în profunzime. Calităţile sale de orientalist trebuie raportate la lumea otomană şi contextul formării sale în această lume.

[2] Manuscrisul ne-a parvenit în copia executată de Costea Dascăl de la biserica din Schei între 1693–1703. A fost descris şi comentat de M. Popescu-Spineni în studiul *Un manuscris românesc de geografie din secolul al XVII-lea,* publicat în „Studii şi cercetări de bibliografie", V, f.a.

[3] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 36.

[4] O sursă de epocă ne informează că lucrarea a fost tradusă în limba rusă pentru Petru I de către Ivan Groznîi, dar n-a fost tipărită. Versiunea aceasta nu s-a găsit. Afirmaţia o face G. F. Miller, care se referă şi la faptul că manuscrisul original al *Istoriei Imperiului Otoman* a fost cumpărat la licitaţie după moartea lui Antioh Cantemir de către contele Thompson. (Cf. Ф 199 N. 149 r. 3 N. 5 – arhiva G. F. Miller, ЦГАДА, Moscova).

[5] La БАН există două exemplare ale hărţii Constantinopolului (V. P. K/46 şi V.P. K/47), ambele în versiune A. P. Zubov. Paul Cernovodeanu le-a identificat în cursul călătoriei în URSS din 1986 (Vezi „Revista de istorie" nr. 6/1987 şi „Magazin istoric" 2/1989). Dimensiunile planului gravat sunt 59,5 x 82,5 cm. La secţia etnografie a БАН există indiciul că harta care are prima din cotele menţionate mai sus provine din Arhiva Sf. Sinod. Putem presupune că ea a ajuns acolo odată cu *Книга систима,* însoţind avatarurile tipăririi acesteia, mai ales că Zubov îşi datează lucrarea. Pe desenul palatului cantemirian aflat pe hartă, în stânga sus, el scrie „Грыдо Алеξїи Зубовъ и Бȣрхе", iar pe desenul portului aflat la jumătatea laturii din dreapta a hărţii (12,5x24,5 cm) scrie „Гры. Але. Зȣбовъ: 1720". Anul coincide cu acela al terminării *Sistemului sau întocmirii religiei muhammedane.*

[6] Desenele simbolice aflate pe hartă vor fi comentate în capitolul referitor la activitatea de plastician a lui Dimitrie Cantemir.

[7] Titlul cu care figurează în biblioteci harta stolnicului Cantacuzino, tipărită la Pavia în 1700, este *Indice topografico del Principato di Valachia... secondo l'esatissima descrizione che ne dieda il fu conte Constantin Cantacuzino al celeberrimo medico e filosofo Giovanni Constantino Brancovani Principe di Valachia.* (Cf. Marin Popescu-Spineni, *Rumäniens anteil in der Kartographie* în *Buletinul SRR de Geografie,* LV, 1937).

[8] GeorgeVâlsan – *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir,* în *Academia Română, Memoriile Secţiunii Istorice,* seria III, t. VI, 1927, Bucureşti.

[9] *Monumenta cartographica...* a fost dăruită B.A.R. de către Nicolae Titulescu şi conţine cele mai vechi hărţi de care dispune până astăzi Biblioteca Academiei.

[10] George Vâlsan a descoperit un exemplar al acestei hărţi la Bibliothèque Nationale la Paris, iar Paul Cernovodeanu încă două la Londra la British Library. Vezi *Prolegomene,* nota nr. 58.

[11] Vezi *Călători străini în ţările române,* vol. VIII, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Jacques Moreau de Brasey – *[Campania de la Prut din 1711]*

[12] *Idem,* Erasmas Heinrich Weissmantel – *[Jurnalul de campanie. În anii 1710-1711]*

[13] În legătură cu harta Moldovei executată de Dimitrie Cantemir considerăm necesar să oferim cititorului câteva informaţii suplimentare. În 1915,

bibliotecarul principal Isnard de la Bibliothèque Nationale din Paris a publicat primul studiu asupra acestei hărţi, aducând în discuţie referirile lui Delisle la ea şi felul cum fusese achiziţionată de acela. Se ştie că N. I. Delisle, J. G. Lubernois şi D. Bernoulli au primit din ordinul Senatului, de la şeful departamentului geografic al lui Petru I, o serie de hărţi în vederea alcătuirii atlasului lumii. Harta Moldovei nu se afla acolo. Delisle scrie în notele sale (portefeuille 11, article 96) că avea „la copie de quelques mémoires du Prince Demetrius Cantemir, dernier hospodar de la Moldavie, qui m'ont été communiquéz à Peterbourg par M. Gross, par l'ordre du Prince Cantemir, l'un des fils de Demetrius Cantemir, le 20 juillet 1726." E vorba desigur de Antioh Cantemir. Mai departe Delisle spune: ,,la copie du commencement de la description de la Moldavie, composée en latin par le prince Demetrius Cantemir, qu'il avoit intitulé *Dacia vetus et nova.* Ce livre m'avoit été communiqué à Peterbourg en 1726, par l'ordre de son fils, avec une grande carte faite à la main, mais je n'eus pas le temps de prendre une copie de l'un ni de l'autre mais seulement du commencement du livre. (...) Depuis ce temps, j'ai reçu d'Hollande une reduction gravée de la Carte de Moldavie (...) Cette carte est datée de l'année 1737." Dimensiunile hărţii gravate, cf. George Vâlsan, sunt 510X 385mm. Titlul originalului trebuie să fi fost cel al *Descrierii Moldovei.* În 1761, alcătuind atlasul Europei, geograful francez d'Anville se referă la teritoriul locuit de poporul român în aceşti termeni: „Une grande carte manuscripte de la Transilvanie, dressé dans le pays, m'ayant été communiquée, j'ai eu loisir d'en faire une réduction qui renferme ce que l'original contenait d'essentiel et de plus intéressant pour notre curiosité. J'ai connu par ce moyen que dans la grande carte de Hongrie par Muller, il y avait beaucoup a redire sur la Transilvanie. Il existe une carte particulière de la Valakie dont l'auteur port le nom de Cantacuzène et qui est dediée a un Comnène, archevèque de Drista. Enfin, il m'a été permis par le prince Antiochus Cantemir, ambassadeur de Russie auprès du Roi, de copier en entier la carte de Moldavie dressée par Demetrius Cantemir son père, dans le temps qu'il gouvernait cette province en qualité de Hospodar ou de Voïvode. Comme ces morceaux, ainsi que beaucoup d'autres ne sont pas assujétis a une rigueur géometrique, j'ai senti qu'on ne pouvait les allier, pour me composer un tout assez régulier sans y employer du travail et de l'intelligence (...) et en représentant dans un coin de la carte les mêmes contrées réduites a ce qu'on connaît de position dans l'antiquité, cette carte pourrait être intitulée *Dacia vetus et nova.*" Numele e prin urmare acelaşi cu cel văzut de Delisle în urmă cu o jumătate de secol, iar conştiinţa unităţii poporului român în virtutea locuirii sale pe teritoriul Daciei şi apartenenţei la romanitate începea să se impună în Europa. Trebuie precizat însă că harta lui d'Anville nu foloseşte decât 200 din cele 800 toponime ale hărţii lui Cantemir. Iar în ediţia a doua a atlasului, din 1779, el renunţă la harta lui Cantemir în favoarea aceleia mai noi a lui Schmidius (Schmidt). Detaliile geografice sunt astfel mai corecte, dar denumirile nu. Schmidt era, de fapt, urmaşul lui

Schumacher în funcţia de şef al secţiei de cartografie a cabinetului ţarului. Hărţile Moldovei şi Munteniei fuseseră cartografiate până în 1739, deoarece Muntenia e înfăţişată cu hotarul pe Olt. George Vâlsan conchide, comparând ediţiile atlasului d'Anville, că dimensiunile hărţii Moldovei a lui Cantemir trebuie să fi fost 850 x 650 mm, deci comparabilă cu a Constantinopolului. În URSS nu există copii după harta lui Cantemir şi, evident, nici originalul. Iată ce spune V.F.Gnuceva în lucrarea *Departamentul geografic al Academiei de Ştiinţe în secolul al XVIII-lea,* apărută la Leningrad în 1946: „Printre destul de numeroasele sale lucrări istoriografice se afla *Descrierea istorico-geografică a Moldovei* editată de Büsching numai în 1789 în traducere germană. Evident şi N. I. Delisle o are în vedere în materialele sale geografice“ (p. 120).

[14] Identificarea lui Vâlsan s-a făcut pe baza desenelor publicate de Tocilescu în cuprinsul lucrării *Collectanea orientalia.* El consideră că Tocilescu a publicat în vol. VII de *Opere,* secţiunea numită mai sus, aceeaşi schiţă pe care Delisle o deţinea însoţită de următorul text în dreptul oraşului: „Aulae dicuntur esse 800.“ Iar sub aceste cuvinte: „Urbis Tarku Rudera ubi fundamenta urbis ab oppido bodierno versus orientem usque ad mare Caspium in recta linea in figura quadrata hinc inde apparent in longum ad miile circiter orgyias, in latum ad dimidum fere ejusdem magnitudinis in annalibus eorum antiquitus Semender fuisse apellata perhibent.“ În josul paginii: „Mare Caspium“, iar în lungul liniei ţărmului: „arenosa“. Deasupra notei despre Tarku e scris: „pars orientalis“, iar în dreapta figurii: „pars septentrionalis.“ În legătură cu această hartă, ale cărei dimensiuni sunt 62×58 cm, Delisle nota: „Partie ou restes d'anciens murs et tours dans les montagnes auprez de Derbend observez et mesurez par le Prince Demetrius Cantemir lorsqu'il y etait avec le Czar Pierre I, l'an... Mr. Gross qui me l'avoit communiqué le 20 juillet 1726 l'avait intitulé ainsi: Charta major continens delineationem muri illius vasti in dorso Caucasi protensi.“ Delisle mai deţinea, de asemenea de la Gross, o vedere panoramică a Caucazului executată de Cantemir de pe mare şi intitulată de Gross „Longa quaeda fascia legionis ad urbem Tarku conspectum exhibens”.

[15] Originalul hărţii publicate de Vâlsan se află la БАН, cota N. = 738–13. Dimensiuni: 632 x 512 mm. N-are chenar marginal. A fost descoperită de Paul Cernovodeanu. Pe hartă conturele munţilor sunt desenate cu tuş negru, restul cu acuarelă: cenuşiu pentru umbrele munţilor şi ape, bej pentru zidul caucazian şi roz-mov pal pentru cercul rozei vânturilor. Dincolo de zid, în partea de sus a hărţii, conturele munţilor sunt schiţate direct cu pensula cu acuarelă (cenuşiu). În dreapta jos se află scala, în latină, deasupra căreia e scris în creion „Derbent in Bersien“. Pe hartă sunt şase toponime în limba latină. Prin confruntare rezultă că Bayer a reprodus în *De muro Caucaseo* o secţiune a acestei hărţi cuprinzând un segment din roza vânturilor. Pe dos e scris, probabil de Delisle: „Mur auprès du Derbent.“ Trebuie să remarcăm totuşi că Delisle spunea „auprez“ şi „Demetrius“, „Derbend“ nu „auprès“, „Dmetré“, „Derbent”. Pe hartă e figurat amplasamentul trupelor ruseşti. Pe roza vânturilor

nu sunt notate punctele cardinale. Tot la БАН, în vol. III al albumelor Cabinetului de hărţi al lui Petru I, F. 266, la nr. 179, p. 53 se află un plan al Derbentului. Are lungimea de 142 cm, iar lăţimea este, în stânga, de 32,1 cm şi în dreapta de 35,2 cm. Partea mai lată ţine în lungime 24,4 cm din lungimea totală. Această parte mai lată reproduce, redusă la scară, harta lui Cantemir menţionată mai sus. Toponimele sunt aceleaşi, dar traduse în rusă. În afară de această reproducere e figurată incinta Derbentului cu zidul de incintă. Desenul e color, conturele cu tuş negru, zidul cu acuarelă verde-galben, acoperişurile caselor cu roşu etc. Pe roza vânturilor punctele cardinale sunt în germană (iniţialele), în stânga sus titlul e dat în rusă şi aflăm că e vorba de harta „oraşului rusesc Derbent" (ori el a devenit rusesc în 1725). În dreapta jos scala e tot în limba rusă. E probabil ca ansamblul să fi fost executat pe baza informaţiilor provenite din „Collectanea orientalia", dar nu executat de Cantemir. În perioada respectivă şeful Cabinetului de hărţi era Schumacher (între 1717–1730), care putea auzi „Bersien" în loc de „Persien". Deasupra hărţii oraşului şi zidului caucazian e figurat planul lor, cu o linie de contur dublă. Surse ulterioare indică drept autor al acestei hărţi pe G. F. Miller. Arhiva acestuia ar trebui cercetată pentru mai multe informaţii referitoare la activitatea istoriografică şi de geograf a lui Cantemir.

[16] Aceste două texte au fost găsite de Tocilescu în 1878 cu titlul pe care l-am mai menţionat, „Collectanea orientalia". De atunci textul n-a mai putut fi identificat în arhivele sovietice. În opisul departamentului de geografie al Academiei de Ştiinţe din Leningrad figurează, la nr. 165, anul 1728: „Tractus Orientali Caucasi cum vestigiis muri veteris in eo ducti, descriptus a celsissimo Principe Demetrio Cantemiro". Sunt date dimensiunile hărţii, 21×16,5 cm, şi numărul paginilor de text: 425 – 463. Cu literă mai mică e scris „Th. S. Bayer – De muro Caucaseo commentarii" (cf. V. F. Gnuceva, lucr. cit.). Acesta este sau un text (şi o hartă) inedit(ă) sau titlul actual al ansamblului „Collectanea orientalia". Bayer îşi publicase *De muro Caucaseo* în 1726. Ediţia din 1770 a acestei lucrări, apărută la Halle, are 30 de pagini. Textul lui Tocilescu are cu puţin peste 30 de pagini. Ar putea fi vorba de diferenţa dintre un text scris de mână şi unul tipărit. Acest titlu menţionat de Gnuceva a fost pomenit incomplet de M. Popescu-Spineni în 1937 (vezi nota nr. 7) ca existând la Petersburg (fără precizarea dacă şi unde anume l-a văzut). Titlul pe care-l dă: „Tractus orientali Caucasi cum vestigiis muri veteris in eo ducti descriptus".

[17] Această informaţie coincide cu indicaţia „arenosa" de pe harta panoramică a lui Delisle.

[18] Aceste indicii puteau sta la baza hărţii Derbentului din volumul III al albumului de hărţi, planuri, schiţe şi desene provenind din Cabinetul lui Petru I (vezi nota nr. 15).

[19] Jurnalul lui Volînski, ca şi al maiorului von Klugenann, participant la expediţie. Vezi nota nr. 47 la cap. *Dimitrie Cantemir istoriograf.*

[20] Vezi şi Marin Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice şi cartografice,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1978.

De la istorie la cultură

[1] Dimitrie Cantemir, *Operele Principelui...,* Ed. S.A.R., vol. VIII, 1901 *(Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor)* p. 161 – 162, apoi *Operele Principelui...,* Ed. S.A.R., 1876, vol. III-IV *(Istoria Imperiului Otoman),* p. 274.

[2] *Hronicul,* ed. cit., p. 161

[3] *Istoria Imperiului Otoman,* ed. cit., pp. 145, 264.

[4] Dimitrie Cantemir, *Operele Principelui...* Ed. S.A.R., vol. VII, 1883 *(Collectanea orientalia)* p. 29 şi urm.

[5] *Hronicul,* ed. cit., p. 249 şi *Istoria Imperiului Otoman,* ed. cit., p. 274.

[6] *Hronicul,* ed. cit., p. 249.

[7] *Istoria Imperiului Otoman,* ed. cit., p. 419.

[8] Această evidenţiere a meritelor numai ale unei ramuri din familia Cantacuzino nu era lipsită de un substrat direct legat de condiţiile exilului cantemirian. Autorul considera că Toma Cantacuzino, ca şi el însuşi, continuă în spirit politica lui Şerban Cantacuzino de eliberare a principatelor de sub jugul otoman. Păstra, în acest fel, ideea unităţii de acţiune a pretendenţilor pământeni la tronul principatelor. De altfel, ultimul Cantemir care a trăit în Rusia în prima jumătate a secolului al XIX-lea era un Cantacuzino în linie maternă şi se numea tot Dimitrie. Vezi *Cadru general,* nota nr. 63.

[9] *Vita Constantini Cantemiri,* Editura Minerva, 1973; *Istoria Imperiului Otoman,* ed. cit, p. 539.

[10] *Istoria Imperiului Otoman,* ed. cit., p. 141 – 145.

[11] Giorgio Vasari, *Vieţile pictorilor, sculptorilor şi arhitecţilor,* 3 vol., Ed. Meridiane, 1968.

[12] Vezi Adrian Fochi, *Dimitrie Cantemir etnograf şi folclorist* în *Revista de etnografie şi folclor* 1/1964.

[13] Editura Minerva, B.P.T., 1980, 5 vol.

[14] *Descrierea Moldovei,* Ed. Academiei RSR, 1973, p. 345.

[15] Vezi *Cartea celor o mie şi una de nopţi,* Ed. Minerva, vol. I–XIV, 1966–1976.

[16] Afirmaţia e făcută în *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* ed. cit., p. 191.

[17] *Descrierea Moldovei,* ed. cit., p. 321.

[18] *Idem,* p. 333.

[19] *Istoria Imperiului Otoman,* ed. cit., p. 591.

[20] *Hronicul...,* ed. cit., p. 7.

[21] *Historia Moldo-Vlachica,* în *Opere,* vol. IX, partea I, Ed. Academiei RSR, 1983, p. 197.

[22] *Hronicul...,* ed. cit., p. 23 şi urm.

[23] *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* ed. cit., p. 28.

[24] *Idem,* p. 455-456.

[25] *Descrierea Moldovei,* p. 373

[26] *Idem.*

[27] *Istoria Imperiului Otoman,* ed. cit., p. 292. În legătură cu pătrunderea lui Cantemir în universul medicine vezi N. Vătămanu, *Dimitrie Cantemir iatrofilosoful* în *Viata medicală* XXI, 2/1974.

[28] *Descrierea Moldovei,* ed. cit., cap. *Despre literele moldovenilor.*

[29] Cf. Virgil Cândea, *Une politique culturelle comune roumaino-arabe dans la première moitié du XVIII-e siècle,* în *Bulletin AIESEE,* III, l /1965.

[30] În Biblioteca Seminarului din Blaj se afla încă la 1850 un manuscris intitulat *Historia sau res gestae nationis Valachiae,* care reprezenta o copie a *Hronicului* lui Cantemir, după cum atesta însemnarea bibliotecarului: „Fragment dein *Istoria* lui Cantemir“. Paginaţia începea la pag. 7 şi se termina la 608. Această copie fusese achiziţionată la Viena de Ioan Clain de la un negustor care o cumpărase la Moscova, la licitaţia averii lui Constantin Cantemir, fiul cel mare al lui Dimitrie, decedat fără urmaşi. Vezi şi *Prolegomene* nota nr. 19.

Conştiinţa filosofică

[1] Lévi Eliphas, *Histoire de la magie,* Librairie Félix Alcan, Paris, 1922.

[2] René Berthelot, *La pensée de l'Asie et l'astrobiologie,* Payot, Paris, 1938.

[3] *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* ed. cit., pp. 446–448.

[4] Lévi Eliphas, *lucr. cit.*

[5] *Filosofia greacă până la Platon,* vol. I, Partea a II-a, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1979.

[6] Ovidiu, *Metamorfoze,* Editura Academiei RPR, 1959.

[7] Mihai Eminescu, *Scrisoarea a V-a.* Obiecţia făcută de Sf. Sinod Rus, în frunte cu Teofan Prokopovici, faţă de *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* a fost aceea că face cunoscută învăţătura *Coranului,* foloseşte pe alocuri un ton licenţios, iar autorul nu citează sursele de informare. Cantemir a protestat menţionând ca sursele sunt citate în text, iar lucrarea combate doctrina islamică folosind argumente interne. Toate acestea n-ar fi dus probabil la apariţia lucrării în timpul vieţii autorului dacă ea n-ar fi interesat expediţia lui Petru I la Marea Caspică. Gr. Tocilescu a găsit în Arhiva Sf. Sinod din Petersburg (Prokopovici fusese desemnat de ţar în 1716 să reformeze biserica rusă) scrisoarea prin care Petru I solicita informaţiile cuprinse în această lucrare cantemiriană, alături de traducerea după Mauro Orbini – *Il Regno degli Slavi* (autor cu care Cantemir polemizează în *Hronic).* Reproducem în traducerea lui Tocilescu scrisoarea lui Petru I şi răspunsul Sf. Sinod: „Prea Sunte Sinod, Cartea pe care a tradus-o Sava Raguzinski despre poporul slav din limba italiană, alta pe care a tradus-o prinţul Cantemir despre legea lui Mahomet, dacă sunt tipărite, trimiteţi-le încoace neîntârziat; dar dacă nu sunt gata, ordonaţi să se tipărească şi să mi se trimită. Din Astrahan, 1722, iulie 18. Petru“. Confuzia în legătură cu „traducerea“ lui Cantemir provine din aceea că Sava Raguzinski traducea în italiană *Istoria*

Imperiului Otoman a contelui A. P. Tolstoi (tipărită însă chiar în rusă mult mai târziu). Cât despre *Istoria Imperiului Otoman* a lui Cantemir, şi ea a fost tradusă mai târziu în italiană de către Antioh Cantemir, dar nu s-a tipărit încă. Manuscrisul există la ЦГАДА, 181 N. 1363, l . Sf. Sinod răspunde în legătură cu cererile ţarului printr-o scrisoare datată 7 august 1722 (deşi aprobarea pentru tipărirea *Sistemului sau întocmirii religiei muhammedane* s-a dat în 13 august). Această scrisoare este semnată de Teofan, arhiepiscop de Pskov, Gabriel, arhimandrit la mănăstirea Serghievna Lavra, Teofilact, arhimandrit la mănăstirea Ciudov, Athanasie, arhimandrit la mănăstirea Limonov, Varlaam, egumen la mănăstirea Tolga. (Cf. Gr. G. Tocilescu – mss. rom. 5148 BAR, pp. 211-212).

[8] *Descrierea Moldovei,* ed. cit.

[9] Prima traducere a *Coranului* s-a făcut în timpul lui Petru I de către Piotr Postnikov (Cf. *Сборник статей читанныхъ въ отдѣленïи русского языка и словесности Императорской Академии Наихъ,* t. IV, *Ст. Пет.,* 1868.

[10] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 25.

[11] *Lucr. cit.,* în *Operele Principelui...*, vol. VI, Ed. S.A.R., 1883, p. 424.

[12] *Metafizica,* ed. Ancora, f.a., trad. de Nicodim Locusteanu, p. 31. Prefaţa lui C. Grigoraş e datată 1928.

[13] *Idem,* p. 39.

[14] *Ibid.,* p. 47.

[15] *Ibid.,* p. 47.

[16] *Ibid.,* p. 59.

[17] *Ibid.,* p. 61.

[18] *Ibid.,* p. 63.

[19] *The Study of Time Papers from the Fourth Conference of the International Society for the Study of Time,* Springer Verlag, Berlin, 1981.

[20] *Metafizica,* ed. cit., p. 70.

[21] *Idem,* p. 73.

[22] *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* ed. cit., p. 242. Vezi şi dicţionarul surselor bibliografice cantemiriene de la sfârşit.

[23] *Metafizica,* ed. cit., p. 120.

[24] Jaqcues le Goff, *Pentru un alt Ev Mediu,* 2 vol., trad. Editura Meridiane, 1986.

[25] Vezi mai sus cap. *De la istorie la cultură,* nota nr. 35.

[26] *Atlas général Larousse,* Librairie Larousse, 1959, p. 20, harta intitulată „Expansion du catolicisme dans le monde du XVI-e siècle“.

[27] Această intenţie a autorului mărturiseşte faptul că a înţeles contextul în care se afla plasat el însuşi în Rusia lui Petru cel Mare. Vezi cap. *Dimitrie Cantemir istoriograf,* nota nr. 35.

[28] *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* ed. cit., prefaţa lui Virgil Cândea.

[29] *Catehismul* tipărit de Dimitrie Cantemir la Astrahan este subtextual o replică la al lui Prokopovici, desemnat de Petru I, în 1716, să se ocupe de

reforma bisericii ruse. Gr. Tocilescu vorbeşte în arhiva sa despre un călător român al epocii care, mergând prin Rusia, înregistrează şi poziţii filo-catolice. De altfel Cantemir n-a fost singurul care a polemizat cu Prokopovici de pe poziţia păstrării purităţii ortodoxismului în aria creştină. Ştefan Iavorski, mitropolitul Riazanului şi Teofilact Lopatinski, arhiepiscopul Tverului, au fost de asemenea adversari ai lui Prokopovici, obiectându-i înclinaţia spre protestantism. Teofan Prokopovici, educat în Italia într-o atmosferă catolică, sesizând erorile tactice şi doctrinare ale iezuitismului, a încercat să formuleze pentru ortodoxie un sistem de fortificare a ei bazat în primul rând pe învăţământ. (arh. Tocilescu, nr. 5148, pp. 412–430).

[30] Înainte de a fi desemnat de ţar ca reformator al bisericii ruse, Teofan Prokopovici condusese Academia kievo-moghiliană. Cantemir considera probabil că spiritul învăţăturii lui Petru Movilă fusese modificat şi se considera obligat să intervină în sprijinul învăţământului tradiţional.

[31] *Loca obscura...,* trad. Prof. Teodor Bodogae în *Biserica ortodoxă română,* nr. 9-10/1973, p. 1098.

[32] Gr. Tocilescu, arh. nr. 5148, p. 433. Vezi şi *Prolegomene,* nota nr. 25.

[33] *Metafizica,* ed. cit., pp. 20-23.

[34] Fiul său Antioh, despre care aflăm din testamentul lui Dimitrie Cantemir că era adevăratul său urmaş spiritual, solicitând ţarului să fie trimis la studii în Occident, invocă, la loc de cinste, cunoaşterea matematicii deprinsă de la dascălul său Condoidi în stilul lui Mihail Psellos şi nu în cel european, de pildă, al lui Melanchton *(De dialectica)*. Această deosebire era vizibilă şi în felul de tratare de către Dimitrie Cantemir a figurilor silogisticii. Modelul lui era tot Mihail Psellos.

[35] *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* ed. cit., p. 225.

[36] *Compenaiolum Universae Logices Institutionis,* ed. cit., p. 412.

[37] *Idem,* p. 415.

[38] *Ibid,.* p. 430.

[39] Teophil Coridaleu (1565–1646) a studiat la Padova cu Cesare Cremonini. În conflictul dintre ortodoxie şi catolicism a fost reprezentantul tendinţei tradiţionale. I s-a alăturat elevul său Ioan Cariofil. A fost numit director al Academiei Patriarhiei (1625–1640) de către Chiril Lukaris, patriarhul Constantinopolului. A ţinut acolo un ciclu complet de cursuri despre filosofia lui Aristotel, stabilind astfel una din cele mai solide piste de contact între Orient şi Occident. Deplasarea spre Orient a teatrului de luptă între catolicism şi reforma încă din secolul al XVI-lea a făcut din grecii Imperiului Otoman educaţi în Europa agenţi de schimb cultural între Orient şi Occident. Scrisorile lui Melanchton către patriarhul Ioasaf al II-lea, de pildă, atestă încercarea protestanţilor de a se apropia de ortodoxie. Coridaleu a echilibrat în plan cultural disputele religioase. Deosebirea făcută de europeni între filosofie şi religie pătrunde astfel în Orientul ortodox odată cu fisicismul lui Aristotel, resuscitat atât de filosofiile orientale cât şi de cele occidentale (în dauna scolasticii oficiale a catolicismului susţinută de

Inchiziţie). Teophil Coridaleu a fost organizatorul învăţământului modern pe baze religioase în Balcani. Dimitrie Cantemir, educat de dascăli greci, a aparţinut şcolii lui Coridaleu. (Cf. Cléobule Tsourkas – *Les premières influences occidentales dans l'Orient ortodoxe,* în *Balcania* VI/1944).

[40] *Metafizica,* ed. cit., p. 325.

[41] Versiunea latină s-a publicat în *Studii şi cercetări de bibliologie* V/1963, iar traducerea în *Studii,* IV, 1/1951.

[42] *Monarchiarum Phisica examinatio,* ed. lat., p. 271.

[43] Examinarea fizică a monarhiilor, ed. cit., p. 274.

[44] Vezi *Prolegomene,* nota nr. 46.

[45] Arthur Toynbee – *Hellenism, the history of a civilization,* London, Oxford Press, 1960.

[46] Vezi cap. *De la istorie la cultură,* nota nr. 47.

Arta de a folosi cuvântul

[1] *Istoria ieroglifică, 2 vol.*, Editura Minerva, vol. I, p. 83

[2] *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* ed. cit., p. 182.

[3] Idem, cap. 37, *Despre ştiinţele 'rekkam', 'hendise' s.a.*

[4] Fr. a Mesgnien Meniski, *Thesaurus de linguarum orientalium turcicae arabicae et persicae,* I–IV, Viennae, 1680-1687.

[5] *Descrierea Moldovei,* ed. cit., cap. III şi IV.

[6] *Idem,* p. 367.

[7] *Ibid.*

[8] *Ibid,* p. 371.

[9] *Ibid.,* p. 373. E important de amintit, în acest context, că Vasile Lupu contribuise la înlăturarea lui Chiril Lukaris de la conducerea Patriarhiei acuzându-l de înclinaţii protestante.

[10] *Ibid.,* p. 363. Polemica vizează teoria lui Aeneas Silvio Piccolomini.

[11] *Ibid.,* p. 367.

[12] *Loca obscura...*, ed. cit., p. 1109.

[13] *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* ed. cit., prefaţa, cap. IV.

[14] *Idem,* ed. cit., p. 467.

[14] *Idem,* ed. cit., p. 467.

[15] Prin vânzări repetate la licitaţie ale averii urmaşilor săi, e de presupus că biblioteca lui Dimitrie Cantemir s-a împrăştiat. Gr. Tocilescu, ştiind că A. S. Norov a fost unul dintre cei pasionaţi de achiziţionarea lucrărilor vechi şi rare, inclusiv aparţinând urmaşilor lui Cantemir, a considerat că o parte a bibliotecii savantului (în *Hronic* el afirmă că a strâns o serie de cărţi rare) a intrat în posesia sa. Menţionăm titlurile din opisul bibliotecii A. S. Norov citate şi de Cantemir în lucrările sale, urmând ca cercetătorii de mai târziu să verifice dacă nu cumva ele au aparţinut iniţial bibliotecii cantemiriene: Busbequii, A. Gusl. – *Omnia quae extant,* Lugd. Batav. Elzev ir 1633, in 16 ;

Calvinus, J., *Christianae religionis institutio,* 1559, in folio; Dionisii Areopagite, *Opera quae extant (Crace) in eadem Maximi Scholla Georg. Pachymerae paraphr. M. Singelii Encomium,* Parisiis, ap. Guil. Morelium, 1562, in 8 , 3 t.; *Vita beatissimi Stanislai Cracoviensis Episcopi, Nec nan legende sanctorum Poloniae, Hungariae, Bohemiae, Moravie, Prussie et Silessie patronorum, in 'Lombardica Historia' non contente* (authore Jo. Dlugosz), Impres. Cracovie in edibus Joan. Halles, 1511, pet. in 4 ; Eughesippus (sive Fretellus), *De distantiis locorum Terrae Sanctae* (în vol. Lioniis Allatii Sunuixta *sive Opusculorum Graecorum et Latinorum vetustiorum ac recentiorum libri duo,* Edente, nonnulis additis Bartoldo Nihusio, Colon. Agr., 1653, in 8; *Onomasticon urbium et locorum Sacrae Scripturae seu liber de locis Hebraicis, Grecae primum ab Eusebio Caesariensi deinde Latine scriptus ab Hieroniymo (circa A.D.339–390) variis additamentis auctus,* notisq. et tabula Judeae illustratus, opera Jacobi Bonfrerii, Amstelod., 1707; *Historiae Musulmanae, Turcorum, de monumentis ipsorum excriptae, libri XVIII. Opus Jo. Leunclavii. Accessere comentarii duo, libitinarius index Osmanidarum, quo fides historiae gentelicii sethecix, ac titulis eorum funebribus, adstruitur.* Francof. ap. haer. A. Wecheli, 1591 in folio; *Miscellanea Bibl. et Ecclesiasg. 1) De cellis sacris veterum Christianorum,* dissertat M. Christiani Heinr. Bromels. fc. Longo-Solissae, 1710; 2)*** Κεχονιαμένοι *sive dissertat philol. de sepulcris calcenotatis* §c. *Matth. XXIII corum. 27 institutae* auct. Tobia Henr. Assmann et Ephr Praetorius; 3) *De poculo S. Jannis quod vulgo appellant S. Johanis Trinck,* auct. Jo. Adam Fibigerus. Lipsiae, 1675; 4) *De Dyonisio Areopagita scriptisq. eidem suppositis contra Godofr. Arnoldum* Auct. Salom. Aeyer Gryphiswaldiae. 1708; 5) *Georgii Henr. Goetzii de Monica, matre Augustini, dissert. hist. theolog..* Lubecae. 1712; 6) *Caroli Arndii Oral. inaugural de dignissimo pariter at utiliss, scientiae. Literariae et in theolog. Catechetica et in philolog. atq. antiquit. Hebraica adversarios impugnantes* §c. Rostochii, 1711, in 4 ; *Defensorem pacis, quod quaestionem illam iam olim controversam, De potestate Papae et Imperatoris execussisime tractet scriptum quid ante ann. duecentos, ad Ludovicum Caesarem ex III Bavariae duc. familia progenitum, at nunc in lucem primum aeditum* auth. Marsilius Patavius, 1552. in folio; *Historia Hebraeorum ex elegantissimus Marci Antonii Sabellici Enneadibus excerpta.* ejus gentis ritus, leges et gesta ab orbe, conditio ad Christi tempora per Joh. Kusthuert Veissentrattensem, 1515, in folio (cf. *Библиотека А.С. Норова, ч I, Санкпетербургъ*, 1868).

[16] *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* ed. cit., p. 39.

[17] *Idem.* p. 461.

[18] *Ibid.,* p. 462 – 463.

[19] Vezi cap. *De la istorie la cultură,* nota nr. 43.

[20] Тамара Урсу – *Лимба хроникулуй луй Димитрие Кантемир,* «Едитура Штиинца», Кишинэу, 1973, p. 82.

[21] *Hronicul,* ed. cit., p. 203.

[22] *Idem, Praefatio.* p. 29.

[23] *Ibid.,* p. 5.

[24] *Opere,* vol. IX, Partea I. Editura Academiei RSR, Prefaţa de Virgil Cândea.

[25] *Hronicul,* ed. cit., p. 8.

[26] *Idem.* p. 31.

[27] *Ioannis Baptistae Van. Helmont toparchae in merode Royerborch Oarshat, Pellines etc. Phisices Universalis Doctrina... Encomium in authorem...* şi traducerea *Lauda către izvoditoriu...* în *Operele...*

[28] Etimologiile apar în numeroase note din *Istoria Imperiului Otoman.*

[29] *Descrierea Moldovei,* ed. cit., cap. *Despre limba moldovenilor.*

[30] *Istoria Imperiului Otoman,* ed. cit., p. 141.

[31] *Hronicul...* ed. cit., p. 71.

[32] *Istoria ieroglifică,* v. I., ed. cit., p. 174–176.

[33] *Idem,* vol. I, ed. cit., p. 122

[34] În legătură cu concepţia lui Empedocle vezi D. O'Brien – *Empedocles Cosmic Cycle. A reconstruction from the fragments and secondary sources,* Cambridge, University Press, 1969.

[35] *Istoria ieroglifică,* vol. I, ed. cit., p. 200.

[36] *Idem,* vol. l, p. 252.

[37] *Ibid.,* vol. I. p. 91

[38] *Ibid.* vol. II, p. 14.

[39] *Ibid.* vol. I, p. 173.

[40] *Ibid.,* vol. II, pp. 174-177.

[41] *Ibid.*

[42] *Ibid.*

[43] *Ibid.,* vol. II, p. 72.

[44] *Ibid.,* vol. II, p. 39.

[45] *Ibid.,* vol. I, p. 252.

[46] *Ibid.,* vol. II, p. 128.

[47] *Ibid.,* vol. I, p. 200.

[48] *Ibid.,* vol. II, p. 85.

[49] *Ibid.,* vol. I, p. 91.

[50] *Ibid.,* vol. I, p. 92.

[51] *Ibid.,* vol. I, p. 113.

[52] *Ibid.,* vol. II, p. 208.

[53] Cf. *Manuscriptum* 2/1988. Vezi şi cap. *Dimitrie Cantemir istoriograf,* nota nr. 32.

[54] *Idem.*

[55] La 4 mai 1706 Cantemir îi scria din Adrianopol lui Scarlat Ruset, mare hartofilax al Patriarhiei din Constantinopol, trimiţându-i veşti despre pregătirile de război ale hanului tătarilor din Crimeea şi încercările acestuia de a-i atrage pe turci să dezlănţuie un război contra ruşilor. Îl înştiinţează despre relaţiile reci cu fratele său Antioh din pricini că acesta îi datorează bani. Despre daruri destinate vizirului (cf. Paul Cernovodeanu, Alvina Lazea

şi Mihai Carataşu, *Din corespondenţa inedită a lui Dimitrie Cantemir* în *Studii. Revistă de istorie* 5/1973.

[56] *Istoria ieroglifică,* vol. I, ed. cit., p. 225.

[57] *Idem,* vol. I, p. 230.

[58] *Ibid.,* vol. I, p. 229.

[59] Conform Pseudo Nicolae Costin – *Letopiseţul* în Mihail Kogălniceanu – *Cronicele,* t. II, p. 51.

[60] *Istoria ieroglifică,* vol. I, ed. cit., p. 235.

[61] Vezi cap. *Dimitrie Cantemir istoriograf,* nota nr. 18.

[62] *Istoria ieroglifică,* vol. II, ed. cit., p. 137.

[63] *Idem,* vol. II, p. 138.

[64] P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera,* Editura Academiei RSR, 1958.

[65] Amita Bhose, *Reflexions of the 'Panchatantra' in the 'Hierogliphic History'* în *„Dacoromania"* 2/1974.

[66] Cf. Virgil Cândea, *Une politique culturelle roumaino-arabe dans la première moitié du XVIII siècle,* în *Bulletin AIESEE,* III, 1/1965 şi *La diffusion de l'oeuvre de Démètre Cantemir en Europe du sud–est et au Proche Orient în Revue des études sud–est europeénnes,* t. X, 2/1972.

[67] *Istoria ieroglifică,* vol. I, ed. cit., p. 7.

[68] *Idem.,* vol. I, p. 63.

[69] *Ibid.,* vol. II, p. 92.

[70] *Ibid.,* vol. II, p. 121.

[71] *Ibid.,* vol. II, p. 81.

[72] *Ibid.,* vol. II, p. 35.

[73] *Ibid.,* vol. I, p. 46.

[74] *Ibid.,* vol. I, p. 50.

[75] *Ibid.,* vol. I, p. 139.

[76] *Ibid.,* vol. I, p. 35.

[77] Şt. Giosu – *Dimitrie Cantemir – studiu lingvistic,* Ed. Ştiinţifică, 1973

[78] Vezi cap. *Conştiinţa filosofică,* nota nr. 38.

[79] Vezi mai sus nota nr. 66.

[80] Cf. Cléobule Tsourkas, *Les prèmières influences occidentales dans l'Orient orthodoxe,* în *Balcania* VI/l944.

Mesajul artelor

[1] *Istoria Imperiului Otoman,* ed. cit., p. 218.

[2] *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* ed. cit., p. 464.

[3] *Idem,* p. 465.

[4] *Istoria Imperiului Otoman,* ed. cit., p. 218.

[5] L. N. Maikov, *Prinţesa Maria Cantemir* în *Русская старина* I/1897.

[6] Johann Sebastian Bach (1687–1750), *Clavecinul bine temperat* (1722–1744) şi *Arta fugii* (1749).

[7] *Istoria Imperiului Otoman,* ed. cit., p. 375.

[8] *Idem,* p. 13.

[9] *Descrierea Moldovei,* ed. cit., p. 229.

[10] *Istoria Imperiului Otoman,* ed. cit., p. 140.

[11] *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* ed. cit., p. 446.

[12] *Istoria Imperiului Otoman,* ed. cit., p. 375.

[13] *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* ed. cit., p. 465.

[14] *Idem,* p. 466.

[15] Teodor T. Burada, *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir domnitorul Moldovei* în *Analele Academiei Române. Memoriile secţiunii literare,* seria II, t. XXXII, 1909-1910.

[16] *Cartea ştiinţei muzicii,* Editura muzicală, 1973, p. 200.

[17] *Idem,* p. 201.

[18] *Ibid.,* p. 242.

[19] Paul Hindemith (1895-1963), *Die Harmonie der Welt* (1957).

[20] *Cartea ştiinţei muzicii,* ed. cit., p. 214.

[21] Scrisoarea datează din 1739: „Les notes que mon père inventa pour la musique turque sont plustôt ressemblantes aux greques qu'à celles dont on se sert en France. J'ai à Moscu un livre entier de pièces de musique ècrites en de pareilles notes et composées par mon père, mais, par malheur, je ne suis pas capable d'en donner la clef." (cf. *Сборникъ,* Ст. Петербургъ, 1903, p. 138). Gr. Tocilescu a reprodus în *Collectanea orientalia* o foaie conţinând încercarea, probabil a lui Antioh, de transpunere în sistem european a notaţiei cantemiriene.

[22] *Cartea ştiinţei muzicii,* ed. cit., p. 466.

[23] *Grove's Dictionary of Music and Musicians,* Macmillan § Co., London, 1954.

[24] *Cartea ştiinţei muzicii,* ed. cit., p. 201.

[25] *Idem.* p. 210.

[26] *Ibid.,* p. 211.

[27] *Ibid.,* p. 217.

[28] *Ibid.,* p. 256.

[29] *Ibid.* p. 258.

[30] *Ibid.,* p. 263.

[31] Vezi nota nr. 15.

[32] *Idem.*

[33] *Cartea ştiinţei muzicii,* ed. cit. p. 265.

[34] *Idem.*

[35] *Cartea ştiinţei muzicii,* ed. cit., prefaţa.

[36] Alteori acest tip de cruce aşezat la sfârşitul unui cuvânt în textul cantemirian indică trimiterea la notă. Ex. *Monarchiarum Phisica examinatio.*

[37] Octavian Ghibu, *Copia lui Picu Pătruţ după „Divanul" lui Dimitrie Cantemir* în *BOR,* CV, Nr. 5-6/1987.

[38] Trebuie să amintim faptul că atât *Panegiricul* cât şi *Monarchiarum...* au textul încadrat într-un chenar (e vorba de originale). Vezi *Prolegomene,* nota nr. 29.

[39] Textul lui Gr. Tocilescu a fost publicat în revista *Manuscriptum* 2/ 1988, P- 162. Cât priveşte arhiva contelui Uvarov, ea ar trebui încă cercetată din perspectiva informaţiilor privitoare la Dimitrie Cantemir. Semnalăm în acest scop şi *Рукописи графа А.С. Уварова,* 2t, *Санктпетербургъ,* Тип. АК. Наукъ, 1858.

[40] *Manuscriptum* 2/1987. şi *Manuscriptum* 3/1989.

[41] *Collectanea orientalia,* ed. cit., p. 27.

[42] *Idem.*

[43] Vezi cap. *Probleme de geografie,* nota nr. 15.

[44] *Collectanea orientalia,* ed. cit., p. 26.

[45] *Idem*.

[46] *Ibid.*

[47] *Ibid*, p. 29.

[48] *Ibid.*

[49] *Ibid.*, p. 20

[50] *Ibid.*

[51] Meliné Paladian Ghenea, *Arta preistorică şi antică din regiunea caucaziană,* Editura Meridiane, 1988, p. 455.

[53] *Idem,* p. 462.

[53] *Collectanea orientalia,* ed. cit., p. 14.

[54] *Idem.*

[55] *Ibid.,* p. 15.

[56] Meliné Paladian Ghenea, *lucr. cit.,* p. 458.

[57] *Idem,* p. 487.

[58] *Collectanea orientalia,* ed. cit., p. 16.

[59] Meliné Paladian Ghenea, *lucr. cit.,* p. 457.

[60] *Collectanea orientalia,* ed. cit., p. 24.

[61] *Idem.*

[62] *Ibid*, p. 25.

[63] **** Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела Библиотеки Академии Наук. Карты, планы, чертежи, рисунки и гравюры Собрания Петра I-ого,* Издательство Академии Наук СССР, 1961.

Concluzii

[1] Ernst Cassirer, *Essai sur l'homme,* Editions de Minuit, 1975.

[2] Ştefan Zweig, *Lumea de ieri,* Editura Univers, 1988.

BIBLIOGRAFIE

Prolegomene

Andronic, Alexandru – În legătură cu o lucrare inedita atribuită lui Dimitrie Cantemir – în 'Muzeul Naţional', 6/1982

Балатова Л.П., Бумина К.И. Гаиочко Л.В. и др.*- Отдел рукописей Государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина.* Воспоминания и дневники XVIII–XX вв. Указ рукописей. Москва, Государственная библиотека им. В.И. Ленина, 1976.

Bantîş-Kamenski, D., *Dimitrie Cantemir domnul Moldovei* – trad. de Victor C. Gervescu, Bucureşti, Institutul de arte grafice 'Carol Göbl', 1902.

Бантыш–Каменский Д.Н. – Дѣянпя знаменитыхъ полководцевъ и министровъ служившихъ въ царствование государя императора Петра Великого, часть I-a – II-a въ типографїї с Селиванского, 1821

Bayer, Th. S., De *muro Caucaseo. Halle, Opuscula ad Historiam antiquam,* 1770

Bevziconi, Gheorghe G., *Călători ruşi în Moldova şi Muntenia,* Institutul de istorie naţională din Bucureşti, 1947.

Cantemir, Dimitrie, *Divanul sau Gâlceava Înţeleptului cu Lumea sau Giudeţul Sufletului cu Trupul,* Bucureşti, EPL, 1965.

Cantemir, Dimitrie, *Divanul*... în *Operele Principelui Demetrii Cantemiri,* t.V, Bucureşti, Societatea Academică Română, 1878.

Cantemir, Dimitrie, *Istoria ieroglifică,* Bucureşti, EPL, 1965.

Cantemir, Dimitrie, *Istoria ieroglifică* – în *Operele Principelui*... t.VI, Bucureşti, Tipografia Academiei Române, 1883.

Cantemir, Dimitrie, *Cartea ştiinţei muzicii,* Bucureşti, Editura muzicală, 1973.

Cantemir, Dimitrie, *Encomium in J.B. van Helmont et virtutem phisices Universalis Doctrinae eius,* în *Operele Principelui*... t. VI, Bucureşti, Tipografia Academiei Române, 1883.

Cantemir, Dimitrie, *Compendiolum Universae Logices Institutionis,* în *Operele Principelui*..., t. VI, ed. cit.

Cantemir, Dimitrie, *Metafizica,* Bucureşti, Editura Ancora, f.a.

Cantemir, Dimitrie, *Подлинный Дипломъ данный Государомъ Императоромъ Векомъомъ (во время пребыванпи его въ*

Городъ ъЛуцкъ) 13 Апрѣля 1711^{00} **года Ленинград, ГПБ отд. Рук.,** Ф 247, N. 60.

Cantemir, Dimitrie, *Scrisoarea despre conştiinţă* – în *Revista de filozofie,* XVII, 1/1970.

Cantemir, Dimitrie, *Vita Constantini Cantemyrii cognomento senis Moldaviae Principis* – în *Operele Principelui...*, t. VII, Bucureşti, Tipografia Academiei Române, 1883.

Cantemir, Dimitrie, *Viaţa lui Constantin Cantemir,* Bucureşti, Editura Minerva, 1973.

Cantemir, Dimitrie, *Evenimentele Cantacuzinilor şi Brâncovenilor* în *Operele Principelui...* t. V, Bucureşti, Societatea Academică Română, 1878.

Cantemir, Dimitrie, *Monarchiarum Phisica examinatio,* în *Studii şi cercetări de bibliologie* V, 1963.

Cantemir, Dimitrie, *Monarchiarum...,* Leningrad, Bibl. Ac. de Şt, secţ. mss. ПБI, 150.

Cantemir, Dimitrie, *Examinarea fizică a monarhilor* – în *Studii,* IV, 1/1951.

Cantemir, Dimitrie,... Πανηγήρικος... Leningrad, Biblioteca Academiei de Ştiinţe, secţia manuscrise, ÏÁI 150.

Cantemir, Dimitrie, *Descripţio Moldaviae – Descrierea Moldovei,* Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1973.

Cantemir, Dimitrie, *Descrierea Moldovei,* Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1942.

Cantemir, Dimitrie, *Descriptio Moldaviae* – în *Operele Principelui...* t. I, Societatea Academică Română, 1872.

Cantemir, Dimitrie, *De antiquis et hodiernis nominibus Moldaviae,* în *Opere,* vol. IX, Partea I, trad. Dan Sluşanski, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1983.

Cantemir, Dimitrie, *Historia Moldo-Vlachica,* în *Opere,* vol. IX, Partea I, ed. cit.

Cantemir, Dimitrie, *Hronicul a vechimei romano-moldovlahilor,* în *Operele Principelui...,* t. VIII, Bucureşti, Institutul de arte grafice 'Carol Cöbl', 1901.

Cantemir, Dimitrie, *Планъ Константинополя или Цариграда...,* Leningrad, Biblioteca Academiei de Ştiinţe, secţia geografie, VP ***.

Cantemir, Dimitrie, *Istoria Imperiului Otoman. Creşterea şi scăderea lui cu note foarte instructive de Demetrii Cantemiri Principe de Moldavia,* în *Operele Principelui...,* t. III–IV, Bucureşti, Editura Societăţii Academice Române, 1876.

Cantemir, Demetrius, *The History of the Crowth and Decay of the Othman Empire,* London, Printed for James, John and Paul Knapton, 1734.

Cantemir, Dimitrie, *Locuri obscure în Catehismul tipărit în slavoneşte de un autor anonim sub titlul „Prima învăţătură pentru prunci", iar acum clarificate de principele Dimitrie Cantemir,* trad. de Prof. Teodor Bodogae – în *Biserica Ortodoxă Română,* 9-10/1973.

Cantemir, Dimitrie, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane.* Bucureşti, Editura Minerva, 1977.

Cantemir, Dimitrie, *Collectanea orientalia,* în *Operele Principelui...,* t. VII, Bucureşti, Tipografia Academiei Române, 1883.

Cantemir, Dimitrie – *Jurnal persan,* trad. de Gr. Tocilescu (fragment) – în *Manuscriptum* 2/1987.

Cantemir, Dimitrie, *Mur auprès du Derbent,* Leningrad, Biblioteca Academiei de Ştiinţe – secţia manuscrise, Nr. 738.

***, Cantemir, Dimitrie, *Bibliografie întocmită cu ocazia sărbătoririi a 300 de ani de la naşterea lui Dimitrie Cantemir,* Iaşi, BCU, 1973.

Cândea, Virgil, *Life Story of a Manuscript: Dimitrie Cantemir's History of the Othman Empire* – în *Revue des etudes sud– est européennes* XXIII, 4/1985.

Cernovodeanu, Paul, *Documente privitoare la înaintaşii lui Nicolae Bălcescu, Caietele Bălcescu,* IX – X, 1984.

Ганстр Е.Э., Лихачев Д.С., *Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Рукописи русские, болгарские, молдовлахские, сербские,* Ленинград. Отд. Рук., 1953.

Holban Maria, Alexandrescu-Dersca Bulgaru MM., Cernovodeanu Paul, *Călători străini în ţările române,* vol. VIII, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1980.

Holban Maria şi Demény, L, *Originalul şi traducerea latină a „Diplomei lui Petru I" dată lui Dimitrie Cantemir cuprinzând condiţiile tratatului moldo-rus din 1711,* în *Studii, Revistă de istorie,* t. 26, 5/1973.

*** *Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР, Указатель. Т 1-3 Москва, Государственная библиотека СССР им. В.И.Ленина ААН СССР, 1962.*

Minea, Ion, *Iaşii în vremea Cantemireştilor,* Iaşi, Editura Viaţa românească SA, f.a.

***, Рукописи графа А.С. Уварова, Т 1-2, Санктпетербургъ, Тип. Имп. А.Н. 1858.

Şerban, Constantin – *Jurnalul lui Ivan Ilinski* (1721–1730) – în *Studii. Revistă de istorie,* VIII, 5-6/1955.

Tocilescu, Grigore G., *Dimitrie Cantemir: Note şi încercări de studiu,* t. I-II, BAR mss. rom., Nr. 5148 I, II.
Tocilescu, Grigore G., *Plan de lucru şi conferinţă: Dimitrie Cantemir,* în *Manuscriptum,* 2/1987. Prezentare de Ecaterina Ţarălungă.
Токманов И.Ф., *Каталог рукописямъ относящимся до Москвы, Московской губернии ихъ церквей и монастерей,* Москва, Тип. М.П. Цепкина, 1879–1880.
*** – 300 de ani de la naşterea lui Dimitrie Cantemir. Sesiune ştiinţifică 1973, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1974.
Ţarălungă, Ecaterina, *Dimitrie Cantemir în arhivele Grigore Tocilescu,* în *Transilvania* 6, 7, 8/1988.

Cadru general

*** – *Актуальные задачи изучения Русской литературы XI – XVII веков. Труды отдела древнерусской литературы – XX,* Москва, Ленинăрад, Издательство Наука, 1964.
*** – *Афтографы ученых в Архиве Академии Наук,* Ленинград, Наука, 1978.
Boissier, Gaston, *La Fin du paganisme,* Paris, Librairie Hachette, 1891.
Braudel, Fernand, *Jocurile schimbului,* 2 vol., Bucureşti, Editura Meridiane, 1985.
Cernovodeanu, Paul, *Démètre Cantemir vu par ses contemporaines,* în *Revue des études sud–est européennes* 4/1973.
Cernovodeanu, Paul, *Les oeuvres de Démètre Cantemir presentés par Acta eruditorum de Leipzig* (1714–1738), în *Revue des études sud-est européennes,* XII, 4/1974.
Cernovodeanu, Paul, *Alexandros Mavrocordatos Ex Aporiton* în *Diplomaţi iluştri,* v. IV, Bucureşti, Editura Politică, 1983.
Cernovodeanu Paul, *Jérémie Cacavela et le protestantisme* – în „*Revue des études sud–est européennes”,* XVIII, 2/1980
Cernovodeanu, Paul et N. Vătămanu. *Un médicin princier moins connu de la période phanariote: Michel Schendos Van der Bech* (1691 –env. 1736) în *„Balkan Studies”* v. *18, Tessaloniki, 1 /1987.*
Compiniano, Jean, *Приложение – записка о деле по духовному завещанию кн. Кантемира,* Leningrad, ГПБ отд. рук., Ф 731, N. 2222.
Densusianu O v., *Notiţe asupra lui Dimitrie Cantemir,* în *Revista critică literară,* Iaşi, II, 1/1894.
Diehl, Charles, *Byzance-grandeur et decadence,* Paris, Ernest Flammarion éditeur, 1914.

Dimaras Th. *Istoria literaturii neogreceşti,* Bucureşti, ELU, 1968
****, Istoria lumii în date,* Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1972.
***, *Юбилей 1672–1872. Петръ I Великий и его дѣятели. Исторический альбомъ составленный А.М. Лушевымъ,* С. Петербургъ, Тип. А.М. Котомина, Невск. 1872.
Minea, Ion, *Despre Dimitrie Cantemir. Omul, scriitorul, domnitorul,* Iaşi, Institutul de Arte Grafice şi Editura Viaţa românească, 1926.
Matei, Ion, *Le maître de langue turque de Démètre Cantemir: Es'ad Efendi* – în *Revue des études sud – est européennes,* t. X, 2/1972.
Pop, Emil, *Dimitrie Cantemir şi Academia din Berlin* – în *Studii. Revistă de istorie,* t. 22, 5/1969.
***, *Сборникъ выписокъ изъ архивныхъ бумагъ о Петрѣ Великомъ,* Т I – II, Москва Въ Университетской типографїи, 1872.
*******, *Записка по дѣлу о имѣнпи князя Кантемира,* Москва, Въ типографїи Николая Степанова, 1835.

Dimitrie Cantemir istoriograf

****, Actes du XIV-e Congrés international des études byzantines,* Bucureşti, 1971 – Bucureşti, Editura Academiei, 1976.
Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M.M., *Dimitrie Cantemir istoric al Imperiului Otoman – în Studii. Revistă de istorie, t. 26, 5/1973.*
Arrianas, Flavius, Expediţia lui Alexandru cel Mare în Asia, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1970.
Babinger, Franz, *Die Geschichtsschreibgr der Osmmischen und ihre Werke* Leipzig, f.ed., 1926.
Babinger, Franz, *Izvoarele turceşti ale lui Dimitrie Cantemir,* în *Arhiva românească,* VII, 1941.
Babinger, Franz, *Originea şi fazele dezvoltării istoriografiei otomane,* în *Revista Fundaţiilor Regale* 4/1938.
Berza, Mihai, *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti,* Bucureşti, Editura Eminescu, 1985.
Боброва Е.И., *Библиотека Петра I-ого. Указатель. Справочник,* Ленинград, БАН, отд. рук., 1978.
Boroianu C, *Les sources de l'Histoire de Del Chiaro,* în *Revue des études sud-est européennes,* t. 10, 2/1972.
Bréhier, Louis. *Le monde byzantin. La civilisation byzantine,* Paris, Librairie Albin Michel, 1970.
Budai-Deleanu, Ion, *Historia de Valachorum Origine,* Bucureşti, BAR, mss. lat., Nr. 114 (inedit).

Camariano-Cioran, Ariadna, *Sur les relations roumaino-crétoises,* AΘИNAI, 1968.

***, *Călători străini despre ţările române,* vol. VII, VIII, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1983.

Cândea, Virgil, *Sources byzantims et orientales concernant Ies Roumains* –în *Revue des études sud-est européennes,* 2/1978.

Cândea, Virgil, *Echos de la culture roumaine chez Ies slaves du Moyen Âge,* în *Bulletin AIESEE,* III, 2/1965.

Cernovodeanu Paul, Lazea Alvina şi Carataşu Mihail, *Din corespondenţa inedită a lui Dimitrie Cantemir,* în *Studii. Revistă de istorie,* t. 26, 5/1973.

Ciachir, Nicolae, *Cu privire la activitatea politică desfăşurată* de *Dimitrie Cantemir în Rusia (1711 – 1723),* în *Revista arhivelor,* 3/1973.

Ciobanu, Ştefan, *Dimitrie Cantemir în Rusia,* Bucureşti, Cultura naţională, 1927.

Ciobanu, Veniamin, *Raporturile turco-poloneze şi Moldova de la pacea de la Carlowitz până la 1714,* în *Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol",* Iaşi, X, 1973.

Ciobanu, Veniamin – *La situation internationale el l'orientation politique de la Moldavie à l'epoque de Démètre Cantemir* – în *Dacoromania* 2/1974.

Constantin Gh. I. – *La réactualisation de l'histoire de l'Empire Ottoman de Démètre Cantemir. A l'occasion de la commémoration du 300-ème anniversaire de la naissance de l'auteur,* Ankara, *Cultura turcica,* V–VII, 1968 – 1970.

Constantin Gh. I. – *l'Episode du Cheich Bedr Ed-Din d'après Démètre Cantemir* – în *Dacoromania,* 2/1974.

Costin, Miron – *Opere,* 2 vol., Bucureşti, EPL, 1965.

Costin, Nicolae– *Opere,* Iaşi, Junimea, 1976.

Comşa, Nicolae– *Manuscrisele româneşti din Biblioteca centrală de la Blaj,* Tipografia Lumina, 1944.

Cristian, Vasile – *L'oeuvre historique de Démètre Cantemir et la géneration de 1848* – în *Dacoromania,* 2/1974.

***– *Cronicari munteni,* 2 vol., Bucureşti, EPL, 1961.

Demény L. – *Tradiţie şi continuitate în „Hronicul" lui Dimitrie Cantemir. Contribuţii* – în *Studii Revistă de istorie,* t. 26, 5/1973.

***– *Documente privitoare la Istoria Românilor culese din diferite publicaţiuni şi din Biblioteca Naţională din Paris de Grigore Tocilescu, din Arhivele Ministerului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu,* vol. I, 1518–1780, Bucureşti, Stabilimentul grafic V. I. Socec, 1886.

***– *idem,* culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, vol. VI, 1700–1750, Bucureşti, Socec, Sander § Teclu, 1878.
***– *idem,* culese după originale, copiile Academiei Române şi tipărituri de Nicolae Iorga, vol. XIV, Partea I, 1320–1718, Bucureşti, Librăriile Socec § Co, C. Sfetea, Pavel, Suru, 1915.
***– *idem,* 1603–1824, vol. XVI. *Corespondenţă diplomatică şi rapoarte consulare franceze publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoş,* Bucureşti, Institutul de arte grafice 'Carol Cöbl', 1912.
Ермуратский В.Н. – *Общественно-политические взгляды Дмитрия Кантемира,* Кишинёв, Государственное издательство Молдавии, 1956.
Gemil, Tahsin – *Relaţiile ţărilor române cu Poarta Otomană în documente turceşti (1601* –1712), Bucureşti, Serviciul publicaţii şi documentare, 1984.
Gordon Childe-V. – *De la preistorie la istorie* – Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1967.
Guboglu, Mihai – *Démètre Cantemir orientaliste* – extras din *Studia et acta orientalia,* Bucureşti, Editura Meridiane, 1961–1962.
Guboglu, Mihai – *L'Historiographie ottomane des XV-e–XVIII-e siècles. Bref aperçu* – în *Revue des études sud-est européennes,* 1–2/1965.
Hammer-Purgstall, J. von – *Sur l'Histoire ottomane du Prince Cantemir* – în *Journal asiatique,* t. IV, Paris, Dondey-Dupré Père et Fsil, 1824
Hammer-Purgstall, J. von – *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'a nos jours,* t. I –XVIII, Paris, Bellizard-Barthès – Dufour et Lowell, 1935.
Ilinski, Ivan – *Notationes quotidianae,* trad. Gr. Tocilescu – în 'Manuscriptum', 2/1987.
Ionescu, Elena – *Documente privitoare la Dimitrie Cantemir* – în *Muzeul Naţional,* 6/1982.
Iorga, Nicolae – *Despre Cantacuzini. Studii istorice basate în parte pe documentele inedite din arhiva d-lui G. Gr. Cantacuzino,* Bucureşti, Institutul de arte grafice şi editură 'Minerva', 1902.
Iorga, Nicolae – *Despre Dimitrie Cantemir,* Vălenii de Munte, Aşezământul tipografic *Datina românească,* 1935.
Iorga, Nicolae – *Documentele privitoare la Constantin Vodă Brâncoveanu,* Bucureşti, Institutul de arte grafice şi editură 'Minerva', 1901.
*** –*Камерный каталог,* Ленинград, БАН отд. рук, 1742.
*** – *Каталог фонда М.М. Сперанского,* Ленинград, Г.П.Б. отд. рук, 1962.

Княжевич Дмитрий Максимович – *Выписки о рукописи Дмитрия Константиновича Кантемира: «Древняя и новая история о Дакии» и библиографическая заметка о Кантемире,* Ленинград, Г.П.Б. отд. рук., Ф 588, оп. III, ед. хр. 261.
Корбу Х., Чобану Л. –*Наследие Дмитрия Кантемира и современность,* Кишинёв, Картя Молдовеняскэ, 1976.
Лазаревский А. – *Опись конотоиской сотни 1711-ого года, Черниговъ,* Типографїя Губернского Правленпя, 1892.
Лысцов, В.П. – *Персидский поход Петра I (1722–1723).* Редакционно издательство совета Московского Университета, 1951.
Maior, Petru – *Scrieri,* 2 vol., Bucureşti, Editura Minerva, 1976ţ
Malraux, André – *La tentation de l'Occident,* Paris, Bernard Grasset, 1926.
Minea, Ion – *Letopiseţele moldoveneşti scrise slavoneşte,* Iaşi, Institutul Modern de Arte Grafice N. V. Ştefaniu § D. Ştaierman, 1925.
Moltke, Helmuth von – *Opere, 7 vol.*, recenzie în 'Convorbiri literare' XXVII, 1/1893.
Mommsen, Theodor – *Istoria romană,* t. I, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclcopedică, 1987.
Nandriş, Grigore – *Rumanian Exiles in 18-th Century Russia* – în *Revue des études roumaines,* Paris, I, 1953.
Neculce, Ion – *Letopiseţul Ţării Moldovei,* Bucureşti, Minerva, 1982.
*** – *Описания дѣлъ архива Морского Министерства за время съ половины XVII до начала XIX столѣтпя,* Санктпетербургъ, 1877.
******* – *Описание русского отдела БАН СССР. Исторические сборники XVIII–XIX-о веков,* Ленинград, Издателѣство Наука, 1971.
******* – *Опись документовъ и дѣлъ хранящихся въ сенатскомъ архивѣ, С.–* Петербургъ, Сенатская тип., 1909
Panait, P. P., Ionescu Şt. – *Constantin Brâncoveanu,* Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1969
Panaitescu, P. P. – *Ştefan Ciobanu – Dimitrie Cantemir în Rusia* – recenzie în *Dacoromania,* IV, 1927.
Panaitescu, P. P. – *Le prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand* – în *Revue des études slaves,* VI, 1–2/1926.
Rezachevici, Constantin – *Constantin Brâncoveanu. Zărneşti, 1960,* Bucureşti, Editura Militară, 1989.

Simonescu, Dan – *Activitatea lui Dimitrie Cantemir în Rusia* – în *Arhiva românească* ,VII, 1941
Ştefănescu, Ştefan – *Originea, continuitatea şi unitatea poporului român în concepţia lui Dimitrie Cantemir* – în *Studii. Revistă de istorie,* t. 26, 5/1973.
Tocilescu, Grigore G. – *Polemici, rapoarte academice* etc., Bucureşti, BAR mss. rom., Nr. 5158
Tocilescu, Grigore G. – *Diverse note ş.a.,* Bucureşti, BAR mss. rom., Nr. 5171
Tocilescu, Grigore G. – *Originale şi copii de documente diverse,* Bucureşti, BAR mss. rom., Nr. II varia 3.
Tocilescu, Grigore G. – *Corespondenţă,* l – 4, Bucureşti, BAR, mss. rom, Nr. III, varia l, 2, 3, 4.
Tocilescu, Grigore G. – *Corespondenţă etc.,* 2 t. Bucureşti, BAR mss. rom., Nr. IV, varia l, 2.
Tocilescu, Grigore G. – *Manuscrise diverse,* Bucureşti, BAR mss. rom., Nr. 5165
Tocilescu, Grigore G. – *Raport asupra cercetărilor istorice făcute în bibliotecile din Rusia,* Bucureşti, Imprimeriile Statului, 1878.
Tocilescu, Grigore G. – *Note şi documente istorice,* Bucureşti, BAR, mss. rom., N. 5151.
Tocilescu, Grigore G. – *Documente istorice. Copii şi traduceri,* Bucureşti, BAR mss. rom., N. 5152.
Tocilescu, Grigore G. – *Scrisori către Alexandru Odobescu în legătură cu Dimitrie Cantemir* – în *Manuscriptum* 2/1988.
Ţarălungă, Ecaterina – *Dimitrie Cantemir – însemnări despre o lucrare uitată* – în *Viaţa românească* 1/1988.
Ureche, Grigore – *Letopiseţul Ţării Moldovei,* Bucureşti, ESPLA, 1955.
Zub, Alexandru – *Sur la causalité historique dans l'oeuvre de Démètre Cantemir* – în *Dacoromania* 2/1974.

Probleme de geografie

*** – *Atlas général Larousse,* Paris, Librairie Larousse, 1959.
Bârsan, A. – *Mic atlas geografic,* Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1978.
Cernovodeanu, Paul – *Le Plan de Constantinopole par Démètre Cantemir,* în „Revue des études sud-est européennes", 1–2/1989
Cernovodeanu, Paul – *Călătoria de studii în URSS* – în *Revista de istorie* 6/1987.

Dinescu, Viorica – *La contribution de Démètre Cantemir à la paremiologie turque* – în *Dacoromania* 2/1974.

Гнучева В.Ф. – *Географический Департамент А.Н. XVII-о века,* Ленинград, Изд. АН СССР, 1946.

*** –*Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела Библиотеки Академии Наук. Карты, планы, чертежи, рисунки и гравюры. Собрания Петра I-ого,* Москва – Ленинград, Изд. АН. СССР, **1956.**

******* – *Карты, планы, чертежи, рисунки и гравюры. Собрания Петра Великого* **Т, Ленинград, БАН отд. рук, Ф 266.**

Popescu – Spineni, Marin – *Din istoria geografiei şi cartografiei* – în *Buletinul SRRG,* Bucureşti, Atelierele grafice Socec § Co. S. A., IV, 1937.

Popescu-Spineni, Marin – *Un manuscris românesc de geografie din secolul al XVII-lea* – în *Studii şi cercetări de bibliologie* V, f.a.

Popescu-Spineni, Marin – *România în izvoare geografice şi cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru,* Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1978.

Popescu-Spineni, Marin – *Primele manuale de geografie în şcoala românească* – Bucureşti, *Revista generală a Învăţământului,* 1931

Ruffini, Mario – *Demetrio Cantemiro geografo* – Milano, *Rivista di Geografia e Cultura Geografica,* Società Anonima Editrice Dante Alighieri, XI 1932

Ţarălungă, Ecaterina – *Dimitrie Cantemir geograf* – în *Revista muzeelor şi monumentelor,* 10/1988

Ţarălungă, Ecaterina – *Le rôle de la Mer Meditéranée dans l'historiographie de Démètre Cantemir* – în *Travaux du VI-e Congrès inernational des études sud-est européennes,* Sofia, 1989

Vâlsan, George – *Opera geografică a Principelui Dimitrie Cantemir* în *Lucrările Institutului de Geografie al Universităţii din Cluj* (1924 – 1925), Tipografia Ardealul, 1926

Vâlsan, George – *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir* – în *Academia Română. Memoriile secţiunii istorice* seria III, Bucureşti, Cultura naţională, 1927.

De la istorie la cultura

Balcâm Livia şi Drăgan Corneliu Liviu – *Biblioteca unui umanist român: Constantin Cantacuzino Stolnicul (1640 – 1714), Catalog,* Bucureşti, BAR, 1966.

*** – *Библиотека Аврама Сераѳвича Норова*, Санкт-петербургъ, Тип. имп. Академии Наукъ, 1868
Camariano–Cioran, Ariadna – *Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines* – în *Revue des études sud-est européennes,* 1-2 1965.
Caraman, Petru – *L'Etnographe Cantemir et le folclore du Proche Orient* – în Dacoromania 2/1974.
Fochi, Adrian – *Dimitrie Cantemir etnograf şi folclorist* – în *Revista de etnografie şi folclor,* 1 – 2/1964.
Frazer, I. G. – *Creanga de aur,* 5 vol., Bucureşti, Editura Meridiane, 1980.
Gostar, Bicolae– *Les antiquités de la Moldavie dans l'Oeuvre du Prince Démètre Cantemir* – în *Dacoromania* 2/1974.
Sachelarie, Ovid – *Dimitrie Cantemir istoric al dreptului şi al instituţiilor juridice* – în *Studii. Revistă de istorie,* 5/1973.
Tsourkas, Cléobule – *Les Débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans Ies Balkans. La vie et l'Oeuvre de Théophile Corydalée (1563–1646),* Bucureşti, Imprimeria naţională, 1948.
Vătămanu, Nicolae – *Dimitrie Cantemir istoriograful* – în *Viaţa medicală* XXI, 2/1974.

Constiinta filosofica

Bădărău, Dan – *Filosofia lui Dimitrie Cantemir,* Bucureşti, Editura Academiei RPR, 1964.
Berthelot, René – *La pensée de l'Asie et l'astrobiologie,* Paris, Payot, 1938
Camariano, Ariadna – *Spiritul filosofic şi revoluţionar francez combătut de Patriarhia ecumenică şi Sublima Poartă, în Cercetări literare,* Bucureşti, IV, 1941.
*** – *Cartea celor o mie şi una de nopţi,* t. I–XIV, Bucureşti, Editura Minerva, 1966-1976.
Cândea, Virgil – *Quelques notes sur la pensée de Démètre Cantemir* – în *Dacoromania,* 2/1974.
Cândea, Virgil – *Cantemir et la civilisation islamique* – în *Romano-arabica, 2/1977.*
Cândea, Virgil – *Raţiunea dominantă,* Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979
Eliphas, Lévi – *Histoire de la Magie,* Paris, Félix Alean, 1922
*** – *Filosofia greacă până la Platon,* v. I, partea I–II, v. 2, partea I–II, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1979–1984.

Iliescu, Victor – *Demeter Cantemir as a problem of the Romanian spirituality* – în *Dacoromania* 2/1974.
Ilieş, Aurora; Adam, Marieta – *Date noi despre circulaţia şi cititorii operei lui Dimitrie Cantemir. „Divanul sau Gâlceava Înţeleptului cu Lumea“*– în *Studii. Revistă de istorie t.* 26, 5/1973.
Kant, Immanuel – *Critica facultăţii de judecare,* Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981.
Lozovan, E. – *Le Panégyrique de Pierre le Grand* – în *Romansk Institut Kobenhavns Universitet,* dec./l981.
Maliţa, Mircea – *Kantemir und Leibniz* – în *Dacoromania* 2/19741.
Vaida, Petru – *Cantemir şi aristotelismul* – în *Revista de filosofie* t. 13, 5/1966.

Arta de a folosi cuvântul

Anghelescu, Mircea – *La Rhétorique de la persuasion dans l' Histoire hiéroglyphique* – în *Dacoromania* 2/1974
Bhose, Amita – *Reflections of the 'Panchatantra' in the 'Hieroglyphic History'* – în *Dacoromania* 2/1974.
Cândea, Virgil – *Une politique culturelle comune roumaino-arabe dans la première moitié du XVIII-e siècle* – în *Bulletin AIESEE* III, 1/1965
Cândea, Virgil – *La culture roumaine et le Proche Orient. Corapports,* Bucarest, Published by Office of Information and Documentation in Social and Political Sciences, 1974.
Giosu, Ştefan – *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic,* Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1963.
Iliescu, Ion – *Geneza ideilor estetice în cultura românească (secolele XVI–XIX),* Timişoara, Editura Facla, 1972.
Moldoveanu, Dragoş – *L'èsoterisme baroque dans la composition de l'Histoire hièroglyphique'* – în *Dacoromania,* 2/1974.
Moraru, Mihai – *Formules oraculaires et leur rôle dans la technique narative de Cantemir* – în *Dacoromania* 2/1974.
Ovidiu – *Metamorfoze,* Bucureşti, Editura Academiei, 1959.
Paratore, Ettore – *Letteratura latina,* Firenze, Sansoni, 1961.
Урсу Тамара *– Лимба „Хроникулуй“ луй Димитрие Кантемир, Кишинэу, Едитура „Штиинца“, 1973.*

Mesajul artelor

Burada, Teodor T. – *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir, domnitorul Moldovei* – în *Analele Academiei Române. Memoriile secţiunii literare,* seria II, t. XXXI, 1909-1910, Bucureşti, Librăriile C. Sfetea § Co şi Librăria Naţională, 1911

Burada, Teodor T. – *Un prince moldave musicien* – în *Revue de Roumanie,* I 1/1910

Cosma, Octavian Lazăr – *Hronicul muzicii româneşti, Epoca străveche, veche şi medievală; vol.* I, Bucureşti, Editura muzicală, 1973

Cosma, Viorel – *Personalitatea muzicală a lui Dimitrie Cantemir în contextul culturii europene din secolele 18–19* – în *Studii. Revistă de istorie* t. 26, 5/1973

Cosma, Viorel – Le *musicien Démètre Cantemir dans la littérature européenne de XVIII-e siècle* – în *Revue des études sud-est européennes* 4/1974.

Diaconu, Adrian – *Teoria superioară a muzicii,* Iaşi, Conservatorul „Gh. Dima”, 1978

Faure, Elie – *Istoria artei,* 5 vol. Bucureşti, Editura Meridiane, 1970

Giuleanu, Victor – *Principii fundamentale în teoria muzicii,* Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1973

Hughe, René – *L'Art et l'âme,* 2 t., Paris, Flammarion, 1960

Lipps, Th. – *Estetica. Bazele esteticii,* 2 v., Bucureşti, Editura Meridiane, 1987

Paladian-Ghenea, Meliné – *Arta preistorică şi antică din regiunea caucaziană,* Bucureşti, Editura Meridiane, 1988

Ecaterina, Ţarălungă –*Dimitrie Cantemir* în *Manuscriptum* 3/1989.

Concluzii

*** – *Assimilation et résistence à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VI-e Congrès international des études classiques,* Madrid 1974 – Bucureşti, Editura Academiei, 1976

Cassirer, Ernst – *La Philosophiie des formes symboliques,* Paris, Editions de Minuit, 1972

Cândea, Virgil – *Les intellectuels du sud-est européenn au XVII siécle* – în *Revue des études sud-est européennes, 2/1970*

Cândea, Virgil– *Dialogul Orient-Occident, tradiţie-inovaţie în „Divanul“ lui Dimitrie Cantemir* – în *Buletinul Comisiei Naţionale a R.P. Române pentru UNESCO 1*-2/1964.

Cândea, Virgil – *La diffusion de l'Oeuvre de Démètre Cantemir en Europe du sud-est et au proche-Orient* – în *Revue des études sud-est européennes,* t. 10, 2/1972
Denbigh, Keneth – *Three Concepts of Time,* Berlin, Springer Verlag, 1981
Duţu, Alexandru – *Démètre Cantemir et l'Image de la civilisation europeénne* – în *Dacoromania,* 2/1974.
Goff, Jacques le – *Civilizaţia occidentului medieval,* Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1970
Horovitz, Dr. Filip – *Influenţa elenismului asupra lumii traco-dacice şi traco-romane până la retragerea legiunilor din Dacia* – în *Cercetări istorice,* II-III, 1926-1927
Iorga, Nicolae – *Bizanţ după Bizanţ,* Bucureşti, Editura Enciclopedică română, 1972
Miquel, André – *L'Islam et s*a *civilisation,* VII-e–XX-e siècle, Paris, Librairie Armand Colin, 1968
Panaitescu, P. P. – *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera,* Bucureşti, Editura Academiei, 1958
Russo, D. – *Studii istorice greco-române,* 2 v., Bucureşti, Fundaţia pentru literatură şi artă „Regele Carol II", 1939
Russo, D. – *Elenismul în România. Epoca bizantină şi fanariotă,* Bucureşti, Institutul de arte grafice Carol Göbl, 1912
Şerban, Constantin, *Contribuţii la repertoriul corespondenţei lui Dimitrie Cantemir* – în *Studii. Revistă de istorie,* t. 26, 5/1973
*** – *The Study of Time,* IV, Berlin, Springer-Verlag, 1981
Toynbee, Arnold J. – *Hellenism. The History of a civilisation*, London, Oxford University Press, 1960
Tsourkas, Cléobule – *Les premières influences occidentales dans l'Orient orthodoxe* – în Balcania, VI, 1944
Vaida, Petru – *Dimitrie Cantemir şi umanismul*, Bucureşti, Editura Minerva, 1972
Vasari, Georgio – *Vieţile pictorilor, sculptorilor şi arhitecţilor,* 3 v., Bucureşti, Meridiane, 1968
Zweig, Ştefan – *Lumea de ieri*, Bucureşti, Editura Univers, 1988.

Anexa

*** – *Большая Советская Энциклопедия*, Т.I II Москва, Государственное научное издательство «Большая Советская Энциклопедия», 1949-1960

*** – *Der Grosse Brockhaus,* I-XXI B., Leipzig, 1928-1935
– *Dictionaire des oeuvres de tous les temps et de tous les pays. Litterature. Philosophie. Musique. Sciences, 5* t., Paris, Société d'Edition de dictionnaires et encyclopédies, 1953 – 1968
– *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900,* Bucureşti, Editura Academiei, 1979
– *Enciclopedia italiana di scienze, lettree ed arti, v.* I–XLI, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1938-1960
– *Enciclopaedia Britannica,* 24 t., London, Encyclopaedia Britannica Inc, 1951
Gombos, Albinus Franciscus – *Catalogus Fontium Histoirae Hungariae,* 3 t., Budapestini, 1937-1938
*** – *La Grande Encyclopédie,* t. I–XXI, Paris, Librairie Larousse, 1971–1978
*** – *Grove's Dictionary of Music and Muzicians,* t. I–XI, London, Macmillan § Co LTD, 1954
Hunger, Herbert – *Die Hochsprache Profane Literatur, der Byzantiner,* 2 B., München, Verlag C. H. Beck, 1970, 1978
*** – *Minerva. Enciclopedie română,* Cluj, f.-ed., 1930
Potthast, August – *Werweiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters* bis 1500, I-II B., Berlin, W. Weber, 1906
Predescu, Lucian – *Enciclopedia „Cugetarea",* Bucureşti, Cugetarea Georgescu-Delagras, f.a.
*** – *Советская историческая энциклопедия,* Москва, Т. I–XVI, «Советская энциклопедия» VII, 1941.

2

Premise

Un sfârşit de mileniu neliniştit şi neliniştitor sporeşte în chip neaşteptat sentimentul responsabilităţii fiecăruia pentru locul şi lumea căreia aparţine. Una dintre cele mai grave întrebări pe care şi le pune astăzi orice om lucid este aceasta: ce se întâmplă cu toată acumularea de forţe şi experienţă care se proiecta ca un bun definitiv câştigat al umanităţii şi care acum pare să fi atins un prag? Se conturează mereu mai limpede un întreg proces de recapitulare a traseelor deja străbătute, a căilor spiritului devenite tipice pentru ilustrarea unui şir de acţiuni edificatoare în diverse domenii ale cunoaşterii şi deci semnificative pentru civilizaţia pe care o trăim. Numeroase lucrări despre tipul oriental şi occidental, despre civilizaţia europeană, africană, polineziană, despre Islam şi Creştinătate, despre antici, moderni şi contemporani, pragmatici şi idealişti, despre slavi, arabi, indieni, despre ştiinţe şi arte, mergând de la cele mai cuprinzătoare repere până la fragmente de traseu strict specializate sunt tot atâtea încercări de abordare a informaţiilor şi de desprindere a unor concluzii cu privire la şansele de rezistenţă în timp a demersurilor civilizaţiei actuale.

Un alt aspect derivat din aceeaşi serie de întrebări este cel cu privire la unda generatoare a unor asemenea lucrări. Ea pare să fie, în ultimă instanţă, favorizată de un interes metodologic, chiar dacă ascuns ochiului superficial de împrejurările unei bogate (în întâmplări) istorii contemporane. Astfel, majoritatea abordărilor cu privire la traseele civilizaţiei se cantonează în zona demersurilor spiritului şi aceea a confruntării lor cu realitatea. Nu este iarăşi mai puţin adevărat că n-au lipsit, mai ales în ultima vreme, voci care au pus în ecuaţie întreg acest pachet de investigări cu rezultatele lor cu

tot. Ele reiau vechile trasee ale experimentului şi observaţiei, trasee care adeveresc faptul că civilizaţia umană este parte integrantă a naturii şi nu o expresie a capacităţii omului de a i se opune. Reactualizarea acestui fel de a vedea, care-l „cufundă" pe om în apele amniotice ale planetei menindu-l unei existenţe mereu repetabile, pune în ecuaţie baza însăşi de alcătuire a civilizaţiei având în vedere legea progresului continuu. Aşadar nu dezvoltarea continuă, ci schimbarea continuă, determinată de evenimente, în interiorul unui cerc planetar, este cheia de citire a civilizaţiei. Ambele linii de investigare reflectă limpede pe de o parte o nemulţumire pentru rezultatele obţinute, pe de alta încercarea de a depăşi un prag din ce în ce mai clar profilat la orizontul cunoaşterii: ceea ce se întâmplă depăşeşte concluziile obţinute prin fiecare din căile folosite şi face necesară găsirea unei soluţii mai cuprinzătoare, mai conforme cu ansamblul. Astfel mi-a apărut ideea de a începe investigarea din celălalt capăt al binomului om-realitate, adică dinspre realităţi şi natură spre om. Ceea ce pare, în sfârşit, să facă reducţia la esenţă: omul este doar una din unităţile de manevră ale planetei, iar faptul de a nu-şi înţelege locul şi rolul ameninţă însăşi existenţa sa.

Face deci parte din complexul veacului XX acţiunea de modificare a premiselor contactului omului cu realitatea, acţiune generată de ravagiile industrialismului monopolist şi definită în principal prin ecologism. Suprastructurile şi-au luat sarcina de a „muta" în zona spiritului această bătălie şi de a-i căuta antecedentele, căile ce duc spre viitor. Acesta pare să fie momentul actual care generează o serie de lucrări sintetice cu profil cultural interesant şi neliniştitor: care-i locul şi rolul culturii în tot acest ansamblu problematic? Cât de responsabilă este pentru momentul de criză pe care-l traversează civilizaţia şi ce poate ea face pentru ca pragul să fie depăşit?

Încă un aspect care se cere evidenţiat cu prilejul acestor rânduri vizează distincţia evidentă între stadiul brut al acumulării de experienţă şi prelucrarea ei cu scopul de a descifra un sens. Această distincţie transpare chiar la nivelul actului cultural. Literatura de pildă, aproape în totalitatea ei, înfăţişează

acumulări de evenimente, aspirații în legătură cu ele, mai mult sau mai puțin tipice. De altfel, întreg registrul artelor, alcătuiește lumi plauzibile, paralele, idealizate sau opuse față de lumea reală, dar păstrând, oricum, în cutele cele mai adânci, raportarea la ea. Primele obiectivări în timp la care ne raportăm par să fie raționalismul chaldeean și moralismul vechilor chinezi.

În vreme ce primul gen de obiectivare afirmă puterea omului de a se desprinde de evenimente și de a construi pe baza propriei sale rațiuni, celălalt se concentrează în precepte și norme de comportament, adică îl trimit pe individ la soluții de referință, tipice, față de nenumăratele întâmplări ale existenței. Ambele căi de obiectivare au străbătut timpul și pe baza lor s-au obținut rezultate impresionante ale civilizației umane, care țin de disciplinarea ființei și de capacitatea ei constructivă. Toate cufundările în barbarie pe care le-a suferit umanitatea în decursul îndelungatei sale istorii n-au mai izbutit să anuleze acest proces de identificare a ființei umane prin raportare la real.

Mileniul al doilea european, ieșit în principal din creuzetul grec, refotografiat de lumea latină și multiplicat apoi de zona nordică și cea sudică în oglinzile locului și timpului propriu, avea să alcătuiască din fragmente îmbinate bătălia mereu mai plină de tensiune între opțiuni contrarii. O luptă pe care celelalte continente aveau s-o disipeze prin afluxuri noi de energie, preluând mentalități arhaice și asimilându-și spiritul european. El a fost astfel introdus într-un câmp de forțe pe care azi îl numim criza sfârșitului de mileniu, adică a rezistenței în timp a formulelor de existență și de acțiune. Întrebarea pe care ne-o punem este în ce măsură căile de obiectivare de orice fel, folosite azi pretutindeni, din cauza circulației rapide de informații, pot depăși senzația de prag al civilizației, pot crea puntea necesară trecerii valorilor acumulate spre viitor.

O definire mai clară a obiectivelor acestui demers în contextul problematic atât de larg circumscris mai sus socotim că este necesară. El nu cuprinde referiri la ansamblul valorilor create, ci se limitează la sfera artelor. Ceea ce prezintă o serie

de avantaje și dezavantaje pe care se cuvine a le înfățișa după cum se lasă ele intuite. Primul și cel mai important avantaj este acela de a canaliza discuția pe o cale suficient dse îngustă, mărginită de zona valorilor în artă. E un drum îndelung străbătut în toate sensurile, bine jalonat și care, deci, permite formularea unor judecăți ce depășesc acest stadiu al jalonării. De altfel, acesta este, în același timp, și punctul slab al demersului, deoarece realitățile de orice fel se află dincolo de granițele lui, atât în ce privește conținutul stricto sensu, cât și abordarea cu ochi critic a acestui conținut. Există însă și un alt avantaj: îngustimea căii de acces spre miezul problemelor permite o mare concentrare a referirilor pentru urmărirea câtorva idei directoare. Alegerea lor ar trebui să ducă la circuitele tipice ale artelor (de creație și de receptare), ca și la recunoașterea a ceea ce ar fi unitatea lor de fond, păstrarea contactelor cu sfera culturii și cu structurile de bază ale civilizației. Dezavantajul care decurge cu necesitate din acest al doilea avantaj este acela că pune concluziile mai mult sub zodia interpretării decât sub aceea a argumentării exacte. Cu oricâtă acribie ar fi urmărite diverse surse, în spiritul și litera lor, contactele în zona artei păstrează grila spiritului creator și receptor. În sfârșit, un al treilea avantaj, aflat și el în legătură cu celelalte două, se referă la faptul că selecția reperelor permite mai multe nivele de receptare: unul este limitat la diversele arte și la felul cum se comportă ele față de problemele luate în discuție; un alt nivel este cel al contextului problematic însuși, pentru care artele servesc, în ultimă instanță, doar exemplele necesare; încă un nivel ar fi dat de plasarea acestui context problematic în aria culturii, a cărui parte integrantă este, și trasarea unor vectori pe suprafața ei polimorfă. În sfârșit, un alt posibil nivel de receptaree este cel ce clarifică sensul acestor vectori sau, mai concret spus, răspunsul la întrebarea: poate fi cultura făcută responsabilă pentru senzația de prag pe care-o trăim sau, cel puțin, poate ea oferi vreo soluție de traversare? Evident, există și un dezavantaj care contrabalansează toată această întreprindere plină de riscuri asumate și de ambiții evidente: în ciuda referirilor la solul concret al artelor, concluziile

ameninţă să rămână relativ desprinse de ele, asemenea unor nori Cumulus plutind deasupra deşertului. Dar, socotim că efortul merită făcut chiar şi pentru faptul de a pune problemele în amplitudinea lor posibilă şi în ecuaţiile reciproce. Nu ni se pare deloc lipsit de importanţă să înţelegem în ce punct pe scala spaţiu-timp ne aflăm şi ce înseamnă azi cultura română în raport cu ceea ce se întâmplă. Cu aceasta, menţionăm de fapt încă un posibil nivel de receptare, care se află infiltrat printre toate celelalte.

Înainte de a încheia aceste rânduri, mai sunt necesare câteva precizări în legătură cu structura posibilă a unei asemenea întreprinderi. În primul rând socotim că trebuie acordată atenţie felului cum se înscrie fiinţa umană în dimensiunea spaţiu/timp, aceasta fiind chestiunea cea mai cuprinzătoare. Dintre arte, muzica şi plastica ar oferi în principal exemple pentru determinarea atitudinilor tipice, ele fiind prin excelenţă concentrări în care sentimentul timpului şi al spaţiului sunt fundamentale atât ca repere ale spiritului creator, cât şi părţi ale obiectului creat. În al doilea rând, ni se pare important de relevat accentul pe care lumea artei îl pune pe simboluri şi mitologii mai vechi şi mai noi, construind astfel universuri specifice şi edificatoare pentru tensiunile despre care vorbeam. Ar urma în continuare cercetarea atitudinii spiritului creator în raport cu lumea – adică a tendinţelor de asimilare ori detaşare – aşa cum poate fi ea întrezărită în actul de creaţie. În sfârşit, n-ar fi lipsită de importanţă încercarea de stabilire, pe baza întregii construcţii, a câtorva repere care să limpezească ceea ce numeam mai sus nivelele de receptare.

3

Le role de la Mer Méditerranée dans l'historiographie de Demetre Cantemir[2]

Le Prince Démètre Cantemir, le bien connu orientaliste et historien roumain du XVIII-e siècle, a fixé plus d'une fois son attention sur la question des points-clé du bloc eurasiatique, formulant une théorie qui le place à l'avant-garde de la science historique moderne. Et ça parce-qu'elle interesse encore. Sa théorie affirme l'importance vitale de la Mer Méditerranée pour les peuples avoisinantes et pour l'Europe en general. Mais la question centrale de l'historiographie de Cantemir en étant celle du peuple roumain, il s'agit de plus: du Danube avec ses Portes de Fer et de la Mer Noire. Dans ce contexte on doit envisager les références au Danube et à la Mer Noire en les comparant avec celles de la Mer Caspienne, aux Monts Caucases et aux fleuves Volga et Don.

Nous tenterions ci-dessous d'esquisser l'essentiel de cette theorie, présente surtout dans les ouvrages suivantes: *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae, Le Plan du Constantinople, Ex Demetrii Cantemiri Principi Moildaviae schedis autographis, Ex eiusdem Demetrii Cantemiri schedis manuscriptis,* le panorama des monts Caucase, la carte du mur caucasien.

La Mer Méditerranée et les autres zones geographiques mentionnees en dessus interessent l'historien en tant que frontières de l'Empire Ottoman, autant que points stratégiques pour les alliés européens qui dévaient s'assurer dans leur lutte contre les Ottomans. Les nombreuses références qu'on peut trouver dans **Historia...** à propos des peuples méditerranéens, des batailles navales ayant comme théâtre la Méditerranée, de la Mer de Marmara, des detroits, îles et péninsules ou archipels, de divers conflits territoriaux et politiques etc., ne manquent pas d'etre mises en rapport avec l'histoire des Roumains.

Ainsi, par exemple, la prise de la Morée, la conquête par les Ottomans de la Bosnie et de la Croatie, de l'Egypte et de la Tunisie, les nombreuses batailles menées pour tenir l'Eubée, le Cypre et Corfou, et surtout pour la Crète – cette colonie vénitienne formant, au coeur de la Méditerranée, un véritable bastion byzantin – ont eu leur écho dans l'espace roumain. Şerban Cantacuzène, le beau-père de Cantemir, avait levé, aux dires de celui-ci, une armée de Serbes, Croates et Roumanis, qui se tenait prête à affronter les Ottomans. Du temps de Démètre Cantemir, la Méditerranèe était l'un des points brulants de la carte européenne du point de vue strategique, à quoi s'ajoutait sa valeur de symbole: après avoir unifié les deux parties de l'Empire Romain, elle servait de ligne de démarcation des deux latinités et chrétientés: orientale et occidentale. Le nom de la Mer Méditerranée faisait penser à la Grece antique, ce berceau de la civilisation européenne, rapellait la personnalite d'Alexandre le Grand et le periple asiatique de ce dernier. Cette mer etait à la fois un pont et un espace de rupture entre l'Occident et l'Orient, selon que le voulaient les interêts de ceux qui en étaient temporairement ses patrons.

Sur cette toile de fond, les references de Démètre Cantemir a la ?er Noire, au Danube et aux Portes de Fer des Carpathes sont susceptibles d'une nouvelle interprétation. L'orientaliste roumain fait aussi mention des zones avoisinantes: Bugeac, Dobroudja, les cités de Kilia, Cetatea Alba, Toulcea, Isaccea et Giurgiu. En parlant de Tournu Severin, une localité des environs des Portes de Fer du Danube, il evoque les ruines du pont du l'emereur romain Trajan et sa tour considerée une vestige d'une localite romaine: Pontes. Cantemir evoque également avec insistence la fortification nommée *Valu lui Traian* (un mur battu en terre, edifié comme fortification dans toute la plaine roumaine et Scytia Minor, aujourd'hui Dobroudja). Ce repli de terrain fortifié suivait approximativement les lignes du Danube et du litoral de la Mer Noire. Par consequent, la ligne du fleuve, delimitée a l'ouest par les Portes de Fer et a l'est par la Mer Noire, est le signe d'une

importance strategique accordé par les Romains à ces territoires. Selon Démètre Cantemir la vie romaine sur ces territoires a imposé une spiritualité spécifique sur ces territoires, qui c'est imposée et dominait encore cette zone européenne de l'epoque (contemporaine a lui) de la formation des spiritualités nationales. Dans ce contexte, les Roumains pouvaient s'affirmer aux rangs des plus anciens peuples européens de l'aire de la romanite. Ce peuple devait donc être projeté au premier rang dans les interêts des européens en tant que déteneur de positions strategiques et comme défenseur d'une tradition que même Byzance n'avait fait que continuer.

En ce qui concerne plus particulièrement la Mer Noire, la portée strategique de celle-ci dépasse celle qui résulte de sa position de frontière de l'Empire Ottoman. C'est pourquoi le Prince Démètre Cantemir insiste sur l'idée qu'avait eue le Sultan Sélim II de construire un canal entre la Volga et le Don pour deplacer sa flotte de la Mer Noire a la Caspienne. L'introduction dans la discussion de la Mer Caspienne et de la Porte de Fer du Caucase – explicable dans le contexte des péocupations d'orientaliste de Cantemir, a un rôle d'equilibre continental et planetaire et constitue le noyau central de sa théorie relative a la Méditerranée. Pour préserver la liberté de la Méditerranée et favoriser le commerce européen, il devait défendre la ligne marquée par la Mer Noire, le Danube et les Portes de Fer des Carpathes, aussi comme, pour defendre le nord du continent asiatique, il devait defendre la ligne marquee par la Mer Caspienne et la Porte de Fer du Caucase. De même, la liberté du chrétienté orientale dépendait d'une défense organisée sur la ligne délimitée par la Mer Caspienne et le Caucase d'une côté, de la Mer Meditérranée et les Portes de Fer du Danube de l'autre côté. Démètre Cantemir a approfondi ce parallelisme avec les moyens de l'historien. Si les Greques avaient fondé des colonies sur les rives du Pont Euxin longtemps avant l'arrivée des Romains, Alexandre le Grand, lui, a traversé toujours en avant des Romains une partie de l'Asie et aussi de Scytia Minor, en fortifiant les clés de ce deux continents, l'Asie et l'Europe, la conclusion qui s'imposait selon Cantemir etait

Ainsi, par exemple, la prise de la Morée, la conquête par les Ottomans de la Bosnie et de la Croatie, de l'Egypte et de la Tunisie, les nombreuses batailles menées pour tenir l'Eubée, le Cypre et Corfou, et surtout pour la Crète – cette colonie vénitienne formant, au coeur de la Méditerranée, un véritable bastion byzantin – ont eu leur écho dans l'espace roumain. Şerban Cantacuzène, le beau-père de Cantemir, avait levé, aux dires de celui-ci, une armée de Serbes, Croates et Roumanis, qui se tenait prête à affronter les Ottomans. Du temps de Démètre Cantemir, la Méditerranèe était l'un des points brulants de la carte européenne du point de vue strategique, à quoi s'ajoutait sa valeur de symbole: après avoir unifié les deux parties de l'Empire Romain, elle servait de ligne de démarcation des deux latinités et chrétientés: orientale et occidentale. Le nom de la Mer Méditerranée faisait penser à la Grece antique, ce berceau de la civilisation européenne, rapellait la personnalite d'Alexandre le Grand et le periple asiatique de ce dernier. Cette mer etait à la fois un pont et un espace de rupture entre l'Occident et l'Orient, selon que le voulaient les interêts de ceux qui en étaient temporairement ses patrons.

Sur cette toile de fond, les references de Démètre Cantemir a la ?er Noire, au Danube et aux Portes de Fer des Carpathes sont susceptibles d'une nouvelle interprétation. L'orientaliste roumain fait aussi mention des zones avoisinantes: Bugeac, Dobroudja, les cités de Kilia, Cetatea Alba, Toulcea, Isaccea et Giurgiu. En parlant de Tournu Severin, une localité des environs des Portes de Fer du Danube, il evoque les ruines du pont du l'emereur romain Trajan et sa tour considerée une vestige d'une localite romaine: Pontes. Cantemir evoque également avec insistence la fortification nommée *Valu lui Traian* (un mur battu en terre, edifié comme fortification dans toute la plaine roumaine et Scytia Minor, aujourd'hui Dobroudja). Ce repli de terrain fortifié suivait approximativement les lignes du Danube et du litoral de la Mer Noire. Par consequent, la ligne du fleuve, delimitée a l'ouest par les Portes de Fer et a l'est par la Mer Noire, est le signe d'une

importance strategique accordé par les Romains à ces territoires. Selon Démètre Cantemir la vie romaine sur ces territoires a imposé une spiritualité spécifique sur ces territoires, qui c'est imposée et dominait encore cette zone européenne de l'epoque (contemporaine a lui) de la formation des spiritualités nationales. Dans ce contexte, les Roumains pouvaient s'affirmer aux rangs des plus anciens peuples européens de l'aire de la romanite. Ce peuple devait donc être projeté au premier rang dans les interêts des européens en tant que déteneur de positions strategiques et comme défenseur d'une tradition que même Byzance n'avait fait que continuer.

En ce qui concerne plus particulièrement la Mer Noire, la portée strategique de celle-ci dépasse celle qui résulte de sa position de frontière de l'Empire Ottoman. C'est pourquoi le Prince Démètre Cantemir insiste sur l'idée qu'avait eue le Sultan Sélim II de construire un canal entre la Volga et le Don pour deplacer sa flotte de la Mer Noire a la Caspienne. L'introduction dans la discussion de la Mer Caspienne et de la Porte de Fer du Caucase – explicable dans le contexte des péocupations d'orientaliste de Cantemir, a un rôle d'equilibre continental et planetaire et constitue le noyau central de sa théorie relative a la Méditerranée. Pour préserver la liberté de la Méditerranée et favoriser le commerce européen, il devait défendre la ligne marquée par la Mer Noire, le Danube et les Portes de Fer des Carpathes, aussi comme, pour defendre le nord du continent asiatique, il devait defendre la ligne marquee par la Mer Caspienne et la Porte de Fer du Caucase. De même, la liberté du chrétienté orientale dépendait d'une défense organisée sur la ligne délimitée par la Mer Caspienne et le Caucase d'une côté, de la Mer Meditérranée et les Portes de Fer du Danube de l'autre côté. Démètre Cantemir a approfondi ce parallelisme avec les moyens de l'historien. Si les Greques avaient fondé des colonies sur les rives du Pont Euxin longtemps avant l'arrivée des Romains, Alexandre le Grand, lui, a traversé toujours en avant des Romains une partie de l'Asie et aussi de Scytia Minor, en fortifiant les clés de ce deux continents, l'Asie et l'Europe, la conclusion qui s'imposait selon Cantemir etait

la suivante: par leur appartenence a l'un des berceaux de la civilisation mondiale, les Roumains meriterait d'être considerés l'un des plus vieux peuples européens. Au nom de cette appartenence, et de sa position géo-strategique, il était le moment qu'il fit sa place à ce peuple parmi les autres peuples éuropéens.

Enfin, les deux cartes, le panorama du Caucase et la carte du mur caucasien, mentionnées ci-dessus, illustrent la théorie formulée par Cantemir dans ces livres. S'y ajoute une autre, la carte de la Moldavie, redigée avant 1716 et publiée aux Pays-Bas en 1737. Sur cette carte, les seuls traces indiqués en rouge sont la fortification appelée *Valu lui Traian* et le point Stanilesti, de la bataille de 1711.

Plusieurs conclusions s'imposent après ce succint tour d'horizon de la théorie de Démètre Cantemir concernant la Méditerranée:

· Cette théorie historique, géographique et politique permet au savant et au l'homme politique roumain de donner un sens – au niveau de son temps – à sa destinée même. Les oeuvres de l'historien roumain s'avèrent ainsi infiniemment plus proches de la mentalité moderne que, par exemple, un livre consacré au domaine, paru un siècle plus tard: **L'Histoire de l'Empire Ottoman depuis ses origines jusqu'aux nos jours** par J. von Hammer-Purgstall. L'auteur de cet ouvrage limite sa recherche à la relation de cause à l'effet, sans l'orienter vers un certain but – comme faisait Cantemir, formé, lui, dans une zone politique brûlante de l'Europe médievale.

· L'auteur roumain considérait que la Méditerranée détenait une importance stratégique spéciale dans la résistence continentale à l'explosion de l'Empire Ottoman. Quant au territoire habité par Roumains, celui-ci (avec les points straté-giques qui s'y trouvaient) était le plus propice pour la défense de l'ensemble méditerranéen, une alliance des Roumains avec les autres forces anti-ottomanes s'avèrant necessaires a cette fin.

La parallèle de Démètre Cantemir entre les fortifications naturelles qui défendaient l'Empire Ottoman a l'est et a l'ouest atteste la conscience du fait que, au centre de la zone d'influence

byzantine s'était installé en force l'Islam. A noter que ça veut dire une conquerance spirituelle, mais aussi territorielle. La tentative de l'auteur roumain est de clarifier ce point pour les européens de l'époque. Ce que Démètre Cantemir a saisi moins – car ses livres se rapportent au parallelisme Asie-Europe – est le cercle beaucoup plus large que celui dessiné par les deux points strategiquesde l'Eurasie. A partir du XVI-e siècle, les deux Ameriques et l'Afrique ont traversé la periode des grandes colonisations. Et, a partir de céla, une nouvelle histoire, avec ses nouvelles points stratégiques, apparaissait à l'horizon.